

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

**ORHUN TÜRKÇESİ SÖZ VARLIĞININ OĞUZ GRUBU
LEHÇELERİYLE SES VE ŞEKİL BİLGİSİ BAKIMINDAN
KARŞILAŞTIRILMASI**

Muhammet OLGUN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

ORHUN TÜRKCESİ SÖZ VARLIĞININ OĞUZ GRUBU LEHÇELERİYLE SES
VE ŞEKİL BİLGİSİ BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Muhammet OLGUN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

Muhammet OLGUN tarafından hazırlanan "Orhun Türkçesi Söz Varlığının Oğuz Grubu Lehçeleriyle Ses ve Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması" başlıklı bu çalışma, 22.04.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY (Başkan)

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN (Danışman)

Prof. Dr. Emine YILMAZ (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

22/04/2024

Muhammet OLGUN

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. şükrü Halk AKALIN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Muhammet OLGUN

TEŐEKKÖR

Tez sürecimin başından sonuna kadar yanımda olan danışman hocam Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN'a, aileme ve sevgili arkadaşım Perihan ATMACA'ya, ayrıca görüş ve önerileriyle katkı sunan jüri üyeleri Prof. Dr. Emine YILMAZ ve Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY'a, eserini esas aldığım Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN'a ve tezimde yararlandığım tüm kişi ve kurumlara teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

OLGUN, Muhammet. *Orhun Türkçesi Söz Varlığının Oğuz Grubu Lehçeleriyle Ses ve Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2024.

Bu çalışmada ilk bölümde Orhun Türkçesiyle ilgili, ikinci bölümde Oğuz grubu lehçeleriyle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde inceleme konularımızdan olan ses bilgisine yer verilmiş, lehçelerde kullanılan sesler hakkında bilgi ve lehçelerdeki ses olaylarından örnekler verilmiştir. Dördüncü bölümde şekil bilgisi ele alınmış, Orhun Türkçesi ve lehçelerdeki kelimelerin yapısı hakkında bilgiler verilmiştir. Beşinci bölümde Orhun Türkçesinden Oğuz grubuna geçen sözcükler incelenmiş, bu sözcüklerin lehçelerde yaşadığı değişimler veya korunan şekilleri ele alınmıştır. Aynı lehçede bir sözcük veya sözcüğün kökteşi ses özelliklerini koruyabilir, farklı ses özelliği gösterebilir. Bu bakımdan bu özellikleri gösteren tüm sözcükler değerlendirmeye alınmış, ses bilgisi ve şekil bilgisi başlıkları altında ayrı ayrı incelenmiştir. Ses değişikliğine uğrayan veya ses özelliklerini koruyan sözcükler doğrudan verilmiş, kökteşi verilen sözcükler köşeli parantez içinde gösterilmiştir. Sonuç bölümünde Orhun Türkçesindeki sözcüklerin Oğuz grubu lehçelerinde ne kadar bulunduğu sayı ve grafik hâlinde verilmiştir. Son olarak genel bir değerlendirme yapılmıştır. Ekler bölümünde ise ses özelliklerini koruyan, ses değişikliğine uğrayan ve sadece kökteşi bulunan sözcüklerin listesi verilmiştir. Ayrıca hiçbir lehçede bulunmayan sözcüklerin listesi de eklenmiştir.

Anahtar Sözcükler

Orhun Türkçesi, Oğuz grubu, Ses bilgisi, Şekil bilgisi, Etimoloji

ABSTRACT

OLGUN, Muhammet. *Comparison of Orkhon Turkic Vocabulary with Oghuz Dialects in Terms of Phonetics and Morphology*, Master's Thesis, Ankara, 2024.

In this study, in the first chapter, information about Orkhon Turkic and in the second chapter, information about Oghuz group dialects are given. In the third chapter, phonetics, which is one of our subjects of study, is included, information about the sounds used in dialects and examples of phonetic events in dialects are given. In the fourth chapter, morphology is discussed and information is given about the structure of words in Orkhon Turkic and dialects. In the fifth chapter, the words transferred from Orkhon Turkic to the Oghuz group were examined, and the changes these words experienced in dialects or their preserved forms were discussed. In the same dialect, a word or its cognate may preserve its sound characteristics or show different sound characteristics. In this regard, all words showing these features were evaluated and examined separately under the headings of phonology and morphology. Words that have undergone sound changes or preserved their sound characteristics are given directly, and words whose cognates are given are shown in square brackets. In the conclusion section, the number of words in Orkhon Turkic in the Oghuz group dialects is given in numbers and graphs. Finally, a general evaluation was made. In the appendices section, the list of words that preserve their phonetic features, undergo phonetic changes and have only cognate forms is given. In addition, the list of words that are not found in any dialect is also included.

Keywords

Orkhon Turkish, Oghuz group, Phonetics, Morphology, Etymology

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: ORHUN TÜRKÇESİ	3
1.1. ORHUN TÜRKÇESİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	6
2. BÖLÜM: OĞUZ GRUBU LEHÇELERİ.....	8
2.1. OĞUZ GRUBU LEHÇELERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	8
3. BÖLÜM: SES BİLGİSİ.....	10
3.1. OĞUZ GRUBU LEHÇELERİNDE SESLER.....	10
3.1.1. Ünlüler.....	10
3.1.2. Ünsüzler.....	11
3.2. SES ÖZELLİKLERİNİ KORUYAN SÖZCÜKLER.....	12

3.3. SES DEĞİŞİKLİĞİNE UĞRAYAN SÖZCÜKLER.....	13
3.3.1. Ünlülerde.....	13
3.3.1.1. Uzama.....	13
3.3.1.2. Kısalma.....	13
3.3.1.3. İncelme.....	13
3.3.1.4. Kalınlaşma.....	13
3.3.1.5. Düzleşme.....	13
3.3.1.6. Yuvarlaklaşma.....	14
3.3.1.7. Daralma.....	14
3.3.1.8. Genişleme.....	14
3.3.1.9. Düşme.....	14
3.3.1.10. Türeme.....	15
3.3.1.11. İkizleşme.....	15
3.3.1.12 Diftonglaşma.....	15
3.3.2. Ünsüzlerde.....	15
3.3.2.1. Ötümlüleşme.....	15
3.3.2.2. Akıcılaşma.....	15
3.3.2.3. Ötümsüzleşme.....	16
3.3.2.4. Süreksizleşme.....	16
3.3.2.5 Sızıcılaşma.....	16
3.3.2.6. Ön Damaksıllaşma.....	16
3.3.2.7. Art Damaksıllaşma.....	16
3.3.2.8. Genizsilleşme.....	17
3.3.2.9. Aykırı Genizleşme.....	17
3.3.2.10. Dişsilleşme.....	17
3.3.2.11. Diş-dudaksıllaşma.....	17

3.3.2.12. Dudaksillaşma.....	17
3.3.2.13. Düşme.....	18
3.3.2.14. Türeme.....	18
3.3.2.15. Tekleşme.....	18
3.3.2.16. İkizleşme.....	18
3.3.3. Ünlü-Ünsüzlerde.....	18
3.3.3.1. Kaynaşma.....	19
3.3.3.2. Büzülme.....	19
3.3.3.3. Hece Düşmesi.....	19
3.3.3.4. Aykırılışma.....	19
3.3.3.5. Benzeşme.....	19
3.3.3.6. Göçüşme.....	20
4. BÖLÜM: ŞEKİL BİLGİSİ.....	21
4.1. ŞEKİL ÖZELLİKLERİNİ KORUYAN SÖZCÜKLER.....	22
4.2. KÖKTEŞİ BULUNAN SÖZCÜKLER.....	22
5. BÖLÜM: İNCELEME.....	23
5.1. İNCELEME ÜZERİNE AÇIKLAMALAR.....	23
5.2. A.....	24
5.3. B.....	111
5.4. Ç.....	211
5.5. E.....	219
5.6. İ.....	253
5.7. İ.....	262
5.8. K.....	298

5.9. M.....	437
5.10. N.....	440
5.11. O.....	448
5.12. Ö.....	481
5.13. S.....	509
5.14. T.....	554
5.15. U.....	677
5.16. Ü.....	708
5.17. Y.....	721
SONUÇ.....	833
KAYNAKÇA.....	837
EK 1. SES ÖZELLİKLERİNİ KORUYAN SÖZCÜKLER.....	852
EK 2. SES DEĞİŞİKLİĞİNE UĞRAYAN SÖZCÜKLER.....	862
EK 3. SADECE KÖKTEŞİ BULUNAN SÖZCÜKLER.....	881
EK 4. HİÇBİR LEHÇEDE BULUNMAYAN SÖZCÜKLER.....	904
EK 5. ORJİNALLİK RAPORU.....	906
EK 6. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU.....	908
ÖZ GEÇMİŞ.....	910

KISALTMALAR DİZİNİ

AnaT	Ana Türkçe
AT	Azerbaycan Türkçesi
B	Batı
BK	Bilge Kağan
bk.	bakınız
D	Doğu
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
ET	Eski Türkçe
EUT	Eski Uygur Türkçesi
G	Güney
GB	Güneybatı
GD	Güneydoğu
GT	Gagavuz Türkçesi
İT	İlk Türkçe
K	Kuzey
krş.	karşılaştırınız
KT	Köl Tigin
OT	Orhun Türkçesi
s.	sayfa
T	Tunyukuk

TkmT	Türkmen Türkçesi
TT	Türkiye Türkçesi

ESER ADI KISALTMALARI

ATS	<i>Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü</i> (Altaylı, S.)
DLT	<i>Dîvânu Lugâti't-Türk</i> (Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (Haz.))
GTS	<i>Gagauz Türkçesinin Sözlüğü</i> (Baskakov, N. A.; İ. Kaynak ve A. M. Doğru (Çev.))
TDDS	<i>Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü</i> (TYA)
TS	<i>Türkçe Sözlük</i> (TDK)
EUTS	<i>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</i> (Caferoğlu, A.)
OTCK	<i>Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu</i> (TDK)
KTLG I	<i>Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I: - Fiil- Basit Çekim</i> (Ercilasun, A. B., Karahan, L. ve Kirişcioğlu, M. F. (Red.))

GİRİŞ

Orhun Türkçesi, elimizde olan metinler bakımından en eski Türkçedir. 8. yüzyıla kadar bu dönem varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemden günümüze ulaşan en önemli yazıtlar Tunyukuk (725?), Köl Tigin (732) ve Bilgi Kağan (735) yazıtlarıdır. Bu eserler o dönemde Türklerin kullandığı Göktürk alfabesiyle yazılmıştır. Önceleri bu yazıya runik yazı da denmiştir. Bu yazıtlar dışında o dönemden kalma başka yazıtlar da vardır. Bunlar Çoyren Yazıtı (688-692), Küli Çor (İhe Höşötü 719-723) ve Ongin (Işbara Tarkan 732-735) yazıtlarıdır. Bu eserlerde çok az metin örnekleri vardır. Ayrıca bu dönemden sonra Göktürk alfabesiyle yazılan metinler de vardır. Tekin, bu metinleri 6 gruba ayırmıştır. İlk grup saydığımız eserlerdir. 2. olarak Uygur Kitabeleri: Bayan Çor (Şine-Usu 759-760), Taryat (Terhin 753), Karabalgasun (808-821), Suci (820-840?), Tez (Tes) Yazıtı (750?), II. Karabalgasun (825-840); 3. Yenisey Kitabeleri; 4. Hoytu-Tamir Kitabeleri; 5. Talas Kitabeleri ve 6. Doğu Türkistan Yazmaları olarak vermiştir (Tekin, 1997, s. 28-30).

Çalışmamızda Orhun Türkçesi veya Göktürkçe denince anlaşılacak yazıtlar olan Tunyukuk (725?), Köl Tigin (732) ve Bilgi Kağan (735) yazıtları esas alınmıştır. Çalışmamızda bu yazıtları ve yazıtların söz varlığını kapsayan Ahmet Bican Ercilasun'un *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*¹ adlı eserini esas aldık. Lehçeler için ise kullanılan sözlükler tek tek alıntılarının yanında belirtilmiştir.

Bu çalışmamızın amacı Eski Türkçeden Oğuz grubuna ne kadar sözcüğün geçtiğini belirlemektir. Ayrıca bu çalışma, sözcüklerin yaklaşık bin üç yüz yıl sonra ne gibi ses ve şekil değişikliğine uğradığının öğrenilmesi bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda tez Orhun Türkçesiyle Oğuz grubunu kapsamaktadır. Doğal olarak Eski Türkçeden sözcükler doğrudan Oğuz grubuna geçmemiştir. Oğuz grubuna gelene kadar yıllar içerisinde çeşitli değişikliğe uğramışlardır. Bu ara yıllardaki değişikliklere değinmeden bugünkü sözcükler doğru değerlendirilemeyeceği için gerekli görüldüğü yerlerde ara devirlerden örnekler de verilmiştir.

¹Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

“İnceleme” bölümünde Orhun Türkçesindeki sözcükler ve sözcüklerin geçtiği bölümler daha önce de belirttiğimiz gibi Ercilasun (2016)’dan eserinden alınmıştır. Yine gerekli görüldüğü yerde diğer çalışmalara da atıf yapılmıştır. Daha sonra sırasıyla Türkiye, Azerbaycan, Türkmen ve Gagavuz Türkçelerinde sözcüğün karşılığı verilmiştir. Eğer sözcüğün doğrudan karşılığı yok fakat o sözcüğün kökteşi varsa o sözcük verilmiş, ses ve şekil bilgisi değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu usul tüm lehçelerde takip edilmiştir. Ayrıca Orhun Türkçesinde sözcüğün alternasyonlu hâli farklı madde başlarında varsa sadece biri değerlendirilmiş, diğer sözcükler ona gönderilmiştir. Daha sonra sırayla ses bilgisi ve şekil bilgisi başlıkları verilmiş, sözcük sırayla o başlıklar altında incelenmiştir. Sözcük değerlendirmesinde anlamların verilme sırası takip edilmiştir. Yani sırayla Türkiye, Azerbaycan, Türkmen ve Gagavuz Türkçelerindeki sözcükler değerlendirilmiştir.

Ek 1 ve Ek 2 bölümlerinde sözcükler söz konusu başlığa uygunsa tabloda verilmiş, tabloya uygun değil fakat diğer tabloda geçiyorsa bk. Ek 1 veya bk. Ek 2 şeklinde diğer tabloya gönderilmiştir. Sözcüğün kendisi değil fakat kökteşi bulunuyorsa bk. Ek 3 şeklinde kökteş tablosuna gönderilmiştir.

Tablolarda yer alan “ø” işareti o sözcüğün kendisinin veya kökteşinin söz konusu lehçede bulunmadığını gösterir. Ek 3’te yer alan “√” işareti o sözcüğün ses özelliğini korumuş veya ses değişikliğine uğramış şekilde söz konusu lehçede bulunduğunu gösterir. Bu işaretin olduğu sözcükler için Ek 1 ve Ek 2’ye bakılmalıdır. Kökteş sözcükler seçilirken söz konusu sözcüğe, Orhun Türkçesinde bulunan ve lehçelerde de geçen, en yakın sözcük tercih edilmiştir. Eğer sözcüğün kökteşi Orhun Türkçesinde bulunmuyorsa lehçede bulunan en yakın kökteş sözcük köşeli parantez içinde verilmiştir.

Ayrıca çalışmamızda “lehçe” terimi karşılığında “dialect” terimi kullanılmıştır.

1. BÖLÜM

ORHUN TÜRKÇESİ

Orhun Türkçesi, yazılı eserleri bakımından Türkçenin en erken dönemidir. Bu yazılar II. Köktürk Kağanlığı (682-744) dönemlerinde dikilen “bengü taş”ların üzerine kazınmıştır. Bu dönemin yazıtları sırasıyla Çoyren Yazıtı (688-692), Küli Çor (719-723), Tunyukuk (725?), Köl Tigin (732), Ongin (732-735) ve Bilge Kağan (735) yazıtlarıdır. Orhun Türkçesi dendiğinde akla gelen yazıtlar ise Tunyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarıdır.

Bu dönemin alfabesi Göktürk alfabesidir. Bu alfabe “runik” alfabe de denir. Yazıtlar 1893 yılında V. Thomsen tarafından çözülmüştür. Bu alfabede 38 harf ve bir işaret vardır. Harflerin 4’ü ünlü, 31’i ünsüz ve 3’ü çift ünsüz sesleri göstermek için kullanılır.

Ünlüler

𐰃	a, e	𐰄	o, u
𐰅	ı, i	𐰆	ö, ü

Görüldüğü gibi iki sesi tek bir işaret karşılamaktadır. Buradaki ince ünlüler ön damak ünsüzleriyle, kalın ünlüler art damak ünsüzleriyle kullanılır. Dolayısıyla bir sözcükte kullanılan harfin karşılığı *e* sesi mi *a* sesi mi diye bir karışıklık yoktur. Bununla beraber ilk hecede ön damak ünsüzleriyle *ö* ve *ü* sesi, art damak ünsüzleriyle *o* ve *u* sesi kullanılabilir. Bu durumda karışıklık olabilir. Rekonstrüksiyon yöntemiyle bu durum giderilmeye çalışılsa da hâlâ farklı değerlendirmeler vardır. Örnek olarak Tonyukuk, Tunyukuk; Kül Tigin, Köl Tigin okuyuşları bu durumun en bariz örnekleridir. Genelde bu karışıklık ilk hecede olur fakat bazı araştırmacılar, özellikle Brahmi harfleriyle

yazılan Türkçe metinlerden hareketle, ilk hece dışında da geniş yuvarlak ünlülere yer verir.

Ünsüzler

Kalın Ünsüzler

ɔ	b
ʒ	d
ɣ	g
ɰ	k
ɟ	l
ɲ	n
ɣ	r
ʒ	s
ʒ	t
ɟ	y

İnce Ünsüzler

ɰ	b
ɰ	d
ɰ	g
ɰ	k
ɰ	l
ɰ	n
ɰ	r
ɰ	s
ɰ	t
ɰ	y

Nötr Ünsüzler

λ	ç
⊖	m
γ	η
⊗	ń
1	p
Ƴ	ş
⊕	z

Ünlü-ünsüz / Ünsüz-ünlü değerindeki harfler

↓	ok-ko / uk-ku
⊖	ök-kö / ük-kü
◁	ık-kı
Υ	iç-çi

Çift ünsüzler

⊖	lt
⊗	nç
⊕	nt

Bu harfler Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen harflerdir. Ayrıntılar için bk. Ercilasun, 2016, s. 351-353. Tunyukuk ve diğer yazıtlarda başka birkaç harf daha vardır. bk. Tekin, 1994, s. IX.

1.1. ORHUN TÜRKÇESİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Bugün Oğuz grubunda sadece TkmT’de bulunan genizsil *n* (ŋ) sesi ve sadece Saha (Yakut) Türkçesinde bulunan palatal *n* (ń) sesi o dönemde kullanılmaktadır. Ayrıca bugün Oğuz grubunda kullanılan *a, ä, c, f, ğ, h, x, j* ve *v, w* sesleri Göktürkçede kullanılmamaktadır. Buna göre Orhun Türkçesinde ünlü olarak *a, e, ı, i, o, ö, u, ü*; ünsüz olarak *b, ç, d, g, ğ, k, k, l, m, n, ŋ, ń, p, r, s, ş, t, y, z* sesleri bulunur. Bazı araştırmacılara göre kapalı *e* (è) ünlüsü ve *v* sesi de bulunur fakat bu seslerin ayrı bir işareti yoktur. Kimi sözcüklerin ilk ünlülerinde bazen işaret kullanılmaması, bazen de ünlünün /I/ harfiyle yazılması sonucu araştırmacılar tarafından söz konusu sesin kapalı *e* (è) olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca ünlü uzunluğu da vardır fakat herhangi bir işaretle belirtilmemiştir.

Genel özellikleri:

1. Asli uzun ünlüler korunur: *āç*- ‘acıkmak’; *āçsıg* ‘acıkmak olma, açlık’; *āt* ‘ad, ünvan’; *būka* ‘boğa’...
2. Söz başı /k/ler korunmuştur: *keç*- ‘geçmek’; *kel*- ‘gelmek’; *küç* ‘güç’...
3. Söz başı /t/ler korunmuştur: *tag* ‘dağ’; *tokuz* ‘dokuz’; *tuy*- ‘duymak’...
4. Söz sonu /g/ler korunur: *başlıg* ‘başlı’; *sarıg* ‘sarı’; *atlıg* ‘atlı’...
5. Söz içi ve söz sonu /b/ler korunur: *eb* ‘ev’; *sab* ‘söz, haber’; *sebin*- ‘sevinmek’...
6. Söz içi ve söz sonu /d/ler korunur: *adak* ‘ayak’; *adgır* ‘aygır’; *bod* ‘boy, kabile’...
7. İlk hecedeki /i/ler korunur: *biş* ‘beş, beş kez’; *il* ‘ülke, devlet’; *yi*- ‘yemek’...
8. Söz içi ve söz sonu /g/ler korunur: *ag*- ‘yukarı çıkmak’; *arig* ‘temiz’; *kazgan*- ‘kazanmak’; *tabışgan* ‘tavşan’; *tag* ‘dağ’...

9. Büyük ünlü uyumu tamdır: *bedizet-* ‘bezetmek (resim, heykel ve süsleme yaptırmak); *boguzlan-* ‘boğazlanmak, boğazlanarak öldürülmek’; *sünüglüg* ‘mızraklı’...
10. Küçük ünlü uyumu tam değildir: *altun* ‘altın’; *böri* ‘kurt’; *kokuluk* ‘kokuluk, koku için’; *küni* ‘kıskançlık’...

2. BÖLÜM

OĞUZ GRUBU LEHÇELERİ

Oğuz grubu; yazı dili olarak Türkiye, Azerbaycan, Türkmen ve Gagavuz Türkçelerini kapsar. Konuşma dili olarak Oğuz grubuna Irak Türkmen Türkçesi, Horasan Türkçesi, Kaşgay Türkçesi ve çeşitli ağızları dâhil edebiliriz. Bu gruba Güneybatı veya Batı grubu da denmektedir.

Oğuz adını ilk olarak Göktürk döneminde görüyoruz. Yazıtlarda bazen Oğuzlarla ilgili olumlu, bazen de olumsuz ifadeler kullanılır fakat Oğuzlar hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bize ilk esaslı bilgileri Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı muhteşem eserinde verir. “*Dîvânü Lugâti't-Türk*'te Karahanlı Türkçesi'nden farklı söyleyişler için gösterilen 405 örnek kelimedenden Oğuzca olanların sayısı 226'dır.” (Yüce, 2007, s. 323). Görülüyor ki örneklerin yarısından fazlası Oğuz grubuna aittir. Bu da Oğuzcanın o dönemde yaygın konuşulan bir lehçe olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla beraber Oğuz grubunun asıl teşekkülü 13. yy. ve sonrasındır. Bugün Oğuz grubu ikiye ayrılır: 1. Doğu Oğuzcası, 2. Batı Oğuzcası. Doğu Oğuzcasını tek başına Türkmen Türkçesi temsil eder. Batı Oğuzcasını Türkiye, Azerbaycan ve Gagavuz Türkçeleri oluşturur. bk. Tekin, 2023c, s. 49.

2.1. OĞUZ GRUBU LEHÇELERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1. Söz başındaki /k/ler bazen /g/ olur: *keç-* > *geç-*; *kel-* > *gel-*; *kergeksiz* > *gereksiz*; *kir-* > *gir-...*
2. Söz başındaki /k/ler bazen korunur: *kim* > *kim*; *kişi* > *kişi*; *kon-* > *kon-*; *kork-* > *kork-...*
3. Söz başındaki /t/ler bazen /d/ olur: *tag* > *dağ*; *taşra* > *dışra*; *ti-* > *de-*; *ter* > *der*; *tokuz* > *dokuz*; *tuy-* > *duy-...*
4. Söz başındaki /t/ler bazen korunur: *taşra* > *taşra*; *tat* > *Tat*; *tok* > *tok...*

5. Söz içi ve söz sonu /d/ler /y/ olur: *adak* > *ayak*; *adgır* > *aygır*; *kod-* > *koy-*; *bod* > *boy*...
6. Çok heceli sözcüklerin sonundaki /g/ler düşer: *başlıg* > *başlı*; *sarıg* > *sarı*; *atlıg* > *atlı*; *ulug* > *ulu*...
7. TT, AT ve GT'de /ŋ/ler /n/ olur: *baŋa* > *bana*; *beŋgü* > *bengi*, *bəŋgin*; *biŋ* > *bin*...
8. TkmT'de ve kısmen GT'de /ŋ/ler bulunur: *köŋül* > *köñül*; *süŋüg* > *süŋgü*; *yaŋıl-* > *yañyl-*...
9. TT ve AT'de asli uzun ünlüler kısalır: *aç-* > *acık-*; *āt* > *ad*; *būka* > *boğa*...
10. TkmT ve kısmen GT'de asli uzun ünlüler bulunur: *āt* > *āt*; *āç*, *āg-*...
11. TkmT'de /g/ler korunur: *andag* > *andag*; *beg* > *beg*; *egri* > *egri*...
12. AT'de kapalı /e/ bulunur: *keç-* > *keç-*; *semiz* > *semiz*...
13. TkmT'de çok heceli fiillerin sonundaki /ı, u/ ve /i, ü/ ünlüleri /a/ ve /e/ olur: *okı-* > *oka-*; *tokı-* > *doka-*; *törü-* > *döre-*...

3. BÖLÜM

SES BİLGİSİ

Ses bilgisi, “Dilin seslerini, bu seslerin özelliklerini inceleyen bilim kolu; fonetik.” (TS, 2023) anlamındadır. Hangi dilde olursa olsun zaman ve mekân faktörleri sözcüklerin ses yapısını değiştirir. Bazı sözcükler de yıllara meydan okuyarak hiçbir ses değişikliğine uğramaz. Bu kapsamda ses bilgisi değerlendirmemizi ses özelliklerini koruyan ve ses değişikliğine uğrayan sözcükler olarak iki gruba ayırabiliriz. Daha sonra ses değişikliğine uğrayan sözcükleri ünlülerde, ünsüzlerde, ünlü-ünsüzlerde olarak üç gruba ayırabiliriz. Ünlüler; incelme, kalınlaşma, düzleşme, yuvarlaklaşma, daralma, genişleme, düşme, türeme, uzama, kısılma, ikizleşme ve diftonglaşma olarak on iki gruba ayrılabilir. Ünsüzler; ötümlüleşme, ötümsüzleşme, sızıcılaşma, akıcılaşma, süreksizleşme, genizsilleşme, aykırı genizleşme, dişsilleşme, diş-dudaksıllaşma, dudaksıllaşma, ön damaksıllaşma, art damaksıllaşma, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, ünsüz tekleşmesi ve ünsüz ikizleşmesi olmak üzere on altı başlık altında değerlendirilebilir. Ünlü-ünsüzler ise kaynaşma, benzeşme, hece düşmesi, büzülme, göçüşme ve aykırılışma olmak üzere altı gruba ayrılır. Öncelikle lehçelerdeki sesleri görmekte fayda vardır:

3.1. OĞUZ GRUBU LEHÇELERİNDE SESLER

3.1.1. Ünlüler

a: düz, geniş, kalın

á: düz, dar, kalın (GT’de bulunur ve /a/ ~ /ı/ arası bir sestir.)

e: düz, geniş, ince (TT, TkmT ve GT’de)

e: düz, dar, ince (AT’de kullanılır.)

ə: düz, geniş, ince (Normal /e/den daha geniştir, AT’de kullanılır.)

ä: düz geniş, ince (Normal /e/den daha geniştir, TkmT ve GT’de kullanılır.)

ı: düz, dar, kalın (TkmT’de /y/)

ı: düz, dar, ince (TkmT’de büyük şekli: /I/)

o: yuvarlak, geniş, kalın

ö: yuvarlak, geniş, ince

u: yuvarlak, dar, kalın

ü: yuvarlak, dar, ince

Bu seslerin uzun hâlleri de vardır ve bunlar düzeltme işaretiyle gösterilmiştir.

3.1.2. Ünsüzler

b: ötümlü, sürekli, patlayıcı, çift dudak

c: ötümlü, sürekli, patlayıcı, dış-damak (TkmT’de /j/)

ç: ötümsüz, süreksiz, patlayıcı, dış-damak

d: ötümlü, süreksiz, patlayıcı, dış

f: ötümsüz, sürekli, sızıcı, dış-dudak (TkmT’de dudak arası)

g: ötümlü, süreksiz, patlayıcı, ön damak-art damak (TkmT’de kullanım yerine göre ön damak-art damak /g/ ve /ğ/ olarak telaffuz edilir.)

ğ: ötümlü, sürekli, sızıcı, art damak (TkmT’de yok, GT’de düşmüş veya başka ünsüze değişmiştir.)

h: ötümsüz, sürekli, sızıcı, gırtlak

x: ötümsüz, sürekli, sızıcı, art damak (AT’de kullanılır.)

j: ötümlü, sürekli, sızıcı, dış-damak (TkmT’de /ž/)

k: ötümsüz, süreksiz, patlayıcı, ön damak-art damak (AT’de ön damak /k/si)

q: ötümsüz, süreksiz, patlayıcı, art damak (AT'de kullanılır.)

l: ötümlü, sürekli, akıcı, ön damak-art damak

m: ötümlü, sürekli, akıcı, çift-dudak

n: ötümlü, sürekli, akıcı, diş

ŋ: ötümlü, sürekli, akıcı, art damak (GT ve TkmT'de kullanılır, TkmT'de /ñ/)

p: ötümsüz, süreksiz, patlayıcı, çift-dudak

r: ötümlü, sürekli, akıcı, çarpmalı

s: ötümsüz, sürekli, sızıcı, diş (TkmT'de peltek)

ş: ötümsüz, sürekli, sızıcı, diş-damak

t: ötümsüz, süreksiz, patlayıcı, diş

ç: (GT'de kullanılır ve /ts/ seslerini verir, ötümsüz diş ünsüzüdür.)

v: ötümlü, sürekli, sızıcı, diş-dudak

w: ötümlü, sürekli, sızıcı, dudak arası (TkmT'de kullanılır.)

y: ötümlü, sürekli, akıcı, yarı ünlü (TkmT'de /ý/)

z: ötümlü, sürekli, sızıcı, diş (TkmT'de peltek)

Bu bakımdan TT'de 29, AT'de 32, TkmT'de 30 ve GT'de 32 harf bulunur.

3.2. SES ÖZELLİKLERİNİ KORUYAN SÖZCÜKLER

OT: aç- 'açmak' > tüm lehçelerde aç-; OT: adak 'ayak' > TkmT: adak; OT: ak 'kır (at donu)' > TT, GT: ak; OT: akıt- '(ordu) akıtmak, yürütmek' > TT, TkmT, GT: akıt-; OT: altı 'altı' tüm lehçelerde altı vb. Ses özelliklerini koruyan tüm sözcükleri görmek için bk. Ek 1.

3.3. SES DEĞİŞİKLİĞİNE UĞRAYAN SÖZCÜKLER

3.3.1. Ünlülerde:

3.3.1.1. Uzama

OT: *agır* ‘ağır’ > GT: *ār*; OT: *agrı*- ‘hastalanmak’ > GT: *ārı*-; OT: *bas*- ‘basmak, baskın yapmak’ > GT: *bās*-; OT: *og(u)l* > GT: *öl*; OT: *teg*- ‘ulaşmak, saldırmak’ > GT: *dī*-; OT: *tog*- ‘(dağ, tepe) aşmak’ > GT: *dū*-; OT: *yagız* ‘kara (yer), yağız (at)’ > GT: *yāz* vb.

3.3.1.2. Kısalma

OT: *āç*- ‘acıkmak’ > AT: *ac*-; OT: *āt* ‘ad; unvan’ > TT, AT, GT: *ad*; OT: *būka* ‘boğa’ > TT: *boğa*, AT: *buğa*, TkmT: *buga*, GT: *boa* / *bua* / *buga* / *buva* vb.

3.3.1.3. İncelme

OT: *bıç*- ‘kesmek’ > tüm lehçelerde *biç*-; OT: *yalma* ‘kaftan’ > TT: *yelme*; OT: *yana* ‘yine, tekrar’ > TT: *yine*, AT: *yenə*, TkmT: *ýene*; OT: *yıl* ‘yıl’ > AT, GT: *il* vb.

3.3.1.4. Kalınlaşma

OT: *beḡü* ‘ebedî’ AT: *minqu*; OT: *sü başı* ‘ordunun başı, başkomutan’ > TT: *subaşı*, AT: *subaşı*; OT: *idisiz* ‘sahipsiz’ > TT: *ıssız*, AT: *ıssız* vb.

3.3.1.5. Düzleşme

OT: *üçün* ‘için, yüzünden, sebebiyle, sayesinde’ > TT, GT: *için*; OT: *edgü* ‘iyi, güzel; iyilik, kazanç; çok (zarf)’ > TT: *iyi*, AT, GT: *eyi*; OT: *kötür*- ‘(yukarı) kaldırmak,

yükseltmek' > TkmT: *göter-*, GT: *göttir-*; OT: *süjüg* 'mızrak' > TkmT: *süni*; OT: *töpü* 'tepe, başın üst kısmı' TT, GT: *tepe*, AT: *dəppə*, TkmT: *depe* vb.

3.3.1.6. Yuvarlaklaşma

OT: *anı*: 'onu, onları' > AT, GT: *onu*; OT: *udı-* 'uyumak' TT, AT, GT: *uyu-*; OT: *yabız*: 'kötü, perişan' TT, AT, GT: *yavuz*, TkmT: *yowuz*; OT: *yaguk* 'yakın' > AT: *yovuq*; OT: *yımşak* 'yumuşak' > TT: *yumuşak*, AT: *yumşaq*, TkmT: *yumşak*; OT: *yorı-* 'yürümek, ilerlemek' > TT, AT: *yürü-*, GT: *yörü-* vb.

3.3.1.7. Daralma

OT: *er-* 'imek, olmak' > AT: *ir-* (III); OT: *kedimlig* 'zırhlı' TT: *giyimli*, GT: *gāmlı*; OT: *taş* (II) 'dış, dış bölgeler' > AT: *dış*; OT: *taşra* 'dışarı, dış' > AT: *tışra*; OT: *teyey* 'sincap' AT: *tiyin*; OT: *tog-* '(dağ, tepe) aşmak' > GT: *dū-*; OT: *yog* 'yoğ, cenaze (yas) töreni' > AT: *yuğ* vb.

3.3.1.8. Genişleme

OT: *beglik* 'bey (emîr) olmaya layık' > AT: *bəylik*; OT: *ben* 'ben' > GT: *bān*; OT: *bir-* (I) 'vermek, (iş, güç) vermek, (ad ve ünvan) vermek' TT, AT, GT: *ver-*, TkmT: *ber-*; OT: *biri* 'güney' > TT, GT: *beri*, AT: *bəri*, TkmT: *bāri*; OT: *biş* 'beş, beş kez' > TT, AT, GT: *beş*, TkmT: *bāş*; OT: *it-* 'örgütmek, teşkilatlandırmak, düzenlemek' > TT, AT, TkmT: *et-*, GT: *yet-* vb.

3.3.1.9. Düşme

OT: *agı* 'ipekli (kumaş), mal' > AT: *ağ* (III); OT: *yalabaç* 'elçi' > TT: *Yalvaç*; OT: *udı-* 'uyumak' > GT: *uy-* (II); OT: *süñük* 'kemik' > TkmT: *süñk* vb.

3.3.1.10. Türeme

OT: *ayt-* ‘söylemek, demek’ > TT: *eyit-*, AT: *ayıt-*; OT: *onunç* ‘onuncu’ > TT, AT, GT: *onuncu*, TkmT: *ōnunjy*; OT: *sab* ‘söz, haber’ > AT: *sava*; OT: *törtünç* ‘dördüncü’ > TT, AT, GT: *dördüncü*, TkmT: *dōrdünji*; OT: *yımşak* ‘yumuşak’ > TT: *yumuşak*, AT: *yumuşaq*, GT: *yımışak* vb.

3.3.1.11. İkizleşme

OT: *būka* ‘boğa’ > GT: *boa / bua*; OT: *edgü* ‘iyi, güzel; iyilik, kazanç; çok (zarf)’ > GT: *ei*; OT: *kabiş-* ‘buluşmak, birleşmek’ > GT: *kauş-*; OT: *tabışgan* ‘tavşan’ > GT: *tauşan*; OT: *yabız* ‘kötü, perişan’ > GT: *yauz* vb.

3.3.1.12. Diftonglaşma

OT: *kü* ‘haber, ses (krş. at kü)’ > AT: *küy*; OT: *küç* ‘güç, kuvvet’ > TkmT: *güyç*; OT: *süçig* ‘tatlı’ > TkmT: *süyji (I)*; OT: *tag* ‘dağ’ > GT: *dā* > *day*; OT: *ti-* ‘demek’ > TkmT: *diy-* (I); OT: *tün* ‘gece’ > TkmT: *düyn* vb.

3.3.2. Ünsüzlerde:

3.3.2.1. Ötümlüleşme

OT: *aç* ‘aç, tok olmayan’ > AT: *ac-* (I); OT: *amtı* ‘şimdi, şimdiki’ > TT, AT, TkmT: *imdi*; OT: *antag* ‘öyle, şöyle; o kadar’ > TkmT: *andag*; OT: *bunça* ‘bunca’ > TT, AT, GT: *bunca*; OT: *ikinti* ‘ikinci, ikinci olarak’ > tüm lehçelerde *ikindi*; OT: *kalın* ‘kalın’ > TkmT: *galyñ (I)*; OT: *kergeksiz* ‘eksiksiz’ > TT, TkmT: *gereksiz*, AT: *gərəksiz*; OT: *köl* ‘göl’ > TT, AT, GT: *göl* vb.

3.3.2.2. Akıcılaşma

OT: *adək* ‘ayak’ > tüm lehçelerde *ayak*; OT: *adgır* ‘aygır’ > TT, TkmT, GT: *aygır*, AT: *ayğır*; OT: *adrl-* ‘ayrılmak’ > tüm lehçelerde *ayrıl-*; OT: *beglik* ‘bey (emîr) olmaya layık’ > TT, GT: *beylik*, AT: *bəylik*; OT: *tod-* ‘doymak’ > tüm lehçelerde *doy-*; OT: *ud-* ‘takip etmek, izlemek’ > tüm lehçelerde *uy-* vb.

3.3.2.3. Ötümsüzleşme

OT: *bilig* ‘bilgi, akıl’ > AT, TkmT: *bilik*; OT: *biz* ‘biz’ > GT: *bis*; OT: *boz* ‘boz (at donu)’ > GT: *bos*; OT: *buz-* ‘bozguna uğratmak, bozmak’ > AT: *poz-*; OT: *eşid-* ‘işitmek, dinlemek’ > TT, GT: *işit-*, AT, TkmT: *eşit-*; OT: *kırgaglıg* ‘saçaklı’ > AT: *qıraqlı*; OT: *tigin* ‘bir ünvan, tigin, şehzade’ > TT: *tekin (II)*; OT: *yabgu* ‘bir ünvan, kağandan sonraki kişi’ > AT: *yabqu* vb.

3.3.2.4. Süreksizleşme

OT: *semiz* ‘semiz’ > GT: *tēmiz*.

3.3.2.5. Sızıcılışma

OT: *ag-* ‘(yukarı) çıkmak’ > TT: *ağ-*; OT: *agır* ‘ağır, değerli’ > TT, AT: *ağır*; OT: *agıt-* ‘ayağa kaldırmak’ > AT: *ağıt-*; OT: *çabış* ‘komutan’ > TT, AT: *çavuş*, TkmT: *çawuş*; OT: *kabiş-* ‘buluşmak, birleşmek’ > TT, GT: *kavuş-*, AT: *qovuş-* (I), TkmT: *gowuş-*; OT: *oglan* ‘çocuklar, oğullar’ > TT, AT: *oğlan*; OT: *yablak* ‘kötü, fena, perişan; kötülük’ > AT: *yavlaq (II)* vb.

3.3.2.6. Ön damaksıllaşma

OT: *kalıŋ* ‘haraç, mal’ > AT: *kalım*.

3.3.2.7. Art damaksıllaşma

OT: *in-* ‘inmek’ > TkmT: *eñ-*; OT: *kalın* ‘kalın’ > TkmT: *galyň (I)*; OT: *yan* ‘yan, yön, taraf: nezd’ > GT: *yaň*.

3.3.2.8. Genizsilleşme

OT: *bin-* ‘binmek’ > AT: *min-*, TkmT: *mün-*; OT: *bintür-* ‘bindirmek’ > AT: *mindir-*, TkmT: *mündür-*; OT: *biň* ‘bin’ > AT: *min*, TkmT: *müň*; OT: *bunça* ‘bunca’ > TkmT: *munça*; OT: *buň* ‘sıkıntı’ > AT: *munq*; OT: *tonlug* ‘giyimli’ > GT: *donnu* vb.

3.3.2.9. Aykırı genizleşme

Aykırı genizleşme madde başı sözcüklerde değil fakat kökteş sözcüklerde görülür. Ayrıca TkmT’deki *süyek* sözcüğünün bir önceki safhasında görülür: OT: *öñdin* ‘doğudan, doğudaki’ > AT: [ög]; OT: *köñül* ‘gönül; akıl’ > TkmT: [köyneke (< kögneke < köñleke)]; OT: *süñük* ‘kemik’ > TkmT: *sügek* (> *süyek*).

3.3.2.10. Dişsilleşme

OT: *amti* ‘şimdi, şimdiki’ > AT, TkmT: *indi*; OT: *aňar* ‘ona, onun için’ > TT, AT, GT: *ona*; OT: *beňgü* ‘ebedî’ > TT: *bengi (I)*, AT: *bəngin*, *minqu*; OT: *buň* ‘sıkıntı’ > TT, AT: *bun*; OT: *çıgañ* ‘yoksul’ > TT: *Çigan*, AT: *Çiqan*, TkmT: *Sygān*, GT: *Ŧigan*; OT: *saña* ‘sana’ > TT, GT: *sana*; OT: *tıñla-* ‘dinlemek’ > TT, AT: *dinle-* vb.

3.3.2.11. Diş-dudaksıllaşma

Diş-dudaksıllaşma doğrudan değil fakat /g/ > /ğ/ sızıcılaşması sonrası /ğ/ > /v/ şeklinde görülür: OT: *ög-* ‘övmek’ > TT: *öv-* (< *öğ-*); OT: *yaguk* ‘yakın’ > AT: *yavıq* (< *yağıq*); OT: *yıg-* ‘yığmak, toparlamak’ > GT: *yıv-* (< *yığ-*) vb.

3.3.2.12. Dudaksıllaşma

OT: *kalın* ‘haraç, mal’ > AT, GT: *kalım*; OT: *sünük* ‘kemik’ > AT: *sümük*; OT: *tabışgan* ‘tavşan’ > GT: *tavşam*; OT: *tügünlüg* ‘(kuyruğu) düğümlü’ > TT: *düğümlü*, AT: *düyümlü* vb.

3.3.2.13. Düşme

OT: *arıg* ‘temiz’ > TT, AT: *arı*, TkmT: *āry*; OT: *biligsiz* ‘bilgisiz’ > TT: *bilisiz*; OT: *kapıg* ‘kapı’ > TT: *kapı*, AT: *gapı*, TkmT: *gapy*, GT: *kapu*; OT: *kergek* ‘gerek’ > tüm lehçelerde *gerek*; OT: *yadag* ‘yaya’ > TT, AT: *yaya* vb.

3.3.2.14. Türeme

OT: *aşuk* ‘miğfer, demir tolga’ > AT: *yaşıq*; OT: *ırak* ‘uzak, ırak’ > AT: *yıraq*, TkmT: *ýyrāk*; OT: *idisiz* ‘sahipsiz’ > AT: *yişsiz*; OT: *in-* ‘inmek’ > AT: *yen-*, GT: *yin-*; OT: *iş* ‘iş’ > GT: *yiş*; OT: *urtur-* ‘(taşa) yazdırmak, resim ve süsleme yaptırmak’ > TT, AT: *vurdur-*; OT: *üz-* ‘koparmak’ > TT: *yüz-* (II) vb.

3.3.2.15. Tekleşme

OT: *yokkaru* ‘yukarı doğru’ > TT, GT: *yukarı*, AT: *yuxarı*, TkmT: *ýokary*.

3.3.2.16. İkizleşme

OT: *elig* (II) ‘elli (sayı)’ > tüm lehçelerde *elli*; OT: *kötür-* ‘(yukarı) kaldırmak, yükseltmek’ > GT: *göttür-* / *göttir-*; OT: *sekiz* ‘sekiz’ > AT: *səkkiz*; OT: *tokuz* ‘dokuz’ > AT: *doqquz*; OT: *töpü* ‘tepe, başın üst kısmı’ > AT: *dəppə*; OT: *tutun-* ‘tutunmak’ > GT: *tuttun-*; OT: *yiti* ‘yedi’ > AT: *yeddi* (I-II) vb.

3.3.3. Ünlü-Ünsüzlerde:

3.3.3.1. Kaynaşma

OT: *agir* ‘ağır, değerli’ > GT: *ār*; OT: *edgü* ‘iyi, güzel; iyilik, kazanç; çok (zarf)’ > GT: *î*; OT: *og(u)l* ‘çocuk, evlat, oğul (krş. kişi oğlu)’ > GT: *ōl*; OT: *taşık-* ‘dışarı çıkmak, sefere çıkmak, sefere çıkarmak; baş kaldırmak, isyan etmek’ > TT, TkmT, GT: *çık-*, AT: *çix-*; OT: *yagız* ‘kara (yer), yağız (at)’ > GT: *yāz* vb.

3.3.3.2. Büzülme

OT: *bedizet-* ‘bezemek (resim, heykel ve süsleme yaptırmak)’ > TT, TkmT: *bezet-*, AT: *bəzət-*; OT: *ubut* ‘utanç’ > TT: *ut (I)*; OT: *yigirmi* ‘yirmi’ > TT, GT: *yirmi*, AT: *iyirmi*, vb.

3.3.3.3. Hece düşmesi

OT: *al-* ‘(ülke) almak, zaptetmek; (halk) almak, ele geçirmek; (ordu) yenmek; (sürü) almak, ele geçirmek; (kız) almak; (ad) almak; (haber, söz) almak; (söz) dinlemek’ + *bar-* ‘gitmek’ > TT, AT, TkmT: *apar-*; OT: *elig (I)* ‘el’ > tüm lehçelerde *el*; OT: *ert-* ‘geçmek, aşmak’ > TT: [*pazartesi*].

3.3.3.4. Aykırılışma

OT: *arığ* ‘temiz’ > AT: *ari (IV)*; OT: *bulgak* ‘bulunma, karışıklık’ > AT: *bulqaq*; OT: *kabış-* ‘buluşmak, birleşmek’ > TT, GT: *kavuş-*; OT: *ulug* ‘büyük, ulu; yaşlı’ > TkmT: *uly*; OT: *yılka* ‘at sürüsü’ > AT: *ilxı* vb.

3.3.3.5. Benzeşme

OT: *agtur-* ‘(yukarı) çıkartmak’ > TT: *ağdır-*; OT: *altun* ‘altın’ > tüm lehçelerde *altun*; OT: *aşuk* ‘miğfer, demir tolga’ > AT: *yaşıq*; OT: *biñ* ‘bin’ > AT: *min*, TkmT: *müñ*; OT:

kargu ‘gözetleme kulesi’ > TT: *kargı*, AT: *qarġı*, TkmT: *gargy*; OT: *tebi* ‘deve’ > TT, GT: *deve*; OT: *tokit-* ‘(taşa) yazdırmak’ > TT, GT: *dokut-*, AT: *toxut-* vb.

3.3.3.6. Göçüşme

OT: *agrı-* ‘hastalanmak’ > TkmT: *āgyr-*; OT: *ilgerü* ‘doġu (doġuda, doġuya doġru)’ > AT: *irəli*; OT: *siñil* ‘kız kardeş’ > TkmT: *siñli*; OT: *süñüg* ‘mızrak’ > TT, AT, GT: *süngü*; OT: *yigirmi* ‘yirmi’ > TkmT: *yigrimi* vb.

Tüm ses değişikliklerini görmek için bk. Ek 2.

4. BÖLÜM

ŞEKİL BİLGİSİ

Şekil bilgisi terimi yerine sıklıkla biçim bilgisi terimi de kullanılır. Bu terimler, “Kelimelerin yapısını, türeme yollarını ve çekim biçimlerini içeren bilgi; şekil bilgisi, yapı bilgisi, sarf, morfoloji.” (TS, 2023) anlamını ifade eder. Çalışmamızda sözcük tahlili yapıldığından söz konusu sözcüklerin yapısı etrafında şekil bilgisi ele alınmış, çalışmamız dışında kalan şekil bilgisi konularına değinilmemiştir.

Orhun Türkçesinde sözcükler ekleşme, birleşme ve ikileme yoluyla gelişmiştir. Ayrıca alıntı sözcükler de bulunur. Lehçelerde bu kelime yapım yollarının dışında kırpma, eksiltme, karma vb. yollar da yer alır.

Orhun Türkçesinde ve lehçelerde sözcükler genellikle ekleşme yoluyla oluşmuştur. Bu bakımdan ekler; addan ad yapım eki, addan eylem yapım eki, eylemden ad yapım eki ve eylemden eylem yapım eki şeklinde dört gruba ayrılır. Ayrıca fiilimsi ekleri de zamanla kalıplaşarak sözcük oluşturabilirler. Bunlara ek olarak bazı çekim ekleri de sözcükle kalıplaşarak sözlükleşebilirler.

Orhun Türkçesinde olan pek çok yapım eki, Oğuz grubunda ses değişimine uğramış veya uğramamış şekilde varlığını sürdürmektedir. Bu bakımdan $+çI$, $+lXg$, $+lXk$, $+sXz$; $+A-$, $+lA-$, $+I-$; $-A$, $-(X)g$, $-gA$, $-(X)k$, $-mAn$, $-(X)ş$; $-(X)l-$, $-(X)n-$, $-(X)t-$, $-tXr-$, $-(X)r-$ gibi ekler Oğuz grubu lehçelerinde bulunur. Bununla beraber $+kına$, $+sIg$; $+Ad-$, $+rA-$, $+sIrA-$; $-DAçI$, $-(X)gmA$, $-gUIUg$, $-sIk$; $-gUr-$, $-tXz-$, $-(X)z-$ gibi ekler lehçelerde bulunmaz.

Orhun Türkçesinden Oğuz grubuna geçen sözcükler ise şekil özelliklerini koruyan sözcükler ve kökteşi olan sözcükler şeklinde ikiye ayrılabilir. Bu bakımdan iki gruba da örnek vermek gerekirse:

4.1. ŞEKİL ÖZELLİKLERİNİ KORUYAN SÖZCÜKLER

OT: *aç* ‘aç, tok olmayan’ > TT: *aç*, AT: *ac (I)*, TkmT, GT: *āç*; OT: *aş-* ‘(dağ, tepe) aşmak’ > TT, AT, GT: *aş-*, TkmT: *āş-*; OT: *ingek* ‘inek’ > tüm lehçelerde *inek*; OT: *iş küç* ‘iş güç’ > TT: *iç güç*, AT: *iş-güç* vb.

Söz konusu sözcükler ses değişikliğine uğramış veya ses özelliklerini korumuş şekilde lehçelerde bulunur. Bu bakımdan şekil özelliğini koruyan, yani lehçelerde karşılığı olan sözcükleri topluca görmek için Ek 1 ve Ek 2’ye bakılmalıdır.

4.2. KÖKTEŞİ BULUNAN SÖZCÜKLER

OT: *irkin* ‘bir unvan’ > TT: [*irk-*]; OT: *iniygün* ‘küçük erkek kardeşler’ > TT, TkmT: [*ini*]; OT: *ille-* ‘devlet kurmak’ > TT, AT: [*il*], TkmT [*īl*], GT [*el*]; OT: *tirgür-* ‘diriltmek’ > TT, AT, GT: [*diri*], TkmT: [*dīri*]; OT: *udi-* ‘uyumak’ > TkmT: [*ūkuly*]; OT: *yogçı* ‘yasçı, yas tutucu’ > TT: [*yoğ*], AT: [*yuğ*], TkmT: [*yōk*], GT: [*yok*] vb.

Söz konusu sözcükler lehçelerde bulunmaz fakat aynı kökten gelişen başka sözcükler lehçelerde yer alır. “İnceleme” bölümünde söz konusu sözcük lehçede yer alıyorsa olduğu şekliyle değerlendirilmiştir. Buna ek olarak kökteş sözcük farklı ses özelliği gösteriyorsa kökteş sözcük de maddeye alınmış ve değerlendirilmiştir. Bununla beraber sözcük mevcut şekliyle bulunmuyor, sözcüğün sadece kökteşi bulunuyorsa söz konusu kökteş sözcük Ek 3’te yer almıştır. Yani aynı yapıya sahip sözcük bir lehçede yer alıyorsa o sözcüğün kökteşi Ek 3’te gösterilmemiştir. Bu tür sözcükleri görmek için “İnceleme” bölümünde yer alan madde başı sözcüğe gidilmelidir.

5. BÖLÜM

İNCELEME

5.1. İNCELEME ÜZERİNE AÇIKLAMALAR

1. Madde başı sözcüklerin anlamları, geçtiği satırlar ve açıklamaları için esas aldığımız Ercilasun'un eserine bakılmalıdır.²
2. Farklı anlamları dolayısıyla ayrı ayrı madde başı yapılan sözcükler tek maddede birleştirilmiş fakat farklı anlamı için kullanıldığı satır örnek olarak verilmiştir. Örnek satır seçilirken sözcüğün taş üzerinde en net okunan biçimi tercih edilmiştir.
3. Sözcüklerin madde numaraları tarafımızca eklenmiştir.
4. Sözcükler imlasına müdahale edilmeden verilmiş fakat dipnotlarda AnaT'deki asli uzun ünlülü hâlleri gösterilmiştir. Ayrıca mümkün olduğunca farklı okuma görüşlerine de yer verilmiştir.
5. Alternasyonlu olduğu anlaşılan sözcükler farklı madde başında verildiyse çalışmamızda da böyle bir yol izlenmiştir fakat sözcük bir maddede değerlendirilmiş, diğer sözcük değerlendirilen sözcüğe gönderilmiştir.
6. Lehçelerde kullanılan sözcüklerin özgün imlasına sadık kalınmıştır. Bu bakımdan Türkmen Türkçesindeki harflerin karşılığı Türkiye Türkçesinde şu şekildedir: /y/ = /ı/, /ž/ = /j/, /j/ = /c/, /ý/ = /y/. Diğer harflerin ses karşılığı "Ses Bilgisi" bölümünde verilmiştir.
7. Sözcüğün kendisi değil de kökteşi bulunuyorsa o sözcük köşeli parantez içinde gösterilmiştir: OT: *āç-* > TT: [acık-]; OT: *ag-* > AT: [ağıt-]; OT: *sı-* > TkmT: [sÿn-]; OT: *ög-* > GT: [ün-] vb. Kökteş sözcük seçilirken söz konusu kelimeye gelişim bakımından en yakın sözcük tercih edilmiştir. Ayrıca sözcük bulunuyor fakat kökteşi farklı ses özelliği gösteriyorsa bu sözcükler de değerlendirmeye alınmış, ses bilgisi ve şekil bilgisi başlıkları altında ayrı ayrı incelenmiştir.

²Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

8. Sözcüğün en az bir lehçede kendisi veya kökteşi bulunuyorsa geçtiği satır verilmiş, farklı maddelere gönderilen sözcüklerin sadece kullanıldığı satır numarası verilmiştir. Ayrıca bir sözcük veya kökteş sözcük bir lehçede geçiyorsa değerlendirme başlığı altında incelenmiş, ses bilgisi ve şekil bilgisi başlıkları verilmemiştir.

5.2. A

a

Orhun Türkçesi

a: “pekiştirme enklitiği”

“(Türk bodun yeme) bulganç (ol timiş). Oguzı yeme tarkınç ol timiş. Ol sabın eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti; (kün yeme) olursıkım kelmez erti. Anta sakıntım a:” (T 22).

Türkiye Türkçesi

ā: “1. Şaşma, hatırlama, sevinme, acıma, üzülme, kızma vb. duyguların anlatımına güç kazandıran söz. 2. Yüklemden sonra gelerek anlamı pekiştiren ve yapılanın doğal olduğunu belirten bir söz. 3. İsimlerden önce gelerek seslenme görevinde kullanılan bir söz.” (TS, 2023).

[baksana]

[değil a]

Azerbaycan Türkçesi

a (II): “1. Kelimelere takılarak çağırma, hitap, seslenme bildirir. 2. Ses tonuyla ilgili olarak memnunluk, hiddet, alay, hayret bildirir. 3. Heyecan, dehşet, korku, pişmanlık vb. duygularını bildiren ses tonu. 4. Bazen cümlenin başına veya sonuna gelerek hayret bildirir veya bir söze dikkati çekmek için kullanılır.” (ATS, 2018).

[atsana]

[eşidin a]

Türkmen Türkçesi

ā (II): “goşulyyp gelýän sözüniň nygtalyandygyny görkezmek üçin ulanylýan ownuk bölek.” (TDDS, 2015).

[bol-a]

Gagavuz Türkçesi

a: “1. Nida. 2. Fakat. 3. Edat.” (GTS, 1991).

[aldın a]

[baksana]

Değerlendirme

Ses bilgisi

A edatı OT’de $a \sim e$ şeklinde alternasyonlu olduğu anlaşılıyor. bk. Tekin, 2016, s. 149. KT, BK ve T yazıtlarını dikkate aldığımızda sadece a şekli vardır ve pekiştirme işlevindedir. Lehçelerde $a \sim e$ şeklinde kullanılır ve isim soylu sözcüklerden sonra da gelebilirken genelde 2. kişi dilek eklerinden sonra gelir. Pekiştirme enklitiği olarak TkmT’de önceki kelimeyle arasına kısa çizgi alır. Diğer lehçelerde önceki kelimeyle bitişik ve ayrı yazılan örnekleri vardır. TkmT’de uzun okunur, TT’de önceki kelimeyle ayrı yazıldığında uzun okunur. Diğer lehçelerde ve TT’de önceki kelimeyle bitişik yazıldığında kısa okunur.

Şekil bilgisi

A kök hâindedir. TT ve GT’de *baksana* ifadesi bak- [eylem] -sa [dilek eki]³ -n [2. teklik kişi eki] +a [pekiştirme enklitiği] şeklinde, TT’deki *değil*⁴ *a < değil* ve *a* birleşmesiyle oluşmuştur. AT’deki sözcükler: *atsana* < at- [eylem] -sa [dilek eki] -n [2. teklik kişi eki] +a [pekiştirme enklitiği]; *eşidin a < eşit-* [eylem] -(i)n [2. çokluk kişi eki] ve *a* birleşmesiyle oluşmuştur. TkmT’deki *bol-a* sözcüğü *bol-* ve *a* birleşmesiyle oluşmuştur. GT’deki *aldın a* ifadesi ise al- [eylem] -dı [görülen geçmiş zaman eki] -n [2. teklik kişi eki] ve *a* birleşmesiyle oluşmuştur.

A edatı çeşitli işlevlerde kullanılır. Tekin, OT’deki bu edatı seslenme ünlemi başlığı altında değerlendirmiştir (2016, s. 149). Pekiştirme enklitiği olarak sözcüklerden sonra gelir. Dolayısıyla TT’de 2, AT’de 4, GT’de 3. anlamlar enklitik işlevindedir. TkmT’de sözcüğün tek anlamı vardır ve enklitik işlevindedir. Bu bakımdan diğer anlamlar pekiştirme enklitiği anlamındaki *a* sözcüğüyle ilgili değildir. Edat üzerine farklı adlandırmalar için bk. İpek, 2009, s. 57-75.

*aç*⁵

Orhun Türkçesi

aç: “aç, tok olmayan”

“(…Tür)k bodun āç erti. Ol yılıkığ alıp igit(t)im. Otuz artukı tört yaşıma Oguz tezip Tabgaçka kirti. Ökünüp süledim. Sukun (...o)glin, yotuzın anta altım. İki ilteberlig bo(dun…)” (BK D 38).

Türkiye Türkçesi

³Korkmaz, 2003, s. 690.

⁴Bk. *ol (II)*.

⁵AnaT: *āç* ‘aç’ (Tekin, 2022, s. 175).

aç: “1. Yemek yemesi gereken; tok karşıtı. 2. Yiyecek bulamayan. 3. Gözü doymaz, gözü doymayan. 4. Çok istekli, çok hevesli. 5. Karnı doymamış olarak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ac (I): “1. Yemeğe ihtiyacı ve iştahı olan, acıkmış bulunan, tok olmayan. 2. Fakir, yoksul, ihtiyacı olan. 3. Haris, gözü doymaz, tamahkâr. 4. Bir şeyi çok isteyen, ona karşı çok arzulu olan. 5. Kuraklıktan dolayı susamış toprak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āç (I): “dok bolmadyk, zat iýmedik açlygy başdan geçirýän ynsan ýa-da haywan. 2. Garyp, pakyr-pukara.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

āç: “aç.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Aç sözcüğü TT’de *aç*, AT’de *ac* şeklindedir. TkmT ve GT’de *āç* şeklinde uzun ünlülüdür. AT’de söz sonu /ç/ sesi /c/ sesine dönüşerek ötümlüleşmiştir. Bu ötümlüleşme aslında uzun ünlülü olan sesin kısılması ve kendinden bir iz bırakması dolayısıyla olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *aç hâlidir.

Orhun Türkçesi

aç-: “açmak”

“yogur(u) aç ıdıp 1 bar baş aşdımız. Yubulu intimiz. On tünke yantakı tug ebirü bardımız. Yırçı yir yañılıp boguzlantı. Buñadıp kagan yelü kör timiş.”
(T 26).

Türkiye Türkçesi

aç-: “1. Bir şeyi kapalı durumdan açık duruma getirmek. 2. Engeli kaldırmak. 3. Sarılmış, katlanmış, örtülmüş veya iliklenmiş olan şeyleri açık duruma getirmek. 4. Bir şeyi, bir yeri oyarak veya kazarak çukur, delik oluşturmak. 5. Tıkalı bir şeyi bu durumdan kurtarmak. 6. Alanını genişletmek. 7. Birbirinden uzaklaştırmak. 8. Düğümü veya dolaşmış bir şeyi bu durumdan kurtarmak. 9. Bir toplantıyı, etkinliği başlatmak. 10. Bir kuruluşu, bir iş yerini işler duruma getirmek. 11. Bir aygıtı, bir düzeneği çalıştırmak. 12. Alışverişi başlatmak. 13. Rengin koyuluğunu azaltmak. 14. Yakışmak, güzel göstermek. 15. Ferahlık vermek. 16. Geçit sağlamak. 17. Bir konu ile ilgili konuşmak. 18. Avunmak veya danışmak üzere söylemek, içini dökmek. 19. Satranç, poker vb. oyunları başlatmak. 20. Yapmak, düzenlemek. 21. Ayırmak, tahsis etmek. 22. Görünür duruma getirmek. 23. Gökyüzü bulutların dağılmasıyla aydınlanmak. 24. Bitki çiçekli duruma gelmek. 25. Sıkıntısını gidermek, içine, gönlüne ferahlık vermek. 26. Sıkılganlığını, utangaçlığını gidermek. 27. Savaşla almak. 28. Yarmak.”
(TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

aç-: “1. Kapalı bir şeyin kapağını kaldırmak, bir şeyin üzerindeki örtüyü kaldırmak. 2. Açık hâle getirmek (kapı, pencere vb.). 3. Katlanmış, bükülmüş, sarılmış, düğümlenmiş şeyleri açmak. 4. İp vb. ile bağlı olan şeyi çözmek. 5. Koşumdan çözmek, bırakmak (at, öküz vb.). 6. Kilitlenmiş şeyleri bu durumdan kurtarmak, kilidi açmak. 7. Kapalı şeyi aralamak, açık hâle getirmek (göz, ağız vb.). 8. Akışı durdurulan şeylerin akmasını

sağlamak (su, gaz vb.). 9. Tartışma, toplantı vb. başlatmak, başlamak. 10. Okul, bina, kulüp vb. tesis etmek, inşa etmek, kullanıma sunmak. 11. Sebep olmak, sebebiyet vermek. 12. İnanarak söylemek, haber vermek, açıkça söylemek, gerçekleri dile getirmek. 13. Gizli bir şeyi başkalarına bildirmek, açıklamak, ifşa etmek, söylemek. 14. Bir suçu vb. araştırarak ortaya çıkarmak, ifşa etmek. 15. Çiçeklenmek, yapraklanmak. 16. Hoşlanmak, gönlüne yatmak, işine yaramak, sevinmesine sebep olmak. 17. Delmek, kazımak, eşmek (tünel, kanal vb.). 18. Oda, elbise vb. büyütme, uzatmak, genişletmek. 19. Parlatmak, cilalamak, temizlemek. 20. Yoluna koymak, halletmek. 21. Sakladığı şeyi savunmak veya akıl danışmak gayesiyle söylemek. 22. (Kolları, bacakları vb.) birbirinden uzaklaştırmak. 23. Yarıp içindekini çıkarmak (karın vb.). 24. Kapalı olan şeyi çalışır hâle getirmek. 25. Bir renk içine su, beyaz veya başka bir açık renk katarak rengin koyuluğunu gidermek. 26. Bazı isimlere takılarak birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

aç-: “1. Ýapyk zady açyk görnüşde goýmak. 2. Gulplanýan zatlaryň gulyuny we ş.m. aýyrmak. 3. Eplengi ýuka zady ýazyp goýmak, ýazmak. 4. Gep-gürrüňe başlamak, gep-gürrüňi gozgamak. 5. Ýerleri özleşdirmek. 6. Biriniň başyndaky, agzyndaky zady we ş.m. syrmaq, ýuwaşjadan serpmek. 7. Açyk diýip yglan etmek, başlamak. 8. Möhletleýin saklanylýan bir zadyň üstündäki örtügini aýyrmak, üstüni açmak. 9. Äşgär etmek, mälim etmek, ýüze çykarmak. 10. Daňlan zady çözmek. 11. Hal işligiň şekilini kabul eden açmak işliginden soň bermek, görmek, bilmek ýaly kömekçi işlikler gelip, täze many öwüşginli düzümlü işlikler ýasalýar. 12. Käbir atlaryň zyndan gelip, düzümlü işlikler ýasalýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

aç- / aş-: “1. Açmak. 2. Çiçek açmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Aç- eylemi tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. Sadece GT’de *aç-* fiilinin yanında *aş-* şekli de görülür. Burada söz sonu /ç/ > /ş/ değişimiyle patlayıcı /ç/ ünsüzü sızıcı /ş/ ünsüzüne dönüşmüştür. Bu değişim muhtemelen halk ağzından kaynaklanır. Benzer durum TT ağızlarında da mevcuttur: *açtı* > *aşdı*, *gençlik* > *genşlik* vb. (Demir ve Yılmaz, 2018, s. 148).

Şekil bilgisi

Sözcük *aç-* şeklindedir.

āç-⁶

Orhun Türkçesi

āç-: “acıkmak”

“bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg. Ol yir[ger]ü barsar Türk bodun, ölteçi sen. Ötüken yir o[l]urup [arkış] tirkış ısar neḡ bu[ḡug yo]k. Ö[tüken y]ış olursar beḡgü [il tuta olurtaç]ı sen. Türk bodun, tok, arkuk sen. *Ā*çsar tosık ömez sen. Bir todsar *ā*çsık ömez sen. Antaḡıñın üçün igidmiş ka[gañıñın]” (BK K 6).

Türkiye Türkçesi

[acık-]: “yemek yeme gereksinimi duymak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ac-: “açlık duymak, yemek yeme ihtiyacı duymak.” (ATS, 2018).

⁶AnaT: *āç*- ‘acıkmak’ (Tekin, 2022, s. 175).

Türkmen Türkçesi

[ājyk-]: “nahar, çay, çörek iýesiň, içesiň gelmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[acik-]: “acıkmak.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Āç- eylemi sadece AT’de geçmektedir. Ses olarak /ā/ > /a/ değişimiyle ünlü kısalması olmuş, ayrıca söz sonu /ç/ > /c/ değişimiyle de ötümlüleşme meydana gelmiştir. Genel olarak Türkçede uzun ünlüler kısalırken geriye kendilerinden iz bırakırlar. Buradaki ötümlüleşme ünlü kısalmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Sözcük kök olarak olmasa da türemiş şekliyle TT’de *acık-*, TkmT’de *ājyk-* GT’de *acik-* şeklinde bulunur. TT’de söz başında /ā/ > /a/ şeklinde ünlü kısalması olmuştur. Ayrıca söz ortasında /ç/ > /c/ değişimiyle de ötümlüleşme meydana gelmiştir. Bu ötümlüleşme, ötümsüz /ç/ ünsüzüne ünlüyle başlayan ek geldiği için ünsüzün uyuma girmesinden dolayı olmuştur. Aslında sözcüğün ünlüsü uzun olduğundan bu ötümlüleşmeye zemin hazırlanmıştır. Nitekim kısa ünlülü *aç-* ‘açmak’ fiili ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda sözcükte ötümlüleşme olmaz: *açık* vb. TkmT’de /ā/ sesi varlığını korumuş fakat söz ortasında TT’de olduğu gibi /ç/ > /j/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. GT’de de ilk ünlü kısalmış, söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca /c/ sesinin inceltici etkisiyle ikinci hecede /ı/ > /i/ incelmeleriyle aykırılışma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük kök hâlinindedir. TT ve TkmT'deki durum karışıktır. Kök olarak 'acıkmak' anlamında *aç-* eylemi bulunmaz ancak *acık-* eylemi *aç-* kökünden geliyor olabilir. Gülensoy *acık-* fiili için *aç-ık-*: *aç-* [eylem] *-(ı)k-* [eylemden eylem yapım eki] açıklamasında bulunmuş, kökenini de Eski Türkçe *āç-* 'acıkmak' eylemine dayandırmıştır (2007, s. 46). Clauson (1972, s. 23) ve Tietze (2021a, s. 158) de aynı görüştedir. Korkmaz ise *acık-* fiilini, addan fiil türeten ekler *+(I)k-* / *+Uk-* başlığı altında *acık-* < *aç+ık-* şeklinde (2003, s. 115) ve fiilden fiil türeten ekler *-k-* / *-(I)k-* / *-(U)k-* başlığı altında *acık-* (2003, s. 127) şeklinde iki başlık altında değerlendirmiştir.

āçsık

Orhun Türkçesi

āçsık: "acıkmak olma, açlık" (KT G 8).

Değerlendirme

Āç- [eylem] *-sık* [gelecek zaman sıfat-fiil eki] şekli lehçelerde görülmez. Kökü için bk. *āç-*.

adak

Orhun Türkçesi

adak: "ayak"⁷

"bodun adak kamşatdı. Yablak boltaçı erti. Oza kelmiş süsin Köl Tigin agıtıp Toņra bir oğuş alpıgu on erig Toņa Tigin yogınta egirip ölürtümüz. Bişinç Ezgenti Kadazda Oguz birle sünüşdümüz. Köl Tigin" (KT K 7).

⁷Dizin'de *adak kamşat-* şeklindedir. *Adak* maddesi olmadığı için sözcük ayrı olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye Türkçesi

ayak: “1. Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü. 2. Birtakım şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunlardan her biri; bacak. 3. Vücudun belden aşağı bölümü; bacak. 4. Yürüyüşün ağırlık veya çabukluk derecesi. 5. Basamak. 6. Futun küpü alınarak hesaplanan değer. 7. Mayalardan önce, makama uygun olarak çalınan veya söylenen beste. 8. Yarım arşın veya 30,5 santimetre uzunluğundaki ölçü birimi; kadem, fit (III), fut. 9. Göl ayağı. 10. Halk edebiyatında koşuklarda kısa yedekli dizeler. 11. Halk edebiyatında uyak. 12. Bir doğrunun başka bir doğruyu veya bir düzlemi kestiği nokta. 13. Karakucak ve yağlı güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş dereceden beşincisi. 14. Altılı ganyanda yer alan her bir koşu. 15. Kömür ocaklarında kömürün çıkarıldığı galeri. 16. Bir düşüncenin, bir yapının olmazsa olmazı sayılan, temelini oluşturduğu düşünülen şeylerin her biri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ayaq (I): “Azerbaycan sözlü halk edebiyatında kullanılan koşma, tecnis, muhammes gibi türlere şiirin her kıtasının sonunda diğer mısralardan daha kısa olan ve kıtanın anlamını tamamlayan kısma verilen ad, kafiye.” (ATS, 2018).

ayaq (II): “1. İnsan ve hayvanlarda yürüme organı, bacak. 2. Adım, sürat. 3. Bir adım büyüklüğünde; yarım arşın uzunluğunda uzunluk ölçüsü (30,5 cm). 4. Masa, sandalyelerin, bazı eşyaların vb. ayakta durmasını sağlayan dayanaklar. 5. Dikine duran bazı şeylerin yere temas eden kısmı, kaide. 6. Nihayet, son; bir yerin son noktası. 7. Tuvalete çıkma, tuvalet ihtiyacını giderme işi. 8. Merdiven basamağı. 9. Irmağın aşağı kısmı. 10. Defa, sefer, kere. 11. Tetik, çakmak. 12. Değersiz, kalitesiz, keyfiyetsiz. 13. Bu kadar, bu büyüklükte, sayıda. 14. Mevki, durum, hâl. 15. Hazır bulunan. 16. Gam. 17. Kıymetsiz, değersiz, kalitesiz, yaramaz (mal). 18. Ayaqdan, ayağından şeklinde: bir kimsenin yaptığı işlerden dolayı vereceği hesap, değer, kıymet,

fiyat. 19. Genelde durum ifade eder: ayağında: vaktinde, çağında, zamanında vb.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

adak: “aýak.” (TDDS, 2015).

[aýagūç]: “1. Gyşaryp ýatan adamyň aýak tarapy. 2. Bir ýeriň gutarýan ýeri, ahyry, aýak tarapy, etegi.” (TDDS, 2015).

aýak (I): “1. Adamyň, haýwanlaryň, mör-möjekleriň ýöremek üçin hyzmat edýän beden agzasy. 2. Taganyň, oturgyjyň we ş.m. daýanjy, diregi, örki. 3. Bir ýeriň gutarýan ýeri, çägi, etek, çet, gyra. 4. Döwrüň, wagtyň we ş.m. ahyry, soňy, gutarara ýakynlan möhleti. 5. Öldürilip paýlaşylyan malyň dördten biri, çärýek. 6. Harman döwlenide ortadaky uly üýşmek desseler bilen nermäniň aralygyndaky döwülýän bölegi. 7. Petde etmek üçin ýygılan ýandak we ş.m. üýşmekleri. 8. Aýagulagyň tigri, teker.” (TDDS, 2015).

aýak (III): “kellebaşayak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ayak: “1. Ayak. 2. Destek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Adak sözcüğü tüm lehçelerde *ayak* sözcüğüne dönüşmekle birlikte TkmT’de asli biçimini koruduğu da görülür. *Adak* > *ayak* değişiminde söz ortasında /d/ sesi akıcı /y/ sesine dönüşmüştür. TkmT’de *aýagūç* birleşiminde *aýak* sözcüğünün sonunda /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Diğer lehçelerde de *ayak* sözcüğü ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda son seste ötümlüleşme olur.

Şekil bilgisi

Eren, sözcük hakkında “Yaygın bir inanca göre Türkçe *at-* (**ad-*) kökünden gelir: *at-* + *-(a)k* eki.” açıklamasını yapmıştır (2021, s. 33). Tekin, Sevortyan’ın (1974, s. 88) AT’deki *adax* ‘çocuğun ilk adımları’ sözcüğünü *ayak* sözcüğüyle ilişkilendirmesine karşı çıkar ve söz konusu sözcüğün *āt-* ‘adım atmak’ fiilinden yapılmış bir ad olduğunu söyleyerek *adax* adının ilk hecesi uzun olduğundan onu takip eden /t/ ünsüzünün /d/ye dönüştüğünü belir (2023b s. 102). Bizce de Tekin haklıdır çünkü sözcüğün kökü TkmT’de *āt-* ‘adım atmak, yürümek’ şeklindedir. Dolayısıyla uzun ünlülüdür. Ayrıca TT ve GT’de *adım*, AT’de *addım*, TkmT’de *ādim* sözcüklerinin *ayak* sözcüğüyle ilgili değil, eski bir *āt-* fiilinden geliştiği görüşündeyiz. Ayrıca bk. Gülensoy, 2007, s. 92. Ünal ise Halaç Türkçesindeki *hadur-* fiilinden hareketle *adır-* ‘ayırarak’ fiilinin kökünü **pad-* olarak tasarlamaktadır fakat bu sözcüğü *adək* sözcüğüyle ilişkilendirmemiştir (2018, s. 95). Sözcük hakkında tartışmalar için bk. Koçoğlu Gündoğdu, 2019, s. 55-79. Ayrıca Tkm’de *ayak (II)* “kāse, okara, pyāla, bulgur, bada.” (TDDS, 2015) sözcüğü de vardır. Bu anlamdaki sözcük *adək* sözcüğüyle aynı kökene bağlı değildir. Çünkü ‘kāse, kadeh’ vb. anlamdaki *ayak* sözcüğü her dönemde söz ortasında /y/lidir. Galip Güner, bu sözcüğün ‘avuç içi’ anlamına gelen *aya* sözcüğünden türediğini belirtir ve sözcüğü *aya+ak* > *ayak* şeklinde değerlendirir (Güner, 2018, s. 654). Bununla beraber *adək* > *ayak* sözcüğünün kökünün TT’de ve diğer lehçelerde kullanılan *at-* fiiliyle ilgili olduğunu da düşünmüyoruz Sözcük ‘ayrılmak’ anlamındaki *ad-* fiilinden gelişmiş olmalıdır. Nitekim *adək* sözcüğü Hakasçada *azah* şeklindedir. ‘Ayrılmak’ anlamında ise *azın-* fiili kullanılır (Arıkoğlu, 2005). Yakutçada *atax* ‘ayak’, *atın* ‘ayrı’ sözcükleri (Vasiliev, 1995); Çuvaşçada *ura* ‘ayak’ *uyır-* ‘ayırarak’ vb. sözcükleri vardır. “Genel kanıya göre, **d* fonemine karşılık Çuvaşçada *y* bulunduran her sözcük ödünçtür. Oysa **d-r* durumunda **d*’nin kurallı olarak Çuvaşçada *y*’ye değiştiği daha 1922’de Ramstedt (s. 25) tarafından ortaya konulmuştur.” (Ceylan, 1997, s. 72). Görüldüğü gibi *ayak* sözcüğüyle *ayrılmak* vb. sözcükler benzer ses özelliği göstermiştir.

adək kamşat-

Orhun Türkçesi

adək kamşat-: “sendelemek” (KT K 7).

Değerlendirme

Adak kamşat- şeklindeki birleşik sözcük lehçelerde görülmez. İlk sözcük için bk. *adak*.
Kamşat- fiilini lehçelerde tespit edemedik.

adgır

Orhun Türkçesi

adgır: “aygır”

“binip oplayu tegdi. Bir erig okun urtı, iki erig udu aşuru sançdı. Ol tegdükde Bayırkunuş ak adgırığ, udlukın sıyu urtı. Kırkız kaganın ölürtümüz, ilin altımız. Ol yılka Türgiş (tapa Altun yışığ)” (KT D 36).

Türkiye Türkçesi

aygır: “damızlık erkek at.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

aygır: “1. Damızlık erkek at. 2. Güçlü, kuvvetli, cüsseli, azgın adam.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

aygyr: “1. Käbir mallaryň (gylýalyň, eşegiň) erkegi, erkek jynslysy. 2. Esrek. 3. Aýtgyr, aýdagan (adam).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

aygır / haygır: “aygır.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses Bilgisi

TT’de *adgır* > *aygır* değişiminde söz ortasında /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. AT’de *adgır* > *ayğır* değişiminde söz ortasında /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma, yine söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. TkmT’de *adgır* > *aygyr* değişiminde söz ortasında /d/ > /ý/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. GT’de ise *aygır* ve *haygır* şeklinde iki biçim bulunur. *Aygır* sözcüğünde söz ortasında /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma, *haygır* sözcüğünde ise söz başında /h/ türemesi ve söz ortasında /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökünü bilmiyoruz. Eren, Sevortyan’ın (1974, s. 108) *az-* ‘cinsel duyguları artmak’ görüşünü haklı olarak, ses yönünden olanaksız olduğu gerekçesiyle reddetmiştir (2020, s. 34). Sözcük hakkında tartışmalar için bk. Eren, 2020, s. 34; Gülensoy, 2007, s. 93.

adınçığ

Orhun Türkçesi

adınçığ: “özel, özgün” (KT G 12).

Değerlendirme

Ad- [eylem] -(ı)n [eylemden ad yapım eki] +ç [addan ad yapım eki] +sı-[addan eylem yapım eki] -g [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. Sözcükte *adınçısığ* > *adınçığ* değişiminde /çs/ sesleri kaynaşıp /ç/ olmuştur (Tekin, 2016, s. 80). Korkmaz, +sığ ekini +sı- ve -g olarak açıklar (2023, s. 193) Sözcüğün *ad- kökü lehçelerde başka sözcüklerin kökünde korunmuştur. bk. *adag*, *adrıl-*.

adrıl-

Orhun Türkçesi

adrıl-: “ayrılmak”

“Türk bodun kanın bulmayın Tabgaçda adrıltı, kanlantı. Kanın kodup Tabgaçka yana içikdi. Teñri ança timiş erinç: Kan birtim,” (T 2).

Türkiye Türkçesi

ayrıl-: “1. Ayırma işine konu olmak. 2. Bir yerden, bir kimseden, bir şeyden uzaklaşmak. 3. Boşanmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ad-]: “1. Bir bütünden bir parçayı herhangi bir gaye ile bir tarafa koymak, saklamak; bölmek. 2. Bir alışkanlıktan veya bir işten vazgeçmek.” (ATS, 2018).

ayrıl-: “1. Ayrı düşmek, uzaklaşmak. 2. Vedalaşmak, veda etmek. 3. Artık görüşmemek, ilişkiyi kesmek. 4. Hayalinden, aklından çıkarmak, düşünmemek, terk etmek. 5. Kopmak. 6. Çekilmek, yerini terk etmek; kenara çekilmek, bir yerden uzaklaşmak. 7. Bölünmek, parçalanmak. 8. Beraberken birbirinden ayrılmak ve bağımsız olarak yaşamaya başlamak. 9. Aralarındaki evlilik bağıni koparmak, birbirini terk etmek. 10. Herhangi bir özelliğine göre diğerlerinden seçilmek, farklı görünmek. 11. Tahsis edilmek, birisi için saklanmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

áyrıl-: “1. Jyda bolmak, áyra düşmek, áyralyga sezewar bolmak. 2. Ýaşamagyny, dowam etmegini bes etmek, ýykylmak, dargamak. 3. Gitmek, ara açmak, daşlaşmak. 4. Bölünmek, bölünip özbaşdak bolmak. 5.

Böleklenmek, ýarylmak. 6. Çykmak, gitmek, boşamak. 7. Talagyny almak, nikany bozmak. 8. Özbaşyna öý bolmak, aýratyn hojalyk gurmak. 9. Aradan çykmak, ölmek. 10. Çaga düşmek. 11. Agyrysý gitmek, gutulmak. 12. Bir zat ýatan, duran ýerinden alnyp gidilmek, ýygnalmak. 13. Syrylmak, ýok bolmak. 14. Daş düşmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ayrıl- / ayrıl-: “1. Bölünmüş, ayrılmış olmak. 2. Yapışık iken ayrılmak. 3. Bir kimseden ayrılmak. 4. Seçilmiş olmak. 5. Tefrik edilmek. 6. Boşanmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Adrıl- şeklindeki eylem tüm lehçelerde *ayrıl-* şekline dönüşmüştür. Buna ek olarak GT’de *ayrıl-* şekli de görülür. Bu biçim eylemin *adır-*’tan geldiğini gösterir. Dolayısıyla fiilde ekleşme sırasında OT döneminde vurgusuz dar orta hece ünlüsünün düştüğü görülür. Bu düşen ünlü GT’de türemiştir. *Adrıl-* > *ayrıl-* değişiminde söz ortasında /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. AT’de sözcüğün kökünün değişime uğramamış hâli *ad-* şeklinde bulunur.

Şekil bilgisi

Sözcük ad- [eylem] -(i)r- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] -(i)l- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir. bk. Clauson, 1972, s. 66-67. Hacıeminoğlu, *ad-* fiilini *a-d-* şeklinde değerlendirir (2019, s. 114).

adrılma-

Orhun Türkçesi

adrılma- “ayrılmamak” (BK K 13).

Değerlendirme

Ad- [eylem] -(1)r- [eylemden eylem yapım eki] -(1)l- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük sözlüklerde geçmez. bk. *adrıl-*.

*ag-*⁸

Orhun Türkçesi

ag- “(yukarı) çıkmak”

“(anta sün)üşdüm, süsin sançdım. İçikigme içikdi, bodun boltı; ölügme ölti. Seleşe kodı yorıpan Karagan kısıлта ebin barkın anta buzdum. (...) yışka agdı. Uygur ilteber yüzçe erin il(gerü tezip bardı...)” (BK D 37).

Türkiye Türkçesi

ağ-: “yükselmek, yukarı doğru çıkmak; inmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ağıt-]: “çıkmasını sağlamak, yükseltmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āg-: “1. Dolup ýa-da joşup hanasyndan çykmak. 2. Belli bir sandan, wagtdan, möhletden, pursatdan... geçmek, aňry geçmek, aşmak. 3. Bir tarapa gyşarmak, syrylyp düşmek, ýykylymak, agdarylymak. 4. Kadaly ýagdaýdan gyşarmak, syrylymak, süýşmek.” (TDDS, 2015).

⁸AnaT: āg- ‘yükselmek, tırmanmak’ (Tekin, 2022, s. 175).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ag- fiili TT’de *ağ-* biçimine dönüşerek söz sonunda /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşmıştır. AT’de geçen *ağıt-* ifadesinden fiilin *ağ-* köküne dayandığı anlaşılır. Sözcüğün kökünde /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. TkmT’de fiil *āg-* biçiminde uzun ünlüdür.

Şekil bilgisi

Sözcük **ag-* şeklindedir. AT’de geçen *ağıt-* sözcüğü ağ- [eylem] -(1)t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir. TT’de görülen ‘inmek’ anlamı bu fiille değil, *ag-* şeklindeki başka bir fiile aittir. Muhtemelen *agır* sözcüğü bu fiille oluşmuştur. bk. Tietze, 2021a, s. 192.

agı

Orhun Türkçesi

agı: “ipekli (kumaş), mal”

“yazı konayın tiser, Türk bodun, ölsikig. Anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş. Irak erser yablak agı birür, yaguk erser edgü agı birür tip ança boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg.” (KT G 7).

Türkiye Türkçesi

[akça (II)]: “akçe.” (TS, 2023).

[akçe]: “1. Küçük gümüş para. 2. Her tür madenî para; akça.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ağ (III): “mal mülk, sahip olunan ekonomik güç.” (ATS, 2018).

[ağca (II)]: “1. Küçük gümüş para. 2. Balıkların üzerindeki küçük pullar.” (ATS, 2018).

[axça]: “eskiden kullanılan ve bir paranın üçte biri değerinde olan ufak para.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ākja (II)]: “1. Pul. 2. Kümüş pul.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece AT’de ağ şeklinde geçmektedir. Söz sonunda /ı/ ünlüsü düşmüş, /g/ > /ğ/ şeklinde de sızıcılaşma olmuştur. Ayrıca bu sözcükten geliştiğini düşündüğümüz sözcükler de lehçelerde yaşamaktadır. TT’de *akça (II)*, *akçe*; AT’de *ağca*; TkmT’de *ākja (II)* sözcükleri *agı* sözcüğüne eklenen +ça addan ad yapan eşitlik ekiyle oluşmuştur. Ekleşme sırasında *agı* sözcüğünün ikinci ünlüsü /ı/ düşmüştür. Ayrıca /ç/ sesi gerileyici ünsüz benzeşmesiyle TT ve TkmT’de /g/ > /k/ ötümsüzleşmesine sebep olmuştur. AT’de sözcük *ağca* şeklindedir ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra bu sesin ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle yine söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. AT’de *axça* şekli de görülür. Bu sözcükte söz ortası /ı/ düşmüş, /ç/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle /g/ > /x/ ötümsüzleşmesi olmuştur. TkmT’de söz ortasında /ç/ > /j/ ötümlüleşmesiyle aykırılışma meydana gelmiştir. TT’de *akçe* sözcüğünde /ç/ sesinin inceltici etkisi ve *bahçe*, *kemençe* gibi sözcüklerde görülen Farsça +çe küçültme ekinin muhtemel etkisiyle ikinci hecede /a/ > /e/ incilmesiyle aykırılışma olmuştur. *Akça* sözcüğü ilk olarak Yenisey bölgesinde bulunan bir sikke üzerinde görülür.⁹ *Codex Cumanicus*’ta¹⁰ (s. 248) *acča* (= *akça*), *ahča*

⁹Bk. Sertkaya ve Alimov, 2006; User, 2006, s. 131.

¹⁰Géza Kuun. (Haz.). (1880). *Codex Cumanicus Bibliothecæ Ad Templum Divi Marci Venetiarum: Primum Ex Integro Editit, Prolegomenis Notis Et Compluribus Glossariis Instruxit Comes*. Budapestini: Editio Scient. Academiæ Hung.

(*ahça*); Şeyyād Hamza'nın *Yūsuf u Zelīhā*'sında¹¹ (s. 295) *akçe* şeklindedir. Buradan *akçe* sözcüğünün daha sonra geliştiği anlaşılıyor.

Şekil bilgisi

Lehçelerdeki sözcükler *agı* [ad] +*ça* [addan ad yapım eki] şeklindedir. Tietze *akça* / *akçe* sözcüğünü *ak* 'beyaz' +*çe* küçültme eki olarak değerlendirmiştir (2021a, 218). Bizce bu doğru değildir çünkü 'para' anlamını verdiği bu sözcük 'beyaz' anlamındaki *ak* sözcüğüyle ilgili olamaz. Nitekim en eski kaynaklarda da sözcük 'para' anlamındadır. Ayrıca *ak* sözcüğünden gelişen *akça* sözcüğü zaten TT ve diğer lehçelerde bulunur. Bununla beraber bu sözcüklerdeki ek Farsça küçültme eki değil, Türkçe addan ad yapan +CA ekidir.

*agır*¹²

Orhun Türkçesi

agır: "ağır, değerli"

"üze kagan olurtum. Olurtukuma ölteçiçe sakınıgma Türk begler, bod(un ö)girip sebinip toñutmış közi yügerü körti. Bödke özüm olurup bunça ağır törüg tört bulundakı yarat(t)ım, bitidim. Üze kök teñri, as[ra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oglı kılınmış.]" (BK D 2).

Türkiye Türkçesi

ağır: "1. Tartıda çok çeken; kilolu, sakil, hafif karşıtı. 2. Çapı, boyutu büyük. 3. Yavaş. 4. Yoğun. 5. Çok az işiten (kulak). 6. Gösterişi fazla olmayan, ciddi olan. 7. Değerli. 8. Çetin. 9. Sıkıntı veren, bunaltan; sakil. 10. Dokunaklı, kırıcı, insanın gücüne giden. 11. Ağırbaşlı. 12. Keskin,

¹¹Şeyyād Hamza. (2008). *Yūsuf u Zelīhā*. Ümit Özgür Demirci ve Şenol Korkmaz (Haz.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

¹²AnaT: *āğır* 'ağır' (Tekin, 2022, s. 175).

boğucu (koku). 13. Kısık. 14. Davranışları yavaş olan. 15. Sindirimi güç (yiyecek). 16. Ağır sıklet. 17. Yavaş bir biçimde.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ağır: “1. Tartıda, ölçüde çok gelen, hafif olmayan, yerinden zor kaldırılan, sakil. 2. Güçlü, etkili, şiddetli. 3. Zor, çok zor, çok zahmetli, güç. 4. Eziyetli, meşakkatli, mahrumiyetle dolu, kederle dolu. 5. Muhkem, sert, çok ciddi, amansız. 6. Dayanılmaz, tahammül edilmez, katlanılmaz. 7. Çok ciddi sonuçlar doğurabilen veya büyük cezaya sebep olabilen, çok büyük. 8. Sonucu tehlikeli, korku ve ürküntü veren, çok ciddi. 9. Zor, rahatsız edici, sıkıntı verici; serbest olmayan. 10. Yavaş yavaş, ağır ağır, hızlı olmayan, yavaş hareket eden, ağır davranan; ağır ağır icra edilen. 11. Sıkıntılı, kasvetli hava oluşturan, büyüklüğü, çokluğu, sıklığı, koyuluğu, alçaklığı, renginin kötülüğü, süratinin yavaşlığı vb. ile rahatsızlık veren. 12. Çokluk, büyüklük anlamında. 13. Zor hazmedilen. 14. Kılıksız, kötü, hoşlanılmayan, çabuk bozulan, kötü huylu. 15. Temkinli, vakarlı, ciddi, onurlu, haysiyetli. 16. Kalbi kıran, hoşlanılmayan, acı ve ızdırap veren. 17. Hamile, gebe, yüklü. 18. Çok pahalı. 19. Can sıkıcı, sıkıntı verici. 20. Son derece güçlü teçhiz edilmiş, güçlü savaş araçları olan. 21. Bazı kimyevi, mineroloji ve fiziki terimleri ifade eder (ağır su, ağır yağ vb.).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

agyr: “1. Agramy köp 2. Kyn, kynçylykly, azaply, zähmetli, jepaly. 3. Akyl ýetirmesi çetin, kyn, çylşyrymly. 4. Etlek, semiz, doly; daýaw. 5. Petiş, dymyljyk, sergin däl; basmarlaýjy, darykdyryjy. 6. Jan üçin howply. 7. Berk, oýanmasy kyn. 8. Köp altyn-kümüş siňdirilen, gymmatbaha. 9. Uzaga çeken, bejermesi kyn. 10. Aldym-berdimli, güýçli, dartgynly barýan. 11. San taýdan köp. 12. Ardyryjy, ýadadyjy, iriziji, uzak. 13. Ini-boýy äpet, uly. 14. Galyň (gar hakynda). 15. Pajygaly, ölüm-ýitim bilen baglanyşykly, ajy, çydamsyz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ār: “ağır, güç, zor.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Agır sözcüğünde TT ve AT’de söz ortasında /g/ > /ğ/ değişimiyle sızıcılışma olmuştur. TkmT’de asli şeklini korumuştur. GT’de *agır* > *ār* gelişiminde söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılışması olmuş daha sonra bu ses düşmüştür. Bunun sonucunda /a/ ve /ı/ ünlüleri kaynaşıp /ā/ şeklinde uzamıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük ag- [eylem] -ır [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

agıt-

Orhun Türkçesi

agıt-: “ayağa kaldırmak”¹³

“bodun adak kamşatdı. Yablak boltaçı erti. Oza kelmiş süsin Köl Tigin agıtıp Toņra bir oguş alpagu on erig Toņa Tigin yogınta egirip ölürtümüz. Bişinç Ezgenti Kadazda Oguz birle sünüşdümüz. Köl Tigin” (KT K 7).

Azerbaycan Türkçesi

ağıt-: “çıkmasını sağlamak, yükseltmek.” (ATS, 2018).

¹³*Agıt-* fiilinin ‘püskürtmek, kaçırmak’ anlamı yoktur. *DLT*’de ‘yukarı çıkarmak, yükseltmek’ anlamındadır. Clauson da kelimeyi ‘rouse, get up’ olarak manalandırmıştır. Dolayısıyla burada sözü edilenler düşman askeri değil Türk askeridir (Ercilasun, 2021a, 95).

Değerlendirme

Agıt- şeklindeki fiil sadece AT’de görülmektedir. Sözcükte söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Sözcük ag- [eylem] -(ı)t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] olarak çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *ag-*.

*agrı*¹⁴

Orhun Türkçesi

agrı:- “hastalanmak”

“ö(lü)rti. Ulug oglum *agrı*p yok bolça Kug Señünüg balbal tike birtim. Men tokuz yigirmi yıl şad olurtum, toku(z yigir)mi yıl kagan olurtum; il tutdum. Otuz artukı bir (yaşıma kagan olurup)” (BK G 9).

Türkiye Türkçesi

ağrı:- “vücudun bir yeri *ağrı*lı durumda olmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ağrı- (I): “acımak, sızlamak.” (ATS, 2018).

ağrı- (II): “1. Rahatsızlık duymak, rahatsız olmak. 2. Izdırap çekmek, içi sızlamak, acı duymak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āgyr:- “näsaglyk, ýeten şikes we ş.m. zerarly bedende, endamda yza, agyry duýmak, yza çekmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

---

¹⁴AnaT: *hāgrı*- ‘*ağrı*mak’ (Tekin, 2022, s. 177).

ār-: “1. Ağrımak. 2. Aydınlanmak, ağarmak. 3. Saçların ağarması.” (GTS, 1991).

ārı-: “bk. ārmaa.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Agrı- fiili TT ve AT’de *ağrı-* şeklindedir ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılığı olmuştur. TkmT’de /r/ ve /ı/ seslerinin yer değiştirmesiyle göçüşme olmuştur. Ayrıca sözcüğün ilk ünlüsü uzundur. GT’de ise sözcük *ār-* ve *ārı-* şeklinde ikili kullanıma sahiptir. Sözcükler aynı kökten gelir. Sözcüklerde söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılığı olmuş, sonra bu ses düşmüş, sözcüğün ilk ünlüsü /a/ > /ā/ şeklinde uzamıştır. Böylelikle ikinci sözcük tamamlanmıştır: *agrı-* > *ārı-*. İlk sözcükte ise söz sonundaki /ı/ ünlüsü de düşmüştür.

Şekil bilgisi

Kökünü bilmiyoruz. Clauson, bu fiilin *agır* sözcüğünden geldiğini belirtir (1972, s. 91). Korkmaz da sözcüğün *ağır+ı-* şeklinde geliştiğini söyler (2003, s. 114). Erdal ise sözcüğü *agr+u-* şeklinde değerlendirmiştir (1991, s. 474). GT’deki *ār-* fiilin ikinci ve üçüncü anlamları yanlıştır. Çünkü o anlamlar *ak* ‘ak, kır’ sözcüğüne dayanır.

agtur-

Orhun Türkçesi

agtur-: “(yukarı) çıkartmak”

“ötüntüm. Sü yorıtdım. At alt tidim; Ak Termel keçe ogruklatdım. At üze bintüre karıg sökdüm. Yok(k)aru at yete, yadagin, ıgaç tutunu agturtum. Öñreki er” (T 25).

Türkiye Türkçesi

ağdır-: “1. Ağmasına sebep olmak. 2. Yük veya terazide denge bozularak bir yanı yukarı gelmek.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük sadece *Türkçe Sözlük*'te *ağdır-* şeklinde geçmektedir. Söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Sözcükteki /ğ/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /t/ > /d/ ötümlüleşmesine, söz başındaki /a/ sesi de ilerleyici ünlü benzeşmesiyle söz ortasında /u/ > /ı/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. Sözcük ag- [eylem] -tur- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *ag-*.

*ak*¹⁵

Orhun Türkçesi

ak: “kır (at donu)”¹⁶

“binip oplayu tegdi. Bir erig okun urtı, iki erig udu aşuru sançdı. Ol tegdükte Bayırkunı ak adgırığ, udlukın sıyu urtı. Kırkız kaganın ölürtümüz, ilin altımız. Ol yılka Türgiş (tapa Altun yışıg)” (KT D 36).

Türkiye Türkçesi

¹⁵AnaT: *āk* ‘ak, beyaz’ (Tekin, 2022, s. 175).

¹⁶*Ak at*, *DLT*’de ‘kır at (el-feresu’l-eşheb)’ anlamındadır (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 39; yazma 53). 647 yılında Çin sarayına on at sunan Bayırkuların at isimlerini Çin kaynakları kaydeder: Sıçrayan kırağı beyazı, beyaz kar mevsimi atı, donmuş çiğli at... (Taşağıl 2002: 345; Ercilasun 2021a, 89).

ak: “1. Kar, süt vb.nin rengi; beyaz, kara ve siyah karşıtı. 2. Bu renkte olan. 3. Beyaz leke. 4. Temiz olan. 5. Dürüst olan. 6. Sıkıntısız, rahat, huzurlu, güzel olan.” (TS, 2023).

[ağca]: “akça (I).” (TS, 2023).

[akça (I)]: “beyazımsı, beyaza benzer; ağca.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ağ (I): “1. Beyaz, rengi beyaz olan. 2. Temiz, lekesiz. 3. Pak, namuslu. 4. Bazı şeylerde beyaz kısım (yumurta akı).” (ATS, 2018).

[ağca (I)]: “oldukça ak, beyazca.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āk (I): “1. Garyň, hekiň reňkine meňzeş reňkdäki, gar reňkli, *gara* sözünüň garşylykly manysy. 2. Günäsiz, ýazyksyz, päk. 3. Agaran, aga öwrülen (saç, sakgal hakynda).” (TDDS, 2015).

āk (II): “süýt, gatyk we ondan öndürilýän önümler.” (TDDS, 2015).

āk (III): “arpa-bugdaý.” (TDDS, 2015).

āk (V): “gözüň garasyna düşýän ak menek, göze düşýän gül.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ak: “1. Ak. 2. Temiz. 3. Göz akı. 4. Ak leke. 5. Beyaz.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ak sözcüğü TT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de söz sonunda /k/ > /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. TkmT’de sözcüğün ünlüsü uzundur. TT ve AT’de *ağca*

sözcüğünde /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Bu ötümlüleşmenin nedeni asli uzun ünlüden sonra gelen /k/ sesinin söz ortasında bulunmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Şekil bilgisi

Sözcük *ak şeklindedir.

akıt-

Orhun Türkçesi

akıt-: “(ordu) akıtmak, yürütmek”

“Az yağızın binip tegdi. İki erig sançdı, balık(k)a basıkdı. Ol sü anta ölti. Amga korgan kışlap yazıña Oguzgaru sü taşıkdımız. Köl Tigin ebig başlayu akıt(t)ımız. Oguz yagı ordug basdı. Köl Tigin” (KT K 8).

Türkiye Türkçesi

akıt-: “akmasını sağlamak, akmasına yol açmak, dökmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

axıt-: “1. bk. Axıtdırmak. 2. Dökmek.” (ATS, 2018).

[axıtdır-]: “akmasına sebep olmak, akmasını sağlamak veya yardımcı olmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

akyt-: “biriniň elini, ýüzüni ýuwdurmak üçin kündükden we ş.m. gapdan suw guýmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

akıt-: “akıtmak, akmasını sağlamak, akmasına yol açmak, boşaltmak.”
(GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Akıt- sözcüğü TT, TkmT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de söz ortasında /k/ > /x/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük ak- [eylem] -(ı)t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir.

al-

Orhun Türkçesi

al-: “(ülke) almak, zapt etmek; (halk) almak, ele geçirmek; (ordu) yenmek; (sürü) almak, ele geçirmek; (kız) almak; (ad) almak; (haber, söz) almak; (söz) dinlemek”

“az bodunug üküş kılıtım. İgar illigde, [ka]ganlıgda yig kılıtım. Tört bulundakı bodunug kop baz kılıtım, yagısız kılıtım. Kop maña körti. Yiti yigirmi yaşıma Tañut tapa süledim. Tañut bodunug buzdım. Oğlın, yo(tuz)ın, yilkısın, barımın anta altım. Sekiz yigirmi yaşıma Altı Çub [Sogdak]” (BK D 24).

Türkiye Türkçesi

al-: “1. Bir şeyi elle veya başka bir araçla tutarak bulunduğu yerden ayırmak, kaldırmak. 2. Satın almak. 3. Bir yeri ele geçirmek. 4. Bir şeyi veya kimseyi bulunduğu yerden ayırmak. 5. Birlikte götürmek. 6. İçine sığmak. 7. Kabul etmek, ahzetmek. 8. Bir şey kendine ulaştırılmak, iletilmek. 9. İçeri girmek veya sızmak. 10. Erkek, birisiyle evlenmek. 11. Sürükleyip götürmek. 12. Bir şeyi kazanmak, elde etmek. 13. Zararlı, tehlikeli bir şeye uğramak. 14. Kaplamak. 15. Kısaltmak. 16. Yolmak. 17. ... ile temizlemek. 18. İçeri girmesini sağlamak. 19. Tat veya koku duymak. 20. Yol gitmek, mesafe katetmek. 21. Bir şey çalmak. 22. Vücuttaki hasta bir organı ameliyatla çıkarmak. 23. Motor çalışması için gerekli olan elektrik veya yakıttan yararlanır duruma gelmek. 24. Göreve, işe başlatmak. 25. Görevden, işten çekmek. 26. Başlamak. 27. İçecek veya içecekten bir parça içmek veya yemek. 28. Kazanç sağlamak. 29. Etkisini azaltmak. 30. Yer değiştirmek.” (TS, 2023)

[apar-]: “1. Alıp götürmek. 2. Gizlice almak, alıp kaçmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

al-: “1. El ile tutup götürmek, kaldırmak. // Çabucak kapmak, tutmak, yakalamak, avlamak. 2. Yapmak için kabul etmek. 3. Satın almak. 4. Kaldırmak, götürmek, çıkarmak, açmak. 5. Faydalanmak, kullanmak, istifade etmek. 6. Yollanan, verilen, teklif edilen, istenen bir şeyi kabul etmek, elde etmek, almak. 7. Rütbe, nişan, derece, makam kazanmak. 8. Kendisiyle birlikte getirmek, götürmek, getirmek. 9. Ele geçirmek, istila etmek, işgal etmek, kendine bağlamak. 10. Eline geçirmek, hâkimiyeti altına almak. 11. Evlenmek, eş olarak kabul etmek. 12. Bürümek, kaplamak, sarmak, örtmek. 13. Yemek, içmek, tatmak. 14. Üretmek, hazırlamak. 15. Dâhil etmek, kabul etmesini sağlamak. 16. Belirli bir şekle girmek. 17. Kesmek, kısaltmak, küçültmek. 18. Anlamak, düşünmek, idrak etmek. 19. Çıkarmak, ayırmak. 20. Meşgul etmek, heyecanlandırmak, dikkatini çekmek. 21. Etki etmek, etkilemek. 22. Düşürmek, istediği numarayla bağ kurmak (telefon). 23. Mahrum etmek. 24. Harcamaya mecbur etmek (gün).

25. Rüşvet kabul etmek, rüşvet almak. 26. Bazı isimlerden sonra gelerek birleşik filler ve ifadeler yapılıdır (söz almak, kan almak vb.).” (ATS, 2018).

[apar-]: “1. Bir şeyi eline alarak veya sırtına yüklenerek bir yerden başka bir yere götürmek, getirmek. 2. Birinin hareketini yönlendirmek, istikamet vermek, yol göstermek, kendisiyle birlikte yürütmesine yardımcı olmak veya gitmeye, yürümeye mecbur etmek, kendisiyle beraber getirmek. 3. Kendisiyle birlikte götürüp gitmek. 4. Çalmak, kaçırmak, alıp kaçmak. 5. (Oyunda, yarışmada, mahkemede vb.) kazanmak, yenmek, galip gelmek. 6. Yok etmek, silip temizlemek, çıkarmak. 7. Mahvetmek, yok etmek, harap etmek, darmadağın etmek. 8. Harcanmasına, çalışmasına, sebep olmak; elinden almak, kapıp almak. 9. Koparmak, yemek, kesmek, silip çıkarmak, bozmak. 10. Hayata geçirmek, yürütmek, icra etmek. 11. İdare etmek, öncülük etmek, rehberlik etmek. 12. Aklını almak, mest etmek, bayılmak, uykusunu getirmek. 13. Götürüp getirmek, getirip çıkarmak, yöneltmek. 14. Sürüklemek, sebep olmak. 15. Bazı isimlere takılarak birleşik fiiller ve çeşitli ifadeler yapılıdır. 16. “Özünü pis, özünü yaxşı” kelimesiyle birlikte kullanılarak hareketlerinin iyi veya kötü olduğunu ifade eder.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

al-: “1. Eliň bilen tutmak, gysymyňa gysmak. 2. Pul töläp edinmek, bahasyny töläp, öz eýeçiligiňe geçirmek. 3. Ýanyň bilen äkitmek, götermek. 4. Mahrum etmek, dyndarmak. 5. Eýelemek, öz hasabyňa geçirmek, eýe durmak, gola salmak. 6. Kabul etmek. 7. Geçmek, ätmek, aşmak. 8. Eýe bolmak, mynasyp bolmak. 9. Gurşamak, gabamak, basmak. 10. Ýerine düşürmek, öwezini dolmak, haklaşmak, üzülme. 11. Tapmak, ele salmak. 12. Öýlenmek, gelin edinmek. 13. Szymak, aýyrmak. 14. Turşulygy gerekli hetde ýetmek, kadaly turşamak. 15. Öwrenişip, ysnyşyp kabul etmek. 16. Oňarmak, ýerine düşürmek, jüpüne düşürmek. 17. Öldürmek, ölmegine getirmek. 18. Belli bir şekilde gelen *almak* işliginden soň *barmak*, *bermek*, *bilmek*, *çykamak*, *galmak*, *yatmak* ýaly işlikler gelip, täze manyly düzümlü işlikler ýasalýar.” (TDDS, 2015).

[apar-]: “alyp gitmek, äkitmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

al-: “1. Almak, bulunduğu yerden ayırmak. 2. Erkek, kadınla evlenmek. 3. Satın almak. 4. Öldürmek. 5. Birlikte götürmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük *al-* şekliyle tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. TT, AT ve TkmT’deki *apar-* sözcüğünde de *al-* fiili bulunur. Aslında bu sözcük *alıp bar-* şeklindeyken ses olayları sonucu birleşmiştir. Bu birleşme *bar-* fiilinin *var-* şekline gelmeden önce olmuştur ve ilk olarak Harezmi Türkçesinde görülür.¹⁷ *Alıp bar-* > *apar-* gelişiminde ilk sözcüğün sonundaki /p/ sesiyle ikinci sözcüğün başındaki /b/ sesi kaynaşıp /p/ olmuş, ilk sözcükteki /l/ hecesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Al- sözcüğü kök hâlinindedir. *Apar-* sözcüğü ise al- [eylem] -(ı)p [zarf-fiil eki] bar- [eylem] şeklinde çözümlenir.

alk-

Orhun Türkçesi

alk-: “biriktirmek, tamamlamak” (KT KD).

Değerlendirme

---

¹⁷Güngör, 2020, s. 125.

Lehçelerde görülmeyen *alk-* fiili al- [eylem] -k- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenir. bk. *al-*.

Orhun Türkçesi

alkın-: “yok olmak, mahvolmak” (KT G 9).

Değerlendirme

Lehçelerde görülmeyen *alkın-* fiili al- [eylem] -k- [eylemden eylem yapım eki] -(1)n- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenebilir. bk. *al-*.

alp

Orhun Türkçesi

alp: “alp, yiğit, civanmert”

“Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar oğuşı, bodunı, ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş. Süçig sabıña, yımşak agısıña arturup üküş Türk bodun öltüg. Türk bodun ölsikiñ. Biriye Çogay yış, Tögültün” (KT G 6).

alp: “yiğitlik”

“alpın üçün Tabgaçka yiti yigirmi süñüşdi; Kıtanka yiti süñüşdi; Oguzka biş süñüşdi. Anta ayguçı(sı)” (T 49).

alp: “zor”

“kaltaçı biz. Öz (i)çi taşın tutmuş teg biz. Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş; yinçge erklig üzgeli uçuz. Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş; yinçge” (T 13).

Türkiye Türkçesi

alp: “yiğit.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

alp: “kahraman, yiğit, korkusuz.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Alp sözcüğü sadece TT ve AT’de görülür ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *alp şeklindedir.

*alp*pagu

Orhun Türkçesi

alp^{pagu}: “yiğit (krş. yıl^{pagut})” (KT K 7).

Değerlendirme

*Alp*pagu sözcüğü lehçelerde geçmez fakat *alp* sözcüğüyle bağlantılı olduğu açıktır. bk. *alp*. Clauson, sözcüğü *alp* sözcüğünden geliştirdiği *alpa:- fiiline bağlar (1972, s. 128). Tekin de sözcüğü *alpa- + *-gu* şeklinde açıklar (2020, s. 110). Aydın, “Ünvana ilk bakışta +*AgU* kollektif eki ile kurulmuş gibi görünse de ünvanda çokluk anlamı bulunmadığı için Mo. *albagud* ile ilişkili olduğunu düşünmek daha doğru olur.” diyerek bu görüşe karşı çıkmıştır (2011, s. 10-11). Erdal, yazıtlardaki *alp*pagu ifadesinin yanlış olabileceğini ifade ederek aslında *alpagut* şeklinde olması gerektiğine inanır ve

sözcüğün eklerini *+agu* ve *+t* olarak açıklar (1991, s. 81). Donuk da doğrusunun *alpagut* olduğunu ifade eder (1988, s. 1). Yıldız, sözcüğü *alp+a-gu* şeklinde değerlendirir (2018, s. 80).

alt

Orhun Türkçesi

alt: “alt”¹⁸

“ötüntüm. Sü yorıtdım. At alt tidim; Ak Termel keçe ogruklatdım. At üze bintüre karıg sökdüm. Yok(k)aru at yete, yadagin, ıgaç tutunu agturtum. Öñreki er” (T 25).

Türkiye Türkçesi

alt: “1. Dış çevre, dış yer, içeri karşıtı. 2. Kişinin konutundan ayrı olan yer. 3. Yurt dışı. 4. Dışa, dış çevreye.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

alt (I): “1. Üstün zıddı, bir şeyin yere yakın tarafı; taht. 2. Geri, son, arka taraf. 3. Aşağı kısım, aşağıda olan. 4. İç giyilen elbise. 5. Alt tarafta bulunan, alttaki.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

alt: “alt, alt kısım.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

---

¹⁸Sözcük Dizin’de *at alt* şeklinde yer alır fakat *alt* maddesi olmadığı için sözcüğü ayrı olarak değerlendirdik. Bk. *at alt*.

Sözcük TkmT’de görülmez. Diğer lehçelerde ses özelliklerini koruduğu görülür.

Şekil bilgisi

Alyılmaz, *alt* sözcüğünü *al+t* şeklinde değerlendirir (2020, s. 8).

altı

Orhun Türkçesi

altı: “altı”

“Köl Tigin azman akıg binip oplayu tegdi. Altı erig sançdı. Sü (t)egişinte (?) yitiñç erig kılıçladı. İkinti Koşulgakda Ediz birle sünüşdümüz. Köl Tigin Az yagızın binip oplayu tegip bir erig sançdı;” (KT K 5).

Türkiye Türkçesi

altı: “1. Beşten sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 6 ve VI rakamlarının adı. 3. Beşten bir artı.” (TS, 2023).

[altmış]: “1. Elli dokuzdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 60 ve LX rakamlarının adı. 3. Altı kere on, elli dokuzdan bir artı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

altı: “1. Beşten sonra, yediden önce gelen sayı. 2. Bu sayıyı gösteren rakam, “6”.” (ATS, 2018).

[altmış]: “altı kere on, elli dokuzdan bir fazla.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

alty: “1. 6 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany. 2. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

[altmyş]: “60 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

altı: “altı.” (GTS, 1991).

āltı: “altı.” (Hünerli, 2019).

[altmış]: “altmış.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Altı sözcüğü tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. GT’de ilk ünlünün uzun şekli de vardır: *āltı*. *Altmış* sözcüklerinde ise birleşme sırasında vurgusuz dar orta hece ünlüsü /ı/ düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük *altı şeklindedir. Kökeni hakkında tartışmalar için bk. Eren, 2020, s. 13. *Altmış* sözcükleri ise *altı + mış* şeklinde çözümlenir. krş. *yitmiş*.

altı otuz

Orhun Türkçesi

altı otuz: “yirmi altı” (BK G 10).

Değerlendirme

Sayı adlarının şekli Oğuz grubunda değişmiştir. OT’de önce birler basamağı söylenirken Oğuz grubunda önce onlar basamağı söylenir. Ayrıca OT’de onlar basamağı bir fazla söylenir. Dolayısıyla bu şekilde sayı adları lehçelerde görülmez fakat

istisnaları olmakla birlikte 30'dan sonraki sayılar *artuki* 've, fazlası, artı' sözcüğüyle gösterilir. Sözcük için ayrı ayrı bk. *altı*, *otuz*.

altı yigirmi

Orhun Türkçesi

altı yigirmi: "on altı" (KT D 31).

Değerlendirme

Altı yigirmi şeklindeki sözcük lehçelerde geçmez. bk. *altı*, *yigirmi*.

altız-

Orhun Türkçesi

altız-: "aldırmak (yakalatmak?)" (KT D 38).

Değerlendirme

Al- [eylem] -tız- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez. bk. *al-*.

altun

Orhun Türkçesi

altun: "altın"

“tüzültüm. Altun, kümüş, işgiti, kutay buñsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımşak ermiş. Süçig sabın, yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş. Yaguru kontukda kisre ańıg bilig anta öyür ermiş.” (KT G 5).

Türkiye Türkçesi

altın: “1. Atom sayısı 79, atom ağırlığı 196,9 olan, 1064 °C'de eriyen, kolay işlenen, yüksek değerli, paslanmaz element, zer (simgesi Au). 2. Bu elementten yapılmış. 3. Altından yapılmış sikke. 4. Üstün nitelikli, değerli olan.” (TS, 2023).

[Altunhisar]: “Niğde iline bağlı ilçelerden biri.” (TS, 2023).

[altūnī]: “1. Altın sarısı. 2. Bu renkte olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

altın / altun: “sembölü Au, atom numarası 79, atom ağırlığı 197, parlak sarı renkte, 19,26 yoğunluğunda, 1063 derecede eriyen, kolay işlenen, yüksek değerli, paslanmaz bir kimyasal element.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

altyn: “1. Gymmat bahaly gyzylymtyl-sargylt reňkli metal, tylla, gyzyl, himiki element. 2. Hasylyly, bereketli. 3. Hemme taraplaýyn nusga. 4. Gyza dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

altın: “1. Altın. 2. Altın, altından yapılmış.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Altun sözcüğü tüm lehçelerde *altın* şekline dönüşmüştür. Sözcükte /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /u/ > /ı/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. Ayrıca AT’de *altun* ifadesinin de olması dolayısıyla ses özelliğini koruduğu da görülür. TT’de *Altunhisar* ve *altūnī* şeklinde sözcükler de vardır. *Altunhisar* birleşik sözcüğün ilk kelimesi ses özelliklerini korumuştur. *Altūnī* sözcüğünün ikinci hecesinde /u/ > /ū/ şeklinde ünlü uzaması olmuştur. Bu uzama /i/ sesinin gerileyici benzeşmesinden kaynaklanıyor olabilir fakat Orta Türkçede de *altūn*¹⁹ sözcüğü vardır.

Şekil bilgisi

Sözcük *altun şeklindedir. Sözcük hakkında tartışmalar için bk. Eren, 2020, s. 13-14. *Altunhisar* sözcüğü *altun* ve *hisar* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. *Altūnī* sözcüğünün sonundaki +*ī* eki Arapça nispet ekidir.

amtı

Orhun Türkçesi

amtı: “şimdi, şimdiki”

“kop itdim. Ol amtı ańıg yok. Türk Kagan, Ötüken yış olursar ilte buñ yok. İlgerü Şańtun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Töpütke kiçig tegmedim. Kurıgaru Yinçü ögüz” (KT G 3).

Türkiye Türkçesi

imdi: “1. Buna göre, şu hâlde, artık. 2. Şimdi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

---

¹⁹(Eren, 2020, s. 13).

imdi / indi: “1. Şu anda, bu an. 2. Hemen, çabucak, bu anda. 3. Önceki duruma, şartlara, vaziyete karşılık. 4. Başka bir gayeye, mevzuya, meseleye geçince kullanılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

imdi / indi: “1. Hâzir, şu wagt. 2. Mundan buýana, mundan beýläk, mundan soň.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[şimdi / şindi]: “şimdi, şu anda.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Amtı şeklindeki sözcük TT, AT ve TkmT’de *imdi* biçimine dönüşerek pek çok ses değişikliği yaşamıştır. Öncelikle art ünlüler ön ünlü sırasına geçmiştir. Sözcükte ilk hecede /a/ > /i/ değişimiyle incelme ve daralma, ikinci hecede /ı/ > /i/ değişimiyle incelme; söz ortasında /t/ > /d/ değişimiyle de ötümlüleşme olmuştur. Ayrıca AT ve TkmT’de *indi* biçimi de görülür. *İmdi* sözcüğünden farklı olarak bu sözcükte söz ortasında /m/ > /n/ değişimiyle dişilleşme olmuştur. GT’de *imdi* veya *indi* sözcükleri bulunmasa da *şimdi* ve *şindi* sözcükleri bulunur. Bu sözcükler *uş* ve *imdi / indi* sözcüklerinin birleşmesinden oluştuğu açıktır. Dolayısıyla bu birleşik sözcüğün ikinci kelimesi yukarıdaki gibi değerlendirilir.

Şekil bilgisi

Clauson, sözcüğü **am+tı* şeklinde değerlendirir (1972, s. 156-157). GT’deki sözcük *uş* ve *imdi / indi* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur.

ança

Orhun Türkçesi

ança: “şöyle, böyle, şöylece, öylece; ona göre, buna göre; o kadar, o derecede; aynı şekilde”

“tüzültüm. Altun, kümüş, işgiti, kutay buñsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımşak ermiş. Süçig sabın, yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş. Yaguru kontukda kisre ańig bilig anta öyür ermiş.” (KT G 5).

Türkiye Türkçesi

anca: “1. O kadar. 2. Bu biçimde. 3. Ancak.” (TS, 2023).

onca: “1. O kadar, o denli. 2. Ona göre, onun düşüncesine göre.” (TS, 2023).

[öyle]: “1. Onun gibi olan, ona benzer; o biçimde, o şekilde. 2. O yolda, o biçimde, o tarzda. 3. O denli, o kadar, o derece. 4. Ondan sonra. 5. İçinde "ne, nasıl" vb. sorular bulunan cümlelerin sonuna geldiğinde o cümlede anlatılan şeyin hoş karşılanmadığını veya ona şaşıldığını anlatan bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[elə]: “1. O şekilde, o biçim, o tarzda. // O derecede, o şekilde. 2. Ancak, sadece, yalnız anlamında. 3. O tarafa, o yana, o semte. 4. Öyleleri, öylesi kimseler, şahıslar. 5. Yanlızsız olarak, eksiksiz şekilde, tamı tamına. 6. *De* ile kullanıldığında: a- O şekilde, o tarzda, o biçimde. b- O hâlde, bunun gibi. 7. “Ki” bağlacı ile kullanıldığında: ‘o zaman ki, nasıl ki, o zaman’ anlamlarında bir mana kazandırır. 8. Gerçek, yalan olmayan, doğru.” (ATS, 2018).

[eylə]: “bk. elə.” (ATS, 2018).

onca: “1. Sadece on, yalnızca on. 2. O kadar, öylesine, öyle.” (ATS, 2018).

[öylə (II)]: “o yolda, o tarzda, o şekilde, o surette, ona benzer, onun gibi.”
(ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ança: “şonça, şeyle, munça, ençe.” (TDDS, 2015).

[eýle]: “1. Ol tarap, ol ýan, ol ugur. 2. Bir zadyň beýleki ýüzi, tarapy, beýle.
3. Şeýle, şu hili, şu zeyilli.” (TDDS, 2015).

onça: “1. Onuň ýaly ýagdaý, beýle ýagdaý. 2. Onuň ýaly köp mukdardaky.
3. Göz önünde tutulýan adamça, onuň ýaly, onuňça, biriçe. 4. Deňeşdirilýän
zatça.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

anca: “ancak.” (GTS, 1991).

[öle / ölä]: “öyle, böyle.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 391).

[ölä / yölä]: “öyle.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *anca* ve *onca* şekillerine dönüşmüştür. *Anca* sözcüğünde /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşmeye neden olmuştur. *Onca* sözcüğünde ise ilk hecede /a/ > /o/ değişimiyle yuvarlaklaşma olmuş, /n/ sesinin ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle de söz ortasında /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. AT’de sözcük *onca* şeklindedir. Sözcükte ilk hecede /a/ > /o/ değişimiyle yuvarlaklaşma olmuş, /n/ sesinin ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle de söz ortasında /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. TkmT’de sözcük *ança* ve *onça* şeklindedir. *Ança* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. *Onça* sözcüğünde ilk hecede /a/ > /o/ değişimiyle yuvarlaklaşma olmuştur. Sözcüklerdeki bu yuvarlaklaşmalar muhtemelen *ol* > *o* zamirinin etkisiyle olmuştur. GT’de sözcük *anca* şeklindedir.

Sözcükte /n/ sesinin ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur.

Ayrıca lehçelerdeki *öyle*, *eylə*, *eylə*, *öle* vb. sözcüklerin kökünde *a* zamirinin bulunduğu açıktır fakat sözcüklerin yapısı tartışmalıdır. Gelişim yolu tam olarak belli olmamak kaydıyla söz başı /e/ biçimlerinin /a/ > /e/ şekline geldiği anlaşılabilir. Buradaki değişimde muhtemelen /y/ sesinin inceltici etkisi vardır. Nitekim sözcük Karahanlı Türkçesinde *ayla* şeklindedir. bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 567. Söz başı /ö/lü sözcüklerde ise *ol* > *o* sözcüğünün etkisi olduğu anlaşılabilir. Bu bakımdan söz başı /e/li biçimlerin /a/ > /e/ şeklinde incelendiğini, /ö'lü biçimlerin ise /a/ > /e/ > /ö/ şeklinde inceliyor yuvarlaklaştığını düşünmekteyiz. Ayrıca GT'de *ölä* sözcüğünde ilk hecede ünlü uzaması, *yölä* sözcüğünde de söz başında /y/ türemesi olmuştur. Ünal (2012, s. 161), *ayla* sözcüğünün eski bir Kıpçakça alıntı olduğunu belirtir ve ona göre sözcük eski Oğuzca **alay* > *DLT* (Oğuz) *ayla* > *EAT äylä* > *EAT öylä* şeklinde gelişmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük *a* [ad (3. teklik kişi zamiri)] +n [zamir n'si] +ça [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Pek çok kaynakta *a*, *ol* işaret zamiri-sıfatının çekim kökü olarak gösterilir fakat aslında *a*, bağımsız bir zamirdir ve araştırmacılar tarafından Ana Altayca *i* “o” zamirine bağlanmıştır. Poppe, bu zamirin kayıp olduğunu fakat Çuvaşçadaki 3. kişi iyelik ekinde kalıntı olarak bulunduğunu ifade eder (2015, s. 37). Yılmaz da *ol* işaret zamiri-sıfatının çekimde düzensizlik göstermesinin nedenini yalın ve çekimli biçimlerin ana dilde iki ayrı kökenden gelişmiş olmasıyla açıklar: “Yalın *ol*, *ul*, *vıl* vb. biçimler ana dilde bir işaret adılına giderken çekimli biçimler, Ana Altayca *i* “o” üçüncü kişi adılından adıl n'si ve durum biçimbirimleriyle gelişmişlerdir: *i-n-te*, *i-n-ten* vb. gibi.” (Yılmaz, 2017, s. 58). Bu **i* sesinde, bir zamanlar Türk dillerinde bağımsız olarak bulunan kayıp üçüncü tekil kişi adılı yaşamaktadır. Moğolcada bu yapıya üçüncü tekil kişi adılının ilgi çekimi olan *inu* biçimi denk gelir fakat Moğolcada çekimsiz **i* biçimi eksiktir. Bu eksik biçim Tunguzcada bulunur: *i* “o”, ilgi *ini*, yönelme *inde*, belirtme *imbe* < **inbe*, ayrılma *inci* vb. (Poppe 1924-25: 423; Yılmaz, 2017, s. 58-59). Biz de bu

görüşlere katılıyoruz ve çekimdeki *a* sözcüğünün *ol* sözcüğüyle kökteş olmadığını düşünüyoruz. Bununla beraber *ol* sözcüğü zamanla *o* şekline dönüşmüş, çekimdeki *a* sözcüğünü etkilemiş, hatta *onu*, *ona*, *onun* gibi ifadelerde ses olarak sözcüğü tamamen kendisine benzetmiştir.

Sözcüğün AT'deki ilk anlamı *on* (10) köküne dayanır. Dolayısıyla *o* anlam bu sözcükle ilgili değildir.

Öyle, *eylə*, *eylə*, *öle* vb. sözcüklerin durumu net değildir. Gülensoy (2007, s. 678) *o / ol* ve *il-e* birleşimi olarak değerlendirmiştir. Coşkun da benzer görüştedir (2014, s. 59). Bu görüşlere Clauson'un aşağıda belirttiği gerekçelere dayanarak katılmıyoruz. Adbullayev, sözcüğü kök *o* sözcüğüne gelen *+lay* eki olarak açıklamış, söz sonunda */y/* düşmesi olarak değerlendirmiştir (1996, s. 25). Ünal, *DLT*'deki *ayla* sözcüğünün çok eski Kıpçakça alıntı olduğunu belirtir ve sözcüğü *anı+layu* şeklinde değerlendirmiştir (2012, s. 154). Başir Əhmədov, *belə* ve *elə* sözcüklerine gelen ekin *+layu* olduğunu, bunun da bir enklitik olduğunu, *yalı* sözcüğünden geliştiğini aktarır (2017, s. 42). Clauson, *öyle* sözcüğünü *ayla* sözcüğüne göndermiş, *ayla* sözcüğü için *aylok* sözcüğünden hareketle orijinal biçiminin *ayla* olması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca sözcüğün *ile* (*birle*) sözcüğüyle birleştiği görüşüne 13. yy.dan önce *birle* > *ile* değişimi olmadığı ve anlam olarak da uygun olmadığı gerekçesiyle karşı çıkmış, şüpheyile **anlayu* sözcüğünün metatezi olabileceğini ifade etmiştir (1972, s. 272).

ançıp

Orhun Türkçesi

ançıp: “öylece (?)” (T 45).

Değerlendirme

Ançıp sözcüğü lehçelerde geçmez fakat sözcüğün kökü başka sözcüklerde geçiyor olabilir. bk. *ança*. Tekin, sözcüğü büzülme başlığı altında *ançıp* < **ança ärip?* şeklinde değerlendirmiştir (2016, s. 64).

anı

Orhun Türkçesi

anı: “onu, onları”

“tokıtdım. (Bu... il er)ser, (ança) takı erig yirte erser, ança erig yirte beŋgü taş tokıtdım; bitidim. Anı körüp ança biliŋ. Ol taşığ (...) tokıtdım. Bu bitig bitigme atısı Yol(l)uŋ Tigin; bitidim.” (KT G 13).

Türkiye Türkçesi

[onu bunu bırak]: “‘bahane arama, mazeret ileri sürme’ anlamında kullanılan bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi.

onu: “o’ zamirinin ‘-i’ hâli.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ony-muny]: “kim-de bolsa birini, haýsydyr bir zady (ser. o-bu).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

onu: “o zamirinin belirtme durumu eki almış biçimi.” (GT, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Anı sözcüğü AT ve GT’de *onu* biçimine dönüşmüştür. Öncelikle sözcükte ilk hecede /a/ > /o/ şeklinde yuvarlaklaşma gerçekleşmiş ve sözcük *onı* şekline dönüşmüştür. Daha sonra /o/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşmaya sebep olmuştur. Sözcük TkmT’de *ony* şeklindedir. Burada ilerleyici ünlü benzeşmesi olmamış, sadece ilk seste /a/ > /o/ şeklinde yuvarlaklaşma gerçekleşmiştir. Bu da sözcükte aykırılışmaya yol açmıştır. TT’de *onu bunu bırak* ifadesinde *onu* sözcüğü görülür ve AT ve TT’deki gibi gelişmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük a [ad (3. teklik kişi zamiri)] +n [zamir n’si] +ı [belirtme durumu eki] şeklinde çözümlenir.

anın

Orhun Türkçesi

anın: “onunla, oradan” (T 24).

Değerlendirme

Bu sözcük sözlüklerde görülmez. Sözcük a [ad (3. teklik kişi zamiri)] +n [zamir n’si] +(ı)n [araç durumu eki] şeklinde çözümlenir. Kökteşi için bk. *ança*.

anı için

Orhun Türkçesi

anı için: “onun için” (KT D 3).

Değerlendirme

OT’de belirtme durumu ekiyle kullanılan *üçün* edatı Oğuz grubu lehçelerinde ilgi ekiyle kullanılır. Dolayısıyla *anı için* ifadesi sözlüklerde görülmez. bk. *anı* ve *üçün*.

anta

Orhun Türkçesi

anta: “orada; o zaman; ondan, bundan; oradan”

“Tokuz Oguz begleri, bodunı! Bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tınla! İlgerü kün togsık(k)a, birigerü kün ortusınaru, kurıgaru kün batsıkıña, yırıgaru tün ortusınaru, anta içreki bo[dun kop maña körür.] (Bunça bodun)” (KT G 2).

Azerbaycan Türkçesi

anda: “sözü edilen yerde.” (ATS, 2018).

onda: “1. Şimdi değil, o zaman, o vakit. 2. Öyle ise, o hâlde.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

onda: “soňky ýagdaýda, indiki ýagdaýda.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Anta sözcüğü AT ve TkmT’de de *onda* şeklinde kullanılır. Ayrıca AT’de *anda* şekli de görülür. *Onda* sözcüğünde ilk hecede /a/ > /o/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuş, /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /t/ sesini /d/ sesine dönüştürerek ötümlüleştirmiştir. *Anda* sözcüğünde ise sadece /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /t/ sesini /d/ sesine dönüştürerek ötümlüleştirmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük a [ad (3. teklik kişi zamiri)] +n [zamir n'si] +ta [bulunma-ayrılma durumu eki] şeklinde çözümlenir. TT ve GT'de kökteşi için bk. *ança*.

antag

Orhun Türkçesi

antag: “öyle, şöyle; o kadar”

“kergek bolmış. Yogçı, sıgıtçı, öñre kün togsıkda Bük ili, Çöl(l)üg il, Tabgaç, Töpüt, Apar, Apa Urum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtıñ, Tatañ, bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış. Antag külüg kagan ermiş. Anta kisre inisi kagan” (KT D 4).

Türkmen Türkçesi

andag: “şeyle, şunuň ýaly, şuňa meñzeş.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Sözcük sadece TkmT'de görülür. Sözcükte /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /t/ sesi /d/ sesine dönüşerek ötümlüleşmiştir. Sözcün *anı* ve *teg* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Diğer lehçeler için bk. *anı* ve *teg*.

anteg

Orhun Türkçesi

anteg: “şöyle” (T 29).

Değerlendirme

Anteg sözcüğü *antag* sözcüğünün alternasyonlu hâlidir. bk. *antag*.

añar

Orhun Türkçesi

añar: “ona, onun için”

“bunta urtum. Neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum; añar körü bilij! Türk amtı bodun begler, bödke, körügme begler gü yañıltaçı siz? Men beñgü taş tikdim. Tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizet(t)im. Meniñ sabımın sımadı;” (KT G 11).

Türkiye Türkçesi

ona: “o zamirinin yönelme durumu eki almış biçimi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ona: “o”, üçüncü tekil şahıs zamirinin ‘-e’ hâli.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

ona: “ona.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

OT’deki *añar* sözcüğü *angar* sözcüğündeki /ng/ ünsüzlerinin kaynaşıp /ŋ/ sesine dönüşmesiyle oluşmuştur. TT, AT ve GT’de ilk hecede /a/ sesi yuvarlaklaşarak /o/ sesine dönüşmüş, söz sonundaki /r/ ünsüzü de düşmüştür. Ayrıca /ŋ/ > /n/ değişimiyle de dişilleşme gerçekleşmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük a [ad (3. teklik kişi zamiri)] +n [zamir n'si] +ga [yönelme durumu eki] +r [pekiştirme eki] şeklinde çözümlenir.²⁰ TkmT'deki kökteşi için bk. *ança*.

aşaru

Orhun Türkçesi

aşaru: “onlara (doğru)” (T 20).

Değerlendirme

A [ad (3. teklik kişi zamiri)] +n [zamir n'si] +garu [yön gösterme eki]²¹ şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez. bk. *aşar*.

aşig bilig

Orhun Türkçesi

aşig bilig: “kötü bilgi, fitne, fesat” (KT G 5).

Değerlendirme

Aşig bilig şeklindeki birleşik sözcük lehçelerde geçmez. İkinci sözcük için bk. *bilig*.

apa

²⁰Sözcüğün ekleri için bk. Karahan, 2009, s.124-130.

²¹Ek üzerine görüşler için bk. Ercilasun, 2007, s. 95; Erdal, 2004, s. 177-178, ayrıca bk. Gül Keskin, 2017, s. 151-153.

Orhun Türkçesi

apa: “büyük (krş. Eçü apa, Inançu Apa Yargan Tarkan, Apa Tarkan)”

“Üze kök teñri, asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlınıtı üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış. Olurupan Türk bodunun ilin, törüsin tuta birmiş, iti birmiş.” (KT D 1).

Türkiye Türkçesi

aba (I): “1. Abla. 2. Anne.” (TS, 2023).

[abla] 1. Bir kimsenin kendisinden büyük olan kız kardeşi; aba, bacı. 2. Büyük kız kardeş gibi saygı ve sevgi gösterilen kız veya kadın. 3. Genelev veya randevuevi işletmecisi kadın; çaça, mama (II). 4. Erkeklerin kız veya kadınlara seslenirken söyledikleri söz. (TS, 2023).

[amca]: “1. Babanın erkek kardeşi; baba yarısı, emmi. 2. Yaşlı erkeklere saygı için kullanılan bir söz.” (TS, 2023).

[Aslanapa]: “Kütahya iline bağlı ilçelerden biri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

aba (II): “1. Baba. 2. Büyük kız kardeş, abla. 3. Saygı ifadesi olarak büyük kadınlara veya kızlara seslenme şekli.” (ATS, 2018).

aba (III): “cet, ecdat.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

apa: “aýal dogan, uýa.” (TDDS, 2015).

aba: “1. Kaka. 2. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[abla]: “1. Abla. 2. Genç bir kadına saygı hitabı.” (GTS, 1991).

[amuca]: “amca.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Apa sözcüğü müstakil olarak TT, AT ve TkmT’de *aba* biçiminde bulunur. Ayrıca TkmT’de *apa* biçimiyle ses özelliklerini koruyan şekli de vardır. *Apa* > *aba* değişiminde söz ortasında /p/ sesi /b/ sesine dönüşerek ötümlüleşmiştir. TT’de *Aslanapa* birleşik sözcüğünde *apa* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur.

Abla sözcüğü ise *apa+la* şeklinde oluşmuştur. Sözcük *apala* > *abala* > *abula* > *abila* > *abla* şeklinde gelişmiş olmalıdır. Söz ortasında /p/ > /b/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Sözcükteki /b/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /a/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma ve daralma olmuş, daha sonra /u/ sesi dudak uyumuna girmiş ve /ı/ şeklinde daralmıştır. *Abıla* hâline gelen sözcükte vurgusuz orta hece ünlüsü /ı/ düşmüş ve *abla* sözcüğü oluşmuştur.

Ayrıca TT’de *amca*, GT’de *amuca* sözcükleri de vardır. Tekin, sözcüğün *aba* ve *eçe-si* sözcüklerinin birleşmesinden oluştuğunu ve *amca* (< *abıca*) şeklinde geliştiğini söylemiştir (1960, s. 291). *Aba* sözcüğü *apa*’nın *eçe* sözcüğü de *eçi* ~ *eçü* sözcüğünün yıllar içinde dönüştüğü alternasyonudur. Sözcüğün gelişimi *aba+eçe* > *abaça* > *abaca* > *abuca* ~ *amuca* > *abıca* ~ *amıca* > *amca* şeklinde olmalıdır. *Aba+eçe* birleşiminde ikinci hecedeki /a/ sesiyle *eçe* sözcüğünün ilk hecesindeki /e/ sesi kaynaşıp /a/ sesi oluşmuş, bu ses de ilerleyici ünlü benzeşmesiyle *eçe* sözcüğünün ikinci hecesindeki /e/ sesini /a/ sesine dönüştürüp kalınlaştırmıştır. Daha sonra söz ortasında /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Sözcükteki /b/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /a/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma ve daralma olmuştur. Söz ortasında da /b/ > /m/ değişimiyle akıcılaşma olurken bazı örneklerde de /b/ sesi varlığını korumuştur. TT ve GT’de bu değişim olmuş ve sözcük GT’de *amuca* şeklinde kullanılmıştır. TT’de

sözcüğün ikinci hece ünlüsü /u/ dudak uyumuna girmiş ve /ı/ şeklinde düzleşmiştir: *amıca*. Sözcükteki vurgusuz orta hece ünlüsü /ı/ düşmüş ve TT'deki *amca* sözcüğü oluşmuştur.

Şekil bilgisi

Apa sözcüğü kök hâindedir. *Abla* sözcüğü muhtemelen *apa+la* şeklinde ekleşmiştir. Buradaki *+la* eki pekiştirme enklitiğidir. *Abla* sözcüğü üzerine tartışmalar için bk. Eren, 2020, s. 1-2. TT'deki *Aslanapa* sözcüğü *aslan* ve *apa* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. *Amca* sözcüğü ise *apa* ve *eçe* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur fakat Poppe Mançucada *amci* ‘amca’ sözcüğünü ve çokluk biçimini *amcıtı* olarak vermiştir (2008, s. 98) *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*'nde *aba (III)* sözcüğü Arapçadan alıntı olarak gösterilmiştir. Bizce sözcük Türkçe kökenlidir.

apıt

Orhun Türkçesi

apıt: “apalar, büyük beyler”²² (KT G 1).

Değerlendirme

Apıt sözcüğü lehçelerde görülmez. Sözcük *apa* [ad] +t [çokluk eki] şeklinde çözümlenir. bk. Ercilasun, 2021a, s. 64. Sözcüğe eklenen +(ı)t eki önceki ünlüyü daraltmıştır. bk. *apa*.

ar-²³

²²Bugüne kadar *şadapıt* okunan kelimeyi ben *şad apıt* okuyor ve *apıt*'ı *apa* kelimesinin +t ile yapılmış çokluk biçimi kabul ediyorum. +t eki alma durumundaki a > ı değişmesi içi krş. KT D 5 ile BK D 5'te *oglt. Apa* için bk. KT B *Inançu Apa Yargan Tarkan*, BK G 13 ile T 34 *Apa Tarkan*. Bu durumda *apa*, bir ünvan veya makam belirtiyor olmalıdır. Nitekim Çin kaynaklarına göre Tunyukuk da *a-po ta-kan* (*apa Tarkan*) makamına getirilmiştir (ETT, Togan 2006: 229; Ercilasun, 2021a, s. 64).

Orhun Türkçesi

ar-: “aldatmak”

“tüzültüm. Altun, kümüş, işgiti, kutay buñsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımşak ermiş. Süçig sabın, yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş. Yaguru kontukda kisre ańıg bilig anta öyür ermiş.” (KT G 5).

Türkiye Türkçesi

[al (II)]: “hile.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ar- (I): “1. Dermansız kalmak, çok yorulmak. 2. Kandırmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[āl (II)]: “arwah, eýe, jyn.” (TDDS, 2015).

[āl (IV)]: “hile, mekirlilik, aldaw, sap, sapalak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[aldat-]: “1. Aldatmak, şaşkırtmak. 2. Kandırmak, baştan çıkarmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük sadece AT’de varlığını korumaktadır. Sözcükte ses ve şekil bakımından bir değişiklik olmamıştır. Sözcüğün ilk anlamı yanlıştır. Çünkü ‘dermansız kalmak, çok yorulmak’ şeklindeki anlam başka bir *ar-* fiiline dayanır. Bu fiil TkmT’de *ār-* şeklindedir. TT’de de *argin* sözcüğünde görülür. *Ar-* fiilinin *a-* kökü TkmT’de uzundur.

---

²³AnaT: *ār-* ‘aldatmak’ (Tekin, 2022, s. 176).

Şekil bilgisi

Hacıeminoğlu, *ar-* fiilini *a-* fiiline dayandırır (1990, s. 72). Tekin de bu fiili *āl* ‘hile’ sözcüğüyle karşılaştırmıştır (2022, s. 176). Bu görüşlere katılıyoruz. Bu bakımdan *al* sözcüğü *a-* [eylem] -*l* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. GT’deki *aldat-* fiili de *a-* [eylem] -*l* [eylemden ad yapım eki] +*da-* [addan eylem yapım eki] -*t-* [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir.

*ara*²⁴

Orhun Türkçesi

ara: “arasında, arasına (çekim edatı)”

“Üze kök teñri, asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlınta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk bodunuñ ilin, törüsin tuta birmiş, iti birmiş.” (KT D 1).

Türkiye Türkçesi

ara: “1. İki şeyi birbirinden ayıran uzaklık; çatlak, mesafe. 2. İki olguyu, iki olayı birbirinden ayıran zaman. 3. Kişilerin veya toplulukların birbirine karşı olan durumu veya ilgisi. 4. İç. 5. Bir oyunda, bir filmde izleme sırasında dinlenmek üzere verilen kısa süre; antrakt. 6. Toplu jimnastik dizilmelerinde, sıradakilerin birbirlerinden yanlamasına olan uzaklıkları. 7. Spor karşılaşmalarında oyuncuların dinlenmek ve taktik almak için kullandıkları süre. 8. İki şey arasında bulunan, arada olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

²⁴AnaT: *hāra* ‘arasında, ara’ (Tekin, 2022, s. 177).

ara (I): “1. İki şeyi birbirinden ayıran uzaklık, açıklık, aralık, boşluk, mesafe. 2. İki olguyu, iki olayı birbirinden ayıran zaman, fasıla. 3. Bu sürenin belirli bir parçası, vakit, zaman. 4. İki nokta arasındaki uzay ölçümü, mesafe.” (ATS, 2018).

ara (III): “bazen, arada sırada, kimi vakit, bazı bazı, gâh.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āra: “1. Iki zadyň, iki nokadyň, çägiň aralygy, ortasy. 2. Wagt taýdan bolan uzaklyk, wagt ülüşlerini birikdirýän möhlet, müddet. 3. Köpçüligiň jümmüşi, içi. 4. Baryş-geliş, gatnaşyk.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

āra / ara: “1. Aralık, çatlak. 2. Yan sokak. 3. Aralık, fasıla. 4. Mesafe, yer.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük Türkiye ve AT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de sözcüğün ilk ünlüsü uzundur. GT’de sözcük hem *ara* hem *āra* şeklinde ikili kullanıma sahiptir.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökeni açık değildir: **ara*. Tekin, sözcüğü **ār-* ‘arasından geçmek, çapraz geçmek’ -a [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde değerlendirmiştir (2016, s. 86). Ayrıca bk. Clauson, 1972, s. 196; Gülensoy, 2007, s. 74.

*arıg*²⁵

²⁵AnaT: *āriḡ* ‘temiz’ (Tekin, 2022, s. 176).

Orhun Türkçesi

arıg: “temiz”

“yanalım; arıg ubutu yig tidi. Ben ança tir men, ben Bilge Tuñukuk: Altun yışıg aşa keltimiz; İrtiş ögüzüg” (T 37).

Türkiye Türkçesi

arı (I): “1. Yabancı şeylerden arınmış. 2. Temiz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

arı (II): “1. Temiz, duru, saf, parlak, pak. 2. Mukaddes, dinî. 3. Gerçek, halis, katıksız, su katılmamış, tabii.” (ATS, 2018).

ari (IV): “temiz, duru, saf, parlak, pak, arı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āry: “arassa, pākize, tāmiz.” (TDDS, 20215).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Arıg sözcüğü TT ve AT’de *arı*, TkmT’de *āry* şeklindedir. Ayrıca AT’de *ari (IV)* biçimi de bulunur. TTve AT’de *arıg* > *arı* değişiminde söz sonunda /g/ ünsüzünün düştüğü görülür. *Ari (IV)* sözcüğünde söz sonunda /g/ ünsüzünün düşmesinin yanında ikinci hecede /ı/ > /i/ şeklinde incelme olmuştur. Bu değişim ünlüler bakımından aykırılışmayı oluşturur. Bu incelme AT’de pek çok anlamda kullanılan *ari* sözcüğünden bulaşma yoluyla oluşmuş olabilir. Buna ek olarak vurgusuz orta hece /ı/ ünlüsünün ön damaksillaşma eğilimi de vardır. TkmT’de *arıg* > *āry* değişiminde ise söz sonunda /g/ ünsüzü düşmüştür. Ayrıca sözcüğün ilk ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *arı- [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

arıl-

Orhun Türkçesi

arıl-: “perişan olmak”

“üçün igidmiş kaganıñın sabın almatın yir sayu bardıg. Kop anta alkıntıg, arıltıg. Anta kalmışı yir sayu kop toru, ölü yorıyur ertig. Teñri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün kagan olurtum. Kagan olurup” (KT G 9).

Türkiye Türkçesi

[argın]: “yorgun, bitkin, mecalsiz durumda olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ar- (I)]: “1. Dermansız kalmak, çok yorulmak. 2. Kandırmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ār-]: “köp işläp ýadamak, işläp ysgyndan düşmek, halys bolmak; ýorulmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[argı-]: “zayıflamak.” (GTS, 1991).

[arı-]: “yorulmak, güçten düşmek.” (GTS, 1991).

[harı-]: “yorulmak, güçten düşmek, hâlsiz kalmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Arıl- fiili sözlüklerde görülmez. Bu fiil *ar-* [eylem] *-(ı)l-* [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir. Sözlüklerde *arıl-* fiili olmasa da *ar-* kökünden gelen şekiller vardır. Hatta AT’de *ar-* ve TkmT’de *ār-* sözcüğü kök hâlinde bulunur. TT’de sözcük kök hâlinde olmasa da *argın* sözcüğünde görülür. Sözcük *ar-* [eylem] *-gın* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. TkmT’de sözcüğün kökü uzun ünlülüdür. GT’de ise *ar-* kökünden gelişen *argı-*, *arı-* ve *harı-* gibi pek çok sözcük bulunur. Aslında verilen sözcüklerin hepsi *ar-* [eylem] *-gın-* [eylemden eylem yapım eki] şeklinde gelişmiş olabilir.²⁶ *Argın-* sözcüğünün sonundaki /n/ sesi düşmüş ve ilk sözcük *argı-* oluşmuştur. İkinci sözcük *argı-* fiilindeki /g/ sesinin düşmesiyle oluşmuştur. Üçüncü sözcük ise *arı-* fiilinin başında /h/ sesinin türemesiyle oluşmuştur.

arkış

Orhun Türkçesi

arkış: “kervan (krş. arkış tirkış)”

“tapa süledim; bodunug anta buzdum. Tab[gaç O]η Tutuk, biş tümen sü kelti. Iduk Başda sünüşdüm; ol süg anta yok kışdım. Yigirmi yaşıma Basml iduk (k)ut oğuşum bodun erti; arkış idmaz tiyin süledim. K(...)t içgertim; kal(ııın) ebirü kelürtüm. İki otuz yaşıma Tabgaç” (BK D 25).

Azerbaycan Türkçesi

arğış: “1. Mektup, gazete, havale, paket vb.ni gönderilen yere ulaştırılan posta idaresi görevlisi. 2. Çok dedikodu yapan, kovcu, gıybetçi, dilek.” (ATS, 2018).

²⁶-*gın-* ekinin varlığı için bk. Özkan, 1996, s. 116.

arqış: “1. Uzak yerlere yolcu ve ticari eşya taşıyan kabile, deve, katır, eşek vb. yük hayvanı katarı; hareket eden yüklü hayvan katarı. 2. Yollanan mektup veya aracı, elçi.” (ATS, 2018).

arquş: “bk. arğış.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

argyş: “öñki wagtlarda uzak ýollara gidilip, haryt alyş-çalşyna esaslanyp edilýän azyk, däne söwdasy.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Arkış sözcüğünün AT’de *arğış*, *arqış* ve *arquş* şeklinde üç farklı kullanımı vardır. *Arqış* sözcüğünde söz ortasında /k/ > /g/ > /ğ/ değişimiyle sızıcılaşma olmuştur. *Arqış* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. *Arquş* sözcüğünde ise ikinci hecede /ı/ > /u/ değişimiyle yuvarlaklaşma olmuştur. Bu değişim sözcüğün ünlüleri arasında aykırılışmaya sebep olmuştur. TkmT’de sözcük *argyş* şekline dönüşmüş, söz ortasında /k/ > /g/ değişimiyle ötümlüleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

Kökünü bilmiyoruz. Clauson sözcüğü *arka-* fiiline dayandırır (1972, s. 216-217).

arkış tirkış

Orhun Türkçesi

arkış tirkış: “kervan (krş. arkış)” (KT G 8).

Değerlendirme

Arkış tirkış şeklindeki ikileme lehçelerde görölmez. Ayrı ayrı bk. *arkış* ve *tirkış*.

arkuk

Orhun Türkçesi

arkuk: “inatçı”

“Ol yirgerü barsar Türk bodun, ölteçi sen. Ötüken yir olurup arkış tirkış ısar neñ buñug yok. Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen. Türk bodun, tok, arkuk sen; āçsık tosık ömez sen. Bir todsar āçsık ömez sen. Antağın” (KT G 8).

Azerbaycan Türkçesi

arqux: “iki direk veya duvar arasına konan çapraz ağaç.” (ATS, 2018).

arquq: “1. İki duvar veya iki sütun arasına çapraz şekilde konan ağaç. 2. İnat. 3. Uyumsuz.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Arkuk sözcüğü sadece AT’de görölür. Sözcük *arqux* ve *arquq* şekindedir. İlk sözcükte söz sonunda /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuştur. *Arquq* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. Sözcük *arku- [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir.

arkuy

Orhun Türkçesi

arkuy: “karakol (?) gözetleme kulesi”

“Arkuy kargug olgurdum ok. Yanıgma yağıg kelürir ertim. Kaganımın sü iltimiz. Teñri yarlıkazu” (T 53).

Azerbaycan Türkçesi

arquy: “savaşlarda ok, kılıç, süngü vb. silahlardan korunmak için giyilen, demir ve tel levhalardan yapılmış giysi.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Sözcük sadece AT’de geçer. Ses özelliklerini korumuştur. Sözcüğün kökenini bilmiyoruz.²⁷

armakçı

Orhun Türkçesi

armakçı: “hilekâr” (KT D 6).

Değerlendirme

Armakçı sözcüğü lehçelerde görülmez. Sözcük ar- [eylem] -makçı [eylemden ad yapım eki (isim-fiil)] (< -mak+çı) şeklinde çözümlenir. bk. *ar-*.

artat-

Orhun Türkçesi

artat-: “bozmak”

---

²⁷Erhan Aydın ve Mihriban Aydın sözcüğün Çince olabileceğini belirtmiştir (2021, s. 40).

“Ança kazanmış, itmiş ilimiz törümüz erti. Türk Oguz begleri, bodun, eşidiñ! Üze teñri basmasar, asra yir telinmeser Türk bodun, ilin törün kim artatı [udaçı] (ert)[i]? [Türk bodun, ertin],” (KT D 22).

Azerbaycan Türkçesi

artat-: “harap etmek, geçersiz duruma getirmek, mahvetmek.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Sözcük sadece AT’de görülür. Ses özelliklerini korumuştur. Sözcük *arta- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenebilir.²⁸ Sözcük *ar-* ‘aldatmak’ kökünden geliyor olabilir fakat gelişimini açıklamak zordur.

artuk

Orhun Türkçesi

artuk: “fazla, -den fazla; fazla olarak, üstüne üstlük”

“ölti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begin kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziğe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

Türkiye Türkçesi

artık: “1. İçildikten, yenildikten veya kullanıldıktan sonra geriye kalan. 2. Bir şeyin harcandıktan veya kullanıldıktan sonra artan bölümü; çıktı. 3.

---

²⁸(Tekin, 2016, s. 92).

Daha çok, daha fazla. 4. Bundan böyle. 5. Büyük ve tam aralıkların yarım ses artmış hâli. 6. Geriye kalmış, arkaya kalmış kimse.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

artıq: “1. Fazla, ziyade, istenenden çok. 2. Artan, geriye kalan, küsur. 3. Çok. 4. Değerli, üstün. 5. Bundan sonra, bundan fazla, şimdi. 6. Daha, başka, gayrı. 7. Kâfi, yeter, öyle ise, elverir.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

artyk: “1. Süýşürilip goýlan, artykmaç, tygşytlanan. 2. Köp. 3. Mundan buýana, aňryk, uzak. 4. Tapawutly, beýlekilerden parhly; adamçylygy gowy, geçirimli. 5. Bir zadyň gerekmejek ýeri, bölegi. 6. Oglana we gyza dakylýan at. 7. Ahal welaýatynda bir oba.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

artık: “1. Çok; fazla. 2. Bundan sonra. 3. İşte sonunda.” (GTS, 1991).

[ārt- / art-]: “artmak, fazla gelmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Artuk sözcüğü tüm lehçelerde *artık* biçimine dönüşmüştür. Sözcükte /a/ ünlüsünün ilerleyici benzeşmesiyle /u/ ünlüsünü /ı/ ünlüsüne dönüştürerek düzleştirmiştir. GT’de sözcüğün kökü *ārt-* şeklinde de bulunur. Sözcüğün ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *art- [eylem] -(u)k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

artuki

Orhun Türkçesi

artukı: “ve (krş. otuz artukı..., kırk artukı)” (BK GB).

Değerlendirme

Art- [eylem] -(u)k [eylemden ad yapım eki] +ı [3. teklik kişi iyelik eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *artuk*.

artur-

Orhun Türkçesi

artur-: “kanmak, aldanmak” (KT G 6).

Değerlendirme

Ar- [eylem] -tur- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *ar-*.

asra

Orhun Türkçesi

asra: “aşağıda, altta”

“Üze kök teñri, asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlın ta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk bodunuñ ilin, törüsin tuta birmiş, iti birmiş.” (KT D 1).

Türkiye Türkçesi

[ast]: “1. Alt. 2. Birinin buyruğu altında olan görevli; madun. 3. Birine göre alt aşamada olan kimse; madun. 4. Rütbe veya kıdemce küçük olan asker.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ast]: “üstün karşıtı, alt.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ast]: “bir zadyň aşagy, düýbi, teýi.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Asra şeklindeki sözcük lehçelerde görülmez aynı kökten geldiğini düşündüğümüz *ast* sözcüğü bulunur. Bu bakımdan sözcüğün kökü lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

OT'deki sözcük as [ad] +ra [yön gösterme eki] şeklinde çözümlenir. Clauson, *asra* sözcüğün kökünü *ast* olarak vermiştir (1972, s. 250). Alyılmaz, *ast* sözcüğünü *as+t* şeklinde değerlendirir (2020, s. 8).

*aş*²⁹

Orhun Türkçesi

aş-: “(dağ, tepe) aşmak”

---

²⁹AnaT: *āš*- ‘aşmak’ (Tekin, 2022, s. 176).

“Eçim kagan olurtukda özüm Tarduş bodun üze şad ertim. Eçim kagan birle ilgerü Yaşıl Ögüz, Şantuñ yazıka tegi süledimiz. Kurıgaru Temir Kapıgka tegi süledimiz. Kögmen aşa Kırkız yiriñe tegi sü](ledimiz)” (KT D 17).

Türkiye Türkçesi

aş-: “1. Yüksek, uzak veya geçilmesi güç bir yerin öte yanına geçmek. 2. Süre bitmek, sona ermek. 3. Geçmek. 4. Erkek hayvan dişiyle çiftleşmek. 5. Görünmeden kaçmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

aş-: “1. Bir şeyin üzerinden atlayıp geçmek, yüksek bir şeyin üzerine çıkıp öbür tarafa atlamak, inmek (duvar, çit vb.). 2. Geçmek, inmek. 3. Devrilmek, yuvarlanmak, düşmek. 4. İstenenden, umulandan çok olmak. 5. Çevrilmek, döndürülmek. 6. İcra edilmek, yerine getirilmek, gerçekleşmek, hakikat olmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āş-: “1. Aňyrsyna geçmek, ötmek. 2. Bir ýerden ikinji ýere gitmek, ýetmek, bir ýere özüni atmak. 3. Belli bir möçberden artmak, ötmek, agmak. 4. Argaşmak, basmak (mal hakynda).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

aş- (I): “görünmeyecek kadar uzağa gitmek, aşmak.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de aş- şeklindedir. TkmT’de sözcüğün ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *aş- şeklindedir.

*aşan*³⁰

Orhun Türkçesi

aşan-: “yemek yemek”

“Anı subk(a) ba(rdımız). Ol sub kodı bardımız. Aşangalı tüşürtümüz. Atıg ıka bayur ertimiz. Kün yeme tün yeme yelü bardımız. Kırkızıg uka basdımız;” (T 27).

Türkiye Türkçesi

[ahçı]: “bk. aşçı.” (TS, 2023).

[aş]: “yemek (I).” (TS, 2023).

[aşçı]: “Yemek pişirmeyi meslek edinen kimse.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[aş (I)]: “1. Pilav. 2. Sütlü, pirinçli püre.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[aş]: “1. İyilýän naharlaryň umumy ady, nahar-şam, hörek. 2. Ýaýylan hamyrdan kesilip taýýarlanylýan nahar, unaş.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[aş]: “aş; yemek.” (GTS, 1991).

---

³⁰Kökü AnaT’de *āş* ‘aş, çorba’ şeklindedir (Tekin, 2022, s. 176).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Aşan- sözcüğü lehçelerde görülmez. Bu sözcüğün kökü olan *aş*, lehçelerde vardır. *Aş* sözcüğü ses olarak bir değişikliğe uğramamıştır fakat *aşçı* sözcüğünde aykırılışma olmuş ve *aş* sözcüğünün sonundaki /ş/ ünsüzü gırtlak /h/ ünsüzüne değişmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük *aş* [ad] +a- [addan eylem yapım eki] -n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde çözümlenir. *Aşçı* sözcüğü ise *aş* [ad] +çı [addan ad yapım eki] şeklindedir.

aşsız

Orhun Türkçesi

aşsız: “yiyeceksiz, aç” (KT D 26).

Değerlendirme

Aşsız sözcüğü sözlüklerde görülmez. Sözcük *aş* [ad] +sız [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. *aşan-*.

aşuk

Orhun Türkçesi

aşuk: “miğfer, demir tolga”

“anta birüki *aşuk* başlıg Sogdak bodun kop kelti, yükünti (...). Türk bodun Temir Kapıgka, Tinsi oğlu” (T 46).

Azerbaycan Türkçesi

yaşıq: “1. Güneş’in saldığı ışık. 2. Savaşçıların veya itfaiyecilerin giydikleri demir başlık, tolga. 3. Zayıf, cılız, kuru, sıska.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Aşuk sözcüğü sadece AT’de geçer. Sözcükte söz başında /y/ sesi türemiştir. Ayrıca /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ sesini /ı/ sesine dönüştürerek düzleştirmiştir. Sözcükteki birinci ve üçüncü anlamlar bu sözcükle ilgili değildir. Sözcük *aşuk şeklindedir. Bazı araştırmacılar sözcüğü özel ad olarak değerlendirmiştir.³¹

aşur-

Orhun Türkçesi

aşur-: “aşirtmak”

“binip oplayu tegdi. Bir erig okun urtı, iki erig udu aşuru sançdı. Ol tegdükte Bayırkunıñ ak adgırığ, udlukın sıyu urtı. Kırkız kaganın ölürtümüz, ilin altımız. Ol yılka Türğiş (tapa Altun yışıg)” (KT D 36).

Türkiye Türkçesi

aşır-: “1. Yüksek veya geçilmesi güç bir yerin üstünden diğer yanına geçirmek; aşirtmak. 2. Başkasına ait bir şeyi izinsiz olarak almak. 3. Tehlike içinde bulunan bir şeyi acele kaçırmak. 4. Başkasının eserinden parçalar alıp kendisininmiş gibi göstermek; intihal yapmak.” (TS, 2023).

---

³¹(Tekin, 1994, s. 48).

Azerbaycan Türkçesi

aşır- (I): “1. Yükleme, bir şeyi kaldırıp hayvanın sırtına koymak. 2. Omuzuna atmak, omzundan, boynundan sarkıtmak. 3. Üzerindeki bir şeyi kaldırıp atmak (yorgan, battaniye vb.) 4. Devirmek, düşürmek, yıkmak, yuvarlatmak. 5. Yüksek bir yerin üzerinden geçirmek. 6. Atlatmak, yakasını kurtarmak, defetmek. 7. Öldürmek, vurup öldürmek, vurup devirmek. 8. Üstesinden gelmek, halletmek, icabına bakmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āşyr-: “1. Bir zadyň üstaşyry geçirmek. 2. Bir ýerden ikinji ýere ýetirmek, äkitmek, getirmek. 3. Belli bir derejeden artdyrmak, geçirmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[aşırı / haşırı]: “1. Aşırı. 2. Yabancı diyar.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Aşur- sözcüğü TT ve AT *aşır-* şeklindedir. Sözcükte /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ sesini /ı/ sesine dönüştürerek düzleştirmiştir. TkmT’de sözcük *āşyr-* şeklindedir ve /ā/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /u/ sesini /ı/ sesine dönüştürerek düzleştirmiştir. Ayrıca sözcüğün ilk ünlüsü uzundur. GT’de sözcük ekleşmiş şekilde bulunur. *Aşırı / haşırı* sözcüklerinde *aşır-* eylemi geçer. *Aşır-* eyleminde /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /u/ sesini /ı/ sesine dönüştürerek düzleştirmiştir. *Haşır-* eyleminde ise söz başında /h/ türemiş ve /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /u/ sesini /ı/ sesine dönüştürerek düzleştirmiştir.

Şekil bilgisi

Aş- [eylem] -(u)r [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir. GT'deki sözcük ise bu eyleme eklenen -ı [eylemden ad yapım eki] ile oluşmuştur.

at

Orhun Türkçesi

at: “at”

“ölti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

Türkiye Türkçesi

at: “1. Atgillerden, binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan, tek tırnaklı hayvan; beygir, düldül (*Equus caballus*). 2. Satrançta, her yönde siyahtan beyaza ve beyazdan siyaha bir hane atlayarak L biçiminde hareket eden taş.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

at: “1. Omurgalı hayvanlar *vertebrata* dalının, memeliler *mammalia* sınıfının, toynaklılar *ungulata* üst takımının, tek parmaklılar *perissodactyla* takımının, atgiller *equidae* ailesindedir. Küçük başlı ve kısa kulaklı, uzun kıllardan oluşan kuyruğa ve yeleye sahiptir. Geniş bir tırnakla çevrili üçüncü parmağının ucu ile yere basar. Asya ve Avrupa yaban atlarından evcilleştirilmiş bir memeli türüdür, *equus*. Erkeğine aygır, dişisine kısırak denilmektedir. 2. Çocukların at gibi binerek atıcılık oynadıkları ağaç dalları vb.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

at: “1. Münmek, çapmak için ýa-da iş maly hökmünde ulanylýan ýeke toýnakly öý haýwany, bedew. 2. Küşdüň at kelleli maly.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

at: “at” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

At sözcüğü tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **at* şeklindedir.

*at / āt*³²

Orhun Türkçesi

at / āt: “ad; ünvan (krş. at kü)”

“Bars Beg erti. Kagan āt bunta biz birtimiz. Siñilim kunçuyug birtimiz. Özi yañıltı, kaganı ölti, bodunı küñ, kul boltı. Kögmen yir sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırkız bodunug yarat[ıp keltim](iz); (s)[ünüş](dümüz... ilin)” (KT D 20).

Türkiye Türkçesi

ad (I): “Bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz; isim, nam. 2. Herkesçe tanınmış veya işitilmiş olma

³²AnaT: *āt* ‘ad, ünvan’ (Tekin, 2022, s. 176).

durumu. 3. Canlı ve cansız varlıkları, kavramları, durumları karşılayan kelime; isim.” (TS, 2018).

Azerbaycan Türkçesi

ad: “1. Doğunca insana verilen isim, lakap. 2. Şöhret, san, ün. 3. Bir kimsenin herhangi bir sahadaki görevini veya hizmetini bildiren rütbe. 4. Asıl, bahane, sebep.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āt: “1. Adam dünýä inende ony atlandyrmak üçin berilýän isim, söz. 2. Ýer-ýurda, deňiz-derýa, öý haýwanlarynyň käbirine we ş.m. dakylýan aňlatma. 3. Edaranyň, kitabyň, makalanyň we ş.m. sözbaşysy; bir ýere berilýän, dakylýan isim. 4. Il içine ýaýran dabara, abraý, şöhrat, jemagat tarapyndan berilýän baha. 5. Lakam, tahallus. 6. Söz toparlarynyň biri.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ād / ad: “1. İsim. 2. Ünvan, sıfat. 3. Nam, şöhrat. 4. Lakap.” (GTS, 1991).

at (I): “ad, isim.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

At / *āt* sözcüğü TT ve AT’de *ad* şeklinde geçmektedir. Bu şekil muhtemelen *āt* sözcüğünden gelir. Zamanla /ā/ > /a/ şeklinde ünlü kısalması olmuş fakat /ā/ ünlüsü kendinden bir iz bırakarak söz sonunda /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşmeye sebep olmuştur. Divan şiirinde sözcük uzun olarak da kullanılmıştır. Nitekim Bâkî, şiirinde *adumuz* ifadesindeki /a/ sesini uzun değerlendirmiş ve imale saymamıştır. bk. Olgun, 2021a, s. 28. Sözcük TkmT’de ses özelliklerini korumuştur. GT’de sözcüğün kısa ünlülü hâli de uzun ünlülü hâli de bulunur: *ād* / *ad*. İki sözcükte de söz sonu /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca ses özelliklerini koruyan *at* biçimi de bulunur.

Şekil bilgisi

Sözcük *āt şeklindedir.

at alt

Orhun Türkçesi

at alt: “at in!”³³ (T 25).

Değerlendirme

At alt ifadesinin anlamı ‘at in!’ olarak verilmiştir. Bu şekliyle lehçelerde görülmez fakat sözcükler ayrı ayrı olarak sözlüklerde vardır. Aslında burada fiil kullanılmadan kurulan bir emir cümlesi vardır. TT’de bunun gibi örnekler yok değildir: *Ali dışarı!* (Ali dışarı çık!). Bundan dolayı sözcükleri ayrı ayrı değerlendireceğiz. bk. *at* ve *alt*.

at kü

Orhun Türkçesi

at kü: “ad san (krş. at / āt, kü)” (KT D 25).

Değerlendirme

At kü ikilemesi lehçelerde kullanılmaz. Onun yerine *ad san* ifadesi kullanılır. Ayrı ayrı bk. *at* / *āt* ve *kü*.

---

³³Sadece Berta’da bu anlam var (Berta 2010: 89). Fakat o, *alt* kelimesini *altın* okumuştur (Berta 2010: 66/322; Ercilasun, 2021a, s. 151). Diğer anlamlar için bk. Tekin, 1994, s. 11; Akar, 2020, s. 137-138.

atlıg (I)

Orhun Türkçesi

atlıg (I): “atlı, süvari”

“Eşit(t)im, Az yir y(irçi ?) anı b(ilür ? e)rmiş. Bir at orukı ermiş, anın barmış. Añar aytıp bir atlıg barmış tiyin ol yolun yorisar unç tidim. Sakıntım; kaganıma” (T 24).

Türkiye Türkçesi

atlı: “1. Atı olan. 2. Ata binmiş kimse. 3. Binek atı kullanan (asker veya asker sınıfı); süvari.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

atlı: “1. Ata binmiş, süvari. 2. Ata binmiş kimse.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

atly: “1. Aty bar bolan. 2. Ata münüp oturan. 3. At münen nöker. 4. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

atlı: “atlı, süvari.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Atlıg (I) sözcüğü tüm lehçelerde *atlı* biçimindedir. Sözcükte söz sonundaki /g/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük at [ad] +lğ [addan ad yapım eki] olarak çözümlenir.

atlıg (II)

Orhun Türkçesi

atlıg (II): “ünvanlı”

“(...) arkışı kelmedi; anı aıntayın tip süledim. Korıgu iki üç kişiligü tezip bardı. Kara bodun kaganım kelti tip ög(.....)ka at birtim. Kiçig at(lı)g (.....)” (BK D 41).

Türkiye Türkçesi

adlı: “... adını taşıyan; isimli.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

adlı: “1. Belirli bir adı olan. 2. Meşhur, adlı sanlı, tanınmış, şöhretli, namlı, namdar.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ātly: “1. Il arasynda ady ýaýran, ile özüni tanadan, şöhraty ile dolan, at gazanan. 2. Adyndaky, at berlen, ady bolan.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

adlı: “1. Adını taşıyan. 2. Adına kayıtlı. 3. Ünlü. 4. Önemli, tanınan.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Atlıg (II) sözcüğü TT, AT ve GT’de *adlı*; TkmT’de *ātly* şeklindedir. Sözcük TT, AT ve GT’de söz ortasında /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşmiş ve söz sonundaki /g/ sesini düşürmüştür. Bu ötümlüleşmenin sebebi ilk hecedeki uzun ünlü ve /l/ sesinin gerileyici benzeşmesinden olmalıdır. OT’de ‘ad’ anlamı için *at* ve *āt* sözcükleri alternasyonlu kullanılır. TkmT’de uzun /a/ sesiyle yazılan sözcük aslında *āt* sözcüğünden gelişmiştir. Dolayısıyla sadece söz sonundaki /g/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük at [ad] +lıg [addan ad yapım eki] olarak çözümlenir.

*ay*³⁴

Orhun Türkçesi

ay: “ay (zaman birimi)”

“(Türk Bilge) Kagan b(itigin) Yol(l)ug Tigin bitidim. Bunça barkıg, bedizig, uzug (Türk Bilge Ka)gan atısı Yol(l)ug Tigin men ay artukı tört kün (ol)urup bitidim, bedizet(t)im, y(aratdım).” (BK GB).

Türkiye Türkçesi

ay (II): “1. Art arda gelen iki yeni ay arasında geçen süre. 2. Yılın on iki bölümünden her biri; mah, meh. 3. Bir ayın herhangi bir gününden ertesi ayın aynı gününe kadar geçen veya yaklaşık otuz gün olarak kabul edilen süre.” (TS, 2023).

Ay: “Dünya'nın uydusu olan gök cismi; kamer.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

---

³⁴AnaT: *hāy* ‘ay, kamer’ (Tekin, 2022, s. 177).

Ay (I): “1. Dünya’nın etrafında dönen ve Güneş’ten aldığı ışığı yeryüzüne yansıtan gezegen, mah, kamer. 2. Ayın dünya etrafındaki devrine göre ölçülen müddet, yılın on ikide biri.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

Āý (I): “1. Ýere iň ýakyn asman jisimi, hereketi boýunça Ýeriň ýeke-täk tebigy hemrasy. 2. Ýylyň on ikiden bir bölegi, senenama hasaby boýunça 28, 29, 30 ýa-da 31 günü öz içine alýan wagt aralygy. 3. Tahýa, köýnege, aýal maşgalalaryň aýak geýiminiň agzyna salynýan aý şekilli nagyş.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

Ay (II): “1. Ay (Yılın on iki bölümünden her biri.). 2. Ay, kamer.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ay sözcüğü TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de sözcük uzun ünlülüdür.

Şekil bilgisi

Sözcük *ay şeklindedir.

ay-

Orhun Türkçesi

ay-: “söylemek, fikir beyan etmek, danışmanlık yapmak”

“Bu süg ilt tidi; kıyınıg könlünçe ay, ben saña ne ayayın tidi; kelir erser körü kelür; kelmez erser tılıg sabıg alı olur tidi. Altun yışda olurtumuz.” (T 32).

Azerbaycan Türkçesi

ay-: “söylemek, demek, nakletmek, hikâye etmek, bahsetmek, ifade etmek.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ay- sözcüğü sadece AT’de görülür. Sözcük ses özelliklerini korumuştur. Sözcük *ay-şeklindedir. Bu fiilden gelişen başka sözcükler de vardır. bk. *ayt-*.

aya-

Orhun Türkçesi

aya-: “korumak”

“Köl Tiginin altunun, kümüşin, agısın, barımın tör(t biñ yıl)kısın ayagma Tuygut. Bu(nça ... ..) begim tigin yügerü teñri bolça (... ..) taş bitidim. Yollug Tigin (birle bitidimiz?).” (KT GB).

Türkmen Türkçesi

aýa-: “aýawly saklamak, aýap saklamak, goramak, goraglamak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Sözcük sadece TkmT’de geçer. Ses özelliklerini koruduğu görülür. Sözcük *aya-şeklindedir.

ayguçı

Orhun Türkçesi

ayguçı: “danışman” (T 29).

Değerlendirme

Ayguçı sözcüğü lehçelerde geçmez. Sözcük ay- [eylem] -guçı [eylemden ad yapım eki (isim-fiil eki < -gu+çı)] şeklinde çözümlenir. bk. *ay-*.

ayt-

Orhun Türkçesi

ayt-: “söylemek, demek”

“Eşit(t)im, Az yir y(irçi ?) anı b(ilür ? e)rmiş. Bir at orukı ermiş, anın barmış. Añar aytıp bir atlıg barmış tiyin ol yolun yorisar unç tidim. Sakıntım; kaganıma” (T 24).

Türkiye Türkçesi

[atış-]: “1. Birbirine karşılıklı söz söyleyerek tartışmak. 2. Saz şairleri belli bir ayak üzerine karşılıklı deyiş söylemek; aytışmak. 3. Çocuk oyunlarında ebeyi veya takımda olanları belirlemek için karşılıklı olarak adım atmak. 4. Ok vb. atarak yarışmak.” (TS, 2023).

[aytış-]: “bk. atış-.” (TS, 2023).

eyit-: “demek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ayit-: “söylemek, ifade etmek, eyitmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

áýt-: “1. Bir zat hakynda söz arkaly habar bermek, mälim etmek, diýmek, duýdurmak. 2. Gürrüň bermek, söhbet açmak, gürllemek. 3. Hal işligiň şekilindäki *áýtmak* işliginiň yzyndan *bermek*, *bilmek* ýaly kömekçi işlikleriň biri gelende, täze manyly düzümlü işlikler ýasalýar.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ayt- sözcüğü TT’de *eyit-* şeklindedir. Söz başında /a/ > /e/ şeklinde incelmeye olmuştur. Ayrıca söz ortasında /i/ türemesi olmuştur. TT’de *aytış-* sözcüğü de geçer. Bu sözcüğün kökünde ses özellikleri korunduğu görülür: *ayt-*. AT’de sözcük *ayıt-* şeklindedir. Söz ortasında /ı/ türediği görülür. TkmT’de sözcük ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük ay- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenir. TT’de geçen *aytış-* sözcüğü ise ay- [eylem] -(ı)t- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] -(ı)ş- [eylemden eylem yapım eki (işleşlik)] şeklinde çözümlenir.

ayuk

Orhun Türkçesi

ayuk: “anma (?)” (KT B).

Değerlendirme

Ayuk sözcüğü lehçelerde görülmez. Sözcük ay- [eylem] -(u)k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. *ay-*.

*az*³⁵

Orhun Türkçesi

az: “*az*”

“*az* bodunug üküş kılıtım. Igar illigde, [ka]ganlıgda yig kılıtım. Tört bulundakı bodunug kop baz kılıtım, yağısız kılıtım. Kop maña körti. Yiti yigirmi yaşıma Tañut tapa süledim. Tañut bodunug buzdum. Oğlın, yo(tuz)ın, yilkısın, barımın anta altım. Sekiz yigirmi yaşıma Altı Çub [Sogdak]” (BK D 24).

Türkiye Türkçesi

az (I): “1. Nicelik, nitelik, güç, süre, sayı bakımından eksik, çok karşıtı. 2. Alışılmış olandan, umulandan veya gerekenden eksik olarak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

az (I): “1. Belirli bir ölçünün altındaki miktar, çok olmayan, mahdut, cüzi. 2. Nadir, arada bir, zaman zaman. 3. Eksik, noksan. 4. Seyrek.” (ATS, 2018).

az (II): “diğerlerinden daha az değere sahip şeyleri belirten kelimelerin önüne takılan ek.” (ATS, 2018).

az (III): “1. Bir toplulukta herhangi bir nitelik bakımından ayrı ve ötekilerden sayıca az olanlar, ekalliyet, çoğunluk karşıtı. 2. Bir ülkede ayrı soydan veya inançtan olan ve sayıca az bulunan topluluk, ekalliyet.” (ATS, 2018).

³⁵AnaT: *hāz* ‘*az*’ (Tekin, 2022, s. 177).

az (IV): “alışılmış olandan, umulandan veya gerekenden eksik olarak.”
(ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āz: “1. San taýyndan köplük däl, azlyk. 2. Sähelçe, birneme; ujypsyz.”
(TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

az / āz: “az.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Az sözcüğü TT ve AT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de sözcük āz şeklinde uzun ünlülüdür. GT’de sözcük az ve āz şeklinde ikili kullanıma sahiptir.

Şekil bilgisi

Sözcük *az şeklindedir.

azça

Orhun Türkçesi

azça: “biraz”

“kelti, yükünti. Keligme beglerin, bodunun itip yığıp, azça bodun tezmiş erti,
On Ok süsin sületdim. (T 43).

Türkiye Türkçesi

azca: “oldukça az.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

azca (I): “çok az, azın azı, biraz.” (ATS, 2018).

azca (II): “çok kısa bir süre.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Azca sözcüğü sadece Türkiye ve AT’de *azca* şeklinde geçmektedir. Sözcükte /z/ sesinin ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /ç/ sesini /c/ sesine dönüştürüp ötümlüştürdüğü görülür. Diğer lehçeler için bk. *az*.

Şekil bilgisi

Sözcük *az* [ad] +ça [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

azkına

Orhun Türkçesi

azkına: “azıcık, çok az” (KT D 34).

Değerlendirme

Azkına sözcüğü lehçelerde görülmez. Sözcük *az* [ad] +kına [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir (Tekin, 2016, s. 81. Kökü için bk. *az*).

azman

Orhun Türkçesi

azman: “iğdiş (at)”³⁶

“Köl Tigin azman akıg binip oplayu tegdi. Altı erig sançdı. Sü (t)egişinte (?) yitinç erig kılıçladı. İkinti Koşulgakda Ediz birle sünüşdümüz. Köl Tigin Az yagızın binip oplayu tegip bir erig sançdı;” (KT K 5).

Azerbaycan Türkçesi

azman: “1. Kocaman, iri, cüsseli. 2. Altı veya dört yaşındaki koyun. 3. Yaşlı koyun veya keçi. 4. Altı yaşına girmiş erkek keçi.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

azman: “dört ýaşa ýeten teke.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

azman (II) / hazman: “iğdiş edilmiş koç.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Azman sözcüğü lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. GT’de *hazman* sözcüğünde söz başında /h/ sesinin türediği görülür.

Şekil bilgisi

Sözcük **azman* şeklindedir. Gülensoy, Sevortyan’ın (s. 96) *azman* < *(y)az- ~ *(y)aza- ‘iğdiş etmek’ + *-man/-ban* değerlendirmesini yanlış bularak sözcüğün Moğolcadan geçtiğini söyler (2007, 98). AT’de sözcüğün ilk anlamı ‘kocaman, iri, cüsseli’ bu

³⁶*Kitâbu'l-İdrâk*’te *azman* ‘yaşlı iken enetilmiş aygır’ demektir (Caferoğlu 1931: 9). Aalto, Hintçe *ajma* ‘yol, sefer (atı)’ ile ilgi kurar (Aalto 2000: 455; Ercilasun, 2021a, s. 93).

sözcükten gelmemektedir. TT'deki *azman* ve GT'deki *azman (I)* sözcüğü de buna örnektir. Bu anlamlar *az-* fiilinden gelir. Fiile eklenen *-mAn* eki sözcüğü isimleştirmiştir.

*azuk*³⁷

Orhun Türkçesi

azuk: “azık, yiyecek”

“Sogdak bodun iteyin tiyin Yinçü ögüzüg keçe Temir Kapıgka tegi süledimiz. Anta kisre Kara Türgiş bodun yağı bolmış. Keñeres tapa bardı. Bizin sü atı toruk, azukı yok erti. Yablak kişi er(...)” (KT D 39).

Türkiye Türkçesi

azık: “gereken yiyecek ve içecek şeyler, nevale. 2. Kumanya.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

azık: “yol için hazırlanan yiyecek; yemek, gıda.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āzyk: “iymek-içmek için zerur bolan önüm, iymit.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT ve AT'de söz başındaki /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ sesini /ı/ sesine dönüştürmüştür. Dolayısıyla bu lehçelerde düzleşme olmuştur. TkmT'de

³⁷AnaT: *āzuk* ‘azık, yiyecek’ (Tekin, 2022, s. 176).

sözcüğün ilk ünlüsü uzundur. Ayrıca diğer lehçelerde olduğu gibi /ā/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /u/ sesini /y/ sesine dönüştürüp düzleştirmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük *azuk şeklindedir.

5.3. B

ba-³⁸

Orhun Türkçesi

ba-: “bağlamak”

“Anı subk(a) ba(rdımız). Ol sub kodı bardımız. Aşangalı tüşürtümüz. Atıg ıka bayur ertimiz. Kün yeme tün yeme yelü bardımız. Kırkızig uka basdımız;” (T 27).

Türkiye Türkçesi

[bağ (I)]: “1. Bir şeyi başka bir şeye veya birçok şeyi topluca birbirine tutturmak için kullanılan ip, sicim, şerit, tel vb. düğümlenebilir nesne; bent, rabıt (I), rabıta. 2. Sargı bezi. 3. Demet. 4. İlişki. 5. Kemikleri birbirine bağlamaya, iç organları yerinde tutmaya yarayan lif demeti. 6. Bir halat üzerine atılan sağlam, düzgün ve istendiğinde kolayca çözülebilen her türlü düğüm. 7. Nota yazarken yan yana gelen aynı veya farklı değerdeki notaların birbirine bağlanarak çalınacağını belirtmek için yapılan yay biçimindeki işaret.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

³⁸AnaT: *bā*- ‘bağlamak’ (Tekin, 2022, s. 176).

[bağ (II)]: “1. Bağ; çene bağı, sakandırık, ip, kaytan, sicim, urgan; sargı, pazıbent, kolçak. 2. Bağ, ilişki. 3. Demet, yığın, birçok. 4. Deste, bağlam, hevenk. 5. Paket; tomar, deste, yığın, küme.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[bāg (II)]: “1. Ýünden, çöpürden, ýüplükden, kendirden we ş.m. dürli süýümlerden işilip ýa-da örülip, bir zady baglamak, daňmak üçin ulanylýan ýüp, daňy. 2. Bagjyk.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[bāla- (I)]: “bağlamak (kapıları, pencereleri kapatmak anlamındadır).” (GTS, 1991).

[bāla- (II)]: “bağlamak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ba- fiili kök hâlinde lehçelerde görülmez fakat bu fiilden türeyen sözcükler vardır. TT ve AT’de *bağ*, TkmT’de *bāg* ve GT’de *bāla-* sözcükleri *ba-* fiilinden gelmektedir. TkmT’de sözcüğün ünlüsü uzundur. GT’de sözcük *bagla-* > *bağla* > *bāla-* şeklinde gelişmiş, söz ortasında /g/ sesinin düşmesiyle ilk hecede /a/ > /ā/ şeklinde ünlü uzaması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *ba-* [eylem] -ğ [eylemden ad yapım eki], TkmT’de *bā-* [eylem] -g [eylemden ad yapım eki], GT’de *ba-* [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] +*la-* [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir.

balbal

Orhun Türkçesi

balbal: “balbal, öldürülen düşmanı temsilen dikilen taş”

“törüğ kazganıp uça barmış. Kañım kaganka başlayu Baz Kaganıg balbal tükmiş. Ol törüde üze eçim kagan olurtı. Eçim kagan olurupan Türk bodunug yiçe itdi, igit(t)i. Çıgañıg [bay kılıtı; azıg üküş kılıtı].” (KT D 16).

Türkiye Türkçesi

balbal: “eski Türklerde kişinin anılması için mezarının veya bazı kurganların etrafına dikilen taş.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

balbal: “1. Çok tatlı beyaz bir üzüm türü. 2. Eski Türklerde kişinin anılması için mezarının veya bazı kurganların etrafına dikilen taş.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Tekin’e göre Moğolca *barimal* sözcüğünden gelmektedir ve sözcüğün gelişimi *balbal* < *barmal < *barimal* şeklindedir (2016, s. 62). AT’de geçen ilk anlam bu sözcükle ilgili değildir. Çünkü ilk anlam *bağ* ‘bahçe, üzüm bahçesi’ sözcüğünden gelir.

balık (I)

Orhun Türkçesi

balık (I): “çamur”

“Az yağızın binip tegdi. İki erig sançdı, balık(k)a basıkdı. Ol sü anta ölti. Amga korgan kışlap yazıña Oguzgaru sü taşıkdımız. Köl Tigin ebig başlayu akıt(t)ımız. Oguz yağı ordug basdı. Köl Tigin” (KT K 8).

Türkiye Türkçesi

[balçık]: “1. İçinde çeşitli organik maddeler bulunan, genellikle killi, koyu, yapışkan çamur; mil (I). 2. Güçlük çıkartan. 3. İçindeki kil oranı yüksek, yağlı, su geçirmez, koyu toprak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[palçıq] “1. Islanarak sıvı kıvam hâline gelmiş toprak. 2. Tedavi gayesiyle kullanılan deniz veya ırmak mili veya bir kesiminde çeşitli organik maddeler bulunan petrol, su ve topraktan oluşan çamur. 3. Eskiden vücuttaki kolları temizlemek için kullanılan bir madde. 4. Suda çözülmüş çimento, kireç, kil ve kum karışımından ibaret katı madde, harç. bk. *tin (III)*.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[palçyk]: “1. Ýagşyň ýa-da suwuň täsiri netijesinde emele gelen laý. 2. Toprak bilen suw garylyp, gurluşyk işlerinde peýdalanylýan laý.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Balık sözcüğü ‘çamur’ anlamında müstakil olarak lehçelerde kullanılmaz. Bu sözcükten ekleşme yoluyla geliştiği düşünülen *balçık* sözcüğü ise Oğuz grubunda ve diğer lehçelerde kullanılır. Sözcük *balıkaç* > *balkaç* > *balçak* > *balçık* şeklinde gelişmiş

olmalıdır. *Balıkaç* > *balkaç* değişiminde vurgusuz dar orta hece ünlüsü /ı/ düşmüştür. *Balkaç* > *balçak* değişiminde /ç/ ile /k/ sesleri göçüşmüştür. *Balçak* > *balçık* değişiminde ise ikinci hecede /a/ > /ı/ şeklinde daralma olmuştur. Bu daralmanın nedeni belli değildir. *Balçık* sözcüğünde AT ve TkmT’de söz başında /b/ > /p/ şeklinde ötümsüzleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

*Balık [ad] +(a)ç [addan ad yapım eki] şeklinde geliştiği düşünülür. Sözcük hakkında daha detaylı bilgi için bk. Eren, 2020, s. 44-45. OT’de ‘şehir’ anlamında *balık (II)* sözcüğü de bulunur. Bu sözcüğün ‘çamur’ anlamındaki *balık (I)* sözcüğünden geliştiğini düşünenler vardır³⁹ fakat bizce bu doğru değildir.

baña

Orhun Türkçesi

baña: “bana (krş. maña)”

“katun yok bolmış erti, anı yoglatayın tidi. Sü barıñ tidi; Altun yışda oluruñ tidi; sü başı İni İl kagan, Tarduş şad barzun tidi. Bilge Tuñukuk(k)a baña aydı:” (T 31).

Türkiye Türkçesi

bana: “ben zamirinin yönelme durumu eki almış biçimi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bk. *maña*

Türkmen Türkçesi

³⁹(Doerfer, TMEN 712; Eren, 2020, s. 45).

bk. *maņa*

Gagavuz Türkçesi

bana: “bana.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

İki lehçede de söz ortasında /ŋ/ > /n/ şeklinde dişilleşme görülür. Aslında OT’de *benge* şeklinde olacakken /ng/ sesleri kaynaşarak /ŋ/ olmuştur. Bu kaynaşma sonucu /ŋ/ sesinin kalınlaştırıcı etkisiyle sözcükteki ünlüler art sıraya geçmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük ben [1. teklik kişi zamiri] +ge [yönelme durumu eki] şeklinde çözümlenir.

baņaru

Orhun Türkçesi

baņaru: “bana, bana doğru” (T 34).

Değerlendirme

Sözcük hiçbir lehçede görülmez. Ben [1. teklik kişi zamiri] +gerü [yön gösterme eki] şeklinde çözümlenir. Sözcükte /ng/ sesleri kaynaşarak /ŋ/ sesine dönüşmüştür. Bu kaynaşma sonucu /ŋ/ sesinin kalınlaştırıcı etkisiyle sözcükteki ünlüler art sıraya geçmiştir. bk. *ben, men; baņa, maņa*.

*bar*⁴⁰

Orhun Türkçesi

bar: “var, olan (bar için: olduğu için)”

“üçün igidmiş kaganıñın sabın almatın yir sayu bardıg. Kop anta alkıntıg, arıltıg. Anta kalmış yir sayu kop toru, ölü yorıyur ertig. Teñri yarlıkadukın için, özüm kutum bar için kagan olurtum. Kagan olurup” (KT G 9).

Türkiye Türkçesi

var: “1. Mevcut, evrende veya düşüncede yer alan, yok karşıtı. 2. Elde bulunan her şey.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

var (I): “1. Var olan, mevcut, vaki. 2. Varlık, mevcudiyet. 3. Vardır, yakındır anlamında tahmin edilen zamanı bildirir. 4. Varam şeklinde: a- Çok hoşlanıyorum, beğeniyorum anlamında. b- Tehdit anlamında.” (ATS, 2018).

var (II): “mal mülk, zenginlik.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bār (I): “1. Biriniñ ýa-da bir zadyň bolmagyny aňladýan söz. 2. Bir zadyň barlygy, ýoklugy soralandanda berilýän oňyn jogap.” (TDDS, 2015).

bār (III): “ähli, hemme, bütün.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

var: “mevcut, var, yok karşıtı.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

---

⁴⁰AnaT: *bār* ‘var’ (Tekin, 2022, s. 176).

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *var* şeklindedir. Burada söz başında /b/ > /v/ değişimiyle sızıcılaşma olmuştur. TkmT’de *bār* şeklinde uzun ünlüdür.

Şekil bilgisi

Sözcük **bar* şeklindedir. Gülensoy, sözcüğü *bar* < **bār* < *barır* ‘varır, ulaşır’ veya < **bā-* ‘bağlamak’ + *-r* ‘geniş zaman eki’ şeklinde açıklar (2007, s. 1010). Ağca da sözcüğü *bā-* fiilinin *-(X)r* şimdiki zaman/sıfat-fiil ekini almış şekli olarak açıklar (2015a, s. 99).

bar-

Orhun Türkçesi

bar-: “gitmek (krş. uça *bar-*)”

“tegdükin Türk begler, kop bilir siz. Ol süg anta yok kışdımız. Anta kisre yir Bayırku ulug irkin yağı boltı. Anı yañıp Türgi Yargun költe buzdumuz. Ulug irkin azkıña erin tezip bardı. Köl Tigin (altı otuz)” (KT D 34).

Türkiye Türkçesi

var-: “1. Erişilmek istenen yere ayak basmak, ulaşmak; vasıl olmak. 2. Belli bir duruma veya düzeye gelmek. 3. Hoş olmayan bir sona ermek. 4. Bir şeyi iyice anlamak veya duymak. 5. Acımadan, çekinmeden yapmak. 6. Kadın, evlenmek. 7. Bir durumdan başka duruma geçmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

var-: “1. Gitmek, ulaşmak, gelmek, gelip ulaşmak, varmak. 2. Sonuçlanmak, neticelenmek. 3. Dalmak, gark olmak, gitmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bar-: “1. Bir ýerden ikinji bir ýere ugramak, gitmek. 2. Bir ýerden ikinji bir ýere gelmek. 3. Amala aşmak, ýöremek, gitmek. 4. Birine durmuşa çykmak, äre gitmek. 5. Belli bir derejä, çäge ýetmek. 6. Kömekçi işlik hyzmatynda hal işlik bilen ýanaşyk gelip, hereketiň dowamlylygyny, bilelikdäki hereketi aňladýan söz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

var-: “istenen yere varmak, erişilmek, ulaşmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *var-* şeklindedir. Söz başında /b/ > /v/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. TkmT’de ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **bar-* şeklindedir.

barım

Orhun Türkçesi

barım: “mal” (KT K 1).

Değerlendirme

Barım sözcüğü lehçelerde geçmemektedir. Clauson, sözcüğün kökünü *ba:r* olarak göstermiştir (1972, s. 366). Erdal, *-(X)m* eki altında sözcüğü *bar-* ‘yürüme’

fiilinden gelebileceğini söylemiştir (1991, s. 263). Ağca, *barım* sözcüğünün *bar-* ‘gitmek’ sözcüğünden ziyade anlam olarak *ba:r* ‘mevcut, var, zengin’ sözcüğünden ortaya çıkmış olma ihtimalini daha yüksek bulur (2015, s. 87). Tekin ise sözcük hakkında *barım* ‘mal mülk, servet’ < **barı-* ‘tutmak, elde etmek’; krş. Mo. *bari-* ‘elde etmek, tutmak, yakalamak, gasbetmek’ açıklamasında bulunmuştur (2016, s. 89). Biz de sözcüğü *bar* ‘var, olan’ sözcüğüyle ilişkilendiriyoruz. bk. *bar*.

bark

Orhun Türkçesi

bark: “bark, anıt kabir veya anıt mabet (krş. eb bark)”

“(Türk Bilge) Kagan b(itigin) Yol(l)ug Tigin bitidim. Bunça barkıg, bedizig, uzug (Türk Bilge Ka)gan atısı Yol(l)ug Tigin men ay artukı tört kün (ol)urup bitidim, bedizet(t)im, y(aratdım).” (BK GB).

Türkiye Türkçesi

bark: “1. Ev. 2. Eski Türk kültüründe devlet adamlarının mezarları üzerine kurulan ve mabet görevi gören yapı.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük sadece TT’de geçer ve ses özelliklerini korumuştur. Sözcük *ba-* [eylem] -r- [eylemden eylem yapım eki] -(ı)k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.⁴¹ Diğer lehçeler için bk. *ba-*.

barmış

⁴¹Sözcük hakkında Şinasi Tekin ayrıntılı bilgi verir. Bk. Tekin, 2001, s. 91-102.

Orhun Türkçesi

barmış: “bk. ermiş barmış: kalkınmış ve müreffeh” (KT D 23).

Değerlendirme

Barmış şeklindeki sözcük lehçelerde görülmez. Sözcük bar- [eylem] -mış [duyulan geçmiş zaman sıfat-fiil eki] şeklinde çözümlenir. bk. *bar-*.

barur

Orhun Türkçesi

barur: “bk. erür barur: kalkınmış ve müreffeh” (KT K 1).

Değerlendirme

Barur şeklindeki sözcük lehçelerde görülmez. Sözcük bar- [eylem] -(u)r [geniş zaman sıfat-fiil eki] şeklinde çözümlenir. bk. *bar-*.

bas-

Orhun Türkçesi

bas-: “basmak, baskın yapmak”

“Az yağızın binip tegdi. İki erig sançdı, balık(k)a basıkdı. Ol sü anta ölti.

Amga korgan kışlap yazıña Oguzgaru sü taşıkdımız. Köl Tigin ebig başlayu

akıt(t)ımız. Oguz yağı ordug basdı. Köl Tigin” (KT K 8).

bas-: “(ruhlar) basmak, üzerine çökmek”⁴²

⁴²Tekin’in verdiği ‘yardım etmek’ anlamı (1994: 17, 55) kabul edilemez; Eski Türkçede ‘yardım etmek’ anlamında *bas-* fiili tespit edilememiştir. Doğru anlamlandırma Clauson’a (crushed) ve Ergin’e aittir:

“keçe keltimiz. Kelmiş alp tidi; tuymadı. Teñri, Umay, ıduk yir sub basa birti erinç. Neke tezer biz?” (T 38).

Türkiye Türkçesi

bas-: “1. Vücudun ağırlığını verecek bir biçimde ayak tabanını bir yere veya bir şeyin üzerine koymak. 2. Küçük çocuk ayakta durabilmek. 3. Bir şeyi üzerine kuvvet vererek itmek. 4. Sıkıştırarak yerleştirmek. 5. Bası işi yapmak; tabetmek. 6. Kaplamak. 7. Bir şey üzerinde kalıp, mühür vb.yle iz yapmak. 8. Bir yere baskın yapmak. 9. Bir kimse bir yaşa girmek. 10. Duman, sis vb. bir yere çökmek. 11. Basınç yaparak sıvı ve gazları itmek. 12. Kümes hayvanı kuluçkaya yatmak. 13. Uygunsuz vaziyette yakalamak. 14. Bir şeyin etkisinde kalıp eziklik, üzüntü ve ağırlık duymak.” (TS, 2023).

[pastırma]: “üzerine tuz, çemen, kırmızıbiber karışımı sürülmüş etin güneşte veya iste kurutulması yoluyla yapılan yiyecek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bas- (I): “yalan konuşmak, yalan savurmak, yüksekte atmak.” (ATS, 2018).

bas- (II): “1. Bir şeyin üzerine baskı yapmak, bastırmak, sıkmak, tazyik etmek. 2. Sıkıştırmak, itmek. 3. Ayağıyla ezmek, ayaklamak, çiğnemek. 4. Altına alarak felç etmek, ezmek, öldürmek. 5. Galip gelmek, yenmek, geçerek birinciliği kazanmak. 6. Tazyik ederek sokmak, tıkmak. 7. Batırmak, daldırmak, içerisine daldırıp ıslatmak. 8. Bürümek, kaplamak, çevrelemek, görünmez hâle getirmek, doldurmak, yayılmak; engel olmak. 9. Toz, duman vb. bürümek. 10. Büyük bir alanı kaplamak, bürümek. 11. Boğmak, eziyet etmek, zulmetmek, sıkıştırmak. 12. Ansızın hücum etmek, üzerine saldırmak. 13. Ağırlık sebebiyle eğilmek, bir tarafı ağır basmak. 14.

“üzerine çöktü” (77). Orkun’un “(bizim için onlara) gaflet verdi” aktarması (1936: 113) da bizce doğrudur; “onları bastı”, “onlara gaflet verdi” anlamında kullanılmıştır. Onları bastı, onlara gaflet verdi ve bizim geldiğimizi fark etmediler. Krş. *DLT anı burt basdı* “onu karabasan bastı” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 236; Ercilasun, 2021a, s. 157).

Mühür, nakış vb. vurmak. 15. (Hayvan) dişisini mayalamak. 16. Taş, kurşun vb. sürekli olarak üzerine yağdırmak. 17. İtmek, kenara çekmek. 18. Yırtmak, dağıtmak, parçalamak, öldürmek. 19. Geçmek, atlamak, aşmak, önde gitmek. 20. Bazı isimlere takılarak birleşik fiil yapılır.” (ATS, 2018).

bas- (III): “kitap, dergi, vb. baskısı yapmak, tab etmek, neşretmek.” (ATS, 2018).

bas- (IV): “havlayarak hücum etmek (köpek).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bas-: “1. Agram salmak, üstünden agram bermek. 2. Üstün çykamak, boýun egdirmek, ýeňmek. 3. Agramyny atyp, güýçden gaçyrmak, ynjalykdan aýyrmak. 4. Çalasyn ädim ätmek, ýöremek. 5. Içki täsiri peseltmek, gowşatmak. 6. Ýykamak; ýykyp üstüne agramyňy atmak. 7. Bedeniň belli bir ýerinde goýup ýapmak. 8. Ýüzüni, üstüni örtmek. 9. Gurşap almak. 10. Üsti-üstüne atyp üýşürmek, toplamak, ýygnamak. 11. Ýüklemek, urmak. 12. Bikanun ýol bilen köp pul ýygnamak, uly baýlyk toplamak. 13. Türmä salmak, tussag etmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

bas-: “1. Basmak. 2. Sıkmak, boğmak. 3. Bastırmak. 4. Suçüstü yakalamak (bastırmak).” (GTS, 1991).

bās- (II): “1. Atmak. 2. Kamçıyla (sirtına) vurmak. 3. Ayakla basmak.” (Özakdağ, 2019).

[pastırma]: “pastırma.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. GT’de bās- şeklinde de geçer. Bu sözcüğün ünlüsü /a/ > /ā/ şeklinde uzamıştır. Ayrıca aynı kökten gelişen TT ve GT’deki *pastırma* sözcüklerinde söz başında /b/ > /p/ ötümsüzleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **bas-* şeklindedir. Sözcükteki “(ruhlar) basmak, üzerine çökmek” anlamı TT’de *karabasan*, AT’de *qarabasan* sözcüklerinde görülür. Bu sözcükler *kara* ve *bas-* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. *Bas-* fiiline gelen *-an* eki sıfat-fiil ekidir. *Pastırma* sözcüğü *bas-* [eylem] -tır- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] -ma [eylemden ad yapım eki (< isim-fiil)] şeklinde çözümlenir. bk. Eren, 2020, s. 412; Gülensoy, 2007, s. 688.

basık-

Orhun Türkçesi

basık-: “bastırmak”

“Az yağızın binip tegdi. İki erig sançdı, balık(k)a basıkdı. Ol sü anta ölti. Amga korgan kışlap yazıña Oguzgaru sü taşıkımız. Köl Tigin ebig başlayu akıt(t)ımız. Oguz yağı ordug basdı. Köl Tigin” (KT K 8).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde görülmez. *Bas-* [eylem] -(ı)k- [eylemden eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. *bas-*.

basın-

Orhun Türkçesi

basın-: “yenilmek” (T 39).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde görülmez. Bas- [eylem] -(ı)n- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir. bk. *bas-*.

basıtma-

Orhun Türkçesi

basıtma-: “baskına uğramamak” (T 34).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde görülmez. Bas- [eylem] -(ı)t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenir. bk. *bas-*.

basma-

Orhun Türkçesi

basma-: “basmamak” (KT D 22).

Değerlendirme

Sözcüklerin olumsuz şekilleri sözlüklerde yer almamaktadır. Çok nadir olarak *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*'nde olumsuz şekilleri vardır. Birkaç sözcük de *TS*'de vardır. Sözcük tüm lehçelerde ses ve şekil özelliklerini korumuştur. Bas- [eylem] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenir. bk. *bas-*.

baş

Orhun Türkçesi

baş: “baş (organ)”

“ökti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ökti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ökti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

baş: “doruk, tepe, dağın başı (krş. Iduk Baş, Tamag Iduk Baş)”

“yogur(u) aç ıdıp ı bar baş aşdımız. Yubulu intimiz. On tünke yantakı tug ebirü bardımız. Yırçı yir yañılıp boguzlantı. Buñadıp kagan yelü kör timiş.” (T 26).

baş: “ırmağın başlangıç veya kavuşma yeri? (bk. Çuş Başı)”

“tokuz erig egire tokıdı. Ediz bodun anta ökti. Üçünç Bul(çu)da Oguz birle sünüşdümüz. Köl Tigin Azman akıg binip tegdi, sançdı. Süsin sançdımız, ilin altımız. Törtünç Çuş Başınta sünüşdümüz. Türk” (KT K 6).

Türkiye Türkçesi

baş (I): “1. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm; kafa, kelle, ser (I). 2. Bir topluluğu yöneten kimse. 3. Bir şeyin başladığı zaman veya yer. 4. Bir şeyin özü, temeli, kaynağı. 5. Arazide en yüksek nokta. 6. Bir şeyin genellikle toparlakça ucu. 7. Bir şeyin uçlarından biri. 8. Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde adet. 9. Sarraflık hakkı. 10. Bir şeyin yakını veya çevresi. 11. "Önem veya yönetim bakımından ileride olan, en önemli, en üstün" anlamlarında birleşik kelimeler yapan bir söz. 12.

Karakucak ve yağlı güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş dereceden birincisi. 13. Deniz teknelerinde ön taraf.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

baş: “1. İnsan ve hayvan vücudunun dört duyu uzvu ve beyni de içine alan en üst kısmı, kafa, kelle, ser, şef. 2. Zekâ, şuur, akıl. 3. Bir şeyin en yukarı kısmı, zirve, tepe. 4. Bir şeyin kalın, çıkık, yuvarlak ucu. 5. Yuvarlak şekilde olan her şey (lahana, turp, soğan vb.). 6. Kenar, yan. 7. Bir şeyin başladığı yer, başlangıç, evvel. 8. Uzunluğu olan bir şeyin son noktası, ucu. 9. Bir şeyin ön tarafı, karşiki kenarı veya esas kısmı. 10. Yukarı taraf, saygı duyulan yer. 11. Topluluğun en üst idarecisi, başkan, reis, şef, amir. 12. Kumandan, önder. 13. Tane, adet. 14. Bir şeyin çevresi ve en yakını. 15. Başak. 16. Düşmanın kesik kafası. 17. Kendi, öz, zat (Bu işi başından sovbilsəydin yaxşı olardı.). 18. Tarlayı sulamada suyun dâhil olduğu taraf.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

baş: “1. Adam kellesi; her bir jandaryň kelle bölegi. 2. San, jan sany. 3. Ykbal, kysmat, ýazgyt, täleý, maňlaý. 4. Saç. 5. Bir zadyň ýokary ujy, süýr depesi, çür depesi. 6. Bir zadyň esasy. 7. Bir zadyň öni. 8. Ýolbaşçy, baştutan. 9. Iň uly, iň esasy. 10. Kâbir ekinleriň dâneli sümme. 11. Bir zadyň daş-töwregi, ýany, degre-daşy, golaý ýany.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

baş: “1. Önder, lider. 2. Baş, kafa. 3. Bir şeyin yakını veya çevresi. 4. Arazide en yüksek nokta. 5. Bir şeyin uçlarından biri. 6. Bazı yiyeceklerde adet.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *baş* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Talat Tekin, *baş* sözcüğünün **balç* > **balş* > *baş* şeklinden geliştiğini ifade etmiştir (2023a, s. 201).

başad-

Orhun Türkçesi

başad-: “komuta etmek” (BK G 8).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde görülmez. Baş [ad] +ad- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. *baş*.

başgu

Orhun Türkçesi

başgu: “alnı akıtmalı (at)” (KT D 37).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde görülmez. Baş [ad] +gu [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. *baş*.

başla-

Orhun Türkçesi

başla-: “yönetmek, komuta etmek, liderlik etmek”

“Az yağızın binip tegdi. İki erig sançdı, balık(k)a basıkdı. Ol sü anta ölti. Amga korgan kışlap yazıña Oguzgaru sü taşıkdımız. Köl Tigin ebig başlayu akıt(t)ımız. Oguz yağı ordug basdı. Köl Tigin” (KT K 8).

Türkiye Türkçesi

başla-: “1. Bir işe girişmek, harekete geçmek. 2. Çalışır, işler, yürür duruma girmek. 3. Ortaya çıkmak, başlangıç noktası oluşturmak. 4. Görülür duruma gelmek. 5. Ay, mevsim, ağrı vb. kendini hissettirmek, etkisini göstermek; almak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

başla-: “1. Bir işe girişmek, kalkışmak, ilk adımı atmak, harekete geçmek. 2. Bir işin, durumun, olayın vb.nin ilk örneklerini göstermek. 3. Bir işin temeli atılmak, meydana gelmek, varlığını ortaya koymak. 4. Kurulmak, oluşmak (dostluk vb.).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

başla- (I): “1. Bir işi, gullugy, wezipäni, hereketi ýerine ýetirmäge girişmek. 2. Bir hereketiň, ýagdaýyň başlangyç nokady bolmak. 3. Hal işliginiň we ýöneliş düşümdäki sözüň zyndan gelip, düzümlü işligi emele getirýär.” (TDDS, 2015).

başla- (II): “başa durmak (bugdaý, arpa, süle we ş.m. däneli ösümlükler hakynda).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

başla-: “başlamak, bir işe girişmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *başla-* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük baş [ad] +la- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir.

başlayı

Orhun Türkçesi

başlayı: “önce, başta, en başta, başlayarak” (KT D 16).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde görülmez. Baş [ad] +la- [addan eylem yapım eki] -y- [yardımcı ses] -u [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenir. bk. *başla-*.

başlıg

Orhun Türkçesi

başlıg: “başlı, başı olan”

“anta birüki aşuk başlıg Sogdak bodun kop kelti, yükünti (...). Türk bodun Temir Kapıgka, Tinsi oğlu” (T 46).

başlıg: “mağrur, kibirli”

“Tört buluŋ kop yağı ermiş. Sũ sũlepen tœrt buluŋdaki bodunug kop almış, kop baz kılmış. Başlığıg yũkũntũrmiř, tizliğig sœkũrmiř. İlgerũ Kadirkan yışka tegi, kirũ Temir Kapıgka tegi konturmiş. İkin ara” (KT D 2).

Tũrkiye Tũrkœesi

başlı: “1. Başı olan. 2. Yaralı. 3. Yarım kalmış, başlandığı hâlde bitmemiş olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Tũrkœesi

başlı: “1. Başı olan. 2. Akıllı, bilgili, mũdrik.” (ATS, 2018).

Tũrkmen Tũrkœesi

başly: “başy bar bolan.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Tũrkœesi

başlı: “başlı, başı olan, kafası olan.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Başlıg sœzcũđũnũn sonundaki /g/ ũnsũzũnũn dũřmesiyle sœzcũk tũm lehœelerde *başlı* œekline dœnũřmũřtũr.

œekil bilgisi

Sœzcũk baş [ad] +lıg [addan ad yapım eki] œeklinde œœzũmlenir. TT’de sœzcũđũn ikinci anlamı organ adı olan *baş* sœzcũđũyle ilgili değil, ‘œıban’ anlamı taşıyan *baş (II)* sœzcũđũyle ilgilidir. Nitekim TkmT’de bu sœzcũk *bãřly* œeklinde geœer.

batım

Orhun Türkçesi

batım: “batım, bir batımlık”

“yaşıña Kırkız tapa süledimiz. Sünüg batımı karıg söküpen Kögmen yışıg toga yorıp Kırkız bodunug uda basdımız. Kaganın birle Soña yışda sünüşdümüz. Köl Tigin Bayırkun(uñ) ak adgırığ” (KT D 35).

Türkiye Türkçesi

[bat-]: “1. Bir sıvının üstüneyken içine gömülmek. 2. Güneş, Ay ve yıldız Dünya’nın dönüşü dolayısıyla ufkun altına inmek. 3. İflas etmek. 4. Kirlenmek. 5. Bir yere saplanmak. 6. Tedirgin etmemesi gereken şeyler tedirgin etmek. 7. Hoşa gitmeyen bir duruma uğramak. 8. Devlet, kurum vb. yıkılmak, sona ermek. 9. Çökmek. 10. Dalamak. 11. Daha kötü bir duruma uğramak. 12. Yıkılmak, egemenliği sona ermek. 13. Dokunmak (I).” (TS, 2023).

[bayrak]: “1. Bir milletin, belli bir topluluğun veya bir kuruluşun simgesi olarak kullanılan, renk ve biçimle özelleştirilmiş, genellikle dikdörtgen biçiminde kumaş; alem. 2. Gerektiğinde indirilip kaldırılan, açılıp kapatılan kol. 3. Öncü. 4. Benzerlerini temsil edebilecek nitelikte olan. 5. Baklagillerde diğerlerinden daha üstte bulunan, daha büyük olan ve çoğunlukla başka bir renkte ve yuvarlakça olan taç yaprağı. 6. Atletizmdeki bayrak yarışında dört sporcunun elden ele geçirdiği kısa, yuvarlak sopa.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[bat-]: “1. Yumuşak bir şey veya bir sıvının içine gömülmek, dibe çökmek. 2. Batar batmaz, girer girmez duyulmak, saplanmak. 3. Suda boğulmak. 4. Yapışkan, katı bir şeyin içine girip çıkmamak. 5. Haddinden fazla çok olmak, çokluğundan dolayı hakkından gelinememek. 6. Bir şeyin altında

kalarak görünmemek, görünmez hâle gelmek, kaybolmak, örtülmek. 7. Gözden kaybolmak, gurup etmek (güneş), batmak (ay). 8. Mahvolmak, zayı olmak, heder olmak, hiç olmak. 9. İflas etmek, hiçbir şeyi kalmamak. 10. Ölmek, telef olmak, mahvolmak. 11. Yerle bir olmak, yok olmak. 12. Çukurlaşmak, batık hâle gelmek. 13. Bulaşmak, bir şeye bulanmak. 14. Baştanbaşa örtülmek, kaplanmak. 15. Herhangi bir sebepten dolayı sesleri duyulmaz olmak. 16. Galip gelmek, yenmek, gücü yetmek, dişi geçmek. 17. Etki etmek. 18. Bazı isimlere takılarak birleşik fiiller ve ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

[bayraq]: “1. Bir milletin, topluluğun, devletin, askerî birliğin veya kuruluşun işareti veya alameti mahiyetinde olan, bir mızrak parçası veya gönderin ucuna asılan kumaş parçası, tuğ, rayet. 2. Sancak, flama, bandıra.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[bat- (I)]: “1. Gark bolmak, suwuň düýbüne gitmek, çökmek (gämi, gaýyk hakynda). 2. Çümmek, dürtülmek. 3. Batga girip, çykmary kyn ýagdaýa sezewar bolmak. 4. Bürelmek, örtülmek. 5. Maddy taýdan uly zyýan çekmek. 6.Hapa zat ýokmak, degmek, çyrşalmak.” (TDDS, 2015).

[bat- (II)]: “gözyetimden ýitmek, ýaşmak (Gün, Aý, ýyldyz ýaly asman jisimleri hakda).” (TDDS, 2015).

[baýrak]: “1. Ýaryşda, işde üstün çykana berilýän sylag. 2. Belli bir iş, ýaryş, oýun üçin sylag hökmünde berilýän pul ýa-da zat.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[bat-]: “batmak.” (GTS, 1991).

[bayrak]: “bayrak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Batım sözcüğü lehçelerde yoktur fakat bu sözün kökü tüm lehçelerde *bat-* şeklinde ses özelliklerini koruyarak bulunur. Bayrak sözcüğünde de *bat-* fiili görülür. Eren'e göre sözcük *batır-* + *-(a)k* > *batrak* > *badrak* > *baδrak* > *bayrak* şeklinde gelişmiştir (2020, s. 56). Burada söz ortasındaki /r/ sesi gerileyici benzeşmeyle önce /t/ sesini sızıcılaştırmış, sonra akıcılaştırmıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük *bat-* [eylem] *-(ı)m* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Karadoğan, *bat-* fiilinin **ba-* köküne kadar götürülebileceğini söylemiştir (2013, s. 10). Bayrak sözcüğü *bat-* [eylem] *-(ı)r-* [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] *-ak* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Eren, 2020, s. 56.

batsık

Orhun Türkçesi

batsık: “güneşin battığı yer, gün batısı” (KT G 2).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde görülmez. *Bat-* [eylem] *-sık* [gelecek zaman sıfat-fiil eki] olarak çözümlenir. bk. *batım*.

bay⁴³

Orhun Türkçesi

bay: “zengin”⁴⁴

⁴³AnaT: *bāy* ‘zengin’ (Tekin, 2022, s. 176).

“kelti. Bodunug igideyin tiyin yırıgaru Oguz bodun tapa, ilgerü Kıtıań, Tatabı bodun tapa, birigerü Tabgaç tapa iki yığirm(i süledim); sünüşdüm. Anta kisre Teńri yarlıkaduk üçün, kutum, ülügüm bar üçün ölteçi bodunug t[irgü]rü igit(t)im. Yalın bodunug tonlug kılıtım; çıgań bodunug bay kılıtım;” (BK D 23).

Türkiye Türkçesi

bay (I): “parası, malı çok olan, zengin (kimse).” (TS, 2023).

bay (II): “1. Erkeklerin ad veya soyadlarının önüne getirilen saygı sözü; mösyö. 2. Erkek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bay (I): “1. Kaygısız, dertsiz, kedersiz. 2. Kendine aşırı güvenen.” (ATS, 2018).

bay (III): “parası, malı çok olan, varlıklı, fakir, yoksul karşıtı.” (ATS, 2018).

bəy: “2. Büyük, zengin, ileri gelen kimse ve böyle insanların adına ilave edilen lakap.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bäý (I): “1. Ykdysady taýdan gurply, barly. 2. Özünde gerekli, gymmatly, peýdaly zatlary jemleýän. 3. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015)

bäý (II): “mally-mülkli adam.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

bay: “büyüklere hitap etmek için kullanılır.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

---

⁴⁴Dizin’de *bay kıl-* şeklindedir. *Bay* maddesi olmadığı için ayrı olarak değerlendirilmiştir.

Ses bilgisi

Aslında *bay* sözcüğü *bay kıl-* birleşik fiilinde geçer. *Bay* şeklinde madde başı olmadığı için sözcüğü ayrı olarak ele aldık. Bu bakımdan TT, AT ve GT’de *bay* şeklinde ses özelliklerini korumuştur. Ayrıca AT’de *bəy* şekli de vardır. Bu sözcükte /y/ sesinin inceltici etkisiyle ve muhtemel *bəy* < *beg* sözcüğünün ses ve anlam olarak bulaşmasıyla /a/ > /ə/ incelməsi olmuştur. TkmT’de *bāy* şeklinde uzun ünlülüdür.

Şekil bilgisi

Sözcük *bay şeklindedir. AT’deki *bəy* sözcüğünün diğer anlamları bu sözcükle ilgili değildir. Diğer anlamlar için bk. *beg*.

bay kıl-

Orhun Türkçesi

bay kıl-: “zengin kılmak, zenginleştirmek” (BK D 23).

Değerlendirme

Bay kıl- birleşik sözcüğü lehçelerde görülmez. bk. *bay* ve *kıl-*.

baz

Orhun Türkçesi

baz: “tâbi, bağımlı”⁴⁵ (KT D 2).

---

⁴⁵Dizin’de *baz kıl-* şeklindedir. *Baz* maddesi olmadığı için ayrı olarak değerlendirilmiştir.

Değerlendirme

Ba- [eylem] -z [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde yoktur.
bk. *ba-*.

baz kıl-

Orhun Türkçesi

baz kıl-: “tâbi kılmak, bağımlı hâle getirmek” (KT D 2).

Değerlendirme

Baz kıl- birleşik sözcüğü lehçelerde görülmez. bk. *baz* ve *kıl-*.

bediz

Orhun Türkçesi

bediz: “bezeme (resim, süsleme ve heykel)”

“Tabgaç kaganın içreki bedizçig ıt(t)ı. Añar adınçig bark yaraturtum. İçin taşın adınçig bediz urturtum. Taş tokıtdım; köñülteki sabımın urturtum. On Ok oğlına, Tatıña tegi bunı körü biliñ. Beñgü taş” (KT G 12).

Türkiye Türkçesi

[bezek]: “1. Süs. 2. Bir eseri süslemeye yarayan motiflerin her biri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[bəzək]: “1. Süs, ziynet, güzellik veren şey. 2. Gelin olacak kızın evinde yapılan ve üç gün süren düğünün üçüncü günü faydalanılan, kocasının

evinde kullanılması için hazırlanan ve “həftəng” denen yedi çeşit kozmetik madde ve araçlara verilen ad. 3. Nakış; resim; desen, motif. 4. Mobilya, süs.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[bezeg]: “her bir zada owadanlyk, görk berýän dürli zatlar.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Bediz sözcüğü lehçelerde müstakil olarak bulunmaz fakat bu sözcükten türeyen kelimeler görülür. Lehçelerdeki sözcükler *bediz* sözcüğüne +e- [addan eylem yapım eki] ve -k [eylemden ad yapım eki] eklenmesiyle oluşmuştur. Sözcük **bedize-* şeklindeyken büzülme sonucu /di/ hecesi düşmüş ve *beze-* hâline gelmiştir. Daha sonra sözcüğe -k [eylemden ad yapım eki] eklenmiş ve *bezek* sözcüğü oluşmuştur. TkmT’de de aynı durum görülür. Sadece söz sonunda /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş ve sözcük *bezeg* şeklini almıştır. AT’de ilk hecede /e/ > /ə/ genişlemesi olmuştur. *Bediz* sözcüğünü Hacıeminoğlu *bedi-* ‘süslemek’ fiilinden getirmiştir (1990, s. 69).

bedizçi

Orhun Türkçesi

bedizçi: “bezeyici (ressam, nakkaş ve heykeltıraş)” (KT G 11).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde görülmez. *Bediz* [ad] +çi [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. *bediz*.

bedizet-

Orhun Türkçesi

bedizet-: “bezemek (resim, heykel ve süsleme yaptırmak)”

“bunta urtum. Neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum; añar körü bilin! Türk amtı bodun begler, bödke, körügme begler gü yañıltaçı siz? Men beñgü taş tikdim. Tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizet(t)im. Meniñ sabımın sımadı;” (KT G 11).

Türkiye Türkçesi

bezet-: “süslemek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bəzət-: “1. Süsletmek, bezemek işini yaptırmak. 2. Düzenletmek, tanzim ettirmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bezet-: “bezemek işini başga birine etdirmek, bezemäge mümkinçilik bermek.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve TkmT’de *bezet-* şeklindedir. *Bedizet-* > *bezet-* şekline dönüşen sözcükte büzülme sonucu /di/ hecesi düşmüştür. AT’de *bəzət-* şeklindedir. Bu sözcükte de büzülme sonucu /di/ hecesi düşmüştür. Ayrıca ilk hecede /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük bediz [ad] +e- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir.

*beg*⁴⁶

Orhun Türkçesi

beg: “bey (bugünkü anlamda değil, emîr -boyun veya bir grubun başı-anlamında)”

“Teñri teg Teñride bolmış Türk Bilge Kagan; bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu iniygünüm, oğlanım, biriki oğuşum, bodunum! Biriye şad, apıt begler; yırıya tarkat, buyruk begler! Oguz (Tatar),” (KT G 1).

Türkiye Türkçesi

[ağabey]: 1. Büyük erkek kardeş; ağa, aka, ede, efe. 2. Saygı ve sevgi göstermek üzere yaşça büyük olan erkeklere söylenen bir seslenme sözü.” (TS, 2023).

[ābi]: “bk. ağabey.” (TS, 2023).

[bergamot]: “1. Turunçgillerden bir ağaç (*Citrus bergamia*). 2. Bu ağacın, kabuklarından reçel yapılan ve esans çıkarılan meyvesi.” (TS, 2023).

bey (I): “1. Erkek adlarından sonra kullanılan saygı sözü. 2. Erkek özel adları yerine kullanılan bir söz. 3. Koca (I). 4. As (II). 5. Erkek sıfatlarından sonra kullanılan bir saygı sözü. 6. Bir yörenin ileri gelen, zengin kişisi. 7. Aşığın çukur yüzünün arkasındaki yumru bölge. 8. Küçük bir devletin veya beyliğin başında bulunan kimse. 9. Komutan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

---

⁴⁶AnaT: *bēg* ‘bey’ (Tekin, 2022, s. 185).

[berqamot ağacı]: “iki çenekliler *ardeidae* sınıfının sedefotugiller *urticaceae* ailesindedir. Toprak, açık sarı ve ince kabuklu meyvesi vardır. Meyvelerinden bergamot esansı (*oleum bergamiae*) elde edilen, meyve kabuklarından ise reçel yapılan bir narenciye türüdür, *citrus, aurantium var. Bergamia*” (ATS, 2018).

bəy: “1. Beyliğin başında bulunan kimse, küçük devlet başkanı. 2. Büyük, zengin, ileri gelen kimse ve böyle insanların adına ilave edilen lakap. 3. Önder, reis, kumandan. 4. İdareyi ve hâkimiyeti elinde bulunduran kimse. 5. Genelde okumuş, aydın kimselere verilen lakap. 6. Düğünü olan, eylenen genç, damat.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

beg: “1. Geçmişde kâbir hükümdar, edermen, serkerde we ş.m. adamlara berlen dereje. 2. Batyr, edermen, mert ýigit. 3. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

biý: “her bir zady bilýän parasatly; köplenç, geljekde boljak tebigat hadysasyny önünden bilýän adam, bilgiç.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

bey (I): “1. Bey. 2. Arı beyi [ana arı?]. 3. Oyun kâğıdındaki bey.” (GTS, 1991).

biy: “bey.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *bey* şeklindedir. Söz sonunda /g/ > /y/ şeklinde akıcılışma olmuştur. Ayrıca GT’de *biy* şekli de vardır. Söz sonunda /g/ > /y/ şeklinde akıcılışma olmuş, /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle de /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur. AT’de *bəy* şeklindedir. Sözcükte /e/ > /ə/ şeklinde genişleme olmuş, söz sonunda da /g/ > /y/

şeklinde akıcılaşma olmuştur. TkmT’de *beg* sözcüğüyle ses özelliklerini korumuş, *biy* sözcüğünde ise söz sonunda /g/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuş, /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle de /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur. Ayrıca TT’de *ağabey* sözcüğünden gelişen *ābi* sözcüğünde de *bey* kelimesi geçer. Sözcük *ağa* ve *bey* birleşmesinden oluşmuştur. *Ağa* sözcüğünün ortasındaki /ğ/ sesi düşünce /a/ sesleri kaynaşıp uzamıştır. *Bey* sözcüğündeki /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuş ve sonra /y/ sesi düşmüştür. Böylelikle *ābi* sözcüğü ortaya çıkmıştır. TT’de *bergamot*, AT’de *berqamot ağacı* sözcüklerinde de *beg* sözcüğü görülür. TT’de bu sözcük Fransızca *bergamote* sözcüğünden alıntı olduğu belirtilmiştir. Özcan Başkan, *bergamot* sözcüğünün *beg armud* > *begarmudu* > *bergamudu* > *bergamutu* > *bergamotu* > *bergamota* aşamalarından geçerek İtalyanca yoluyla Fransızcaya aktarılmış, oradan da Türkçede alınmış olduğunu söyler (1978, s. 320). Ayrıca bk. Coşkun, 2016, s. 83; Şirin, 2023, s. 37;

Şekil bilgisi

Sözcük *beg şeklindedir. *Ağabey* ve *ābi* sözcükleri *ağa* ve *bey* sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur. *Bergamot* sözcüğü *beg* ve *armut* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. *Armut* sözcüğü Farsçadır fakat Karaağaç, Türkçe *erteme > Farsça *emrud*, *ermud*, *armud*: ‘armut’ şeklinde değerlendirir (1997, s. 509). Dolayısıyla ona göre geri ödünçlemedir. AT’deki *bəy* sözcüğünün ikinci anlamı bu sözcükle ilgili değildir. O anlam için bk. *bay*.

beglik

Orhun Türkçesi

beglik: “bey (emîr) olmaya layık”

“kaganladuk kaganın yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı; işilik kız oğlın küñ boltı. Türk begler Türk ātın ıt(t)ı. Tabgaçgı begler Tabgaç ātın tutupan Tabgaç kaganka” (KT D 7).

Türkiye Türkçesi

beylik: “1. Bey olma durumu. 2. Herkesin kullandığı, herkesin bildiği. 3. Basmakalıp. 4. Mirî. 5. Bir tür küçük ve ince asker battaniyesi. 6. Rahat yaşama. 7. Merkeze tam bağlı olmayarak bir beyin yönetimi altındaki ülke, emîrlik, emaret, mirlik. 8. Hükûmet.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bəylik: “1. Beye ait, beye mahsus. 2. Hükümrənlik. 3. Damada, güveye ait, onunla ilgili.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

beglik: “1. Begiň derejesi, ýagdaýy. 2. Oňat ýagdaý, oňat durmuş, erkinlik.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

beylik: “1. Bey olmak. 2. Beylik (prenslik).” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *beylik* şeklindedir. Söz ortasında /g/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. AT’de *bəylik* şeklindedir. İlk hecede /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur. Söz ortasında da /g/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. TkmT’de sözcük ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük beg [ad] +lik [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

ben

Orhun Türkçesi

ben: “ben (bk. Bini, baña, bañarü, krş. men)”

“uduzugma ulugı şad erti. Aygıl tidi; ayıgması ben ertim, Bilge Toñukuk.
Kagan mu kışayın tidim; sakıntım: Toruk bükalı semiz bükalı ırakda” (T 5).

Türkiye Türkçesi

ben (III): “1. Teklik birinci kişiyi gösteren söz. 2. Kişiyi öbür varlıklardan ayıran bilinç. 3. Bir kimsenin kişiliğini oluşturan temel öge, ego.” (TS, 2023).

[-Xm]: [zamir kökenli 1. teklik kişi eki]

Azerbaycan Türkçesi

bk. *men*.

[-Am]: [zamir kökenli 1. teklik kişi eki]

Türkmen Türkçesi

bk. *men*.

[-Xn]: [zamir kökenli 1. teklik kişi eki]

Gagavuz Türkçesi

ben / bän: “ben.” (GTS, 1991).

[-Xm]: [zamir kökenli 1. teklik kişi eki]

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT'de *ben* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. GT'de *bān* şekli de görülür. Burada /e/ > /ä/ değişimiyle genişleme olmuştur. Diğer lehçelerde görülen *men*, *mən* sözcükleri de bu sözcükten gelişmiştir. bk. *men*. Sözcük zamanla ekleşmiştir. Bu bakımdan TT ve GT'de -Xm, AT'de -Am, TkmT'de -Xn şeklindedir. Söz başında /b/ ~ /m/ sesleri düşmüş, sözcüğün ünlüsü de uyuma girmiştir. Söz sonundaki /n/ TkmT'de varlığını korumuş, diğer lehçelerde /m/ye değişmiştir.

Şekil bilgisi

Alyılmaz, sözcüğü *bi+n* > *ben* şeklinde değerlendirmiştir (2020, s. 7). krş. *biz*. TT'deki sözcüğün ikinci ve üçüncü anlamları zamir olan *ben* sözcüğüyle ilgili görülmemektedir. AT'de bu anlamlardaki sözcük *māni* (II) şeklindedir ve ATS'de Arapçadan alıntı olduğu belirtilir (ATS, 2018). Urdu sözlüğünde *meñ* şeklinde yazılan ve 'kişi zamiri, kişilik, benlik, gurur' anlamları verilen sözcük Urduca gösterilmektedir.⁴⁷ *Persian-English Dictionary*'de *manī* şeklinde geçer ve 'zamir ve ego' anlamları verilir.⁴⁸ *Dede Korkut*'ta da 'kibir' anlamında *menlik* sözcüğü bulunmaktadır (Özçelik, 2016, s. 319) Osmanlı sözlüklerinin büyük bir kısmında *menī* sözcüğü Farsça, bir kısmında da Arapça olarak verilir. *Kamus-ı Türkî*'de⁴⁹ ve *Lügat-i Remzî*'de⁵⁰ Farsça, *Mükemmel Osmanlı Lügatî*'nde⁵¹ Arapça olarak belirtilmiştir. Sözlüklerde *menī* sözcüğünün anlamı 'benlik, enaniyet' olarak açıklanır. Bizce sözcük *men* şeklinde Farsçadır, sözcüğe eklenen *+ī* Arapça nispet ekidir. Bundan dolayıdır ki bazı sözlüklerde sözcüğün kökü değerlendirilip Farsça denmiş, bazı sözlüklerde de sözcüğün eklenmiş şekli değerlendirilmiş ve Arapça olarak alınmıştır.

beñgü

⁴⁷Firuzu'd-din Mevlana. (2005). *Urdu Firuzu'l-Lugat*. Lahore: Ferozsans (Pvt.) Ltd.

⁴⁸F. Steingass. (1970). *Persian-English Dictionary*. Beirut: Librairie Du Liban.

⁴⁹Şemseddin Sami. (2010). *Kamus-ı Türkî*. Paşa Yavuzaslan (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁵⁰Doktor Hüseyin Remzi. (2018). *Lügat-i Remzî (İnceleme – Tıpkıbasım)*. Ali Birinci (Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

⁵¹Ali Nazîmâ ve Faik Reşad. (2002). *Mükemmel Osmanlı Lügatî*. Necat Birinci, Kâzım Yetiş, Fatih Andı, Erol Ülgen, Nuri Sağlam ve Ali Şükrü Çoruk (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Orhun Türkçesi

beᅅgü: “ebedî”

“bunta urtum. Neᅅ neᅅ sabım erser beᅅgü taᅅka urtum; aᅅar körü bilin! Türk amtı bodun begler, bödke, körügme begler gü yaᅅıltaçı siz? Men beᅅgü taᅅ tikdim. Tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizet(t)im. Meniᅅ sabımın sımadı;” (KT G 11).

Türkiye Türkçesi

bengi (I): “1. Sonsuz. 2. Ölümsüz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bəᅅgin: “sonsuz, ölümsüz, bengi.” (ATS, 2018).

minqu: “sonsuz, ölümsüz, bengi.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük sadece TT ve AT’de görülür. TT’de sözcük *bengi* şeklindedir. Burada söz ortasında /ᅅ/ > /n/ değişimiyle dişsilleşme, /e/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşme olmuştur. AT’de sözcük *bəᅅgin* ve *minqu* şeklindedir. *Bəᅅgin* sözcüğünde ilk hecede /e/ > /ə/ değişimiyle ünlü genişlemesi, söz ortasında /ᅅ/ > /n/ değişimiyle dişsilleşme, /ə/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle de ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklin de düzleşme olmuştur. Ayrıca söz sonunda /n/ sesi türemiştir. *Minqu* sözcüğü için ise *beᅅgü* > *meᅅgü* > *miᅅqu* > *minqu* şeklinde gelişmiştir diyebiliriz. Sözcükteki /ᅅ/ sesi gerileyici ünsüz benzeşmesiyle /b/ sesini kendisine benzeterak /m/ sesine dönüştürmüş ve genizsilleştirmiştir. Yine /ᅅ/ sesinin kalınlaştırıcı etkisiyle ön damak /g/ sesi art damak /q/ sesine dönüşerek ötümsüzleşmiştir. Bu art damaksıllşama sonucu da ikinci

hecede /ü/ sesi /u/ sesine dönüşerek kalınlaşmıştır. Bu da sözcükte aykırılışmaya yol açmıştır. Ayrıca sözcükte ilk hecede /e/ > /i/ değişimiyle de daralma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *beñ(i) [ad] +gü [addan ad yapım eki] şeklinde olabilir.⁵²

beñgü taş

Orhun Türkçesi

beñgü taş: “ebedî (ölümsüz) taş, anıt (krş. bitig taş, taş)” (KT G 11).

Değerlendirme

Beñgü taş birleşik sözcüğü sözlüklerde görülmez. bk. *beñgü* ve *taş* (I).

beñilig

Orhun Türkçesi

beñilig: “huzurlu”⁵³ (T 44).

Değerlendirme

Sözcük *beñi [ad] +lig [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir. *Beñi* sözcüğü de *beñgü* sözcüğünün kökü veya gövdesi olmalıdır. Nitekim *beñgü* sözcüğü *beñilig* şeklinde de görülür. bk. Tekin, 2016, s. 64.

⁵²Räsänen’e göre Çince *man* ‘10000’ + *ko* ‘alt’ birleşmesinden oluşmuştur (1969, s. 334). Sözcük hakkında tartışmalar için bk. Doerfer, 1975, s. 28-30.

⁵³*Beñülüğ* olamaz; çünkü anıtlarda bu kelime daima *beñgü* şeklinde yazılmıştır. Kelime içinde *-i-* yazılmaması ise mümkündür. *Beñi* için bk. Clauson 1972: 348 (Ercilasun, 2021a, s. 158).

bıç-**Orhun Türkçesi**

bıç-: “kesmek”

“bunça bodun saçın kulkakın (b)ıçdı. Edgü özlük atın, kara kişin, kök teyejin sansız kelürüp kop kot(t)ı. (...)” (BK G 12).

Türkiye Türkçesi

bıç-: “1. Belli bir biçim vererek kesmek. 2. Dikilecek kumaşı belli bir ölçüye ve modele uygun olarak makasla kesmek. 3. Ekin, ot vb.ni orakla, tırpanla, makine ile kesmek. 4. Yaylım ateşiyle öldürmek. 5. Değer, paha, fiyat belirlemek. 6. Kestirmek. 7. Futbolda rakip oyuncuyu, kural dışı olarak ayakları yerden kesilecek bir biçimde düşürmek.” (TS, 2023).

[bıçak]: “1. Kesme işlerinde kullanılan, bir sap ve çelik bölümden oluşan kesici araç. 2. Çeşitli kesme işlerinde kullanılan, kesici ağzı bulunan ve amaca göre şekli ve niteliği değişen araç.” (TS, 2023).

[bucak]: “1. Kenarda köşede kalmış yer. 2. İlçelerin, bir müdürle yönetilen bölümlerinden her biri; nahiye.” (TS, 2023).

[buçuk]: “... ve yarım.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bıç- (I): “kumaşı vb. belirli bir ölçüye göre kesmek.” (ATS, 2018).

bıç- (II): “1. Buğdayı, otu vb. tırpan, orak, biçer vb. ile biçmek, kesmek. 2. Toplu hâlde öldürmek, katliam yapmak. 3. Tıraş etmek, kırmak. 4. Bazı kelimelere takılarak birleşik fiiller yapılır (boğazını biçmek = gırtlığını kesmek vb.).” (ATS, 2018).

[bıçak]: “1. Hançerden küçük kesici alet. 2. Çeşitli aletlerin kesici aksamı. 3. Anatomi bıçağı.” (ATS, 2018).

[bucaq]: “1. Köşe, kenar, kuytu, taraf. 2. İki noktadan çıkan iki çizgi arasında kalan açıklık, mesafe, zaviye.” (ATS, 2018).

[buçuq]: “yarım, nısıf, nim.” (ATS, 2018).

[buşqi]: “küçük testere.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

biç- (I): “geým, aýakgap tikiljek matany, göni we ş.m. ülňi boýunça ölçäp kesmek.” (TDDS, 2015).

biç- (II): “erkeklik mäzini kesip aýyrmak.” (TDDS, 2015).

[byçgy / pyçgy]: “Agaç, demir kesmek üçin ulanylýan dişli polat gural.” (TDDS, 2015).

[pyçak]: “bir zat kesmek üçin metaldan ýasalan gezlik, sowuk ýarag.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

biç-: “ekin, ot vb.ni orakla, tırpanla, makine ile kesmek, biçmek.” (Özakdağ, 2019).

[bıçak]: “bıçak.” (GTS, 1991).

[bucak]: “bucak (köşe bucak).” (GTS, 1991).

[buçuk]: “buçuk.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *bıç-* şeklindedir. Söz sonundaki /ç/ sesinin inceltici etkisiyle sözcüğün ünlüsü /ı/ > /i/ şeklinde incelmıştır. Lehçelerde *bıç-* şeklinden türeyip ses özelliklerini koruyan veya daha farklı değişikliğine uğrayan sözcükler de vardır. TT, AT ve GT’de *bıçak* sözcüğünde *bıç-* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *byçgy* sözcüğünde *bıç-* kökü ses özelliklerini korurken *pyçak* ve *pyçgy* sözcüklerinde söz başında /b/ > /p/ değişimiyle ötümsüzleşme olmuştur. *Bucak* sözcüğünde söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca ilk hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. Bu yuvarlaklaşmanın sebebi söz başı /b/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisinden olmalıdır. *Buçuk* sözcüğünde ikinci hecedeki /u/ sesi gerileyici benzeşmeyle ilk hecede /ı/ > /u/ yuvarlaklaşmasına neden olmuştur. AT’deki *buşqi* sözcüğünde söz ortasında /ç/ > /ş/ şeklinde sızıcılaşmayla aykırılışma olmuştur. Ayrıca söz başındaki /b/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ilk hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. İkinci hecedeki /i/ sesi sözcüğün ünlüsü ve ünsüzleri bakımından aykırılışmaya sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Bıç- sözcüğü kök hâindedir. *Bıçak* sözcüğü *bıç-* [eylem] -ak [eylemden ad yapım eki] şeklinde, *bucak* sözcüğü *buç-* [eylem] -ak [eylemden ad yapım eki] şeklinde, *bıçuk* > *buçuk* sözcüğü *buç-* [eylem] -(u)k [eylemden ad yapım eki], *buşqi* sözcüğü *bıçqi* sözcüğünün türevidir ve *buş-* [eylem] -qi [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Talat Tekin, *bıçak*, *bıçkı* gibi sözcükleri *bıç-* fiilinden değil, Sino-Korace *bi* sözcüğünden getirir (2023, s. 508).

bıñ

Orhun Türkçesi

bıñ: “bin (krş. *biñ*)” (T 18).

Değerlendirme

Bıñ ve *biñ* sözcükleri alternasyonludur. bk. *biñ*.

biçin⁵⁴

Orhun Türkçesi

biçin: “maymun (yıl için)”

“Köl Tigin koñ yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç ay, yiti otuzka yog ertürtümüz. Barkın, bedizin, bitig taşın *biçin* yılka, yitinç ay, yiti otuzka kop alkđımız. Köl Tigin ö(zi) kırk artuk(ı y)iti yaşıñ(a kergek) boltı. Taş bark (itgüçig), bunça bedizçig Tuygun İlteber kel(ürti).” (KT KD).

Türkmen Türkçesi

bijin: “1. Maýmyn. 2. Müçe ýyl hasabynda dokuzynjy ýylyň ady.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Sözcük sadece TkmT’de yaşamaktadır. Söz ortasında /ç/ > /j/ değişimiyle ötümlüleşme olmuştur. Bu ötümlüleşmenin nedeni sözcükteki uzun ünlüden kaynaklanmaktadır. Sözcük **biçin* şeklindedir. Sözcüğün Moğolca, Farsça, Çince gibi dillerden alıntı olduğu iddia edilmiştir fakat genel kabul gören görüş henüz yoktur. bk. Räsänen, 1969, s. 66; Ölmez, 1997, s. 179-180; Aydın ve Aydın, 2021, s. 27-36.

bil-

Orhun Türkçesi

bil-: “bilmek”

⁵⁴AnaT: *bîçin* ‘maymun’ (Tekin, 2022, s. 188).

“bunta urtum. Neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum; añar körü bilin! Türk amtı bodun begler, bödke, körügme begler gü yañıltaçı siz? Men beñgü taş tikdim. Tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizet(t)im. Meniñ sabımın sımadı;” (KT G 11).

Türkiye Türkçesi

bil-: “1. Bir şey hakkında bilgi sahibi olmak, öğrenmiş bulunmak. 2. Bir şeyi anlamak, onun farkına varmak, gerçeğine ermek. 3. Bir bilim veya sanat dalında yeterli olmak. 4. Beceri ve ustalık isteyen bir işten anlıyor ve o iş elinden geliyor olmak. 5. Birini veya bir şeyi özelliklerinden tanıyıp çıkarmak. 6. Sanmak. 7. Sorumlu kabul etmek, muhatap kabul etmek. 8. Bir şeyi yapmaya yeteneği olmak. 9. Birinin, bir şeyin veya bir olayın tanıtılan veya belirtilen biçimde olduğunu düşünmek. 10. İşine gelmek, uygun bulmak. 11. Bir dili kullanabilmek. 12. Öyle olduğunu kabul etmek. 13. -a / -e eki almış bir fiilin sonuna gelerek fiilin bildirdiği işi yapma gücünde bildiren birleşik fiiller oluşturur. 14. Olumsuz şekli bazı mastarlardan sonra kullanıldığında iş ve hareketin geciktiğini, uzun süre yapılmadığını veya bir türlü olmadığını ifade eder.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bil-: “1. Bir konu hakkında bilgi sahibi olmak, haberdar olmak, vâkıf olmak. 2. Herhangi bir konuda özel bilgisi olmak. 3. Öğrenmek, haber almak, bilgi almak. 4. Anlamak, idrak etmek, sezmek, hissetmek, duymak. 5. Tanımak. 6. Başarmak, yapabilmek, zihinde canlandırabilmek. 7. Kendisi için aydın etmek, belirlemek, öğrenmek. 8. Uymak, yerine getirmek, hesaplaşmak. 9. Hatırlamak, akla, hayale getirmek. 10. Zannetmek, ümit etmek. 11. Hesaplamak, saymak, kabul etmek. 12. Şüphelenmek, isnat etmek. 13. Yardımcı fiil olarak bazı fiilimsi isimlerin sonuna getirilerek bir şeye “muktedir olmak” fiili yapılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bil-: “1. Bir zada akyl ýetirmek, bir zatdan habarly bolmak, bir zadyň anygyna göz ýetirmek. 2. Bir zady özleşdirmek. 3. Syzmak, duýmak. 4. Tanamak, tanyş bolmak. 5. Bir işi, wezipäni ýerine ýetirmegi başarmak, oňarmak. 6. Kömekçi işlik hyzmatynda gelip, öňünden hal işlik formasynda gelýän sözüň manysyna görä bir işi etmegi “başarmak” manysyndaky düzümlü işligi ýasaýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

bil-: “bilmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **bil-* şeklindedir.

bilge

Orhun Türkçesi

bilge: “bilge, derin bilgili ve uzak görüşlü (vizyon sahibi)”

“Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar oğuşı, bodunı, ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş. Süçig sabıña, yımşak agısıña arturup üküş Türk bodun öltüg. Türk bodun ölsikiñ. Biriye Çogay yış, Tögültün” (KT G 6).

Türkiye Türkçesi

bilge: “1. Geniş ve derin bilgi sahibi olan, bunu en doğru ve yararlı biçimde kullanan, iyi ahlaklı, olgun ve örnek (kimse); hakim. 2. Olayları erdem ve bilgiden gelen bir üstünlükle değerlendiren (kimse).” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük sadece TT’de geçmektedir ve ses özelliklerini korumuştur. Bil- [eylem] -ge [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Farklı görüş için bk. Ercilasun, 2008, s. 52. Diğer lehçeler için bk. *bil-*.

bilig

Orhun Türkçesi

bilig: “bilgi, akıl (krş. ańık bilig)”

“yazı konayın tiser, Türk bodun, ölsikig. Anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş. Irak erser yablak ağı birür, yaguk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg.” (KT G 7).

Türkiye Türkçesi

bili: “bilgi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bilik: “1. Bilinen şeylerin, kazanılan bilgilerin bütünü, ilim. 2. Bir iş, konu, olay ve herhangi bir şey konusunda bilenen, malumat.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bilik (I): “habar.” (TDDS, 2015).

bilik (II): “bilim.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *bili* şeklindedir. *Bilig* sözcüğünün sonundaki /g/ sesi düşmüştür. AT ve TkmT’de sözcük *bilik* şeklindedir. Söz sonundaki /g/ sesi /k/ sesine dönüşerek ötümsüzleşmiştir.

Şekil bilgisi

Bil- [eylem] -(i)g [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. GT için bk. *bil-*.

biligsiz

Orhun Türkçesi

biligsiz: “bilgisiz”

“bolmuş erinç, oğlıtı kagan bolmuş erinç. Anta kisre inisi, eçisin teg kılınmaduk erinç; oğlı, kañın teg kılınmaduk erinç. Biligsiz kagan olurmış erinç; yablak kagan olurmış erinç. Buyrukı yeme biligsiz erinç, yablak ermiş erinç.” (KT D 5).

Türkiye Türkçesi

bilisiz: “bilgisiz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

biliksiz: “bilgi sahibi olmayan, malumatsız, vukufsuz.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Bilgisiz sözcüğü TT’de *bilisiz* şeklindedir. Söz ortasındaki /g/ ünsüzü düşmüştür. AT’de sözcük *biliksiz* şeklindedir. Söz ortasında /g/ > /k/ değişimiyle ötümsüzleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük bil- [eylem] -(i)g [eylemden ad yapım eki] +siz [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *bil-*, *bilig*.

bilme-

Orhun Türkçesi

bilme-: “bilmemek” (KT D 24).

Değerlendirme

Bil- [eylem] -me- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük, sözlüklerde geçmez. bk. *bil-*.

bin-⁵⁵

Orhun Türkçesi

bin-: “binmek”

“ölti. İkinti Işbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

⁵⁵AnaT: *bñ-* ‘binmek’ (Tekin, 2022, s. 188).

Türkiye Türkçesi

bin-: “1. Yüksek bir şeyin veya bir hayvanın üstüne çıkıp ayaklarını sallandırarak oturmak. 2. Bir yere gitmek için tren, vapur, uçak, otomobil vb. bir taşıtta yer almak; atlamak. 3. Bisiklet, motosiklet, binek hayvanı kullanmak. 4. Bir şey sıkışarak yanındaki üstüne çıkmak, üst üste gelmek. 5. Fiyatı artmak. 6. Bir şeyin üzerine ilave edilmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

min-: “1. At veya başka bir binek hayvanın üzerine binmek, oturmak. // Bir yere gitmek için binek vasıtalarından birine geçip oturmak. 2. Oturmak. 3. Bazı isimlerden sonra gelerek birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

mün-: “1. Atyň, eşegiň, maşynyň we ş.m. ulagyň üstünde oturmak; atlanmak. 2. Bir zadyň üstüne dyrmaşmak, çykmak, ýarmaşyp çykmak. 3. Bir zadyň bahasy galmak, ýokarlamak, gymmatlamak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de sözcük *min-* şeklindedir. *Bin-* sözcüğündeki /n/ sesi gerileyici ünsüz benzeşmesiyle /b/ sesini /m/ sesine dönüştürerek genizsilleştirmiştir. Sözcük TkmT’de *mün-* şeklindedir. *Bin-* sözcüğündeki /n/ sesi gerileyici ünsüz benzeşmesiyle /b/ sesini /m/ sesine dönüştürerek genizsilleştirmiştir. *Min-* şekline dönen sözcükteki dudak ünsüzü /m/, /i/ sesini /ü/ sesine dönüştürerek yuvarlaklaştırmıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük **bin-* şeklindedir.

bini

Orhun Türkçesi

bini: “beni”

“yorıyur ermiş. Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş. Ol iki kişi bar erser sini, Tabgaçığ ölüртеçi tir men; öñre Kıtanınğ ölüртеçi tir men; bini, Oguzug” (T 10).

Gagavuz Türkçesi

beni: “beni.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Muhtemelen sözcük *beni / bini* şeklinde alternasyonlu kullanıma sahiptir. Sözcük bin [1. teklik kişi zamiri] +i [belirtme durumu eki] şeklinde çözümlenir. GT’de *beni* şeklindedir. Diğer lehçeler için bk. *ben*.

bintegi

Orhun Türkçesi

bintegi: “benim gibisi”⁵⁶ (T 57).

⁵⁶*Büntegi* için bk. Tekin 1994: 52. Ancak Alyılmaz’ın epigrafik belgelemesinde kelime *bintegi*’dir (Alyılmaz 2005: 228). Abdurahmanov-Rustemov’da *DLT*’deki verilere dayanılarak *ebun* ‘tahıl’, *tügi* ‘akdarı’ okunmuştur (1982: 79, 85; Ercilasun, 2021a, s. 162).

Azerbaycan Türkçesi

[təki (I)]: “1. ‘Gibi’ benzerlik bildirir. 2. ‘Olur...olmaz’, yapar...yapmaz’ şeklinde bir işin veya olayın bir hareketten sonra hemen başladığını bildirir.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Binteği birleşik sözcüğü lehçelerde görülmez. Sözcük bin [1. teklik kişi zamiri] teg [ad] +i [3. teklik kişi iyelik eki] şeklinde çözümlenir. *Bin* sözcüğü OT’de madde başı olarak *ben* şeklinde değerlendirilmiştir. Bu sözcükten *ben* ve *bin* sözcüklerinin alternasyonlu olduğu anlaşılıyor. Lehçelerde *ben* ve *men* şeklindedir. bk. *ben* ve *teg*. Bununla beraber birleşik sözcüğün ikinci kısmı AT’de *təki* şeklindedir. İlk hecede /e/ > /ə/ genişlemesi olmuş, söz ortasında da /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi gerçekleşmiştir.

bintür-

Orhun Türkçesi

bintür-: “bindirmek”

“ötüntüm. Sü yorıtdım. At alt tidim; Ak Termel keçe ogruklatdım. At üze bintüre karıg sökdüm. Yok(k)aru at yete, yadagin, ıgaç tutunu agturtum. Öñreki er” (T 25).

Türkiye Türkçesi

bindir-: “1. Bir kimseyi bir şeyin üzerine çıkartmak, oturtmak veya içine yerleştirmek, binmesini sağlamak. 2. Taşıt, ön tarafından başka bir taşıta çarpmak veya bir yere vurmak. 3. Üzerine koymak. 4. Birden bastırmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

mindir-: “1. Binmesini sağlamak, binmesine sebep olmak, oturtmak. 2. Üstüne yerleştirmek, koymak. 3. Takmak, geçirmek, yerine yerleştirmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

mündür-: “1. Ulagyň üstünde oturtmak, ulagly gezdirmek, ulagyň üstüne atarmak. 2. Bir zadyň üstüne çykarmak, gop berip, bir zadyň üstüne götermek. 3. Bir zadyň nyrhyny ýokarlatmak, bahasyny artdyrmak, öňki derejesinden galdyrmak, gymmatlatmak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Bintür- sözcüğü TT’de *bindir-* şeklindedir. Sözcükte /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /t/ sesini /d/ sesine dönüştürerek ötümlüleştirmiştir. Ayrıca /i/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecedeki /ü/ sesini /i/ sesine dönüştürerek düzleştirmiştir. AT’de sözcük *mindir-* şeklindedir. Sözcükte /n/ sesi gerileyici ünsüz benzeşmesiyle söz başında /b/ sesini /m/ sesine dönüştürerek genizsilleştirmiş, ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle de söz ortasında /t/ sesini /d/ sesine dönüştürerek ötümlüleştirmiştir. Ayrıca sözcükte /i/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecedeki /ü/ sesini /i/ sesine dönüştürerek düzleştirmiştir. TkmT’de sözcük *mündür-* şeklindedir. Sözcükte /n/ sesi gerileyici ünsüz benzeşmesiyle söz başında /b/ sesini /m/ sesine dönüştürerek genizsilleştirmiş, ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle de söz ortasında /t/ sesini /d/ sesine dönüştürerek ötümlüleştirmiştir. Ayrıca sözcüğün yeni hâlindeki /m/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ve sözcükte hazır bulunan /ü/ sesinin gerileyici ünlü benzeşmesiyle ilk hecede /i/ sesi /ü/ sesine dönüşerek yuvarlaklaşmıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük bin- [eylem] -tür- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir.

biŋ

Orhun Türkçesi

biŋ: “bin (krş. bŋ)”

“yogun bolsar üzgölük alp ermiş. Öŋre Kıtańda, biriye Tabgaçda, kırıya Kordanta, yırıya Oguzda iki üç biŋ sümüz, kelteçimiz bar mu ne. Ança ötüntüm.” (T 14).

Türkiye Türkçesi

bin: “1. Dokuz yüz doksan dokuzdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 1000 ve M rakamlarının adı. 3. On kere yüz, dokuz yüz doksan dokuzdan bir artık. 4. Pek çok, çok sayıda.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

min: “on defa yüz, dokuz yüz doksan dokuzdan sonraki sayı, 1000.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

müň: “1000 sanynyň ady we onuň mukdary.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

bin / min: “bin.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *bin* şeklindedir. Söz sonunda /ŋ/ > /n/ değişimiyle dişsilleşme olmuştur. AT’de sözcük *min* şeklindedir. Sözcükte /ŋ/ sesi gerileyici ünsüz benzeşmesiyle söz

başında /b/ sesini /m/ sesine dönüştürerek genizsilleştirmiştir. Söz sonunda da /ŋ/ > /n/ değişimiyle dışsilleşme olmuştur. TkmT’de sözcük *müñ* şeklindedir. Sözcükte /ñ/ sesi gerileyici ünsüz benzeşmesiyle /b/ sesini /m/ sesine dönüştürerek genizsilleştirmiştir. Yeni hâldeki sözcüğün başındaki /m/ sesi de yuvarlaklaştırıcı etkisiyle /i/ sesini /ü/ sesine dönüştürerek yuvarlaklaştırmıştır. GT’de sözcük *bin* ve *min* şekillerindedir. *Bin* sözcüğünde söz sonunda /ŋ/ > /n/ değişimiyle dışsilleşme olmuştur. *Min* sözcüğünde ise /ŋ/ sesi gerileyici ünsüz benzeşmesiyle söz başında /b/ sesini /m/ sesine dönüştürerek genizsilleştirmiştir. Söz sonunda da /ŋ/ > /n/ değişimiyle dışsilleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **biŋ* şeklindedir.

*bir*⁵⁷

Orhun Türkçesi

bir: “bir, bir tane, tek”

“ölti. İkinti Işbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

bir: “herhangi bir”

“Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar oguşı, bodunı, ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş. Süçig sabıña, yımşak agısıña arturup üküş Türk bodun öltüg. Türk bodun ölsikiñ. Biriye Çogay yış, Tögültün” (KT G 6).

bir: “bir kez”

⁵⁷AnaT: *b̄r* ‘bir’ (Tekin, 2022, s. 188).

“Ol yirgerü barsar Türk bodun, ölteçi sen. Ötüken yir olurup arkış tirkış ısar neñ buñug yok. Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen. Türk bodun, tok, arkuk sen; āçsık tosık ömez sen. Bir todsar āçsık ömez sen. Antağın” (KT G 8).

bir: “aynı”

“Üç küreg kişi kelti, sabı bir: Kaganı sü taşıkdı; On Ok süsi kalısız taşıkdı tir; Yarış yazıda tirilelim timiş. Ol sabıg eşidip kagangaru ol sabıg ıt(t)ım. Kanta yan sabıg yana” (T 33).

Türkiye Türkçesi

bir: “1. Sayıların ilki; yek. 2. Bu sayıyı gösteren 1 ve I rakamlarının adı. 3. Bu sayı kadar olan. 4. Beraber. 5. Herhangi bir varlığı belirsiz olarak gösteren (sayı). 6. Eşi bulunmayan. 7. Değer, önem ve nitelik bakımlarından birbirinden farksız, birbirine eşit, birbirine benzer. 8. Ortaklaşa olan. 9. Bir kez. 10. Yalnızca. 11. Sıfat, isim veya zarf olan bir kelimenin başına geldiğinde kelimenin anlamını güçlendirir.” (TS, 2023).

[öbür]: “öteki.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bir (I): “1. İlk sayı, sayılardan en küçüğü ve ilki. 2. Tek, eşi ve benzeri bulunmayan, vahit, yegâne. 3. Beraber, birlikte. 4. Eşit, aynı. 5. Genel, umumi. 6. Bazı kelimelerin önüne gelerek belirsizlik, bilinmezlik bildirir (bir adam, bir şey vb.). 7. Fiillerin önüne gelerek gereklilik ve ısrar bildirir (bir dur hele; bir bekle vb.). 8. “Hiç, asla” anlamında. 9. Sıfatla isim veya isimle yüklem arasına gelerek durum ve nitelik bildirir. 10. Herhangi bir şeyden belirli miktar bildirir. 11. Vakit ve zaman bildiren isimlerin önüne gelerek zaman zarfı oluşturur (bir dakika, bir gün vb.). 12. Zaman bildiren kelimelerle kullanıldığında bir iş veya hareketin tekrarını bildirir. 13.

Fiillerin önüne gelerek yapılan bir hareketin etkisini güçlendir, mübalağa, abartma bildirir.” (ATS, 2018).

bir (II): “bazı birleşik kelimelerin ilk bölümü (birgünlük, birsaatlik vb.)” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bir: “1 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany. 2. Nämälimligi, näbelliligi aňladýan söz. 3. Ýeke, ýalňyz, diňe.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

bir (I): “1. Herhangi bir varlığı belirsiz olarak gösteren (sayı). 2. Bu sayı kadar olan.” (Özakdağ, 2019).

bir (II): “aynı, benzer.” (Özakdağ, 2019).

[bişey] “bir şey.” (Hünerli, 2019).

[öbür]: “öbür.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Bir sözcüğü tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. Ayrıca TT ve GT’de *öbür* sözcüğünde de *bir* sözcüğü görülür. Sözcük *ol > o + bir* sözcüğünün birleşmesinden oluşmuştur. *Olbir > obir > öbir > öbür* gelişiminde *ol* sözcüğündeki /l/ sesi düşmüş, ikinci hecedeki /i/ sesinin gerileyici ünlü benzeşmesiyle de ilk hecede /o/ > /ö/ şeklinde incelme olmuştur. İlk hecedeki /ö/ sesinin ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ve söz ortasındaki /b/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. GT’de *bişey* sözcüğü *bir* ve *şey* birleşmesiyle oluşurken /r/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük **bir* şeklindedir. *Öbür* sözcüğü *ol > o* ve *bir* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur.

bir- (I)⁵⁸

Orhun Türkçesi

bir- (I): “vermek, (iş, güç) vermek, (ad ve ünvan) vermek”

“Başlayu Kırkız kaganıg balbal tikdim. Türk bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kañım kaganıg, ögüm katunug kötürmiş Teñri, il birigme Teñri, Türk bodun atı küsi yok bolmazun [tiyin özümün, ol Teñri]” (KT D 25).

Türkiye Türkçesi

ver-: “1. Üzerinde, elinde veya yakınında olan bir şeyi birisine eriştirmek, iletmek; lütfetmek, lütfeylemek. 2. Bırakmak veya bağışlamak. 3. Ondan bilmek, atfetmek. 4. Düşünce veya bilgi anlatan şeyleri başkalarına bildirmek. 5. Döndürmek, çevirmek, yöneltmek. 6. Bir şeyi satmak. 7. Kızı, kadını biriyle evlendirmek. 8. Yaymak (I). 9. Bitki ortaya çıkarmak. 10. Herhangi bir şey ortaya çıkarmak, oluşturmak. 11. Bir hâli bir kimse veya yerde hâkim kılmak. 12. Sahip olmasını sağlamak. 13. Kazandırmak. 14. Katmak. 15. Bir şey ayırmak. 16. Bir şey harcamak. 17. Bir yere dayamak. 18. Doğurmak. 19. Bilgi edinmesi için göndermek. 20. Belirlemek. 21. Cinsel yönden kendisini kullandırmak. 22. Kök veya gövdeleri sonuna -ı (-i, -u, -ü) zarf-fiil eki almış fiillere gelerek tezlik bildiren birleşik fiiller oluşturur. 23. Elindeki parayı kaptırmak; uçlanmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

⁵⁸AnaT: *bēr-* ‘vermek’ (Tekin, 2022, s. 187).

ver-: “1. Bir şeyi bir başkasına vermek, teslim etmek, ulaştırmak; emanet etmek. 2. Kullanmak için ayırıp bir kimsenin uhdesine bırakmak. 3. Bağışlamak, hediye etmek, mükâfatlandırmak. 4. Sevk etmek, yönlendirmek, harcamak. 5. Ödemek, geri vermek. 6. Para ile ödemek, belirli bir değere almak. 7. Meydana getirmek, üretmek, yetiştirmek (ağacın meyve vermesi vb.). 8. Meydana getirmek, tertiplemek. 9. Yayınlamak, ilan etmek. 10. Bildirmek, söylemek (telefon numarasını vb.). 11. Yaşını tayin etmek. 12. Tayin etmek, havale etmek. 13. Kocaya varmasına, evlenmesini izin vermek veya mecbur etmek. // Kavuşmasına, birleşmesine yardımcı olmak, imkân yaratmak. 14. “Özünü” kelimesiyle birlikte kullanıldığında: yönelmek, bir tarafa doğru istikamet almak. // Saklanmak anlamında. 15. Bazı isimlerle birleştirilerek birleşik fiil ve ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ber-: “1. Birine bir zat geçirmek, gowşurmak. 2. Alan zadyňy yzyna gaýtarmak. 3. Kömekçi işlik hyzmatynda gelip, ýanaşyp gelýän isimleriň manysy bilen baglanyşykly hereketi aňladýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ver-: “1. Vermek. 2. Evlendirmek. 3. Kök veya gövdelerin sonuna -i, -i, -u, -ü eki almış fiillere gelerek tezlik bildiren birleşik fiiller oluşturur.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *ver-* şeklindedir. Söz başında /b/ > /v/ değişimiyle sızıcılaşma olmuştur. Ayrıca sözcükte /i/ > /e/ değişimiyle genişleme olmuştur. TkmT’de sözcük *ber-* şeklindedir. Sözcükte /i/ > /e/ değişimiyle genişleme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **bir-* şeklindedir.

***bir-* (II)**

Orhun Türkçesi

bir- (II): “bitmişlik, kesinlik bildiren tasvir fiili”

“Üze kök teñri, asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlınta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk bodunuñ ilin, törüsin tuta birmiş, iti birmiş.” (KT D 1).

Türkiye Türkçesi

ver-: “22. Kök veya gövdeleri sonuna -ı (-i, -u, -ü) zarf-fiil eki almış fiillere gelerek tezlük bildiren birleşik fiiller oluşturur.” (TS, 2023).

Türkmen Türkçesi

ber-: “ber- ‘vermek’ yardımcı fiili tezlük fiili olarak kullanılır.” (Yıldırım, 2020, s. 401).

Gagavuz Türkçesi

ver-: “3. Kök veya gövdelerin sonuna -ı, -i, -u, -ü eki almış fiillere gelerek tezlük bildiren birleşik fiiller oluşturur.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *ver-* şeklindedir. Söz başında /b/ > /v/ değişimiyle sızıcılılaşma olmuş, /i/ > /e/ değişimiyle de genişleme olmuştur. TkmT’de *ber-* şeklindedir. Sözcükte /i/ > /e/ değişimiyle ünlü genişlemesi olmuştur.

Şekil bilgisi

bk. *bir-* (I). Sözcük OT’de ‘bitmişlik, kesinlik bildiren tasvir fiili’ iken lehçelerde tezlik bildiren tasvir fiili olmuştur. AT’de sözcük tasvir fiili değil, yardımcı fiil olarak kullanılır. Bundan dolayı değerlendirmeye alınmamıştır.

*biri*⁵⁹

Orhun Türkçesi

biri: “güney”

“ölürteçik tir men. Tabgaç biridin yan teg; Kıtıñ öñdin yan teg; ben yırında yan tegeyin; Türk sir bodun yirinte idi yorımazun; usar idi yok kışalım,” (T 11).

Türkiye Türkçesi

beri: “1. Konuşanın önündeki iki uzaklıktan kendisine daha yakın olanı belirten bir söz, öte karşıtı. 2. Bu uzaklıkta bulunan. 3. ...-den bu yana.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bəri: “1. Konuşanın önündeki iki uzaklıktan kendisine daha yakın olanı, yakın mesafede bulunan. 2. Bu uzaklıkta bulunan. 3. Bir vakitten başlayarak devamlılık ifade eder, “-den bu yana”, “-den bu tarafa” vb.” (ATS, 2018).

⁵⁹AnaT: *bəri* ‘beri’ (Tekin, 2022, s. 185).

Türkmen Türkçesi

bāri: “1. Wagt-dowamlylyk görkezýän sözsoňy kömekçi. 2. Kömekçi sözün ornuna ulanylýan söz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

beri: “1. Beri, -den bu yana. 2. Beri, buraya.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *beri* şeklindedir. Sözcüğün ilk hecesinde /i/ > /e/ değişimiyle genişleme olmuştur. AT’de *bəri* şeklindedir. İlk hecede /i/ > /ə/ değişimiyle genişleme olmuştur. TkmT’de sözcük *bāri* şeklindedir. Sözcükte ilk hecede /i/ > /ä/ değişimiyle genişleme olmuştur. Ayrıca bu ses uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük **biri* şeklindedir. Sözcük hakkında Tietze, “Kelimenin izahı için çeşitli teklifler vardır (krş. E. V. Sevortyan 1978 II, 124-126). Baştaki sesler 1. şahıs zamiri *ben* veya işaret zamiri olan *bo/bu* kelimelerine bağlanmaya çalışıldı. İkinci hece yön gösterme (directivus) eki olan *-ri/-ru* olarak teşhis edildi. Bu unsurların bağlantısı münakaşa edilmektedir. Kelime sıfat, zarf ve isim olabilir.” demektedir (2021a, 548). Ayrıca bk. Clauson, 1972, s. 354-355, 364.

biriki

Orhun Türkçesi

biriki: “birlik hâlinde olan”

“Teñri teg Teñride bolmış Türk Bilge Kagan; bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu iniygünüm, oğlanım, biriki oğuşum, bodunum! Biriye şad, apıt begler; yırıya tarkat, buyruk begler! Oguz (Tatar),” (KT G 1).

Türkiye Türkçesi

[birik-]: “1. Toplanıp yığılmak. 2. Toplanmak. 3. Birbirine eklenip çoğalmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[birik-]: “bir araya toplanmak, yavaş yavaş bir araya gelmek, yığılmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[birik-]: “1. Biri-birine goşulmak, goşulyp garyşmak. 2. Bir topara goşulmak, birleşmek. 3. Birleşmek, sepleşmek.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Biriki sözcüğü lehçelerde geçmez fakat aynı kökten gelen *birik-* sözcüğü görülür. Sözcük TT ve AT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de ilk ünlü uzundur. *Biriki* sözcüğü bir [ad] +(i)k- [addan eylem yapım eki] -i [eylemden ad yapım eki (zarf-fiil)] şeklinde çözümlenir. Lehçelerdeki sözcükler ise zarf-fiil eki almamıştır. GT için bk. *bir*.

bir kırk

Orhun Türkçesi

bir kırk: “otuz bir” (KT K 2).

Değerlendirme

Bir kırk ifadesi sözcüğü lehçelerde görülmez. bk. *bir* ve *kırk*.

birle

Orhun Türkçesi

birle: “ile”

“keçe Temir Kapıgka tegi süledim. Yırıgaru Yir Bayırku yiriñe tegi süledim. Bunça yirke tegi yoritdım; Ötüken yışda yig idi yok ermiş; il tutsık yir Ötüken yış ermiş. Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle” (KT G 4).

Türkiye Türkçesi

bile: “1. Cümlede kendinden önceki ögeyi belirli duruma getiren bir söz; dahi. 2. "İle" anlamında kullanılan bir söz. 3. Üstelik.” (TS, 2023).

ile: “1. Kelimenin sonuna geldiğinde birliktelik, beraberlik, araç, neden veya durum anlatan cümleler yapmaya yarayan bir söz. 2. Bazı soyut adlara getirildiğinde "... olarak, ... bir biçimde" anlamında durum zarfları oluşturan bir söz. 3. Cümle içinde aynı görevde bulunan iki ögeyi birbirine bağlamaya yarayan bir söz.” (TS, 2023).

+(y)IA: [“İle”nin ekleşmiş şekli, araç durum eki.]

Azerbaycan Türkçesi

belə (II): “1. Dahi, hatta, velev. 2. Birlikte, beraber.” (ATS, 2018).

ilə: “1. Beraberlik, refakat belirtir. 2. Durum, hâl belirtir. 3. Vasıta ifade eder. 4. İlişki belirtir. 5. Dolaylı, sebebiyle anlamında. 6. Rağmen, bununla birlikte, karşın. 7. Kelime gruplarını, cümleleri, söz unsurlarını birbirine bağlar.” (ATS, 2018).

[ilən]: “ile’ sözünün eski şekli.” (ATS, 2018).

+(y)lA: [“İlə”nin ekleşmiş şekli, araç durumu eki]

Türkmen Türkçesi

bile: “1. ser. Bilen. 2. Birlikde, bilelikde, bileleşip. 3. Goşulyp, birleşip. 4. Boýunça, arkaly, üsti bilen.” (TDDS, 2015).

[bilen]: “1. Ugurdaşlygy görkezýän baglaýjy (“we, hem” manysynda). 2. Öz öňündäki sözüň manysyna ugurdaş many aňladýan kömekçi söz. 3. -ly, -li goşulmasynyň manysynda ulanylýan söz.” (TDDS, 2015).

ile: “bile, bilen.” (TDDS, 2015).

+(ý)lA: [“İle”nin ekleşmiş şekli, araç durumu eki]

Gagavuz Türkçesi

bile: “ile, de.” (GTS, 1991).

bilä: “1. Birlikte. 2. Bile, üstelik.” (Özakdağ, 2019).

+(y)lA: [“İle”nin ekleşmiş şekli, araç durumu eki]

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve Tkmt’de *bile* ve *ile* şeklindedir. *Bile* sözcüğünde söz ortasında /r/ sesi düşmüştür. *İle* sözcüğünde ise söz ortasında /r/ sesi ve söz başında /b/ sesi düşmüştür. AT’de sözcük *ilə* şeklindedir. Sözcükte söz ortasında /r/ sesi ve söz başında /b/ sesi düşmüştür. GT’de sözcük *bile* ve *bilä* şeklindedir. *Bile* sözcüğünde söz ortasında /r/ sesi düşmüştür. *Bilä* sözcüğünde ise söz ortasında /r/ sesinin düşmesinin yanına ikinci hecede /e/ > /ä/ değişimiyle de genişleme olmuştur. AT’de *ilən* ve Tkmt’de *bilen* şeklinde de sözcük vardır. Bu sözcükler sonunda +n [araç durum eki] almışlardır. Ortak *birle* sözcüğünden gelerek *ile* sözcüğü *ilen* sözcüğünden, *bile* sözcüğü de *birle* sözcüğünden gelişmiş olabilir. Ayrıca *ile* hâline gelen sözcük +(y)lA şeklinde ekleşerek

enklitik hâline gelmiştir. Ekteki /y/ ünsüzü ünlüyle biten sözcüklerden sonra ünlü çatışmasını önlemek üzere türemiş, *ile* sözcüğünün /i/ sesi düşmüştür. Ünsüzle biten sözcüklere doğrudan +*IA* gelir.

Şekil bilgisi

Sözcük bir [ad] +le [pekiştirme enklitiği] şeklinde çözümlenir. Sözcük hakkında tartışmalar için bk. Erdal, 2004, s. 332-333. +*IA* eki için bk. Ercilasun, 2008, s. 35-56. Mustafa Öner, son çekim edatı *birle* > *bile* sözcüğüyle kuvvetlendirme edatı *bile* sözcüğünü farklı yapıda değerlendirmiştir. Ona göre ‘dahi’ anlamındaki kuvvetlendirme edatı *bile* < bil- [eylem] -e [zarf-fiil eki] şeklindedir (Öner, 2018, s. 18). Öner’in bu değerlendirmesine katılıyoruz. Şirin, *ile* bağlacını *il-* fiiline bağlar (2023, s. 111).

birme-

Orhun Türkçesi

birme-: “vermemek” (KT K 9).

Değerlendirme

Birme- sözcüğü sözlüklerde görülmez. *Bir-* [eylem] -*me-* [eylemden eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. *bir-* (I).

bir otuz

Orhun Türkçesi

bir otuz: “yirmi bir” (KT D 32).

Değerlendirme

Bir otuz ifadesi lehçelerde görülmez. bk. *bir* ve *otuz*.

bir tümen

Orhun Türkçesi

bir tümen: “on bin” (KT K 12).

Değerlendirme

Bir tümen ifadesi lehçelerde görülmez. bk. *bir* ve *tümen*.

bir tümen artukı yiti biş

Orhun Türkçesi

bir tümen artukı yiti biş: “on yedi bin” (BK G 1).

Değerlendirme

Bir tümen artukı yiti biş ifadesi sözlüklerde görülmez. Ayrı ayrı bk. *bir*, *tümen*, *artukı*, *yiti*, *biş*.

***biş*⁶⁰**

Orhun Türkçesi

biş: “beş, beş kez”

---

⁶⁰AnaT: *bēš* ‘5’ (Tekin, 2022, s. 187).

“(oplayu tegd)i. Ol at anta tüş(di ...). İzgil (bodu)n ölti. Tokuz Oguz bodun kentü bodunum erti. Teñri yir bulgakın üçün yagı boltı. Bir yılka biş yolu süñüşdümüz. Eñ ilk Togu Balıkda süñüşdümüz.” (KT K 4).

Türkiye Türkçesi

beş: “1. Dörtten sonra gelen sayının adı; penç. 2. Bu sayıyı gösteren 5 ve V rakamlarının adı. 3. Dörtten bir artık. 4. İlkokul.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

beş (I): “1. Dörtten sonra gelen sayı. 2. Dörtten bir fazla, altıdan bir eksik.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bäş: “1. 5 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany. 2. ser. Bäşlik. 3. Ýokary derejede, oňat, örän gowy. 4. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

[bäşlik]: “1. 5 sanynyň ady. 2. Türkmen mekdeplerinde okuwçynyň bilim derejesine goýulýan iň ýokary baha. 3. Käbir zatlaryň ölçegini aňladýan san.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

beş: “beş.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *beş* şeklindedir. Sözcükte /i/ > /e/ değişimiyle genişleme olmuştur. TkmT’de sözcük *bäş* şeklindedir. Sözcükte /i/ > /ä/ değişimiyle genişleme olmuştur. Ayrıca sözcük uzun ünlülüdür.

Şekil bilgisi

Sözcük **biş* şeklindedir.

bişinç

Orhun Türkçesi

bişinç: “beşinci, beşinci olarak”

“bodun adak kamşatdı. Yablak boltaçı erti. Oza kelmiş süsin Köl Tigin agıtıp Toŋra bir oğuş alpagu on erig Toŋa Tigin yogınta egirip ölürtümüz. Bişinç Ezgenti Kadazda Oguz birle süñüşdümüz. Köl Tigin” (KT K 7).

Türkiye Türkçesi

beşinci: “beş sayısının sıra sıfatı, sırada dördüncüden sonra gelen.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

beşinci: “beş sayısının sıra sıfatı, sırada dördüncüden sonra, altıncıdan önce gelen.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bäşinji: “5 sanyndan ýasalan tertip san.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

beşinci: “beşinci.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *beşinci* şeklindedir. Sözcük sonunda /i/ sesi türemiştir. İlk hecedeki /i/ sesi /e/ sesine dönüşerek genişleme olmuştur. Ayrıca /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /ç/ sesini /c/ sesine dönüştürerek ötümlüleştirmiştir. TkmT’de sözcük *bāşinji* şeklindedir. Sözcük sonunda /i/ sesi türemiştir. İlk hecedeki /i/ sesi /ä/ sesine dönüşerek genişleme olmuştur. Ayrıca /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /ç/ sesini /j/ sesine dönüştürerek ötümlüleştirmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük *biş* [ad] +*inç* [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

biş otuz

Orhun Türkçesi

biş otuz: “yirmi beş” (KT D 18).

Değerlendirme

Biş otuz ifadesi lehçelerde görülmez. bk. *biş* ve *otuz*.

biş tümen

Orhun Türkçesi

biş tümen: “elli bin” (BK D 25).

Değerlendirme

Biş tümen ifadesi sözlüklerde görülmez. bk. *biş* ve *tümen*.

biş yüz

Orhun Türkçesi

biş yüz: “beş yüz” (BK G 11).

Değerlendirme

Biş yüz ifadesi sözlüklerde görülmez. bk. *biş* ve *yüz*.

biti-

Orhun Türkçesi

biti-: “yazmak” (KT GB).

Değerlendirme

**Biti-*⁶¹ fiili lehçelerde görülmez fakat bu fiilden gelişen sözcükler vardır. bk. *bitig*.

bitig

Orhun Türkçesi

bitig: “yazı, yazıt”

“tokıtdım. (Bu... il er)ser, (ança) takı erig yirte erser, ança erig yirte beñgü taş tokıtdım; bitidim. Anı körüp ança biliñ. Ol taşığ (...) tokıtdım. Bu bitig bitigme atısı Yol(l)uğ Tigin; bitidim.” (KT G 13).

---

⁶¹Talat Tekin (2023b, s. 228) ve Şinasi Tekin (2001, s. 59-70) sözcüğü *biti-* < *bit ‘yazı fırçası’ < Çince *pi* < *piet / *biet* ‘fırça’ şeklinde değerlendirmişlerdir. Mehmet Ölmez ise eski Çince *-t* = eski Türkçe *-r* denkliğini göz önünde bulundurularak yeniden düşünülmesi gerektiğini söyler. Ayrıca Süryanice *peṭqa*, *peṭqa* ‘belge’ sözcüğünün *biti-* ‘yazmak’ eylemine daha uygun düştüğünü fakat bunun da açıklanması güç tarafları olduğunu belirtir (1997, s. 180-181).

Türkiye Türkçesi

betik: “kitap.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bitik: “1. Mektup, betik. 2. Üzerine dua yazılmış kâğıt parçası.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Bitig sözcüğü TT’de *betik* şeklindedir. Sözcüğün ilk hecesinde /i/ > /e/ şeklinde genişleme, söz sonunda /g/ > /k/ değişimiyle de ötümsüzleşme olmuştur. AT’de sözcük *bitik* şeklindedir. Söz sonunda /g/ > /k/ değişimiyle ötümsüzleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük biti-[eylem] -g [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

bitig taş

Orhun Türkçesi

bitig taş: “yazılı taş (krş. beñgü taş, taş)” (KT KD).

Değerlendirme

Bitig taş ifadesi sözlüklerde görülmez. bk. *bitig* ve *taş* (I).

bitit-

Orhun Türkçesi

bitit-: “yazdırmak” (BK K 15).

Değerlendirme

Biti- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde yoktur. bk. *bitig*.

biz

Orhun Türkçesi

biz: “biz”

“Bars Beg erti. Kagan āt bunta biz birtimiz. Siñilim kunçuyug birtimiz. Özi yañıltı, kaganı ölti, bodunı küñ, kul boltı. Kögmen yir sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırkız bodunug yarat[ıp keltim](iz); (s)[üñüş](dümüz... ilin)” (KT D 20).

Türkiye Türkçesi

biz (I): “1. Çokluk birinci kişiyi gösteren söz. 2. Bazen teklik birinci kişi zamiri "ben" yerine kullanılan bir söz. 3. Mensup olunan aile, topluluk, millet.” (TS, 2023).

[-Xz]: [zamir kökenli 1. çokluk kişi eki]

Azerbaycan Türkçesi

biz (I): “1. Birinci çoğul şahıs zamiri. 2. Resmîyet ifadesi olarak birinci tekil şahıs zamiri ifadesi olarak da kullanılır. 3. Bizlər şeklinde: 1. Ben ve

benim gibiler. 2. Konuşan şahsın mensup olduğu muhiti, cemiyeti, halkı, yeri vb. bildirir.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

biz: “1. Birinji ýöňkemäniň köplügini aňladýan at çalyşmasy. 2. Gepleýän adam tarapyndan okyjylara, diňleýjilere ýüzlenilende “men” manysynda ulanylýan söz.” (TDDS, 2015).

[-Xs]: [zamir kökenli 1. çokluk kişi eki]

Gagavuz Türkçesi

biz / bis: “biz.” (Özakdağ, 2019).

[-Xz]: [zamir kökenli 1. çokluk kişi eki]

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *biz* şeklindedir. GT’de *bis* şekli de görülür. Bu sözcükte söz sonunda /z/ > /s/ şeklinde ötümsüzleşme olmuştur. Bu zamir, zamanla ekleşmiş ve söz başındaki /b/ ~ /m/ ünsüzünü düşürmüştür. Sözcüğün ünlüsü de uyuma girmiştir.

Şekil bilgisi

Alyılmaz, sözcüğü *bi+z* ‘çokluk eki’ olarak değerlendirmiştir (2020, s. 7).

bod

Orhun Türkçesi

bod: “boy, kabile”

“bod kalmadı. İda taşda kalmışı kubranıp yiti yüz boltı. İki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadag erti. Yiti yüz kişig” (T 4).

Türkiye Türkçesi

boy (II): “ortak bir atadan türediklerine inanılan toplumsal ve ekonomik ilişkilerinde anaerkil, ataerkil anlayışı uygulayan geleneksel topluluk, kabile, klan.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük sadece TT’de yaşamaktadır. Söz sonunda /d/ > /y/ değişimiyle akıcılaşma olmuştur. Sözcük *bod şeklindedir. Clauson, ‘uzunluk’ anlamındaki *boy* sözcüğünü de bu sözcükle ilişkilendirmiştir (1972, 296-297). Bizce bu sözcüklerin kökeni farklıdır.

bodun

Orhun Türkçesi

bodun: “millet, halk”

“Tokuz Oguz begleri, bodunı! Bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tıñla! İlgerü kün togsık(k)a, birigerü kün ortusıñaru, kurıgaru kün batsıkıña, yırıgaru tün ortusıñaru, anta içreki bo[dun kop maña körür.] (Bunça bodun)” (KT G 2).

Türkiye Türkçesi

budun: “1. Kavim. 2. Irk. 3. Millet.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük sadece TT’de yaşamaktadır. Bu sözcüğün sonradan diriltildiği düşünülmektedir. Sözcükte /u/ ünlüsü gerileyici ünlü benzeşmesiyle /o/ ünlüsünü /u/ ünlüsüne dönüştürerek daraltmıştır. Bod [ad] +un [çokluk eki] şeklinde çözümlenen sözcük anlam genişlemesine uğramıştır.

boguz

Orhun Türkçesi

boguz: “boğaz”

“Kiyik yiyü, tabışgan yiyü olurur ertimiz. Bodun boguzı tok erti. Yagımız tegre uçuk teg erti; biz es (t)eg ertimiz. Ança olurur erkli Oguzdın küreg kelti.” (T 8).

Türkiye Türkçesi

boğaz: “1. Boynun ön bölümü ve bu bölümü oluşturan organlar; ümük, kursak. 2. Şişe, güğüm vb. kaplarda ağza yakın dar bölüm. 3. İki dağ arasında dar geçit. 4. Dar ve derin akarsu vadisi. 5. İki kara arasındaki dar deniz; kısık. 6. Yedirip içirme yükümü. 7. Yiyeceği içeceği sağlanan kimse. 8. Yeme içme.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

boğaz (I): “1. Boynun ön tarafı ve ağız boşluğundan sonra gelen yemek borusunun başlangıç kısmı. 2. Gırtlak. 3. Çeşitli eşyaların ve nesnelerin dar kısmı. 4. Değirmenin üst taşında bulunan ve öğütülecek şeylerin döküldüğü yer. 5. Çizme ve çorabın ayakların üstünde kalan kısmı. 6. Dere ve ırmakların doğduğu yer. 7. İki dağ arasındaki dar geçit. 8. İki denizi birbirine bağlayan dar kısım. 9. Belirli sanatçıların parçalarını ifa ederken kendilerine has olan üslup ve yorumları.” (ATS, 2018).

boğaz (II): “1. Hamile, yüklü. 2. Minnet altında olan, borçlu.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bogaz (I): “1. Gyzyłödegiň we dem alyş ýollarynyň başlanýan ýeri, damak. 2. Bokurdak.” (TDDS, 2015).

bogaz (II): “1. Iki deňziň ýa-da iki adanyň, iki dünýä böleginiň arasyndaky inçejik suw zolagy. 2. Degirmeniň däne ötügi.” (TDDS, 2015).

bogaz (III): “içinde düwünçek emele gelen (urkaçy haywanlar hakynda).” (TDDS, 2015).

bogaz (IV): “nagş ady.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[bū-]: “boğmak.” (Hünerli, 2019).

bu'az: “boğaz.” (Özakdağ, 2019).

buaz / bugaz: “1. Boğaz, gırtlak. 2. Kanal.” (Hünerli, 2019).

buaz / buvaz: “1. Boğaz. 2. Coğrafi terim olarak boğaz.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Boguz sözcüğü TT ve AT'de *boğaz* şeklindedir. Söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuş, ikinci hecede /u/ > /a/ şeklinde düzleşme ve genişleme olmuştur. TkmT'de sözcük *bogaz* şeklindedir. İkinci hecede /u/ > /a/ şeklinde düzleşme ve genişleme olmuştur. GT'de sözcük *bu'az*, *buaz*, *bugaz* ve *buvaz* şeklinde dört farklı biçimdedir. Muhtemelen bu sözcüklerde önce *boguz* sözcüğünün ikinci hecesindeki /u/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle ilk hecedeki /o/ sesini /u/ sesine dönüştürerek daraltmıştır. Daha sonra ikinci hecede /u/ > /a/ şeklinde düzleşme ve genişleme olmuştur. Böylece *bugaz* sözcüğü oluşmuştur. Söz ortasında da /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. *Bu'az* sözcüğünde söz ortasında /ğ/ sesi düşmüş ve sözcüğün ortasında durak oluşmuştur. *Buaz* sözcüğünde söz ortasında /ğ/ sesi düşmüştür. *Buvaz* sözcüğünde ise

söz ortasında /ğ/ > /v/ şeklinde diş-dudaksıllaşma olmuştur. Ayrıca GT’de sözcüğün kökünde muhtemelen /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra bu ses düşünce ünlü uzaması meydana gelmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük bog- [eylem] -(u)z [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Sözcük hakkında tartışmalar için bk. Eren, 2020, s. 69-70.

boguzlan-

Orhun Türkçesi

boguzlan-: “boğazlanmak, boğazlanarak öldürülmek”

“yogur(u) aç ıdıp ı bar baş aşdımız. Yubulu intimiz. On tünke yantakı tug ebirü bardımız. Yırçi yir yañılıp boguzlantı. Buñadıp kagan yelü kör timiş.”
(T 26).

Türkiye Türkçesi

boğazlan-: “boğazlama işine konu olmak veya boğazlama işi yapılmak.”
(TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

boğazlan-: “1. Boğazından tutularak kesilmek, öldürülmek. 2. Yakalamak, ele geçmek.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Boguzlan- sözcüğü TT ve AT’de *boğazlan-* şeklindedir. Söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılışma olmuş, ikinci hecede /u/ > /a/ şeklinde düzleşme ve genişleme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük bog- [eylem] -(u)z [eylemden ad yapım eki] +la- [addan eylem yapım eki] -n- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *boguz*.

*bol-*⁶²

Orhun Türkçesi

bol-: “olmak”

“Teñri teg Teñride bolmış Türk Bilge Kagan; bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu iniygünüm, oğlanım, biriki oğuşum, bodunum! Biriye şad, apıt begler; yıriya tarkat, buyruk begler! Oguz (Tatar),” (KT G 1).

Türkiye Türkçesi

ol-: “1. Meydana gelmek, vuku bulmak. 2. Gerçekleşmek veya yapılmak. 3. Bir görev, makam, san veya nitelik kazanmak. 4. Bir şeyi elde etmek, edinmek. 5. Bir durumdan başka bir duruma geçmek. 6. Herhangi bir durumda bulunmak; yapmak. 7. Uygun düşmek, yerinde görülmek. 8. Yetişmek, olgunlaşmak. 9. Hazırlanmak, hazır duruma gelmek. 10. Bir yerde bulunmak. 11. Geçmek, tamamlanmak. 12. Sürdürmek, yürütmek. 13. Bir kuruluşla, örgütle ilgili bulunmak, mensup olmak. 14. Yaklaşmak, gelip çatmak. 15. Bir şey, birinin mülkiyetine geçmek. 16. Ek fiilin geniş zamanı olan -dır (-dir) anlamında kullanılan bir söz. 17. Sarhoş olmak. 18. Uymak, tam gelmek. 19. Yitirmek, elinden kaçırmak. 20. Bir yerde doğmuş, yaşamış

⁶²AnaT: *bōl-* ‘olmak’ (Tekin, 2022, s. 182).

olmak. 21. Bir olayla karşılaşmak, başına kötü bir şey gelmek. 22. Yol açmak. 23. Bir ad veya sıfatın belirttiği durumu almak. 24. Sıfat-fiil eki almış kelimelerden sonra anlamı kuvvetlendirmek için kullanılır. 25. Hastalığa yakalanmak, tutulmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ol-: “1. Bağımsız fiil olarak şu anlamlarda kullanılır: a- Yaşamak, yerleşmek, ömür sürmek. b- Var olmak, mevcut olmak. c- Katılmak, iştirak etmek. d- Meydana gelmek, vuku bulmak, ortaya çıkmak. e- Doğmak, dünyaya gelmek. f- Bir yere gelmek (gitmek), bir yere gidip görmek. g- Yerleşmek, sığınmak. h- Malik olmak, sahip olmak. i- Bir hâlden başka bir hâle geçmek, değişmek. j- Ulaşmak, varıp yetişmek. 2. Yardımcı fiil olarak kullanılırsa: a- Uzmanlık ve meslek anlamındaki isimlerden sonra gelerek bu meslek ve uzmanlığa malik olmayı ve onlarla meşgul olmayı bildirir. b- İsim, sıfat ve sayılardan sonra gelerek bunlardaki “-Lan, -Len, -Laş, -Leş” eklerinin ilave edilmesiyle yapılan fiillerin sinonimleri olan birleşik fiiller yapar. c- Bazı sözlerden sonra gelerek birleşik fiiller ve ifadeler yapar. 3. *Oldu!* şeklinde: emir, buyruk, görev alan kimsenin verilen görevi anladığını ve gerekeni derhâl yapacağını bildiren cevabı olarak kullanılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bol-: “1. Bir yere barmak, geçirilýän bir çärä gatnaşmak. 2. Gutarmak, tamamlanmak, bes etmek. 3. Bir yerde az-kem ýaşamak. 4. Bir käri, hünäri, wezipäni, bilimi, täri we ş.m. eýelemek. 5. Dogulmak, dünýä inmek. 6. Belli bir şekilde gelen *bolmak* işliginden soň *barmak* kömekçi işligi gelip, täze manyly düzümlü işlik ýasalýar. 7. Bolmak kömekçi işliginiň önünden hal isliginiň -up, -üp, -yp, -ip, -p goşulmasyny kabul eden işlik gelip, gymyldy-herketiň tamamlanandygyny aňladýan düzümlü işlik ýasalýar. 8. Öten zaman ortak işliginiň barlyk hem ýokluk şekilinden soň *bolmak* kömekçi işligi gelip, täze many öwüşginli düzümlü işlik ýasalýar.” (TDDS, 2015).

ol-: “ser. bolmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ol-: “1. Olmak. 2. Hâline girmek, dönüşmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *ol-* şeklindedir. Ayrıca TkmT’de *bol-* şekli de vardır. *Ol-* sözcüğünde söz başında /b/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük **bol-* şeklindedir.

bolma-

Orhun Türkçesi

bolma-: “olmamak” (KT D 25).

Değerlendirme

Bolma- sözcüğü sözlüklerde görülmez. Sözcük bol- [eylem] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenir. bk. *bol-*.

bor

Orhun Türkçesi

bor: “fırtına, kar fırtınası, boran”

“toga, İrtiş ögüzüg keçe yorıdımız. Türgiş bodunug uda basdımız. Türgiş kagan süsi Bulçuda otça, borça kelti. Süñüşdümüz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz (...)” (KT D 37).

Türkiye Türkçesi

[boran]: “sert rüzgâr, şimşek ve gök gürültüsü ile ortaya çıkan şaganak yağışlı hava olayı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[boran (I)]: “yıldırım, şimşek, gök gürültüsü, kuvvetli rüzgâr, şaganak hâlinde yağmur veya dolu ile birlikte beliren şiddetli atmosfer olayı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[boragan]: “garly, ýagyşly, jöwenekli, çapgyňly sowuk, harasat.” (TDDS, 2015).

[boran / bōrān]: “ser. boragan. Syrgynly ýel, ygally sowuk howa.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[boran]: “1. Bora, kuvvetli rüzgâr. 2. Tipi, afet.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Bor şeklindeki sözcük lehçelerde müstakil olarak geçmez. *Bor* sözcüğünden türeyen sözcüklere baktığımızda sözcüğün kökeninde bir ses olayı olmamıştır. Yalnızca TkmT’de sözcüğün kısa ünlülü hâli de *bōrān* şeklinde uzun ünlülü hâli de vardır.

Şekil bilgisi

Sözcük **bor* şeklindedir. Lehçelerdeki sözcüklerin yapısı tam olarak belli olmamakla birlikte *bor* sözcüğünden geliştikleri açıktır. *Boran* sözcüğü **bor* [ad] +a- [addan eylem yapım eki] -gan [eylemden ad yapım eki] şeklinde gelişmiş ve daha sonra *boragan* > *boran* şeklinde büzülmüş olabilir. *Bora-* eylemi ve *boragan* sözcüğü TkmT’de yaşamaktadır. Gülensoy, *bora* sözcüğünü de *boran* sözcüğüyle ilişkilendirmiş ve sözcüğü Moğ. *bora* ~ *boro* (+gan/+gon) şeklinde açıklamıştır (2007, s. 160-161). *Boran* sözcüğü için ise < Tü./Moğ. *borugan/buragan* değerlendirmesinde bulunmuştur (2007, s. 161). Eren (2020, s. 71) ve Tietze (2021a, s. 635) de *boran* sözcüğünü *boragan* sözcüğüne göndermiştir. *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*’nde *boran* (I) sözcüğünün Farsçadan alıntı olduğu belirtilmiştir. Adamoviç, uzun ünlülü değerlendirdiği *bor* sözcüğüne ‘ateş’ anlamını verir ve Toharcanın A diyalektindeki **pōr* sözcüğünden alıntı olduğunu, söz başı /p/ > /b/ değişimi olduğunu söyler. (2004, s. 261-264). Sözcük üzerine çok farklı okumalar ve anlam değerlendirmeleri vardır. bk. Ünal, 2020, s. 127-143.

boz

Orhun Türkçesi

boz: “boz (at donu)”

“Köl Tigin yadagin oplayu tegdi. Oñ Tutuk yurçın yaraklıg eligin tutdı; yaraklıgdı kaganka ançuladı. Ol süg anta yok kışdımız. Bir otuz yaşına Çaçı Señünke süñüşdümüz. Eñ ilki Tadıkıñ, çoruñ boz (atıg binip tegdi. Ol at anta)” (KT D 32).

Türkiye Türkçesi

boz: “1. Açık toprak rengi. 2. Kül rengi. 3. Bu renklerde olan. 4. Açılmamış, sürülmemiş (toprak).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

boz (I): “1. Toprak ve deve tüyü renginde olan, siyah ve beyaz renklerin karışımından oluşan renk. 2. Dumanlı, sisli, açık olmayan. 3. Renksiz, sönük. 4. Mavimsi kır renkte. 5. Çıplak, bitkisiz. 6. Utanmaz, nezaketsiz, rezil, yüzsüz.” (ATS, 2018).

boz (II): “dişi sülün.” (ATS, 2018).

boz (III): “kellik hastalığı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

boz: “1. Çalymytyl reňk. 2. Ekin ekilmedik, özleşdirilmedik (ýer hakynda).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

bos: “boz.” (Hünerli, 2019).

boz: “boz.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *boz* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. GT’de *bos* şekli de görülür ve bu sözcükte söz sonu /z/ > /s/ ötümsüzleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *boz şeklindedir.

bödke

Orhun Türkçesi

bödke: “şimdi, içinde bulunan zaman” (KT G 11).⁶³

Değerlendirme

Bödke sözcüğü lehçelerde görülmez. Sözcük bu [ad] öd [ad] +ke [yönelme durumu eki] şeklinde çözümlenir. Yani sözcük *bu* ve *öd* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Sözcükte /u/ ve /ö/ sesleri kaynaşarak /ö/ olmuştur. bk. *bu* ve *öd* (I).

*böri*⁶⁴

Orhun Türkçesi

böri: “kurt”

“yoryyur tiyin kü eşidip balıkdakı tagıkmış, tagdakı inmiş, tirilip yitmiş er bolmış. Teñri küç birtük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş; yagısı koñ teg ermiş. İlgerü, kurıgaru sülep ti[r]miş kubratmış. Kamagı (...)” (KT D 12).

Türkiye Türkçesi

börü: “kurt (I).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[böcü]: “küçük süs köpeği.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

böri: “1. Daş sypaty ite meñzeş ýyrtýjy, wagşy haýwan, möjek, gurt. 2. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

⁶³DTS ve Clauson’daki *böd* ‘taht’ hiçbir metin ve lehçede tanıklanmamıştır. Ben *bödke* < *bu ödke*’nin kalıp hâlinde içinde bulunulan zamanı, ‘şimdi’yi ifade ettiğini düşünüyorum (Ercilasun, 2021a, s. 73).

⁶⁴AnaT: *böri* ‘kurt’ (Tekin, 2022, s. 189).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve TkmT’de geçer. TT’de sözcük *börü* şeklindedir. Sözcükteki /ö/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /i/ sesini /ü/ sesine dönüştürerek yuvarlaklaştırmıştır. TkmT’de sözcük *bōri* şeklindedir. Sözcüğün ilk ünlüsü uzundur. AT’deki *böcü* sözcüğünün kökü **bö* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük bizce **bö* [ad (yansıma ses)] sözcüğüne dayanmaktadır fakat **+ri* ekini açıklamak zordur. Atanyázow da sözcüğün *bō* kökünden geldiğini belirtmiştir (2004, s. 71). AT’de geçen *böcü* sözcüğü *bö* [ad] +*cü* [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Genel olarak Oğuz grubunda *bōri* / *börü* sözcüğü tabu kabul edilmiş ve onun yerine *kurt* sözcüğü kullanılmıştır.⁶⁵

*bu*⁶⁶

Orhun Türkçesi

bu: “bu (bk. bunça, bunta)”

“Teñri teg Teñride bolmış Türk Bilge Kagan; bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu iniygünüm, oğanım, biriki oğuşum, bodunum! Biriye şad, apıt begler; yırıya tarkat, buyruk begler! Oguz (Tatar),” (KT G 1).

Türkiye Türkçesi

⁶⁵Ayrıntılı bilgi için bk. İnan, 1958, s. 606-608.

⁶⁶AnaT: *bō* ‘bu’ (Tekin, 2022, s. 182).

bu: “1. Yerde, zamanda veya söz zincirinde en yakın olanı gösteren bir söz. 2. En yakında bulunan bir varlığı veya biraz önce anılan bir şeyi işaret yolu ile belirtmek için kullanılan bir söz.” (TS, 2023).

[böyle]: “1. Bunun gibi, buna benzer; bu biçimde, bu türlü, bu kabîl, bu kabîlden, bu şekilde. 2. Bu yolda; bu biçimde. 3. Bu derece. 4. İçinde "ne, nasıl" vb. sorular bulunan cümlelerin sonuna geldiğinde o cümlede anlatılan şeyin hoş karşılanmadığını veya ona şaşıldığını anlatan bir söz. 5. Bundan böyle.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[belə (I)]: “1. Bu tür, bunun gibi, bu tarz ve üslupta, bu şekilde. 2. Buna benzer, bunun gibi. 3. Bu büyüklükte. 4. Bu tarafa, bu yana, o tarafa doğru. 5. “bundan, bu gündən” sözleriyle kullanıldığında “bundan sonra”, “bundan böyle”, “bundan bu tarafa”, “bundan başlayarak” anlamlarını ifade eder.” (ATS, 2018).

bu (I): “en yakında bulunan bir varlığı veya biraz önce dile getirilen şeyi işaret yolu ile belirtmede kullanılan söz.” (ATS, 2018).

bu (IV): “1. Zaman veya mekânda, göz önünde olan şeyi göstererek o cisme kesinlik kazandırır. 2. En yakın bulunan, en yakın olan şey yerine kullanılan işaret sıfatı. 3. Yan yana olan iki şeyden birini göstermede kullanılan işaret sıfatı. 4. Hakkında konuşulan, göz önünde olan olay, şey.” (ATS, 2018).

[böylə]: “bunun gibi, buna benzer, bu şekilde, bu tarzda.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

bu: “sözleýän adamyň ýanyndaky, golaýyndaky, elindäki zady we ş.m. görkezip gelýän görkezme çalyşmasy (baş düşümden beýleki düşümlerde san goşulmasyz üýtgände, şonuň ýaly-da, san goşulmasyz olluk ýöňkeme goşulmaly üýtgände b sesi m sesine öwrülýär: (meselem: *munuň, muňa, muny, munda, mundan*).” (TDDS, 2015).

[beýle]: 1. “Munuň ýaly, onuň ýaly, şunuň ýaly, eýle, şeýle” diýen many aňladýan görkezme çalyşmasy. 2. Şeýle derejede, şunuň ýaly güýçli derejede. 3. Göz önünde tutulýan ugur däl-de, başga ugur, tarap.” (TDDS, 2015).

[munça]: “1. Şeýle köp, şeýle mukdardaky, şunça, şeýle sandaky. 2. Munuň ýaly, beýle, şeýle derejede.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

bu: “1. Bu. 2. Bu (kişi).” (GTS, 1991).

[böle]: “böyle.” (GTS, 1991).

[bōlä / bōle]: “böyle.” (Özakdağ, 2019).

[bölä]: “böyle” (Hünerli, 2019).

[bōn / bün]: “bugün” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Bu sözcüğü yalın hâlde tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. Sözcük ekleşme ve birleşmelerde çeşitli değişikliklere uğrar. TkmT’de *bu* sözcüğü *munça* şeklinde ekleşince söz başında /b/ > /m/ şeklinde genizsilleşme olur. Bunun nedeni sözcükle ek arasına giren zamir n’sinin gerileyici benzeşmesidir. Ayrıca lehçelerdeki *böyle* ve türevlerinin kökünde *bu* sözcüğü olduğu anlaşılıyor. Hatta bizce sözcük *bu* ve *öyle* birleşiminden oluşmuş, birleşme sırasında /u/ ve /ö/ sözcükleri kaynaşıp /ö/ olmuştur. İkinci sözcükteki ses olayları için bk. *ança* maddesi. GT’de *bün* / *bōn* sözcükleri *bu* ve *gün* birleşmesinden oluşmuştur. *Bün* sözcüğü *bugün* > *büğün* > *bün* şeklinde gelişmiş olmalıdır. İkinci hecedeki /ü/ sesi gerileyici benzeşmeyle ilk hecede /u/ > /ü/ incelmeye yol açmış, söz ortasındaki /g/ sesi sızıcılaşmış, sonra da düşmüştür. İki ünlü yan yana gelip birleşip /ü/ şeklinde uzamıştır. *bōn* sözcüğü de benzer yapıda gelişmiştir fakat bu sözcükte ünlüler /ü/ > /ö/ şeklinde genişlemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük kök hâindedir. TkmT'deki *munça* sözcüğü bu [ad] +n [zamir n'si] +ça [addan ad yapım eki] şeklindedir. *Böyle* ve türevleri bizce *bu* ve *öyle* sözcüklerinin birleşiminden oluşmuştur. *Öyle* sözcüğü için bk. *ança* maddesi. GT'deki *būn* / *bōn* sözcükleri *bu* ve *gün* birleşmesinden oluşmuştur.

*būka*⁶⁷

Orhun Türkçesi

būka: “boğa +1...+1 (toruk būkalı semiz būkalı)”

“bilser semiz būka toruk būka tiyin bilmez ermiş tiyin ança sakıntım. Anta kisre Teñri bilig birtük üçün özüm ök kagan kışdım. Bilge Tuñukuk Boyla Baga Tarkan” (T 6).

Türkiye Türkçesi

boğa: “damızlık erkek sığır; kele.” (TS, 2023).

Boğa: “Boğa Burcu.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

buğa: “omurgalı hayvanlar *vertebrata* dalının, memeliler *mammalia* sınıfının, çiftparmaklılar *artiodactyla* takımının, boynuzlugiller *bovidae* ailesinden bir memeli türünün erkeği.” (ATS, 2018).

Buğa: “Zodyak üzerindeki koç ile ikizler arasındaki burç.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

⁶⁷AnaT: *būka* ‘boğa’ (Tekin, 2022, s. 184).

buga: “1. Öküz. 2. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

boa / bua / buga / buva: “1. Boğa. 2. Yaban domuzu.” (GTS, 1991).

bu'a: “boğa.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *boğa* şeklindedir. Sözcükte önce ilk hecede /ū/ > /u/ şeklinde ünlü kısılması olmuştur. Daha sonra /a/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle /u/ sesini /o/ sesine dönüştürerek genişletmiştir. Söz ortasında /k/ > /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. AT’de sözcük *buğa* şeklindedir. Sözcükte ilk hecede /ū/ > /u/ şeklinde ünlü kısılması olmuştur. Söz ortasında /k/ > /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. TkmT’de sözcük *buga* şeklindedir. Sözcükte ilk hecede /ū/ > /u/ şeklinde ünlü kısılması olmuştur. Söz ortasında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. GT’de sözcük *boa*, *bu’a*, *bua*, *buga* ve *buva* şeklinde beş farklı biçimdedir. *Boa* sözcüğünde önce ilk hecede /ū/ > /u/ şeklinde ünlü kısılması olmuştur. Daha sonra /a/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle /u/ sesini /o/ sesine dönüştürerek genişletmiştir. Muhtemelen söz ortasında /k/ > /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra /ğ/ sesi düşünce ünlü ikizleşmesi olmuştur. *Bua* sözcüğünde ilk hecede /ū/ > /u/ şeklinde ünlü kısılması olmuştur. Söz ortasındaki /k/ > /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra /ğ/ sesi de düşmüştür. *Bu’a* sözcüğünde de aynı değişim gerçekleşmiş, söz ortasında durak olmuştur. *Buga* sözcüğünde ilk hecede /ū/ > /u/ şeklinde ünlü kısılması olmuştur. Söz ortasında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. *Buva* sözcüğünde ilk hecede /ū/ > /u/ şeklinde ünlü kısılması, daha sonra muhtemelen söz ortasında /k/ > /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Sözcüğün yuvarlak ünlüsünün etkisiyle de söz ortasında /ğ/ > /v/ şeklinde diş-dudaksıllaşma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *būka şeklindedir. Clauson, sözcüğün Moğolca *buğu* ‘geyik’ sözcüğüyle karıştırılmaması gerektiğini söyler (1972, s. 312). Gülensoy ise sözcüğün Hint-Avrupa dilinden gelebileceği görüşüne karşı çıkararak benzer erkek hayvan adları örneği verir: *buğu* ‘erkek geyik’; *buğur*, *buhar* ‘damızlık deve, erkek deve’; *buğra* ‘erkek deve’ (2007, s. 155). Bu sözcük benzer özellikteki erkek hayvanların çıkardığı sestene gelişmiş olabilir. Atanyázow ise *bug* (*buh*, *bık*) sözcüğünü kök olarak alıp büyük hayvanların damızlık erkeğini anlatan söz olarak değerlendirmiş, -a’ya da ek demiştir (2004, s. 73).

bul-

Orhun Türkçesi

bul-: “bulmak”

“Umay teg ögüm katun kutıña inim Köl Tigin er at bultı. Altı yigirmi yaşına eçim kagan ilin törüsin ança kazgantı: Altı Çub Sogdak tapa süledimiz, buzdumuz. Tabgaç Oñ Tutuk biş t[ümen sü kelti. Iduk Başda süñüşdüm](üz).” (KT D 31).

Türkiye Türkçesi

bul-: “1. Bir şeyle, bir kimseyle arayarak veya aramadan karşılaşmak. 2. Bir şeyi elde etmek. 3. Kaybedilen bir şeyi yeniden ele geçirmek. 4. Keşfetmek. 5. İcat etmek. 6. İstenilen şeye kavuşmak. 7. Bir yere, bir noktaya erişmek, ulaşmak. 8. Herhangi bir görüşe, bir yargıya varmak. 9. Uygun görüp seçmek. 10. Bir şeyi temin etmek. 11. Cezaya uğramak. 12. Anımsamak. 13. Bir şeyi belirlemek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bul-: “nail olmak, tedarik etmek, elde etmek.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

bul-: “bulmak, arayıp bulmak, elde etmek, ele geçirmek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde bul- şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *bul- şeklindedir.

bulga-

Orhun Türkçesi

bulga-: “bulamak, allak bullak etmek”

“yañdım. Teñri yarlıkaduk üçün, men kazgantuk üçün Türk bodun (b)u(l)gam(ış), (kazgan)mış erinç. Men iniligü bunça başlayu kazganmasar Türk bodun ölteçi erti, yok boltaçı erti. (Türk) begler, (bodun, ança) sakınıñ, ança biliñ! Oguz bo(dun.....)da ıdmayın tiyin süledim;” (BK D 33).

Türkiye Türkçesi

bula-: “1. Bir nesnenin her yanını bir şeye değdirerek üstünü onunla kaplamak; belemek. 2. Bir nesneyi başka bir maddenin içine sokmak; batırmak.” (TS, 2023).

[Bulgar]: “Slavların güney kolundan olan bir halk veya bu halkın soyundan olan kimse.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[Bolqar (I)]: “Ural Dağları civarında yaşayan bir Türk boyu iken daha sonra Rumeli’ye, Balkanlara gelerek ve özellikler Hristiyan dinini kabul ederek Slavlaşmış bir topluluk.” (ATS, 2018).

bula-: “1. Bir şeyin her tarafını sulu ve yapışkan bir şeyle sıvamak. 2. Kirletmek, lekelemek. 3. Sıvı olan bir şeyin içine kaşık vb. daldırıp karıştırmak, yumurta döver gibi karıştırmak. 4. Sağa sola oynatmak, sallamak. 5. Bazı isimlere takılarak çeşitli ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

[Bulğar]: “Bulgaristan’da yaşayan halk ve ondan olan kimse.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[Bolgār]: “Bolgarlar.” (TDDS, 2015).

bula-: “1. Suwuk ýa-da goýy nahary we ş.m. garmak, garyşdyrmak. 2. Hapa etmek, hapalamak. 3. Agzalalyk döretmek, bulagáýlyk etmek. 4. ser. Bulaýlamak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

bula-: “bulamak.” (GTS, 1991).

[Bulgar]: “Bulgar.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *bula-* şeklindedir. Söz ortasında /g/ sesi düşmüştür. Ayrıca TT ve GT’de Bulgar sözcüğünde söz *bulga-* fiili ses özelliklerini korumuştur. AT’de *Bulğar* sözcüğünde /l/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılılaşmasına sebep olmuştur. *Bolqar* sözcüğünde ise /a/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle ilk hecede /u/ > /o/ genişlemesi olmuş fakat söz ortasında /g/ > /q/ ötümsüzleşmesiyle aykırılışma gerçekleşmiştir. TkmT’de *Bolgār* sözcüğünde /a/

sesinin gerileyici benzeşmesiyle ilk hecede /u/ > /o/ genişlemesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ikinci hecesi uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük bizce bul [ad] +ga- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. *Bul* sözcüğü *DLT*'de “üzerinden uzun zaman geçtiği için eskimiş olan (şey)” şeklinde anlamlandırılmıştır (s. 600), Ercilasun ve Akkoyunlu, *bul* sözcüğünü *buz-* ‘bozmak’ sözcüğüyle kökteş olduğunu düşünmüştür (2018, s. 146). Bu bakımdan *bul* sözcüğü de *bu-l şeklinde değerlendirilebilir. Lehçelerdeki diğer sözcükler bulga- [eylem] -r [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

bulgak

Orhun Türkçesi

bulgak: “bulunma, karışıklık”

“(oplayu tegd)i. Ol at anta tüş(di ...). İzgil (bodu)n ölti. Tokuz Oguz bodun kentü bodunum erti. Tenri yir bulgakın üçün yağı boltı. Bir yılka biş yolu sünüşdümüz. Eñ ilk Togu Balıkda sünüşdümüz.” (KT K 4).

Azerbaycan Türkçesi

bulqa / bulqaq: “düşman saldırısı sonucu oluşan kargaşa.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

AT’de sözcük *bulqa* ve *bulqaq* şeklindedir. *Bulqa* sözcüğünde *bulgak* > *bulqaq* > *bulqa* şeklinde değişim olmuştur. Söz ortasında /g/ > /q/ değişimiyle ötümsüzleşme sonucu

aykırılışma olmuştur. Daha sonra söz sonundaki /q/ sesi düşmüştür. *Bulqaq* sözcüğünde ise söz ortasında /g/ > /q/ değişimiyle ötümsüzleşme sonucu aykırılışma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük bulga- [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *bulga-*.

bulganç

Orhun Türkçesi

bulganç: “kargaşa”

“(Türk bodun yeme) bulganç (ol timiş). Oguzı yeme tarkınç ol timiş. Ol sabın eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti; (kün yeme) olursıkım kelmez erti. Anta sakıntım a:” (T 22).

Türkiye Türkçesi

[bulan-]: “1. Bulama işine konu olmak, her yanı bir şeyle kaplanmak; belenmek. 2. Duruluğunu yitirmek. 3. Parlaklığını ve açıklığını yitirmek. 4. Mide bulantısı olmak. 5. Karışmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[bulan- (I)]: “1. Duruluğunu, saflığını, şeffaflığını, berraklığını kaybetmek. 2. Bozulmak, kötüleşmek, tutulmak (psikolojik durum, hava). 3. Coşmak, heyecanlanmak. 4. Hissiz bir hâle gelmek, ölgünleşmek, duyarsızlaşmak.” (ATS, 2018).

[bulan- (II)]: “1. Bir şeye sürünmek, bir şeyle sıvanmak. 2. Temizliğini veya duruluğunu kaybetmek. 3. Bulantısı olmak. 4. Kirlenmek, lekelenmek. 5.

Özelliğini kaybetmek. 6. Saflığını kaybetmek, başka şeylere karışmak.” (ATS, 2018).

[bulan- (III)]: “1. Sallanmaya başlamak, yerinden oynamak, yerinden oynayarak sallanmaya başlamak. 2. Uyanmak, canlanmak, gayrete gelmek. 3. Kıvrınmak, bükülmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[bulan-]: “1. Bulanyk hala öwrülmek, bulanyk bolmak (suwuklyk hakynda). 2. Guma, hapa garylmak. 3. Yrsaramak, jenjel turuzmak. 4. Bir zadyň uç tarapy hereketlenmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[bulan-]: “1. Çamurlanmak, kirlenmek. 2. Bulanıklaşmak. 3. Puslanmak (hava için).” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Bulganç sözcüğü müstakil olarak lehçelerde geçmez fakat aynı kökten gelen *bulan-* sözcüğü bulunur. Bu sözcükte söz ortasında /g/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük bulga- [eylem] -n- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik) -ç [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Lehçelerdeki sözcükler -ç ekini almamıştır. TT’de *bulancak* ve TkmT’de *bulançak* şeklindeki sözcükler *bulganç* sözcüğünden gelişmiştir.

bulma-

Orhun Türkçesi

bulma-: “bulmamak” (T 2).⁶⁸

Değerlendirme

Bul- [eylem] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde kullanılmakla birlikte sözlüklerde yer almamaktadır. bk. *bul-*.

bunça

Orhun Türkçesi

bunça: “bunca”

“keçe Temir Kapıgka tegi süledim. Yırıgaru Yir Bayırku yiriğe tegi süledim. Bunça yirke tegi yoritdım; Ötüken yışda yig idi yok ermiş; il tutsık yir Ötüken yış ermiş. Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle” (KT G 4).

Türkiye Türkçesi

bunca: “bu kadar çok.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bunca: “1. “Bu” işaret zamirinin benzerlik gösteren (*ekvatif*) hâli. 2. Bu kadar, bu derece.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

munça: “1. Şeýle köp, şeýle mukdardaky, şunça, şeýle sandaky. 2. Munuň ýaly, beýle, şeýle derejede.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

⁶⁸Daha önce *bolmayın* okunan kelimeyi ilk defa Gabain *bulmayın* okumuştur (Gabain 1988: 87; Ercilasun, 2021a, s. 136).

bunca: “bunca.” (GTS, 1991).

buncä: “bunca.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *bunca* şeklindedir. Sözcükte /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /ç/ sesini /c/ sesine dönüştürüp ötümlüleştirmiştir. TkmT’de sözcük *munça* şeklindedir. Burada /n/ sesi gerileyici ünsüz benzeşmesiyle /b/ sesini /m/ sesine dönüştürerek genizsilleştirmiştir. GT’de sözcük *bunca* ve *buncä* şeklindedir. *Bunca* sözcüğünde /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /ç/ sesini /c/ sesine dönüştürüp ötümlüleştirmiştir. *Buncä* sözcüğünde ise /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /ç/ sesini /c/ sesine dönüştürüp ötümlüleştirilmesinin yanında ikinci hecede /a/ > /ä/ şeklinde inceleme olarak aykırılışma gerçekleşmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük bu [ad (işaret sıfatı-zamiri)] +n [zamir n’si] +ça [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

bunta

Orhun Türkçesi

bunta: “buraya, burada; o zaman” (KT G 11).

Değerlendirme

Sözcük bu [ad (işaret sıfatı-zamiri)] +n [zamir n’si] +ta [bulunma durumu eki] şeklinde çözümlenir fakat sözlüklerde geçmez. bk. *bu*.

buŋ

Orhun Türkçesi

buŋ: “sıkıntı”

“kop itdim. Ol amtı ańıg yok. Türk Kagan, Ötüken yıŝ olursar ilte buŋ yok. İlgerü Őaŋtun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Töpütke kiçig tegmedim. Kurıgaru Yinçü ögüz” (KT G 3).

Türkiye Türkçesi

bun: “sıkıntı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

bun: “acı, üzüntü, dert, sıkıntı, ıstırap, tasa, kaygı.” (ATS, 2018).

munq: “gönül üzgünlüğü, gam, keder, sıkıntı.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

[bunal-]: “1. Bunalmak. 2. Dayanamamak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *bun* şeklindedir. Sözcükte söz sonunda /ŋ/ > /n/ değişimiyle dişsilleşme olmuştur. AT’de aynı anlamda *munq* sözcüğü de görülür. Burada önce /ŋ/ sesi gerileyici ünsüz benzeşmesiyle söz başında /b/ sesini /m/ sesine dönüştürerek genizsilleştirmiştir. Daha sonra aslında /ng/ sesi olan /ŋ/ sesi birimlerine ayrılmış ve söz sonunda /g/ > /q/ şeklinde ötümsüzleşerek aykırılaştırılmıştır. GT’de sözcük müstakil olarak

bulunmasa da *bunal-* sözcüğünün kökünde görülür. Sözcükte /ŋ/ > /n/ değişimiyle dişsilleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

Buŋ sözcüğü kök hâlinindedir. GT’de görülen *bunal-* sözcüğü bun [ad] +al- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir.

buŋad-

Orhun Türkçesi

buŋad-: “canı sıkılmak” (T 26).

Değerlendirme

Buŋad- sözcüğü lehçelerde görülmez. Sözcük buŋ [ad] +ad- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. *buŋ*.

buŋsuz

Orhun Türkçesi

buŋsuz: “sıkıntısız, sıkıntı çekmeden, kaygısız; sorun çıkarmadan”

“tüzültüm. Altun, kümüş, işgiti, kutay buŋsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımşak ermiş. Süçig sabın, yımşak agın arıp irak bodunug ança yagutır ermiş. Yaguru kontukda kisre ańıg bilig anta öyür ermiş.” (KT G 5).

Türkiye Türkçesi

bunsuz (II): “sıkıntısız.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük sadece TT’de yaşamaktadır. Sözcükte söz ortasında /ŋ/ > /n/ şeklinde dişsilleşme olmuştur. Buŋ [ad] +suz [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *buŋ*.

buyruk

Orhun Türkçesi

buyruk: “yönetici, yüksek memur (krş. iç buyruk)”

“Teŋri teg Teŋride bolmış Türk Bilge Kagan; bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu iniygünüm, oğlanım, biriki oğuşum, bodunum! Biriye şad, apıt begler; yırya tarkat, buyruk begler! Oguz (Tatar),” (KT G 1).

Türkiye Türkçesi

buyruk: “1. Emir. 2. Egemenlik.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

buyruq: “emir, hüküm, ferman.” (ATS, 2018).

buyuruq: “emir, hüküm, ferman.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

buýruk: “1. Bir işi ýerine ýetirmek üçin tabşyryk, görkezme. 2. Bir işiň ýerine ýetirilmegi barada edilýän teklip, tabşyryk.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[buyur-]: “buyurma (emretme, davet edilme, ziyafete katılma).” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

OT'de sözcük *buyuruk* > *buyruk* şeklinde gelişmiştir. Ekleşme sırasında vurgusuz dar orta hece ünlüsü /u/ düşmüştür. Sözcük TT ve TkmT'de ses özelliklerini korumuştur. AT'de *buyruq* sözcüğünde ses özelliklerini korurken *buyuruq* sözcüğünde OT'de ekleşme sırasında düşen /u/ sesinin türediği görülür. GT'de sözcük müstakil olarak bulunmaz fakat bu sözcüğün kökü olan *buyur-* fiili ses özelliklerini koruyarak kullanılır.

Şekil bilgisi

Sözcük *buyur- [eylem] -uk [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

buy-

Orhun Türkçesi

buy-: “bozguna uğratmak, bozmak”

“az bodunug üküş kılıtm. Igar illigde, [ka]ganlıgda yig kılıtm. Tört buluḡdaki bodunug kop baz kılıtm, yağısız kılıtm. Kop maḡa körti. Yiti yigirmi yaşıma Taḡut tapa süledim. Taḡut bodunug buzdum. Oglın, yo(tuz)ın, yilkısın, barımın anta altım. Sekiz yigirmi yaşıma Altı Çub [Sogdak]” (BK D 24).

Türkiye Türkçesi

boz-: “1. Bir şeyi kendisinden beklenen işi yapamayacak duruma getirmek. 2. Bir yerin, bir şeyin düzenini karıştırmak. 3. Dokunmak, zarar vermek. 4. Geçersiz, hükümsüz bir duruma getirmek; nakzetmek. 5. Büyük parayı küçük birimlere ayırmak. 6. Bozguna uğratmak. 7. Altını paraya çevirmek.

8. Yabancı ülke parasını Türk parasına çevirmek. 9. Bağ veya bostanın son ürününü toplamak. 10. Bir kızın bekâretine zarar vermek. 11. Biçimini ve kullanılmasını değiştirmek. 12. Altüst etmek, çıkmaza sokmak. 13. Bir kimseyi beklemediği bir davranış karşısında bırakarak veya bir yalanını ortaya çıkararak küçük düşürmek. 14. Aklını yitirecek derecede bir şeye düşkün olmak. 15. Kötü duruma getirmek. 16. Mahkeme itiraz yoluyla verilen kararı değiştirmek, yeniden yargılamanın önünü açmak. 17. Oruç, abdest vb.ni geçersiz duruma getirmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

poz-: “1. Yazılmış yazıyı silgi ile silmek veya üzerini çizerek karalamak. 2. İzin verilmeyen bir şeyi yapmak, kuralı bozmak. // İzin verilmeyen, yasaklanmış yerden geçmek. 3. Normal hâldeki gelişmesine engel olmak, karışıklık çıkarmak. 4. Engel olmak. 5. Nizamsız, intizamsız hâle getirmek, karıştırmak. 6. Değişmek, değiştirmek. 7. Konuşmaya başlamak, sessizliğe son vermek. 8. Fesat düşürmek, karışıklık çıkarmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

boz-: “1. Bir zady ýykyp, döwüp, söküp dargatmak; sandan çykarmak, zaýalamak, haraplamak. 2. Öçürip, süpürip aýyrmak. 3. Ýoldan çykarmak, azdyrmak, ýaman ýola salmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

boz-: “bozmak, kırmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, TkmT ve GT’de *boz-* şeklindedir. Sözcükte /u/ > /o/ şeklinde genişleme olmuştur. AT’de *poz-* şeklindedir. Sözcükte /u/ > /o/ şeklinde genişleme, söz başında da /b/ > /p/ şeklinde ötümsüzleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *bu-z- şeklinde gelişmiş olabilir. bk. *bulga-* maddesi.

5.4. Ç

çabış

Orhun Türkçesi

çabış: “komutan”

“birle İltiriş, kagan boluyın biriye Tabgaçığ öñre Kıtanıg, yıryya Oguzug üküş ök ölürti. Bilgesi, çabışı ben ök ertim. Çogay kuzın Kara Kumug olurur ertimiz.” (T 7).

Türkiye Türkçesi

çavuş: “1. Bir işin veya işçilerin başında bulunan ve onları yöneten sorumlu kimse. 2. Osmanlı Devleti teşkilatında çeşitli hizmetler yapan görevli. 3. Osmanlı ordusunda üst komutanların buyruklarını ast komutanlara ulaştıran görevli. 4. Onbaşından sonra gelen ve görevi manga komutanlığı olan erbaş. 5. Askerî okullarda sınıf başkanı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

çavuş (I): “orduda onbaşının üstündeki rütbe.” (ATS, 2018).

çavuş (II): “baykuş.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

çavuş / çāwuş (II): “çavuş çakmak hiç kime eşitdirmän, biriniñ gulagyna bir zat aýtmak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT'de *çavuş* biçimindedir. Söz ortasında /b/ > /v/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Daha sonra /v/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. TkmT'de *çawuş* ve *çāwuş* şeklindedir. İki sözcükte de söz ortasında /b/ > /w/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Daha sonra /w/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. *Çāvūş* sözcüğünde ilk hecedeki ses uzundur. Tüm lehçelerde bu yuvarlaklaşmalar sözcüğün ünlüleri açısından aykırılışmaya sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Bizce sözcük *çab [ad (yansıma ses)] sözcüğüne dayanır. Daha sonra *çab sözcüğü tür değiştirerek eylem olmuştur fakat *çabış* sözcüğü bu olaydan önce mi sonra mı geliştiği belli değildir. Önce geliştirse *çab [ad (yansıma ses)] +(1)ş [addan ad yapım eki]; sonra geliştirse *çab-* [eylem] -(1)ş [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. TkmT'deki sözcüğün fiilden geliştiği anlaşılıyor. Bununla beraber 'ün' anlamında *çaw* sözcüğü vardır. Sözcük hakkında pek çok tartışma vardır. Erhan Aydın sözcük hakkında şu bilgileri verir:

Sözcüğün kökeni ve morfolojik açılımla ilgili değişik görüşler bulunsa da daha çok *çav* 'ün, ses' sözcüğünden getirilmek istendiği görülmektedir. Ancak Doerfer bu görüşleri reddeder (TMEN III, No. 1055). Şirin User ise sözcüğü *çap-* 'vurmak' fiilinden -ş eki ile isim yapıldığına değinip *çap-* fiilinin kavram alanı üzerinde durur (2006: 226-227). Gülensoy'un da *çav* sözünden aldığı anlaşılmaktadır: *çaw+(uş)* (2007: 224).

Sözcüğün kökeni ile ilgili görüş belirtilirken temel sorun, sözcüğün *b* ile mi *v* (*w*, *β*) ile mi okunması gerektiğidir. *b* ile okunduğunda sözcüğün kökeni *çab-* veya *çap-* (?) fiilinde aranabilir. *v* ile okunduğunda *çav-* fiilinden veya *çav* adından alınabilir. Ad olarak düşünüldüğünde ekin +Xş olması gerekir. Erdal isimden isim

yapan +Xş ekinin daha çok renk adlarına eklenen bir ek olduğunu belirtir ve bu tipte örnekler verir (OTWF 102-103; Aydın, 2011, s. 13).

çıgañ

Orhun Türkçesi

çıgañ: “yoksul”

“kelti. Bodunug igideyin tiyin yırıgaru Oguz bodun tapa, ilgerü Kıtañ, Tataıı bodun tapa, birigerü Tabgaç tapa iki yigirm(i süledim); süñüşdüm. Anta kisre Teñri yarlıkaduk üçün, kutum, ülügüm bar üçün ölteçi bodunug t[irgü]rü igit(t)im. Yalıñ bodunug tonlug kıltım; çıgañ bodunug bay kıltım;” (BK D 23).

Türkiye Türkçesi

Çıgan: “Çingene.” (TS, 2023).

[Çingene]: “1. Hindistan'dan çıktıkları söylenen, dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan bir topluluk; Çıgan, Çingen, Kıpti, Roman. 2. Bu topluluktan olan kimse; Çıgan, Çingen, Kıpti, Roman.” (TS, 2023).

[Çingen]: “Çingene.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

Çıqan: “dünyanın birçok yerinde *Hindistan*'dan yayıldıkları sanılan, esmer renkli, elek, kalbur gibi ufak tefek şeyler yaparak çalan, çalgıcılık ve falcılık yaparak geçimini sağlayan göçebe kavim, kıptî.” (ATS, 2018).

[Çingənə]: “Kıpti, Çingene kızı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

Sygān: “ser. Syganlar.” (TDDS, 2015).

[Sygānlar]: “dünýäniň dürli ýurtlarynda ýaşayan halk, şonuň ýaly-da, şol halka degişli adamlar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[Çingene]: “Çingene.” (GTS, 1991).

[Çingenä]: “Çingene.” (Özakdağ, 2019).

Ŧigan: “Çingene.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *çigan* şeklindedir. Sözlükte bu sözcüğün Fransızcadan geldiği belirtilmiştir. Bizce sözcüğün bu şekli OT’de görülen *çigan* sözcüğünün ses değişimine uğramış hâlidir. Nitekim Orta Türkçede ‘Çingene’ anlamında *çigan* sözcüğü kullanılmıştır.⁶⁹ Sözcükte ilk hecede /ɪ/ > /i/ şeklinde incelererek aykırılışma olmuş, söz sonunda /n/ > /n/ şeklinde de dişsilleşme gerçekleşmiştir. Lehçelerdeki /ɪ/ > /i/ değişiminde muhtemelen diğer dillerden geçen *Çingene* sözcüğünün etkisi vardır. Ayrıca /ç/ sesinin inceltici etkisi de unutulmamalıdır. Lehçelerde *çingen* ve *çingene* şekilleri de bulunur. ‘Yoksul’ anlamındaki *çigan* sözcüğü Farsçaya geçip ‘Çingene’ anlamını almış, sözcüğün şekli de *Çingâne* olmuştur. Daha sonra Türkçeye *Çingene* şeklinde geçmiştir. *Çingen* sözü ise *Çingene* sözcüğünün sonundaki /e/ sesinin düşmesiyle oluşmuştur. AT’deki *Çingəna*, GT’deki *Çingene* ve *Çingenä* sözcüklerinde de aynı durum vardır. AT’de *çiqa* sözcüğünde ise ilk hecede /ɪ/ > /i/ şeklinde incelmeye aykırılışma, söz ortasında /g/ > /q/ şeklinde ötümsüzleşme olmuştur. Son olarak söz sonunda /n/ > /n/ şeklinde dişsilleşme olmuştur. Sözcük TkmT’de *Sygān* şeklindedir. Sözcükte söz başında /ç/ > /s/ değişimiyle sızıcılaşma, söz sonunda /n/ > /n/ değişimiyle de dişsilleşme olmuştur. Ayrıca sözcüğün ikinci ünlüsü /a/ > /ā/ şeklinde uzamıştır. Bu uzama Farsça *Çingâne* sözcüğünün etkisiyle olmuş olabilir. *Çingen* ve *Çingene* sözcüklerinin hangi dilden geldikleri tartışmalıdır fakat Farsça *Çingâne*

⁶⁹(Bayat, 2008, s. 78).

şeklinden geldiği bizce daha makuldür. Çünkü sözcük *çingân* ve *Çingâne* şeklinde 17. yy.da yaşamaktadır. bk. Tulum, 2011, s. 531. Farsça dışında Yunanca ve Macarcadan geldiği de söylenmektedir.⁷⁰ Bizce GT'deki *Ŧigan* sözcüğü Rumenceden alıntıdır. Rumenceye de Macarcadan geçmiş olabilir. Çünkü GT'de Türkçe sözcüklerde /t/ ünsüzü kullanılmaz. Ayrıca Macarcadaki sözcük de eski bir Türkçe alıntı olmalıdır.

Şekil bilgisi

Sözcük **çıgan* şeklindedir. Sözcük hakkında görüşler için bk. Bayraktar, 2000, s. 211; Gülensoy, 2007, s. 235, 244; Batisz, 2019, s. 3; Tietze, 2021b, s. 79, 220.

çıkan

Orhun Türkçesi

çıkan: “kuzen”

“On Ok oglum Türgiş kaganta Makaraç Tamgaçı, Oguz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kaganta Tarduş Inançu Çor kelti. Bark itgüçi, bediz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çikanı Çañ Seşün kelti.” (KT K 13).

Türkmen Türkçesi

çykan: “iki aýal doganyň çagalarynyň biri-birine bolan garyndaşlyk gatnaşygyny görkezýän söz, ejeleri dogan bolan oylan ýa gyz.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

---

⁷⁰Bk. Yıldız, 2007, s. 61-82.

Sözcük sadece TkmT’de yaşamaktadır ve ses özelliklerini korumuştur. Sözcük **çıkan* şeklindedir.

çor

Orhun Türkçesi

çor: “bir ünvan (krş. Tarduş Inançu Çor” (KT D 32)

Değerlendirme

Bu sözcük lehçelerde görülmez fakat Mustafa Öner, Eski Türkçede *or ~ tor ~ çor* sözcüklerinin dallanmış olduğunu fakat aynı köke bağlı ve ‘yükseklik’ kavramını ifade ettiğini söylemiştir. (1993, s. 179-185). Bu bakımdan bk. *or* sözcüğünden gelişen *ordu*, *ortu*. Bununla beraber sözcüğün alıntı olduğunu düşünenler de vardır. bk. Ölmez, 1997, s. 183-184.

çorak

Orhun Türkçesi

çorak: “çöl”

“(…Kök) Öñüg yoguru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim. Çorakka tegip yolugçı? (……) Biş Keçenke tegi (…).” (BK GD).

Türkiye Türkçesi

çorak: “1. Verimli olmayan (toprak); çöllük, hamhalat. 2. Acı olan (su). 3. Verimsiz, kısır olan. 4. Toprak damlara çekilen, su geçirmeyen killi toprak. 5. Bazı toprakların yüzünde beyaz bir katman durumunda toplanan ve eskiden barut yapmakta kullanılan potaslı, sutlu tuz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

şoraq: “1. Hafif tuzlu olan, hoş tuzlu. 2. Verimsiz ve tuzlu toprak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[şor]: “derlemek netijesinde köýnege we ş.m. ýere çykýan ak eñez, duz.” (TDDS, 2015).

[şör]: “1. Tagamy duzly, duzy köp, duzy artyk düşen, duzy agdyk (nahar hakynda). 2. Duzy ýüzüne çykyp, agaryp ýatan (ýer hakynda).” (TDDS, 2015).

[*çor]: “elde, aýakda gatap galan kir, kirli kesmek.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak TT ve AT’de yaşamaktadır. TT’de sözcük ses özelliklerini korumuştur. AT’de *şorak* şeklindedir. Sözcükte söz başında /ç/ > /ş/ değişimiyle sızıcılaşma olmuştur. TkmT’de *çorak* sözcüğünün kökü bulunur. Sözcük *şor* ve *şör* şeklindedir. Sözcüklerde söz başında /ç/ > /ş/ değişimiyle sızıcılaşma olmuş, *şör* sözcüğü ise uzun ünlülüdür. TkmT’de *çor* sözcüğü de muhtemelen *çorak* sözcüğünün köküdür.

Şekil bilgisi

Sözcük çor [ad] +ak [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Gülensoy, 2007, s. 251. Eren, sözcüğün Orta Farsça **şōrag* biçiminden geçtiğini söylemektedir (2020, s. 120-121).

çölgi

Orhun Türkçesi

çölgi: “bozkırda yaşayan, bozkırlı”

“(İlk Kırkızk)a sü(les)er yig ermiş tidim. Kögmen yolu bir ermiş. Tumiş tiyin eşidip bu yolun yorisar yaramaçı tidim. Yırçı tiledim. Çölgi Az eri bultum.” (T 23).

Türkiye Türkçesi

[çöl]: “1. Kumluk, susuz ve ıssız geniş arazi; sahra, beyaban, badiye. 2. Hiçbir şey yetişmeyen, olmayan yer.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[çöl]: “1. Kumluk, susuz ve ıssız geniş düzlük, sahra, bozkır. 2. Kimsenin yaşamadığı sahra, çöl. 3. Tarla. 4. Bahçe, sokak, dışarı. 5. Dışarı, herhangi bir şeyin dış kısmı.” (ATS, 2018).

[çölçü]: “1. Köyde yaşayan, köyde doğmuş olan (kimse). 2. Geçimini toprağı ekerek sağlayan kimse.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[çöl (I)]: “gurak howaly, gyrymsy ösümlikli giň meýdan, gumluk meýdan; ynsan az ýaşayan, suwsuz toprak.” (TDDS, 2015).

[çöl (II)]: “örän az, seýrek duş gelýän, gyt.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Çölgi sözcüğü lehçelerde görülmesi de bu sözcüğün kökü *çöl* olarak bulunur. Sözcük ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Çöl [ad] +gi [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

5.5. E

eb

Orhun Türkçesi

eb: “çadır, ev; karargâh”

“Oguz tapa süledim. İlki sü taşıkmiş erti; ikin sü ebde erti. Üç Oguz süsi basa kelti. Yadag yabız boltı tip algalı kelti. Sınar süsi ebig barkıg yolıgalı bardı; sınar süsi sünüşgeli kelti. Biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oguz (...)t yag(1... Teñri) küç birtük üçün anta sançdım.” (BK D 32).

Türkiye Türkçesi

ev: “1. Bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer; bark, ev bark, beyit, dar (IV), hane, mekân. 2. Aile. 3. Soy.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ev: “1. İnsanların barındıkları yer, mesken, ayrıca çeşitli kuruluş ve idareleri yerleştirmek için yapılan bina; ailenin yaşadığı yer. 2. Çalışanların herhangi medeni ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan sosyal müessese, teşkilat, yer. 3. Aile, çoluk çocuk, eş anlamında. 4. Hayvan adlarının başına takılarak onların evcil olduğunu, ehlileşmiş olduğunu bildirir (ev heyvanı, ev guşu vb.). 5. Bazı kelimelerin önünde o kelimelerin ifade ettiği şeylerin evle ilgili veya eve ait olduğunu, evde kullanıldığını, evde yapıldığını, hazırlandığını bildirir.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

öý: “1. Esasan dört, alty ganatdan ybarat bolup, ýokarky bölegi uk we tüýnük arkaly birleşýän, üsti üzük bilen örtülýän tegelek görnüşli ýaşayyş jaýy. 2. Ýaşayyş jaýy, tam, otag. 3. Haýwanlaryň, mör-möjekleriň hini, süreni, ýaşayan ýeri. 4. Maşgala, hojalyk. 5. Bir hereketiň, aň-düşünjäniň, duýgynyň we ş.m. jümmüşi, içi. 6. Ýöriteleşdirilen jemgyýetçilik binasy; medeni-aň-bilim, ylmy, durmuşy we ş.m. döwlet edarasy we şol edaranyň ýerleşýän jaýy.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ev: “1. Ev. 2. Aile, soy.” (GTS, 1991).

yev: “ev.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *ev* biçimindedir. Söz sonunda /b/ > /v/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Ayrıca GT’de *yev* biçimi de vardır. Bu sözcükte /b/ > /v/ sızıcılaşmasının dışında söz başında /y/ ünsüzü de türemiştir. TkmT’de sözcük *öý* biçimindedir. Normalde /y/ sesi daraltıcı bir etkiye sahiptir. Yani *ev* biçiminin *öý* olması beklenmez. Burada daha eski dönemlerde sözcük *eb* > *ew* şeklinde değişmiştir. Daha sonra /w/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle sözcük muhtemelen *öw* hâline gelmiştir. *Öw* > *öý* değişiminde akıcılaşma olmuştur. Nitekim EUT’de *äb*, *äv* ve *öy* biçimleri bulunur (Caferoğlu, 1968).

Şekil bilgisi

Sözcük **eb* şeklindedir.

eb bark

Orhun Türkçesi

eb bark: “ev bark; karargâh (krş. eb, bark) +ig...+ıg (ebig barkıg) +in...+ın (ebin barkın)”

“Oguz tapa süledim. İlki sü taşıkmış erti; ikin sü ebde erti. Üç Oguz süsi basa kelti. Yadag yabız boltı tip algalı kelti. Sınar süsi ebig barkıg yolıgalı bardı; sınar süsi sünüşgeli kelti. Biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oguz (...)t yag(1... Tenri) küç birtük üçün anta sançdım.” (BK D 32).

Türkiye Türkçesi

ev bark: “1. Ev. 2. Aile bireylerinin tümü.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Eb bark ikilemesi sadece TT’de vardır. İlk sözcükte /b/ > /v/ değişimiyle sızıcılışma olmuştur. İkinci sözcük ses özelliklerini korumuştur. Sözcüklerin yapısı ve diğer lehçeler için bk. *eb* ve *bark*.

ebir-

Orhun Türkçesi

ebir-: “çevirmek; dolanmak”

“tapa süledim; bodunug anta buzdum. Tab[gaç O]η Tutuk, biş tümen sü kelti. Iduk Başda sünüşdüm; ol süg anta yok kışdım. Yigirmi yaşıma Basmlı duk (k)ut oğuşum bodun erti; arkış idmaz tiyin süledim. K(...)t içgertim; kal(ın)ın) ebirü kelürtüm. İki otuz yaşıma Tabgaç” (BK D 25).

Türkiye Türkçesi

evir-: “1. Döndürmek, çevirmek. 2. Yapısını değiştirmek, taklip etmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[evirib-çevirmək]: “1. Alt üst etmek, karşılaştırmak; döndürmek; süpürüp savurmak; çevire çevire her tarafına bakmak, bir o tarafa bir bu tarafa çevirmek. 2. Lafı dolaştırmak, eveleyip gevelemek. 3. Bir işi yürütmek; istediğini yaptırmak, birini elinde alet yapmak, birini parmağında oynatmak, takla attırmak.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *evir-* şeklindedir. Sözcükte söz ortasında /b/ > /v/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. AT’de sözcük müstakil olarak bulunmaz fakat *evirib-çevirmək* ikilemesinde görülür. Burada da *evir-* sözcüğünün ortasında /b/ > /v/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **eb-* [eylem] *-(i)r-* [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenebilir. Korkmaz, sözcüğün *eb+(i)r-* şeklinde *+r-* ekiyle oluştuğu görüşündedir (2023, s. 190).

eçi

Orhun Türkçesi

eçi: “ağabey”

“Begleri, bodunı tüzsüz için, Tabgaç bodun tebligin kürlüg için, armakçısın için, inili eçili kıkşürtükün için, begli bodunlğ yoñaşurtukın için Türk bodun, illedük ilin ıçgını ıdmış;” (KT D 6).

eçi: “amca”

“bolmuş erinç, oğlıtı kagan bolmuş erinç. Anta kisre inisi, eçisin teg kılınmaduk erinç; oğlı, kañın teg kılınmaduk erinç. Biligsiz kagan olurmış erinç; yablak kagan olurmış erinç. Buyrukı yeme biligsiz erinç, yablak ermiş erinç.” (KT D 5).

Türkiye Türkçesi

ece: “1. Kraliçe. 2. Güzel kadın.” (TS, 2023).

ede: “ağabey.”⁷¹ (TS, 2023).

[teyze]: “1. Annenin kız kardeşi; ana yarısı, anne yarısı. 2. Anne yaşıtı kadınlara söylenen bir seslenme sözü.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[teyzə]: “bk. ara adamı (II) vb.” (ATS, 2018).

[ara adamı (II)]: “kız ve genç evi arasında vasıtacılık yapan, kızın annesi ile görüşüp kızın kaç yaşında olduğunu, isteyen birisinin ve kızın ev işlerinde becerikli olup olmadığını vb. bilgileri öğrenen, konuşmasını, oturup kalkmasını bilen, görüp geçirmiş, orta veya yaşlı kadın. Bu kadın geleneksel olarak düğünde yengelik görevini de üstlenir.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[daýza]: “1. Öz ejeň aýal doganlaryna we onuň erkek doganlarynyň aýallaryna degişlilikde garyndaşlyk gatnaşygyny aňladýan söz. 2. Özünden uly bolan aýal maşgala hormat bilen ýüzlenilip aýdylýan söz.” (TDDS, 2015).

⁷¹Tietze sözcük hakkında “Manaca *ece* kelimesine yakındır fakat ünsüzlerdeki fark güçlük yaratır.” demiştir (2021b, s. 496). Bizce de durum böyledir fakat sözcüğün halk ağzında *aca*, *ece*, *eci*, *eçi*, *ede*, *eze* gibi pek çok şekilde seslendirildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu şeklin halk ağzından alındığını düşünmekteyiz.

eje: “1. Çagany dogran aýal, çaganyň enesi; ene. 2. Ýaşy bir çene baran aýala hormat bilen onuň adynyň soňundan getirilip aýdylyan söz. 3. Kakaň aýal doganynyň (jigisiniň) adynyň yzyndan getirilýän söz.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece TT ve TkmT’de yaşamaktadır. TT’de sözcük *ece* ve *ede* şeklindedir. *Ece* sözcüğünde söz ortasında /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Ayrıca /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuştur. *Ede* sözcüğünde söz ortasında /ç/ > /d/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Ayrıca /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuştur. TkmT’de sözcük *eje* şeklindedir. Sözcükte söz ortasında /ç/ > /j/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Ayrıca /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuştur. Kâşgarlı Mahmud’a göre *ece* sözcüğü *eke*’den gelişmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 42).

Ayrıca TT, AT ve TkmT’de *teyze*, *teyzə* ve *dayza* sözcüklerinde *ece* sözcüğü geçer. Sözcükler *tay* ve *eze* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. *Eze* sözcüğünü dikkate alırsak söz ortasında /ç/ > /z/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Ayrıca /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuştur.

Sözcükleri değerlendirdiğimizde muhtemel *tayeze* > *teyeze* > *teyize* > *teyze* değişiminde ilk hecede /a/ sesi dil uyumuna girip /e/ şeklinde incelmıştır. İkinci hecede /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur. *Teyize* şekline gelen sözcükte vurgusuz dar orta hece ünlüsü /i/ düşmüş ve *teyze* şekli oluşmuştur. AT’de de aynı durum vardır fakat sözcük başka anlamdadır. *Teyze* anlamında *xala* sözcüğü kullanılır.

Tayeze > *tayıza* > *dayıza* > *dayza* gelişiminde ise ilk hecedeki /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /e/ > /ı/ şeklinde daralma ve kalınlaşma, üçüncü hecede /e/ > /a/ şeklinde kalınlaşmaya sebep olmuştur. Söz başında /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşme olmuş ve sözcükte vurgusuz dar orta hece ünlüsü /ı/ düşmüştür: *dayza*. *Eçi*, *eçü* sözcükleri *amca* sözcüğünde de görülür. bk. *apa* maddesi.

Şekil bilgisi

Sözcük *eçi şeklindedir. *Teyze* ve *dayza* sözcükleri ise *tay* ve *eze* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Nitekim sözcük Kırgız Türkçesinde *tayece* şeklindedir. bk. Ercilasun, 1991, s. 884. GT için bk. *eçü apa*.

eçü apa

Orhun Türkçesi

eçü apa: “atalar, ecdat +m...+m (eçüm apam), +müz...+mız (eçümüz apamız)”

“Üze kök teñri, asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlınta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış. Olurupan Türk bodunuñ ilin, törüsin tuta birmiş, iti birmiş.” (KT D 1).

Türkiye Türkçesi

[kayınço]: “kayınbiraderlere sevgi yollu söylenen söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[aba (III)]: “cet, ecdat.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

[kayınço / kayınçu]: “kayınbirader.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Eçü apa şeklindeki ikileme lehçelerde kullanılmamaktadır. *Eçü* sözcüğü *eçi* sözcüğünün alternasyonlu hâli olabilir. bk. *eçi*. Buradaki sözcük yuvarlak ünlüyle yazıldığı için *kayınço* sözcüğünü *kayın* ve *eçü* sözcüklerinin birleşmesinden oluştuğunu iddia ettiğimizde sözcüğü *eçi* maddesi yerine burada değerlendirmek daha doğru olur kanaatindeyiz.

TT'deki *kayınço* ve GT'deki *kayınço* / *kayınçu* sözcükleri *kayın* ve *eçü* sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Büzülme sonucu *eçü* sözcüğünün ilk hecesi /e/ düşmüştür. Sözcük *kayınçü olmuş, daha sonra dil uyumuna girmiş ve söz sonunda /ü/ > /u/ şeklinde kalınlaşma olmuştur: *kayınçu*. *Kayınço* sözcüğünde ise bunlara ek olarak söz sonunda /u/ > /o/ şeklinde genişleme olmuştur.

Apa sözcüğünü ise daha önce değerlendirmiştik. bk. *apa*. AT'deki *apa (III)* sözcüğü buradaki sözcükle aynı anlamdadır. Sözlükte bu kelimenin Arapçadan alıntı olduğu belirtilmiştir. Bizce sözcük Türkçedir. TkmT için bk. *apa* ve *eçi*.

edgü

Orhun Türkçesi

edgü: “iyi, güzel”

“yazı konayın tiser, Türk bodun, ölsikig. Anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş. Irak erser yablak ağı birür, yaguk erser *edgü* ağı birür tip ança boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg.” (KT G 7).

edgü: “iyilik, kazanç”

“(özün) edgü körteçi sen; ebiñe kirteçi sen; buñsuz boltaçı sen. (...Anta) kisre Tabgaç ka[g]anta bedizçi ko(p) kelürtüm. [Meniñ] sabımın sımadı; içreki bedizçiğ ıt(t)ı. (...) Añar adınçıg bark (...) yara(t)dım. İçin taşın adınçıg bediz u[rturt]um. (.....)” (BK K 14).

edgü: “çok (zarf)”⁷²

“Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar oğuşı, bodunı, ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş. Süçiğ sabıña, yımşak agısıña arturup üküş Türk bodun öltüg. Türk bodun ölsikiñ. Biriye Çogay yış, Tögültün” (KT G 6).

Türkiye Türkçesi

[epey]: “az denmeyecek kadar; epeyi, epeyce, epeyce.” (TS, 2023).

[epeyi]: “epey.” (TS, 2023).

iyi: “1. İstenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan, beğenilecek biçimde olan; yavuz, kötü karşıtı. 2. Bol, çok, aşırı. 3. Uğurlu, hayırlı, iyilik getiren. 4. Esen, sağlıklı. 5. Yerinde, uygun. 6. Doğru olan. 7. Yeterli, yetecek miktarda olan. 8. Öğrencinin değerlendirilmesinde kullanılan orta ile pekiyi arasındaki not. 9. İstenilen, beğenilen, yerinde, yararlı, uygun bir biçimde.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[epey]: “az denmeyecek kadar, oldukça, hayli, epeyi, epeyce, epeyce.” (ATS, 2018).

eyi / eyü: “istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan, beğenilecek biçimde olan, kötü olmayan, kötü karşıtı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

⁷²Edgü kelimesinin ‘iyi insan’ anlamıyla tekrarlanması anlamsızdır. Burada kelimenin zarf olarak kullanıldığını düşünüyorum. Karagöz, Uygur ve Karahanlı metinlerinden de örnekler vermiş ve bu işlevi açıkça ortaya koymuştur (Karagöz 2009: 130-131; Ercilasun, 2021a, s. 69).

eý (II): “gowy, eziz.” (TDDS, 2015).

[eýgilik]: “ýagşylyk, oňatlyk, gowulyk, asudalyk, parahatlyk.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ei / eyi: “iyi.” (Hünerli, 2019).

ī: “iyi.” (GTS, 1991).

iy: “iyi.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 390).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *iyi* biçimindedir. *Edgü* sözcüğündeki söz ortasında /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuş, /g/ sesi düşmüştür. Daha sonra /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle söz başında /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur. *İyü* biçimine gelen sözcükte /i/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /ü/ sesini /i/ sesine çevirerek düzleştirmiştir. AT’de sözcük *eyi* ve *eyü* şeklindedir. *Eyi* sözcüğünde söz ortasında /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuş, /g/ sesi düşmüştür. /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuştur. *Eyü* sözcüğünde ise söz ortasında /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuş, /g/ sesi düşmüştür. Tkmt’de *eý* şeklindedir. *Edgü* > *eý* gelişiminde söz ortasında /d/ > /ý/ şeklinde akıcılaşma olmuş, /g/ sesi düşmüştür. /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuş, daha sonra /i/ sesi de düşmüştür. Ayrıca Tkmt’de *eýgilik* sözcüğünde de *edgü* sözü görülür. *Edgü* > *eýgi* gelişiminde söz ortasında /d/ > /ý/ akıcılaşması olmuş, ilk hecedeki /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle de ikinci hecede /ü/ > /i/ düzleşmesine sebep olmuştur. Lehçelerdeki *epey* sözcükleri *ep* ve *eyi* şeklinde birleşmeyle oluşmuştur. *Eyi* sözcüğü *edgü* sözcüğünden gelmektedir. Sözcükte söz /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuş, /g/ sesi düşmüş,. Daha sonra /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuştur. *Epeyi* > *epey* gelişiminde ise söz sonundaki /i/ sesi düşmüştür. Ayrıca TT’de söz sonundaki ünlünün düşmemiş hâli de bulunur: *epeyi*.

GT’de sözcük *ei*, *eyi*, *ī* ve *iy* şeklindedir. *Ei* sözcüğünde söz ortasında /g/ sesi düşmüş, /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuş, /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuştur. Daha sonra söz ortasındaki /y/ sesi de düşmüş ve ünlü ikizleşmesi gerçekleşmiştir. *Eyi* sözcüğünde söz ortasında /g/ sesi düşmüş, /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuş, /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuştur. *ī* sözcüğünde söz ortasında /g/ sesi düşmüş, /d/ > /y/ şeklinde de akıcılaşma olmuştur. Daha sonra /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle söz başında /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur. *īyū* biçimine gelen sözcükte /i/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /ü/ sesini /i/ sesine çevirerek düzleştirmiştir. Daha sonra sözcükteki /y/ sesi de düşüncü yan yana gelen ünlüler kaynaşıp /i/ şeklinde uzamıştır. *īy* sözcüğünde söz ortasında /g/ sesi düşmüş, /d/ > /y/ şeklinde de akıcılaşma olmuştur. İlk hecedeki /e/ sesi ilerleyici benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ düzleşmesine neden olmuştur. Daha sonra /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle söz başında /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur. *īyi* biçimine gelen sözcüğün sonundaki /i/ sesi düşmüştür: *iy*.

Şekil bilgisi

Sözcük *ed [ad] +gü [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Tekin, 2016, s. 81. Turan’ın sözcüğü *e*-* ‘iyileşmek’ fiiline dayandırıp sözcükteki /d/ sesini morfofonem sayması ve *-gü* ekiyle açıklaması (2012, s. 72) bizce doğru değildir. Lehçelerdeki *epey* sözcüğü de ep [pekiştirme eki] + eyi [ad] şeklinde birleşmeden oluşmuştur. Nitekim AT’de, bazı yabancı sözler hariç, ilk hece dışında kapalı /e/ sesi bulunmaz. Bu sözcükte *epey* şeklinde ikinci hecede bulunması, sözcüğün birleşik olduğuna ışık tutar.

edgüti

Orhun Türkçesi

edgüti: “iyice” (KT G 2).

Değerlendirme

Sözcük *ed [ad] +gü [addan ad yapım eki] +ti [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Bu şekliyle lehçelerde görülmez. bk. *edgü*.

*egir*⁷³

Orhun Türkçesi

egir-: “çevirmek, kuşatmak”

“tokuz erig egire tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçünç Bul(çu)da Oguz birle sünüşdümüz. Köl Tigin Azman akıg binip tegdi, sançdı. Süsin sançdıımız, ilin altımız. Törtünç Çuş Başında sünüşdümüz. Türk” (KT K 6).

Türkiye Türkçesi

eğir-: “yün, pamuk vb.ni iğ ile büküp iplik durumuna getirmek.” (TS, 2023).

[kirmen]: “eğirmen.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

əyir-: “eller veya çeşitli araçlar kullanarak yün, pamuk, lif vb. iplik hâline getirmek.” (ATS, 2018).

[*girman]: “lenf düğümleri hastalığı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

egir-: “1. Süýümi çarh, ik we ş.m. gurallar arkaly süýüp, tow berip ýüplük, ýüp etmek. 2. Bir ýere, bir zadyň daşyna üýşürmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

⁷³Sözcüğün kökü AnaT’de *ēg-* ‘eğmek’ şeklindedir (Tekin, 2022, s. 185).

[iril-]: “1. Eğrilmek. 2. Yüz ekşitmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *eğir-* şeklindedir. Söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. AT’de sözcük *əyir-* şeklindedir. Sözcükte ilk hecede /e/ > /ə/ şeklinde genişleme olmuştur. Ayrıca söz ortasında /g/ > /ğ/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. TkmT’de ses özellikleri korunmuştur. GT’de sözcük müstakil olarak bulunmasa da *īril-* sözcüğünde *īr-* olarak geçer. Sözcükte muhtemelen /i/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle ilk hecede /e/ > /i/ şeklinde daralmaya neden olmuştur. Sözcükte muhtemelen /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra bu ses düşmüş ve iki ünlü yan yana gelerek ünlü uzaması meydana gelmiştir. *Kirmen* sözcüğü de *eğir-* fiilinden gelen *eğirmen* sözcüğünden gelişmiştir. Söz başında /e/ düşmüş, /ğ/ sesi de önce süreksizleşmiş, sonra /g/ > /k/ şeklinde ötümsüzleşmiştir. AT’deki *girman* sözcüğü de muhtemelen *əğirman* sözcüğünden gelişmiştir. Söz başı /ə/ sesi düşmüş, /ğ/ sesi de /g/ şeklinde süreksizleşmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük eg- [eylem] -(i)r- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir. GT’deki *īril-* sözcüğü de i(g)- [eylem] -(i)r- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] - (i)l- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklindedir. *Kirmen* sözcüğü eğ- [eylem] -(i)r- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] -men [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Ayrıntılar için bk. Eren, 2020, s. 306; Gülensoy, 2007, s. 527.

*egri*⁷⁴

Orhun Türkçesi

⁷⁴Sözcüğün kökü AnaT’de *ēg-* ‘eğmek’ şeklindedir (Tekin, 2022, s. 185).

egri: “hörgüçlü (deve)”

“sarıg altun, ürün kümüş, kız koduz, egri tebi, ağı buñsuz kelürti. İltiriş Kagan bilgesin üçün,” (T 48).

Türkiye Türkçesi

eğri: “1. Doğru veya düz olmayan, düzgünlüğünü yitirerek eğrilmiş, çarpık olan; münhani, doğru karşıtı. 2. Yay gibi kavislenmiş. 3. Yatay veya düşey olmayan, bütünüyle bir yana eğilmiş bulunan. 4. Yanlış bir biçimde. 5. Bir olayın şiddetindeki azalış ve çoğalışları gösteren çizgi. 6. Düz olmayan çizgi veya yüzey.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

əyri: “1. Doğru olmayan, doğru bir çizgi oluşturmayan. 2. Çarpık duran, doğruluğu bozulmuş, bir tarafa eğilmiş. 3. İşte ve sözde güvenilir olmayan, yalancı, sahtekâr, düzenbaz. 4. Eğri çizgi. 5. Herhangi bir sürecin gidişatını gösteren grafik tasvir. 6. Doğru olmayan şey.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

egri: “1. Göni däl, ýaý berip duran, bir gapdala egrelip duran, gyşyk. 2. Özüni gowy alyp barmaýan, ters hereket edýän.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ēri: “eğri.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 389).

īri: “eğri.” (GTS, 1991).

iri: “eğri.” (Hünerli, 2019).

[yil-]: “eğilmek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük OT’de *egiri* > *egri* şeklinde gelişmiştir. Sözcükte vurgusuz dar orta hece ünlüsü /i/ düşmüştür. TT’de *eğri* biçimindedir. Sözcükte söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılışma olmuştur. AT’de *ayrı* biçimindedir. Sözcükte ilk hecede /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur. Söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılışma, /ğ/ > /y/ şeklinde de akıcılışma olmuştur. TkmT’de sözcük ses özelliklerini korumuştur. GT’de sözcük *ēri*, *īri* ve *iri* şeklindedir. *Ēri* sözcüğünde söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılışması olmuş, daha sonra bu ses düşmüştür. Bunun sonucunda ilk hecedeki /e/ sesi ünlü uzamasına uğramıştır. *īri* sözcüğünde ikinci hecedeki /i/ sesinin gerileyici ünlü benzeşmesiyle söz başında /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur. Daha sonra /g/ > /ğ/ sızıcılışması olmuş, sonra bu sesin düşmesiyle ilk hecedeki /i/ sesi ünlü uzamasına uğramıştır. *İri* sözcüğünde de aynı değişiklikler olmuş, daha sonra ilk ünlü kısalmıştır. GT’de ayrıca aynı kökten gelen *yil-* sözcüğü de vardır. Muhtemel *egil-* > > *eğil-* > *eyil* > *yil-* gelişiminde söz başındaki /e/ ünlüsü düşmüş, söz ortasındaki /g/ ünsüzü de /y/ şeklinde akıcılışmıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük *eg-* [eylem] -(i)r- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] -i [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. GT’deki *yil-* fiili [e]y- [eylem] -(i)l- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir.

eke

Orhun Türkçesi

eke: “abla”

“Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı; ordug birmedi. Ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuyarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti. Ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz.” (KT K 9).

Türkiye Türkçesi

eke: “1. Yaşlı olan (insan veya hayvan). 2. Yaşı küçük olduğu hâlde sözleri ve davranışları büyükmüş gibi olan çocuk.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

əkə: “1. Boyutları, benzerlerine göre daha iri olan, kocaman. 2. Yaşça büyük olan.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

eke: “1. Özüňden uly aýal doganyňa we kakaň aýal doganyna bolan garyndaşlyk gatnaşygyny aňladýan söz. 2. Adam ady.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve TkmT’de *eke* biçimindedir ve ses özelliklerini korumuştur. AT’de *əkə* biçimindedir. İlk hecede /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur. Diğer ses değişiklikleri için bk. *eçi* maddesi.

Şekil bilgisi

Sözcük **eke* şeklindedir.

elig (I)

Orhun Türkçesi

elig (I): “el”

“Köl Tigin yadagin oplayu tegdi. Oñ Tutuk yurçın yaraklıg eligin tutdı; yaraklıgdı kaganka ançuladı. Ol süg anta yok kışdımız. Bir otuz yaşına Çaçı Seğünke süñüşdümüz. Eñ ilki Tadıkıñ, çoruñ boz (atıg binip tegdi. Ol at anta)” (KT D 32).

Türkiye Türkçesi

el (I): “1. Kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü; dest, pençe. 2. Sahiplik. 3. Kez. 4. İskambil oyunlarında oynama sırası. 5. İskambil oyunlarında her bir tur. 5. Bazı nesne ve araçların tutmaya yarayan bölümü.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

əl: “1. Kolun bilekten tırnaklara kadar olan ve bir eşya tutmak, iş yapmak, bir şeyden yapışmak için kullandığı iki organından her biri. 2. Bazı hayvanların ön ayaklarının her biri. 3. Defa, kere, sefer (genelde sayılarla kullanıldığında). 4. Katılma, ilgi. 5. *Əlində, əlimdə* vb. malik olma, sahip olma, iktidar, idare, bağlı olma anlamında. 6. Elle yapılan işte maharet, beceri anlamında. 7. Sıra. 8. Taraf, yan. 9. ... *əlindən* şeklinde kullanıldığında sebep bildirir. 10. *əldə* a- Mevcut, bilinen. b- Toplama işlemi yapılırken bir alt basamaktan bir üst basamağa geçilmek üzere artan sayı. 11. Birçok küçük alet ve makinaların küçük olduğunu, el ile veya elde kullanıldığını bildirir (el arabası, el feneri, el terazisi vb.). 12. Elde büyütülmüş, insana alıştırmış, ehlileştirilmiş hayvan anlamında.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

el (I): “1. Adamyň goşaryndan barmaklarynyň ujuna çenli aralyk. 2. Adamyň iki egninden aşak sallanyp duran beden agzasy, gol. 3. Biriniň garamagynda, tabynlygynda.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

el: “el.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, TkmT ve GT’de *el* şeklindedir. Sözcükte /ig/ hecesi düşmüştür. AT’de *əl* şeklindedir. Sözcükte /ig/ hecesinin düşmesinin yanında /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sertkaya, sözcüğü el [ad] +(i)g [addan ad yapım eki] şeklinde değerlendirir (2021b, s. 26). Bizce de bu çözümlene mümkündür. Hacıeminoğlu, sözcüğü *il-* ‘bağlamak’ fiilinden *il-i-g* şeklinde açıklamıştır (1990, s. 70).

***elig* (II)**

Orhun Türkçesi

elig (II): “elli (sayı) +çe (elli kadar)”

“kormiş; elig yıl işig küçüg birmiş. İlgerü kün togsıkda Bük ili kaganka tegi süleyü birmiş; kurıgaru Temir Kapıgka tegi süleyü birmiş; Tabgaç kaganka ilin törüsin alı birmiş. Türk kara kamag” (KT D 8).

Türkiye Türkçesi

elli: “1. Kırk dokuzdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 50 ve L rakamlarının adı. 3. Beş kere on, kırk dokuzdan bir artık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

əlli: “beş tane on, yüzün yarısı, kırk dokuzdan sonra gelen sayı (50).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

elli (I): “50 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

elli: “elli (50).” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, TkmT ve GT’de *elli*, AT’de *əlli* şeklindedir. Tüm lehçelerde söz sonunda /g/ sesi düşmüş, söz ortasında /l/ sesi türemiş ve ünsüz ikizleşmesi olmuştur. AT’de ilk hecede /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi de olmuştur.

Şekil bilgisi

Clauson sözcüğün kesinlikle ikiz /ll/ ünsüzüyle olduğunu belirtir (1972, s. 141). Räsänen, sözcüğün gelişimini < *äl* ‘hand’ olarak değerlendirmiştir ve Bang ile Ramstedt’e gönderme yapmıştır (1957, s. 80). Bizce de sözcük *el* kökünden gelişmiş olabilir. +*lig* eki de addan ad yapım ekidir.

emgek

Orhun Türkçesi

emgek: “eziyet”⁷⁵

⁷⁵Dizin’de *emgek kör-* şeklindedir. *Emgek* maddesi olmadığı için ayrı olarak değerlendirilmiştir.

“üçün, biziñe yañıl[t]ukın üçün kaganı ölti; buyrukı, begleri yeme ölti. On Ok bodun emgek körti. Eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin Az bodunug itip yara(tıp ...)” (KT D 19).

Türkiye Türkçesi

emek: “1. Bir işin yapılması için harcanan beden ve kafa gücü; alın teri. 2. Uzun ve yorucu, özenli çalışma. 3. İnsanın bilinçli olarak belli bir amaca ulaşmak için giriştiği, hem doğal ve toplumsal çerçevesini hem de kendisini değiştiren çalışma süreci.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

əmək: “çalışma, bir işin yapılmasında sarf edilen beden ve zihin gücü; zahmet.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

emgek: “1. Beden ýa-da ruhy taýdan bolan horluk, azap, jebir, çekilýän agyr zähmet. 2. Kesel, dert.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[mekle-]: “1. Emeklemek. 2. Sürüne sürüne (zorla) gitmek.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT’de *emek* şeklindedir. Söz ortasında /g/ ünsüzü düşmüştür. AT’de *əmək* şeklindedir. İlk hecede /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur. Ayrıca söz ortasında /g/ sesi düşmüştür. TkmT’de sözcük ses özelliklerini korumuştur. GT’de sözcük müstakil olarak bulunmaz fakat aynı sözcükten gelişen *mekle-* sözcüğü bulunur. *Emgek* > *emek* > *mek* gelişiminde söz ortasındaki /g/ ünsüzü ve söz başındaki /e/ ünlüsü düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük *em [ad] +ge- [addan eylem yapım eki] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.⁷⁶ GT'deki sözcük bu sözcüğe eklenen +le- [addan eylem yapım eki] ekiyle oluşmuştur.

emgek kör-

Orhun Türkçesi

emgek kör-: “eziyet çekmek” (KT D 19).

Değerlendirme

Emgek kör- birleşik sözcüğü lehçelerde görülmez. Ayrı ayrı bk. *emgek* ve *kör-* (I).

emgetme-

Orhun Türkçesi

emgetme-: “zahmet çektirmemek”

“(yeme) igidiñ; emgetmeñ, tolgatmañ! (Biriki oğuş)um, Türk begler, Türk bodunum (...sizke) āt birtim. (...)ka taşıg (...)ür. (Men özüm) kazgan(masar), yok (...) bo(ltaçı erser il yeme bodun yeme yok boltaçı ert)i. Bu kaganıñda, bu begleri(ñde, yiriñde su)buñd(a adrılmasar) Türk (bodun)” (BK K 13).

Türkmen Türkçesi

---

⁷⁶Bk. Eraslan, 2012 s. 114.

[emget-]: “bařa birini ýa-da öz janyňy emgenmek katdyna ýetirmek.”
(TDDS, 2015).

Değerlendirme

Emgetme- şeklinde olumsuz eylem sözlüklerde geçmez. Sözcüğün olumlu hâli TkmT’de bulunur. Sözcük ses özelliklerini korumuştur. *Em [ad] +ge- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] -me [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçelerde aynı kökten gelişen sözcükler vardır. bk. *emgek*.

eŋ

Orhun Türkçesi

eŋ: “en (zarf) “

“Köl Tigin yadagin oplayu tegdi. Oŋ Tutuk yurçın yaraklıg eligin tutdı; yaraklıgdı kaganka ançuladı. Ol süg anta yok kışdımız. Bir otuz yaşına Çaçı Seŋünke süňüşdümüz. Eŋ ilki Tadıkıŋ, çoruŋ boz (atıg binip tegdi. Ol at anta)” (KT D 32).

Türkiye Türkçesi

en (III): “başına geldiği sıfatların üstün derecede olduğunu gösteren kelime.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ən: “önüne getirildiği sıfatın üstünlük, şiddet, aşırılık derecesini bildirir, mübalağa zarfı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

iň: “özünden soň gelyän sözleriň manysyny güýçlendirmek üçin ulanylýan ownuk bölek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

en (I): “[en]” (GTS, 1991).

hen: “1 en. 2. Daha. 3. Çok yukarı.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *en* şeklindedir. Söz sonunda /ŋ/ > /n/ şeklinde dişilleşme olmuştur. Ayrıca GT’de söz başında /h/ türediği de görülür: *hen*. AT’de *ən* şeklindedir. Sözcükte /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesinin yanında söz sonunda /ŋ/ > /n/ şeklinde dişilleşme olmuştur. TkmT’de sözcük *iň* şeklindedir. Sözcükte /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *eŋ şeklindedir.

*er*⁷⁷

Orhun Türkçesi

er: “er, asker”

“yoryyur tiyin kü eşidip balıkdakı tagıkmış, tagdakı inmiş, tirilip yitmiş er bolmuş. Teŋri küç birtük üçün kaŋım kagan süsi böri teg ermiş; yagısı koŋ teg ermiş. İlgerü, kurıgaru sülep ti[r]miş kubratmış. Kamağı (...)” (KT D 12).

⁷⁷AnaT: *hēr* ‘er, erkek, adam’ (Tekin, 2022, s. 185).

Türkiye Türkçesi

er (I): “1. Erkek. 2. İşini iyi bilen, yetenekli kimse. 3. Kahraman olan. 4. Rütbesiz asker; nefer. 5. Koca (I).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ər (I): “1. Kadının kanuni kocası. 2. Sözüne güvenilen, mert; kahraman, yiğit.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[eren]: “ser. Erenler.” (TDDS, 2015).

är: “1. Maşgalada aýal bilen nikada durýan erkek adam, aýalyň ýoldaşy, adamsy. 2. Edermen, batyr, gaýratly.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur. TkmT’de /e/ > /ä/ şeklinde genişlemiş ve /ä/ > /ǟ/ şeklinde ünlü uzaması olmuştur. Ayrıca TkmT’de *eren* sözcüğünün kökünde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *er şeklindedir. TkmT’deki *eren* sözcüğü er [ad] +en [çokluk eki] şeklinde çözümlenir.

er-

Orhun Türkçesi

er-: “imek, olmak”

“keçe Temir Kapıgka tegi süledim. Yırıgaru Yır Bayırku yiriğe tegi süledim. Bunça yirke tegi yoritdim; Ötüken yışda yig idi yok ermiş; il tutsık yir Ötüken yış ermiş. Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle” (KT G 4).

Türkiye Türkçesi

[güzel idim, güzeldim.]

Azerbaycan Türkçesi

ir- (III): “imek”, olmak fiilinin eski şeklidir.” (ATS, 2018).

[gözel idim, gözeldim.]

Türkmen Türkçesi

er-: “bolmak’ manysynda gelyän kömekçi işlik.” (TDDS, 2015).

[okuwçy ekenim, okuwçymyşym.]

Gagavuz Türkçesi

[güzel idim, güzeldim.]

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece AT ve TkmT’de yaşamaktadır. TkmT’de ses özelliklerini korurken AT’de /e/ > /i/ şeklinde ünlü daralması olmuştur. Diğer lehçelerde müstakil olarak değil, başka sözcüklerin içinde *i-* olarak geçmektedir. Yani sözcük diğer lehçelerde *er-* > *i-* şeklinde gelişmiştir. Sözcükte /e/ > /i/ değişimiyle daralma olmuş, /r/ sesi de düşmüştür. Ek eylem önceki isimle birleştiğinde sözcük tamamen düşer. TkmT’de *okuwçymyşym* ifadesinde de sözcük tamamen düşmüştür. *Okuwçy ekenim* ifadesinde ise er- fiilindeki /r/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük *er- şeklindedir. Diğer lehçelerdeki örnekler güzel [ad] i- [ek-eylem] -di [görülen geçmiş zaman eki] +m [1. teklik kişi eki] şeklinde çözümlenir.

er at

Orhun Türkçesi

er at: “erlik adı” (KT D 31).

Değerlendirme

Er at şeklindeki birleşik sözcük lehçelerde geçmez. bk. *er* ve *at* / *āt*.

eren

Orhun Türkçesi

eren: “erler, askerler”

“Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı; ordug birmedi. Ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuylarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti. Ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz.” (KT K 9).

Azerbaycan Türkçesi

ərən: “1. Güçlü ve yürekli, kahraman, alp. 2. Gözü pek, düşüncelerini açıkça söylemekten çekinmeyen (kimse).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

eren: “ser. erenler.” (TDDS, 2015).

[erenler]: “ärler, ärlük, welilik, pirlük derejesine ýetenler, pirler, keramatly adamlar.” (TDDS, 2015).

[är]: “1. Maşgalada aýal bilen nikada durýan erkek adam, aýalyň ýoldaşy, adamsy. 2. Edermen, batyr, gaýratly.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük AT ve TkmT’de yaşamaktadır. AT’de ilk hecede /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur. TkmT’deki sözcük ses özelliklerini korumuştur. Ayrıca *eren* sözcüğünün kökü *er* adı TkmT’de *är* şeklindedir. Sözcükte /e/ > /ä/ şeklinde genişleme olmuştur. Ayrıca bu ses uzundur. TT için bk. *er*.

Şekil bilgisi

Sözcük *er* [ad] +*en* [çokluk eki] şeklinde çözümlenir. TkmT’de verilen ‘welilik, pirlük derejesine ýetenler, pirler, keramatly adamlar’ şeklindeki anlam *er-* [eylem] -*en* [geniş zaman sıfat-fiil eki] sözcüğüne dayanır. Dolayısıyla bu sözcükle ilgili değildir.

erig

Orhun Türkçesi

erig: “ulaşılabilir” (KT G 13).

Değerlendirme

Erig şeklindeki sözcük lehçelerde geçmez. Sözcüğün kökü *er-* eylemi tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. Sözcük *er-* [eylem] -(i)g [eylemden ad yapım eki] şeklinde

çözömlenir. Sözcüğün kökü ek-eylem anlamında *er-* değildir. ‘Ulaşmak, erişmek’ anlamındaki *er-* eylemidir. Bu anlamdaki sözcük OT’de *ir-* şekliyle alternasyonludur. bk. *ir-*.

erinç

Orhun Türkçesi

erinç: “pekiştirmek enklitiği, DXr” (KT D 3).

Değerlendirme

Pekiştirme anlamında *erinç* sözcüğü lehçelerde geçmez. Sözcük *er-* [ek-eylem] *-(i)nç* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. *er-*.

erkli

Orhun Türkçesi

erkli: “iken, olan, +g (erklig: olanı)” (KT D 3).

Değerlendirme

Er- [ek-eylem] *-kli* [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez. bk. *er-*. Tekin, sözcüğü söz ortasında /i/ düşmesiyle açıklamıştır *erkli* < *ergli < *erigli* (2020, s. 93).

ermiş barmış

Orhun Türkçesi

ermiş barmış: “kalkınmış ve müreffeh (krş. erür barur)” (KT D 23).

Değerlendirme

Ermış barmış şeklindeki ikileme lehçelerde geçmez. Sözcük er- [eylem] -miş [duyulan geçmiş zaman sıfat-fiil eki] bar- [eylem] -miş [duyulan geçmiş zaman sıfat-fiil eki] şeklinde çözümlenir. *Ermış* sözcüğündeki *er-* fiili ek-eylem değildir. bk. *ir-* ve *bar-*.

ert-

Orhun Türkçesi

ert-: “geçmek, aşmak”

“Biz yeme süledimiz; anı ert(t)imiz. Yinçü ögüzüg keçe Tinsi oğlu aytıgma beŋ(i)lig Ek tagıg ertü” (T 44).

Türkiye Türkçesi

[erte]: “ertelemek işi; tehir, tecil, talik.” (TS, 2023).

[cumartesi]: “cuma ile pazar arasındaki gün.” (TS, 2023).

[pazartesi]: “pazar ile salı arasındaki gün.” (TS, 2023).

Türkmen Türkçesi

[erte]: “ertir.” (TDDS, 2015).

[ertir]: “1.Dowam edýän günün yz ýanyndaky gün, bu gün däl, geljekki gün, indiki gün, erte. 2.Günüň, gündiziň başlanýan wagty, ir ertir. 3. Ir ertiriň ady. 4. Ir bilen içilýän çay, ertirlik. 4. Geljek gün, erte. 5. Yslam dininde parz hasaplanýan baş wagt namazyň ilkinjisiniň okalýan wagtynyň we şol namazyň ady.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[ertesi]: “ertesi.” (GTS, 1991).

[yertesi]: “ertesi.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde yaşamamaktadır. *Ert-* fiilinden gelen *erte* sözcüğü TT, TkmT ve GT vardır ve *ert-* fiili ses özelliklerini korumuştur. GT’deki *yertesi* sözcüğünün başında /y/ sesi türemiştir. TT’de *cumartesi* ve *pazartesi* sözcüklerinde de *ert-* fiili bulunmaktadır. Sözcükler Arapça *cuma* ve Türkçe *ertesi*; Farsça *pazar* ve Türkçe *ertesi* birleşmesiyle oluşmuştur. *Cumartesi* sözcüğünde *ertesi* sözcüğünün başındaki /e/ *cuma* sözcüğünün sonundaki /a/ ile kaynaşıp /a/ olmuştur. *Pazartesi* sözcüğünde ise *ertesi* sözcüğünün başındaki /er/ hecesi düşmüştür. Aslında büzülme, kaynaşma, hece düşmesi vb. terimler çoğu zaman birbirleri yerine kullanılmıştır. Bu bakımdan terimler üzerinde birlik yoktur. bk. Yazıcı Ersoy, 2017, s. 35-48. AT için bk. *ir-*.

Şekil bilgisi

Bizce sözcük *er- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] -e [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Lehçelerdeki sözcüklerin kökeni tartışmalıdır. ‘Erken’ anlamındaki er [isim] +te [isimden isim yapım eki] şeklinde çözümleyenler de vardır.⁷⁸ Bu çözümleme AT’de ‘sabahtan, erkenden’ anlamında geçen *ertə* sözcüğüne daha iyi uymaktadır. Bu yüzden TT, TkmT’ ve GT’de geçen sözcüğün *ert-* fiilinden geliştiğini düşünmekteyiz. TkmT’deki *ertir* sözcüğü *erte* ve *ir* birleşmesinden oluşmuştur. TT’deki sözcükler Arapça *cuma* ve Türkçe *ertesi*; Farsça *pazar* ve Türkçe *ertesi* birleşmesiyle oluşmuştur.

ertin-

⁷⁸(Atanyázow, 2004, s. 143 ve Gülensoy, 2007, s. 340).

Orhun Türkçesi

ertın-: “kendine gelmek, aklını başına almak” (BK D 19).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde yaşamamaktadır. Sözcüğün gelişimi *er- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] -(i)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüştürme)] şeklinde olmalıdır. bk. *ert-*.

ertünjü

Orhun Türkçesi

ertünjü: “çok, fevkalade” (BK K 9).

Değerlendirme

Tekin, sözcüğü *ärtin-* ‘geçmek, ileri gitmek’ + *-gü* şeklinde açıklamıştır (2016, s. 135). Bu bakımdan bk. *ert-*.

ertür-

Orhun Türkçesi

ertür-: “(sona) erdirmek, ulaştırmak”

“Köl Tigin koñ yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç ay, yiti otuzka yog ertürtümüz. Barkın, bedizin, bitig taşın biçin yılka, yiti otuzka kop alkdımız. Köl Tigin ö(zi) kırk artuk(ı y)iti yaşın(a kergek) boltı. Taş bark (itgüçig), bunça bedizçig Tuygun İlteber kel(ürti).” (KT KD).

Türkiye Türkçesi

erdir-: “ermesini sağlamak, ermesine yol açmak.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük TT’de geçmektedir ve *erdir-* şeklindedir. Sözcükte /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. Ayrıca söz ortasında /r/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Diğer lehçelerde sözcüğün kökü *er-* eylemi bulunur. Sözcük *er-* [eylem] *-tür-* [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *ir-*.

erür barur

Orhun Türkçesi

erür barur: “kalkınmış ve müreffeh (krş. ermiş barmış)” (KT K 1).

Değerlendirme

Erür barur şeklindeki ikileme lehçelerde görülmez. *Er-* [eylem] *-(ü)r* [geniş zaman sıfat-fiil eki], *bar-* [eylem] *-(u)r* [geniş zaman sıfat-fiil eki] şeklinde çözümlenir. bk. *ir-* ve *bar-*.

eşid-

Orhun Türkçesi

eşid-: “işitmek, dinlemek”

“Tokuz Oguz begleri, bodunı! Bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tıñla! İlgerü kün togsık(k)a, birigerü kün ortusuñaru, kurıgaru kün batsıkıña, yırıgaru tün ortusuñaru, anta içreki bo[dun kop maña körür.] (Bunça bodun)” (KT G 2).

Türkiye Türkçesi

işit-: “1. Kulakla algılamak; duymak. 2. Haber almak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

eşit-: “1. Herhangi bir sesi kulakla kavramak, duymak, hissetmek. 2. Dinlemek, takip etmek, kulak verip dinlemek, meraklanmak. 3. Haberdar olmak, haber almak, bilgi elde etmek, bilmek. 4. Laf dinlemek, söylenene uymak, nasihati dinlemek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

eşit-: “1. Sesi gulagyň bilen kabul etmek. 2. Diňlemek, gulak salmak. 3. Bir habary, maglumaty bilmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

işit-: “işitmek, duymak.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *işit-* şeklindedir. Sözcükte /i/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle ilk hecede /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur. Söz sonunda da /d/ > /t/ şeklinde ötümsüzleşme olmuştur. AT ve TkmT’de *eşit-* şeklindedir. Söz sonunda /d/ > /t/ ötümsüzleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **eşid-* şeklindedir. Güngördü, bu eylem gövdesinin kökünü *iş-* olarak değerlendirir (2017, s. 77).

eşidme-

Orhun Türkçesi

eşidme-: “işitmek” (BK K 11).

Değerlendirme

Eşid- sözcüğünün olumsuzluğu sözlüklerde olmasa da lehçelerde kullanılmaktadır. Sözcük eşid- [eylem] -me- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenir. bk. *eşid-*.

***eşük*⁷⁹**

Orhun Türkçesi

eşük: “eşik”

“Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar oğuşı, bodunu, ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş. Süçig sabıña, yımşak agısıña arturup üküş Türk bodun öltüg. Türk bodun ölsikiñ. Biriye Çogay yış, Tögültün” (KT G 6).

Türkiye Türkçesi

eşik: “1. Kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak; asitane. 2. Kapı ağzında basamağın konulabileceği yer. 3. Başlangıç yeri, başlangıç noktası, yakını. 4. Karalar üzerinde veya deniz diplerinde birbirine komşu iki çukurluğu ayıran tümsek biçiminde, üzeri çoğu kez düz kabartılar. 5. Telli çalgılarda üzerine tellerin bindiği köprü. 6. Bir tepkinin başlamasında, ortaya çıkmasında etkili olan ruhsal, fizyolojik nokta.” (TS, 2023).

⁷⁹AnaT: *ēşik* ‘kapı’ (Tekin, 2022, s. 187).

Azerbaycan Türkçesi

eşik: “1. Dışarı, avlu. 2. Dışarıya çıkan, dış tarafa bakan, dışa doğru olan şey. 3. Bir şeyin dış tarafı, yerleşim yerine değil de çöl tarafa bakan kısmı. 4. Ev bark, aile.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

īşik: “1. Gapynyň iki söýesiniň arasyndaky bölegi, bosaga; ätlenip girilýän ýer. 2. Gapy. 3. Gapynyň daş we iç tarapy, gapa ýakyn ýer. 4. Öýüň öň tarapy, jaýyň gapy tarapyndaky giňişlik.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

eşik: “eşik.” (GTS, 1991).

yeşik: “eşik.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 394).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *eşik* biçimindedir. Sözcükte /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuştur. GT’de söz başında /y/ türemiş şekli de vardır: *yeşik*. TkmT’de *īşik* biçimindedir. Sözcükte önce /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuş, daha sonra /i/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle ilk hecede /e/ > /i/ şeklinde daralmaya neden olmuştur. Ayrıca sözcüğün ilk ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Eren, sözcüğü < *eşü-* ‘örtmek’ + *-k* şeklinde değerlendirir (2020, s. 172).

5.6. I

*t*⁸⁰

Orhun Türkçesi

1: “ağaç, orman (krş. ıgaç)” (T 26).

Değerlendirme

I şeklindeki sözcük lehçelerde görülmez fakat bu sözcükten türeyen *ağaç* sözcüğü bulunur. bk. *ıgaç*.

*t*⁸¹

Orhun Türkçesi

1: “göndermek” (KT G 8).

Türkmen Türkçesi

[*iber-*]: “1. Birini *ýa*-da bir zady bir *ýerden* başga bir *ýere* *ýollamak*, *ugratmak*, *göndermek*. 2. Hal işligiñ *-ip* goşulmasyny kabul eden *ibermek* işliginden soñ *durmak*, *ýörmek* ýaly kömekçi işlikler gelip, täze many öwüşginli düzümlü işlik ýasalyar.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

I- sözcüğü kök hâindedir. Bu hâliyle lehçelerde bulunmaz fakat TkmT’de *iber-* sözcüğünü *i-* [eylem] + *ber-* [tasvir fiili (tezlik)] şeklinde çözümlediğimizde fiil kendisini muhafaza etmiştir. Sözcükte /ı/ > /i/ şeklinde incelmeye olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüsü uzundur. Oğuz grubunda *ber-* / *ver-* tezlilik fiili genellikle öncesine

⁸⁰AnaT: *t* ‘ağaç topluluğu, orman’ (Tekin, 2022, s. 180).

⁸¹AnaT: *t*, *id-* ‘göndermek’ (Tekin, 2022, s. 180).

zarf-fiil eki alır fakat GT ve TkmT’de ana fiil + Ø + *ber-* yardımcı fiili kullanımı da vardır (bk. Bayrakdarlar, 2014, s. 46-47.). Atanyázow’a göre *iber-* birleşik fiili *it-* ve *ber-* fiillerinin birleşmesinden oluşmuş ve zamanla *itber-* > *idber-* > *iyber-* > *iber-* değişimine uğramıştır (2004, s. 2001). Bizce bu görüş doğru değildir çünkü *iber-* sözcüğündeki uzun /i/ ünlüsünün /y/ düşmesi sonucu oluştuğunu göstermiştir. Hâlbuki *ī-* fiilinin ekleşmiş şekli olan *ĩ-* fiilinde ünlü zaten uzundur ve /t/ > /d/ > /y/ > /Ø/ olayı olmamıştır. Sözcüğün ekleşmiş hâli de Tkm’de bulunur. bk. *id-* / *it-*.

id- / *it-*⁸²

Orhun Türkçesi

id- / *it-*: “göndermek, iletmek; bırakmak”

“tapa süledim; bodunug anta buzdum. Tab[gaç O]ŋ Tutuk, biş tümen sü kelti. Iduk Başda süñüşdüm; ol süg anta yok kışdım. Yigirmi yaşıma Basmlı iduk (k)ut oğuşum bodun erti; arkış idmaz tiyin süledim. K(...)t içgertim; kal(ıñın) ebirü kelürtüm. İki otuz yaşıma Tabgaç” (BK D 25).

Türkmen Türkçesi

īt-: “1. Başyny çekip, öz zzyň bilen alyp gitmek, öz zzyň bilen ýöretmek (mal hakynda). 2. Batyl adamy elinden tutup ýöretmek, äkitmek.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Sözcük sadece TkmT’de bulunur. Sözcükte /t/ > /i/ şeklinde incelmeye olmuştur. Ayrıca TkmT’de sözcük uzun ünlülüdür. Sözcük 1- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenir. Engin Gökçür, TkmT’deki *ĩ-* fiilindeki ünlüyü Ana Türkçeden kalma asli uzunluk olarak değerlendirmiş ve TT’deki karşılığını *yed-* olarak

⁸²AnaT: *ī-*, *īd-* ‘göndermek’ (Tekin, 2022, s. 180).

verip sözcüğün ses bakımından gelişimine ötümlüleşme demiştir (Gökçür, 2018, s. 192). Bizce *it-* fiiliyle *yed-* fiili farklı kökene dayanmaktadır. Nitekim OT’de ‘yedeğe almak’ anlamında *yet-* fiili zaten mevcut olmakla birlikte anlamları da farklıdır.⁸³

id-

Orhun Türkçesi

id-: “bitmişlik bildiren tasvir fiili” (KT D 6).

Değerlendirme

Bu anlamdaki sözcük lehçelerde yoktur fakat bu sözcüğün *id-* / *it-* fiilinden geliştiği anlaşılıyor. bk. *id-* / *it-*.

idma-

Orhun Türkçesi

idma-: “bırakmamak” (BK D 33).

Değerlendirme

Id- [*eylem*] *-ma-* [*eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)*] şeklindeki sözcük lehçelerde görülmez. bk. *id-* / *it-*.

iduk

Orhun Türkçesi

---

⁸³Gülensoy, ‘itelemek’ anlamındaki *it-* sözcüğünü bu fiille ilişkilendirmiştir (2007, s. 442). Bizce sözcükler farklı köklere dayanmaktadır. Nitekim TkmT’de o anlamdaki sözcük kısa /i/ ile *it-* şeklinde yazılır.

ıduk: “kutsal” (KT D 10).

Değerlendirme

Id- [eylem] -(u)k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez. bk. *ıd-* / *ıt-*. Sözcük hakkında bk. Clauson, 1972, s. 46; Tekin, 2023a, s. 269.

ıduk kut

Orhun Türkçesi

ıduk kut: “Basmıl başbuğunun ünvanı” (BK D 25).

Değerlendirme

ıduk kut ifadesi lehçelerde yoktur. bk. *ıduk* ve *kut*.

ıgaç

Orhun Türkçesi

ıgaç: “ağaç (krş. 1)”

“kañı Lisün Tay Señün başad(u) biş yüz eren kelti. Kokılık ö(ş ...), altun, kümüş kergeksiz kelürti. Yog yıparıg kelürüp tike birti. Çıntan ıgaç kelürüp öz yar(atdı...)” (BK G 11).

Türkiye Türkçesi

ağaç: “1. Meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki. 2. Bu gibi bitkilerin gövdesinden ve dallarından yapılan. 3. Kereste.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ağac: “1. Daha çok 5 m’den yüksek boylara ulaşabilen ve tek gövdesi bulunan; ana sürgünün büyüme enerjisi, yan sürgünlerden daha fazla ve daha uzun müddetli olan odunsu bitkilere verilen ad. 2. Değnek, sopa, baston. 3. Sırık. 4. Kereste.” (ATS, 2018).

yıqaç: “meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

agaç (I): “1. Miweli ýa miwesiz, köpýyllyk uly şahaly ösümlük, daragt, bag. 2. Agaç-tagta önümleri; pürs. 3. Taýak, hasa. 4. Ýakar ýaly odun.” (TDDS, 2015).

agaç (II): “6-7 kilometre deň bolan uzynlyk ölçeg birligi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

āç: “ağaç.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *ağaç* şeklindedir. Söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Ayrıca /a/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle ilk hecede /ı/ > /a/ şeklinde genişlemeye neden olmuştur. AT’de sözcük *ağac* ve *yıqaç* şeklindedir. *Ağac* sözcüğünde söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma, söz sonunda da /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Ayrıca /a/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle /ı/ > /a/ şeklinde genişlemeye neden olmuştur. *Yıqaç* sözcüğünde söz başında /y/ sesi türemiş, söz ortasında /g/ > /q/ şeklinde ötümsüzleşme olmuştur. TkmT’de *agaç* şeklindedir. Sözcükte /a/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle /ı/ > /a/ şeklinde genişlemeye neden olmuştur. GT’de *āç* şeklindedir. Sözcüğün gelişimi *Igaç* > *agaç* > > *ağaç* > *āç* şeklinde olmalıdır. Sözcükte /a/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle ilk hecede /ı/ > /a/ şeklinde genişlemeye neden

olmuştur. Söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, sonra bu ses düşmüş ve iki ünlü yan yana gelerek ünlü uzaması meydana gelmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük 1 [ad] +gaç [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

ırak

Orhun Türkçesi

ırak: “uzak, ırak”

“tüzültüm. Altun, kümüş, işgiti, kutay buñsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımşak ermiş. Süçig sabın, yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş. Yaguru kontukda kisre ańıg bilig anta öyür ermiş.” (KT G 5).

Türkiye Türkçesi

ırak (I): “uzak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

iraq: “uzak, uzakta.” (ATS, 2018).

yiraq: “yakın olmayan yer, uzak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

yarak: “daş, uzak, alys.” (TDDS, 2015).

ýyräk: “uzak, alys, daş.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yirak / yirak: “uzak.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 394).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *ıraq* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. AT’de *ıraq* ve *yıraq* şeklindedir. Sözcüklerde ilk hecede /ı/ > /i/ şeklinde incelme sonucu aykırılışma olmuştur. Ayrıca *yıraq* sözcüğünde söz başında /y/ sesi türemiştir. TkmT’de *yırak* ve *ýyrāk* şeklindedir. *Yırak* sözcüğü ses özelliklerini korurken *ýyrāk* sözcüğünde söz başında /ý/ sesi türemiştir. Ayrıca sözcüğün ikinci ünlüsü uzundur. GT’de sözcük *yırak* ve *yırak* şeklindedir. Sözcüklerde söz başında /y/ sesi türerken *yırak* sözcüğünde /y/ sesinin inceltici etkisiyle ilk hecede /ı/ > /i/ şeklinde incelme sonucu aykırılışma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük ır- [eylem] -a- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Korkmaz, 2003, s. 124. Gülensoy, [y]ıra- [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde değerlendirmiş fakat ‘uzaklaştırmak’ anlamında ır-fiiline de yer vermiştir. (2007, s. 417); Tekin, *ıra- [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde (2016, s. 88); Atanyázow ise ır [ad] +ak [addan ad yapım eki] şeklinde değerlendirmiştir (2004, s. 390).

*ıt*⁸⁴

Orhun Türkçesi

ıt: “it (yılı)”

“Türküme, bodunuma yigin ança kazanu birtim. Bunça kazanıp kañ(ım ka)gan ıt yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lagzın yıl bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm. Bukug Tutuk (...)” (BK G 10).

⁸⁴AnaT: *ıt* (*ıyt*) ‘it, köpek’ (Tekin, 2022, s. 180).

Türkiye Türkçesi

it: “1. Köpek. 2. Değersiz, terbiyesiz kimse.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

it: “1. Köpek. 2. Aşağılık niyetlerle yaltaklanan veya davranışları kötü olan kimse için kullanılan bir sövgü sözü.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

it: “1. Möjekler maşgalasyndan bolan süýdemdiriji öý haywany. 2. Gaharjaň, gyňyr, hyýrsyz, sähel zada jabjynýan;nejis (adam hakynda). 3. Müçe hasaby boýunça on birinji ýylyň ady.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde *it* şeklindedir. Söz başında /ɪ/ > /i/ şeklinde incelmeye olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *it şeklindedir.

it-

Orhun Türkçesi

it-: “terk etmek, göndermek”

Değerlendirme

Sözcüğün *ıd-* fiiliyle alternasyonlu olduğu anlaşılıyor. bk. *ıd-* / *ıt-*.

5.7. İ

iç

Orhun Türkçesi

iç: “iç”

“Tabgaç kaganın içreki bedizçig it(t)ı. Añar adınçig bark yaraturtum. İçin taşın adınçig bediz urturtum. Taş tokıtdım; köñülteki sabımın urturtum. On Ok oğlın, Tatın tegi bunı körü bilin. Beñgü taş” (KT G 12).

Türkiye Türkçesi

iç: “1. Herhangi bir durumun, cismin veya alanın sınırları arasında bulunan bir yer; dâhil, dış karşıtı. 2. Oyuk şeylerin boşluğu. 3. Cisimlerin yüzeyleri arasında kalan her nokta. 4. Nesnelerin veya kimselerin arasında bulunan nesne veya kimse; ara. 5. Ten ile dış giysiler arası. 6. Kabuğu olan veya dışı kabuk durumunda bulunan yiyeceklerde kabuğun sardığı bölüm. 7. Pirinç, soğan ve baharatla hazırlanan, dolmalarda kullanılan karışım. 8. İnsan vücudunun mide, bağırsak, kalp, ciğer gibi organlarının bulunduğu kısım. 9. Akıl, gönül, irade gibi insanın manevi varlığını oluşturan şeylerden herhangi biri; ciğer, derun, yürek. 10. Bir ülke, şehir, topluluk vb.nde olan veya yapılan; domestik. 11. Değişik yemeklerde kullanılmak üzere et ile sebzelerin ince kıyımının karıştırılması ve yoğrulmasıyla meydana getirilen karışım. 12. Somut kavramlarda iki veya ikiden çok şeyde merkeze daha yakın olan. 13. İnsanın manevi varlığıyla ilgili olan.” (TS, 2023).

[uçkur]: “1. Şalvar veya iç donunun belde durmasını sağlamak için bele gelecek kısımlara geçirilen bağ. 2. Torba, kese vb. şeylerin ağzını büzmek için bunlara geçirilen bağ. 3. Cinsel duygu veya ilişki.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

iç: “1. Bir şeyin içerisi, iç kısmı, dâhili. // Bir şeyin ortası, arası. // Kapalı, örtülü veya oyuk olan şeylerin boşluğu. 2. İnsan ve hayvanların göğüs ve karın boşluğunda olan organlar. 3. Çekirdek, öz, tane (kabuklu meyvelerde, fındık, ceviz vb.). 4. Bir şeyin iç ve gizli, görünmeyen yönü. 5. *İçdən*, *içindən* şeklinde zar: gönülden, yürekten, samimi olarak. 6. *İçində* şeklinde: a- İçinde, içerisinde. b- ... zarfında, ... müddetinde, ... içerisinde. c- ... içerisinde, ... arasında, ... sırasında. d- Bir şeyin çokluğunu, fazlalığını veya hangi durumda meydana geldiğini bildirir (ateş içinde sayıklamak, vb.). 7. İçerideki, dâhili.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

iç: “1. Göwrede aşgazanyň, içegäniň, böwregiň we ş.m. ýerleşen ýeri; içki boşluk 2. Enäniň göwresi. 3. Bir zadyň içki göwrümi, sygymy, zat ýerleşýän ýeri. 4. Bir ýeriň ýa-da bir zadyň arasy, ortasy, jümmüşi. 5. Adamyň pikiri, päl, niýet.” (TDDS, 2015).

[uçgur (I)]: ”balagyň çermeginiň içinden geçirilip daňylýan ýörite örülen bag; ýüp.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

iç: “iç.” (GTS, 1991).

[uçkur]: “uçkur.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. *Uçkur* sözcüğü de *iç* ve *kur* birleşmesiyle oluşmuştur. *Kur* sözcüğündeki /u/ ünlüsü gerileyici benzeşmeyle *iç* sözcüğünün ünlüsünü /i/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaştırıp kalınlaştırmıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük *iç şeklindedir. *Uçkur* sözcüğü *iç* ve *kur* birleşmesinden oluşmuştur.

iç buyruk

Orhun Türkçesi

iç buyruk: “has (saraydaki) memur, yüksek görevli” (BK G 14).

Değerlendirme

İç buyruk şeklindeki birleşik sözcük lehçelerde görülmez. bk. *iç* ve *buyruk*.

içger-

Orhun Türkçesi

içger-: “tâbi kılmak”

“tapa süledim; bodunug anta buzdum. Tab[gaç O]η Tutuk, biş tümen sü kelti. Iduk Başda sünüşdüm; ol süg anta yok kışdım. Yigirmi yaşıma Basml iduk (k)ut oğuşum bodun erti; arkış idmaz tiyin süledim. K(...)t içgertim; kal(ıñın) ebirü kelürtüm. İki otuz yaşıma Tabgaç” (BK D 25).

Türkiye Türkçesi

içer-: “1. İçine almak, içinde bulundurmak; ihtiva etmek. 2. Bir şey, başka bir şeyin varlığını gerektirmek, biri ötekini ister istemez düşündürmek; tazammun etmek.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük müstakil olarak sadece TT’de yaşamaktadır. *İçger*-> *içer*- şekline dönüşen sözcükte söz ortasında /g/ sesi düşmüştür. Sözcük iç [ad] +ger- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçelerde sözcüğün kökü ve kökünden türetilen başka sözcükler vardır. bk. *iç*.

içik-

Orhun Türkçesi

içik-: “tâbi olmak, teslim olmak, egemenliği yitirmek”

“tutuztı. İkisın özi altızdı. Anta yana kirip Türgiş kagan buyrukı Az tutukug eligin tutdı. Kaganın anta ölürtümüz, ilin altımız Kara Türgiş bodun kop içikdi. Ol bodunug Tabarda ko(nturtumuz ...)” (KT D 38).

Azerbaycan Türkçesi

içik-: “gönüllü olarak esir düşmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

içik-: “1. Urulmak sebâpli teniň awamak, awunmak. 2. Işň duýdansyz ýagdaýda tersine çözülmegi.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük sadece AT ve TkmT’de geçmektedir ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük iç [ad] +(i)k- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. iç.

iç irkin

Orhun Türkçesi

iç irkin: “bir ünvan” (BK D 28).

Değerlendirme

İç irkin ifadesi lehçelerde yoktur. Ayrı ayrı bk. *iç* ve *irkin*.

içre

Orhun Türkçesi

içre: “içeri; içeriden (gizli)”

“kagan olurtdı erinç. Neñ yılşığ (?) bodunka olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnım Köl Tigin birle sözleşdimiz. Kañımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun]” (KT D 26).

Türkiye Türkçesi

içre: “içerisinde.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

içrə: “içinde, içerisində.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

içre: “içinde.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde ses özelliklerini koruyarak yaşamaktadır.

Şekil bilgisi

İç [ad] +re [yön gösterme eki] şeklinde çözümlenir. GT için bk. *iç*.

içreki

Orhun Türkçesi

içreki: “içindeki” (KT G 2).

içreki: “saraya mahsus, has” (KT G 12).

Değerlendirme

İç [ad] +re [yön gösterme eki] +ki [aitlik eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *içre*.

idisiz⁸⁵

Orhun Türkçesi

idisiz: “sahipsiz”

---

⁸⁵Kökü AnaT’de *ēdi* ‘sahip’ şeklindedir (Tekin, 2022, s. 186).

“üçün, biziñe yañıl[t]ukın üçün kaganı ölti; buyrukı, begleri yeme ölti. On Ok bodun emgek körti. Eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin Az bodunug itip yara(tıp ...)” (KT D 19).

Türkiye Türkçesi

issız: “1. Kimse bulunmayan veya az kimse bulunan; yaban, kûhi, تنها. 2. Yalnız, kimsesi olmayan. 3. Tenha bir durumda.” (TS, 2023).

[iye]: “1. Sahip. 2. Veli.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

issız: “hiçbir kimsenin yaşamadığı yer, boş yer, تنها.” (ATS, 2018).

[iyə]: “kendisinin olan bir şeyi, yasaya uygun olarak dilediği gibi kullanabilen kimse, sahip, malik.” (ATS, 2018).

yişsiz: “sahibi olmayan, kimsesiz. // Bakımsız.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

eşsiz (I): “1. Eýesi bolmadyk, hojaýynsyz. 2. Ugruna seredilmeyän, idegsiz.” (TDDS, 2015).

eşsiz (II): “bir zat oňlanylmadyk wagty aýdylýan söz.” (TDDS, 2015).

[idegsiz]: “1. Idegi ýok, idegli däl, biri tarapyndan garaşyk edilmeyän, ugruna seredilmeyän, intipis edilmeyän, göz-gulak bolunmaýan. 2. Agtarylmaýan, indelmeyän, gözlenmeyän, gereklenmeyän.” (TDDS, 2015).

ıdisiz: “1. ser. Idegsiz. 2. Terbiýesiz, görüm-göreldeşiz, ugursyz, dereksiz.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *ıssız* şeklindedir. Sözcüğün gelişimi ET *idisiz* >> **iyisiz* > **īsiz* > EAT *isüz* [i̇süz] >> *ıssuz* > *ıssız* şeklinde olabilir.⁸⁶ Yani söz ortasında /d/ > /y/ şeklinde sızıcılışma olmuş, daha sonra /y/ sesi düşmüş ve ilk hecede /i/ > /i̇/ şeklinde ünlü uzaması olmuştur. Sözcüğün ikinci hecesi /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşmış, ilk hecedeki uzun ünlü sözcükte /s/ sesini türetmiş ve sözcükte ünsüz ikizleşmesi olmuştur.⁸⁷ İlk hecedeki uzun /i̇/ ünlüsü kısalmış ve sözcüğün ünlüleri art sıraya geçmiştir. En sonunda da art sıraya geçen ilk hecedeki /ı/ ünlüsü ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecedeki /u/ ünlüsünü düzleştirmiş ve *ıssız* sözcüğü oluşmuştur. AT’deki *ıssız* sözcüğünde de aynı gelişim vardır fakat ilk hecedeki ünlü art sıraya geçmemiştir. Dolayısıyla sözcüğün ünlüleri arasında aykırılışma vardır. TkmT’de sözcük *īdisiz* şeklindedir ve ilk hecedeki /i/ ünlüsü uzundur. Sözcüğün kökü TT’de *ıye*, AT’de *ıyə* şeklindedir ve söz ortasında /d/ > /y/ akıcılışması olmuş, ikinci hecede de /i/ > /e/ genişlemesi olmuştur. Ayrıca AT’de *yıyasız* sözcüğünde söz başında /y/ sesi türemiştir. TkmT’de *eyəsiz* şekli de görülür. Bu sözcükte söz ortasında /d/ > /y/ akıcılışması olmuş, muhtemelen diğer lehçelerdeki gibi ikinci hecede /i/ > /e/ genişlemesi olmuştur. Daha sonra bu sesi gerileyici benzeşmesiyle de ilk hecede /i/ > /e/ genişlemesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **idi* [ad] + *sız* [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

igid-* / *igit-

Orhun Türkçesi

igid- / *igit-*: “beslemek”

“törüg kazanıp uça barmış. Kañım kaganıka başlayı Baz Kaganıg balbal tikmiş. Ol törüde üze eçim kagan olurtı. Eçim kagan olurupan Türk bodunug yıçe itdi, igit(t)i. Çıgañıg [bay kılıtı; azıg üküş kılıtı]. (KT D 16).

⁸⁶(Gülensoy, 2007, s. 420).

⁸⁷Uzun ünlülerin ünsüz ikizleşmesi hakkında bk. Tekin, 2023c, s. 201-208.

Türkiye Türkçesi

eğit-: “1. Birinin akla uygun, fiziksel ve moral gelişmesi üzerine etki yaparak çeşitli davranış yatkınlıkları, bilgi ve görgü aşılıyarak önceden tespit edilmiş amaçlara göre onun belirli bir yönde gelişmesini sağlamak; terbiyelemek, terbiye etmek. 2. Belli bir konuda yetiştirme. 3. Hayvanı istenilen davranışları yapabilecek biçimde yetiştirmek.” (TS, 2023).

[ekti]: “1. Her yiyeceği canı çeken. 2. Asalak. 3. Cimri. 4. Anası ve babası olmayan veya atılmış, bırakılmış çocuk. 5. Arsız, yüzsüz, görgüsüz (kimse). 6. Anası ölüp başka bir koyuna alıştırılan veya elle beslenen (kuzu).” (TS, 2023).

[iğdiş]: “Erkeklik bezleri çıkarılarak veya burularak erkeklik görevi yapamayacak duruma getirilmiş (hayvan ve özellikle at).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[eyi-]: “sütü gelmek, sütü çoğalmak, sütlü duruma gelmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ekdi]: “eldeki edilen, ele öwrenişdirilen, adamlaryň elinde bolmaga endik etdirilen.” (TDDS, 2015).

[eýik-]: “1. Ösüp başlamak, ösmek, boý almak. 2. Özüni tutmak, aýaga galmak, daýanmak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece TT’de bulunur ve *eğit-* şeklindedir. *İgit-* > *eğit-* gelişimini değerlendirdiğimizde söz başında /i/ > /e/ genişlemesi olmuş, söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılılaşması olmuştur. Sözcük müstakil olarak bulunmasa da AT’deki *eyi-* ve

TkmT'deki *eyik-* fiilleri aynı kökten gelişmiş olabilir. Bu sözcüklerde de /i/ > /e/ genişlemesi olmuş, söz ortasında muhtemelen önce /g/ > /ğ/ sızıcılaşması, sonra /ğ/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. *İğdiş* sözcüğünde söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, sözcüğün vurgusuz dar orta hece ünlüsü de düşmüştür. Sözcüğün kökünü **ig(i)-* olarak değerlendirdiğimizde TT'deki *ekti* ve TkmT'deki *ekdi* sözcüklerinde söz başında /i/ > /e/ genişlemesi olmuş ve vurgusuz dar orta hece ünlüsü düşmüştür. Ayrıca gerileyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi gerçekleşmiştir. TkmT'deki *ekdi* sözcüğündeki /d/ sonradan ötümlüleşmiş olmalıdır.

Şekil bilgisi

TT'deki *eğit-* fiili sonradan canlandırılmıştır. bk. Balyemez, 2019, s. 49. Bizce sözcük **ig(i)-* [eylem] -t- / -d- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenebilir. AT'deki *eyi-* fiili buna işaret etmektedir. TkmT'deki *eyik-* fiili de *eýi-* [eylem] -k- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenebilir.

İgid- / *igit-* fiili üzerine genelde görüş belirtilmez. Hamilton, sözcüğün *egid-* okunması gerektiğini söylemiş ve “*yeg* ‘daha iyi’ + *-°d-* addan eylem yapan ek = ‘daha iyi kılmak’, *yegäd-*’in varyantı? veya *ye-* ‘yemek’ eyleminin (pekiştirmeli bir biçim olan **yeg-* aracılığıyla) *-°t-* ile ettirgen türevi?” açıklamasında bulunmuştur (1988, s. 181). Sevortyan (1974) *igid-* fiilinin kökünü *egiz* ‘visokij’ < **eg-* / **egi-* > *ägid-* < **äg-id-* “*vozvyšat*, *vospityvat*”, *igid-* < **ig-id* ‘*podnimat*’, *vozvyšat*’ şeklinde kurmaktadır (Servortjan 1974: 224; Yavuzarslan, 2012, s. 146). *İğdiş* sözcüğü TS’de Farsçadan alıntı olarak gösterilmiştir. Sözcüğün mevcut anlamının sonradan geliştiği anlaşılıyor. Bu anlamı Farsçada kazanmış olabilir fakat sözcüğün Türkçe olduğu konusunda Eren’e katılıyoruz ve biz de *igid-* [eylem] -iş [eylemden ad yapım eki] şeklinde değerlendiriyoruz (2020, s. 230-231). *Ekti* sözcüğünün kökü de *igid-* / *igit-* olarak gösterilmiştir. Ayrıntılar için bk. Yavuzarslan, 2012, s. 141-158. Erdal, *igtü* sözcüğünü *igid-* + *-dU* şeklinde açıklar (1991, s. 333). Bizce lehçelerdeki *ekti*, *ekdi* sözcükleri **ig(i)- +tü* şeklinde gelişip vurgusuz dar orta hece ünlüsünün düşmesiyle oluşmuştur.

ikegü

Orhun Türkçesi

ikegü: “iki parça” (KT K 3).

Değerlendirme

İki [ad] +egü [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcükte /i/ ve /e/ sesleri kaynaşıp /e/ sesinde birleşmiştir. Sözcük lehçelerde görülmez. bk. *iki*.

***iki*⁸⁸**

Orhun Türkçesi

iki: “iki”

“binip oplayu tegdi. Bir erig okun urtı, iki erig udu aşuru sançdı. Ol tegdükte Bayırkunıñ ak adgırığ, udlukın sıyu urtı. Kırkız kaganın ölürtümüz, ilin altımız. Ol yılka Türgiş (tapa Altun yışığ)” (KT D 36).

Türkiye Türkçesi

iki: “1. Birden sonra gelen sayının adı; dü. 2. Bu sayıyı gösteren 2 ve II rakamlarının adı. 3. Birden bir artık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

iki (I): “1. Birden sonra gelen sayının adı. 2. Birkaç, çok az anlamında. 3. Öğrencilerin 5 üzerinden aldığı notu bildiren sayı.” (ATS, 2018).

---

⁸⁸AnaT: *ēki* ‘2’ (Tekin, 2022, s. 186).

iki (II): “bir şeyin iki, çift olduğunu bildiren kelimelerin önüne gelen ek.” (ATS, 2018).

[ekizlik]: “ikiz olma hâli.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

iki: “1. 2 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany. 2. Mekdepde ýetişiğe berilýän baha.” (TDDS, 2015).

[ekiz]: “bir wagtyň özünde bir eneden dogan iki çaga.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

iki: “iki.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

İki sözcüğü tüm lehçelerde ses özelliklerini korurken bu sözcükten türeyen AT’de *ekizlik* ve TkmT’de *ekiz* sözcüklerinde söz başında /i/ > /e/ şeklinde genişleme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *iki şeklindedir. *Ekiz* sözcüğü iki [ad] +z [addan ad yapım eki (çokluk)] ve *ekizlik* sözcüğü iki [ad] +z [addan ad yapım eki (çokluk)] +lik [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Tekin, sözcüğü *eki* olarak okumuş ve *ekin ara* ifadesindeki *ekin* sözcüğünün sonunda bulunan /n/nin morphem olmadığını, sonradan düştüğünü fakat ünlüyle başlayan sözcüklerden önce asli şeklini koruduğunu ifade etmiştir (2020, s. 80).

iki bıı

Orhun Türkçesi

iki biñ: “iki bin” (T 18).

Değerlendirme

İki biñ ifadesi sözlüklerde görülmez. bk. *iki* ve *biñ*.

iki biñ

Orhun Türkçesi

iki biñ: “iki bin” (T 16).

Değerlendirme

İki biñ ifadesi sözlüklerde görülmez. bk. *iki* ve *biñ*.

ikin

Orhun Türkçesi

ikin: “ikinci” (BK D 32).

Değerlendirme

İki [ad] +n [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *iki*.

ikinti

Orhun Türkçesi

ikinti: “ikinci, ikinci olarak”

“ökti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ökti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ökti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

Türkiye Türkçesi

ikindi: “1. İnsanın gölgesinin iki katına çıktığı andan güneşin batışına kadar geçen zaman dilimi. 2. İkinci ezanı. 3. İkinci namazı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ikindi: “öğle ile akşam arasında kalan zamanın ortası, günün batışına yakın zaman.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ikindi: “1. Gün ýaşmazynyň öň ýanyndaky wagtyň ady. 2. Yslam dininde parz hasaplanýan baş wagt namazyň üçünjisiniň okalýan wagtynyň we şol namazyň ady.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ikindi: “ikindi.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *ikindi* şeklindedir. Sözcükte /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşmeye sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük iki [ad] +nti [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

iki otuz

Orhun Türkçesi

iki otuz: “yirmi iki” (BK D 25).

Değerlendirme

İki otuz ifadesi sözlüklerde geçmez. bk. *iki* ve *otuz*.

iki yigirmi

Orhun Türkçesi

iki yigirmi: “on iki” (BK D 23).

Değerlendirme

İki yigirmi ifadesi sözlüklerde geçmez. bk. *iki* ve *yigirmi*.

*il*⁸⁹

Orhun Türkçesi

il: “devlet, ülke”

“keçe Temir Kapıgka tegi süledim. Yırıgaru Yir Bayırku yiriğe tegi süledim. Bunça yirke tegi yoritdım; Ötüken yışda yig idi yok ermiş; il tutsık yir Ötüken yış ermiş. Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle” (KT G 4).

⁸⁹AnaT: *ēl* ‘halk, kabile’ (Tekin, 2022, s. 186).

Türkiye Türkçesi

il: “1. Ülkenin vali yönetimindeki bölümü; vilayet. 2. Yurt. 3. Eski Türklerde devlet.” (TS, 2023).

el (II): “yabancı.” (TS, 2023).

el (III): “1. Yurt. 2. Ahali. 3. Oba.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

il (II): “eski Türklerde devlet.” (ATS, 2018).

el: “1. Aynı soydan gelen, ayrı ülkelerin uyruğu olarak yaşayan insan topluluğu. 2. Bir ülke içerisinde yaşayan değişik insan topluluklarından her biri. 3. Belli bir bölgede veya çevrede yaşayanların bütünü. 4. Ülke, memleket, diyar. 5. Yabancı, aileden veya çevrede olmayan, el. 6. Başka bir milletten olan, ecnebi.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

il: “1. Halk, ilet, adamlar, köpçülük. 2. Watan, ýurt, mekan, mesgen. 3. Keseki, özge, başga kişi (köplenç, özüňe degişli bolmadyk zat babatynda ulanylýar).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

el: “yabancı.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

İl sözcüğü TT ve AT’de ses özelliklerini korumasının yanında *el* şekline de dönüşmüştür. *İl* > *el* değişiminde /i/ > /e/ şeklinde genişleme olmuştur. TkmT’de

sözcük *il* şeklinde uzun ünlülüdür. GT’de sözcük *el* şeklindedir ve /i/ > /e/ şeklinde genişleme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **il* şeklindedir. Hacıeminoğlu, sözcüğü *il* < *i-l* şeklinde değerlendirerek “Çünkü devlet, teşkilâtlı, yani tanzim edilmiş bir müessesedir.” demiştir. (1990, s. 72).

ilgerü

Orhun Türkçesi

ilgerü: “doğu (doğuda, doğuya doğru)”⁹⁰

“Tokuz Oguz begleri, bodunı! Bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tıñla! İlgerü kün togsık(k)a, birigerü kün ortusuñaru, kurıgaru kün batsıkıña, yıırıgaru tün ortusuñaru, anta içreki bo[dun kop maña körür.] (Bunça bodun)” (KT G 2).

Türkiye Türkçesi

ileri: “1. Herhangi bir şeye göre daha ötede olan yer, geri karşıtı. 2. Bir şeyin ulaşılacak yönü. 3. Henüz gelmemiş zaman, gelecek, sonra. 4. Önde bulunan. 5. Doğrusundan daha çok gösteren (saat). 6. Benzerlerini geride bırakmış. 7. Öne doğru. 8. "Amaca doğru durmadan yürü" anlamında kullanılan bir seslenme sözü. 9. Temel duruşta ayak uçlarının gösterdiği yön.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

iləri: “bk. irəli.” (ATS, 2018).

⁹⁰Dizin’de il: “doğu +gerü (doğuda, doğuya doğru)” şeklinde (Ercilasun, 2016, s. 678) olan sözcüğü doğrudan *ilgerü* şeklinde değerlendirmeye aldık.

irəli: “1. Ön taraf, ön kısım. // Ön tarafa, öne. 2. Önce, evvel; hemen, çabuk.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ileri: “1. Günorta tarapy aňladýan söz. 2. Öň tarap, öňe. 1. Gyňajujuna dakylp, börüğe ildirilýän uýy gaňyrçakly kümüş şaý.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ileri (I): “1. İleriden. 2. Daha önceleri.” (GTS, 1991).

ileri (II): “devamı.” (GTS, 1991).

ileri (III): “evvelce, önce, ileri.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

İlgerü biçimini esas aldığımızda sözcük tüm lehçelerde *ileri* şeklindedir. Bununla beraber AT’de *iləri* sözcüğünde /l/ ve /r/ seslerinde göçüşme olmuştur. *İlgerü* > *ileri* değişiminde söz ortasında /g/ ünsüzü düşmüştür. Daha sonra ilk iki hecedeki /i/ ve /e/ ünlüleri ilerleyici benzeşmeyle üçüncü hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye neden olmuştur. AT’de daha önce de belirttiğimiz gibi sözcüğün bu hâlden sonra /l/ ve /r/ sesleri yer değiştirmiştir.

Şekil bilgisi

İlgerü sözcüğü il [ad] +gerü [yön gösterme eki] şeklinde çözümlenir. Bu sözcük muhtemelen ‘devlet, ülke’ anlamındaki *il* sözcüğünden gelişmiştir.

ilig

Orhun Türkçesi

ilig: “hükümdar (?), devlet (?)” (KT K 3).⁹¹

Değerlendirme

Sertkaya, Kaçalin’in *il+(i)g* değerlendirmesine katılır (2021b, s. 26). bk. *il*.

ilk

Orhun Türkçesi

ilk: “ilk, birinci”

“(oplayu tegd)i. Ol at anta tüş(di ...). İzgil (bodu)n ölti. Tokuz Oguz bodun kentü bodunum erti. Teñri yir bulgakın üçün yagı boltı. Bir yılka biş yolu süñüşdümüz. Eñ ilk Togu Balıkda süñüşdümüz.” (KT K 4).

Türkiye Türkçesi

ilk: “1. Zaman, sıra, yer ve önem bakımından ötekilerden önce gelen; öncel, son karşıtı. 2. Herhangi bir şeyin en önde olanı, önce geleni. 3. Birinci olarak, en başta.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ilk: “1. Birinci, zaman, mekân, mevki bakımından önce gelen, başta olan. // Evvel, başlangıç. 2. Başlıca, esas, en önemli. 3. *İlki* şeklinde: Annemin çocuğu.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

⁹¹Önceleri çözülemeyen, ilk defa Gabain tarafından *ilig ik(i)gi* biçiminde okunan ibarenin son okunuş biçimi Tekin’e aittir (1968: 236). Ancak *ilig* kelimesi yine de sorunludur; ‘devlet’ anlamı verilebilmesi için *il* olması gerekir; ‘hükümdar’ anlamında *ilig* ise bu metinlerde beklenmez, çünkü bu kavram için kullanılan kelimeler kagan ve kan’dır (Ercilasun, 2021a, s. 92).

[ilki]: “1. Başda, öñürti, deslapky, öñi bilen. 2. Başky, ilkinji, birinji.”
(TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ilk: “ilk.” (GTS, 1991).

yilk: “ilk.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. Ayrıca GT’de söz başında /y/ türemesi de görülür: *yilk*. TkmT’de müstakil olarak kullanılmasa da *ilki*, *ilkinji* gibi sözcüklerin kökünü oluşturur.

Şekil bilgisi

Sözcük il [ad] +k [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. TkmT’de il [ad] +k [addan ad yapım eki] +i [3. teklik kişi eki] şeklindedir.

ille-

Orhun Türkçesi

ille-: “devlet kurmak” (KT D 6).

Değerlendirme

İl [ad] +le- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez.
bk. *il*.

illig

Orhun Türkçesi

illig: “devletli, devleti ve ülkesi olan”

“kisre Teŋri yarlıkazu, kutum bar üçün, ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igit(t)im. Yalıŋ bodunug tonlug, çıgañ bodunug bay kılıtım; az bodunug üküş kılıtım. Igar illigde, ka[ganlıgda yig kılıtım. Tört bulıŋdaki]” (KT D 29).

Azerbaycan Türkçesi

elli: “1. Vatanı, yurdu, ili olan. 2. Akraları, hısımları olan, kabileli. 3. Aynı yerden olan, bir yerde yaşayanlardan her biri.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

illi: “1. İli, kowumy bolan, watany-mesgeni bolan. 2. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük AT’de *elli* şeklindedir. Söz başında /i/ > /e/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuş ve söz sonunda /g/ sesi düşmüştür. TkmT’de sözcük *illi* şeklindedir. Söz sonunda da /g/ sesi düşmüştür. Ayrıca ilk ünlü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük il [ad] +lig [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *il*.

ilsire-

Orhun Türkçesi

ilsire-: “devletsizleşmek, devletsiz hâle gelmek” (KT D 13).

Değerlendirme

İl [ad] +sire- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *il*.

ilsiret-

Orhun Türkçesi

ilsiret-: “devletsizleştirmek, devletsiz ve ülkesiz hâle getirmek” (KT D 18).

Değerlendirme

İl [ad] +sire- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *il*.

ilt-

Orhun Türkçesi

ilt-: “götürmek, uzaklaştırmak, iletmek”

“Bu süg ilt tidi; kıyınıg könlünçe ay, ben saña ne ayayın tidi; kelir erser körü kelür; kelmez erser tılıg sabıg alı olur tidi. Altun yışda olurtumuz.” (T 32).

Türkiye Türkçesi

ilet: “1. Götürmek, ulaştırmak, nakletmek, geçirmek. 2. Elektrik akımı, ısı, gaz vb.ni bir yerden başka bir yere götürmek.” (TS, 2023).

Türkmen Türkçesi

elt-: “1. Bir zady birine, bir ýere alyp barmak, özüň bilen äkitmek, alyp gidip gowşurmak. 2. Bir zada duçar etmek, sezewar etmek, uçratmak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *ilet-* şeklindedir. Sözcük tek heceliyken iki heceli olmuş ve ikinci heceye /e/ sesi türemiştir. TkmT’de *elt-* şeklindedir. Söz başında /i/ > /e/ şeklinde genişleme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *il- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir. Farklı görüşler için bk. Gülensoy, 2007, s. 431.

ilteber

Orhun Türkçesi

ilteber: “bir ünvan (krş Tuygun İlteber)” (BK D 37).

Değerlendirme

İlteber sözcüğü *il* ve *teb-* fiillerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu bakımdan *teb-* [eylem] -er [eylemden ad yapım eki (< sıfat-fiil)] şeklinde çözümlenebilir. bk. Tekin, 2016, s. 94. *Teb-* fiili lehçelerde yoktur. bk. *il*.

ilteberlig

Orhun Türkçesi

ilteberlig: “ilteberli” (BK D 38).

Değerlendirme

İlteber sözcüğüne +lig [addan ad yapım eki] getirilmesiyle oluşmuştur. bk. *ilteber*.

in-⁹²

Orhun Türkçesi

in-: “inmek”

“yoryur tiyin kü eşidip balıkdakı tagıkmış, tagdakı inmiş, tirilip yitmiş er bolmuş. Teñri küç birtük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş; yagısı koñ teg ermiş. İlgerü, kurıgaru sülep ti[r]miş kubratmış. Kamagı (...)” (KT D 12).

Türkiye Türkçesi

in-: “1. Yüksekten veya yukarıdan aşağıya doğru gelmek. 2. Bir taşıt veya binek hayvanından yere basmak; atlamak. 3. Dağ, tepe vb. yüksek bir yerden gelmek. 4. Bir yerden başka bir yere gitmek, varmak. 5. Konaklamak. 6. Alçalıp eski durumuna dönmek. 7. Fiyatı düşürmek. 8. Değeri düşmek. 9. Vurmak. 10. Yıkılmak. 11. İnme gelmek. 12. Bir yeri kaplamak, basmak veya bir yerden akmak, kaymak. 13. Uzamak, ulaşmak. 14. Ağmak. 15. Sayısı azalmak.” (TS, 2023).

⁹²AnaT: *ēn-* ‘inmek’ (Tekin, 2022, s. 186).

Azerbaycan Türkçesi

en-: “1. Aşağı gelmek, yukarıdan veya bir şeyin üzerinden aşağıya inmek, gelmek. // İnmek. 2. Azalmak, alçalmak, düşmek (seviye). 3. *bk. yemək*. 4. Dönmek, ... hâlini almak. 5. Çökmek, bürümek, kaplamak (duman, toz vb.). 6. Azaltmak, aşağı düşürmek. 7. Değmek, dokunmak, darbe hissetmek, duymak. 8. Baş eğmek, tabi olmak. 9. *Enib qalxmaq* şeklinde: eğilip kalkmak, eğilerek kalkmak, yükselmek, dalgalanmak.” (ATS, 2018).

yen-: “1. Mağlup etmek, galip gelmek, basmak. 2. *bk. enmək* 1. 3. *bk. enmək* 2. 4. *bk. enmək* 3. 5. *bk. enmək* 4. 6. *bk. enmək* 5.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

eň-: “1. Beýikden, ýokardan gaýtmak, aşaklygyna gaýtmak. 2. Bir tarapa, bir ýere ýüzlenmek, gitmek. Bütün oba şolara tarap eňdi. 3. Hujüm etmek, çozmak. 4. Biri bir zady bolşundan has ulaldyp aýdanda, diňleýjiler onuň ýalan sözleýändigini bilip, “aşak düşsene” diýen ýaly many aňladýar.” (TDDS, 2015).

in-: “1. Ýokardan aşak düşmek, eňmek, aşak eňip gaýtmak. 2. Ýokardan, belentlikden aşaklygyna pessaýlamak. 3. Bir ýere syrykmak, syrygyp gaýtmak. 4. Gelmek, ýagmak. 5. Dogmak, dogulmak, dünýä inmek, eneden bolmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

in-: “1. İnmek, yüksekten veya yukarıdan inmek. 2. Bir taşıt veya binek hayvanından yere basmak.” (Özakdağ, 2019).

yin-: “1. Yüksekten veya yukarıdan aşağıya doğru gelmek. 2. Bir taşıt veya binek hayvanından yere basmak. 3. Uzamak, ulaşmak. 4. Akmak.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de sözcük *en-* ve *yen-* şeklindedir. Sözcüklerde /i/ > /e/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuş, ayrıca *yen-* sözcüğünde söz başında /y/ sesi türemiştir. TkmT’de sözcük *eñ-* ve *ñ-* şeklindedir. *Eñ-* sözcüğünde /i/ > /e/ şeklinde ünlü genişlemesi ve söz sonunda /n/ > /ñ/ şeklinde art damaksıllaşma olmuştur. *ñ-* sözcüğünde ise ünlü uzundur. GT’de sözcük *in-* ve *yin-* şeklindedir. *İn-* sözcüğü ses özelliklerini korurken *yin-* sözcüğünde söz başında /y/ sesi türemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük **in-* şeklindedir.

ingek

Orhun Türkçesi

ingek: “inek”

“Kaganım, ben özüm Bilge Tuñukuk ötüntük ötünçümün eşidü birti. Köñlüñçe uduz tidi. Kök Öñüg yoguru Ötüken yışgaru uduztum ingek kölükin. Toglada Oguz kelti.” (T 15).

Türkiye Türkçesi

inek: “1. Dişi sığır; sarıkız. 2. Çok çalışan öğrenci. 3. İbne. 4. Aptal, bön olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

inək: “1. Dişi sığır. 2. Çok şişman, biçimsiz kadın. 3. Korkak veya sakar kimse.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

inek: “süýt berýän gara mal, sygyr.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

inek: “inek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tüm lehçelerde *ingek* > *inek* değişimiyle söz ortasında /g/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük *in [ad] +gek [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir.⁹³

ini

Orhun Türkçesi

ini: “küçük erkek kardeş +li...+li (inili eçili)”

“Begleri, bodunı tüzüz üçün, Tabgaç bodun tebligin kürlüg üçün, armakçısın üçün, inili eçili kıkşürtükün üçün, begli bodunlig yoñaşurtukın üçün Türk bodun, illedük ilin ıçgını ıdmış;” (KT D 6).

Türkiye Türkçesi

ini: “kayınbirader.” (TS, 2023).

Türkmen Türkçesi

⁹³Eren, “Kökünü bilmiyoruz.” demiş ve sözcük hakkında araştırmacıların görüşlerine yer vermiştir (2020, s. 235-236). Gülensoy ise sözcüğü *inek* > *ıñ ~ *ıñ ‘dişilik’ +(e)*k* şeklinde değerlendirmiştir (2007, s. 436).

ini: “1. Özünden kiçi erkek dogana, doganoglana bolan garyndaşlyk gatnaşygyny aňladýan söz. 2. Özünden kiçi tanyş-nätanyşa sypaýylyk bilen ýüzlenilip aýdylan ýüz tutma sözi.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük sadece TT ve TkmT’de kullanılmaktadır ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *ini şeklindedir.

iniygün

Orhun Türkçesi

iniygün: “küçük erkek kardeşler” (KT G 1).

Değerlendirme

Clauson, bu sözcüğün geçtiği yerin tahrif olduğunu, sözcüğün *inigün* olabileceğini söylemiştir (1972, s. 170). Sertkaya, yazıtı gördüğünü ve /y/ sesi işaretinin olduğunu belirterek +y için görüşünü “İsimden isim yapan bir ek olarak ‘küçültme, derecelendirme’ fonksiyonu karşıladığı şeklindedir.” diyerek verir (2021a, s. 97-99). İni [ad] +y [addan ad yapım eki (küçültme)] +gün [çokluk eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *ini*.

*ir*⁹⁴

Orhun Türkçesi

ir-: “ulaşmak”

“Temir Kapıgka tegi irtimiz. Anta yanturtumuz. İni İl Kaganka (ançıp ?
Mançud, Saka) Tezik, Tokar (...)” (T 45).

Türkiye Türkçesi

er-: “1. Bir şeye erişmek, ulaşmak. 2. Kavuşmak. 3. Yetişip dokunmak. 4.
İnsan veya bitki büyüyüp gelişmek, yetişmek. 5. Ürün olgunlaşmak. 6.
Kendini Tanrı yoluna vermiş kimse insanüstü kutsal bir aşamaya erişmek.”
(TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ir-: “ulaşmak, varmak.” (ATS, 2018).

er- (I): “bk. erişmek.” (ATS, 2018).

[ərik]: “iki çenekliler *dicotyledoneae* sınıfının, gülgiller *rosaceae* ailesinin
prunoideae alt ailesindedir. Anayurdu kadim Türk yurdu Doğu
Anadolu’dur. 4-6 m boylarında olup dalları yaygın ve dik, yaprakları
yüreksi oval, değirmidir. Çiçekleri pembemsi beyaz ve büyüktür. Çiçekleri
yapraklanmadan önce açar. Tek çekirdekli olup sarı turuncu eriksi, az sulu
fakat tatlı ve kokulu meyvelidir. Çekirdeği etinden kolayca ayrılan, ‘c’
vitamini ve ‘a’ provitamini bulunan bir ağaçtır, *armeniace vulgaris lam*;
prunus armeniaca 1.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[erik]: “1. Bägüller maşgalasyndan bolan, miwe getirýän ağaç, bag. 2.Şol
agajyň şänikli, sarymtyl-gyzyl öwüsýän süýji miwesi.” (TDDS, 2015).

⁹⁴AnaT: *ēr*- ‘ermek, erişmek’ (Tekin, 2022, s. 185).

Gagavuz Türkçesi

[erik]: “erik.” (GTS, 1991).

[yerik] “erik.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 394).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcüğün OT’de *er-* ~ *ir-* şeklinde alternasyonlu kullanıldığı anlaşılıyor. bk. *ertür-*. Dolayısıyla lehçelerdeki /e/li şekiller ses değişikliği olarak değerlendirilmemiştir. TkmT ve GT’de sözcük kök hâlinde olmasa da başka sözcüklerin içinde kökü bulunur: *erik*. GT’de söz başında /y/ türemiş şekli de vardır: *yerik*. AT’de *erik* sözcüğünün kökünde de görülür ve burada sözcüğün ilk ünlüsü genişlemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük **ir-* şeklindedir. *Erik* sözcüğü de er- [eylem] -(i)k [eylemden ad yapım eki] şeklindedir.

irkin

Orhun Türkçesi

irkin: “bir ünvan”

“tegdükin Türk begler, kop bilir siz. Ol süg anta yok kışdımız. Anta kisre yir Bayırku ulug irkin yağı boltı. Anı yañıp Türgi Yargun költe buzdumuz. Ulug irkin azkıña erin tezip bardı. Köl Tigin (altı otuz)” KT D 34.

Türkiye Türkçesi

[irk- (I)]: “1. Birikmek, toplanmak. 2. Biriktirmek, toplamak.” (TS, 2023).

Değerlendirme

İrkin sözcüğünü Clauson, *irk-* fiiline bağlamıştır (1972, s. 225). Bu fiil TT’de yaşamaktadır. Bu bakımdan *irkin* sözcüğü *irk- [eylem] -(i)n [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir.

irtür-

Orhun Türkçesi

irtür-: “ulaştırmak” (KT D 40).

Değerlendirme

bk. *ertür-*.

***iş*⁹⁵**

Orhun Türkçesi

iş: “iş”⁹⁶

“körmiş; elig yıl işig küçüg birmiş. İlgerü kün togsıkda Bük ili kaganka tegi süleyü birmiş; kurıgaru Temir Kapıgka tegi süleyü birmiş; Tabgaç kaganka ilin törüsin alı birmiş. Türk kara kamag” (KT D 8).

Türkiye Türkçesi

⁹⁵AnaT: *ış* ‘iş’ (Tekin, 2022, s. 188).

⁹⁶Dizin’de *iş küç* şeklindedir. *İş* maddesi olmadığı için ayrı olarak değerlendirilmiştir.

iş: “1. Bir sonuç elde etmek, herhangi bir şey ortaya koymak için güç harcayarak yapılan etkinlik, çalışma. 2. Bir değer yaratan emek. 3. Birinden istenen hizmet veya birine verilen görev. 4. Sanayi, ticaret, tarım, maliye vb. alanlara ilişkin ekonomik etkinliklerin bütünü. 5. Kamu yararına yapılan işler. 6. Herhangi bir yere düzen verici, günlük yaşayışı sağlayıcı her türlü çalışma. 7. Geçim sağlamak için herhangi bir alanda yapılan çalışma, meslek. 8. Ticari anlaşma. 9. Herhangi bir maksatla kurulan düzen. 10. Bazı deyimlerde "yarar, çıkar" anlamında kullanılan bir söz. 11. Yapılan şey, davranış. 12. Nakış, örgü, makrome gibi elde yapılan şey. 13. Emek, işçilik, ustalık. 14. Bir kimsenin uğraştığı, yerine getirmeye çalıştığı şey. 15. Bir kimseye özgü olan görüş, anlayış. 16. Başarılı çalışma yapma yeteneği. 17. Üzerinde çalışılan veya bir çalışma sonucunda ortaya çıkan şey. 18. -e bağlı olan, ... ile ilgili olan. 19. Bir sonuca bağlanması, çözülmesi gerekli sorun. 20. Gizli neden veya maksat. 21. Bir kuvvetin uygulanma noktasını hareket ettirirken harcadığı güç.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

iş: “1. Faaliyet, çalışma, emek, zahmet. // Meşguliyet, bir şeyle uğraşma. // Bir idare veya müessesede vb. çalışmak için belirlenmiş zaman, müddet. 2. Bir şey meydana getirmek, hazırlamak, yapmak için yapılan her türlü faaliyet, uğraş. 3. Bir idarede veya kuruluştaki çalışma, hizmet etme. 4. Bir şeyin hareket hâlinde olması, enerjinin bir hâlden başka bir hâle geçme süreci; faaliyet. 5. Vazife, görev. 6. Herhangi bir olay ve delille ilgili olarak mahkemenin incelemesi. // Mahkemenin verdiği ceza. 7. Bir şahsa, olaya, meseleye vb. ait olan belgeler. 8. Hizmet, idare, kuruluşla ilgili olan meseleler, uğraşlar vb. 9. Eser. 10. Durum veya hazırlama şekli, tarzı. 11. Hareket, amel. 12. Fiilî hareket, faaliyet. 13. Faaliyetin neticesi, semeresi. 14. İlişki, münasebet, alaka, ilgili olma. 15. Hadise, olay. 16. Vaziyet, durum. 17. Beceri, iş yapma kabiliyeti, gücü. 18. Olay, şey. 19. Hareket eden bir cismin mukavemeti kırması, ortadan kaldırması. 20. *İşdi(r)* şeklinde: belki, olur ya, eğer, tesadüfen, olabilir.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ĩş: “1. Maddy we ruhy kanagatlanma almak üçin çekilýän akyl hem-de beden zähmeti. 2. Bir edarada, guramada we ş.m. ýerine ýetirilýän wezipe, edilýän gulluk, kär. 3. Ýüze çykan zat, waka, hadysa. 4. Tabşyryk, ýumuş, möhüm. 5. Çekilen zähmetiň netijesi, önüm, eser. 6. Aýal-gyzlaryň elde edýän inçe keşdesi, tikin-çatyn, öryän we ş.m. zatlary. 7. Jenaýatçynyň, günäkäriň etmişiniň ýazgysy. 8. Etmiş, ýazyk.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

iş / yiş: “1. İş. 2. (mec.) İş.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

İş maddesi olmadığı için *iş küç* sözcüğünün ilk kelimesi değerlendirilmiştir. TT ve AT’de ses özelliklerini korumuştur. GT’de *iş* sözcüğüyle ses özelliklerini korurken *yiş* sözcüğünde söz başında /y/ sesi türemiştir. TkmT’de sözcük *ĩş* şeklinde uzun ünlüdür.

Şekil bilgisi

Sözcük **iş* şeklindedir. Hacıeminoğlu sözcüğü *i-* ‘yapmak’ fiilinden *iş* olarak açıklar (1990, s. 69).

iş küç

Orhun Türkçesi

iş küç: “iş güç”

“kormiş; elig yıl işig küçüg birmiş. İlgerü kün togsıkda Bük ili kaganka tegi süleyü birmiş; kurıgaru Temir Kapıgka tegi süleyü birmiş; Tabgaç kaganka ilin törüsin alı birmiş. Türk kara kamag” (KT D 8).

Türkiye Türkçesi

iş güç: “uğraş.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

iş-güc: “1. Faaliyet, çalışma, emek, zahmet. 2. Meşguliyet, bir şeyle uğraşma. 3. Bir iradede veya kuruluştta çalışma, hizmet etme.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

İş küç şeklindeki birleşik sözcük sadece TT ve AT’de geçmektedir. TT’de ilk sözcük ses özelliklerini korurken ikinci sözcükte *küç* > *güç* değişiminde söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. AT’de de ilk sözcük ses özelliklerini korumuştur. İkinci sözcükte *küç* > *güc* değişimiyle söz başında /k/ > /g/ şeklinde, söz sonunda da /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *iş* ve *küç* sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Diğer lehçeler için bk. *iş* ve *küç*.

it⁻⁹⁷

Orhun Türkçesi

it-: “örgütlemek, teşkilatlandırmak, düzenlemek”

⁹⁷AnaT: *ēt*- ‘düzenlemek, tanzim ve tertip etmek’ (Tekin, 2022, s. 187).

“törüg kazganıp uça barmış. Kañım kaganka başlayu Baz Kaganıg balbal tikmiş. Ol törüde üze eçim kagan olurtı. Eçim kagan olurupan Türk bodunug yiçe itdi, igit(t)i. Çıgañıg [bay kılıtı; azıg üküş kılıtı].” (KT D 16).

Türkiye Türkçesi

et-: “1. Bir işi yapmak; eylemek. 2. "İyi, kötü" zarflarıyla birlikte davranmak. 3. Bir zamana erişmek. 4. Birini bir şeyden yoksun bırakmak. 5. Eşit değer kazanmak. 6. Herhangi bir değerde olmak. 7. Kötülükte bulunmak. 8. Küçük veya büyük abdestini yapmak.” (TS, 2023).

[edil-]: “1. Etme işine konu olmak; yapılmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

et-: “1. Bir işi yapmak, yerine getirmek. 2. Yardımcı fiil olarak isimlere takılarak birleşik fiil yapılır ve ismin anlamı ile bağlı hareketi bildirir.” (ATS, 2018).

[edil-]: “etmek işine konu olmak; yapılmak. Etmek fiili uygulamak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

et-: “1. Bir işi yerine yetirmek, amala aşyrmak. 2. Taýýarlamak, bişirmek (nahar hakynda). 3. Bir zady öndürmek, işläp çykarmak, ýasamak. 4. Isimlerden soñ *etmek* kömekçi işligi gelip, düzümlü işlik ýasalýar.” (TDDS, 2015).

[edil-]: “1. Biri tarapyndan yerine yetirilmek, amala aşyrylmak. 2. Taýýarlanmak, ýasalmak, çykarylmak, öndürilmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yet-: “etmek.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 394).

[eden-]: “edinmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük GT’de *yet-* diğer lehçelerde *et-* şeklindedir. Tüm lehçelerde /i/ > /e/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuş, ayrıca GT’de söz başında /y/ sesi türemiştir. GT’de *eden-* fiilinde söz başı /y/ türememiş, söz ortasında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. İkinci hecedeki /e/ sesi ilk hecedeki ünlünün etkisiyle /i/ > /e/ şeklinde genişlediği anlaşıyor. Diğer lehçelerdeki *edil-* fiillerinde de söz ortasında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **it-* şeklindedir. Hacıeminoğlu, sözcüğü *i-* fiiline bağlar (1990, s. 72). *Edil-* fiilleri et- [eylem] -il- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir.

itgüçi

Orhun Türkçesi

itgüçi: “yapıcı, inşaat ustası” (KT K 13).

Değerlendirme

İt- [eylem] -güçi [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *it-*.

itin-

Orhun Türkçesi

itin-: “örgütlenmek” (KT D 10).

Değerlendirme

İt- [eylem] -(i)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *it-*.

5.8. K

kab-

Orhun Türkçesi

kab-: “birleşmek”⁹⁸ (T 12).

Değerlendirme

Kab- eylemi müstakil olarak sözlüklerde geçmez fakat bu fiilden gelişen sözcükler bulunur. bk. *kabış-*.

kabış-

Orhun Türkçesi

kabış-: “buluşmak, birleşmek”

“Arkuk Kırkız Küçlög Kagan yağıımız boltı. Ol üç kagan ögleşip Altun Yış üze kabışalım timiş. Ança ögleşmiş; Öñre Türk kagangaru sülelim timiş. Añaru sülemeser, kaç neñ erser ol bizni,” (T 20).

Türkiye Türkçesi

⁹⁸*DLT kawuş-* “kavuşmak” < *kab-ış-*. *DLT*’deki kapsa- “çevresini sarmak” ile ilgili olamaz. Çünkü anıtlardaki -b *DLT*’de -b veya -p olamaz; ancak -w olabilir. Bağlam da kavuşmaya, birleşmeye uygun (Ercilasun, 2021a, s. 142).

kavuş-: “1. Ayrı kalınan, sevilen bir kimseyle bir araya gelmek, onu yeniden görmek; ermek. 2. Yokluğu çekilen veya çok istenen bir şeye erişmek, onu elde etmek. 3. Bir yere katılmak. 4. Bir araya gelmek. 5. Güneş batmak. 6. Varmak, ulaşmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[qavşur-]: “kavuşmasını veya kavuşmalarını sağlamak.” (ATS, 2018).

qovuş- (I): “1. Birleşmek, bitişmek. 2. Bir şeyle birleşerek onun içinde yok olup gitmek. // Birbirine çok yaklaşmak, birbiri ile birleşmek, aralarındaki mesafe yok olup gitmek, bitişmek. 3. Görüşmek, ayrılık ve hicrandan sonra erişmek, kavuşmak. // Varmak, ulaşmak. 4. İyileşmek, kapanmak (yara). 5. Bazı isimlere takılarak birleşik fiiller ve çeşitli ifadeler oluşturulur.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gowuş-: “1. Iberilen, yollanan zat öz eýesiniň eline düşmek, iberilen yerine ýetmek, gelip ýetmek. 2. Duşmak. 3. Tanyşmak, duşuşmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kauş- / kavuş-: “kavuşmak, birleşmek, bir araya gelmek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *kavuş-* şeklindedir. Öncelikle söz ortasında /b/ > /v/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Daha sonra /v/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. Bu yuvarlaklaşma sözcüğün ünlüleri bakımından aykırılışmaya sebep olmuştur. AT’de sözcük *qovuş-* şeklindedir. Sözcükte söz ortasında /b/ > /v/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Daha sonra /v/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. Bu yuvarlaklaşma sözcükte aykırılışmaya sebep olmuş fakat /u/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle ilk hecede /a/

sesini /o/ şeklinde yuvarlaklaştırınca bu aykırılışma ortadan kalkmıştır. *Kabış-* fiilinin ekleşmiş şekli AT’de *qavşur-* şeklindedir. Burada sözcüğün ilk ünlüsü değişime uğramamıştır fakat ekleşme sırasında sözcüğün vurgusuz dar orta hece ünlüsü düşmüştür. TkmT’de sözcük *gowuş-* şeklindedir. Söz ortasında /b/ > /w/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Sözcükte /w/ sesi yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /ı/ > /u/, ilk hecede /a/ > /o/ yuvarlaklaşmasına sebep olmuştur. Söz başında da /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. GT’de sözcük *kavuş-* ve *kauş-* şeklindedir. *Kavuş-* sözcüğünde söz ortasında /b/ > /v/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Daha sonra /v/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. Bu yuvarlaklaşma sözcüğün ünlüleri bakımından aykırılışmaya sebep olmuştur. *Kauş-* sözcüğünde de aynı durum olmuş, daha sonra /v/ sesi düşmüş ve ünlü ikizleşmesi ortaya çıkmıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük kab- [eylem] -(1)ş- [eylemden eylem yapım eki (işteşlik)] şeklinde çözümlenebilir. Hamilton, sözcüğün kökünü ka- ‘katmak, eklemek, yığmak’ -v- ‘bağlaşmak, birleşmek, kavuşmak’ şeklinde açıklar (1998, s. 98). AT’deki *qavşur-* eylemi de qav- [eylem] -(u)ş- [eylemden eylem yapım eki (işteşlik)] -(u)r- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir.

kaç

Orhun Türkçesi

kaç: “kaç (kaç neş erser: ne zaman olsa, eninde sonunda)”

“Arkuk Kırkız Küçlüğ Kagan yağıımız boltı. Ol üç kagan ögleşip Altun Yiş üze kabışalım timiş. Ança ögleşmiş; Öñre Türk kagangaru sülelim timiş. Anşaru sülemeser, kaç neş erser ol bizni,” (T 20).

Türkiye Türkçesi

kaç: “1. Herhangi bir şeyin niceliğini sormak için kullanılan soru sıfatı. 2. Soru ifade etmeyen cümlelerde kullanıldığında “birçok” anlamında kullanılan bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qaç: “1. Kaçmak fiilinin emir hâli. 2. Kaç tane, kaç paraya, kaç. 3. İnce ve uzunlamasına kesilmiş parça.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

kaç: “kaç (soru).” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Gülensoy, sözcüğü *ka+ç şeklinde değerlendirmiş ve *ka ile yapılan soru sözcüklerini örnek olarak vermiştir (2007, s. 449). Bu bakımdan TkmT için bk. *kani*.

kagan

Orhun Türkçesi

kagan: “kağan”

“kop itdim. Ol amtı ańıg yok. Türk Kagan, Ötüken yış olursar ilte buş yok. İlgerü Şańtun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. Birigerü Tokuz

Ersinke tegi süledim, Töpütke kiçig tegmedim. Kurıgaru Yinçü ögüz” (KT G 3).

Türkiye Türkçesi

kağan: “hanların bağlı olduğu devlet başkanı.” (TS, 2023).

hākān: “1. Türk, Moğol ve Tatar hanları için "hükümdarlar hükümdarı" anlamında kullanılan bir ünvan. 2. Osmanlı padişahlarına verilen ünvan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qaan: “imparator, hakan önce Moğol, sonra Çin hükümdarlarının ünvanı.” (ATS, 2018).

xāqān: “1. Türk devlet başkanlarının kullandığı ünvanlardan biri, hanlar hanı, hakan. “Kağan” kelimesinden geldiği sanılıyor. 2. Padişah, hükümdar, sultan.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *kağan* ve *hākān* şeklindedir. *Kağan* sözcüğünde söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. *Hākān* sözcüğünde ise söz başında /k/ > /h/ şeklinde sızıcılaşma, söz ortasında /g/ > /k/ şeklinde ötümsüzleşme olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüleri /a/ > /ā/ şeklinde uzamıştır. AT’de sözcük *qaan* ve *xāqān* şeklindedir. *Qaan* sözcüğünde önce söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuş, daha sonra /ğ/ sesi düşmüştür. *Xāqān* sözcüğünde ise söz başında /k/ > /x/ şeklinde sızıcılaşma, söz ortasında /g/ > /q/ şeklinde ötümsüzleşme olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüleri /a/ > /ā/ şeklinde uzamıştır. *Kagan* sözcüğünün Farsçaya geçip *hākān* şeklini aldığı ve tekrar Türkçeye geçtiği anlaşılıyor. bk. Doerfer, 1967, s. 173.

Şekil bilgisi

Tekin, sözcüğün yabancı olduğunu söylemiştir (2023c, 292). Alyılmaz (2008, s. 54-55) ise, *kağan* ünvanının *ağa* ‘büyük, büyük ağabey’ ve *kan* ‘han’ kelimelerinin birleşimiyle (**ağa + kan > *ağa + ğan > kağan*) ortaya çıkmış olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu düşünmüştür (Erkoç, 2018, s. 381). Clauson, kendi imlasıyla, *xağan* sözcüğüyle *xa:n* arasındaki ilişkiyi belirsiz görür ve şekil olarak birleştiremeyeceklerini, Türkçeye geçtikleri dillerdeki alternatif şekiller olabileceğini iddia etmiştir (1972, s. 611). Karaağaç ise Türkçe *kağ*: ‘baba’ ~ *kam*: ‘kam, şaman rahibi’ ~ *kağan*: ‘hükümdar, hakan’ > Farsça *han/hakan* ‘hükümdar, bağbuğ’ (Steingass) > Türkçe *han/hakan*: ‘hükümdar, sultan’ değerlendirmesinde bulunur (1997, s. 509). Dolayısıyla ona göre *han* ve *hakan* kelimeleri geri ödünçlemedir. Ayrıca bk. Doerfer, 1967, s. 141-179.

kaganla-

Orhun Türkçesi

kaganla-: “kağan yapmak” (KT D 7).

Değerlendirme

Kagan [ad] +*la-* [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *kagan*.

kaganlıg

Orhun Türkçesi

kaganlıg: “kağanlı, kağanı olan” (KT D 18).

Değerlendirme

Kagan [ad] +1ıg [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *kagan*.

kagansıra-

Orhun Türkçesi

kagansıra-: “kağansızlaşmak” (KT D 13).

Değerlendirme

Kagan [ad] +sıra- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *kagan*.

kagansırat-

Orhun Türkçesi

kagansırat-: “kağansızlaştırmak” (KT D 18).

Değerlendirme

Kagan [ad] +sıra- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *kagan*.

kal-⁹⁹

---

⁹⁹AnaT: *kāl-* ‘kalmak’ (Tekin, 2022, s. 177).

Orhun Türkçesi

kal-: “kalmak”

“üçün igidmiş kaganıñın sabın almatın yir sayu bardıg. Kop anta alkıntıg, arıltıg. Anta kalmışı yir sayu kop toru, ölü yorıyur ertig. Teñri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün kagan olurtum. Kagan olurup” (KT G 9).

Türkiye Türkçesi

kal-: “1. Olduğu yeri ve durumu korumak, sürdürmek. 2. Zaman, uzaklık veya nicelik belirtilen miktarda bulunmak. 3. Konaklamak. 4. Yaşamak. 5. Eğleşmek. 6. Hayatını sürdürmek. 7. Varlığını korumak, sürdürmek. 8. Oyalanmak, vakit geçirmek. 9. Sınıf geçmemek. 10. İşlemez, yürümez duruma gelmek. 11. İleriye atılmak; ertelenmek. 12. Bir şeyle kaplanmak, bir şeye bulanmak. 13. Bir işi belli bir noktada bırakmak. 14. Miras olarak geçmek. 15. Yapamamak. 16. Belli bir gelire geçinmek zorunda bulunmak. 17. Yetinmek. 18. Sınırlanmak. 19. Herhangi bir durumu sürdürmek. 20. Olmak, herhangi bir durumda bulunmak. 21. Kök veya gövdeleri sonuna -a (-e), -ıp (-ip) zarf-fiil eki almış fiillere gelerek süreklilik bildiren birleşik fiiller oluşturur.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qal-: “1. Olduğu yerde aynı şekilde durmak, kalmak, yerini değiştirmemek, yerini terk etmemek. 2. Üst sınıfa geçmemek (öğrenci). 3. Var olmak, mevcut olmak, devam etmek, yaşamak. 4. Yaşamak, hayatta olmak. *qalmamaq* şeklinde: ölmek, yaşamamak, hayatta olmamak. 5. Kullanıldıktan, sarf edildikten sonra belirli bir miktarda mevcut olmak, kalmak, artmak. 6. Bir sayıyı bir sayıdan çıkardıktan sonra artmak. 7. Tehir edilmek, sonraya bırakılmak, durdurulmak, vazgeçilmek, bırakılmak, terk edilmek. 8. Bir yerde unutulup bırakılmak, unutulmak. 9. Miras kalmak, miras olarak intikal etmek. 10. Mahrum olmak, kaybetmek, elinden kaçırmak, çıkarmak. 11. Yapamamak, başaramamak, devam ettirememek,

gidememek, katılamamak. 12. Gecikmek, yetişememek, gecikerek yerinde kalmak. 13. Geldikten sonra geçici olarak bir yerde yerleşmek, bir yere inmek; konaklamak, misafir olmak. 14. Ait olmak, üzerine vazife olmak, vazife olarak kalmak. 15. Takılmak, takılarak kalmak, giderek çıkamamak. 16. Bir duruma düşmek, bir durum içinde kalmak. 17. Muhafaza etmek, devam etmek, vazgeçmemek, üzerinde durmak (fikir, düşünce vb.). 18. Gecikmek, durmak, bir yere takılıp kalmak. 19. Vakit, zaman için kullanılır (Saat bire beş dakika kaldı.). 20. Karşıt şeklinde *qalmamaq*: a- Hepsi harcanmak, çalıştırıp bitmek. b- Ölüp bitmek, mahvolmak (mahvedilmek). c- Kifayetli kabul etmemek, kâfi görmemek, yetersiz görmek. d- Geri kalmamak. e- Hareketine, işine vb. devam etmek, durdurmamak, vazgeçmemek. 21. *Qalmamışam, qalmamışıq* şeklinde: ihtiyacım(ız) yoktur, bize lazım, gerek değil. 22. Bazı isimlere takılarak ismin anlamına göre birleşik fiiller veya çeşitli ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gäl-: “1. Bir ýerden ikinji ýere gitmän ýa-da äkidilmän, öňki ýerde bolmak. 2. Ýaryşda soň gelmek, işde we ş.m. ýetişmän yzda bolmak, yzagalak bolmak. 3. Bir ýere gitmekden saklanmak. 4. Ýetişip bilmezlik. 5. Ýatdan çykmak, alynman gaýdylmak. 6. Harçlanyndan, sowlanyndan belli bir möçberde artyk bolmak, galyndy bolmak. 7. Wagt, möhlet gerek bolmak. 8. Bökdenmek, ýöremän ýatmak. 9. Bir iş etmek ukybyny ýitirmek (öňünden gelýän söz çykyş düşümde gelýär). 10. Aýrylmak. 11. Soňa goýulmak, başga wagta geçmek. 12. *Galmak* kömekçi işligi sypatdan soň gelip, täze manyly düzümlü işlik ýasalýar. 13. *Galmak* kömekçi işligi hal işliginden soň gelip, täze manyly düzümlü işlik ýasalýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kal-: “kalmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüsü uzundur. Bu uzun ünlü ötümlüleşmeye sebep olmuş olmalıdır.

Şekil bilgisi

Gülensoy, sözcüğü *kā- ‘yığmak, biriktirmek’ + -l- ‘edilgenlik eki’ şeklinde değerlendirmiştir (2007, s. 454). Ayrıca bk. Hamilton, 1998, s. 98.

kalın

Orhun Türkçesi

kalın: “kalın”

“kaltaçı biz. Öz (i)çi taşın tutmuş teg biz. Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş; yinçge erklig üzgeli uçuz. Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş; yinçge” (T 13).

Türkiye Türkçesi

kalın (I): “1. Cisimlerde uzunluk ve genişlik dışında üçüncü boyutu çok olan (cisim), ince karşıtı. 2. Enli ve gür (kaş). 3. Yoğun, akıcılığı az olan. 4. Etili, dolgun olan. 5. Pes olan (ses)i ince karşıtı.” (TS, 2023).

kalın (III): “mayalı hamurun parçalara ayrılıp tandırda pişirilmesiyle elde edilen ekmek türü.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qalın (I): “1. Gövdesi çok yer kaplayan, kalın. 2. Birbirine çok yakın ağaçlardan, dallardan budaklardan ibaret olan; sık. 3. Kesif, yoğun, şeffaf olmayan. 4. Kaba, nazik olmayan.” (ATS, 2018).

qalın (II): “1. Pideye benzeyen, hamuruna süt, yağ, şeker, yumurta, baharat vb. karıştırılarak pişirilen bir çeşit ekmek. 2. Lavaş ekmeği.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

galyň (I): “ýuka däl, küti.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kalın: “1. Kaba, kalın. 2. Gebe.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. Tkmt’de *galyň* şeklindedir. Sözcükte söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme, söz sonunda da /n/ > /ŋ/ şeklinde art damaksillaşma olmuştur. Bu değişim *galyň (II)* sözcüğünden bulaşma yoluyla oluşmuştur.

Şekil bilgisi

Clauson, *kalın* sözcüğünün *kal-* fiiliyle ilişkisini anlamsal olarak zayıf bulur (1972, s. 622). Banguoğlu, *kalın* sözcüğünü *kal+ın* olarak değerlendirmiştir (2015, s. 181). Hamilton, sözcüğü *ka-l-(ı)n* şeklinde değerlendirir (1998, s. 98).

kalıŋ

Orhun Türkçesi

kalıŋ: “haraç, mal”

“tapa süledim; bodunug anta buzdum. Tab[gaç O]ŋ Tutuk, biş tümen sü kelti. Iduk Başda süñüşdüm; ol süg anta yok kışdım. Yigirmi yaşıma Basmlı iduk (k)ut oğuşum bodun erti; arkış idmaz tiyin süledim. K(...)t içgertim; kal(ıñın) ebirü kelürtüm. İki otuz yaşıma Tabgaç” (BK D 25).

Türkiye Türkçesi

kalın (II): “ağırlık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

kalım: “Orta Asya’da evlenirken damadın kızın baba ve annesine verdiği para, mal vb.; başlık.” (ATS, 2018).

qalan (II): “Moğollar devrinde bir yerin valisi, hâkimi vb. bir yere giderken ahaliden yapacağı masraflar karşılığında aldığı para.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

galyň (II): “gelin edinilende ýigit tarapdan gyz üçin geçirilýän mal.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kalım: “1. Yan gelir, ek kazanç. 2. Çeyiz, başlık; ikram.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *kalın* şeklindedir. Sözcükte söz sonunda /ŋ/ > /n/ şeklinde dişsilleşme olmuştur. AT’de *kalım* ve *qalan* şeklindedir. *Kalım* sözcüğünde söz başında /k/ > /k/ şeklinde ön damaksıllaşma olmuştur. Çünkü AT’de kalın ünlülü sözcüklerde /q/ sesi kullanılır. Söz sonunda da /ŋ/ > /m/ şeklinde dudaksıllaşma olmuştur. *Qalan* sözcüğünde ise /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ı/ > /a/ şeklinde genişlemeye sebep olmuştur. Söz sonunda ise /ŋ/ > /n/ şeklinde dişsilleşme olmuştur.

TkmT’de sözcük *galyň* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. GT’de sözcük *kalım* şeklindedir ve söz sonunda /ŋ/ > /m/ şeklinde dudaksıllaşma olmuştur.

Şekil bilgisi

Banguoğlu, sözcüğü *kal+ıŋ* şeklinde değerlendirir (2015, s. 181).

kalısız

Orhun Türkçesi

kalısız: “eksiksiz”

“(…) birle, Koşu Tutuk birle süñüşmiş. Erin kop ölümiş. Ebin barımın kalısız kop kelürti. Köl Tigin yiti otuz yaşına Karluk bodun, erür barur erkli yağı boltı. Tamag Iduk Başda süñüşdümüz.” (KT K 1).

Türkiye Türkçesi

[kalık]: “1. Kalmış, artmış. 2. Eskimiş. 3. Evlenme çağı geçmiş, evde kalmış (kız). 4. Eksik.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[qalıqsız]: “bölme işleminde kalan çıkmayan, tam bölünen.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gālak (I)]: “1. Ýaryşda we ş.m. yzda galýan, ýetişmeýän, süýrenjeň, asgynjak. 2. Ösüşin pes derejesinde duran, durmuşdan yza galýan.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Kalısız sözcüğü lehçelerde yoktur fakat bu aynı kökten gelişen sözcükler vardır. Sözcüğün kökünü *kal-* olarak düşündüğümüzde TT, AT ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüsü uzundur. Bu uzun ünlü ötümlüleşmeye sebep olmalıdır.

Şekil bilgisi

Sözcük *kal-* [eylem] -ı [eylemden ad yapım eki] +sız [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Lehçelerdeki *kalık* sözcüğü *kal-* [eylem] -(ı)k [eylemden ad yapım eki] şeklindedir. *Qalıqsız* sözcüğü de bu sözcüğe eklenen +sız ekiyle oluşmuştur. GT için bk. *kal-*.

kalma-

Orhun Türkçesi

kalma-: “kalmamak” (T 4).

Değerlendirme

Kal- [eylem] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük sözlüklerde geçmez. bk. *kal-*.

kamag

Orhun Türkçesi

kamag: “hepsi, tamamı, tam”

“Kamağı biş otuz süledimiz; üç yigirmi sünüşdümüz. İlligig ilsiretdimiz, kaganlığıg kagansıratdımız; tizligig sökürtümüz, başlığıg yüküntürtümüz. Türgiş kagan Türkümüz, [bodunum](uz) [erti. Bilmedükin]” (KT D 18).

Türkiye Türkçesi

kamu: “1. Halk hizmeti gören devlet organlarının tümü. 2. Bir ülkedeki halkın bütünü, halk, amme. 3. Hep, bütün.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

hamı: “olanların tamamı, bütün insanlar.” (ATS, 2018).

qamaq: “1. Eski bir Türk boyunun adı. 2. Tamamı, bütünü, hepsi.” (ATS, 2018).

[qamın]: “her vakit.” (ATS, 2018).

qamu: “bir ülkedeki halkın tamamı, herkes, genel, umum.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *kamu* şeklindedir. Sözcükte /m/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /a/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. Bu değişim sözcüğün ünlüleri açısından aykırılışmaya sebep olmuştur. Ayrıca söz sonunda /g/ sesi düşmüştür. AT’de sözcüğün *hamı*, *qamaq*, *qamı* ve *qamu* şeklinde pek çok alternasyonlu hâli vardır. *Hamı* sözcüğünde söz başında /k/ > /h/ şeklinde sızıcılaşma, ikinci hecede /a/ > /ı/ şeklinde daralma olmuştur. Söz sonunda da /g/ ünsüzü düşmüştür. *Qamaq* sözcüğünde söz sonunda /g/ > /q/ şeklinde ötümsüzleşme olmuştur. *Qamı* sözcüğünde ise ikinci hecede /a/ > /ı/ şeklinde daralma meydana gelmiştir. Söz sonunda da /g/ sesi düşmüştür. *Qamu* sözcüğündeki değişim TT’deki sözcük ile aynıdır.

Şekil bilgisi

Sözcük *kamağ şeklindedir. AT’de geçen *qamın* sözcüğü *qamı* [ad] +n [addan ad yapım eki] şeklindedir. Eraslan, sözcüğün *qamağ* < (Orta İr. *hamāg*) şeklinden geçtiğini söyler (2012, s. 576). Clauson (1972, s. 627), Gabain (1988, s. 277) ve Menges (1994, s. 170) da aynı görüştedir. Şirin, bu sözcüğün Orta Farsçadan (*hamāg*) Türkçeye geçmiş bir öge olduğu kabul edilmekteyse de (ED: 627a; Erdal 2004: 225; TMEN I: 2) *EDAL*’daki Altayca veriler bu görüşleri çürütür.” diyerek bu görüşe karşı çıkmıştır (2020, s. 59). *Qamağ* sözcüğünün ilk anlamı bu sözcükle ilgili değildir.

kan (I)¹⁰⁰

Orhun Türkçesi

kan (I): “kan”

“bardıg; kurıgaru barıgma bardıg. Barduk yirde edgüg ol erinç: Kanıñ subça yügürti, süñükün tagça yatdı. Beglik urı oğluñ kul boltı; işilik kız oğluñ küñ boltı. Bilmedük üçün, [yablakıñın üçün eçim kagan uça bardı].” (KT D 24).

Türkiye Türkçesi

kan: “1. Atardamar ve toplardamarların içinde dolaşarak hücrelerde özümleme, yadımlama görevlerini sağlayan plazma ve yuvarlardan oluşmuş kırmızı renkli sıvı; dem (II), hun. 2. Soy.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qan: “1. İnsan ve hayvan damarlarında dolaşan, bu şekilde hücreleri besleyerek hayatın devamını sağlayan, plazma ve yuvarlardan meydana gelen kırmızı sıvı. bk. dəm (IV). 2. Kan akrabalığı anlamında. 3. Birini öldürme. 4. Düşmanlık, kan dökmeye vardırarak düşmanlık. 5. Öldürülen

¹⁰⁰AnaT: *kān* ‘kan’ (Tekin, 2022, s. 177).

kimsenin intikamı, kisası. 6. Kavga, savaş. 7. Tabiat, yaratılış. 8. Aşırı bağlılık, namusa, haysiyete, vatana ve millete düşkünlük.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gān: “esasy damarlar arkaly bedeniň ähli ýerine aýlanyp, ähli öýjüklerini iýmitlendirýän gyzyly reňkli suwuklyk.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kan: “kan.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TkmT’de söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Sözcüğün ünlüsü de uzundur. Diğer lehçelerde sözcük ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kan şeklindedir.

kan (II)

Orhun Türkçesi

kan (II): “han (hükümdar)”

“Türk bodun kanın bulmayın Tabgaçda adrıtı, kanlantı. Kanın kodup Tabgaçka yana içikdi. Teñri ança timiş erinç: Kan birtim,” (T 2).

Türkiye Türkçesi

han (I): “1. Doğu ülkelerinde yerli beyler ve Kırım girayları için kullanılan ünvan. 2. Osmanlı padişahlarının adlarının sonuna getirilen ünvan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

xan (I): “1. Eski Türklerde hakana bağlı veya bağımsız hükümdar, emir. 2. Hükümran, bey, ağa. 3. Aşık oyununda başkan. 4. Canlı benzetmelerde; can yakan, nazlı, işveli gözlere işaret edilir. 5. Bazı birleşik erkek isimlerinin ikinci kısmı.” (ATS, 2018).

xan (IV): “yönetici (düğünde).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

hān: “1. Türki we beýleki halklaryň birnäçesinde hökümdar. 2. Gowy görölüp ýa-da göwnüýetmezçilik bilen ýüzlenilip aýdylýan söz. 3.Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *han* şeklindedir. Söz başında /k/ > /h/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. AT’de *xan* şeklindedir ve söz başında /k/ > /x/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. TkmT’de *hān* şeklindedir. Söz başında /k/ > /h/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Sözcüğün ünlüsü de uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük, Gülensoy’a göre *kagan* sözcüğünün zamanla büzülmesi sonucu meydana gelmiştir. Bu gelişim *kağan* [> *ka’an* > *kaan* > *kān* > *kan* > *han*] şeklindedir (2007, s. 402-403). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*’nde sözcüğün Farsçadan geçtiği belirtilmiştir. Bu olasıdır fakat sözcük önce Türkçeden Farsçaya geçmiş olmalıdır. krş. *kagan*.

kanı

Orhun Türkçesi

kanı: “hani, nerede”

“bodun ança timiş: İllig bodun ertim, ilim amtı kanı; kimke ilig kazganur men tir ermiş. Kaganlıg bodun ertim, kaganım kanı; ne kaganka işig küçüg birür men tir ermiş. Ança tip Tabgaç kaganka yagı bolmış.” (KT D 9).

Türkiye Türkçesi

[hangi]: “iki veya daha çok şeyden bir tanesini belirtecek bir cevap istemek için kullanılan soru sıfatı; ne (II).” (TS, 2023).

hani (I): “1. "Nerede, ne oldu, nerede kaldı" anlamlarında kullanılan bir söz. 2. Karşıdakinin daha önceden bildiği bir şey kendisine hatırlatılmak istenildiğinde kullanılan bir söz. 3. Verilen sözü hatırlatan sözün başına getirildiğinde sitem anlatan bir söz. 4. Bazen "bari" anlamında kullanılan bir söz. 5. "Doğrusunu söylemek gerekirse, kaldı ki, üstelik" anlamlarında kullanılan bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ha (III)]: “bilinmeyen, belirsiz zaman ve mekân bildirir; hangi. 2. Bir şeyin devam ettiğini bildirir.” (ATS, 2018).

hanı: “1. “Ne oldu, nerede, nerede kaldı” anlamında kullanılan bir söz. 2. Sözün başına getirilerek unutulan bir vaadi hatırlatmak gayesiyle kullanılır. 3. Kaldı ki, üstelik, hani...” (ATS, 2018).

[hansı]: “1. İki veya daha çok şeyden bir tanesini belirtecek bir cevap istemek için kullanılan soru sıfatı. 2. Fiili dilek veya şart birleşik zamanında

olan cümlelerde, nesnenin veya cümlenin belirteni durumunda olduğunda nesnedeki kavramı genelleştirir. 3. Kim, hangi şey.” (ATS, 2018).

[qanqı]: “iki veya daha çok şeyden bir tanesini belirtecek bir cevap istemek için kullanılan soru sıfatı olan ‘hangi, hangisi’ sözünün eski şekli.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

hany: “1.”Nirede, haýsy ýerde?” diýen ýaly many aňladýan sorag çalyşmasy. 2. “Ýeri, ýeri bakaly” we ş.m. many aňladýan giriş sözi.” (TDDS, 2015).

[haýsy]: “köp zadyň birini anyklamak üçin ulanylýan sorag çalyşmasy.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[angı / hangı]: “hangisi.” (GTS, 1991).

ani: “ki” (GTS, 1991).

hani: “hani, nerede.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük muhtemelen *kañı* şeklinden *kanı* olmuştur. ET’de ve çağdaş lehçelerde söz ortasındaki /n/ sesi /y/ olarak da kullanılmaktadır. Nitekim *DLT*’de sözcüğün *kanı*, *kanu* ve *kayu* şekilleri vardır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 682, 696). Karabalgasun yazıtında da sözcük bu sesle yazılmıştır (Tekin, 2016, s. 68). Çağdaş lehçelerde de durum böyledir. TkmT’deki *haýsy* sözcüğü bunun güzel bir örneğidir.

Kanı sözcüğü müstakil olarak TT’de *hani* şeklindedir. Söz başında /k/ > /h/ sızıcılaşması olmuş, söz sonunda da /ı/ > /i/ incelmeleri olarak aykırılışma meydana

gelmiştir. *Hangi* sözcüğü de muhtemelen bu sözcükten gelişmiştir. Sözcüğün ekleşme sırasında vurgusuz dar orta hece ünlüsü düşmüştür. AT'de sözcüğün alternasyonlu kökü *ha* şeklinde de bulunur ve söz başında /k/ > /h/ sızıcılaşması olmuştur. *Hanı* sözcüğünde de aynı durum vardır. *Hansı* sözcüğünde de söz başında /k/ > /h/ sızıcılaşması olmuş, ayrıca sözcüğün vurgusuz dar orta hece ünlüsü /ı/ düşmüştür. *Qanqı* sözcüğünde de bu düşme olayı olmuş fakat söz başı /k/ varlığını korumuştur. TkmT'de *hany* sözcüğünde de söz başında /k/ > /h/ sızıcılaşması olmuştur. *Hayısy* sözcüğünde de bu durum olmuş, ayrıca vurgusuz dar orta hece ünlüsü /ı/ düşmüştür. Bu sözcükte söz ortasında /ń/ sesinden gelişen akıcı /ý/ sesi kullanılmıştır. GT'de *ani* ve *hani* şeklindedir. *Hani* sözcüğünde söz başında /k/ > /h/ sızıcılaşması olmuş, söz sonunda da /ı/ > /i/ incilmesiyle aykırılışma meydana gelmiştir. *Ani* sözcüğünde de aynı olaylar olmuş, daha sonra söz başındaki /h/ sesi düşmüştür. *Angı* ve *hangı* sözcüklerinde de vurgusuz dar orta hece ünlüsü /ı/ düşmüştür. Ayrıca söz başında /k/ > /h/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra *angı* sözcüğünde bu ses düşmüştür.

Sözcüklerde görülen /ı/ > /i/ incilmesiyle aykırılışma, sözcüğün aslında ön damak /ń/ ünsüzünden geliştiğinin belirtisidir. Sözcükler daha önceki devirlerde *kanqı* ve *kanğı* şeklinde de kullanılır.¹⁰¹ *Hangi* vb. sözcüklerde görülen vurgusuz dar orta hece ünlüsünün düşmesi DLT'de de görülür: *kayuda*, *kayda* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 683).

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökü *ka* ve *kań* şeklinde alternasyonlu olduğu anlaşılıyor. AT'de bu kök yaşamaktadır. Gülensoy sözcüğü *kanı* < **ka+n+ğı* şeklinde değerlendirmiş fakat eklerin yapısı hakkında bilgi vermemiştir (2007, s. 404). Tekin ise sözcüğün kökünü **ka(n)* olarak değerlendirmiştir (2016, 246). Rezaei, bu konu hakkında ayrıntılı makale yazmış fakat /n/ sesine değinmemiştir (2018, s. 272-283). Bizce sözcüğün kökü *ka* ve *kan* şeklinde alternasyonludur. *Kaçan*, *hara* gibi sözcüklerde *ka / ha*; *hayısy*, *hani*, *hanı*,

¹⁰¹(Ünlü, 2013, s. 575-576 ve Tulum, 2011, s. 1091)

kanı, gibi sözcüklerde *kan / han – kay / hay* kökü kullanılır. Sözcük hakkında farklı değerlendirmeler için bk. Yavuzarslan, 1993, s. 309-320; Rezaei, 2018, s. 272-283.

Sözcük *kan* [ad (soru kelimesi)] +ı [3. teklik kişi iyelik eki (?)] şeklinde çözümlenebilir. Lehçelerdeki *hansı* ve *hayısy* sözcükleri bu sözcüğe eklenen +sı, +sy 3. teklik kişi iyelik ekiyle oluşmuştur. *Hangi, qanqı, angı, hangı* sözcüklerindeki +gı, +qı eki de aitlik ekidir.

kanlan-

Orhun Türkçesi

kanlan-: “han sahibi olmak” (T 2).

Değerlendirme

Kan [ad] +la- [addan eylem yapım eki] -n- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenen sözcük sözlüklerde görülmez. bk. *kan (II)*.

kantan

Orhun Türkçesi

kantan: “nereden, nasıl” (KT D 23).

Değerlendirme

Kan(ı) [ad (soru kelimesi)] +tan [ayrılma durumu eki] şeklinde çözümlenen sözcük sözlüklerde geçmez. bk. *kanı*.

kaŋ

Orhun Türkçesi

kaŋ: “baba” (BK G 11).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde geçmemektedir fakat sözcüğün kökü akrabalık bildiren *ka olabilir. Bu bakımdan bk. *katun*.

kapıg

Orhun Türkçesi

kapıg: “bk. Temir Kapıg” (KT D 2).

Türkiye Türkçesi

kapı: “1. Bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı; bap. 2. Bu açıklıktaki açılıp kapanan kanat. 3. Tavla oyununda iki pul üst üste getirilerek karşı oyuncunun o haneyi kullanmasına engel olunan yer. 4. Geçim sağlamak için çalışılan iş yeri. 5. Osmanlı Devleti'nde resmî görev yeri. 6. Portal. 7. Gelir, geçim, kısmet sağlayan yer, kaynak veya imkân. 8. Gidere yol açan gereksinim. 9. Ev gezmesi için gidilen yer.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

gapı (I): “1. Etrafı kapalı bir yere, binaya veya herhangi bir yere girip çıkmak için bırakılan açıklık ve bu açıklığı kapatmak için demir, ahşap vb. yapılan şey. *bk. dər* (I). 2. Ev 3. Evin, binanın önü, giriş kısmı; evin bahçesi. 4. Bir şeyin ağzını, deliğini kapamak, kilitlemek için ahşap, demir, cam

vb.den yapılan şey, kapak. 5. Tavla oyununda iki pulla kapanan yer. 6. Evin duvarları, eve yapışık olan yerler.” (ATS, 2018).

gapı (II): “topla oynanan futbol, hentbol vb. birçok oyunda, oyuncuların topu içine sokmaya çalıştıkları yer veya arasından geçmesine çalıştıkları iki direk.” (ATS, 2018).

gapı (III): “evin bahçesi.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gapy: “1. Jaýa, howla we ş.m. girip çykmak üçin ötelge, girelge, agyz. 2. Jaýyň, howlynyň agzyna oturdylýan işik. 3. Jaýyň önündäki ýer, işigiň önündäki giňişlik.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kapu: “kapı.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *kapı* biçimindedir. Söz sonunda /g/ ünsüzü düşmüştür. AT ve TkmT’de *gapı* biçimindedir. Söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Söz sonunda da /g/ ünsüzü düşmüştür. GT’de sözcük *kapu* biçimindedir. Söz sonunda /g/ ünsüzü düşmüştür. Söz ortasındaki /p/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. Bu değişim sözcüğün ünlüleri bakımından aykırılık meydana getirmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük *kap- [eylem] -(ı)g [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

*kar*¹⁰²

Orhun Türkçesi

kar: “kar”

“yaşıña Kırkız tapa süledimiz. Süñüg batımı karıg söküp en Kögmen yışığ toga yorıp Kırkız bodunug uda basdımız. Kaganın birle Soña yışda süñüsdümüz. Köl Tigin Bayırkun(uñ) ak adgırığ” (KT D 35).

Türkiye Türkçesi

kar: “atmosferdeki su buharının yoğunlaşmasıyla oluşan ve yeryüzüne beyaz ve hafif billurlar biçiminde donarak düşen su buharı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qar: “soğuk havalarda çeşitli şekillerde billurlar hâlinde yağan beyaz yağış, beyaz su kristalleri.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gār: “akja tozgajyklar görnüşinde ýere düşýän ygal.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kār: “1. Kar. 2. Bir çiçek adı (kar çiçeği).” (GTS, 1991).

kar: “kar.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

---

¹⁰²AnaT: *kār* ‘kar’ (Tekin, 2022, s. 178).

Sözcük TT ve AT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Sözcüğün ünlüsü de uzundur. GT’de sözcük kısa ünlülü *kar* şekliyle de uzun ünlülü *kār* şekliyle de bulunur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kar şeklindedir.

kara

Orhun Türkçesi

kara: “kara, siyah”

“küntüz olurmatı kızıl kanım töküti; kara terim yügürti işig küçüg birtim ök. Uzun yelmeg yeme ıt(t)ım ok.” (T 52).

Türkiye Türkçesi

kara (I): “yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü; toprak.” (TS, 2023).

kara (II): “1. En koyu renk; siyah, ak, beyaz karşıtı. 2. Bu renkte olan. 3. Esmer olan. 4. Kötü, uğursuz, sıkıntılı. 5. Leke. 6. İftira.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qara (I): “1. Bütün renklerin en koyusu, siyah. // Bu renkte olan. 2. Çok koyu. 3. Canlı teşbihlerde karanlık, koyuluk anlamında kullanılır. 4. Derisinin rengi siyah olan, zenci (*qaralar* şeklinde: Siyahlar, zenciler, siyah ırka mensup olanlar.) 5. Ölüm, yas, matem ifadesi. 6. Sertlik, koyuluk, amansızlık, çare bulunmazlık bildirir. 7. En aşağı seviyede olan, sade, basit, vasıfsız olan. 8. Bir coğrafi bölgenin, yerin, dağın, suyun vb.nin Kuzey tarafta olduğunu bildirir (Qarayazı “Karayazı” gibi). 9. *Qaralar* şeklinde: Satranç oyununda koyu renkli figürler. 10. Kirli, pasaklı, koyu bir şeyle

boyanmış veya normal rengine nispeten daha koyu. 11. Yazı, harf. 12. Bir yazının müsveddesi, karalama. 13. Kasvetli, ağır, kötü, keder, gam meydana getiren, korku yaratan. 14. Sefalet içinde olan, mutsuz, sevinçsiz, talihsiz, bedbaht. 15. Eziyetli, meşakkatli, çok ağır, kötü. 16. Suç işleyen, kötü, fitne yaratan, menfur, gerici. 17. Yas, matem. 18. Takıldığı kelimelere olumsuzluk, menhusluk, uğursuzluk, meşumluk anlamı kazandırır. 19. Toplumun yüksek tabakasına mensup olmayan, sömürülen, istismar edilen kesim. 20. Eski Rusya’da devlete ait olan, devletin tekelinde olan, özel mülkiyeti olmayan şeyler. 21. İhtisası olmayan, ağır işlerde çalışan; bayağı. 22. Önemsizlik, değersizlik, hiçlik anlamında. 23. Bazı bitki ve hayvan adlarına takılır: kara erik, karabiber vb.” (ATS, 2018).

qara (II): “yer küresinin toprakla örtülü kısmı; toprak.” (ATS, 2018).

qara (III): “1. Resim yapmakta, baskı işlerinde ve yazı yazmakta kullanılan çeşitli renk ve koyulukta boya. 2. Eskiden kalma yazı.” (ATS, 2018).

qara (IV): “tavada kızartılarak pilavın üzerine, yanına konan süs, çeşni tarzındaki şeyler. bk. *mütəncəm*.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gara: “1. Kömrüň reňkindäki, gurum reňkli. 2. Adamyň ýa-da bir zadyň uzakdan, garaňkylykda aýdyň görünmeýän, saýgaryp bolmaýan sudury, salgymy, şekili. 3. Bir zadyň daş görnüşi, gabara. 4. Köwşe çalyňyan gara reňkli krem (ser. gara 1.). 5. Bir zat degip galdyran hapa zyy. 6. Erbetlik, günä, aýyp, etmiş. 7. Oýnalýan kartyň bir güli, garahal. 8. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kara: “1. Kara. 2. Somurtkan; haşin.” (GTS, 1991).

kara (I): “toprak.” (Özakdağ, 2019).

kara (II): “karayağız (at).” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de ise *gara* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökeni tartışmalıdır. *Türkçe Sözlük*’ün 2023 baskısında *kara (I)* için Arapçadan alıntı olduğu belirtilmiştir. Diğer lehçelerin sözcüklerinde de sözcük Türkçe olarak verilmiştir. Biz *kara (I)* sözcüğünün *kara (II)* sözcüğünden gelişebileceği kanısındayız. Dolayısıyla sözcük Türkçe olmalıdır fakat kelimenin çözümlemesi zordur.

Şinasi Tekin, *kara bodun* ifadesindeki *kara* sözcüğünün Farsça ‘savaşçı’ anlamından gelişebileceğini belirtmiştir (2001, s. 202). Clauson ‘siyah’ anlamındaki *kara* için Doerfer (III)’i kaynak göstererek erken dönem Moğolca, Farsça vb. dillerde yaygın olduğunu belirtmiştir (1972, s. 643-644). Gülensoy, sözcüğün Türkçeden Arapçaya geçtiğini söylemiştir (2007, s. 462). Eren, ise sözcük hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

Kahane-Tietze (LFL 6. s.), Doerfer (TMEN 1440) gibi yazarlara göre Arapçadan alınmıştır (< Ar *qārra*).

Kononov (TSb 1975, 161. s.14. not) *kara*’nın bu anlamda belli başlı bütün Türk diyalektlerinde kullanıldığını göz önüne alarak bu görüşe katılmamıştır. Kormuşin (Baskakov Arm 93-99) de *kara*’yı ‘toprak’ olarak en koyu renge verilen *kara* adından ayırmamış ancak Moğolcada *qara*’nın ‘toprak’ olarak geçmediğini belirtmiştir (Eren, 2020, s. 260).

kara bodun

Orhun Türkçesi

kara bodun: “halk kitlesi” (BK D 41).

Değerlendirme

Kara bodun ifadesi lehçelerde geçmez. Ayrı ayrı bk. *kara* ve *bodun*.

kara kamag bodun

Orhun Türkçesi

kara kamag bodun: “halk kitlesi” (KT D 8).

Değerlendirme

Kara kamag bodun ifadesi lehçelerde geçmez. Ayrı ayrı bk. *kara*, *kamag* ve *bodun*.

kargu

Orhun Türkçesi

kargu: “gözetleme kulesi”¹⁰³

“kelit(t)i. Oluruñ tiyin timiş; yelme kargu edgüti urgıl, basıtma timiş. Bög(ü)
Kagan bañaru ança ay(u) ıdmış. Apa Tarkangaru içre sab ıdmış; Bilge
Tuñukuk ańıg ol, öz ol.” (T 34)

Türkiye Türkçesi

kargı: “1. Dalyanlarda büyük balıklar için kullanılan demir kanca. 2. Silah olarak kullanılan, ucu sivri ve demirli uzun mızrak. 3. Kamış.” (TS, 2023).

¹⁰³*DLT*’de kargu, ‘dağın veya yüksek bir yerin üstüne minare şeklinde inşa edilen yapı’ şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun, 2021a, s. 155).

Kargı: “Çorum iline bağlı ilçelerden biri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qarğı / qarğu / qarqı / qarqu: “tek (bir) çenekliler *monocotyledoneae* sınıfının, buğdaygiller *gramineae* ailesindedir. Özellikle tarla kenarlarında çit olarak dikilir. Hasırcılıkta ve mobilyacılıkta kullanılan yüksek boylu bir bitkidir, *arundo donax I.*” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gargy: “suwly ýerde bitýän, gamyş ýaly bogun-bogun, emma ondan uzyn we ýogyn köpýyllyk ösümlük.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses Bilgisi

Sözcük TT’de *kargı* biçimindedir. İlk hecedeki /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /ı/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. AT’de sözcüğün *qarğı*, *qarğu*, *qarqı* ve *qarqu* şeklinde dört farklı hâli vardır. *Qarqı* ve *qarğu* sözcüklerinde söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılışma olmuş, ayrıca *qarğı* sözcüğünde /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /ı/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. *Qarqı* ve *qarqu* sözcüklerinde ise söz ortasında /g/ > /q/ şeklinde ötümsüzleşme olmuş, ayrıca *qarqı* sözcüğünde /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /ı/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. TkmT’de sözcük *gargy* biçimindedir. Söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuş, ayrıca /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /y/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur.

Şekil Bilgisi

Gülensoy, *kargı* ‘kamuş, saz’ = ET *karğı* / *karğu* ‘mızrak; kalın kamuş’ şeklinde açıklama yaparak sözcüğü ET *kar* ‘omuz, kolun üst kısmı’ (EUTS, 166) +*ğı* olarak açıklamıştır. Clauson, sözcüğün *karğuñ* > *karğu:y* > *karğu* şeklinde gelişebileceğini

belirtmiştir (1972, s. 653). Eren, sözcüğe 1. ‘kamış, kalın kamış’, 2. ‘eskiden silah olarak kullanılan ucu sivri ve demirli uzun sırk’ anlamlarını vermiş ve “Eskiden kargının ok ve mızrak yapımında kullanıldığı göz önüne alınırsa ikinci anlamın sonradan geliştiği açık olarak anlaşılır.” açıklamasında bulunmuştur. Gülensoy’un köken bilimi açıklamasına, Eren’in anlam bilimi açıklamasına katılmaktayız. Bununla beraber ET’de ‘mızrak’ anlamındaki *kargı / kargu* sözcüğüne rastlayamadık. Bizce sözcüğün ‘gözetleme kulesi’ anlamıyla kamış bitkisinin uzun boyu arasında benzerlik kurulmuş ve zamanla bitki adı olan *kargı* sözcüğünü karşılar olmuştur. Daha sonra bu bitkiyle değişik kesici ve delici aletler yapılmasıyla da ‘mızrak’ anlamını kazanmıştır.

*kart*¹⁰⁴

Orhun Türkçesi

karı: “yaşlı”

“il yeme il boltı; bodun yeme bodun boltı. Özüm karı boltum, ulug boltum.
Neñ yirdeki kaganlıg bodunka” (T 56)

Türkiye Türkçesi

karı: “1. Bir erkeğin evlenmiş olduğu kadın. 2. Kadın. 3. Yaşlı, ihtiyar.”
(TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qarı (I): “1. İhtiyar kadın. 2. Kadın, eş, zevce. 3. Kindar, gaddar, hilekâr.”
(AT, 2018).

[qarrı-]: “(kadınlar) yaşlanmak, kocamak, ihtiyarlamak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

¹⁰⁴AnaT: *kāri* ‘yaşlı, koca, ihtiyar’ (Tekin, 2022, s. 178).

garry: “1. Garrylyk ýaşyna ýeten, ýaşy könelişen, garran. 2. Adam ady.” (TDDS, 2015).

[garra-]: “1. Garry hala ýetmek, garry bolmak, ýaşyň könelişmek. 2. Ýygyrt-ýygyrt bolmak, gasyn atmak (uzak wagt suwda bolan eliň, aýagyň hamy hakda).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

*karı: “1. Kadın. 2. Eş, zevce.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de ses özelliklerini korumuştur. Sözcük AT’de isim hâlinde ses özelliklerini korurken *qarrı-* fiilinde söz ortasında /r/ türeyerek ünsüz ikizleşmesi meydana gelmiştir. TkmT’de söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, ayrıca söz ortasında /r/ sesi türeyerek ünsüz ikizleşmesi meydana gelmiştir. Ayrıca TkmT’de *garra-* fiilinde bu ses olaylarının haricinde ilk hecedeki /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ı/ > /a/ şeklinde genişlemeye sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökünü bilmiyoruz. Gülensoy’a göre ‘eş’ anlamındaki *karı* sözcüğüyle ‘yaşlı’ anlamındaki *karı* sözcüğü farklı kökene dayanmaktadır. ‘Eş’ anlamındaki *karı* sözcüğünü **kārı* şeklinde çözümlemiş, ‘yaşlı’ anlamındaki *karı* sözcüğünü ise < **kārı* şeklinde değerlendirmiştir (Gülensoy, 2007, s. 468). Ayten Atay ise sözcüğün *ka+iri* > *kari* > *karı* şeklinde birleşik sözcükten gelişebileceğini belirtmiştir (Atay, 2008, s. 118). Özdarendeli de bu görüşe katılarak *ire ~ ere* kelimelerinin Ostyakçadan Türkçeye geçtiğini (Menges, 1968, s. 197) ve kaynak dilde de ‘yaşlı’ anlamında kullanılması sözcüğün hem ‘yaşlı, ihtiyar’ hem de akrabalık adı olarak kullanımına ışık tuttuğunu belirtmiştir (Özdarendeli, 2012, s. 1822). Hacıeminoğlu, sözcüğü *ka-rı-g* şeklinde

değerlendirmiştir (1990, s. 72). ET’de ‘eş’ anlamında *karı* sözcüğünün olmamasından dolayı bizce de ‘yaşlı’ anlamındaki *karı* ile ‘eş’ anlamındaki *karı* sözcükleri farklı köklere dayanmaktadır. ‘Eş’ anlamındaki *karı* sözcüğü *ka* (akrabalık bildirir) köküne dayanır fakat bu köke gelen *+rı* ek mi yoksa araştırmacıların işaret ettiği *iri ~ ire* şeklinde başka bir kelime mi bilemiyoruz. Bu bakımdan TT’de sözcüğün ilk iki anlamı başka kökten gelen *karı* kelimesine aittir. AT’de ikinci anlam bu sözcükle ilgili değildir. GT’de anlamlar bu sözcükle ilgili değildir.

*kaş*¹⁰⁵

Orhun Türkçesi

kaş: “kaş”

“Ança sakıntım: Közde yaş kelser tıda, köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım. Katıgdı sakıntım: İki şad ulayu iniygünüm, oğlanım, beglerim, bodunum közi kaşı yablak boltaçı tip sakıntım. Yogçı sıgıtçı Kıtān Tatabı bodun başlayu” (KT K 11).

Türkiye Türkçesi

kaş: “1. Gözlerin üzerinde kemerli birer çizgi oluşturan kısa kıllar. 2. Eyerin ön ve arkasındaki çıkıntılı bölüm. 3. Sarp kayalık, uçurum. 4. Bağ ve bahçelerde toprak yığarak yapılan sınır, set. 5. Ocağın veya şöminenin üst tarafında bulunan, üzerine malzeme konulan çıkıntı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qaş (I): “1. Göz çukurunun üst kısmında yay şeklinde, kılla kaplı çıkıntı, tüylü çizgi, kaş. 2. Yüzüğe takılan takılan kıymetli kaş. // Bir şeyin üzerine işlenen kaşa benzer süs. 3. Eğerde kaltağın arka ve ön kısmındaki çıkık. 4.

¹⁰⁵AnaT: *kāş* ‘kaş’ (Tekin, 2022, s. 178).

Dağın, derenin, tepenin ön tarafı, tepenin aşağıya doğru bakan kısmı.” (ATS, 2018).

qaş (II): “Bir bütünden veya artan şey.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gāş (I): “1. Göz aýtyminyň üstündäki ýaý kimin gyýlyp duran gür tüý we şonuň duran ýeri. 2. Ýöneliş, wagt-orun, çykyş düşümlerde sözsoň kömekçi hyzmatyny ýerine ýetirip, “edil öňüne, edil öňünde, edil öňünden” manylarynda, köplenç, adam bilen bagly ýagdaýda ulanylýar.” (TDDS, 2015).

gāş (II): “1. Bezeg şaýlaryň (ýüzügiň, gülýakanyň, bilezigiň we ş.m.) ýüzüne oturdylyan gymmatbaha daş. 2. Eýeriň öň tarapynda somalyp duran tommak tutar. 3. Papagyň öň ýüzünde ýerleşip, maňlaýyň üstünden öňe uzap duran ýasy, gaty bölegi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kaş (I): “kaş.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Bu ötümlüleşme muhtemelen sözcüğün uzun ünlüsünden kaynaklanmaktadır.

Şekil bilgisi

Sözcük *kaş şeklindedir.

kat-

Orhun Türkçesi

kat-: “katmak (tün kat-: geceyi gündüze katmak)”

“Sü yorılım tideçi, unamañ. Ol sabıg eşidip sü yoritdım. Altun yışıg yolsuzun aşdım(ız). İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün katdımız; Bulçuka tañ öntürü tegdimiz.” (T 35).

Türkiye Türkçesi

kat-: “1. Bir şeyin içine, üstüne veya yanına, niteliğini değiştirmek veya niceliğini artırmak için başka bir şey eklemek; vermek, zammetmek. 2. Bir araya getirmek. 3. Birlikte göndermek. 4. Döllenmeyi sağlamak için erkek hayvanı dişinin yanına salmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

kat-: “1. İlave etmek, eklemek, içine koymak, dökmek, birleştirmek. 2. Karıştırmak. 3. İçeri tıkmak, sokmak. 4. Bazı isimlerin önüne eklenerek birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gat-: “bir zady ikiniji zada garmak, birikdirmek, goşmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kat-: “katmak, karıştırmak; birleştirmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *ka- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme) şeklinde çözümlenebilir. bk. Hamilton, 1998, s. 98. Karadoğan, fiilin *ka-t- ‘ettirgenlik’ şeklinde değerlendirilebileceğini söylemiştir (2013, s. 7).

katıgtı

Orhun Türkçesi

katıgtı: “dikkatle, iyice”

“Tokuz Oguz begleri, bodunı! Bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tıñla! İlgerü kün togsık(k)a, birigerü kün ortusıñaru, kurıgaru kün batsıkıña, yırıgaru tün ortusıñaru, anta içreki bo[dun kop maña körür.] (Bunça bodun)” (KT G 2).

Türkiye Türkçesi

[katı (I)]: “1. Sert, yumuşak karşıtı. 2. Hoşgörüsüz, acımasız, merhametsiz, zalim olan. 3. Düşünce ve davranışlarında belli ilkelere sıkı sıkıya bağlı olan, hoşgörüsü olmayan; sıkı. 4. Sıvıların ve gazların tersine, içinde bulunduğu kabın veya üstünde bulunduğu yerin biçimini almayan; sulp. 5. Çok, aşırı derecede.” (TS, 2023).

[katı (II)]: “taşlık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[qatı]: “1. Sıvı olmayan, yumuşak olmayan. 2. Sık, kesif, yoğun, derişik. 3. Çok şiddetli, çok kuvvetli, çok güçlü. 4. Gaddar, merhametsiz, acımasız.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gaty]: “1. Ýumşak däl, daş ýaly. 2. Berk, gaýym, ykjam, pugta. 3. Çasly, güýçli, batly (ses hakynda). 4.Örän, juda, has, uçursyz, bijay, çendenaşa. 5. Batly, çalt, tiz, basym, aýagaldygyna (hereket hakynda).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[katı]: “katı.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Katıgtı sözcüğünün *katıg* gövdesi lehçelerde yaşamaktadır. *Katıg* sözcüğü TT, AT ve GT’de *katı* şeklindedir. Sözcükte söz sonu /g/ sesi düşmüştür. TkmT’de *gaty* şeklindedir. Söz sonunda /g/ sesini düşmesinin yanında söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük kat- [eylem] -(ı)g [eylemden ad yapım eki] +tı [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

katun¹⁰⁶

Orhun Türkçesi

katun: “katun, kağan eşi, imparatoriçe”

“Umay teg ögüm katun kutıña inim Köl Tigin er at bultı. Altı yigirmi yaşına eçim kagan ilin törüsin ança kazgantı: Altı Çub Sogdak tapa süledimiz, buzdumuz. Tabgaç Oñ Tutuk biş t[ümen sü kelti. Iduk Başda süñüşdüm](üz).” (KT D 31).

¹⁰⁶AnaT: *kātun* ‘kağanın eşi, hatun’ (Tekin, 2022, s. 178).

Türkiye Türkçesi

hātun: “1. Kadın. 2. Hanım. 3. Kişinin karısı. 4. Yüksek makamdaki kadınlara ve hakan eşlerine verilen ünvan.” (TS, 2023).

kadın: “1. Erişkin dişi insan; hatun, hatun kişi, bayan, karı, nisa, zen. 2. Bu cinsten olup evlenmiş veya bir erkekle beraber olmuş kimse; avrat. 3. Analık veya ev yönetimi bakımından gereken erdemleri, becerileri olan. 4. Ev işlerinde çalışan bayan. 5. “Hanım, bayan” anlamında kullanılan seslenme sözü.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

xatın: “erişkin dişi insan, hatun, hatun kişi, zen. // Kız ve kadınlara verilen ünvan, bayan.” (ATS, 2018).

xatun: “1. *bk. xatın**. 2. Kadın, hanım.” (ATS, 2018).

qadın: “yetişkin dişi insan, kızlığı gitmiş, dişi, evlenmiş kadın.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

hätyn: “aýal maşgala, zenan.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kadın: “kadın.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük pek çok şekliyle lehçelerde yaşamaktadır. TT’de sözcük *hātun* ve *kadın* şeklindedir. *Hātun* sözcüğünde söz başında /k/ > /h/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. İlk hecede de /a/ > /ā/ şeklinde ünlü uzaması meydana gelmiştir. *Kadın* sözcüğünde ise söz

ortasında /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşme olmuş, /a/ sesi de ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /ı/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. AT’de sözcük *xatın*, *xatun* ve *qadın* şeklindedir. *Xatın* sözcüğünde söz başında /k/ > /x/ şeklinde sızıcılaşma olmuş, /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /ı/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. *Xatun* sözcüğünde söz başında /k/ > /x/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. *Qadın* sözcüğünde ise söz ortasında /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşme olmuş, /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /ı/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. TkmT’de sözcük *hātyn* şeklindedir. Sözcükte söz başında /k/ > /h/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Ayrıca /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /y/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. İlk hecede de /a/ > /ā/ şeklinde ünlü uzaması meydana gelmiştir. GT’de sözcük *kadın* şeklindedir. Söz ortasında /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşme olmuş, /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /ı/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. *Hātun* şeklindeki sözcükler Farsçadan geri ödünçleme olabilir.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökü ve kökeni tartışmalıdır. Tietze; *kadın* sözcüğünü *hatun*’a yönlendirmiş, *Hatun* sözcüğünü de Farsçadan alıntı olarak vermiştir fakat Doerfer’e göre sözcüğün Moğolca *katun* ‘imparatoriçe’den alındığını belirtmiştir (2021c, s. 404). Clauson, Soğdca *xwat’yn* (*xwatēn*) sözcüğünden alıntı olduğunu belirtmiştir (1972, s. 602-603). Tekin de aynı görüştedir (2023c, s. 231). Gülensoy, *katun* sözünün ET’den Farsça ve Arapçaya geçip *xātūn* şeklini aldığını ve Türkçeye *hatun* şeklinde girdiğini belirtmiştir. Ayrıca sözcüğü < *ka ‘akrabalık bildiren sözcük’ + *tun* şeklinde değerlendirmiştir (2007, s. 405). Nurdin Useev ise sözcük hakkında “Yazıtlarda *hatun*, kağan hanımı anlamında geçen *katun* kelimesi ile gelin, genç kadın anlamına gelen *kelin* kelimesi *kat-* ve *kel-* fiil köklerine fiilden isim yapma /-un/, /-in/ ekleri ile yapılmıştır (Tenişev vd., 2001: 297).” açıklamasında bulunmuştur (2012, s. 63). Sözcük hakkında farklı değerlendirmeler için bk. Işık, 2018, s. 68-84.

*kazgan*¹⁰⁷

Orhun Türkçesi

kazgan-: “kazanmak”

“törüg kazganıp uça barmış. Kañım kaganka başlayu Baz Kaganıg balbal tikmiş. Ol törüde üze eçim kagan olurtı. Eçim kagan olurupan Türk bodunug yiçe itdi, igit(t)i. Çıgañıg [bay kılıtı; azıg üküş kılıtı].” (KT D 16).

Türkiye Türkçesi

kazan-: “1. Kazanç sağlamak. 2. Olumlu, iyi bir sonuç elde etmek. 3. Çıkmak, isabet etmek. 4. Edinmek, sahip olmak. 5. Tutulmak, yakalanmak. 6. Kendinden yana çekmek. 7. Ele geçirmek, fethetmek, kazanç sağlamak. 8. Yenmek, galip gelmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qazan-: “1. Çalışarak elde etmek, fayda sağlamak. 2. Kâr etmek, gelir elde etmek. 3. Genelde elde etmek, sahip olmak, ulaşmak. 4. Sahiplenmek, sahip olmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gazan-: “1. Girdeji etmek, kazanç etmek, düşewünt etmek. 2. Güyç sarp edip, bir zada eýe bolmak, ýetmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kazan-: “1. Kazanmak. 2. Oyunda yenmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

¹⁰⁷AnaT: *kāzgan*- ‘kazanmak’ (Tekin, 2022, s. 178).

Sözcük TT, AT ve GT’de *kazan-* şeklindedir. Söz ortasında /g/ sesi düşmüştür. TkmT’de sözcük *gazan-* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesinin yanında söz ortasında /g/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcüğün gelişimi net değildir. Tekin, sözcüğün kökünün **kazga-* şeklinde olabileceğini belirtmiştir (2016, s. 88). Hamilton, *kazgan-* fiilini < **kazıg* ‘toprağı güçlülükle kazarak (*kaz-*) elde edilen mallar’ + *-a-* ‘addan eylem yapan ek’ + *-n-* ‘dönüştürme eki’ şeklinde açıklamıştır (1998, s. 192). Gülensoy, Hamilton’a katılmıştır (2007, s. 488). Clauson da fiilin *kaz-* kökünden gelebileceğini fakat anlam bağlantısının zayıf olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Gülensoy’un aksine köke gelen eski bir *-ga-* ekiyle genişlediğini belirtmiştir (1972, s. 683).

kazganma-

Orhun Türkçesi

kazganma-: “kazanmamak” (T 54).

Değerlendirme

Kazganma- sözcüğü sözlüklerde geçmez. bk. *kazgan-*.

keç-

Orhun Türkçesi

keç-: “geçmek”

“Sü yorılım tideçi, unamañ. Ol sabıg eşidip sü yoritdım. Altun yışıg yolsuzun aşdım(ız). İrtiş ögüzüg keçıgsızın keçdimiz. Tün katdımız; Bulçuka tañ öntürü tegdimiz.” (T 35).

Türkiye Türkçesi

geç-: “1. Bir yerden başka bir yere gitmek. 2. Bir yandan girip diğer yandan çıkmak. 3. Yol, araç veya akarsu bir yerin yakınından veya içinden gitmek. 4. Bir duruma uğramak, konu olmak. 5. Bırakmak, vazgeçmek. 6. Yaşamak. 7. Bir şeyi bundan böyle yapma durumunda olmamak. 8. Olmak, vuku bulmak, cereyan etmek. 9. Hastalık bulaşmak, sirayet etmek. 10. Herhangi bir durum, soya çekim yoluyla birinde görünmek. 11. Bulunduğu yeri veya konumu değiştirmek. 12. Bir yeri aşmak, öbür yana ulaşmak. 13. Yerini bırakıp başka yer almak. 14. Bir konu üzerinde veya bir yerde çalışmış olmak. 15. Etki yapmak, işlemek. 16. Görev almak. 17. Kalmak, devrolmak. 18. Geride bırakmak, aşmak. 19. Tükenmek, bitmek, sona ermek. 20. Üstünlük sağlamak. 21. Söylemeden veya bitirmeden atlamak. 22. Zamanı aşmak, geride bırakmak. 23. Harcamak. 24. Bir müzik parçasını meşk ederek öğrenmek, çalmak veya söylemek. 25. Birinden meşk etmek. 26. Haberi bir iletişim aracı ile bildirmek. 27. Sönmek. 28. Yazılmak, girmek. 29. Sürümü olmak, satılmak. 30. Konuşmada sözü geçmek veya basında yer almak. 31. Kullanımda olmak, tedavülde olmak. 32. Kabul edilemez olmak. 33. Okulda, sınavda başarı göstermek. 34. Bir yere gidip oturmak. 35. Çok bekletilmekten çürümeye yüz tutmak. 36. Sıyrılmak, kurtulmak, işin içinden çıkmak. 37. Bazı kelimelerle birleşik fiil yapar. 38. Çekiştirmek, yermek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

keç- (I): “1. Hareket ederek, yürüyerek ilerlemek, yer değiştirmek, geçip gitmek. // Bir sahanın, yerin ortasında geçip gitmek. // Yaya veya bir şeyin üzerinde geçip gitmek, yürüyerek bir şeyi geride bırakmak. // Sınırı, duvarı vb. atlayıp geçmek. // Bir şeyin üstünden veya içinden yürüyüp giderek onu

arkada bırakmak. 2. Yaşadığı yeri değiştirmek. // Vazifesini, sanatını, işini veya işyerini değiştirmek. 3. Sınıfı geçmek. 4. Yaşadığı, olduğu yeri terk edip başka bir yere çekilmek, girmek, dâhil olmak. 5. Birini terk edip başka biri ile beraber olmak, onunla birleşmek. 6. Dinini, ülküsünü değiştirmek. 7. Bir teşkilata, derneğe kabul edilmek, üye olmak. 8. Hareket tarzını değiştirmek, başka türlü hareket etmeye başlamak. 9. Bir şeyin yerine başkasını tatbik etmeye başlamak. 10. Bir problemi, işi yarım bırakıp başkasına başlamak. 11. Bir yerde karar kılmak, durmak. 12. Belirli bir sınırı geçmek. 13. Geçip gitmek, sona ermek (zaman). 14. Belirli bir müddet zarfında bir yerde kalmak, cereyan etmek, olmak. 15. Devam etmek, olmak. 16. Meşgul olmak, öğrenmek. 17. Devam ederek belirli bir sonuçla neticelenmek, sona ermek. 18. Bir şeyi (tedaviyi, tahsili) sona erdirmek. 19. Okumak, öğrenmek. 20. İleride olmak, geçmek. 21. Geçmek, geçip gitmek, geride bırakmak. 22. Uçup gitmek, uçarak gitmek. 23. Yok olmak. 24. Kesilmek, durmak, sona ermek. 25. Birinin sorumluluğuna, uhdesine bırakılmak, birisine ulaşmak. 26. Birinden diğerine sirayet etmek (adet, anane, davranış, hastalık, yangın vb.). 27. Etki etmek, nüfuz etmek. 28. Muayeneden, tedaviden geçmek. 29. Müzakere, oylama neticesinde kabul edilmek, onaylanmak, seçilmek. 30. Bağışlamak, affetmek, vazgeçmek. 31. Değişmek (elbise, giyim kuşam vb.). 32. Bağışlamak, karşılığını istememek, vazgeçmek, feda etmek. 33. Tedavülde olmak, kullanılır olmak (para vb.). 34. *Keçmämäk, keçäbilmämäk* şeklinde: Birine duyulan saygıdan dolayı onun arzusuna aykırı bir iş yapmamak. 35. *Keçib, keçibdir, keçmişdir* şeklinde: Olup bitmiş bir olay vb. için kullanılır. 36. Keçib-Getmek şeklinde: a- Geçmek. b- Yok olmak, unutulmak, silinip gitmek. 37. Bazı isimlerden sonra gelerek birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapılırlar (canından geçmek, ele geçmek vb.).” (ATS, 2018).

keç- (II): “yanmaz olmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

geç-: “1. Bir zadyň bir tarapyndan beýleki tarapyna barmak, aşmak. 2. Bir ýerden başga bir ýere barmak, ornuňy, bolýan, işleýän ýeriňi üýtgetmek. 3.

Gowy satylmak, alynmak, hyrydary köp bolmak. 4. Günäsini bagyşlamak, ötmek. 5. Ara wagt düşmek, möwsüm, pursat,döwür ötmek. 6. Diýeni bolmak, gepi ýörgünli bolmak. 7. Bokurdakdan ötmek, iýilmek. 8. Birinden, bir zatdan ýüz öwürmek, el çekmek, owarram etmek. 9. Hal işligiň şeklini kabul eden *geçmek* işliginden soň *barmak*, *bermek*, *bilmek*, *çykmak*, *galmak* ýaly işliklergelip, täze manyly düzümlü işlikler ýasalýar. 10. Hal işligiň şeklini kabul eden islendik işlikden soň *geçmek* kömekçi işligigeligip, täze manyly düzümlü işlik ýasalýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

geç-: “1. Geçmek. 2. Kâr etmek.” (GTS, 1991).

geç- / geş- / giç-: “1. Geçmek, bir yerden başka bir yere gitmek. 2. Ağrı, sızı bitmek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük AT’de ses özelliklerini korumuştur. Diğer lehçelerde söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca GT’de sözcüğün *geş-* ve *giş-* biçimleri de vardır. *Geş-* sözcüğünde söz sonunda /ç/ > /ş/ şeklinde sızıcılışma olmuş, *giç-* sözcüğünde ise /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **keç-* şeklindedir.

keçigsiz

Orhun Türkçesi

keçigsiz: “geçitsiz +in (geçit olmadan)” (T 35).

Değerlendirme

Sözcük keç- [eylem] -(i)g [eylemden ad yapım eki] +siz [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. *keç-*.

kedimlig

Orhun Türkçesi

kedimlig: “zırhlı”

“ölti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kelimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

Türkiye Türkçesi

giyimli: “giyinmiş, giyinik.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

geyimli: “1. Üzerinde giyim eşyası olan, elbisesi olan. // Elbiseli. 2. Üzeri bir şeyle örtülü, örtülü.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[geým]: “geýilýän içki, daşky eşik.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

gĩimli: “giyimli, giyinmiş.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *giyimli* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi, ilk hecede /e/ > /i/ daralması ve söz ortasında /d/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. Ayrıca söz sonunda /g/ sesi düşmüştür. AT’de *geyimli* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi, söz ortasında /d/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. Ayrıca söz sonundaki /g/ sesi düşmüştür. TkmT’de sözcük müstakil olarak bulunmasa da aynı kökten gelen *geyim* sözcüğü bulunur. Sözcükte söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi, söz ortasında da /d/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. GT’de sözcük *g̃imli* şeklindedir. Sözcükte söz sonunda /g/ sesi düşmüş, söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi, ikinci hecedeki /i/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle ilk hecede de /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur. Söz ortasında da muhtemelen önce /d/ > /y/ akıcılaşması olmuş, daha sonra /y/ sesi düşmüş ve iki ünlü yan yana gelerek ilk hecede ünlü uzaması meydana gelmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük *ked- [eylem] -(i)m [eylemden ad yapım eki] +lig [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

kel-

Orhun Türkçesi

kel-: “gelmek”

“Bu süg ilt tidi; kıyınıg könlünçe ay, ben saña ne ayayın tidi; kelir erser körü kelür; kelmez erser tılıg sabıg alı olur tidi. Altun yışda olurtumuz.” (T 32).

Türkiye Türkçesi

gel-: “1. Ulaşmak, varmak. 2. Getirmek. 3. Oturmaya, ziyarete gitmek. 4. İsbet etmek. 5. Varlığını sürdürmek, yaşamak, intikal etmek. 6. Ortaya

çıkmaq, doğmaq. 7. Belli bir süre dolmaq. 8. Belli bir zamana ulaşmaq. 9. Kadar olmaq. 10. Çıkmaq, yönəlmək. 11. İzlemek, takip etmək. 12. Bir yerden alınıp bir yere ulaştırılmək. 13. Katılmək, eklenmək. 14. Türemək. 15. Daha önce üzerinde durulmuş olan bir konuya yeniden dönmək. 16. Sonuç çıkmaq. 17. Dayanmaq, tahammül etmək. 18. Kendine yapılan herhangi bir davranış veya durumu iyi karşılamak. 19. Bir şeye sonradan inanmaq, doğruluğuna hak vermek, eğilim göstermək, kabul etmək. 20. Etkisini herhangi bir biçimde göstermək. 21. Kazanılmək, sağlanılmək. 22. Uymək. 23. Olmaq, -e uğramək. 24. Akmaq. 25. Düşmək, rast gelmək. 26. Görünmək, sanılmək. 27. Uygun düşmək. 28. Başlamək, ortaya çıkmaq. 29. Mal olmaq. 30. Biriyle birlikte gitmək. 31. İhtiyaç anlatan deyimler kurmaya yarayan bir fiil. 32. Kök veya gövdeleri sonuna -a (-e) eki almış fiillere gelerek süreklilik bildiren birleşik fiiller oluşturur. 33. -mez, -mezlik ile birlikte yapmacık anlatan deyimler yapar. 34. Yönelme durumundaki bazı kelimelere getirilerek birleşik fiil yapar. 35. -dikçe, -esi biçiminde kullanılan sıfat-fiil eklerinden sonra geldiğinde önceki fiille ilgili olarak pekiştirilmiş bir istek ve sürerlik bildiren bir fiil. 36. Herhangi bir sırada bulunmaq.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

gəl-: “1. Hareket ederek, yürüyerek bir yerden başka bir yere ulaşmaq, varmaq. 2. Konuşan birine doğru hareket etmək, yaklaşmaq. 3. Nakliye aracı vasıtasıyla bir yere ulaşmaq, büyük bir mesafe katederek bir yere ulaşmaq. // Yaklaşmaq. 4. Kitle hâlinde hareket ederek bir yerde durmaq, konmaq, yerleşmək. 5. Duyulmaq, hissedilmək, ulaşmaq. 6. Ağırılığı olmaq. 7. Görünmək, tasavvur edilmək. 8. Kocaya varmaya razı olmaq; evlenmək. 9. Yaklaşmaq, ulaşmaq, gelip kapıya dayanmaq. 10. Yağmaq. 11. Tayin edildiği yere ulaşmaq. 12. Haber, şayia, bilgi vb. ulaşmaq. 13. Dâhil olmaq, girmek, bir yere toplaşmaq. 14. Çiftleşmeye meyletmək (hayvanlar). 15. Ekşimek, mayalanmaq, vakti gelmək (hamur). 16. Meydana çıkmaq, görünmək; kaplamak, sarmək. 17. Türemək, çıkmaq, neşet etmək, oluşmaq. 18. Bir şeyin membainı, çıktığı veya getirildiği yeri gösterir. 19. Eklenmək,

takılmak, birleşmek. 20. Meydana gelmek, hasıl olmak, oluşmak. 21. Akmak, cereyan etmek (gaz ve mayiler). 22. Çıkmak, görünmek. 23. Görünmek, sanılmak, tasavvur edilmek. 24. Yaramak, münasip olmak. 25. Gelmek, eşit olmak, uygun olmak, üzerine oturmak. 26. Bir şeyin neticesi olmak, bir şeyden ya da bir şeyin neticesinde oluşmak, türemek, doğmak. 27. Zarf fiil olarak birleşik fiiller yapılıır “gəlib çatmaq” ulaşmak, “gəlib çıxmaq” ulaşmak, varmak, “gəlib ötmək” gelip geçmek. 28. “Gəl”, “Gəlin” şeklinde bir işe davet anlamında hitap olarak kullanılır. 29. “Gəl” emir hâliyle, rica, danışma bildirir. 30. “Gələk” şeklinde: geçelim, dönelim anlamında. 31. “Gəldikdə” şeklinde: ... hakkında, konuşmak gerekirse ... anlamında. 32. Bazı isimlere takılarak çeşitli ifadeler ve birleşik fiiller yapılıır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gel-: “1. Bir ýerden ikinji bir ýere ýa-da biriniňkä barmak, ýetmek. 2. Ýüze çykmak, peýda bolmak, döremek. 3. ser. Gün: günü gelmek. 4. *Gel-* asyl işligi hal işligiň *-yp, -ip* goşulmasyny kabul edenden soň *yatmak* işligi gelip, täze manyly düzümlü işlik ýasalýar. 5. Hal işligiň *-yp, -ip* goşulmasyny kabul eden işlikden soň *gelmek* işligi gelip, täze manyly düzümlü işlik ýasalýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

gel-: “gelmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, TkmT ve GT’de *gel-* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. AT’de *gəl-* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuş, sözcüğün ünlüsü de /e/ > /ə/ şeklinde genişlemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük **kel-* şeklindedir.

keliñün

Orhun Türkçesi

keliñün: “gelinler”

“Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı; ordug birmedi. Ögüm katun ulayı öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuylarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti. Ölügi yurtta yolta yatu kaltaçı ertigiz.” (KT K 9).

Türkiye Türkçesi

[gelin]: “1. Evlenmek için hazırlanmış, süslenmiş kız veya yeni evlenmiş kadın; elkızı. 2. Aileye evlenme yoluyla girmiş olan kadın; elkızı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[gəlin]: “1. Düğünü yapılan, kocaya giden kız. // Henüz düğünü olmuş, kocaya varmış genç kadın. 2. Kayın valide ve kayın babaya göre oğullarının eşi. 3. Çok güzel, süslü, beğenilen şey. 4. Çocukların oynadıkları oyuncak, bebek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gelin]: “1. Taze durmuşa çykan ýaş aýal maşgala. 2. Durmuşa çykan ýaş aýala ýüzlenilip aýdylýan söz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[gelin]: “1. Gelin. 2. Genç kadın. 3. Nişanlı.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, TkmT ve GT’de *gelin* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme, söz sonunda da /ŋ/ > /n/ şeklinde dişsilleşme olmuştur. AT’de *gəlin* şeklindedir. Diğer lehçelerdeki değişimlerin yanında ilk hecede /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük kel- [eylem] -iŋ [eylemden ad yapım eki] +ün [çokluk eki] şeklindedir. bk. Useev, 2012, s. 63. Sözcüğün *keliŋ* ~ *kelin* şeklinde alternasyonlu kullanıldığı anlaşılıyor.¹⁰⁸

kelit-

Orhun Türkçesi

kelit-: “getirmek” (T 34).

Değerlendirme

Kel- [eylem] -(i)t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez. bk. *kel-*.

kelme-

Orhun Türkçesi

kelme-: “gelmemek” (T 12).

---

¹⁰⁸Bk. Tekin, 2016, s. 89.

Değerlendirme

Kel- [eylem] -me- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez. bk. *kel-*.

kelür-

Orhun Türkçesi

kelür-: “getirmek” (KT K 1).

Değerlendirme

Kel- [eylem] -(ü)r- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *kel-*.

kentü

Orhun Türkçesi

kentü: “kendi”

“ökün! Küregünün üçün igidmiş bilge kaganın, ermiş barmış edgü iliçe kentü yañıltıg, yablak kigürtüg. Yaraklıg kantan kelip yaña ilti? Sünüglüg kantan kelipen süre ilti? Iduk Ötüken y[ir bodun, bardıg. İlgerü] (barıgma)” (KT D 23).

Türkiye Türkçesi

kendi: “1. İyelik ekleri alarak kişilerin öz varlığını anlatmaya yarayan dönüşlülük zamiri; zat. 2. Kişinin özel olarak vurgulandığını anlatan bir söz.

3. Yaptığı, girdiği bir işte başkalarının herhangi bir etkisi bulunmadığını belirten bir söz. 4. “Kendisi, kendileri” biçiminde bazen saygı duygusuyla veya söz konusu olanları amaçlayarak "o" ve "onlar" yerine kullanılan bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

kəndi (II): “şahıs zamiri olarak kullanılır, öz, zat, asıl varlık.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

gendi: “kendi.” (Özakdağ, 2019).

kendi: “kendi.” (GTS, 1991).

[keydiyce]: kendince.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *kendi* şeklindedir. İlk hecedeki /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye, söz ortasındaki /n/ sesi de ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşmeye sebep olmuştur. GT’deki *kendi* sözcüğü de aynı şekilde gelişmiştir. AT’de sözcük *kəndi* şeklindedir. Bahsedilen değişimlerin haricinde bu sözcüğün ilk hecesinde /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur. GT’de sözcük *gendi* şeklinde de bulunur. Bu sözcükte söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, ilk hecedeki /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye, söz ortasındaki /n/ sesi de ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşmeye sebep olmuştur. Ayrıca GT’de *keydiyce* sözünde de bu sözcük yer alır. Burada muhtemelen *kendi* sözcüğüne +ce eki getirilirken araya /y/ yardımcı ünsüzü girmiş ve bu ses gerileyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /n/ > /y/ şeklinde akıcılaşmaya sebep olmuştur. Sözcüğün diğer değişimleri *kendi* sözcüğüyle aynıdır.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökünü bilmiyoruz. Hamilton < *ki / kä ‘iç’ + -n + -tü ‘bulunma durumu eki?’ şeklinde değerlendirmiştir (1998, s. 192).

kerekülüg

Orhun Türkçesi

kerekülüg: “çadırılı”

“Teŋri teg Teŋride yaratmış Türk Bilge Kagan sabım: Kaŋım Türk Bilg(e) Kagan (... ..) bi (... Al)tı Sir, Tokuz Oguz, İki Ediz kerekülüg begleri, bodunu (... .. Tü)rk Te(ŋ)ri (... ..)” (BK D 1).

Türkmen türkçesi

[gerege]: “göçülende tärim, uk, çagaryk ýaly öý goşlary ýüklenýän ýük.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Kerekülüg sözcüğü lehçelerde görülmez fakat Tekin’e göre çağdaş lehçelerde ve TkmT’deki *gerege* sözcüğü bu sözcüğün gövdesidir (2020, s. 106). Bu bakımdan *kerekü* > *gerege* gelişimini göz önüne aldığımızda söz başında ve ortasında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, söz sonundaki /ü/ sesi de benzeşmeyle uyuma girerek /e/ şeklinde genişlemiştir. *Kerekülüg* sözcüğündeki +*lüg* eki açıktır. Räsänen, *käräkü* sözcüğünün kökünü *kär-* ‘spannen, ausdehnen’ olarak vermiştir (1969, s. 255). Aydın’a göre buradaki *kerekülüg* kelimesi bir boy veya topluluğun adı olması gerekir. Aydın, sözcüğü Moğolca *ker* sözcüğüyle aynı olduğunu düşünür ve günümüz Moğolcasında *ger* şeklinde olup ‘çadır, yurt’ anlamlarına geldiğini ifade ederek sözcüğü *ker* + *AgU* + *lUg* şeklinde değerlendirir (2005, s. 23-31). Öztürk de benzer görüştedir (2020, s. 675-684).

Bizce de sözcük *ker* adından gelmektedir fakat *kerekülüg* sözcüğündeki söz ortası /k/ açıklanmaya muhtaçtır. Bu bakımdan +*AgU* ekinin çok nadir olsa da söz ortası /k/li örneğinin de olduğu sonucuna ulaşılır. Nitekim *DLT*'de *bilegü*, *bukagu*, *itegü* gibi sözcüklerin yanında *yapaku* sözcüğü de bulunur.¹⁰⁹

kergek

Orhun Türkçesi

kergek: “gerek”¹¹⁰

“*kergek* bolmış. Yogçı, sıgıtçı, öñre kün togsıkda Bük ili, Çöl(l)üg il, Tabgaç, Töpüt, Apar, Apa Urum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtañ, Tatabí, bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış. Antag külüg kagan ermiş. Anta kisre inisi kagan” (KT D 4).

Türkiye Türkçesi

gerek: “1. Varlığına ihtiyaç duyulan, yapılması, edinilmesi icap eden şey; lüzum. 2. Herhangi bir şeyin yapılabilmesi veya olabilmesi için şart olan şey; ister, icap. 3. Gerçekleşmesi zorunlu olarak beklenen; lazım. 4. Şart cümlelerinde güçlü ihtimal bildirir.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

gərək: “1. Lazım, lazım olan, lüzumlu, gerekli. 2. Fiilden önce gelerek onun ifade ettiği işin, hareketin olmamasının veya olmasının arzu edildiğini bildirir. 3. İster... hem... 4. Silah, teçhizat. 5. Gərəkdir şeklinde: lazımdır, zaruridir.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

¹⁰⁹Bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, Dizin.

¹¹⁰Dizin’de *kergek bol-* şeklindedir. *Kergek* şeklinde madde başı olmadığı için ayrı olarak değerlendirilmiştir.

gerek: “1. Mhm, zerur, derkar. 2. Őert iŐliginden soŐ gelip, aŐdylyŐan zadyŐ bolmagynyŐ mmkindigini aŐladŐar. 3. ten zamanyŐ -dy, -di goŐulmasyny kabul edip, belli bir ynkemede yŐgŐan iŐlikden soŐ gelip, bir gymyldy-hereketiŐ bolup geendigini anyklamak ýa-da nygtamak in ulanylyŐar. 4. Gyza dakylıŐan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

gerek: “gerek, lazım.” (zakdaŐ, 2019).

DeŐerlendirme

Ses bilgisi

TT, TkmT ve GT’de sözcük *gerek* Őeklinedir. Söz başında /k/ > /g/ Şeklinde ötümlüleşme olmuş ve söz ortasında /g/ ünsüzü düşmüştür. AT’de *grk* Őeklinedir. Sözcükte diŐer lehçelerdeki deŐiŐimlerin dışında ilk hecede /e/ > // Şeklinde nl genişlemesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kerge- [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] Şeklinde zmlenir.

kergek bol-

Orhun Türkçesi

kergek bol-: “vefat etmek” (KT D 4).

DeŐerlendirme

Kergek bol- Şeklindeki birleşik fiil lehçelerde görülmez. Ayrı ayrı bk. *kergek* ve *bol-*.

kergeksiz

Orhun Türkçesi

kergeksiz: “eksiksiz”

“Udar Seņün kelti. Tabgaç kaganta İşiyi Likeņ kelti. Bir tümen ağı, altun, kümüş kergeksiz kelürti. Töpüt kaganta bölün kelti. Kuriya kün batsıkdakı Sogd(ak) Berçek Er, Bukarak uluş bodunta Nek Seņün, Ogul Tarkan kelti.” (KT K 12).

Türkiye Türkçesi

gereksiz: “1. Gereği olmayan; kıvır zıvır, lüzumsuz, zait. 2. Boşuna.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

gərəksiz: “gerek olmayan, lazım olmayan, faydasız, lüzumsuz, yararsız.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gereksiz: “gerek däl.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve Tkmt’de *gereksiz* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuş, söz ortasında da /g/ sesi düşmüştür. AT’de *gərəksiz* şeklindedir. Sözcükte diğer lehçelerdeki değişimlere ek olarak ilk hecede /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur. GT için bk. *kergek*.

Şekil bilgisi

Sözcük *kerge- [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] +siz [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

kıd-

Orhun Türkçesi

kıd-: “sınırlamak, sınır tanımak”¹¹¹

“Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar oğuşı, bodunu, ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş. Süçig sabıña, yımşak agısıña arturup üküş Türk bodun öltüg. Türk bodun ölsikiñ. Biriye Çogay yış, Tögültün” (KT G 6).

Türkiye Türkçesi

[kıy1]: “1. Kara ile suyun birleştiği yer. 2. Bir yerin kenarı; periferi. 3. Sahil. 4. Issız, تنها yer.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[qıy1]: “yan taraf, kenar, gözün uç kısmı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gyýy]: “1. İçmek, ädik, çokaý, köwüş we ş.m. tikilende berklik üçin iki deriniň, gaýşyň sepleşýän ýerine goýulýan zolak gaýyş, deri. 2. Durlugyň, üzügiň jähegi, gyra ýüpi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

¹¹¹Eski Türkçede ‘kıymak, öldürmek’ anlamında *kıd-* fiili yoktur. *Kıy-* fiili, Eski Türkçede de *y* ile *kıy-*’dir. Ben *kıdığ* “kıy1” kelimesinin kökü olan bir *kıd-* fiili tasavvur ediyorum. Bu konuda bk. Ercilasun 1995. Geng Shi-min, *kıd-* ile Kazakça *kıy-* ‘acımak’ arasında ilgi kurmuş ve ‘acımazlarmış’ anlamını vermiştir. İnyet, Çin tarihindeki ‘suç işleyen dokuz sülalesinin yok edilmesi’ ceza yönteminden hareketle fiilin mutlaka ‘öldürmek, yok etmek’ anlamında olması gerektiğini ileri sürmüştür (İnyet 2011: 451, 452; Ercilasun, 2021a, s. 69).

[kɯy]: “parça, kesim.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Kıd- fiili lehçelerde yoktur fakat bu sözcükten geliştiği kabul edilen *kıyı* vb. sözcükler lehçelerde bulunur. Tüm sözcüklerde /d/ > /y/ sızıcılaşması olmuştur. Ayrıca TkmT’de söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Ercilasun *kıyı* sözcüğünün kökünü *kıd-* olarak verir (1995, s. 88). Clauson *kıdıg* sözcüğünü *kıd-* fiiline bağlar (1972, s. 598). Gülensoy da aynı görüştedir (2007, s. 521). Hamilton da aynı fikirdedir (1998, s. 194). Eren, “Türkçe kök fiili köken bakımından *kıd-* değil *kıdı-*’dır.” der (2020, s.300). *Kırgağlıg* sözcüğüyle aynı kökten geliyor olabilir. bk. *kırgağlıg*.

kıl-

Orhun Türkçesi

kıl-: “yapmak, etmek (krş. bay kıl-, baz kıl-, üküş kıl-)”

“kisre Tenri yarlıkazu, kutum bar üçün, ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igit(t)im. Yalıñ bodunug tonlug, çıgañ bodunug bay kılıtm; az bodunug üküş kılıtm. Igar illigde, ka[ganlıgda yig kılıtm. Tört bulıñdaki]” (KT D 29).

Türkiye Türkçesi

kıl-: “etmek, yapmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

kıl-: “yapmak, etmek, yerine getirmek, icra etmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

kyl-: “etmek, eylemek.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. GT’de sözcük müstakil olarak bulunmasa da *kılıçla-* sözcüğünün kökünde ses özelliklerini koruyarak yer alır. bk. *kılıçla-*.

Şekil bilgisi

Sözcük **kıl-l-* şeklinde çözümlenebilir. krş. *kış-*.

kılıçla-

Orhun Türkçesi

kılıçla-: “kılıçlamak, kılıçla vurmak”

“Köl Tigin azman akıg binip oplayu tegdi. Altı erig sançdı. Sü (t)egişinte (?) yitiñç erig kılıçladı. İkinti Koşulgakda Ediz birle sünüşdümüz. Köl Tigin Az yagızın binip oplayu tegip bir erig sançdı;” (KT K 5).

Türkiye Türkçesi

kılıçla-: “kılıçla çok sayıda insanı topluca öldürmek, kılıçtan geçirmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qılıncla-: “kılıçla vurmak, kesmek, yaralamak.” (ATS, 2018).

[qılıc (I)]: “dağın tepesi; dağın sırt kısmı.” (ATS, 2018).

[qılıc (II)]: “uzun, düz veya eğri şekilde, ucu sivri, bir veya iki tarafı keskin, kın içinde bele takılan, çelikten yapılmış, Orta Çağ’ın mükemmel silah aracı. bk. *qılinc* 1.” (ATS, 2018).

[qılıc (III)]: “sabanda diş ile oku birleştiren, birbirine bağlayan kazık.” (ATS, 2018).

[qılinc]: “1. bk. *qılıc* (II). 2. Yaban domuzlarının erkeklerinin ağızlarının iki tarafında olan ve yanlara doğru çıkan iki keskin diş.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gylyçla-: “gylyç bilen urmak, gylyç bilen çapmak, gylyç salmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kılıçla-: “kılıç vurmak, kılıçtan geçirmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de *qılıncla-* şeklindedir. Söz ortasında /n/ sesi türemiş ve yine söz ortasında /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Bu fiilin gövdesi AT’de *qılıc* şeklinde de yer alır. Bu sözcükte söz ortasında /n/ sesi türememiş, sadece söz sonunda /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de sözcük *gylyçla-* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük kıl- [eylem] -(1)ç [eylemden ad yapım eki] +la- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir.

kılın-

Orhun Türkçesi

kılın-: “yaratılmak; doğmak”

“Üze kök teñri, asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlın ta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış. Olurupan Türk bodunuñ ilin, törüsin tuta birmiş, iti birmiş.” (KT D 1).

Türkiye Türkçesi

kılın-: “kılma işi yapılmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qılın-: “yerine getirilmek, edilmek, işlenmek; muamelesi yaptırılmak.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük kıl- [eylem] -(1)n- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *kıl-*.

kılınma-

Orhun Türkçesi

kılınma-: “yaratılmamak” (KT D 5).

Değerlendirme

Kılınma- sözcüğü sözlüklerde görülmez. bk. *kılın-*.

kılma-

Orhun Türkçesi

kılma-: “kılmamak, ... hâline getirmemek” (KT D 27).

Değerlendirme

Kılma- sözcüğü sözlüklerde geçmez. bk. *kıl-*.

kırgağlıg

Orhun Türkçesi

kırgağlıg: “saçaklı”

“közün körmedük, kulkakın eşidmedük bodunumun ilgerü (.....), birigerü (.....)ka, kurıgaru (.....Sarıg altu)nın, ürün kümüşin, kırgağlıg kutayın, kinlig işgitisin, özlük atın, adgırın, kara k(işin),” (BK K 11).

Türkiye Türkçesi

[kıran]: 1. Yakın çevre. 2. Bayır. 3. Kıraç toprak. 4. Birbirine paralel olarak uzanan iki akarsu arasında kalmış dağ sırtı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qıraqlı: “1. Kenarı olan. 2. Su kenarında, sahilde yaşayan (adam).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gyrak-bujak]: “bir zadyň çeti, gyrasy, bölejigi.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük AT’de *qıraqlı* şeklindedir. Söz ortasında ve sonunda /g/ sesi düşmüştür. Ayrıca Söz ortasında /g/ > /q/ ötümsüzleşmesi olmuştur. TkmT’de müstakil olarak olmasa da aynı kökten gelen *gyrak* sözcüğü bulunur. *Gyrak-bujak* ikilemesinde geçen bu sözcükte söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş ve söz ortasında /g/ sesi düşmüştür. Söz sonunda da /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuştur. TT’de aynı kökten gelişen *kıran* sözcüğü vardır ve kök, ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük kır [ad] +ga- [addan eylem yapım eki] -g [eylemden ad yapım eki] +lğ [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir. TT’deki *kıran* sözcüğü kır [ad] +an [addan ad yapım eki] şeklindedir.

kırk

Orhun Türkçesi

kırk: “bk. bir kırk, kırk artukı yiti”

“Köl Tigin koń yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç ay, yiti otuzka yog ertürtümüz. Barkın, bedizin, bitig taşın biçin yılka, yiti ay, yiti otuzka kop alkımız. Köl Tigin ö(zi) kırk artuk(ı yiti yaşın(a kergek) boltı. Taş bark (itgüçig), bunça bedizçig Tuygun İlteber kel(ürti).” (KT KD).

Türkiye Türkçesi

kırk: “1. Otuz dokuzdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 40 ve XL rakamlarının adı. 3. Dört kere on, otuz dokuzdan bir artık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qırx: “1. Otuz dokuzdan sonraki sayı, “40” ile işaret edilen rakamın adı. 2. Bir şahsın ölümünün kırkıncı günü.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

kyrk: “40 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany, mukdary.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kırk: “kırk.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, TkmT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de *qırx* şeklindedir ve söz sonunda /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kırk şeklindedir.

kırk artukı yiti

Orhun Türkçesi

kırk artukı yiti: “kırk yedi” (KT KD).

Değerlendirme

Sözlüklerde *kırk artukı yiti* ifadesi geçmez. Ayrı ayrı bk. *kırk*, *artukı* ve *yiti*.

kısıl

Orhun Türkçesi

kısıl: “geçit”

“(anta süñ)üşdüm, süsin sançdım. İçikigme içikdi, bodun boltı; ölügme ölti. Seleñe kodı yorıpan Karagan kısıлта ebin barkın anta buzdum. (...) yışka agdı. Uygur ilteber yüzçe erin il(gerü tezip bardı...)” (BK D 37).

Türkiye Türkçesi

[kıs-]: “1. Sesi azaltmak, alçaltmak. 2. Gözü biraz kapamak; büzmek. 3. Dar duruma getirmek. 4. Lamba ışığı, ocak alevi vb.ni azaltmak. 5. Kısırmak. 6. Masraf, harcama vb.ni azaltmak. 7. Verilen hak ve özgürlüklerin sınırını daraltmak. 8. Pintilik etmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[qıs-]: “1. Sıkıp yakalamak, iki şey arasında şiddetle sıkmak. 2. Yatırmak, sıkıca yapıştırıp sıkmak. 3. Genelde sıkmak. 4. Saklamak, içeri, geri çekmek (boyun). 5. Kanaat etmek, azaltmak, küçültmek, kesmek, sıkıştırmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gys-]: “1. Bir zady barmagyň bilen çekmek, basmak. 2. Iki sany zadyň aralygyna salyp, berk basmak ýa-da el bilen berk tutmak. 3. Dar bolmak, gysby bolmak. 4. Bir iş hakynda gyssamak, alada goýmak, tijendirmek. 5. Bir işden, ýagdaýdan çetleşdirmek; aýyrmak. 6. Sütem, zulum etmek, ezmek, horlamak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[kıs-]: “kısmak, sıkıştırmak, tutturmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Kısl sözcüğü müstakil olarak sözlüklerde geçmez fakat bu sözcüğün kök bulunur. TT, AT ve GT’de *kıs-* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kıs-* [eylem] -(ı)l [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

kış-

Orhun Türkçesi

kış-: “yapmak, etmek”¹¹² (T 11).

Değerlendirme

¹¹²Giraud ile Tekin’in (fiili *kıl-* ile köktaş kabul eden) görüşleri şimdilik uygun görünüyor (Ercilasun, 2021a, s. 136).

Sözcük *kıl-ş- şeklinde çözümlenebilir ve *kıl-* fiiliyle aynı kökten gelişmiş olabilir. bk. *kıl-*.

kışın

Orhun Türkçesi

kışın: “kışın”

“(...y)olı süledim. Otuz artukı sekiz yaşıma kışın Kıtān tapa süledim. (...Otuz artukı tokuz yaşına yazın Tatabı tapa sü(ledim...)” (BK G 2).

Türkiye Türkçesi

kışın: “kış mevsiminde, kış süresince.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[qış]: “yılın aralık ayının yirmi ikisinde başlayıp mart ayının yirmi birine kadar süren dördüncü ve soğuk mevsimi, sonbahardan sonra gelen mevsim.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gyşŷn-yāzŷn]: “gyşyna we ýazyna, gyş we ýaz pasyllarynda.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kışın: “kışın, kış mevsiminde.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de *kışın* sözcüğünün kökü bulunur ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de sözcük müstakil olarak bulunmasa da *gyşyñ-yāzyñ* ikilemesinde bulunur. Buradaki *gyşyñ* sözcüğünde söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ikinci ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kış* [ad] +(1)n [addan ad yapım eki (< vasıta eki)] şeklinde çözümlenir. *Kış* için bk. *kışla-* maddesi.

kışla-

Orhun Türkçesi

kışla-: “kışlamak, kışı geçirmek”

“Az yağızın binip tegdi. İki erig sançdı, balık(k)a basıkdı. Ol sü anta ölti. Amga korgan kışlap yazıña Oguzgaru sü taşıkdımız. Köl Tigin ebig başlayu akıt(t)ımız. Oguz yağı ordug basdı. Köl Tigin” (KT K 8).

Türkiye Türkçesi

kışla- (I): “1. Kış olmak. 2. Kışı bir yerde geçirmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qışla-: “kışı bir yerde geçirmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gyşla-: “gyşyna bir ýerde ýaşamak, gyşyňy bir ýerde geçirmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kışla-: “kışlamak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT, AT ve GT’de sözcük ses özelliklerini korumuştur. Tkmt’de söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Kış [ad] +la- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. Uğurlu, *kış* sözcüğünü ‘zorluk, kıtlık, acı, üzüntü, sıkıntı, eziyet çekmek’ anlamını verdiği **kt-* filinden -ş [eylemden ad yapım eki] şeklinde açıklar (2021, s. 1181).

kıyın

Orhun Türkçesi

kıyın: “ceza”

“Bu süg ilt tidi; kıyınıg köñlüñçe ay, ben saña ne ayayın tidi; kelir erser körü kelür; kelmez erser tılıg sabıg alı olur tidi. Altun yışda olurtumuz.” (T 32).

Türkiye Türkçesi

[kıy-]: “1. Çok ince ve küçük parçalar biçiminde doğramak. 2. Acımadan vermek, esirgememek, feda etmek. 3. Acımayıp öldürmek. 4. Acımayarak büyük bir kötülük etmek, zulmetmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[qıy- (I)]: “1. Razı olmak, rıza göstermek, vermek. 2. Acımamak, merhamet etmemek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gyý-]: “1. Kesip ýaralamak, dilmek ýa-da ýyrtmak. 2. Tutuş matanyň ujundan zolaklaýyn gyýa kesmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[kıy-]: “1. Kıymak. 2. Kesmek, öldürmek. 3. Merhametsizlik etmek. 4. Cüret etmek, cesaret etmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcüğün kökü TT, AT ve GT’de sözcük ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *gyý-* şeklindeki sözcükte söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kıy-* [eylem] -(1)n [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Ercilasun, sözcüğü günümüz anlamındaki *kıy-* fiiline bağlamıştır (1995, s. 83). Tekin, sözcüğü **kıy-* ‘cezalandırmak’ fiilinden -(1)n şeklinde açıklar (2016, s. 89). Clauson, *kı:n (kı:ñ)* maddesinde *kıyın* sözcüğüne de yer vermiştir (1972, s. 631). Karaman da *kıyın* sözcüğünün *kıñ* sözcüğünden geliştiğini, bu sözcüğün kök olduğunu ve *kıyın* gelişmesinin /ñ/ sesinin harf sırasının /yn/ biçiminde de gelişebileceğini ifade etmiştir (2020, s. 136). Uğurlu, bu görüşe karşı çıkmış ve *kıyın* sözcüğünü *kı-d-ı-n (fiil kökü-fiilden fiil yapma eki-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki) şeklinde değerlendirmiştir (s. 2021, s. 1879). Özdemir, buradaki sözcüğü *kıy-* fiilinden farklı olarak ‘cezalandırmak’ anlamını verdiği *kıd-* fiiline bağlar (2013, s. 136).

*kız*¹¹³

Orhun Türkçesi

kız: “kız”

“kaganladuk kaganın yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı; işilik kız oğlın küñ boltı. Türk begler Türk ātın ıt(t)ı. Tabgaçgı begler Tabgaç ātın tutupan Tabgaç kaganka” (KT D 7).

Türkiye Türkçesi

kız: “1. Dişi çocuk. 2. Üzerinde kadın resmi bulunan iskambil kâğıdı. 3. Dişi cinsten birine daha yaşlı biri tarafından kullanılan bir seslenme sözü.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qız: “1. Dişi evlat, dişi çocuk. 2. Buluş çağına ermiş, henüz evlenmemiş dişi insan. 3. Cinsel ilişkide bulunmamış (dişi), kızıoğlan, kızıoğlankız, bakire.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gÿz: “1. Aýal jynsly perzent. 2. Durmuşa çykmadyk aýal maşgala.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kız: “1. Kız. 2. Kız (iskambil kâğıdı).” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

---

¹¹³AnaT: *kīz* ‘kız’ (Tekin, 2022, s. 181).

Sözcük TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Sözcüğün ünlüsü de uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kız şeklindedir.

kız-

Orhun Türkçesi

kız-: “kızmak”

“örtçe kızıp kelti. Süñüşdümüz. Bizinte iki uçı sığarça artuk erti. Teñri yarlıkaduk üçün üküş tiyin” (T 40).

Türkiye Türkçesi

kız-: “1. Isıtılan veya ısınan bir nesnenin sıcaklığı çok artmak. 2. At, eşek vb. hayvanlar çiftleşmek istemek, kösnüme. 3. Dişi kuşlar zamanı gelip kuluçkaya yatma isteği göstermek. 4. Öfkelenmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qız- (I): “1. Isınmak, hararetlenmek. 2. Çok sinirlenmek, hiddetlenmek. 3. Kızışmak, coşmak, cinsel istek duymak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gyz-: “1. Gyzgynlyk derejesi ýokary galmak. 2. Gyzmalyk etmek, gaharyň gelmek, girriklik etmek. 3. Gyzgalaňly bolmak, şowhunly bolmak, gyzyşmak. 4. Bir zada gaty höweslenmek, höwesiň artmak, gyzyşmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kız-: “1. Kızmak, hiddetlenmek. 2. Terlemek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *gız-* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **kız-* şeklindedir.

kızıl

Orhun Türkçesi

kızıl: “kızıl”

“küntüz olurmatı kızıl kanım töküti; kara terim yügürti işig küçüg birtim ök.
Uzun yelmeg yeme it(t)ım ok.” (T 52).

Türkiye Türkçesi

kızıl: “1. Parlak kırmızı renk. 2. Bu renkte olan. 3. Aşırı derecede olan. 4. Komünist. 5. Genellikle küçük yaşlarda görülen, bulaşıcı, yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren tehlikeli hastalık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qızıl: “1. Sembolü “au”, atom numarası 79, atom ağırlığı 197, parlak sarı renkte, 19,26 yoğunlukta, 1063 derecede eriyen, paslanmayan, kolay

işlenebilen, ziynet eşyası olarak da kullanılan maden, zer, zeheb. 2. Altın çerçeveye takılmış, altınla süslenmiş. 3. Altından yapılmış şeyler; altın para. 4. Al, kırmızı renkte. 5. Sosyalizm ile ilgili, Sovyet sosyalist idaresi ile ilgili. 6. Altın renginde olan, parlak sarı, altın gibi ışık saçan. 7. Çok kıymetli, çok değerli, çok güzel, çok iyi. 8. Nezaketsizce açık olan; açık konuşan, lafi yüze karşı söyleyen, tamamen açık, kabacasına. 9. Hiçbir şeyden çekinmeyen, yüzsüz, utanmaz.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gyzyl (I): “1. Gan reňkine çalymdaş reňkli, gyrmyzy. 2. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

gyzyl (II): “1. Sary reňkli gymmatbaha metal, altyn, tylla, himiki element. 2. Şeýle metaldan ýasalan önüm, altyn zatlar, bezegler. 3. Mertebesi, hümmeti, hili, häsiýeti bilen tapawutlanýan, örän gowy, gymmatly.” (TDDS, 2015).

gyzyl (III): “harman atylyp, arassalanan bugdaýyň üşmegi, sap galla.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kızıl: “kırmızı.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *gyzyl* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük kız- [eylem] -(ı)l [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

kiçig

Orhun Türkçesi

kiçig: “küçük, az”

“kop itdim. Ol amtı ańıg yok. Türk Kagan, Ötüken yış olursar ilte buñ yok. İlgerü Şańtun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Töpütke kiçig tegmedim. Kurıgaru Yinçü ögüz” (KT G 3).

Türkiye Türkçesi

güçük: “1. Kısa, bodur, gelişmemiş. 2. Kuyruksuz, kuyruğu kesik (hayvan). 3. Ağaç direklerin hazırlanması sırasında artakalan kısa parça.” (TS, 2023).

[Keçiborlu]: “Isparta iline bağlı ilçelerden biri.” (TS, 2023).

[küçücük]: “çok küçük; küçümencik, minicik, minimini, ufacıcık, ufacık.” (TS, 2023).

küçük: “1. Boyutları, benzerlerinininkinden daha ufak olan, mikro; ufak tefek büyük karşıtı. 2. Yaşı daha az olan. 3. Niceliği az olan. 4. Niteliği aşağı olan, bayağı. 5. Geri aşamada. 6. Değersiz, önemsiz. 7. Kısık, parlak olmayan (ses). 8. İdrar. 9. Makam, rütbe, derece bakımından daha aşağı olan kimse.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

güçük: “günleri kısa olan ay, şubat ayı.” (ATS, 2018).

[kiçicik]: çok küçük, oldukça küçük. bk. *küçükçük*. (ATS, 2018).

kiçik: “1. Hacim, boyut ve ölçü olarak diğerlerinden ufak. 2. Adet, miktar, sayı olarak çok olmayan; az. 3. Yaşı az olan, küçük. 4. Önemsiz, cüzi. 5. Vazife, rütbe ve derece olarak aşağı.” (ATS, 2018).

küçük: “1. Köpek yavrusu. 2. Çocuk (küfür anlamında). 3. Ağaçların veya otsu bitkilerin kesilmiş gövdelerinin yerinden, kütüğünden veya gövdesinin alt kısmından çıkan filizler. 4. Henüz büyümemiş, ufak, boy ve yaş olarak benzerlerinden kısa olan. 5. Çocuk paltosu.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

güjük: “1. Itiň we ş.m. haýwanyň ýaşajyk çagasy. 2. Ite deňelip aýdylyýan gödek söz. 3. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

kiçi: “1. Uly däl, göwrüm taýdan çaklaň. 2. Gerekli derejededen dar, gysby, kelte. 3. Az sanly, san, mukdar taýdan az. 4. Ýaş, ýaşy az bolan; boýy pes bolan. 5. Adam ady.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

gücük (I): “1. Kısa, küçük. 2. Güdük, kuyuksuz. 3. Kışın en soğuk zamanı.” (GTS, 1991).

gücük (II): “gücük (Şubat).” (GTS, 1991).

[küçücük]: “küçücük.” (GTS, 1991).

küçük: “küçük.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT’de *gücük* sözcüğünde söz başında /k/ > /g/, söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi, söz sonunda /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüleri /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşmıştır. *Keçiborlu* birleşik sözcüğündeki *keçi* kelimesinde söz sonunda /g/ sesi düşmüş, ilk hecede /i/ > /e/ şeklinde genişleme olmuştur. *Küçücük* sözcüğünde *küçük* sözcüğüyle aynı ses değişimleri olmuş, daha sonra kelimeye +*cük* eki gelince söz ortasında /k/ sesi düşmüştür. *Küçük* sözcüğünde ise söz sonunda /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuş ve sözcüğün ünlüleri /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşmıştır. AT’de

güçük sözcüğünde söz başında /k/ > /g/, söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi; söz sonunda /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuş, sözcüğün ünlüleri de /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşmıştır. *Kiçicik* sözcüğü *kiçik* sözcüğüyle aynı ses değişimlerine uğramış, daha sonra sözcüğe +*cik* eki gelince söz ortasında /k/ ünsüzü düşmüştür. *Kiçik* ve *küçük* sözcüklerinde söz sonunda /g/ > /k/ şeklinde ötümsüzleşme olmuş, ayrıca *küçük* sözcüğünün ünlüleri /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşmıştır. TkmT'deki *güyük* sözcüğünde söz başında /k/ > /g/, söz ortasında /ç/ > /j/ ötümlüleşmesi; söz sonunda da /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüleri /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşmıştır. *Kiçi* sözcüğünde ise söz sonundaki /g/ sesi düşmüştür. GT'de *güçük* sözcüğünde söz başında /k/ > /g/, söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi ve söz sonunda /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüleri /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşmıştır. *Küçücük* sözcüğünde *küçük* sözcüğüyle aynı ses değişimleri olmuş, daha sonra kelimeye +*cik* eki gelince söz ortasında /k/ sesi düşmüştür. *Küçük* sözcüğünde ise söz sonunda /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuş ve sözcüğün ünlüleri /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşmıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük *kiçi [ad (yansıma ses)] +g [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Gülensoy, 2007, s. 587; Caferoğlu, 1968, s. 11. Tietze, *küçük* sözcüğünün *kiçicük* şeklinden gerileyici benzeşme ve hece yutumu sonucu oluştuğunu belirtmiştir (2021ç, s. 429). Kartallıoğlu, sözcüğün *kiçi-* fiiline dayandığını ve -g ekiyle isimleştiğini söylemiştir (2007, s. 96). Clauson ise sözcüğün Farsça *kūçak* kelimesinden alıntı olabileceğini, başka türlü söz sonu /k/ sesinin açıklanmasının zor olduğunu ifade etmiştir (1972, s. 696). Sertkaya da 'küçük, ufak, uşak' anlamındaki *küçük* sözcüğünün Farsça *kūçek* şeklinden Türkçe *büyük* sözcüğünün tesiriyle oluştuğu görüşündedir (2021a, s. 178). Doerfer, sözcüğün Türkçeden Farsçaya geçtiği görüşündedir (1967, s. 628). Karaağaç da sözcüğü Türkçe olarak değerlendirip Farsça dâhil çeşitli dillerdeki şeklini vermiştir (2021, s. 557). TT'deki *Keçiborlu* sözcüğü ise *keçi* ve bor [ad] +lu [addan ad yapım eki] sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur.

kiğür-

Orhun Türkçesi

kigür-: “girdirmek, getirmek” (KT D 23).

Değerlendirme

*Ki- [eylem] -r- [eylemden eylem yapım eki (orta çatı)] -gür- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)]¹¹⁴ şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *kir-*.

kikşür-

Orhun Türkçesi

kikşür-: “kışkırtmak”¹¹⁵

“Begleri, bodunu tüzüz için, Tabgaç bodun tebligin kürlüg için, armakçısın için, inili eçili kikşürtükün için, begli bodunlig yoñaşurtukın için Türk bodun, illedük ilin ıçgınu ıdmış,” (KT D 6).

Türkiye Türkçesi

[kışkırt-]: “1. Bir kimseyi kötü bir iş yapması için harekete geçirmek; tahrik etmek. 2. Kümes hayvanlarını ürkütüp kaçırmak.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcüğün ekleşmiş şekli sadece TT’de bulunur ve *kışkırt-* şeklindedir. Sözcükte önce /i/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ düzleşmesi olmuş, daha sonra söz ortasındaki /k/ ve /ş/ sesleri göçüşmüştür. *Kışkir-* şekline gelen fiilin ünlüleri art sıraya geçmiştir. Bu fiile eklenen *-t-* ekiyle de TT’deki sözcük oluşmuştur. Sözcüğün

¹¹⁴Bk. Tekin, 2016, s. 91-92.

¹¹⁵Kelimeyi *DLT*’deki *kikşür-* ‘kışkırtmak’ ile ilk açıklayan Clauson’dur (Clauson 1972: 714; Ercilasun, 2021a, s. 76).

seslerinde art sıraya geçişi kolaylaştıracak bir ses yoktur. Hatta sözcükte bulunan /ş/ sesi inceltici bir etkiye sahiptir. Bizce sözcük isim kökünden gelen *kışkır-* fiilinden bulaşma yoluyla art sıraya geçmiştir.

Sözcük *ki- [eylem] -k- [eylemden eylem yapım eki] -(i)ş- [eylemden eylem yapım eki (işteşlik)] -(ü)r- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir. bk. Sertkaya, 2021a, s. 188. Sözcüğün ikinci anlamı bu sözcükle ilgili değildir. O anlamdaki sözcük *kış+gır-t-* şeklinde gelişmiştir ve o anlamda *kışkirt-*, *kışkirt-* fiilleri lehçelerde görülür.

kim

Orhun Türkçesi

kim: “kim”

“Ança kazanmış, itmiş ilimiz törümüz erti. Türk Oguz begleri, bodun, eşidiñ! Üze teñri basmasar, asra yir telinmeser Türk bodun, ilinjin törünjin kim artatı [udaçı] (ert)[i]? [Türk bodun, ertin],” (KT D 22).

Türkiye Türkçesi

kim (I): “Hangi kişi?” anlamında cümlede, özne, tümleç, nesne, yüklem görevinde kullanılan bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

kim (I): “1. Cümlede soru anlamında kullanılarak şahıs adlarını ve insanı çağrıştıran varlıkların adlarının yerine geçer. 2. İki ve daha çok cümle karşılaştırıldığında cümleleri birbirinden ayırmak için kullanılır. 3. Karşıt fiillerle kullanılarak “hiç kimse” ifadesini karşılar. 4. “Herkes” kelimesini karşılar. 5. “Adam”, “tanış”, “akraba”, “dost” anlamında kullanılır, karşıt

cümlelerinde onay, tasdik eden fiile mensup cümlelerde karşıt anlamı meydana getirir. 6. Cümlede belirli şahıslar için işaret, üstü kapalı anlam ifade eder.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

kim: “1. Adama degişli, adam ady bilen baglanyşykly ulanylýan sorag çalyşmasy; biriniň kimdigini anyklamak üçin berilýän sowal. 2. Sorag we ýüzlenme sözlemlerinde “haýsy adam?” manysynda. 3. Garşylykly many aňladýan sözlemlerde her sözlemiň öňünden gaýtalananda: “biri, beýlekisi, birnäçesi, galany” manysynda ulanylýar. 4. Kowum-garyndaş, howandar, hemaýatçy. 5. Biri-birine garşy goýulýan sözlerden soň gelip, gopbamlyk ýa-da göwnüýetmezlik manysyny nygtaýjy söz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kim: “kim.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kim şeklindedir.

*kir*¹¹⁶

Orhun Türkçesi

kir-: “girmek”

¹¹⁶AnaT: *kīr*- ‘girmek’ (Tekin, 2022, s. 188).

“tutuztı. İkinin özi altızdı. Anta yana kirip Türgiş kagan buyrukı Az tutukug eligin tutdı. Kaganın anta ölürtümüz, ilin altımız Kara Türgiş bodun kop içikdi. Ol bodunug Tabarda ko(nturtumuz ...)” (KT D 38).

Türkiye Türkçesi

gir-: “1. Dışarıdan içeriye geçmek; kaçmak. 2. Sıgmak. 3. Katılmak (I). 4. Almak, fethetmek. 5. İncelemek, ayrıntılara inmek. 6. Girişmek, başlamak. 7. Bulaşmak. 8. Su dolu bir yerin içine batmak veya dalmak. 9. Zaman anlamlı kavramlar için gelmek. 10. Ağrı, sancı başlamak, saplanmak. 11. Yeni bir duruma geçmek, dönüşmek. 12. İyi anlamak, iyice bilmek. 13. Kavgaya tutuşmak. 14. Erişmek, ulaşmak. 15. Bir şeyin yapımında, birleşiminde yer almak. 16. Yazılmak, başlamak. 17. Yüklenmek. 18. Tecavüz etmek, bir yere geçmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

gir-: “1. Dâhil olmak, içeri geçmek. 2. Sıgmak, yerleşmek. 3. Varmak, ulaşmak, dâhil olmak. 4. Başlamak, gelmek, dâhil olmak (ay, mevsim vb.). 5. Bir yerde saklanmak, bir şeyle kaplanmak, kamufle edilmek. 6. Uyumak için yatağa uzanmak, yatağa girmek. 7. Dâhil olmak (teşkilata, işe vb.). 8. Batmak, geçmek. 9. Girişmek, başlamak. 10. Bir şeyle örtünmek. 11. Yıkanmak, banyo yapmak için bir şeyin içine dâhil olmak. 12. Sokulmak. 13. Basmak, girmek (yeni bir yaşa). 14. Para, ölçü vb. hesaplarken aldatmak. 15. Bazı isimlere takılarak birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gîr-: “1. Jaýa we ş.m. içine, ayak basmak, geçmek, aralaşmak. 2. Bir ýere kabul edilmek, bir ýere, işe, okuwa ýerleşmek. 3. Bir zadyň hataryna, düzümine, sanyna goşulmak, agzasy bolmak. 4. Ýuwulmak netijesinde gysgalmak, daralmak, kiçelmek. 5. Kömekçi işlik hyzmatyny ýerine

ýetirýän *girmek* işliginiň önünden käbir isimler (atlar, sanlar) gelip, täze manyly düzümlü işlik ýasalýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

gir-: “1. Dışarıdan içeriye geçmek. 2. Bir şeyin içine girmek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *gir-* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *gîr-* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Sözcüğün ünlüsü de uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *ki- [eylem] -r- [eylemden eylem yapım eki (orta çatı)] şeklinde çözümlenir.¹¹⁷

kirü

Orhun Türkçesi

kirü: “batıda”

“Tört buluj kop yagı ermiş. Sü sülepen tört bulujdaki bodunug kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü Kadırkan yışka tegi, kirü Temir Kapıgka tegi konturmuş. İkin ara” (KT D 2).

Türkiye Türkçesi

¹¹⁷Bk. Tekin, 2016, s. 92. Tekin, *ki-* sözcüğünün ünlüsünü uzun olarak değerlendirmiştir.

geri (I): “1. arka, ileri karşıtı. 2. Bir şeyin sonu, sonucu. 3. Bir şeyin sona kalan bölümü. 4. Geçmiş, mazi. 5. Hayvanda boşaltım organının dışı. 6. Eksik gösteren (saat). 7. Aptal ve salak olan. 8. Benzerlerine ayak uydurup ilerleyememiş, gelişememiş. 9. Geriye doğru. 10. "Geri dön, geri git!" anlamında bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

geri: “1. Arka tarafa, geriye. 2. Arka, arka taraf. 3. Akıbet, sonuç, netice. 4. İlerlememiş, geri kalmış.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

gēri: “geri.” (GTS, 1991).

geri: “geri, arka.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde *geri* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, sözcüğün ilk ünlüsü de /i/ > /e/ şeklinde genişlemiştir. Daha sonra ilk hecedeki /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye sebep olmuştur. Ayrıca GT’de sözcük *gēri* şeklinde de bulunur. *Geri* sözcüğüne ek olarak bu sözcüğün ilk ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *ki [ad] +rū [yön gösterme eki] şeklinde çözümlenir. bk. Tekin, 2016, s. 80; Tietze, 2021c, s. 194; Clauson, 1972, s. 736. Tekin, sözcüğün kökünü *kē* şeklinde, Clauson ise sözcüğü uzun kapalı /e/ ile okumuştur.

kisre

Orhun Türkçesi

kisre: “sonra” (KT G 5).

kisre: “batıda, batıdaki” (BK G 13).

Değerlendirme

*Ki [ad] +s [addan ad yapım eki] +re [yön gösterme eki] şeklinde çözümlenen sözcük¹¹⁸ lehçelerde geçmez fakat aynı kökten gelen *geri* sözcüğü görülür. bk. *kirü*.

*kiş*¹¹⁹

Orhun Türkçesi

kiş: samur

“bunça bodun saçın kulkakın (b)ıçdı. Edgü özlük atın, kara kişin, kök teyejin sansız kelürüp kop kot(t)ı. (...)” (BK G 12).

Türkiye Türkçesi

[kaşmir]: “1. İnce, sık bir tür yün. 2. Bu yünden yapılmış.” (TS, 2023).

[kişmîrî]: “1. Alımlı. 2. Esmer.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[kişmir]: “1. İnce yün veya yün karıştırılmış pamuktan imal edilmiş ince kumaş. 2. Bu kumaştan yapılmış örtü, şal.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[kişmir]: “uzyn aýakly, togalak kelleli möjejik.” (TDDS, 2015).

¹¹⁸Bk. Tekin, 2016, s. 130.

¹¹⁹AnaT: *kiş* ‘samur’ (Tekin, 2022, s. 188).

Değerlendirme

Lehçelerdeki *kişmir*, *kişmîrî* ve *kaşmir* sözcüklerinin *kiş* sözcüğüyle bağlantılı olduğu anlaşılıyor. Aslında bu sözcükler Urdu dili üzerine çalışanlarca da çokça tartışılmış ve farklı fikirler ileri sürülmüştür.¹²⁰ Bizce bu sözcükler birleşik sözcüktür ve sözcüğün ilk kelimesi Türkçe *kiş*'tir. Sözcüğün ikinci kısmı ise 'dağ' anlamına gelen *mîr* sözcüğüdür. Bu sözcüğün Praktit diline ait olduğu ifade edilir (Keşmiri, 2013; Şahbaz, 2019, s. 154). Yani sözcük aslında *kişmîr* şeklinden gelişip *kişmir*, *Keşmir*, *kaşmir* şekillerine dönüşmüştür. Nitekim Urdu dili sözlüklerinde¹²¹ de sözcüğün ikinci ünlüsü uzundur.¹²² Sözcüğün bu şekilde değerlendirilmesi anlam açısından da paralellik gösterir. Tekin ve Ölmez, /l/ - / r/ dili olan İlk Türkçeden Ana Samoyedceye girmiş en eski Türkçe ödünç sözcükler arasında *kiş* sözcüğüne yer vermiş ve sözcüğü Ana Sam. *kil' "samur" < İT *kil' (> ET *kiş*) olarak değerlendirmişlerdir (2015, s. 15). *Türkçe Sözlük*'te *kaşmir* sözcüğü için Fransızcadan alındığı belirtilir. Bu sözcüğün *Keşmir* yer adından geldiği ve başka dillere geçtiği anlaşılıyor.

kişi

Orhun Türkçesi

kişi: "kişi; insan"

"Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar oğuşı, bodunı, ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş. Süçig sabıña, yımşak agısıña arturup üküş Türk bodun öltüg. Türk bodun ölsikiñ. Biriye Çogay yış, Tögültün"
(KT G 6).

Türkiye Türkçesi

¹²⁰Bk. Şahbaz, 2019, s. 153-158.

¹²¹Urdu dili sözlükleri konusunda yardımcı olan Sayın Doç. Dr. Aykut Kişmir'e teşekkür ederim.

¹²²Firuzu'd-din Mevlana. (2005). *Urdu Firuzu'l-Lugat*. Lahore: Ferozsons (Pvt.) Ltd.; ADU: Urdu Dictionary Board. (1992). *A Dictionary of Urdu (on Historical Principles) V. 14*. Karachi: Urdu Dictionary Board.

kişi: “1. Kadın veya erkeğe verilen genel ad; can, şahıs, şahsiyet, zat, nefer, nüfus. 2. Çekimli fiillerde ve zamirlerde konuşan, dinleyen, sözü edilen varlık; şahıs. 3. Oyun, roman, hikâye vb.nde yer alan kimse. 4. Erkek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

kişi: “1. Yetişkin adam. 2. Er, yiğit. 3. Adam, şahıs, kimse. 4. Mert, namuslu, sözünün eri. 5. Hürmet işareti olarak ihtiyar şahısların isimlerine ilave edilir.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

kişi: “1. Adam, ynsan. 2. Özge, başka biri.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kişi: “kişi.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Şinasi Tekin, sözcüğü Toharcadan alıntı olduğunu ifade etmiştir (2002, s. 258-261).

kişi oğlu

Orhun Türkçesi

kişi oğlu: “insanoğlu (krş. ogul)”

“Üze kök teñri, asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlınta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış. Olurupan Türk bodunuñ ilin, törüsin tuta birmiş, iti birmiş.” (KT D 1).

Türkiye Türkçesi

kişioğlu: “1. İnsan. 2. Soylu kimse.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük sadece TT’de kullanılmaktadır. OT’de ayrı yazılan birleşik kelime TT’de bitişik yazılır. *Kişi oğlu* > *kişioğlu* değişiminde *oğlu* sözcüğünde söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş ve /o/ ünlüsü ilerleyici ünlü benzeşmesiyle söz sonunda /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşmaya sebep olmuştur. Sözcük *kişi* ve *ogul* kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. TT’de anlam genişlemesine uğramıştır. Diğer lehçeler için bk. *kişi* ve *ogul*.

kiyik

Orhun Türkçesi

kiyik: “yaban hayvanı”

“Kiyik yiyü, tabışgan yiyü olurur ertimiz. Bodun boguzı tok erti. Yagımız tegre uçuk teg erti; biz es (t)eg ertimiz. Ança olurur erkli Oguzdıntın küreg kelti.” (T 8).

Türkiye Türkçesi

geyik: “1. Geyikgillerden, erkeklerinin başında uzun ve çatallı boynuzları olan memeli hayvan (*Cervus elaphus*). 2. Karısının veya bir kadın yakınının ihanetine uğramış erkek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

geyik: “1. Omurgalı hayvanlar *vertebrata* dalının, memeliler *mammalia* sınıfının, geyikgiller *cervidae* ailesinin, çift parmaklılar *artiodactyla* takımından Kafkaslar, Kuzey İran ve Anadolu’da yaşayan, boynuzları uzun ve birkaç dala ayrılan bir tür, geyik, maral *cervus elaphus*.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

keyik: “1. Çölde we dagda ýaşayan süýdemdiriji haýwan, jeren, maral. 2. Gyza dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *geyik* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş ve ilk hecede /i/ > /e/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur. TkmT’de *keyik* şeklindedir ve ilk hecede /i/ > /e/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük key- [eylem] -(i)k [eylemden ad yapım eki] şeklindedir.¹²³ Gülensoy sözcüğün *ked* sözcüğüne gelen +*ik* [addan ad yapım eki] ekiyle oluştuğunu belirtmiştir (2007, s. 368) fakat Kirişçioğlu bunun bir yanılığ olduğunu ifade etmiştir (2013, s. 199).

kod- / kot-

Orhun Türkçesi

kod- / kot-: “bırakmak”

¹²³(Kirişçioğlu, 2013, s. 196-203).

“Türk bodun kanın bulmayın Tabgaçda adrılı, kanlantı. Kanın kodup Tabgaçka yana içikdi. Teñri ança timiş erinç: Kan birtim,” (T 2).

Türkiye Türkçesi

koy-: “1. Bir şeyi bir yere bırakmak, belli bir yere yerleştirmek. 2. Bir kimseyi işe yerleştirmek, birine iş sağlamak. 3. Gitmesine engel olmamak, gitmesine izin vermek; bırakmak. 4. Ekleme. 5. İmza, tarih, adres yazmak. 6. Uyulması gereken kuralları belirlemek, ortaya çıkarmak; vazetmek. 7. Etkilemek, dokunmak. 8. Bir şey veya kimse için kullanmayı belirlemek, ayırmak. 9. Bırakmak, terk etmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qoy-: “1. Bir şeyi bir yere bırakmak, yerleştirmek. 2. Geçici olarak vermek, emanet vermek. 3. Okumak, çalışmak vb. için bir yere yollamak, vermek, yapmak. 4. Bir şey yapmaya izin vermek, imkân vermek, bırakmak. 5. Rahat bırakmak, imkân bırakmak, ortam yaratmak. 6. Tehir etmek, durdurmak, sonraya bırakmak, başka bir zamana bırakmak, geciktirmek. 7. Havale etmek, yüklemek, emanet etmek. 8. Tesis etmek, kurmak, yapmak. 9. Giyinmek veya giydirmek, başına geçirmek. 10. Kullanmak, harcamak. 11. Belirli bir etki meydana getirmek için bir şeyin üzerine, arasına yerleştirmek, döşemek. 12. Tayin etmek. 13. Belirlemek. 14. Halletmek, yerine getirmek veya müzakere etmek için ileri sürmek, teklif etmek. 15. Yazı ile ifade etmek, işaret etmek; yazmak. 16. Yapmak, düzenlemek, tertipleme. 17. Bir şahıs veya şey için herhangi bir durum yaratmak, herhangi bir duruma düşmesine sebep olmak. 18. Bir şeyi gereken şekle büründürmek. 19. Sakal, saç vb. uzatmak, bırakmak, büyütme. 20. Giderken kendisi ile beraber götürmemek, olduğu, vardığı, geldiği yerde bırakmak. 21. Herhangi bir şekilde, hâlde, durumda bırakmak. 22. Saklamak, ihtiyaten bırakmak. 23. Bırakmak, bırakıp gitmek, terk etmek, atıp gitmek. 24. Vazgeçmek, feda etmek, harcamak, hasretmek. 25.

Kesilmek, durmak, yok olmak. 26. Bazı isimlere takılarak birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi.

goý-: 1. Bir zady degişli ýerinde ýerleşdirmek. 2. Öňden edýän hereketiňi dowam etdirmän taşlamak, bes etmek, kesmek. 3. Birini bir ýere bellemek, wezipä ýerleşdirmek. 4. Käbir atlaryň zyndan *goýmak* kömekçi işligi gelip, täze manyly düzümlü işlik ýasalýar. (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

koy-: “1. Bir şeyi bir yere bırakmak. 2. Bırakmak, terk etmek. 3. Katmak, doldurmak, eklemek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük *kod-* ~ *kot-* şeklinde alternasyonludur. Lehçelerdeki gelişim *kod-* fiilinden olmalıdır. Tüm lehçelerde söz sonunda /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuş, ayrıca TkmT’de söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük ko- [eylem] -d- / -t- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenir.

kodı

Orhun Türkçesi

kodı: “aşağı” (T 27).

Değerlendirme

Kodı sözcüğü lehçelerde kullanılmamaktadır. Sözcük ko- [eylem] -d- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme) -ı [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. *kod-* / *kot-*.

koduz

Orhun Türkçesi

koduz: “kadın”¹²⁴ (T 48).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde geçmez. Sağol Yüksekaya, sözcüğü kod- [eylem] -uz [eylemden ad yapım eki] şeklinde değerlendirmiştir (2017, s. 393-394). bk. *kod-* / *kot-*.

kokuluk

Orhun Türkçesi

kokuluk: “kokuluk, koku için”

“kañı Lisün Tay Señün başad(u) biş yüz eren kelti. Kokuluk ö(ş ...), altun, kümüz kergeksiz kelürti. Yog yıparıg kelürüp tike birti. Çıntan ıgaç kelürüp öz yar(atdı...)” (BK G 11).

Türkiye Türkçesi

¹²⁴Tekin’in belirttiği gibi (1994: 49) kelime *d* ile yazıldığı için ‘yaban öküzü’ anlamında *kotuz* okunamaz ve Sertkaya’nın teklifi kabul edilemez. Ayrıca ‘dul kadın’ anlamındaki *koduz* kelimesinin varlığı DLT’de açıktır (Ercilasun, 2021a, s. 160).

[koku]: “1. Nesnelardan yayılan küçücük zerrelere burun zarı üzerindeki özel sinirlerde uyandırdığı duygu; buke. 2. Güzel kokmak için sürülen esans. 3. Olacak bir olayın önceden belirtisi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qoxuluq: “1. Rayiha. 2. Pis koku, kötü koku, rahatsız edici koku.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

[koku]: “koku.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece AT’de geçmektedir ve *qoxuluq* şeklindedir. *Kokuluk* > *qoxuluq* değişiminde ilk hecedeki /o/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşmaya sebep olmuştur. Bu değişimden sonra gelen +lık eki de uyuma girerek +luq şekline geçmiştir. Ayrıca söz ortasında /k/ > /x/ şeklinde sızıcılığa olmuştur. TT ve GT’de sözcük müstakil olarak bulunmasa da aynı kökten gelen *koku* kelimesi bulunur. İlk hecedeki /o/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşmaya sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük kok- [eylem] -ı [eylemden ad yapım eki] +lık [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

kon-

Orhun Türkçesi

kon-: “yerleşmek, konmak”

“yazı konayın tiser, Türk bodun, ölsikig. Anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş. Irak erser yablak ağı birür, yaguk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg.” (KT G 7).

Türkiye Türkçesi

kon- (I): “1. Kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere inmek. 2. Yolculukta geceyi geçirmek için bir yerde kalmak, konuk olmak. 3. Kısa bir süre için bir yere yerleşmek, bir yeri yurt edinmek. 4. Bir şeyi emeksiz edinmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qon-: “1. Havadan inerek bir yere oturmak, konmak, bir yerde durmak; inmek. // Yere inmek. // Çökmek, inmek (toz). // Aceleyle oturmak, binmek. 2. Çökmek, ortaya çıkmak, belli olmak, zuhur etmek, ifade etmek. 3. Saldırmak, hücum ederek birinin tepesinin üzerine dikilmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi.

gon-: “1. Uçup yören zat ýere düşmek, ýere oturmak. 2. Dynç almak maksady bilen ýük ýazdyryp düşlemek. 3. Göçe-göçlük wagtynda, bir ýurtdan ikinji bir ýere baryp ornaşmak, täze ýurt tutmak. 4. Münmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kon-: “1. Konmak. 2. Yatmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük ko- [eylem] -n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde çözümlenir.

kontur-

Orhun Türkçesi

kontur-: “yerleştirmek”

“Tört buluñ kop yağı ermiş. Sü sülepen tört buluñdaki bodunug kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü Kadırkan yışka tegi, kirü Temir Kapıgka tegi konturmuş. İkin ara” (KT D 2).

Türkiye Türkçesi

kondur-: “1. Konma işini yaptırmak. 2. Gelişigüzel takmak, iliştmek. 3. Birden yapıvermek veya söyleyivermek. 4. Yakıştırmak, haksız yere birtakım eksiklikler isnat etmek, üzerine yormak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qondur-: “1. Konma işini yaptırmak, oturtmak. 2. İndirmek, aşağı indirmek. 3. Yerleştirmek, koymak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gondur-: “1. Gonmaga mümkinçilik bermek, uçup ýören zady ýere düşürmek, uçmagyny bes etdirmek. 2. Ýumruk ýa-da taýak bilen berk urmak, doňdurmak, ýelmemek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kondur-: “kondurmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *kondur-* şeklindedir. Söz ortasındaki /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle yine söz ortasında /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşmeye sebep olmuştur. TkmT’de sözcük *gondur-* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş ve /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşmeye sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük ko- [eylem] -n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] -tur- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir.

koń

Orhun Türkçesi

koń: “koyun”

“yoryyur tiyin kü eşidip balıkdakı tagıkmış, tagdakı inmiş, tirilip yitmiş er bolmış. Teñri küç birtük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş; yagısı koń teg ermiş. İlgerü, kurıgaru sülep ti[r]miş kubratmış. Kamagı (...)” (KT D 12).

Türkiye Türkçesi

koyun (I): “1. Geviş getirenlerden, eti, sütü, yapağısı ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan (*Ovis aries*). 2. Verilen buyruklara uyan, kendi kişiliğini gösteremeyen kimse.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qoyun (I): “1. Boynuzlugiller *bovidae* ailesinin geviş getiren hayvanların en önemlisidir. İnce bacaklı, uzun ve sık tüylüdür. Etinden, sütünden ve yününden faydalanılan evcil bir hayvan türüdür, *ovis*. 2. Sorumsuz, mesuliyet duymayan insan.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

goýun (I): 1. Goşa toýnaklylar maşgalasynyň süýdemdirijiler toparyndan bolup, süýt, ýün, et üçin saklanýan öý haýwany. 2. Müçe ýyl atlarynyň sekizinji ýylynyň ady, koý.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

koyun: “1. Koyun. 2. Uslu, sessiz. 3. Aptal.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *koyun*, TkmT’de *goýun* şeklindedir. Bazı araştırmacıların *koyun* sözcüğünü üzerine *koy* [ad] +(u)n [addan ad yapım eki (küçültme)] değerlendirmesini esas alırsak *koń* > *koy* değişiminde söz sonunda akıcılaşma olmuştur. TkmT’de bu değişimle birlikte söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi de olmuştur. Bizce /ny/ seslerini karşılayan /ń/ sesi birimlerini ayrılıp göçüşmüştür. *Koyn şekline gelen sözcüğün ikinci hecesine /ı/ sesi türemiş, daha sonra ilk hecedeki /o/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle bu ses /u/ şeklinde yuvarlaklaşmıştır. /ń/ sesinin her zaman /ny/ şeklinde ayrılmadığını /yn/ şeklinde de gelişebileceği dile getirilmiştir. bk. Karaman, 2020, 130-132.

Şekil bilgisi

Sözcük **koñ* şeklindedir. Eren, sözcüğün *kōñ* + *-(u)n* (küçültme eki) şeklinde geliştiğini belirtmiştir (2020, s. 318). Gülensoy da Eren’le aynı görüştedir (2007, s. 549). Sözcüğün alıntı olduğunu iddia edenler de vardır. Ayrıntılar için bk. Eren, 2020, s. 317-318.

kop

Orhun Türkçesi

kop: “hep”

“Tokuz Oguz begleri, bodunı! Bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tıñla! İlgerü kün togsık(k)a, birigerü kün ortusıñaru, kurıgaru kün batsıkıña, yırıgaru tün ortusıñaru, anta içreki bo[dun kop maña körür.] (Bunça bodun)” (KT G 2).

Türkmen Türkçesi

köp: “1. San, mukdar taýdan kân, möçber boýunça ýeterlik, bol. 2. Wagt taýdan uzak, dowamly. 3. Ýygy-ýygydan, çalt-çalt, tiz-tiz. 4. Köpçülik, köp adam, jemagat, il.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Sözcük TkmT’de *köp* şeklindedir. Sözcükte /o/ > /ö/ şeklinde incelve olmuştur. Sözcük **ko-* [eylem] -p [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)]¹²⁵ şeklinde çözümlenir. Ayrıca bk. İpek, 2009, s. 476-492. Sözcük diğer lehçelerde bulunmaz fakat aynı kökten gelişen başka sözcükler vardır. bk. *kod-* / *kot-*.

---

¹²⁵Tekin, 2016, s. 90.

*korgan*¹²⁶

Orhun Türkçesi

korgan: “kale”

“Az yağızın binip tegdi. İki erig sançdı, balık(k)a basıkdı. Ol sü anta ölti. Amga korgan kışlap yazıña Oguzgaru sü taşıkdımız. Köl Tigin ebig başlayu akıt(t)ımız. Oguz yağı ordug basdı. Köl Tigin” (KT K 8).

Türkiye Türkçesi

Korgan: “Ordu iline bağlı ilçelerden biri.” (TS, 2023).

korugan: “1. Ağaç gövdeleriyle yapılmış ve çevresinde kazılı çukuru bulunan, korunmaya elverişli, kare biçimindeki ev. 2. Ateş etmeye imkân verecek biçimde hazırlanmış delik ve mazgalları bulunan yer.” (TS, 2023).

kurgan: “1. İlk Çağ'da mezar üzerine toprak yığılarak yapılan küçük tepe. 2. Tepe biçiminde mezar.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[qoru-]: “1. Hücumdan, tehlikeden, darbeden, düşmancasına davranışlardan vb. muhafaza etmek, korumak, müdafaa etmek, emniyetini sağlamak. 2. Kötü, zararlı veya istenmeyen bir şeyin etkisinden korumak. // Genelde muhafaza edip korumak, saklamak.” (ATS, 2018).

qorqan: “koruma altında olan yer, korunan alan.” (ATS, 2018).

qurğan: “yüksek tahta perde, yüksek çit, hisar.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gōra-]: “1. Aýap saklamak. 2. Ekine, mala we ş.m. gözegçilik etmek, garawulçylyk çekmek, esewan bolmak, göz-gulak bolmak. 3. Watany

¹²⁶Sözcüğün kökü ve gövdesi AnaT’de *kōr* ‘zarar, ziyan’; *kōrı-* ‘korumak’ şeklindedir. Bk. Tekin, 2022, s. 182.

duşmandan gorapsaklamak, gapyl galmazlyk üçin sakçy durmak. 4. Köpçüligiň önünde bir mesele, iş boýunça öz pikiriň dogrudygyny delillendirmek.” (TDDS, 2015).

gorgan: “1. Beýiklik, beýgeldilen ýer, depe. 2. Oba, mekan.” (TDDS, 2015).

[gōruk (I)]: “1. Bir bolmasy iş bolmagyndan heder edip, hemişe goranyp ýören, çendenäşa seresap. 2. Agyrak, näzik (adamyň bedeniniň agyrak ýerleri hakynda).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[koru-]: “korumak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük OT’de ekleşme sırasında /ɪ/ sesini düşürmüştür. Yani *korıgan* > *korgan* şeklinde gelişmiştir. Sözcük TT’de *Korgan*, *kurgan* ve *korugan* şeklindedir. *Korgan* sözcüğü ses özelliklerini korumuş, *kurgan* sözcüğünün ilk hecesinde /o/ > /u/ şeklinde daralma olmuştur. *Korugan* sözcüğünde ise ilk hecede /o/ > /u/ şeklinde daralma olmuş, ayrıca ekleşme sırasında düşen /ɪ/ ünlüsü bu sözcükte /u/ olarak türemiştir. AT’de sözcük *qurğan* ve *qorqan* şeklindedir. *Qurğan* sözcüğünde ilk hecede /o/ > /u/ şeklinde daralma ve söz ortasında /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. *Qorqan* sözcüğünde ise söz ortasında /g/ > /q/ şeklinde ötümsüzleşme olmuştur. TkmT’de sözcük *gorgan* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Ayrıca *gōruk* sözcüğünde bu sözcüğün kökü *gōru-* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur ve ilk ünlüsü uzundur. Ayrıca ilk hecedeki /ō/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ɪ/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. GT’de sözcük bulunmaz fakat kökü *koru-* şeklinde bulunur. TT ve AT’de de aynı kök bulunur. OT’deki sözcüğün kökünü *korı-* kabul ettiğimizde *korı-* > *koru-* gelişiminde ilk hecedeki /o/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ɪ/ > /u/ şeklinde

yuvarlaklaşmaya sebep olmuştur. Kök sözcük TkmT’de *gōra-* şeklindedir. İkinci hecede ise /ɪ/ > /a/ şeklinde genişleme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kor [ad] +1- [addan eylem yapım eki] -gan [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. TkmT’deki *gōruk* sözcüğü ise *gōru-* [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

korıgu

Orhun Türkçesi

korıgu: “muhafız” (BK D 41).

Değerlendirme

Korı- [eylem] -gu [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük (Tekin, 2020, s. 113) lehçelerde bulunmaz. Aynı anlamda fakat *korı-* fiilinin -g ekiyle adlaşmış şeklinden gelişen TT’de *korucu*; AT’de *qoruçu*, *qorçı* ve TkmT’de *gōragçy*, *gorçy* sözcükleri bulunur. Tüm bu sözcüklerin kökü *koru-* fiilidir. bk. *korgan*.

kork-

Orhun Türkçesi

kork-: “korkmak”

“Üküş tiyin neke korkur biz? Az tiyin ne basınalım; tegelim tidim.
Tegdimiz, yolıdımız. İkinti kün” (T 39).

Türkiye Türkçesi

kork-: “1. Korku duymak, ürkmek, dehşete kapılmak; korkulmak. 2. Kaygı duymak, endişe etmek. 3. Çekinmek, sakınmak, saygı duymak. 4. Yapamamak, cesaret edememek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qorx-: “1. Bir olay, şey veya şahıs karşısında vb. korku hissine kapılmak, korkaklık göstermek, ürpermek. // Cesaret edememek. 2. Çekinmek, sakınmak. 3. Bir şeyin etkisiyle harap olmak, bozulmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gork-: “1. Bir zatdan, wakadan, hereketden we ş.m. heder etmek, adamda gorky duýgusy döremek. 2. Bir zadyň ýüze çykaryndan çekinmek, ätiýaç etmek, üýşenmek, dözümlü deprenmän, ýáýdanjaňlyk etmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kork-: “korkmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de *qorx-* şeklindedir ve söz sonunda /k/ > /x/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. TkmT’de *gork-* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

Tekin, sözcüğü *korı- [eylem] -k- [eylemden eylem yapım eki] şeklinde değerlendirir (2016, s. 91).

korkma-

Orhun Türkçesi

korkma-: “korkmamak” (T 41).

Değerlendirme

Kork- [eylem] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük, sözlüklerde görülmez. bk. *kork-*.

***kök (I)*¹²⁷**

Orhun Türkçesi

kök (I): “mavi (gök)”

“Üze kök teñri, asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlınta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk bodunuñ ilin, törüsün tuta birmiş, iti birmiş.” (KT D 1).

kök (I): “boz (sincap)”

“bunça bodun saçın kulkakın (b)ıçdı. Edgü özlük atın, kara kişin, kök teyeñin sansız kelürüp kop kot(t)ı. (...)” (BK G 12).

kök (I): “semavi (Türk)”

“idi oksuz kök Türk [iti] ança olurur ermiş. Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yeme, bodunu yeme tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmuş erinç; ilig tutup törüg itmiş. Özi ança” (KT D 3).

¹²⁷AnaT: *kōk* ‘gök, mavi’ (Tekin, 2022, s. 189).

Türkiye Türkçesi

[göğem]: “1. Yeşile çalan mor renk. 2. Bu renkte olan.” (TS, 2023).

gök: “1. Uzay. 2. Yeryüzü üzerine mavi bir kubbe gibi kapanan boşluk; gök kubbe, asuman, felek, sema (I). 3. Mavi ile açık yeşil arası olan renk. 4. Bu renkte olan. 5. Olgunlaşmamış.” (TS, 2023).

[göver-]: “1. Yeşermek. 2. Morarmak.” (TS, 2023).

[güvercin]: “güvercingillerden, hızlı ve uzun zaman uçabilen, kısa vücutlu, sık tüylü, evcilleşmiş birçok türü bulunan, yemle beslenen bir tür kuş (*Columba*).” (TS, 2023).

[üveyik]: “güvercinlerden, korularda yaşayan, eti için avlanan, boz renkli bir kuş (*Streptopelia turtur*).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

göy (I): “1. Yeri ve diğer gök cisimlerini çeviren boşluk, sema, feza, asuman, uzay. 2. Dinî inanışa göre Tanrı'nın, meleklerin, hurilerin vb. olduğu yer.” (ATS, 2018).

göy (II): “1. Gök, sema renginde; mavi. 2. Darbe, sert bir şekilde bir şeye dokunma vb. neticesinde vücudun herhangi bir tarafında oluşan morluk.” (ATS, 2018).

göy (III): “1. Yeşil renk. 2. Olgunlaşmamış, ham. 3. Yeşillik ağaçlar, otlar, bitkiler.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gök (I): “1. Asman, deňiz reňkindäki. 2. Ýaşyl renkli, ýaşyl öwüsýän; gögerip oturan, entek guramadyk (ösümlükler hakynda). 3. Doly bişmedik, çig, hora, suwy süýjemedik (üzüm, erik we ş.m. hakynda).” (TDDS, 2015).

gök (II): “asman gözýetimindäki howa giňişligi, asman.” (TDDS, 2015).

gök (III): “1. ser. Gök (I). 2. Şibit, ajytäre ýaly ekilýän hem-de terligine iýilýän, şeýle-de, köplenç, ýörite ekilmeyän, ýazyň başynda ýetişýän ysmanak, balgaz, akselme ýaly bişirilip iýilýän otlar. 3. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

[göger- (II)]: “1. Gök reňke öwrülme, gök öwürme, gök bolmak. 2. Teniňe zarba düşüp, gan öymek, gök nil bolmak. 3. Zaýalanmak, harap bolmak.” (TDDS, 2015).

[göyül]: “tegelek ýaprakly, çybygy tikenli, ýere ýazylyp ösýän köp ýyllyk ösümlük.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

gök: “1. Gökyüzü. 2. Mavi.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Öncelikle belirtmek gerekir ki OT’de aynı yapıya sahip üç tane *kök* sözcüğü vardır. *Kök* sözcüğü gökyüzünün açık olduğu anlamıyla ‘mavi’ demektir. Bizce *kök* ‘boz (sincap)’ sözcüğü gökyüzünün kapalı rengini ifade etmekteyken sincap rengi karşılığında olmuştur. *Kök* ‘semavi (Türk)’ sözcüğü de gökyüzünün yüksekliği ve ulviliğiyle Türk’e sıfat olmuştur. Sözcüklerin yapısı aynı olduğu için tek başlık altında değerlendirilmiştir.

Kök sözcüğü müstakil olarak tüm lehçelerde bulunur. TT ve GT’de *gök* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. AT’de *göy* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, söz sonunda da muhtemelen önce /k/ > /g/ ötümlüleşmesi ve /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra /ğ/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. TkmT’de *gök* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüsü uzundur.

Lehçelerde, bünyesinde *kök* sözcüğünün türevlerini barındıran sözcükler de vardır. TT’de *göğem*, *göver-*, *güvercin* ve *üveyik* bu duruma örnektir. Hasan Eren, *efelek* ve *büğelek* sözcüklerinin de *gök* sözcüğünden gelebileceğini ifade etmiştir. Ayrıntılar için bk. Eren, 1958, s. 85-89. *Göğem* sözcüğünde söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. *Gök* sözcüğüne ünlüyle başlayan ek gelince söz sonunda /k/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. *Göver-* sözcüğünde söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. *Gök* sözcüğüne ünlüyle başlayan ek gelince söz sonunda /k/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma, daha sonra /ğ/ > /v/ şeklinde diş-dudaksıllaşma olmuştur. *Güvercin* ve *üveyik* sözcüklerinde de aynı durum vardır. Ek olarak sözcüklerin ilk ünlüsü /ö/ > /ü/ şeklinde daralmıştır. *Üveyik* sözcüğünün başındaki /g/ sesi de düşmüştür. TkmT’de *göger-* ve *göyül* sözcüklerinde de *kök* sözcüğü geçer. *Göger-* sözcüğünde söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş ve sözcük *gök* şekline gelişmiştir. Ünlüyle başlayan ek gelince söz sonunda /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüsü uzundur. *Göyül* sözcüğünde ise söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. *Gök* şekline gelen sözcüğün sonunda, ünlüyle başlayan bir ek gelince, muhtemelen önce /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, daha sonra /g/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. Bu söz sonu ötümlüleşmelerde aslında sözcüğün asli uzun ünlüsünün de etkisi vardır.

Şekil bilgisi

Sözcük *kö- ‘yükselmek’ [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde olabilir. Hamilton, eskiden ünlüsü uzundur, demiştir (1998, s. 198-199). TT’deki *göğem* sözcüğü *gök* [ad] +em [addan ad yapım eki], *göver-* sözcüğü *gök* [ad] +er- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. *Güvercin* sözcüğü de *gök* [ad] +er- [addan eylem yapım eki] -cin [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.¹²⁸ *Üveyik* sözcüğü ise *gök* [ad] +e [addan ad yapım eki] +y [yardımcı ses] +ik [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.¹²⁹ TkmT’deki *göger-* sözcüğü *gök* [ad] +er- [addan eylem yapım eki], *göyül* sözcüğü ise *göy* [ad] +(ü)l [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

¹²⁸Bk. Tietze, 2021c, s. 241.

¹²⁹Bk. Gülensoy, 2007, s. 1003.

kök (II)

Orhun Türkçesi

kök (II): “pekiştirme enklitiği” (T16).

Değerlendirme

Kök (II) pekiştirme enklitiği *ök* pekiştirme enklitiğiyle alternasyonlu olabilir. bk. *ök*.

köl¹³⁰

Orhun Türkçesi

köl: “göl (krş. Kara Göl)”

“tegdükin Türk begler, kop bilir siz. Ol süg anta yok kışdımız. Anta kisre yir Bayırku ulug irkin yağı boltı. Anı yañıp Türgi Yargun költe buzdumuz. Ulug irkin azkıña erin tezip bardı. Köl Tigin (altı otuz)” (KT D 34).

Türkiye Türkçesi

göl: “1. Karaların içinde denizlerle bağlantısı olmayan durgun su birikintisi. 2. Yapay su birikintisi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

göl (I): “1. Denizle bağlantısı olmayan büyük su havzası. 2. Suni olarak yapılmış büyük su ambarı; baraj gölü. 3. Bir şeyin çok olduğu yer anlamında.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

---

¹³⁰AnaT: *köl* ‘göl’ (Tekin, 2022, s. 189).

köl: “bir çetinden akar suw gelip goşulýan, giň meýdany tutup ýatan suw.”
(TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

göl: “göl.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *göl* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *köl* şeklinde uzun ünlülüdür.

Şekil bilgisi

Gülensoy, sözcüğü **kō-* ‘toplanmak’ + *-l* olarak değerlendirmiştir (2007, s. 378). Şinasi Tekin de *köl* sözcüğündeki /l/’ye isimden fiil yapma eki demiştir (2001, s. 29).

kölük

Orhun Türkçesi

kölük: “yük hayvanı”

“Kaganım, ben özüm Bilge Tuñukuk ötüntük ötüñümün eşidü birti.
Köñlüñçe uduz tidi. Kök Öñüg yoguru Ötüken yışgaru uduztum ingek
kölükin. Toglada Oguz kelti.” (T 15).

Türkiye Türkçesi

gölük: “yük taşıyan ve binilen at, eşek, beygir, katır vb. hayvan.” (TS, 2023).

kölük: “iş ve yük hayvanı.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük sadece TT’de *gölük* ve *kölük* şeklinde kullanılmaktadır. *Gölük* sözcüğünde söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, *kölük* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. Sözcük köl- [eylem] -(ü)k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Clauson, 1972, s. 717.

köñül

Orhun Türkçesi

köñül: “gönül; akıl”

“Ança sakıntım: Közde yaş kelser tıda, köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım. Katıgdı sakıntım: İki şad ulayu iniygünüm, oğlanım, beglerim, bodunum közi kaşı yablak boltaçı tip sakıntım. Yogçı sıgıtçı Kıtañ Tatabı bodun başlayı” (KT K 11).

Türkiye Türkçesi

[gömlək]: “1. Vücudun üst kısmına giyilen kollu veya yarım kollu, yakalı giysi; işlik (II). 2. Kadınların giydikleri ince kumaştan yapılmış kolsuz, yakasız iç çamaşırı; kombinezon. 3. Vücudun üst kısmına giyilen iç çamaşırı. 4. Kitap kapağına geçirilen kap, kılıf. 5. Beyaz ışık sağlamak için lambanın üzerine geçirilen amyanttan kılıf. 6. Dosya kartonu. 7. Memeli hayvanlarda bağırsakları dıştan saran yağlı zar. 8. Basamak, kat, derece.” (TS, 2023).

gönül: “1. Sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. duyguların kaynağı; içeri, yürek, dil (II), kalp (I). 2. İstek. 3. Sine.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[kõnlæk]: “vücadun üst kısmına giyilen kollu veya yarım kollu, yakalı giysi.” (ATS, 2018).

kõnül: “1. Kalp, yürek. 2. Güzel, canlı benzetmelerde kullanılır. 3. İstek, arzu, heves, temayül.” (ATS, 2018).

[kõylæk]: 1. Bedenin üst kısmına giyilen çamaşır. 2. Elbise. 3. Müzik aletlerinin üzerine geçirmek için kumaştan yapılmış kılıf. 4. Örtü, siper. 5. İpek böceği kozasının iç katı. 6. Buğdayın üzerinde olan ince kabuk. 7. Arabanın demir okunun takıldığı ağaç kısmı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gõwün: “adamyň içki ruhy dünýäsi, içki duýgy, ýürek (gõçme manysynda), kõnül.” (TDDS, 2015).

kõnül: “ser. gõwün.” (TDDS, 2015).

[kõýnek]: “her hili matadan tikilyän, egne geýilyän ýuka geýmim.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[gõlmek]: “gõmlek.” (GTS, 1991).

[gõn]: “ruh hâli, istek.” (Özakdağ, 2019).

gõnül: “gõnül.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *gõnül* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi, söz ortasında da /ŋ/ > /n/ şeklinde dışsilleşme olmuştur. GT’de bu sözcüğün kökü olduğunu düşündüğümüz *gõn* sözcüğünde de söz başında ötümlüleşme olmuştur. AT’de *kõnül*

şeklindedir ve söz ortasında /ŋ/ > /n/ şeklinde dışsilleşme olmuştur. TkmT’de *göwün* ve *köñül* şeklindedir. *Köñül* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. *Köñül* > *göwün* değişimini kabul ettiğimizde söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi, söz ortasında /ŋ/ > /w/ şeklinde sızıcılaşma, söz sonunda da /l/ > /n/ şeklinde dışsilleşme olmuştur.

Ayrıca lehçelerde bu sözcükten geliştiğini düşündüğümüz sözcükler de vardır. Gelişimi **köñülek* > *köñlek* şeklinde düşündüğümüzde vurgusuz dar orta hece ünlüsü düşmüştür. TT’de *gömlek* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, söz ortasında da /ŋ/ > /m/ dudaksıllaşması gerçekleşmiştir. AT’de *könlək* ve *köylək* şeklindedir. *Könlək* sözcüğünün ortasında /ŋ/ > /n/ dışsilleşmesi olmuştur. Ayşegül Sertkaya, *göynek* sözcüğünü *köñlek* > *gögnek* > *göynek* şeklinde değerlendirmiş ve /ŋ/nin /g/ye aykırı genizleşmesi demiştir (2014, s. 3). Bu görüşe katılıyoruz. Bu bakımdan AT’deki *köylək* sözcüğü *köñlek* > *köglek* > *köylək* şeklinde değerlendirilebilir. Söz ortasında önce /ŋ/ > /g/ aykırı genizleşmesi olmuş, daha sonra /g/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. TkmT’deki *köynek* sözcüğünde de aynı durum vardır fakat aykırı genizleşme olmadan /ŋ/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle söz ortasında /l/ > /n/ genizsilleşme olmalıdır. Daha sonra aykırı genizleşme ve akıcılaşma olmuştur. GT’de *gölmek* sözcüğü TT’deki *gömlek* sözcüğü gibi gelişmiştir. Daha sonra söz ortasında /m/ ile /l/ sesleri görüşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökeni tartışmalıdır. Bizce *köñül*, ‘iç’ ile ilgili bir sözcükten gelişmiş olmalıdır. Bu bakımdan **köñ* sözcüğüne kadar gidebiliriz. Sözcüğe eklenen +(ü)l ekiyle sözcük genişletilmiş olabilir. Nitekim GT’deki *gön* ‘ruh hâli, istek’ sözcüğü eski bir kalıntı olmalıdır. Bu sözcüğün ‘gönül’ anlamı da vardır. Gülensoy, sözcüğü < ? *kö-n-gü+l* şeklinde değerlendirir ve çeşitli görüşlere yer verir (2007, s. 382-383). Eren, Sevortyan’ın (1980, s. 75-77) sözcüğü **göñ- ~ *köñ-* fiilinden -(ü)l ekiyle açıklamasına katılmamıştır (2020, s. 199). *Gömlek* sözcüğü de bu sözcüğe eklenen +ek ekiyle oluşmuş olmalıdır. bk. Eren, 2020, s. 197. AT’deki *köylək* sözcüğünün 3-7. anlamları başka kökten geliştiği anlaşılıyor. Bu anlamlar *kön* ‘deri’ sözcüğünden gelişmiş

olmalıdır. Nitekim bu sözcük *DLT*'de *kōn* şeklinde uzun ünlüdür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 737). Dolayısıyla kontaminasyon yoluyla *köylək* sözcüğüyle ilişkilendirilmiştir.

***kör-* (I)**

Orhun Türkçesi

kör- (I): “bakmak, görmek”

“bunta urtum. Neñ neñ sabım erser beñgü taška urtum; añar körü bilin! Türk amtı bodun begler, bödke, körügme begler gü yañıltaçı siz? Men beñgü taş tikdim. Tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizet(t)im. Meniñ sabımın sımadı;” (KT G 11).

kör- (I): “bağlı olmak, tabi olmak (krş. emgek kör-)”

“bodunug kop baz kılıtım, yağısız kılıtım. Kop maña körti; işig küçüg birür. Bunça törüg kazganıp inim Köl Tigin özi ança kergek boltı. Kañım kagan uçdukda inim Köl Tigin yit(i yaşda kaltı ...)” (KT D 30).

Türkiye Türkçesi

gör-: “1. Gözle algılamak, seçmek. 2. Anlamak, kavramak, sezmek. 3. Yanına gidip konuşmak. 4. Bir şey hakkında bir yargıya varmak, değerlendirmek. 5. Belirli bir zamanın içinde bir olaya tanık olmak, yaşamak. 6. Yapmak, etmek. 7. Kendisine yapılmak, bir davranışla karşılaşmak, maruz kalmak. 8. Bir şeye erişmek. 9. Çok değer vermek. 10. Bir işleme uğramak. 11. Yüzü bir yöne doğru olmak, bakmak. 12. Ziyaret etmek. 13. Karşılaşmak, rastlaşmak. 14. Gözlerin görmediği durumlarda başka duyu organlarıyla algılamak. 15. Sahne olmak, geçirmek. 16. Saymak, herhangi bir şey gibi görmek. 17. Gezmek. 18. Para vermek. 19. Takım arkadaşlarından en uygun olanına pas atmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

gör-: “1. Göz vasıtasıyla bir şeyin şekli ve dış varlığını hissetmek, kavramak. 2. Görme gücüne malik olmak. 3. Tesadüf etmek, rastlamak. 4. Şahsen görüşmek. 5. Anlamak, duymak, hissetmek. 6. Hesaplamak, hissetmek, bulmak. 7. Görmeye nail olmak, kısmet olmak. 8. Tasavvur etmek, hayalinde, gözünün önüne getirmek, canlandırmak. 9. Belirtmek, belli etmek, ortaya çıkarmak. 10. Kifayet etmek, yetmek. 11. Görüşüp konuşmak, rızasını almak. 12. Rızasını almak. 13. Yapmak, yerine getirmek. 14. Şüphelenmek, suçlamak. 15. Geçirmek, çekmek, uğramak, maruz kalmak. 16. Gezmek, yaşamak, bulunmak. 17. Emir hâlinde gör! a- Hayret, şaşkınlık bildirir. b- Bak, gör, yokla, öğren anlamında. c- Tehdit, korku bildirir. 15. Görək şeklinde: bekleyiş, ummak, belirsizlik bildirir. 16. Görüm şeklinde: a- Israr bildirir. b- Aruz, istek bildirir. 17. Bazı isimlerden sonra gelerek birleşik fiil ve çeşitli ifadeler meydana getirir.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gör- (I): “1. Görüş ukybyna eýe bolmak. 2. Seretmek, äňetmek, bakmak, synlamak. 3. Güman etmek, çak etmek. 4. Biri bilen duşuşmak, birine gabat gelmek. 5. Bir ýagdaýy, wakany başdan geçirmek, şaýady bolmak. 6. Hal işligiň şekilini ýa-da başga bir şekiliň goşulmasyny kabul eden *görmek* işliginden soň *bolmak*, *durmak* ýaly işliklergelip, täze manyly düzümlü işlikler ýasalýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

gör-: “1. Görmek. 2. Bir şeye maruz kalmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *gör-* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kö- [eylem] -r- [eylemden eylem yapım eki] şeklinde gelişmiş olmalıdır. krş. *köz*.

***kör-* (II)**

Orhun Türkçesi

kör- (II): “varmak” işlevinde tasvir fiili”¹³¹

“yogur(u) aç a ıdıp ı bar baş aşdımız. Yubulu intimiz. On tünke yantakı tug ebirü bardımız. Yırçı yir yañılıp boguzlantı. Buñadıp kagan yelü kör timiş.”
(T 26).

Türkiye Türkçesi

[olagör-]

Türkmen Türkçesi

[alyp gör-]

Değerlendirme

Kör- (II) tasvir fiili sadece TT ve TkmT’de görülür. TT’de ana fiile -A zarf-fiil eki + *gör-* getirilerek oluşturulur ve bitişik yazılır. TkmT’de ana fiile -Xp zarf-fiil eki + *gör-* getirilerek oluşturulur ve ayrı yazılır. bk. Bayrakdarlar, 2014, s. 152. Bu fiilin *kör-* (I) fiilinden geliştiğini düşünüyoruz. Diğer lehçeler için bk. *kör-* (I).

¹³¹*Kör-* tasvir fiili bence varılacak yeri görmeyi, hedefe varmayı anlatıyor (Ercilasun, 2021a, s. 151).

körme-

Orhun Türkçesi

körme-: “görmemek” (BK K 11).

Değerlendirme

Kör- [eylem] -me- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük, sözlüklerde görülmez. bk. *kör-*.

kötür-

Orhun Türkçesi

kötür-: “(yukarı) kaldırmak, yükseltmek”

“Başlayu Kırkız kaganıg balbal tıkdım. Türk bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kañım kaganıg, ögüm katunug kötürmiş Teñri, il birigme Teñri, Türk bodun atı küsi yok bolmazun [tiyin özümün, ol Teñri]” (KT D 25).

Türkiye Türkçesi

götür-: “1. Taşımak, ulaştırmak veya koymak. 2. Bir kimseyi bir yere kadar yanında yürütmek. 3. Yerinden ayırıp uzağa atmak veya yok etmek. 4. Öldürmek. 5. Dayanmak, katlanmak, tahammül etmek. 6. Birinin yanında yürüyüp ona bir yere kadar arkadaşlık etmek; bırakmak. 7. Bir sonuca vardırarak. 8. Kaybolmasına, yok olmasına yol açmak. 9. Vardırarak. 10. Herhangi bir yiyeceği tek başına ve hızlı bir biçimde yemek. 11. Tümüyle sahip olmak. 12. Haksız kazanç sağlamak, mal veya para sahibi olmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

götür-: “1. Eline almak, eline alıp kaldırmak. // Kaldırmak. 2. Defnetmek için götürmek, kaldırmak (cenaze). 3. Kendisi ile beraber götürmek. 4. Kendi içine almak, kabul etmek, dâhil etmek. 5. Kavramak, hafızada tutmak, öğrenmek. 6. Elde etmek, ürün almak. 7. Her tarafa yayılmak, bürümek, basmak, kaplamak, sarmak. 8. Göz ününe almak, misal vermek, örnek göstermek (Bu anlamda genelde “götürmek” şeklinde kullanılır.). 9. Harcamak, tamamlamak, mal olmak. 10. Başlamak, temel almak. 11. Sinirlendirmek, hiddetlendirmek, şiddetli tesir etmek. 12. Almak. 13. Tahammül etmek, katlanmak, kabul etmek. 14. Çıkarmak (başlıklar). 15. Yemek, tadına bakmak. 16. Bazı isimlere takılarak birleşik fiil ve bazı ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

göter-: “1. Ýokary galdyrmak. 2. Bir zady öz ýanyň bilen alyp gitmek, ýanyňa almak. 3. Biriniň adyny dakynmak, adyny almak. 4. Birini bir guramanyň we ş.m. düzümine goşmak, kabul etmek, agzalyga almak. 5. Öňki ýagdaýyndan ýokary galdyrmak, ýokarlandyrmak, gowulandyrmak. 6. Gaharlanýandygyňy bildirmezlik, çekmek, çydamak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

götür- / göttür- / göttir-: “götürmek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *götür-* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *göter-* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, sözcüğün ikinci hecesinde ise /ü/ > /e/ şeklinde düzleşme ve genişleme olmuştur. GT’de sözcük *götür-*, *göttür-* ve *göttir-* şeklinde alternasyonludur. Bütün sözcüklerde söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca *göttür-* ve *göttir-* sözcüklerinde söz

ortasında /t/ türemiş ve ünsüz ikizleşmesi olmuştur. *Göttir-* sözcüğünün ikinci hecesinde /ü/ > /i/ düzleşmesiyle aykırılaşıma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökü ihtilaflıdır. Gülensoy, Hamilton'dan (1998, s. 200) aktardığı Uyg. *köt 'yüksek, yükseklik, seçkin, kişi adı' sözcüğüne +*ür-* eki getirmiştir (2007, s. 388). Erdal, *köt-ür-* olarak değerlendirir (1991, s. 779). Tietze de Erdal'ın görüşüne katılmış, -*ür-* için ettirgenlik demiştir (2021c, s. 258). Clauson da ilk bakışta ettirgen şekil gibi görüldüğünü fakat henüz bu hipoteze dayanan inandırıcı bir etimolojinin ileri sürülmediğini belirtir (1972, s. 706).

köz

Orhun Türkçesi

köz: "göz"

"Ança sakıntım: Közde yaş kelser tıda, köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım. Katıgdı sakıntım: İki şad ulayu iniygünüm, oğlanım, beglerim, bodunum közi kaşı yablak boltaçı tip sakıntım. Yogçı sıgıtçı Kıtañ Tatabı bodun başlayu" (KT K 11).

Türkiye Türkçesi

göz: "1. Görme organı; basar, ayn, çeşm, dide. 2. Bazı deyimlerde, görme ve bakma. 3. Oda. 4. Bakış, görüş. 5. Kaynak (I). 6. Delik, boşluk. 7. Çekmece. 8. Terazî kefesi. 9. Nazar. 10. Sevgi, ilgi, gönül bağlantısı. 11. Ağacın tomurcuk veren yerlerinden her biri. 12. Hane. 13. Bazı yaraların uç bölümü." (TS, 2023).

[güzel]: “1. Göze ve kulağa hoş gelen, hayranlık uyandıran, çirkin karşıtı. 2. İyi, hoş; mis (I). 3. Beklenene uygun düşen ve başarı düşüncesi uyandıran. 4. Soyluluk ve ahlaki üstünlük düşüncesi uyandıran. 5. Görgü kurallarına uygun olan. 6. Sakin, hoş (hava). 7. Okşayıcı, aldatıcı, kandırıcı. 8. Pek iyi, doğru. 9. Hoş görünümlü kız veya kadın. 10. Güzellik kraliçesi. 11. Hoşa giden, beğenilen, iyi, doğru bir biçimde. 12. Adamakıllı, şiddetli bir biçimde.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

göz: “1. Görme organı. // Gözüm şeklinde: sevgi, okşama ve nevazişle seslenme ifadesi. 2. Görme yeteneği, görme. 3. (Gözümdə, gözündə şeklinde: nazarımda, nazarında): Bana göre, ona göre), benim düşünceme göre, onun düşüncesine göre). 4. Bakma, nezaret etme. 5. Herhangi bir şeyde olan küçük delik. 6. Pınarın kaynağı, suyun çıktığı yer; memba. 7. Küçük pencere. // Bahçe duvarında, duvarda geçmek için açılan delik. 8. Yaranın, şişkinliği açılmış, cerahat akan kısmı, ağzı. 9. Kısımlara ayrılmış bir şeyin ayrı ayrı bölümleri (kütüphanenin, dolabın vb.). 10.çifte veya üç namlulu silahta namluları her biri. 12. Genelde sayılara takılarak evde kaç odanın olduğunu gösterir. 13. Alev anlamında. 14. Köprünün bir temelinden diğerine kadar uzanan kısmı, bir kemerinden diğerine kadar olan kısmı.” (ATS, 2018).

[güzəllen-]: “daha güzel olmak, güzel hâle gelmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

göz: “1. Görüş agzasy we görejiň özi, garak. 2. Agajyň ösmän galan ýa-da kesilen şahasynda galan ösüntgi yzy. 3. İnňä we ş.m. sapak ötürilýän deşik. 4. Tüpeňiň ok salynýan ýeri. 5. Daglyk ýerlerde suwuň çykýan ýeri, çeşmäniň gözbaşy. 6. Penjiräniň, äýnegiň aýna salynýan bölegi. 7. Horjunyň zat salynýan ýeri, stoluň çekeri, tahyly we ş.m.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

göz: “1. Göz. 2. Bölme, odacık.” (GTS, 1991).

[güzel]: “güzel.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *göz* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca bu sözcükten gelişen TT ve GT’de *güzel*, AT’de *güzallen-* sözcükleri de bulunur. Bu sözcüklerin ilk hecesinde /ö/ > /ü/ şeklinde daralma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kö- [eylem] -z [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Gülensoy, 2007, s. 389. *Güzel* sözcüğü *köz* > *göz* +el [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Hacıeminoğlu, sözcüğü *köze-* > *göze-* fiiline bağlayıp *-l* ekiyle açıklar (1990, s. 77). AT’deki *güzallen-* sözcüğü de *güzal* sözcüğe eklenen +le- [addan eylem yapım eki] ve -n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] ekleriyle oluşmuştur. Tekin, *güzel* sözcüğünün yeni yaratıldığını ve *gözel* > *güzel* şeklinde geliştiğini söyler (2023c, s.213). Sertkaya, sözcüğü hayal kelime olarak değerlendirir ve *küzel* / *güzel* < *Skr. kusala* değerlendirmesini yapar (2021a, s. 17).

kul

Orhun Türkçesi

kul: “kul, köle”

“kaganladuk kaganın yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı; işilik kız oğlın küñ boltı. Türk begler Türk âtin it(t)ı. Tabgaçgı begler Tabgaç âtin tutupan Tabgaç kaganka” (KT D 7).

Türkiye Türkçesi

kul: “1. Tanrı'ya göre insan. 2. Köle. 3. Karavaş.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qul: “1. Eskiden savaşlarda esir alınıp satılan adam, esir. 2. Hizmet için satın alınan adam köle. // Hizmetçi. 3. İradesini, hareketlerini tamamen bir şeye veya başka birine teslim etmiş adam.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gul: “1. Hiç zada hukugy, ygtyýary bolmadyk, ykbaly eýesiniň elinde bolan adam; özge ýurtlardan getirilip, biriniň eýeçiligine berlen (adam). 2. Umuman adam, ynsan. 3. Biri-niň garamagynda bolmaga, erk-ygtyýaryna gürrüňsiz boýun bolmaga razy, kaýyl adam. 4. Garynjaly, garnuwly, igiň antonimi. 5. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kul: “kul.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *gul* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Hacıeminoğlu, sözcüğü *ku-l* şeklinde değerlendirir (1990, s. 74).

kulad-

Orhun Türkçesi

kulad-: “kul olmak, köle olmak” (KT D 13).

Değerlendirme

Kul [ad] +ad- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *kul*.

kulkak

Orhun Türkçesi

kulkak: “kulak”

“bunça bodun saçın kulkakın (b)ıçdı. Edgü özlük atın, kara kişin, kök teyenin sansız kelürüp kop kot(t)ı. (...)” (BK G 12).

Türkiye Türkçesi

kulak (I): “1. Başın her iki yanında bulunan işitme organı. 2. Bu organın, sesleri toplayıp içeriye almaya yarayan dış bölümü. 3. Balıklarda başın iki yanında bulunan ve ağızdan alıp solungaçlardan geçirdiği suyu dışarıya vermeye yarayan yarıklardan her biri. 4. Saban kulağı. 5. Duvar, baca, şömine vb. yerlerde kulağa benzer çıkıntı. 6. Telli çalgılarda tel germeye yarayan burğu. 7. Seslerin uygunluğunu seçebilme ve değerlendirebilme yeteneği.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qulaq: “1. İnsan ve hayvanlarda işitme organı. 2. Kulakları soğuktan vb. korumak için başlığın iki tarafında olan kısımlar, kulaklık. 3. Bir şeyin kenarı, yan tarafı, ucu. // “Bir” kelimesi ile: bir lokma, azıcık, az miktarda, cüzi miktarda. 4. Arabanın oklarının tekerleklerden kenara doğru çıkmış kısmı, ucu.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gulak: “1. Adamlaryň, oňurgaly haýwanlaryň eşidiş agzasy. 2. Kirişli saz gurallarynyň sapynyň ujundaky kiriş baglanýan we dutary, gyjagy düzmek üçin tovlanýan enjam. 3. Ýer depilende aýak basmak üçin piliň ýokary gapdalyna berkidilýän süýri halka görnüşli demir. 4. Gazanyň daş gyrasyndaky el tutary, gulpy. 5. Tüpeňniň niliniň başlan-ýan ýerinde atylmanka arkan gaýtarylýan, aşaky ujy mäşe bilen baglanyşykly hereket edýän bölegi. 6. Suw akýan ýabyň gapdala sowulýan sakasy, peliň suw barýan ýeri. 7. “Gabsagöl” we “Pendigöl” ýaly gölleriň içine salynýan iki ýa dört sany kiçijik nagyş. 8. Halynyň gyrasyndaky “ýyldyz” nagşynyň, ýagny goçagyň sallanyp duran bölegi. 9. Gulakçynyň depesinde daňylýan ýa-da iki dulugyň üstünden goýberilýän bölegi. 10. Nowany aýak bilen basyp, suw goýbermek üçin onuň ujuna kakylan agaç. 11. Töweringiňdäkileriň etjek bolýan zadyna: pirimine, mekirligine we ş.m. göz ýetirip bilmeyän, aňkaw, pekgi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kulak (I): “kulak.” (GTS, 1991).

kulak (II): “vadi, dere, çukur.” (GTS, 1991).

kulak (III): “iğnenin deliği.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tüm lehçelerde *kulkak* sözcüğünün ortasındaki /k/ sesi düşmüştür. TkmT’de söz başında /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşme de olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kul- [eylem] -kak [eylemden ad yapım eki] şeklinde olabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Eren, 2020, s. 328-329.

kullug

Orhun Türkçesi

kullug: “kul sahibi, köleli” (KT D 21).

Değerlendirme

Kul [ad] +lug [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük, sözlüklerde görülmez. bk. *kul*.

kut

Orhun Türkçesi

kut: “talih (krş. Iduk Kut)”

“Umay teg ögüm katun kutıña inim Köl Tigin er at bultı. Altı yigirmi yaşına eçim kagan ilin törüsin ança kazgantı: Altı Çub Sogdak tapa süledimiz, buzdumuz. Tabgaç Oñ Tutuk biş t[ümen sü kelti. Iduk Başda süñüşdüm](üz).” (KT D 31).

kut: “ruh (?)”

“İgidmiş (alp kaganıña ya)ñıltı. Üze teñri, ıduk yir sub, (eçim) kagan kutı tapmadı erinç. Tokuz Oguz bodun yirin subın ıdıp Tabgaçgaru bardı. Tabgaç (...)i bu yirde kelti. İgideyin tiyin sa(.....) bodun (...)” (BK D 35).

Türkiye Türkçesi

kut: “1. Devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından sahip olunan üstün güç. 2. Mutluluk. 3. İlahi bir kaynaktan gelen rahmet, bereket.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

qut (II): “1. Güç, kuvvet, kudret. 2. Azık, gıda.” (ATS, 2018).

qut (III): “1. Bir şeyden, bir yerden kurtulma, felah, halas, necat, selamet. 2. Bütün özelemlere eksiksiz ve sürekli olarak ulaşılmaktan duyulan kıvanç durumu, mut (I), ongunluk, kut, saadet, bahtiyarlık.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gut (I): “bagt.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

kut: “saadet, kut.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *gut* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *kut şeklindedir.

kuz

Orhun Türkçesi

kuz: “kuzey, dağın güneş görmeyen yüzü”

“birle İltiriş, kagan boluyın biriye Tabgaçığ öñre Kıtanıg, yıriya Oguzug üküş ök ölürti. Bilgesi, çabışı ben ök ertim. Çogay kuzın Kara Kumug olurur ertimiz.” (T 7).

Türkiye Türkçesi

kuz: “gölgede kalan (yan).” (TS, 2023).

[kuzey]: “1. Bulunulan yerde sağa doğu, sola batı alındığında yüzün dönük olduğu yön; şimal, güney karşıtı. 2. Bu yönde olan; şimalî. 3. Yıldız. 4. Güneş görmeyen yer.” (TS, 2023).

[Kuzey]: “1. Ekvator’un kuzey tarafında bulunan ülkeler veya uygarlıklar bölgesi. 2. Bu bölgede bulunan; Şimalî. 3. Bulunulan yerde sağa doğu, sola batı alındığında yüzün dönük olduğu yönde kalan yer; Şimal.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[quzey]: “1. Dört ana yönden biri, doğu tarafı sağa alındığında karşı tarafa düşen yön; eski Türklerde yön anlayışına göre kuzeyi kara rengi temsil ederdi ve Oğuz Han’ın ordusunda kuzey tarafta yer alan atların renginin tamamı kara idi. 2. Evin, dağın, yamacın vb.nin güneş almayan tarafı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[guzaý]: “dagyň, depäniň we ş.m. gün düşmeýän demirgazyk tarapy, kölege tarapy.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Kuz sözcüğü müstakil olarak sadece TT’de geçmektedir ve ses özelliklerini korumuştur. Lehçelerde *kuz* kökünden gelen sözcükler vardır. TT’de *kuzey*, AT’de *quzey* ve

TkmT’de *guzay* şeklinde bulunur. TT ve AT’de ses özelliklerini korumuş, TkmT’de söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcükler kuz [ad] +ey [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

*kü*¹³²

Orhun Türkçesi

kü: “haber, ses (krş. at kü)”

“yoriyur tiyin kü eşidip balıkdakı tagıkmış, tagdakı inmiş, tirilip yitmiş er bolmış. Teñri küç birtük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş; yağısı koñ teg ermiş. İlgerü, kurıgaru sülep ti[r]miş kubratmış. Kamagı (...)” (KT D 12).

Azerbaycan Türkçesi

kü: “bk. küy.” (ATS, 2018).

küy: “1. Bağırıtı; kavga, münakaşa eden, tartışan kimselerin bağırıp çağırması. 2. Gürültü, şamata ile saklanmak istenen yalan dolan, fırlıdak. 3. Sesin katılımı olmadan ağız boşluğunda meydana gelen konuşma sesi.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Sözcük sadece AT’de geçmektedir ve kök hâlinedir. *Kü* sözcüğü ses özelliklerini korumuş, *küy* sözünde söz sonu /y/ sesi türemiştir. Buradaki /y/ türemesi muhtemelen

¹³²AnaT: *kü* ‘ün, şöhret’ (Tekin, 2022, s. 190).

sözcüğün asli uzun ünlüsünden dolayı diftonglaşma sonucu olmuştur. AT’de *küyültü* sözcüğü de vardır. Bu sözcüğün kökünde *kü* sözcüğü geçer. Ayrıca yine ‘gürültü’ anlamında *gûrultu* sözcüğü de vardır. Söz başındaki /g/ sesi ince olmasına rağmen sözcüğün ünlüleri kalındır. Dolayısıyla sözcükte aykırılışma vardır. Özetle *kü* ve *küy* sözcüğü ‘gür’ anlamına gelmiş ve *gûrultu* sözcüğünden örnekseme yoluyla *küyültü* sözcüğü oluşmuştur.

*küç*¹³³

Orhun Türkçesi

küç: “güç, kuvvet (krş. iş küç)”

“yorıyur tiyin kü eşidip balıkdaki tagıkmış, tagdaki inmiş, tirilip yitmiş er bolmuş. Teñri küç birtük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş; yagısı koñ teg ermiş. İlgerü, kurıgaru sülep ti[r]miş kubratmış. Kamağı (...)” (KT D 12).

Türkiye Türkçesi

güç (I): “1. Fizik, düşünce ve ahlak yönünden bir etki yapabilme veya bir etkiye direnebilme yeteneği; çelim, efor. 2. Bir olaya yol açan her türlü hareket; kuvvet, fer. 3. Sınırsız, mutlak nitelik. 4. Büyük etkinliği ve önemi olan nitelik. 5. Bir cihazın, bir mekanizmanın iş yapabilme niteliği. 6. Siyasi, ekonomik, askerî vb. bakımlardan etki ve önemi büyük olan devlet veya devletler topluluğu. 7. Bir ulus, bir ordu vb.nin ekonomik, endüstriyel ve askerî potansiyeli. 8. Bir toprağın verimlilik yeteneği. 9. İktidar ve yeterliliğe sahip olan kimse. 10. Bir akarsuyun aşındırma ve taşıma yeteneği. 11. Birim zamanda yapılan iş.” (TS, 2023).

güç (II): “1. Ağır ve yorucu emekle yapılan; meşakkatli, kolay karşıtı. 2. Zor.” (TS, 2023).

¹³³AnaT: *küç* ‘güç, kuvvet’ (Tekin, 2022, s. 190).

Azerbaycan Türkçesi

güc: “1. Canlıların kaslarının gerginleşmesi neticesi iş yapabilme kapasitesi; dinginliği *durgunluk* devime *hareket* veya devimi dinginliğe çeviren etken; direnci kıran veya direnç doğuran özellik; iktidar, kuvvet. 2. Kuvvet, takat. 3. İş yapma kabiliyeti, enerji. 4. Beceri, kabiliyet. 5. Kudret, kuvvet. 6. İnandırma, ikna etme kabiliyeti, tesir gücü. 7. Bir şeyin oluşum derecesi, şiddeti, gücü. 8. Maddi, yön, varlık, para. 9. Üstünlük, kuvvet. 10. Hukuki olarak kuvvete, güce sahip olma; yetki. 11. Yardım. 12. Toprağın ürün yetiştirme gücü, kuvveti. 13. Büyük üretim gücüne sahip olma. 14. *Gücdür* şeklinde: Zordur anlamında. 15. *Gücle* şeklinde: Bütün gücüyle, zorlukla, bütün kuvvetini kullanarak. 16. *Gücün* şeklinde: Şahıs zamirlerinden sonra gelerek “... yardım ile, ... dayanarak” anlamında.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

güýç: “1. Janly jandarlaryň özleriniň bedenleriniň kömegi bilen hereket etmäge bolan ukyby; işjeň hereket etmek üçin fiziki we ruhy mümkinçilik. 2. Maddy jisimlere täsir edýän kuwwat hem-de onuň intensiwlik, dartgynlyk derejesi. 3. Bir zat öndürmeklige ýardam berip biljek ähli enjamlar hem-de hünärli adamlar. 4. Başarnyk, gujur-gaýrat; kuwwat. 5. Täsir edijilik derejesi. 6. Harby birikmeler, ýaragly goşun. 7. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

güç: “1. Güç. 2. Felaket, mutsuzluk, keder. 3. Ağır, zor.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *güç* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. AT’de *güc* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/, söz sonunda /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *güýç* şeklindedir. Sözcükte diftonglaşma olmuştur. Buradan da

sözcüğün ünlüsünün başta uzun olduğu anlaşılıyor. Ayrıca söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *küç şeklindedir.

külüğ

Orhun Türkçesi

külüğ: “ünlü”

“kergek bolmış. Yogçı, sıgıtçı, öñre kün togsıkda Bük ili, Çöl(l)üg il, Tabgaç, Töpüt, Apar, Apa Urum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtıñ, Tatañ, bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış. Antag külüg kagan ermiş. Anta kisre inisi kagan” (KT D 4).

Azerbaycan Türkçesi

külüğ: “ün salmış olma, şöhretli, meşhur, şanlı, namlı, namdar.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Sözcük sadece AT’de yaşamaktadır, ses özelliklerini korumuştur. Sözcük kü [ad] +lüg [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Nalbant, sözcüğün *kül+(l)üg* ‘cesaretli’ olabileceğini belirtmiştir (2018, s. 156).

kümüş

Orhun Türkçesi

kümüş: “gümüş”

“tüzültüm. Altun, kümüş, işgiti, kutay buñsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımşak ermiş. Süçig sabın, yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş. Yaguru kontukda kisre añıg bilig anta öyür ermiş.” (KT G 5).

Türkiye Türkçesi

gümüş: “1. Atom numarası 47, atom ağırlığı 107,88, yoğunluğu 10,5 olan, 960 °C'ye doğru sıvı durumuna geçen, parlak beyaz renkte, kolay işlenir ve tel durumuna gelebilen element; sim (I), arjante (simgesi Ag). 2. Bu elementten yapılmış; arjante.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

gümüş: “1. Sembölü “ag”, atom numarası 47, atom ağırlığı 107,88, yoğunluğu 10,5 olup kuyumculukta, para darp etmede kullanılır. Paslanmaz, parlak ve beyazımsı renkte, kolay işlenebilen, tel hâline gelebilen, kıymetli bir maddedir (in) silver. 2. Gümüşle işlenmiş, kaplanmış. 3. Gümüştan yapılmış şeyler; gümüş para. 4. Gümüş renginde olan.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

kümüş: “1. Çalyntyk ak reňkli gymmatbaha metal, himiki element. 2. Gyza dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

gümüş: “1. Gümüş. 2. Bozuk para.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TkMT’de ses özelliklerini korumuştur. Diğer lehçelerde *gümüſ* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökeni tartışmalıdır. Gülensoy, sözcüğü ET *kü-* ‘saklamak, korumak’ (EUTS, 121) + *-m-üş* şeklinde değerlendirmiştir. Eren, sözcük hakkında “Ramstedt (SKE 116) Korece *kijm* ‘altın’ biçimiyle birleştirmiştir. Ligeti’ye göre (MNY 35: 60) bu birleştirme olanaksızdır.” notunu aktarmıştır ve ona göre sözcük Farsça *gumāſa* biçiminden Türkçeye geçmiştir (2020, s. 204). Mudrak ise Ramstedt’in görüşünü doğru bulur ve “Eski Çince; yani Türk ailesinin bölündüğü dönemde kelime, **kəm-liéw* > Türkçe **gümüſ*’ olarak kullanılmıştır.” demiştir (2015, s. 232). Eren, aynı bölümde *gümüſ* sözcüğünün *gümüſ* kelimesinden geldiği görüşüne de karşı çıkar.

*kün*¹³⁴

Orhun Türkçesi

kün: “güneş”

“Tokuz Oguz begleri, bodunı! Bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tıſla! İlgerü kün togsık(k)a, birigerü kün ortusuſaru, kurıgaru kün batsıkıſa, yırganu tün ortusuſaru, anta içreki bo[dun kop maſa körür.] (Bunça bodun)” (KT G 2).

kün: “gün”

“Bunça bitig bitigme Köl Tigin atısı Yol(l)ug Tigin; bitidim. Yigirmi kün olurup bu taſka, bu tamka kop Yol(l)ug Tigin; bitidim. Igar oſlanıſızda, taygunuſızda yigdi igidür ertigiz; uça bardıſız. Teſri(de) tirigdekiçe (...)” (KT GD).

kün: “gündüz, +li...+li (tünli künli)”

¹³⁴AnaT: *kün* ‘gün, güneş’ (Tekin, 2022, s. 190).

“(...Kök) Öňüg yoguru sü yorıp tünli künli yiti ödüške subsuz keçdim. Çorakka tegip yolugçı? (.....) Biş Keçenke tegi (...).” (BK GD).

Türkiye Türkçesi

gün: “1. Güneş. 2. Güneş ışığı. 3. Gündüz. 4. Yer yuvarlığının kendi ekseni etrafında bir kez dönmesiyle geçen 24 saatlik süre; ruz. 5. İçinde bulunulan zaman. 6. Zaman, sıra. 7. Çağ, devir. 8. İyi yaşanmış zaman. 9. Bayram niteliğinde özel gün. 10. Belirli günlerde ev hanımlarının konuk ağırlamak için yaptıkları toplantı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

gün (I): “1. Güneş doğmak, sabah olmak. 2. Arzularını gerçekleştirmek için eline fırsat geçmek.” (ATS, 2018).

gün (II): “1. Güneşinin çıkışından batışına kadar geçen zaman, müddet. 2. Dünyanın kendi ekseni etrafında bir sefer dönmesinden meydana gelen zaman. 24 saat, gece ve gündüz. 3. Belirli bir sosyal hadiseyi kutlamak için takvimde belirtilmiş gün. 4. *Gündə* şeklinde: Her gün, devamlı olarak, mütemadiyen. 5. *Gündən günə, günü gündən* şeklinde: Tedrici olarak, günler geçtikçe. 6. Vakit, zaman, vaktiyle. 7. Hayat, ömür, yaşayış, geçim, gidişat. 8. Vaziyet, durum, hâl. 9. İş günü. 10. *Günüm* şeklinde: Sevgi, samimiyet bildirmek için birine seslenirken kullanılır, canım anlamında.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gün: “1. Gyzyly ot bolup duran we daşynda Ýer we beýleki planetalar aýlanýan togalak şekilli ägirt uly asman jisimi. 2. Ir ertirden aghsama çenli bolan wagty aralygy. 3. Ýaşayyş, durmuş; güzeran.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[bõn / bün]: “bugün.” (Özakdağ, 2019).

[büyün]: “bugün.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 388).

gün: “1. Güneş. 2. Gün (24 saat). 3. Zaman.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Kün sözcüğü tüm lehçelerde *gün* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca *gün* sözcüğü *bu* sözcüğüyle birleştiğinde farklı ses olayları gerçekleştiği de olur. GT’de *büyün* sözcüğünde *gün* sözcüğünün başındaki ünsüz muhtemelen önce /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşmış, daha sonra /y/ şeklinde akıcılaşmıştır. *Bün* sözcüğünde söz ortası ünsüz düşmüş, sözcüğün ünlüleri kaynaşıp /ũ/ şeklinde uzamıştır. *Bön* sözcüğünde de aynı durum olmuş fakat farklı olarak sözcüğün ünlüleri /õ/ şeklinde genişlemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük **kün* şeklindedir.

küni

Orhun Türkçesi

küni: “kıskançlık”

“küni tegdük için yagı boltı. Bir yılka dört yolu sünüşdüm. Eñ ilki Togu Balıkda sünüşdüm. Togla ögüzüg yüzüti keçip sü(si...). İkinti Antarguda sünüşdüm, süsin sançdım, (ilin altım. Ü)çünç [Çuş Başınta sü]ñüşdüm. Türk bodun adak kamşat(t)ı. Yablak” (BK D 30).

Türkiye Türkçesi

günü: “1. Kıskançlık. 2. Zamanından önce doğan yavru.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

günü: “1. Eskiden birinci hanımın üzerine alınan ikinci veya üçüncü hanım
// Böyle ailede olan hanımlardan her biri. 2. Düşman, rakip.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gündeş]: “ser. günü.” (TDDS, 2015).

güni: “köp aýally adamyň aýallarynyň biri-birine bolan garyndaşlyk
gatnaşygyny aňladýan söz.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Öncelikle bu sözcüğün OT’de *kün* sözcüğünden geliştiğini düşünüyoruz fakat *kün+i* şeklinde düşündüğümüzde *+i* yapım eki mi, ünlü türemesi mi bilmiyoruz. Sözcüğün alıntı olduğu anlaşılıyor. *Küni* sözcüğü kaynak dilde *kün* sözcüğünün alternasyonlu hâli de olabilir. Çağatay’a göre Çince *küen* sözcüğünden alıntıdır (1962, s. 27).

TT ve AT’de *günü* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, ayrıca ilk hecedeki /ü/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşmaya sebep olmuştur. TkmT’de *güni* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca TkmT’de *gündeş* sözcüğü de vardır. *Güni* sözcüğüne *+deş* eki getirilince vurgusuz orta hece ünlüsü /i/ düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük **küni* şeklindedir. Yürekli, *küni*’nin *küng* kelimesinden türediğini söylemiştir (2020, s. 316). TkmT’deki *gündeş* sözcüğü günü [ad] +deş [addan ad yapım eki] şeklindedir. *Küni* sözcüğünü *kün* ‘cariye’den geldiğini kabul ettiğimizde sözcüğün

anlamı değişmiş, ‘kıskançlık’ anlamına gelmiştir. Daha sonra sözcüğe ‘kuma’ anlamı da eklenmiştir. Nitekim *DLT*’de *küni* sözcüğü ‘kuma’ anlamındadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 756). Hatta bu sözcük halk ağzında ‘kuma, ortak’ anlamında da kullanılmaktadır. bk. Ercilasun, 1983, s. 378. Clauson da ‘kuma’ anlamı için metafor demiştir (1972, s. 727). TT’de bu anlam sözlüğe girmemiştir. AT ve TkmT’de bu anlam kalmış, ‘kıskançlık’ anlamı kaybolmuştur.

küntüz

Orhun Türkçesi

küntüz: “gündüz”

“tiyin, Türk bodun üçün tün udımadım, күntüz olurmadı[m]. İnim Köl Tigin birle, iki şad birle ölü, yitü kazgantım. Ança kazganıp biriki bodunug ot sub kılmadım. Men (özüm kagan olurtukuma), [yir sayu]” (KT D 27).

Türkiye Türkçesi

gündüz: “1. Günün sabahtan akşama kadar süren aydınlık bölümü; gün. 2. Günün sabahtan akşama kadar süren bölümünde.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

gündüz: “günün güneş tarafından aydınlatılan kısmı, sabahtan akşama kadar olan vakit, zaman.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

gündiz: “gün dogandan başlap, onuň tä ýaşýan wagtyna çenli aralyk, ir ertirden aęşama çenli aralyk, howanyň ýagty wagty.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

gündüz: “1. Gündüz. 2. Gün.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *gündüz* şeklindedir. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Söz ortasındaki /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle yine söz ortasında /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşmeye sebep olmuştur. TkmT’de *gündiz* şeklindedir. Diğer lehçelerdeki değişimlerin haricinde *gündiz* sözcüğünün ikinci hecesinde /ü/ > /ĩ/ şeklinde düzleşmeyle aykırılışma olmuştur. Ayrıca bu ses uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük kün [ad] +tüz [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

kün

Orhun Türkçesi

kün: “cariye” (KT D 7).

Değerlendirme

Kün sözcüğü lehçelerde geçmez fakat bu sözcükten geldiğini düşündüğümüz *küni* sözcüğü çeşitli değişikliklerle lehçelerde vardır. bk. *küni*.

küned-

Orhun Türkçesi

küned-: “cariye olmak” (KT D 13).

Değerlendirme

Küñ [ad] +ed- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz. bk. *küñ*.

küñlög

Orhun Türkçesi

küñlög: “cariye sahibi, cariyesi olan” (BK D 18).

Değerlendirme

Küñ [ad] +lög [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz. bk. *küñ*.

küreg***küregü******kürlög***

Orhun Türkçesi

küreg: “kaçak”¹³⁵

“Kiyik yiyü, tabıſgan yiyü olurur ertimiz. Bodun boguzı tok erti. Yagımız tegre uçuk teg erti; biz es (t)eg ertimiz. Ança olurur erkli Oguzdıntın küreg kelti.” (T 8).

küregü: “isyankârlık”

¹³⁵Önceki yayınlarda yer alan *körüğ* ‘casus’ okuyuşu kabul edilemez; çünkü ‘casus’ anlamında bir *körüğ* kelimesi bugüne dek tespit edilememiştir. Oysa Erdal’ın gösterdiği gibi ‘kaçak’ anlamında *küreg* kelimesi hem eski Uygur metinlerinde hem *Kutadgu Bilig*’de vardır (Erdal 1991: 196; Ercilasun, 2021a, s. 140).

“ökün! Küregünün üçün igidmiş bilge kaganının, ermiş barmış edgü iline kentü yañıltıg, yab拉克 kigürtüg. Yaraklıg kantan kelip yaña ilti? Süñüglüg kantan kelipen süre ilti? Iduk Ötüken y[ir bodun, bardıg. İlgerü] (barıgma)” (KT D 23).

kürlüg: “huysuz”

“Begleri, bodunı tüzsüz üçün, Tabgaç bodun tebligın kürlüg üçün, armakçısın üçün, inili eçili kıkşürtükün üçün, begli bodunlıg yoñaşurtukın üçün Türk bodun, illedük ilin ıçgını ıdmış;” (KT D 6).

Türkiye Türkçesi

[gür]: “1. Bol ve güçlü olarak çıkan veya fişkırın. 2. Bol, çok verimli; feyyaz.” (TS, 2023).

[kür (II)]: “inatçı, hırslı (adam).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[gur (I)]: “1. Güçlü, kuvvetli, şiddetli, kızgın, aşırı. 2. Parlak, keskin, şiddetli, göz alıcı (ışık). 3. Yüksek, gür, yüksek sesli (ses). 4. Gür, sık, sıkı (saç, orman vb.). 5. Fırtınalı, taşkın, coşkun, kızgın. 6. Kalabalık, izdiham, hareketli alan, gürültülü, gürültülü patırtılı. 7. Canlı, neşeli, hararetli; işlek, hareketli.” (ATS, 2018).

[kür (I)]: “1. Yaygaracı, yüksekte ağlayan, şımarık, kaprisli, dediğini yürüten, inatçı, şamatacı. 2. Tembel, beceriksiz, aciz, elinden hiçbir iş gelmeyen, üşengen.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gür (I)]: “biri-birine gatı ýakyn, arasy ýygy, biri-birine degip duran, seýrek däl.” (TDDS, 2015).

[güre-]: “ser. gürelmek.” (TDDS, 2015).

[gürel-]: “1. Arasy biri-birine ýakyn bolmak, ýygalmak, gür bolmak. 2. Ýygy-ýygydan, çalt-çaltdan, tiz-tizden ýüze çykmak. 3. Bir ýere ýeke-ýekeden, köp-köpden gelip toplanmak, üýşmek. (TDDS, 2015).

[güri]: “ser. gür.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[gür]: “1. Gür. 2. Güçlü.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

OT'deki *küreg*, *küregü* ve *kürlüg* sözcükleri lehçelerde geçmez fakat bu sözcüklerin kökü *kür* kelimesi çeşitli değişikliklerle lehçelerde yer alır. Lehçelerde geçen *kür* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. *Gür* sözcüğünde söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca AT'de *gur* sözcüğündeki /g/ ince olmasına rağmen /u/ sesi kalındır. Dolayısıyla sözcüğün ünlüsü /ü/ > /u/ şeklinde kalınlaşmış, /g/ sesi ince kalarak aykırılışma olmuştur. TkmT'de sözcüğün *güri* şekli de vardır. Söz sonunda /i/ sesi türemiştir.

Şekil bilgisi

OT'deki sözcükler *küreg* < kür [ad] +e- [addan eylem yapım eki] -g [eylemden ad yapım eki], *küregü* < kür [ad] +e- [addan eylem yapım eki] -gü [eylemden ad yapım eki], *kürlüg* < kür [ad] +lüg [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. TkmT'de *güre-* < gür [ad] +e- [addan eylem yapım eki], *gürel-* < gür [ad] +el- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. Gülensoy (2007, s. 397) ve Clauson (1972, s. 735) lehçelerdeki *gür* sözcüklerin *kür* sözcüğünden geldiğini ve anlamının farklılaştığını belirtmiştir. Sözcükler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Berbercan, 2009, s. 171-182 ve Nalbant, 2018, s. 155-164.

küzed-

Orhun Türkçesi

küzed-: “gözetmek”

“Kurıdın (S)ogud örti. İnim Köl Tigin (...) işig küçüg birtük üçün Türk Bilge Kagan (ay)ukı(ka) ? inim Köl Tiginig küzedü olurtu(m). Ina(n)çu Apa Yargan Tarkan ātıg (birtim. Anı ögtürtüm).” (KT B).

Türkiye Türkçesi

gözet-: “1. Korumak, bakmak, özen göstermek; himaye etmek. 2. Önem vermek, göz önünde bulundurmak, ayrı tutmak; kovmak. 3. Kollamak, beklemek. 4. Bir sonuca giderken bütün ayrıntı ve etkenleri dikkate almak. 5. Kayırmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

gözət-: “bk. gözətləmək, gözləmək.” (ATS, 2018).

[gözətlə-]: “bk. gözətmək, gözləmək.” (ATS, 2018).

[gözlə-]: “1. Bir şeyi veya bir şahsı beklemek. 2. Korumak, kaygılanmak, herhangi bir şey olmaması için nezaret etmek. 3. Bir şeyi arzulamak, elde etmeye çalışmak. 4. Ümit etmek, ihtimal vermek, düşünmek. 5. Bir şeyi yerien getirmek, ciddi olarak bir şeye riayet etmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[gözleg]: “1. Birini, bir zady tapmak için edilýän agtaryş. 2. Barlag, agtarma, gazuw-agtaryş işleri. 3. Biriniň gözleýän, göwnüniň küýseýän zady.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

gözet-: “gözetmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *gözet-* şeklindedir ve söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi, söz sonunda /d/ > /t/ ötümsüzleşmesi yaşamıştır. İkinci hecedeki /e/ sesi gerileyici benzeşmeyle ilk hecede /ü/ > /ö/ genişlemesine sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *küze- [eylem] -d- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenebilir. Hamilton, *közädü* sözcüğü hakkında W. Bang'ın “*közäd-* veya *küzäd-*’in addan -äd- ekiyle türemiş bir eylem değil, **közä-* / *küzü-* veya **küzä-* / *küzü-* gibi bir başka eylemden -t- (ya da onun yerini tutan -d- ile) kurulmuş ettirgen çatılı bir eylem” açıklamasını vermiş fakat kendisi *közä-* sözcüğünün ‘kor’ anlamındaki *köz* sözcüğünden gelebileceğini, bu sözcüğün de *kö-* eylemine gelen -z ekiyle kurulduğunu belirtmiştir (1998, s. 122). Clauson, sözcüğü *kö:zed-* olarak değerlendirip *kö:z* sözcüğüne bağlamış ve *kö:z+e-d-* şeklinde açıklamıştır (1972, s. 757-758). Ağca, buna karşı çıkmış ve *kü-* ‘korumak’ fiilinden < **kü-z+ed-* şeklinde açıklamıştır (2015b, s. 22). Talat Tekin de ‘korumak, kollamak, gözetmek’ anlamında *kü-* fiiline yer vermiştir (2022, s. 190). Şinasi Tekin, *güt-* fiilinin de bu sözcükle ilgili olabileceğini düşünmüştür (1976, s. 285). TkmT’de *gözet-* fiili bu anlamda değildir. Bu bakımdan TkmT’deki *gözleg* sözcüğü göz [ad] +le [addan eylem yapım eki] -g [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. *Küzed-* sözcüğü başta *göz* sözcüğünden farklı bir kökten gelişmiş olabilir fakat zamanla *göz* sözcüğünden gelişen sözcüklerle birleşmiş gibi görülüyor.

5.9. M

maņa

Orhun Türkçesi

maņa: “bana (krş. baņa)” (KT G 2).

Değerlendirme

Men [ad] +ge [yönelme durumu eki] şeklinde çözümlenen sözcük, sözlüklerde yer almaz. Sözcükte ekleşme sırasında /ng/ sesleri kaynaşıp /ŋ/ sesini ortaya çıkarmıştır. Bu sesin de kalınlaştırıcı etkisiyle sözcüğün ünlüleri art sıraya geçmiştir. bk. *ben* ve *men*.

men

Orhun Türkçesi

men: “ben (krş. ben)”

“bunta urtum. Neŋ neŋ sabım erser beŋgü taşka urtum; añar körü biliŋ! Türk amtı bodun begler, bödke, körügme begler gü yaŋıltaçı siz? Men beŋgü taş tikdim. Tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizet(t)im. Meniŋ sabımın sımadı;” (KT G 11).

Türkiye Türkçesi

bk. *ben*.

Azerbaycan Türkçesi

mən (II): “birinci tekil şahıs zamiri.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

men: “gepleýän şahsyň birlik sanyny aňladýan at çalyşmasy (*Men* sözüniň düşümlerde ulanylyşy: *men, meniň, maňa, meni, mende, menden*).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

bk. *ben*.

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük OT’de *ben* sözcüğünden evrilmiştir. Sözcüğün sonundaki /n/ sesi gerileyici benzeşmeyle söz başında /b/ > /m/ genizsilleşmesine neden olmuştur. Bu sözcük de AT ve TkmT’de yaşamaktadır. Sözcüğün asli şekli ise TT ve GT’de bulunur. bk. *ben*.

Şekil bilgisi

bk. *ben*.

mu

Orhun Türkçesi

mu: “pekiştirme enklitiği”¹³⁶

“yogun bolsar üzgülük alp ermiş. Öñre Kıtańda, biriye Tabgaçda, kırıya Kordanta, yırıya Oguzda iki üç biñ sümüz, kelteçimiz bar mu ne. Ança ötüntüm.” (T 14).

Türkiye Türkçesi

mı / mi / mu / mü: “[pekiştirme enklitiği / soru eki]”

Azerbaycan Türkçesi

¹³⁶Buradaki *mu*’yu soru eki olarak değil pekiştirici bir enklitik olarak değerlendirmek bağlama daha uygun düşmektedir. *Ne* de aynı şekilde pekiştirme enklitiğidir (Pekiştirme enklitikleri için bk. Ercilasun (2008), “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi”, *Dil Araştırmaları*, sayı: 2 -Bahar 2008-; Ercilasun, 2021a, s. 143).

mı / mi / mu / mü: “[soru eki]”

Türkmen Türkçesi

my / mi: “[pekiştirme enklitiği / soru eki]”

Gagavuz Türkçesi

mı / mi / mu / mü: “[soru eki]”

Değerlendirme

Mu pekiştirme enklitiği TT ve TkmT’de yaşamaktadır. Ercilasun *mu* enklitiğinin başta pekiştirme için kullanıldığını, zamanla soru işlevini de kazandığını, soru işlevinin de zamanla istek ve rica işlevine kaydığını belirtir (2008, s. 50-51). *Mu* enklitiği TT’de dört, TkmT’de iki alomorfa sahiptir. TT’de *mu* şeklinde düzleşmiş, *mi* şeklinde düzleşmiş ve incelmış, *mu* şeklinde ses özelliklerini korumu ve *mü* şeklinde incelmıştır. TkmT’de *my* şeklinde düzleşmiş ve *mi* şeklinde düzleşerek incelmıştır. TT’de önceki sözcükten ayrı, TkmT’de önceki sözcükle bitişik yazılır.

Enklitiklerin geçtiği cümlelere örnek vermek gerekirse TT: *Bir vurdum mu bir de yer vurur, güzel mi güzel* (Ercilasun, 2008, s. 50). TkmT’de: - *Ece, hol odunu görüyämiñ, şonu Berdi getiripdir.* “- Ana, şu odunu görüyorsun ya, onu Berdi getirmiş.” (HD, 10) (Biray, 2015, s. 965). AT ve GT’de de bu ek kullanılır fakat pekiştirme anlamında değil, soru anlamındadır. Ekin uyumu TT’deki gibidir. GT’de önceki sözcükten ayrı: *Gitmeliyim mi?* (Özkan, 1996, s. 130), AT’de önceki sözcükle bitişik yazılır: *mənmi?* Ayrıca bk. İpek, 2009, s. 561-571.

5.10. N

*ne (I)*¹³⁷

Orhun Türkçesi

ne (I): “ne, hangi; niçin”

“bodun ança timiş: İllig bodun ertim, ilim amtı kanı; kimke ilig kazganur men tir ermiş. Kaganlıg bodun ertim, kaganım kanı; ne kaganka işig küçüg birür men tir ermiş. Ança tip Tabgaç kaganka yağı bolmış.” (KT D 9).

Türkiye Türkçesi

ne (II): “1. Hangi şey. 2. Her şey. 3. Birçok şey. 4. Hangi. 5. Nasıl. 6. Neden. 7. Şaşma veya abartı bildiren bir söz. 8. “Bana ne, sana ne, ona ne’ gibi sorularda “ne ilgisi var” anlamına gelen bir söz. 9. Soru biçiminde şaşma bildiren bir söz.” (TS, 2023).

[nasıl]: “1. Bir işin ne biçimde, hangi yolla olduğunu belirtmek için kullanılan bir söz; ne (II), nice, nite. 2. Bir hareketin yapılış biçimine duyulan şaşkınlığı belirten bir söz. 3. İşin zorunlu olduğunu belirten bir söz. 4. Ne kadar çok. 5. Elbette, kesinlikle. 6. "Ben sana dememiş miydim, gördün mü?" anlamlarında kullanılan bir söz. 7. "Ne dediniz?" veya "iyi mi, beğendiniz mi?" anlamlarında kullanılan bir söz. 8. Ne gibi, ne türlü.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

nə (I): “1. Herhangi bir eşyayı, durumu, hâli, olayı belirlemek gayesiyle soru ifadesi olarak kullanılır, hangi şey?, ne?. 2. Olumsuzluk bildirir. 3. Konuşan şahsın bir şeyden memnuniyetini bildirir, o şeyin kalbine göre olduğunu bildirir. 4. Şahız zamirlerinden sonra gelerek onlara olumsuz anlam verir. 5. “İse” sözü ile belirsizlik bildirir. 6. Sıfatlardan önce geldiğinde ortalama anlamı veya ikisi dışındakini ifade eder. 7. “Var” sözü ile “hiçbir şey” anlamını verir.” (ATS, 2018).

¹³⁷AnaT: *nē* ‘ne’ (Tekin, 2022, s. 186).

Türkmen Türkçesi

ne: “1. Ýokluk görkezýän baglaýjy kömekçi. 2. Güýçlendiriji kömekçi. 3. *Näme?, nähili?* diýen sorag çalyşmasynyň gysgalan görnüşi (ser. nä).” (TDDS, 2015).

nä: “1. Sözün önünden goşulyp, ýoklugy aňladýan goşulma. *Meselem: näbelli, nädogry we ş.m.* 2. *Nähili?, niçik?* ýaly sorag çalyşmasynyň manysyny aňladýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[nası / nasıl]: “1. Nasıl. 2. Gibi.” (GTS, 1991).

ne: “ne” (GTS, 1991).

[nānı (nāanı)]: “nereye, ne yana?” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de /e/ > /ə/ şeklinde genişlemiştir. TkmT’de *ne* şeklinde ses özelliklerini korurken *nā* sözcüğünde ünlü genişlemiştir. Ayrıca bu ünlü uzundur. TT’de *nasıl*, GT’de *nası* ve *nasıl* sözcükleri de vardır. Bu sözcükler *ne* ve *asıl* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Bu birleşmede /e/ ve /a/ ünlüleri kaynaşıp /a/ şekline dönüşmüştür. *Nası* sözcüğünde de söz sonunda /l/ sesi düşmüştür. GT’de *nānı* sözcüğünün kökünde /e/ > /ä/ genişlemesi olmuştur. *Ne* sözcüğünün ünlüsünde *nitekim*, *nitelik* gibi birleşik sözcüklerde inceme olmuştur. bk. *teg*.

Şekil bilgisi

Sözcük kök hâindedir. Şinasi Tekin sözcüğün Toharcadan alıntı olduğunu söylemiştir (2001, s. 254-258). Lehçelerdeki *nasıl* sözcüğü *ne* ve *asıl* birleşmesinden oluşmuştur. *Nāni* sözcüğü de *nā* ve *anı* birleşmesiyle oluşmuştur.

ne (II)

Orhun Türkçesi

ne (II): “pekiştirme enklitiği (bar mu ne)”

“yogun bolsar üzgülük alp ermiş. Öñre Kıtańda, biriye Tabgaçda, kuriya Kordanta, yırıya Oguzda iki üç biñ sümüz, kelteçimiz bar mu ne. Ança ötüntüm.” (T 14).

Türkiye Türkçesi

ne: “[pekiştirme enklitiği]”

Değerlendirme

Lehçelerde *ne* şeklinde pekiştirme görevi olan sözcük vardır fakat enklitik kavramına uygun olarak *ne*, sadece TT’de tespit edilebilmiştir. Bu bakımdan diğer lehçelerdekilere pekiştirme enklitiği değil de pekiştirme edatı demek daha doğru olabilir. Cümle örneği olarak: *Ölmüş mü ne* (Ölmüş gibi görünüyor, gerçekten ölü mü?), *Deli mi ne* (Delilik alametleri var, delice davranıyor, ne olduğu bilinmez anlamlarını vermektedir.) (Çağatay, 1978: 285; İpek, 2009, s. 574). Şinasi Tekin, *ne* sözcüğünün Toharca bir ek iken müstakil bir kelime hâline geldiğini belirtmiştir (2001, s. 258). Aslında bu sözcük *ne* (I) sözcüğünden farklı değildir. Burada anlam farkı olduğu için ayrı olarak değerlendirilmiştir. Diğer lehçeler için bk. *ne* (I).

neke

Orhun Türkçesi

neke: “niye, niçin”

“keçe keltimiz. Kelmişi alp tidi; tuymadı. Teñri, Umay, ıduk yir sub basa birti erinç. Neke tezer biz?” (T 38).

Türkiye Türkçesi

neye: “niçin.” (TS, 2023).

niye: “niçin.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

niyə: “niçin, neden, neye göre, neden dolayı” anlamında.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de geçmektedir. OT’de yönelme durumu genellikle +*kA* ekiyle kurulur. Birinci ve ikinci teklik kişide iyelik eki almış sözcüklere +*A*, üçüncü kişide iyelik ekinden sonra +*ηA* şeklinde gelir. bk. Tekin, 2016, s. 104. Oğuz grubunda ise bu ek +*A* şeklindedir. TkmT’de yer yön zarflarından sonra genelde +*k* eki de kullanılır. Dolayısıyla ekin başındaki /k/ sesi düşmüştür, diyebiliriz. TT ve AT’de ünlüyle biten sözcüklere yönelme durumu eki geldiğinde araya /y/ ünsüzü türer. Bu bakımdan lehçelerde söz ortasında /k/ ünsüzü düşmüş, yerine /y/ ünsüzü türemiştir. Bu ek OT’de de lehçelerde de kalıplaşmıştır. Bu değişimin dışında TT ve AT’de *neke* > *niye* değişiminde türeyen /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle ilk hecede /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur.

Şekil bilgisi

OT'deki *neke* sözcüğü ne [ad] +ke [yönelme durumu eki] şeklinde, lehçelerdeki sözcükler ise ne [ad] +y [yardımcı ses] +e [yönelme durumu eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *ne* (I).

nençe

Orhun Türkçesi

nençe: “nasıl”

“kagan, eçim kagan olurtukınta tört bulıudakı bodunug nençe itmi(ş ... T)eñr(i) yarlıkad(uk ü)ç(ün) özüm olurtukuma tör(t) b(uluıudakı bo)dunug itdim, yar(at)dım; i(...) kıldım. Men (T)ürgiş kaganka kızım (kunçuyug) ertinü ulug (...) törün alı birtim. Tür(giş kagan)” (BK K 9).

Türkiye Türkçesi

necə: “hangi dilde, hangi dilden?” (TS, 2023).

nice: “1. Kaç, ne kadar. 2. Birçok. 3. Nasıl. 4. Uzun süreden beri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

necə: “1. Soru olarak kullanılır, nasıl, nice anlamında. 2. Ne derece, ne kadar. 3. Şaşkınlık ifade eder, hayret bildirir (necə yəni = nasıl yani? vb.). 4. ... gibi.” (ATS, 2018).

neçə: “1. Eşyanın miktarını belirten soru sıfatı. 2. Zaman bildiren isimlerin önüne gelerek onların belirsizliğini bildirir. 3. “Saat” sözünden sonra gelerek zamanı öğrenmek için soru olarak kullanılır. 4. Çok, birkaç. 5. Birden çok insan. 6. *Neçəyədir, neçədəndir* şeklinde: Değeri, fiyatı nedir anlamında.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ençe: “ser. ençeme.” (TDDS, 2015).

ençeme: “mukdary boýunça köp, köp sanly, ençe, birnäçe.” (TDDS, 2015).

nãçe: “1. Bir zadyň bahasyny, sanyny, mukdaryny we ş.m. bilmek üçin ulanylýan sorag çalyşmasy. 2. Köp, köp gezek; isledigiňçe.” (TDDS, 2015).

niçe: “näçe, ençe, birnäçe, birentek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

nicä / nicäl / nicel: “1. Nasıl. 2. Gibi.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *necə* ve *nice* şeklindedir. İki sözcükte de söz ortasında /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşme olmuş, /n/ sesi düşmüştür. Ayrıca *nice* sözcüğünde ilk hecede /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuştur. AT’de *necə* ve *neçə* şeklindedir. İki sözcükte de söz ortasında /n/ sesi düşmüştür. Ayrıca *necə* sözcüğünde söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de sözcük *ençe*, *nãçe* ve *niçe* şeklindedir. *Neñçe* > *Ençe* değişiminde sözcüğünde muhtemelen söz başındaki /n/ sesi düşmüştür. İkinci bir yaklaşım olarak söz ortasındaki /n/ sesi düşmüş ve /n/ ile /e/ sesleri göçüşmüş, denebilir. *Nãçe* sözcüğünde ilk hecede /e/ > /ä/ şeklinde genişleme olmuştur. Ayrıca bu ses uzundur. Söz ortasındaki /n/ sesi de düşmüştür. *Niçe* sözcüğünde ise ilk hecede /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuş, söz ortasındaki /n/ sesi düşmüştür. GT’de sözcük *nicä*, *nicäl* ve *nicel* şeklindedir. *Nicä* sözcüğünde ilk hecede /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuş, söz ortasında /n/ sesi düşmüş ve yine söz ortasında /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. Ayrıca ikinci hecede /e/ > /ä/ şeklinde genişleme olmuştur. *Nicäl* ve *nicel* sözcükleri için Korkmaz *nicel* < *nice ol* ‘nasıl’ şeklinde değerlendirmesinde bulunmuştur (1958, s. 54). İpek de bu görüşe katılarak *ol* için edat demiştir (2009, s. 625). Bunun dışında sözcüklerdeki değişim *nicä* sözcüğüyle aynıdır. Sadece *nicel* sözcüğünün ikinci hecesinde genişleme olmamıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük ne [ad] +n [zamir n'si] +çe [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. TkmT'deki *ençeme* sözcüğü ise en [ad] +çe [addan ad yapım eki] +me [pekiştirme eki] şeklindedir. GT'deki *nicel* sözcüğü *nice* ve *ol* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuş olabilir. bk. Korkmaz, 1995, s. 50; İpek, 2009, s. 625. Lehçelerdeki bazı sözcüklerin anlamları farklıdır fakat aynı yapıda oldukları için birlikte değerlendirilmiştir. Sarıkaya, “Başlangıçta *ne* kelimesi *nen* biçiminde kullanıldığı için, Orhon Türkçesinde kelimenin eşitlik ekiyle genişlemişi *nençe* biçiminde idi ve miktar ifade ediyordu.” (2008, s. 550) demiş ve ‘nasıl’ anlamı sonradan gelişmiştir.

neŋ

Orhun Türkçesi

neŋ: “hiç, asla”

“Ol yirgerü barsar Türk bodun, ölteçi sen. Ötüken yir olurup arkış tirkış ısar *neŋ* buŋug yok. Ötüken yış olursar beŋgü il tuta olurtaçı sen. Türk bodun, tok, arkuk sen; āçsık tosık ömez sen. Bir todsar āçsık ömez sen. Antaŋıŋın” (KT G 8).

neŋ: “şey (kaç *neŋ*), herhangi bir (krş. kaç)”

“il yeme il boltı; bodun yeme bodun boltı. Özüm karı boltum, ulug boltum. *Neŋ* yirdeki kaganlıg bodunka” (T 56).

Türkmen Türkçesi

[neneň]: “nähili, nätüysli, neneňsi” ýaly manylary aňladýan sorag çalyşmasy.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Sözcük lehçelerde müstakil olarak bulunmaz fakat TkmT’de *neneñ* sözcüğünde geçtiğini düşünmekteyiz. Sözcük *ne* ve *neñ* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur.

neñ neñ

Orhun Türkçesi

neñ neñ: “nice nice, ne kadar” (KT G 11).

Değerlendirme

Neñ neñ ikilemesi lehçelerde kullanılmaz. bk. *neñ*.

5.11. O

oglan

Orhun Türkçesi

oglan: “çocuklar, oğullar”

“Teñri teg Teñride bolmış Türk Bilge Kagan; bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu iniygünüm, oğlanım, biriki oğuşum, bodunum! Biriye şad, apıt begler; yırıya tarkat, buyruk begler! Oguz (Tatar),” (KT G 1).

Türkiye Türkçesi

lan: “ulan.” (TS, 2023).

oğlan: “1. Erkek çocuk. 2. Yetişkin erkek. 3. (İskambilde) bacak. 4. Cinsel bakımdan erkeklerin zevkine hizmet eden. 5. Genç erkek hizmetçi. 6. Tiyatro ve sinemada birinci derecede erkek karakter. 7. Döl yatağı, rahim.” (TS, 2023).

ulan: “öfke, şaşkınlık ve nefret anlatan bir seslenme sözü; lan, ülen.” (TS, 2023).

ülen: “ulan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

oğlan: “1. Erkek çocuk. 2. Büluğ çağına ermiş ama henüz evlenmemiş genç.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

oğlan: “1. Erkek jynsly çaga, ogul çaga. 2. ser. çaga. 3. Ýetginjek, ýigdekçe, ýigit; ýaş. 4. Ýetginjeklere, ýaş ýigitlere, köplenç, gyzlar, ýaş gelinler tarapyndan ýüzlenilende aýdylýan söz.” (TDDS, 2015).

[çāga]: “1. Kābir haýwanlaryň ýaşajyk balasy, önelgesi. 2. Perzent, zürýat. 3. Kāmillik ýaşyna ýetmedik, kemala gelmedik oğlan-uşak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

oğlan: “oğlan, erkek çocuk.” (GTS, 1991).

olan: “oğlan.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

OT’de ekleşme sırasında sözcüğün vurgusuz dar orta hece ünlüsü /u/ düşmüştür. TT ve AT’de *oğlan* şeklindedir ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. TkmT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. Ayrıca GT’de *olan* şekli de vardır. Sözcükte söz ortasında /g/ sesi düşmüştür. TT’de çeşitli ses değişiklikleriyle *lan*, *ulan* ve *ülen* şekline de gelmiştir. Sözcüklerde muhtemelen *oğlan* > *oğlan* > **olan* > *ulan* ~ *ülen* > *lan* şeklinde değişim olmuştur. *Oğlan* > **olan* değişiminde söz ortasında /ğ/ düşmesi, **olan* > *ulan* değişiminde ilk hecede /o/ > /u/ şeklinde daralma olmuştur. Sözcük *ulan* şeklindeyken ünlülerin ön sıraya geçmiş hâli *ülen* şekli de oluşmuştur. *Lan* sözcüğü de

ulan sözcüğünün başındaki /u/ sesinin düşmesiyle oluşmuştur. bk. Gülensoy, 2007, s. 964.

Şekil bilgisi

Sözcük *ogul* [ad] +*an* [çokluk eki] şeklindedir. Tkmt'deki *çāga* sözcüğü yansıma ses olabilir. Sözcüğün türevleri için bk. Çağatay, 1977, s. 3. Ayrıca bk. Özçam, 2013, s. 2035-2041. Diğer sözcükler için ayrıca bk. Paksoy, 2020, s. 18-19; Şirin, 2023, s. 133-135.

oglt

Orhun Türkçesi

oglt: “oğullar” (KT D 5).

Değerlendirme

Ogul [ad] +(ı)t [çokluk eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez. bk. *ogul*.

og(u)l

Orhun Türkçesi

og(u)l: “çocuk, evlat, oğul (krş. kişi oğlu)”

“Üze kök teñri, asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlınıt üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk bodunuñ ilin, törüsin tuta birmiş, iti birmiş.” (KT D 1).

Türkiye Türkçesi

[ayol]: “genellikle kadınların kullandığı bir seslenme sözü.” (TS, 2023).

oğul: “1. Erkek evlat; mahdum, zade. 2. Bazı kelimelerin anlamını pekiştirmek için kullanılan bir söz. 3. Bir ana arıyla birlikte kovandan ayrılıp ikinci bir kovan kuran arı topluluğu. 4. Yaşlı kimselerin genç erkeklere söylediği bir seslenme sözü.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

oğul: “1. Erkek evlat. 2. Yaşlı kimselerin yaşça kendilerinden küçük olana hitap, seslenme şekli. 3. İşi yapabilen, becerikli bir kimse için övme ifadesi olarak kullanılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ogul: “1. Ene-atanyň erkek çagasy, erkek perzent, dogma, zürýat. 2. Nätanyş, keseki adamlaryň ýaş ýigitlere “ýigit, jigi we ş.m.” diýen manyda ýüz tutanlarynda aýdýan sözi. 3. Ene-atalaryň öz ogluna ýüzlenende ulanýan sözi. 4. Çaga, perzent.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[ayol]: “sevgili, kıymetli, değerli.” (GTS, 1991).

öl: “1. Oğul. 2. Arı oğulu.” (GTS, 1991).

ol: “çocuk, oğul.” (Hünerli, 2019).

Değerlendime

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *oğul* şeklindedir ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. TkmT’de ses özelliklerini korumuştur. GT’de *öl* şeklindedir. *Ogul* sözcüğünde söz ortasında /g/ düşmüş ve iki ünlü yan yana gelerek /o/ şeklinde kaynaşmış ve uzamıştır. *Ol* sözcüğündeki ses muhtemelen daha sonra kısalmıştır. Ayrıca TT ve GT’de *ayol*

sözcüğü de görülür. Bu sözcük *ay* ve *oğul* sözcüğünün birleşmesiyle oluşmuştur. Birleşme sırasında büzülme olmuş ve /gu/ ~ /ğū/ hecesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Ogul sözcüğünün kökünü bilmiyoruz. bk. Eren, 2020, s. 384 ve Gülensoy, 2007, s. 615-616. *Ayol* sözcüğü ise *ay* ve *oğul* sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. bk. Gülensoy, 2007, s. 95.

oguş

Orhun Türkçesi

oguş: “soy” (KT K 12).

Değerlendirme

Ok [ad] +(u)ş [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenebileceğini düşündüğümüz sözcük lehçelerde yoktur. bk. *ok (II)*.

ok (I)

Orhun Türkçesi

ok (I): “ok”

“ölti. İkinti Işbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

Türkiye Türkçesi

ok: “1. Yayla atılan, ucunda sivri bir demir bulunan ince ve kısa tahta çubuk. 2. Bu çubuk biçiminde, yön göstermek amacıyla belli yerlere konulabilen işaret. 3. At arabası, kağrı vb. araçlarda koşum hayvanlarının bağlandığı, ortadaki düz ve uzun ağaç. 4. Terazide dengenin sağlanıp sağlanmadığını anlamaya yarayan ucu sivri parça. 5. Bir dairede kirişle yayın ortasını birleştiren dik doğru parçası.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ox (II): “1. Yayla atılan, ucu temrenli, ince kısa mil, çubuk. 2. Yön bildirmek için ok şeklinde çizilen işaret. 3. Makinenin, mekanizmanın vb. dönen parçasının, dönen çarkın, dişlinin takıldığı mil. 4. Mihver. 5. Herhangi bir cismin simetri veya merkezinden geçen düz çizgi.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ok (I): “1. Ýáýdan atylýan, uýy peýkamly, kirşe ildirilýän ýeri kertikli we ýelekli uzyn göni çybyk görnüşli peýkam. 2. Tüpeňden atmak üçin içi däreli, seçmeli peşeň, doly peşeň. 3. Atylan okuň degen ýerinde galýan gurşun bölegi.” (TDDS, 2015).

ok (II): “1. Iki ujuna tigr geýdirilýän uzyn demir. 2. Azal, araba we ş.m. ýaly gurallarda boýunturugyň ortasyna dakylýan uzyn göni ağaç. 3. Dörtburçluk şekilinde salnan binanyň, desganyň bir tarapy, ganaty. 4. Juwazyň sokusynyň içinde aýlanyp, künjiniň, çigidiň ýagyny çykarýan ağaç. 5. Çelpek ýáymak we ýáýylan çelpegi daşyna orap, gazana ýazgyn taşlamak üçin ulanylýan inçe ağaç, oklawyň bir görnüşi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ok: “1. Ok. 2. Araba oku. 3. Işın.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, TkmT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de *ox* biçimindedir ve söz sonunda /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *ok şeklindedir.

*ok (II)*¹³⁸

Orhun Türkçesi

ok (II): “boy (bk. On Ok)”

“Tabgaç kaganın içreki bedizçig it(t)ı. Añar adınçig bark yaraturtum. İçin taşın adınçig bediz urturtum. Taş tokıtdım; köñülteki sabımın urturtum. On Ok oğlıña, Tatuña tegi bunu körü biliñ. Beñgü taş” (KT G 12).

Türkiye Türkçesi

[oğuz]: “iyi huylu (kimse).” (TS, 2023).

[Oğuz]: “tarihte Selçuklu ve Osmanlı Devletlerini kurmuş, günümüzde Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, İran ve başka ülkelerde yaşayan Türk halkı ve bu halkın soyundan olan kimse.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[Oğuz (I)]: “1. Türk mitolojisinde adı geçen büyük bir hakan. 2. Büyük bir Türk boyu ve bu boydan olan kimse.” (ATS, 2018).

¹³⁸AnaT: *ūk* ‘kabile, soy, aile’ (Tekin, 2022, s. 184).

[Oğuz (II)]: “Azerbaycan’ın Bakü’ye 398 km uzaklıkta Büyük Kafkas dağlarının güney eteğinde bulunan şehri.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[Oguz]: “ser. Oguzlar.” (TDDS, 2015).

[Oguzlar]: “merkezi we Orta Aziyada ýaşan türki dilli taýpalaryň, şol sanda türkmenleriň, azerbeýjanlaryň, türkleriň, gagauzlaryň ata-babalary.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ok (II) sözcüğü lehçelerde müstakil olarak geçmez fakat *Oğuz* sözcüğünde bulunur. Sözcüğü *ok+uz* şeklinde çözümlediğimizde TT ve AT’de /k/ > /ğ/ sızıcılışması olmuştur. TkmT’de de /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Oğuz sözcüğü *ok [ad] +uz [çokluk eki]* şeklinde çözümlenir. Ercilasun’a göre üç farklı *Oğuz* adı vardır. Bunlardan ilki efsanevi Türk hükümdarı olan *Oğuz*, ikincisi ‘kabileler’ anlamına gelen *oğuz* ve üçüncüsü Türk milleti içinde etnik bir teşekkülün özel adı olan *Oğuz*’dur. Oğuz Kağan adındaki *Oğuz* sözcüğü Ercilasun’a göre *öküz* sözcüğünden gelmektedir. Diğer sözcükleri bizim de belirttiğimiz gibi çözümlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ercilasun 2021b, s. 13-19. Bu bakımdan AT’de gösterilen *Oğuz (I)* sözcüğündeki ilk anlam bu kök sözcükle ilgili değildir.

ok (III)

Orhun Türkçesi

ok (III): “pekiştirme enklitiği (krş. ök, kök)” (T 52).

Değerlendirme

Sözcük *ök* sözcüğüyle alternasyonludur. bk. *ök*.

okı-

Orhun Türkçesi

okı-: “davet etmek, çağırma”

“Bulçuda sünüşdümüz. Kaganın, yab(gusı)n, şadın anta ölürtüm; ilin anta altım. Otuz yaşıma Biş Balık tapa süledim. Altı yolu sünüşdüm. (... s)üsin kop ö(lü)rtüm. (Anta) iç irkini kişi itin(ü ...) yok (bolmalım ... tip bizi) e okıgalı kelti; Biş Balık anı üçün ozdı. Otuz artukı” (BK D 28).

Türkiye Türkçesi

oku-: “1. Bir metni sadece harf ve işaretlere bakıp anlamak veya metni seslendirmek. 2. Yazılmış bir metnin iletmek istediği şeyleri öğrenmek. 3. Bir konuyu öğrenmek için okulda, bir öğretmenin yanında veya yazılı şeyler üzerinde çalışmak, öğrenim görmek. 4. Sesli olarak söylemek. 5. Şarkı, türkü vb.ni sesli olarak nağme ile söylemek. 6. Bir şeyin anlamını çözmek. 7. Nazarı önlemek veya gidermek, bir hastanın iyi olmasını, bir işin çözümlenmesini sağlamak için bazı duaları usulüne göre söylemek. 8. Bazı belirtilerle bir anlamı, gizli bir duyguyu anlamak, kavramak. 9. Yazı dışındaki işaret ve izleri değerlendirerek çözmek, yorumlamak. 10. Sövmek, küfretmek. 11. Bir yere çağırma, davet etmek; okuntu göndermek. 12. Anlatmak, ortaya dökmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

oxu-: “1. Yazılmış bir şeyi gözden geçirerek sesli veya sessiz kıraat etmek. 2. Tahsil almak, öğrenim görmek, bir okula devam etmek. // Dersi öğrenmek, bilgileri öğrenmek. 3. Şarkı, türkü vb. ifa etmek. 4. Cıvıldamak, ötmek. 5. Hissetmek, duymak, sezmek. (ATS, 2018).

[oxucu]: 1. Kitap, gazete vb. okuyan kimse, okuyucu. 2. Kütüphaneye kayıt yaptırmış kimse, kütüphane üyesi. 3. Gazete, dergi vb.de müsahih, tashih eden kimse. 4. Şarkı, türkü söyleyen, öten (kuş).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

oka-: “1. Ýazylyan zady sesli beýan etmek ýa-da içiňden sessiz gözden geçirmek, tanyşmak. 2. Sowat, bilim almak, ylymly, bilimli bolmak üçin okuw mekdebinde tälim almak. 3. Dem salmak, doga sanamak. 4. Aýtmak, diýmek. 5. Biri ýa-da bir zat hakynda birine birsyhly gep bermek.” (TDDS, 2015).

[okumyş]: “1. Bilimli, ylymly, köp okan adam. 2. Köpbilmişlik, mekirlilik edýän, köpbilmiş, mekir, hilegär.” (TDDS, 2015).

[okyjy]: “1. Çeper, ylmy we ş.m. eserleri okaýan, okamak bilen meşgullanýan adam. 2. Jemgyýetçilik kitaphanalaryna, okalgalara gatnap, kitap okaýan adam.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

oku-: “1. Okumak. 2. Ayin etmek. 3. Dua okumak. 4. Eğitim görmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *oku-* şeklindedir. İlk hecedeki /o/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşmaya sebep olmuştur. AT’de *oxu-* şeklindedir. İlk hecedeki /o/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ı/ >

/u/ şeklinde yuvarlaklaşmaya sebep olmasının yanında söz ortasında /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuştur. TkmT’de *oka-* şeklindedir ve ikinci hecede /ɪ/ > /a/ şeklinde genişleme olmuştur. Ayrıca TkmT’de *okumyš* ve *okyjy* sözcüklerinde bu fiil ses değişimine uğramıştır. *Okumyš* sözcüğüne ilk hecedeki /o/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ɪ/ > /u/ yuvarlaklaşmasına sebep olmuştur. *Okyjy* sözcüğünde de muhtemelen önce *okumyš* sözcüğündeki gibi bir değişim olmuş, daha sonra *oku-* fiiline eylemden ad yapım eki *-yjy* gelmiştir. Böylelikle iki ünlü yan yana gelmiş ve fiilin ikinci hecesindeki /u/ sesini düşürmüştür. Çünkü TkmT’de ünlüyle biten fillere bu ek *-yjy* / *-ýjy* şeklinde gelmektedir.¹³⁹ Bu ses düşmesiyle fiil *ok-* gibi algılanmıştır. AT’deki *oxucu* sözcüğünde de *oxu-* fiiline *-ucu* eki gelinde fiilin ikinci hecesindeki /u/ ünlüsü düşmüştür.

Şekil bilgisi

Okı- sözcüğü ok [ad] +ı- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Tekin, 2001, s. 29; Gülensoy, 2007, s. 619. Küçük, ‘çağırma, davet etmek’ anlamındaki *okı-* fiiliyle ‘(kitap) okumak’ anlamındaki *okı-* fiilini ayrı sözcükler olarak değerlendirmiştir (2014, s. 7). AT’deki *uxucu* < *oxu-* [eylem] -ucu [eylemden ad yapım eki] şeklinde; TkmT’deki *okumyš* < *oku-* [eylem] -myš [eylemden ad yapım eki], *okyjy* < *oku-* [eylem] -yjy [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

oksuz

Orhun Türkçesi

oksuz: “örgütlenmemiş, örgütsüz” (KT D 3).

Değerlendirme

¹³⁹Yıldırım, 2020, s. 118.

Ok [ad] +suz [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde yoktur. bk. *ok (II)*.

ol (I)

Orhun Türkçesi

ol (I): “o (işaret sıfatı; teklik üçüncü şahıs zamiri)”

“kop itdim. Ol amtı ańıg yok. Türk Kagan, Ötüken yış olursar ilte buş yok. İlgerü Şańtun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Töpütke kiçig tegmedim. Kurıgaru Yinçü ögüz” (KT G 3).

Türkiye Türkçesi

o (III): “1. Uzakta olan, hakkında konuşulan kimse veya şeyi belirten bir söz. 2. Teklik üçüncü kişiyi gösteren bir söz. 3. İki veya daha çok şeyden, daha önce sözü geçeni gösteren bir söz.” (TS, 2023).

ol: “1. O gösterme sıfatı. 2. O gösterme zamiri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

o (II): “1. Üçüncü tekil şahıs zamiri, işaret zamiri. 2. İki veya daha çok şeyden, daha önce sözü edileni belirtmek gayesiyle kullanılır.” (ATS, 2018).

ol (I): “üçüncü tekil şahıs zamirinin klasik dilde kullanılan şekli.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

o: “ser. ol.” (TDDS, 2015).

ol: “1. Üçünji adamyň adyna derek ulanylýan şahs görkeziji at çalyşmasy (*ol* sözünüň düşümlerde ulanylyşy: *ol, onuň, oňa, ony, onda, ondan*).” 2.

Birini ya-da bir zady görkezmek için ulanylýan görkezme çalyşmasy.”
(TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

o: “o.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcüğün TT, AT ve TkmT’de ses özelliklerini koruyan biçimi *ol* şeklinde bulunur. Aynı zamanda sözcük tüm lehçelerde *o* şekline de dönüşmüştür ve söz sonu /l/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Ol (I) sözcüğü kök hâindedir.

ol (II)

Orhun Türkçesi

ol (II): “-DXr (bildirme)”

“kelit(t)i. Oluruñ tiyin timiş; yelme kargu edgüti urgıl, basıtma timiş. Bög(ü) Kagan bañaru ança ay(u) ıdmış. Apa Tarkangaru içre sab ıdmış; Bilge Tuñukuk ańıg ol, öz ol.” (T 34).

Türkiye Türkçesi

[değil]: “1. İsim cümlelerini olumsuz yapmak için kullanılan bir söz. 2. Olumlu ve olumsuz çekimli fiiller üzerine gelerek olumlu fiilleri olumsuz,

olumsuz fiilleri olumlu yapan bir söz. 3. Özne veya tümleçleri ayrı ve biri olumlu, diğeri olumsuz iki cümleden birinin yüklemi yerine geçerek bulunduğu cümledeki bir hususu ret, diğeri kabul etmek için kullanılan bir söz. 4. Birincisi beklenen, ikincisi beklenmeyen bir durumu gösteren ve özne veya tümleçleri ayrı, yüklemeleri aynı olan iki cümleden birincisinin yüklemine tekrar edilmemesini sağlayan bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[deyil]: “1. Olumsuzluk edatı olarak kendinden önce gelen kelimeye menfi anlam kazandırır “im, sin, dir, idi, imiş, ise, iken” gibi ekler alır. 2. Fiilden sonra gelerek cümlede yüklem gibi kullanılır. 3. “Deyilmi” şeklinde soru sormada kullanılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ādam ol]: “[insandır].”

[dāl]: “sözleriň zyndan gelip, olaryň aňladýan manysyny inkär edýän söz; ýoklugy aňladýan söz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[deil]: “değil.” (Hünerli, 2019).

[dīl]: “değil.” (Özakdağ, 2019).

[dil / diyil]: “değil.” (Güngör ve Argunşah, 2002 s. 388)

[nicel]: “1. Nasıl. 2. Gibi.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

İpek, *ol* edatının TkmT’de “-dır, -dir, -dur, -dür” görevinde hâlen kullanıldığını belirtmiş ve *-O neehili aadam ol?* (-O ne biçim insandır.) (Kara, 1997: 282) örneğini vermiştir (2009, s. 625). Korkmaz da GT’deki *nicel* sözcüğünü *nice* ve *ol* birleşmesiyle

açıklamıştır (1958, s. 54). İpek, buradaki *ol* kelimesi için edat demiştir (2009, s. 625). Sonuç olarak *ol* (II) ses özelliklerini koruyarak sadece TkmT’de bulunmaktadır. TT’de *değil*, AT’de *deyil* ve GT’de *deil*, *d̄il* sözcüklerinde *ol* sözcüğü *il* şeklindedir ve ilk hecedeki /i/ veya /e/ seslerinin ilerleyici benzeşmesiyle ikinci hecede /o/ > /i/ şeklinde düzleşme ve incelme olmuştur. TkmT’deki *d̄āl* sözcüğünde benzer benzeşmeyle /o/ > /ā/ şeklinde düzleşme ve incelme olmuştur. Ayrıca GT’de *dil*, *diyl* ve *nicel* sözcüklerinde *ol* ve türevlerinde görülen ünlü ses düşmüş, sadece /l/ sesi kalmıştır.

Şekil bilgisi

Özmen; *değil* sözcüğü için Kâşgarlı Mahmut’un Arguca *dag / dhag* ‘yok, değil’ kelimesinden geldiğini, Oğuzların *dag ol* sözcüğünü Argulardan aldığını ve bozarak *tegül* yaptığını belirten açıklamasını aktarmıştır (1995, s. 315). Gülensoy da bu açıklamaya katılmıştır (2007, s. 271). Tekin, *dag* sözcüğün kökünü **dā-* olarak verir (2023c, s. 484). Korkmaz, GT’deki *nicel* sözcüğünü *nice* ve *ol* birleşmesiyle açıklamıştır (1958, s. 54). Sözcüğün bildirme hâli sadece TkmT’de vardır. Diğer lehçelerde bildirme görevinde *ol* yoktur.

olgurt-

Orhun Türkçesi

olgurt-: “diktirmek” (T 53).

Değerlendirme

Olgurt- fiili lehçelerde geçmez. Bu fiilin kökü **ol-* olabilir. Tekin, bu fiille *olur-* fiilinin aynı **ol-* kökünden gelebileceğini belirtmiştir (2016, s. 92). Fiil **ol-* [eylem] -gur- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] -t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenebilir. Ayrıca bk. Clauson, 1972, s. 139. bk. *olur-*.

olur-

Orhun Türkçesi

olur-: “oturmak, ikamet etmek; kağan olmak, tahta oturmak; hüküm sürmek”

“Bu süg ilt tidi; kıyınıg könlünçe ay, ben saña ne ayayın tidi; kelir erser körü kelür; kelmez erser tılıg sabıg alı olur tidi. Altun yışda olurtumuz.” (T 32).

Türkiye Türkçesi

[otur-]: “1. Vücudun belden yukarısı dik duracak biçimde ağırlığı kaba etlere vererek bir yere yerleşmek. 2. Bu biçimde yerleştiği yerde kalmak. 3. Uygun gelmek, ölçüleri tam olmak. 4. Bir yerde sürekli olarak kalmak, ikamet etmek. 5. Hiçbir iş yapmadan boş vakit geçirmek, boş durmak. 6. Toprak veya yapı çökmek, aşağı inmek. 7. Biriyle beraber yaşamak. 8. Bir işi yapmakta olmak, bir işe başlamak üzere olmak. 9. Yer almak, geçmek. 10. Benimsenmek, yerleşmek, kökleşmek. 11. Belli bir yörüngede dönmeye başlamak. 12. Sıvı tortuları dibe çökmek, dipte toplanmak. 13. Herhangi bir durumda belli bir süre kalmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[otur-]: “1. Vücudunun alt kısmını bir yere koyarak yerleşmek. 2. Hareketsiz kalmak, oturur vaziyete olduğu yerde kalmak. // Hiçbir işle uğraşmamak, vaktini boşuna geçirmek, boş durmak. 3. Çökmek, alt kısmı toprağa değmek, aşağı inmek. // Dibe çökmek. 4. Yuvasına, yerine girmek, uygun gelmek. 5. Üzerine iyi oturmak, uygun olmak. 6. Binmek. 7. Hapiste olmak, tutsak olmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[otur-]: “1. İki dyzyňy epip, bir ýerde ornaşmak, bir ýerde ýerleşmek. 2. Bir ýerde ýerleşip ýaşamak. 3. Neşä özüňi aldyrmak, barypýatan neşekeş

bolmak. 4. Ýerleşmek. 5. Hal işligiň *-yp, -ip, -up, -üp, -p* goşulmasyny kabul eden işlikden soň *oturmak* kömekçi işligi gelip, täze manyly düzümlü işlikler ýasalýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[otur-]: “1. Oturmak. 2. Yaşamak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Olur- şeklindeki fiil lehçelerde görülmez. Tekin, bu fiili *olor-* okumuş ve fiilin *olgurt-* fiiliyle aynı kökten gelişebileceğini belirtmiştir (2016, s. 92). Clauson da fiilin aslının **olğur-* olduğunu fakat böyle bir kelimenin başka yerlerde geçmediğini söylemiştir (1972, s. 150). Gülensoy, < *ol(g)ur-* açıklamasını vermiştir (2007, s. 636). Eski Türkçede *oltur-* fiili de vardır. Lehçelerdeki *otur-* fiilleri bu sözcüğün ortasındaki /l/ sesinin düşmesiyle oluşmuştur. Bu bakımdan *olur-* fiiliyle aynı *ol-* kökünden gelmektedir.

Şekil bilgisi

OT'deki *olur-* fiili **ol-* [eylem] -(u)r [eylemden eylem yapım eki (orta çatı)]¹⁴⁰ şeklinde, lehçelerdeki *otur-* fiili ise **ol-* [eylem] -tur- [eylemden eylem yapım eki (orta çatı)] şeklinde çözümlenir.

olurma-

Orhun Türkçesi

olurma-: “hükümdar olmamak; oturmamak” (KT D 26).

---

¹⁴⁰Tekin, 2016, s. 92.

Değerlendirme

*Ol- [eylem] -(u)r- [eylemden eylem yapım eki (orta çatı)] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez. bk. *olur-*.

olurt-

Orhun Türkçesi

olurt-: “tahta oturtmak, kağan yapmak” (KT D 26).

Değerlendirme

*Ol- [eylem] -(u)r- [eylemden eylem yapım eki (orta çatı)] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *olur-*.

*on*¹⁴¹

Orhun Türkçesi

on: “on”

“bodun adak kaşatdı. Yablak boltaçı erti. Oza kelmiş süsin Köl Tigin agıtıp Toŋra bir oğuş alpagu on erig Toŋa Tigin yogınta egirip ölürtümüz. Bişinç Ezgenti Kadazda Oguz birle sünüşdümüz. Köl Tigin” (KT K 7).

Türkiye Türkçesi

on: “1. Dokuzdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 10 ve X rakamlarının adı. 3. Dokuzdan bir artık.” (TS, 2023).

¹⁴¹AnaT: *ōn* ‘10’ (Tekin, 2022, s. 181).

Azerbaycan Türkçesi

on: “1. Dokuzdan sonra gelen sayı. 2. Dokuzdan bir artık. 3. Bu sayıyı gösteren 10 ve X rakamlarının adı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ōn: “10 belginiň ady we onuň aňladýan sany.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

on: “on.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TkMT’de *ōn* şeklinde uzun ünlülüdür. Diğer lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *on şeklindedir.

on tümen

Orhun Türkçesi

on tümen: “on tümen, yüz bin” (T 36).

Değerlendirme

On tümen ifadesi lehçelerde geçmez. bk. *on* ve *tümen*.

onunç

Orhun Türkçesi

onunç: “onuncu”

“Türküme, bodunuma yigin ança kazganu birtim. Bunça kazanıp kañ(ım ka)gan ıt yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lagzın yıl bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm. Bukug Tutuk (...)” (BK G 10).

Türkiye Türkçesi

onuncu: “on sayısının sıra sıfatı, sırada dokuzuncudan sonra gelen.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

onuncu: “*on*’un sayı sıra sıfatı, dokuzuncudan sonra gelen.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ōnunjy: “10 sanyndan ýasalan tertip san.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

onuncu: “onuncu.” (Hünerli, 2019).

onuncü: “onuncu.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *onuncu* şeklindedir. Söz sonunda /u/ sesi türemiştir. Ayrıca /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /c/ > /ç/ ötümsüzleşmesine neden olmuştur. GT’de sözcük *onuncü* şeklinde de bulunur. Burada /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /c/ > /ç/ ötümlüleşmesine sebep olmasının dışında söz

sonunda /u/ sesi türemiştir. Sözcükteki /c/ sesinin inceltici etkisiyle de söz sonunda /u/ > /ü/ incelmeleriyle aykırılışma olmuştur. TkmT’de *ōnunjy* şeklindedir. Söz ortasında /n/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle /ç/ > /j/ ötümlüleşmesi olmuştur. Söz sonunda da /y/ ünlüsü türemiştir. Sözcüğün ilk ünlüsü de uzundur. Sözcüğün diğer ünlüleri yuvarlak olduğu için bu düz ünlünün türemesi sonucunda aykırılışma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük on [ad] +(u)nç [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

ordu

Orhun Türkçesi

ordu: “kağanlık karargâhı”

“Az yağızın binip tegdi. İki erig sançdı, balık(k)a basıkdı. Ol sü anta ölti. Amga korgan kışlap yazıña Oguzgaru sü taşıkdımız. Köl Tigin ebig başlayu akıt(t)ımız. Oguz yağı ordug basdı. Köl Tigin” (KT K 8).

Türkiye Türkçesi

ordu: “1. Bir devletin silahlı kuvvetlerinin tümü; askeriye, leşker. 2. Bu topluluğun başlıca bölümlerinden her biri. 3. Amaç, nitelik vb. yönlerden benzeyen insanların bütünü. 4. Çok sayıda insan, kalabalık.” (TS, 2023).

[Urduca]: “1. Pakistanlıların kullandığı dil. 2. Bu dille yazılmış olan.” (TS, 2023).

[orgeneral]: “asıl görevi ordu komutanlığı olan rütbesi en yüksek general.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ordu: “1. Devletin silahlı kuvvetleri, güçleri. 2. Kara kuvvetleri orduları. 3. Ordu. 4. Genelde çok, sayısız insan kitlesi.” (ATS, 2018).

Urdu: “Pakistan İslâm Cumhuriyeti’nin resmî devlet dili. Urdu dili önce kamp dili olarak kullanılmış, özellikle yazı yönünden farklılık gösterdiği Hindu dilinden çok yakın bir tarihte ayrılmıştır. Bugün bile Güney Pancap’taki Multani dili ile karıştırılmaktadır. Özellikle siyasi sebepler yüzünden Urdu, Farsça ve Arapçadan sayıları giderek artan miktarda terimler alarak hızla bağımsız bir dil hâline gelmiştir. Bu edebiyatın en önemli yazarları Vali ve Mir (18. yy.), Ullah Han Galib, Seyid Ahmed Han (19. yy.) ve Muhammed İkbâl’dir (1873-1938).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ōrda: “1. Orta asyrlar döwründe käbir döwletleriň ady, şonuň ýaly-da olaryň häkiminiň mesgeni, ýerleşýän ýeri. 2. Ýyrtýjy haýwanlaryň sürüsi. 3. Duşman leşgerleri.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *ōrda* şeklindedir. İkinci hecede /u/ > /a/ şeklinde düzleşme ve genişleme olmuştur. İlk hecedeki ünlü de uzundur. GT’de *orta* şeklindedir. OT’deki *ordu*, *ortu* sözcükleri aynı şekilde gelişmiş, ses değişikliğiyle anlam değişmesine uğramıştır. Bu bakımdan *orta* sözcüğü söz içi /t/li biçimden gelişmiş olmalıdır. Sözcük için bk. *ortu*. AT’deki *Urdu* ve TT’de *Urduca* sözcüğünde geçen *Urdu* sözcüklerinde /u/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle ilk hecede /o/ > /u/ şeklinde daralma olmuştur. Ayrıca TT’de *orgeneral* sözcüğünde *ordu* sözcüğü kısaltılıp *general* sözcüğüyle birleştirilmiştir.

Şekil bilgisi

Mustafa Öner, *ordu* sözcüğünün kökü olarak *or* sözcüğüne ‘yüksek yer, kale, şehir’ anlamlarını vermiş ve bu kökün Cengiz’den sonra yayılan Türk-Moğol devlet teşkilatındaki *orda ~ ordu* ‘şehir, devlet’ sözünde devam ettiğini bildirmiştir. Öner aynı yazısında *Urdu* sözcüğünün de *ordu* sözcüğünden geldiğini belirtmiştir (1993, s. 179-185). *Urdu* sözcüğü hakkında görüşler için bk. Toker, 2012, s. 172-174. Clauson sözcüğün Moğolcadan alıntı (Haensch 125) olduğunu aktarmıştır (1972, 203). Gülensoy da *orda ~ ordu* sözünün kökünü *or* olarak vermiştir ve *+da / du* şeklinde açıklamıştır (2007, s. 629-630). Hamilton da sözcüğün kökünü *or* olarak kabul etmiş, *+du / tu* eki için açıklamasını ‘ortak Altaycada bulunma durumu eki?’ şeklinde şüpheli vermiştir (1998, s. 208). Biz Öner, Gülensoy ve Hamilton’un görüşlerine katılıyoruz. *Orgeneral* sözcüğü *ordu generali > orgeneral* şeklinde gelişmiştir. *TS*’de bu birleşim Türkçe *or* + Fransızca *général* şeklinde açıklanmıştır fakat *general* maddesinde bu sözcüğün Almandan alındığı gösterilmiştir.

ortu

Orhun Türkçesi

ortu: “orta”¹⁴²

“Tokuz Oguz begleri, bodunu! Bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tıñla! İlgerü kün togsık(k)a, birigerü kün ortusıñaru, kurıgaru kün batsıkıña, yıırıgaru tün ortusıñaru, anta içreki bo[dun kop maña körür.] (Bunça bodun)” (KT G 2).

Türkiye Türkçesi

orta: “1. Bir şeyin kenarlarından merkeze doğru yaklaşık olarak aynı uzaklıkta olan yer. 2. Başlangıcı ile bitimi arasında eşit uzaklıkta olan süre. 3. Bir şeyin eşit olarak ayrılabilmesi bölümü. 4. Ne uzun ne kısa; midi. 5. Ne büyük ne küçük; midi. 6. İyi ile kötü arasındaki durum. 7. Öğretimde, öğrencinin değerlendirilmesinde geçer not ile iyi arasındaki derece. 8.

¹⁴²Tekin, *orto* şeklinde okumuştur (2016, s. 306).

Defterde, bir araya getirilmiş belli sayıda yaprakların oluşturduğu bölümlerden her biri. 9. Sorunların çözümünde aşırılıklardan kaçınan, ölçülü bir yöntem izleyen. 10. Her iki yanında kendi türünden aynı nitelikte nesnelere, durumlar bulunan. 11. İki karşıt nitelik veya durum arasında bulunan; vasat. 12. Bir olayın, içinde gerçekleştiği yer. 13. Orantı. 14. Futbolda oyunculardan birinin, topu, kale ağzında duran arkadaşlarına yüksekten yollamak için yaptığı vuruş. 15. Yeniçeri Ocağı'nda tabur.” (TS, 2023).

Orta: “Çankırı iline bağlı ilçelerden biri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

orta: “1. Bir şeyin bütün uçlardan, kenarlardan, başlangıçtan ve bitişten eşit uzaklıkta bulunan yeri; merkez. // İrmak, yol vb.nin her iki tarafından aynı uzaklıkta olan yer. 2. Ortada olan; iki nokta, çizgi vb.nin arasında olan. 3. Bir şeyin başlangıcından veya sonundan aynı derecede uzak olan zaman. 4. Büyükle küçük, yüksekle alçak, ağırla hafif vb.nin arasında olan. // Tecrübesi az olan; orta hâlli. 5. Birkaç miktarın sayılarına bölünmesinden elde edilen; akılda kalan olay vb. için tipik olan. // Kalite olarak ne iyi ne de kötü durumda olan. 6. Öğrencilere verilen iyi ile zayıf arasındaki not. 7. Üç kardeşten ikincisi, ortanca. 8. İki şey arasında olan boş yer, boşluk, ara.” (ATS, 2018).

[ortuq]: “birlikte iş yapan, ortaklaşa yararlarla birbirlerine bağlı kimselerden her biri, şerik, hissedar, partner.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

orta: “1. Bir zadyň merkezi, bir zady deň ikä bölýän aralyk ýer. 2. Uzyn bilen gysganyň aralygy. 3. Bir zadyň başlanýan ýeri bilen ahyrynyň aralygy, adamyň ömrüniň ýarysy. 4. Bir zadyň hiliniň kanagatlanarlyk derejesi. 5. Köpçüligiň, märekäniň we ş.m. içi, aralyk.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

orta: “orta.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *orta* şeklindedir. *Ortu* > *orta* değişiminde ikinci hecede /u/ > /a/ şeklinde düzleşme ve genişleme olmuştur. AT’de *ortuq* sözcüğündeki *ortu*, ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Hamilton, *ordu* ve *ortu* sözcüklerini aynı yapıda değerlendirmiştir (1998, s. 208). Clauson (1972, s. 203-204) *ordu* ile *ortu* sözcüklerini farklı değerlendirmiş, Ögel, “Bugünkü Türkçedeki ‘orta’ sözü, eskiden ‘ortu’ şeklinde söylenirdi. Türkçe ‘ordu’ sözümüz de buradan gelir. Eski Türklerde orduyu temsil eden bölge, orta yerde bulunan, ordu karargâhı ile tuğlar ve hükümdar otağı idi.” diyerek *ordu* ve *ortu* sözcüklerini birlikte değerlendirmiştir (1991, s. 437). Atanyázow da *orta* ve *ordu* sözcüklerinin kökünü *or* olarak değerlendirmiş, *+ta* için Kâşgarlı’nın bunu *+tu* (*ortu*) şeklinde okuduğunu ve bu ekin *+ly* ekinin eski hâli olduğunu belirtmiştir (2004, s. 261-262). Gülensoy, *ordu* sözcüğünden farklı olarak *orta* sözcüğünü *or+t+a* ‘yön eki’ şeklinde değerlendirmiştir fakat *+t* ekine bir açıklama yapmamıştır (2007, s. 631). Ayrıca *ortak* sözcüğünü **or-* ‘biçmek’ *-ta +k* şeklinde değerlendirmiştir (2007, s. 632). Görüldüğü gibi Gülensoy sözcüğün kökünü hem isim hem fiil olarak vermiştir. Bizce de *ordu* ile *ortu* sözcükleri aynı yapıda olabilir. Ses değişikliğiyle anlam da değişmiştir. Bu durum pek çok örnekte vardır. Bununla beraber *+du / tu* eki açıklanmaya muhtaçtır. Sözcükte bu ekin kalıplaştığı görülüyor. Başlangıçta Hamilton (1998, 208)’un dediği gibi ‘ortak Altaycada bulunma durumu eki?’ olabilir. AT’deki *ortuq* sözcüğü ise *ortu* [ad] +k [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Eren, 2020, s. 389-390.

oruk

Orhun Türkçesi

oruk: “yol, dar yol”

“Eşit(t)im, Az yir y(irçi ?) anı b(ilür ? e)rmiş. Bir at orukı ermiş, anın barmış. Añar aytıp bir atlıg barmış tiyin ol yolun yorisar unç tidim. Sakıntım; kaganıma” (T 24).

Türkiye Türkçesi

[orak]: “1. Yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin, ot vb. biçme aracı; kalıç. 2. Ekin biçme zamanı. 3. Ekin, ot vb. biçme işi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[oraq]: “ekin biçmekte kullanılan, yarım çember şeklinde keskin demir alet, küçük hasat aracı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[or-]: “hasylyny almak üçin bugdaý, arpa ýaly ak ekinleri orak we ş.m. bilen ýygmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[orak]: “1. Orak. 2. Orak biçme zamanı [orak ayı?].” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde geçmez fakat bu sözcüğün kökü veya kökünden türemiş şekiller lehçelerde vardır. TkmT’de doğrudan ‘biçmek’ anlamında *or-* fiili vardır. Diğer lehçelerde *orak* sözcüğünün kökünde aynı fiil bulunur. *Orak* sözcüğü de *orgak*

sözcüğünden gelişmiştir. Sözcüğün *or-* kökü tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *or-* [eylem] *-(u)k* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Hacıeminoğlu, sözcüğü *or* adına bağlar (1990, s. 73). Lehçelerdeki sözcükler *or-* [eylem] *-ak* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Sözcük hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kekevi, 2020, s. 539-547.

*ot*¹⁴³

Orhun Türkçesi

ot: “ateş”

“tiyin, Türk bodun için tün udımadım, küntüz olurmadı[m]. İnim Köl Tigin birle, iki şad birle ölü, yitü kazgantım. Ança kazganıp biriki bodunug ot sub kılmadım. Men (özüm kagan olurtukuma), [yir sayu]” (KT D 27).

Türkiye Türkçesi

[ocak]: “1. Ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma vb. amaçlarla kullanılan yer; ocaklık. 2. Şömine. 3. Isı vererek üzerine veya içine konulan maddeleri ısıtan, pişiren, kaynatan, eriten araç veya alet. 4. Kahvelerde, kuruluşlarda çay, kahve vb.nin yapıldığı yer. 5. Yer üstünde veya yer altında cevher çıkarılan yer. 6. Bahçelerde veya bostanlarda her tür meyve ve sebze tohumu veya fidesinin dikimi için etrafı yükseltilerek ortası çukur bırakılmış yer. 7. Aynı amaç ve düşünceyi paylaşanların kurdukları kuruluş veya toplandıkları, görev yaptıkları yer. 8. Yılın birinci ayı; ikinci kânun, son kânun, kânunusani. 9. Yeniçeri teşkilatını oluşturan ortarlardan her biri. 10.

¹⁴³AnaT: *hōt* ‘ateş, od’ (Tekin, 2022, s. 182).

Ev, aile, soy. 11. Halk hekimliğinde bir önceki kuşaktan el verme suretiyle aktarılan bilgileri kullanarak belirli bir şikâyeti veya hastalığı iyileştirdiğine inanılan aile. 12. Bir şeyin en çok bulunduğu veya yapıldığı yer. 13. Toprak altındaki su kanallarının toprak üzerine açılan ve bir kapakla örtülü bulunan deliği.” (TS, 2023).

[hocak]: “duman borusu.” (Hünerli, 2019).

od: “1. Ateş. 2. Cehennem ateşi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ocaq (I)]: “1. Yemek pişirmek, su ısıtmak için vb. içinde ateş yakılan, üç tarafı kapalı bir tarafı açık yer; genelde ateş yakılan yer. 2. Soba veya buhar kazanının ateş yakılan yeri, bölümü. 3. Pir, kutsal yer, ev. bk. *pir (II)*. 4. Ev, ev bark, yurt. 5. Bir şeyin olduğu, türediği, yayıldığı yer; merkez, kaynak. 6. Ekin ekerken tohumları koymak için açılan çukurluk.” (ATS, 2018).

[ocaq (II)]: “kutsal kabul edilen mekân, hastalıkları iyi ettiğine inanılan aile veya yer, adak adanılan yer, türbe.” (ATS, 2018).

od: “1. Ateş. 2. Canlı benzetmelerde şiddetli duygunun, coşkunun, ruh yüksekliğinin işareti olarak kullanılır. 3. Çok sıcak. 4. Kızarıklık, kırmızılık; hararet. 5. Yaramaz, etrafı yıkıp dağıtan, hararetli çocuk için kullanılır. 6. Ev, aile, ocak, tütsü.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ōdun]: “ýangyç üçin böleklenen, owradylan ojar, çeti-çerkez ýaly agaçlar.”

[ōjak]: “1. Palçykdan, kerpiçden, demirden ýasalan ýa-da ýerden gazylyp, içinde ot ýakylýan, çay-nahar taýýarlamak üçin niýetlenen hojalyk enjamy. 2. Bir zadyň merkezi, dörän, ýüze çykan ýeri; bir zadyň ýaýran ýeri. 3. Öý, öý-içeri, hojalyk.” (TDDS, 2015).

ōt: “ýanýan zatdan çykýan alaw, ýalyn.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[ocak]: “1. Ocak. 2. Baca. 3. Soy, aile, sülale, baba ocağı.” (GTS, 1991).

[odun]: “odun.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *od* şeklindedir ve söz sonunda /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *ōt* şeklindedir ve sözcüğün ünlüsü uzundur. TkmT’de *ōdun* sözcüğünde /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. GT’de müstakil olarak bulunmaz fakat *odun* sözcüğünde *od* olarak geçer. Sözcük TT ve AT’deki gibi değişim yaşamıştır. Aslında söz sonunda böyle bir ötümlüleşme, özellikle TT’de görülmez. Burada sözcüğün aslında uzun ünlüyle olduğu, zamanla kısaldığı ve geriye kendinden bir iz bırakarak /t/ > /d/ ötümlüleşmesi yaptığı sonucuna varabiliriz. Ayrıca *ot* sözcüğünden gelişen *ocak* sözcüğü de tüm lehçelerde bulunur. *Otçak* > *ocak* değişiminde *ot* sözcüğünün sonundaki /t/ sesi düşmüş, /ç/ sesi de zamanla ötümlüleşerek /c/ olmuştur. GT’de söz başında /h/ türediği de görülür: *hocak*.

Şekil bilgisi

Ot sözcüğünü Hacıeminoğlu *o-* ‘yanmak’, *o-t* ‘ateş’ olarak değerlendirir (1990, s. 69). *Odun* sözcüğü ise *ot* [ad] +(u)n [addan ad yapım eki] şeklinde olabilir. bk. Eren, 2020, s. 383. Erdal, (1991, s. 156) *otuñ* sözcüğü için **ot+duñ* ve **otu-* şeklinde iki etimoloji teklifinde bulunmuş, Tekin ise **otduñ* > *otun* gelişmesinin fonolojik olarak zor olduğu ve Hakasçada *otın-* ‘kendi kendine ateş yakmak’ şeklinde fiil olmasından dolayı ilk öneriyi reddedip ikinci öneriyi desteklemiştir, Erdal’ın 337-338’inci sayfalarda değerlendirdiği *-(X)ñ* ekine *otuñ*’un anlamının daha iyi uyduğunu belirtmiştir (2023b, s. 408). Gabain ise sözcüğü *otuñ* ‘odun’ (*ot* ‘ateş’) olarak *+ñ* başlığı altında vermiş ve *+līg* ekiyle aynı fonksiyonda olduğunu belirtmiştir (1988, s. 47). *Ocak* sözcüğü ise *ot* [ad] +çak [addan ad yapım eki] şeklindedir. bk. Eren, 2020, s. 382; Gülensoy, 2007, s. 610-611.

otuz**Orhun Türkçesi**

otuz: “otuz”

“(Köl) Tigin ol süñüşde otuz yaşayur erti. Alp Şalçı akın oplayu tegdi. İki erig udu aşuru sançdı. Karlukug ölürtümüz, altımız. Az bodun yağı boltı. Kara Költe süñüşdümüz. Köl Tigin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın” (KT K 2).

Türkiye Türkçesi

otuz: “1. Yirmi dokuzdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 30 ve XXX rakamlarının adı. 3. Üç kere on, yirmi dokuzdan bir artık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

otuz: “yirmi dokuzdan sonra gelen sayının adı. // Bu sayıyı gösteren 30 ve XXX rakamlarının adı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

otuz: “1. 30 belginiň ady we onuň aňladýan sany. 2. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

otuz: “otuz.” (GTS, 1991).

Değerlendirme**Ses bilgisi**

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökünü bilmiyoruz. Kâşgarlı Mahmut, sözcük hakkında “*Ottuz yarmak*, otuz dirhem veya herhangi bir şey. Bu kelime ‘üç’ için de söylenebilir. Yağmalarda, Küñüt’te *ottuz içelim* dediklerini duydum. Onunla ‘üçer defa içelim’ demek istiyorlar. Kelime ‘otuz’ içindir, fakat yanımda üçer üçer içtiler.” demektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 73). Ayrıca bk. Eren, 2020, s. 391.

otuz artukı bir

Orhun Türkçesi

otuz artukı bir: “otuz bir” (BK G 9).

Değerlendirme

Otuz artukı bir ifadesi lehçelerde kullanılmaz. bk. *otuz*, *artukı* ve *bir*.

otuz artukı sekiz

Orhun Türkçesi

otuz artukı sekiz: “otuz sekiz” (BK G 2).

Değerlendirme

Otuz artukı sekiz ifadesi lehçelerde kullanılmaz. bk. *otuz*, *artukı* ve *sekiz*.

otuz artukı tokuz

Orhun Türkçesi

otuz artukı tokuz: “otur dokuz” (BK G 2).

Değerlendirme

Otuz artukı tokuz ifadesi lehçelerde kullanılmaz. bk. *otuz*, *artukı* ve *tokuz*.***otuz artukı tört***

Orhun Türkçesi

otuz artukı tört: “otuz dört” (BK D 38).

Değerlendirme

Otuz artukı tört ifadesi lehçelerde kullanılmaz. bk. *otuz*, *artukı* ve *tört*.***otuz artukı üç***

Orhun Türkçesi

otuz artukı üç: “otuz üç” (BK D 34).

Değerlendirme

Otuz artukı üç ifadesi lehçelerde kullanılmaz. bk. *otuz*, *artukı* ve *üç*.

*oz-*¹⁴⁴

Orhun Türkçesi

oz-: “kurtulmak”

“bodun adak kamşatdı. Yablak boltaçı erti. Oza kelmiş süsin Køl Tigin agıtıp Toŋra bir oğuş alpagu on erig Toŋa Tigin yogınta egirip ölürtümüz. Bişinç Ezgenti Kadazda Oguz birle süñüşdümüz. Køl Tigin” (KT K 7).

Türkiye Türkçesi

[ozan]: “şair.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ozqan]: “önde giden hızlı, süratli (at).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

oz-: “işde, ýaryşda we ş.m. ýagdaýlarda birinden öňe geçmek.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Oz- şeklindeki fiil sadece TkmT’de geçmektedir ve ses özelliklerini korumuştur. TT’de *ozan*, AT’de *ozqan* sözcüklerinin kökünde de ses özelliklerini koruyarak *oz-* fiili bulunur. GT’de bu fiili ve bu fiilden gelişen sözcükleri tespit edemedik.

Şekil bilgisi

---

¹⁴⁴AnaT: *ōz-* ‘kurtulmak’ (Tekin, 2022, s. 182).

Ozan sözcüğü oz- [eylem] -an [eylemden ad yapım eki] şeklinde, AT'deki *ozqan* sözcüğü oz- [eylem] -qan [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. *Ozan* sözcüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Eren, 2020, s. 392-394.

5.12. Ö

*ö*¹⁴⁵

Orhun Türkçesi

ö-: “düşünmek”

“Ol yirgerü barsar Türk bodun, ölteçi sen. Ötüken yir olurup arkış tirkış ısar neñ bujug yok. Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen. Türk bodun, tok, arkuk sen; açsık tosık ömez sen. Bir todsar açsık ömez sen. Antağın” (KT G 8).

Türkiye Türkçesi

[öğüt]: “Bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyler için söylenen söz; mevize, nasihat.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[öyüd]: “doğru yolu ve uygun yolu göstermek, kötü hareketlerden sakındırmak gayesiyle söylenen söz veya yazılan yazı, nasihat.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ökün-]: “nädogry eden işiň, hereketiň üçin ahmyr, puşman etmek, gynanmak. (TDDS, 2015).

¹⁴⁵AnaT: *ö*- ‘düşünmek, anlamak’ (Tekin, 2022, s. 188).

[öýt-]: “pylanydyr ýa-da bir zatdyr diýip pikir etmek; oý etmek, oýlamak.”
(TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ö- şeklindeki fiil lehçelerde yoktur fakat bu fiilden türeyen sözcükler vardır. Bu fiil lehçelerdeki sözcüklerin kökünde bulunur ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de ses özelliklerini korumanın yanında diftonglaşma olduğu da görülür: *öýt-*.

Şekil bilgisi

Ö- fiili kök hâindedir. TT’deki *öğüt* sözcüğü ö- [eylem] -ğ- (< -g- < -k-) [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] -(ü)t [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.¹⁴⁶ AT’deki *öyüd* sözcüğü de aynı şekilde çözümlenir fakat ses olarak farklılaşmıştır. TkmT’deki *ökün-* sözcüğü ö- [eylem] -k- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] - (ü)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüştürme)] şeklinde çözümlenir.¹⁴⁷ Ayrıca TkmT’deki *öýt-* sözcüğünde diftonglaşma olduğu anlaşılıyor. Bu da aslında sözcüğün uzun ünlülü olduğunu gösterir. Bu kelime ö- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenir. Sözcükler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Olgun, 2021b, s. 1-5. Farklı görüşler için bk. Eren, 2020, s. 396-397.

öd (I)

Orhun Türkçesi

öd (I): “zaman”

¹⁴⁶Olgun, 2021b, s. 4.

¹⁴⁷Olgun, 2021b, s. 2.

“Teñri teg Teñride bolmış Türk Bilge Kagan; bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu iniygünüm, ogranım, biriki oğuşum, bodunum! Biriye şad, apıt begler; yırıya tarkat, buyruk begler! Oguz (Tatar),” (KT G 1).

Türkiye Türkçesi

[öğle]: “1. Güneşin gökyüzünde en yüksek noktada bulunduğu sabahla ikinci arasındaki zaman dilimi; gün ortası, öğlen, öğle vakti, nısfınnehar, zeval. 2. Öğle ezanı. 3. Öğle namazı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[öylə (I)]: “1. Öğleyin, öğle vakti. 2. Öğlen vakti yenen yemek, öğlen yemeği.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[öýle]: “1. Gün ortadan agandan soňky wagtyň ady. 2. Yslam dininde parz hasaplanýan baş wagt namazyň ikinjisiniň okalýan wagtyňyň we şol namazyň ady.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[ülen]: “öğlen vakti” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Öd (I) sözcüğü lehçelerde müstakil olarak bulunmaz fakat bu sözcükten türeyen sözcükler vardır. TT’de *öğle* sözcüğü *öd+le > öyle > öğle* şeklinde gelişmiştir. *Öd* sözcüğündeki /d/ sesi önce /y/ şeklinde akıcılaşmış, daha sonra /ğ/ şeklinde sızıcılaşmıştır. Aslında önce sızıcılaşma, daha sonra akıcılaşma beklenir. Nitekim Eren, bu değişimin etimolojik olmadığını belirtmiştir (2020, s. 395-396). AT’de *öylə (I)* sözcüğünde /d/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. TkmT’de *öyle* sözcüğünde de aynı

/d/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. *Öd* kökü GT’de *ūlen* sözcüğünde görülür. *Öd* sözcüğündeki /ö/ ünlüsü /ü/ şeklinde daralmıştır. Sözcükte muhtemelen önce /d/ > /y/ akıcılaşması olmuş, daha sonra bu ses düşmüştür. Bunun sonucunda ilk hecedeki /ü/ uzamıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük *öd** şeklindedir. Lehçelerdeki *öğle*, *öyla* ve *öyle* şekilleri *öd* [ad] +le [pekiştirme enklitiği] şeklinde çözümlenir. GT’deki *ūlen* sözcüğü de aynı şekilde ekleşmiş, ek olarak +n [addan ad yapım eki] ekini almıştır.

öd (II)¹⁴⁸

Orhun Türkçesi

öd (II): “öd, safra kesesi”¹⁴⁹

“bir yaşıma Karluk bodun buşuz, [er]ür barur erkli yağı boltı. Tamag Iduk Başda sünüşdümüz. Karluk bodunug ölürtüm; anta altım. (... Basım)l ka(ra...), Karluk bodun tir(ilip kelti. ...)m; ö(lürtüm). To[kuz Ogu]z meniñ bodunum erti. Teñri yir bulgakın üçün, ödiñ(e)” (BK D 29).

Türkiye Türkçesi

[hödük]: “1. Görgüsüz, kaba, anlayışı kıt (kimse). 2. Korkak, ürkek (kimse).” (TS, 2023).

öd (I): “safra (II).” (TS, 2023).

¹⁴⁸AnaT: *ōt* ‘öd, safra kesesi’ (Tekin, 2022, s. 189).

¹⁴⁹Şen, *öd*’ün ‘huysuzluk, öfke’ gibi anlamlarının batı dillerine mahsus olduğunu, Eski Türkçe’de *öt*’ün o dönemde *öd* biçimine dönemeyeceğini belirtir ve ibareyi ‘zamanında günü yettiği için / eceli geldiği için’ şeklinde anlar (Şen 2013: 541-547; Ercilasun, 2021a, s. 121). Tekin, sözcük hakkında “Bu erken ötümlüleşme şaşırtıcıdır.” demiş ve başka bir erken ötümlüleşme örneği olarak Oğuzca *ūd* ‘delik’ örneğini vermiştir (Tekin, 2020, s. 110).

[safra (II)]: “karaciğerin hazmı kolaylaştırmak için onikiparmak bağırsağına salgıladığı yeşilimsi sarı renkli acı sıvı; öd (I). 2. Eski tıp anlayışına göre insan bedeninin ve mizacının temelini oluşturan balgam, kan, safra ve sevda gibi dört öğeden biri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[hödüklə-]: “durmadan konuşmak, çenesi çalışmak, yüksekte atmak.” (ATS, 2018).

öd: “1. Karaciğerde bulunan onikiparmak bağırsağına salgılanan yeşil renkli, acı, hazma yardımcı madde, safra. 2. Çok acı şey.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

öt: “1. Bagyrdan bölünip çykýan sarymtyl-ýaşyl reňkli aýj suwuklyk. 2. Şol aýj suwuklyk ýerleşýän barda şekilli haltajyk.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ödü / öt: “öd, safra.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Öd (II) sözcüğü tüm lehçelerde bulunur. TT ve AT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *öt* şeklindedir. Sözcüğün ünlüsü uzundur ve söz sonunda /d/ > /t/ ötümsüzleşmesi olmuştur. GT’de *öt* ve *ödü* şeklindedir. *Öt* sözcüğünde söz sonunda /d/ > /t/ ötümlüleşmesi olmuştur. *Ödü* sözcüğünde söz sonunda /ü/ sesi türemiştir. Ayrıca TT’deki *hödik* sözcüğü ve AT’deki *hödüklə-* sözcükleri de *öd* sözcüğünden gelişmiştir ve söz başında /h/ sesi türemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük *öd şeklindedir. *Hödük* sözcüğü *höd* [ad] +(ü)k [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. AT'deki *hödüklə-* sözcüğü de *hödik* sözcüğüne +*lə-* [addan eylem yapım eki] şeklinde oluşmuştur. Ayrıca bk. Eren, 2020, s. 221 ve 402-403.

ödseg

Orhun Türkçesi

ödseg: “yaşlı” (BK D 34).

Değerlendirme

Öd [ad] +*se-* [addan eylem yapım eki] -*g* [eylemden ad yapım eki]¹⁵⁰ şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz. bk. *öd* (I).

ödüş

Orhun Türkçesi

ödüş: “vakit” (BK GD).

Değerlendirme

Öd [ad] +(ü)ş [addan ad yapım eki]¹⁵¹ şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz. bk. *öd* (I).

ög

Orhun Türkçesi

---

¹⁵⁰Ercilasun, 2016, s. 640.

¹⁵¹Tekin, 2016, s. 83.

ög: “anne”

“Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı; ordug birmedi. Ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuylarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti. Ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz.” (KT K 9).

Türkiye Türkçesi

[öksüz]: “1. Anası veya hem anası hem babası ölmüş olan (çocuk). 2. Kimsesiz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[öksüz]: “1. Annesini kaybetmiş çocuk. 2. Kimsesiz, bakımsız, yalnız. 3. Bedbaht, talihsiz, başarısız.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

[ūsüz]: “öksüz.” (GTS, 1991).

[yōsüz]: “öksüz.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 394).

[yūsüz]: “öksüz.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ög sözcüğü müstakil olarak lehçelerde bulunmaz fakat bu sözcükten gelişen sözcükler vardır. TT ve AT'deki *öksüz* sözcüklerinde *ög* sözcüğünün sonundaki /g/, +*süz* ekinin başındaki /s/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle /g/ > /k/ şeklinde ötümsüzleşmiştir. GT'de *ūsüz* (< *ögüz* (?)) sözcüğünde ise muhtemelen önce söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, ikinci hecedeki /ü/ sesi gerileyici benzeşmeyle ilk hecede /ö/ > /ü/ şeklinde daralma yapmıştır. Daha sonra /ğ/ ünsüzü düşmüş ve ilk hecede /ü/ > /ū/ şeklinde ünlü uzaması meydana gelmiştir. *Yūsüz* sözcüğünde ise ek olarak söz başında /y/ sesi

türemiştir. *Yösüz* sözcüğünde ise söz ortasında sızıcılaşan ünsüz düşmüş, sözcüğün ilk ünlüsü uzamış ve söz başında /y/ türemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük *ög şeklidir. *Öksüz* sözcüğü ök [ad] +süz [addan ad yapım eki], *üsüz / üsüz* sözcüğü ü / yü [ad] +süz [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

ög-

Orhun Türkçesi

ög-: “övmek”

“ertinü timag ? (itdi.....T)ürk beglerin, bodunın ertinü timag ? itdi, ögd(i...) kañım kagan (ü)ç(ün) ağır taşıg, yogun ıg Türk begler, bodun it(di), yar(atdı, kel)ürti. Özüme bunça (...).” (BK G 15).

Türkiye Türkçesi

öv-: “Birinin veya bir şeyin iyiliklerini, üstünlüklerini söyleyerek değerini yüceltmek, sena etmek; methetmek, yermek karşıtı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ögdül]: “birini ve bir şeyi övmek için yazılan yahut söylenen söz.” (ATS, 2018).

öy-: “methetmek, pohpohlamak, yüceltmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

öw-: “birini, bir zady ýa-da bir ýeri taryp etmek, magtamak, biriniň adyna öwgüli sözler aýtmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[ūn-]: “övünmek.” (GTS, 1991).

[öünme]: “övünme.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 391).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *öv-* şeklindedir. Söz sonunda /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma olmuş, daha sonra /ğ/ > /v/ şeklinde diş-dudaksıllaşmıştır. AT’de *öy-* şeklindedir. Söz sonunda muhtemelen /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş daha sonra /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. AT’de *ögdül* sözcüğünde de *ög-* sözü geçer ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *öw-* şeklindedir. Söz sonunda /g/ > /w/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. GT’de sözcük müstakil olarak geçmez fakat *ūn-* ve *öünme* sözcüklerinin kökünde bulunur. *Ūn-* sözcüğü muhtemelen *üğün-* şeklindeyken söz ortasındaki /ğ/ sesi düşmüş ve iki ünlü kaynaşıp uzamıştır. Bu uzamadan önce de söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması ve ikinci hecedeki /ü/ ünlüsünün gerileyici benzeşmesiyle ilk hecede /ö/ > /ü/ daralması olmuştur. Sonuç olarak *ög-* > *ū-* değişiminde /ö/ > /ü/ şeklinde daralma, söz sonunda önce /g/ > /ğ/ şeklinde sızıcılaşma, sonra /ğ/ sesinin düşmesiyle ilk hecede /ü/ > /ū/ şeklinde ünlü uzaması meydana gelmiştir. *Öünme* sözcüğünde ise *öğünme* > *öğünme* > *öünme* gelişimini kabul edersek *ög* sözcüğündeki /g/ sesi önce /ğ/ şeklinde sızıcılaşmış, daha sonra düşmüştür. Bundan dolayı ünlü ikizleşmesi ortaya çıkmıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük **ög-* şeklindedir. AT’deki *ögdül* sözcüğü *ög-* [eylem] -d- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] -(ü)l [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. GT’deki *ūn-* sözcüğü *ü-* [eylem] -(ü)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde, *öünme* sözcüğü ise *ö-* [eylem] -(ü)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] -me [eylemden ad yapım eki (isim-fiil)] şeklinde çözümlenir.

ögleş-

Orhun Türkçesi

ögleş-: “fikirleşmek” (T 20).

Değerlendirme

Ö- [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] +le- [addan eylem yapım eki] -ş- [eylemden eylem yapım eki (işteşlik)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz. bk. ö-.

ögtür-

Orhun Türkçesi

ögtür-: “övdürmek”

“Kurıdın (S)ogud örti. İnım Köl Tigin (...) işig küçüg birtük üçün Türk Bilge Kagan (ay)ukı(ka) ? inım Köl Tiginig küzedü olurtu(m). Ina(n)çu Apa Yargan Tarkan atıg (birtim. Anı ögtürtüm).” (KT B).

Türkiye Türkçesi

övdür-: “övmek işini yaptırmak.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük TT’de *övdür-* şeklindedir. Öncelikle sözcükteki /g/ ünsüzü ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /t/ > /d/ ötümlüleşmesine sebep olmuştur. Daha sonra /g/ > /ğ/ sızıcılaşması ve /ğ/ > /v/ diş-dudaksıllaşması gerçekleşmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük ög- [eylem] -tür- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. ög-.

ök

Orhun Türkçesi

ök: “pekiştirme enklitiği (krş. ok, kök)”

“bilser semiz būka toruk būka tiyin bilmez ermiş tiyin ança sakıntım. Anta kisre Teñri bilig birtük üçün özüm ök kagan kışdım. Bilge Tuñukuk Boyla Baga Tarkan” (T 6).

Türkiye Türkçesi

[ancak]: “1. "Yalnızca" anlamında, sınırlama bildiren bir söz. 2. "En çok, daha çok, güçlkle, ucu ucuna, zorla" anlamlarında, bir şeyin daha çoğunun, ilerisinin olmadığını gösteren bir söz; anca, dar (I), gücün, olsa olsa. 3. En erken. 4. Aykırılık bildirmek amacıyla başına geldiği cümleyi önceki cümleye bağlayan bir söz; lakin.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ancaq]: “1. İstisna ve tekel (inhisar) ifade eder; yalnız, tek, sırf, sadece. 2. Kıyas belirttiğinde “olsa olsa, en fazla gibi anlamlarda. 3. Lakin, ama, fakat.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[neneň]: “nähili, nätüysli, neneňsi” ýaly manylary aňladýan sorag çalyşmasy.” (TDDS, 2015).

[niçik]: “ser. neneň.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[ancak]: “anca.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Öncelikle *ök* pekiştirme enklitiğinin *ok* ve *kök* pekiştirme enklitikleriyle alternasyonlu olduğu anlaşılıyor. Başlangıçta pekiştirme edatı olan *ok ~ ök ~ kök* sözcükleri ek olarak günümüz Oğuz grubunun tüm lehçelerinde görülür. Bu eklitiğin sadece sonundaki /k/ sesi varlığını koruyabilmiş, diğer sesleri düşmüştür. Kalın ve ince ünlülü sözcüklerle ekleyebilmektedir.

Şekil bilgisi

Şinasi Tekin, Hamilton’un da işaret ettiği gibi sözcüğün Toharcadan alıntı olabileceğini söylemiştir (2001, s. 51). Ayrıca bk. İpek, 2009, s. 582-618. Köken tartışması için bk. Ilgın, 2020, s. 16-22. Zeynep Korkmaz; Räsänen’in, Ramstedt’in aksine *ok* şeklini asli, ince ünlülü şeklini ikincil olarak değerlendirdiğini aktarmıştır (1961, s. 14).

Ancak sözcükleri a [3. teklik kişi zamiri-işaret sıfatı] +n [zamidir n’si] +ca [addan ad yapım eki] +k (< ok) [pekiştirme enklitiği] şeklinde, *niçik* sözcüğü ni (< ne) [ad] +çi (< +çe) [addan ad yapım eki] +k (< ök) [pekiştirme enklitiği] şeklinde çözümlenir. *Neneñ* sözcüğü *ne* ve *neñ* sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur.

ökün-

Orhun Türkçesi

ökün-: “pişman olmak, hayıflanmak, lanet etmek”

“ökün! Küregünün üçün igidmiş bilge kaganıñın, ermiş barmış edgü ilije kentü yañıltıg, yablak kigürtüg. Yaraklıg kantan kelip yaña ilti? Süñüglüg kantan kelipen süre ilti? Iduk Ötüken y[ir bodun, bardıg. İlgerü] (barıgma)” (KT D 23).

Türkmen Türkçesi

ökün-: “nädogry eden işiñ, hereketiñ üçin ahmyr, puşman etmek, gynanmak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük sadece TkmT’de geçmektedir ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Ökün- sözcüğü ö- [eylem] -k- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] -(ü)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüştülük)] şeklinde çözümlenir.¹⁵² Diğer lehçeler için bk. ö-.

öl-

Orhun Türkçesi

öl-: “ölmek”

“yazı konayın tiser, Türk bodun, ölsikig. Anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş. Irak erser yablak ağı birür, yağuk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur

¹⁵²Olgun, 2021b, s. 2.

ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg.” (KT G 7).

Türkiye Türkçesi

öl-: “1. Yaşamaz olmak, hayatı sona ermek, can vermek; cavlamak (II), gitmek, göçmek, gümbürdemek, kakırdamak, kıkırdamak, yürümek, zıbarmak, cartayı çekmek, zartayı çekmek, mortlamak. 2. Bitki, solmak. 3. Bazı sebeplerle çok sıkıntı veya acı çekmek. 4. Değerini, geçerliğini, gücünü yitirmek, kullanılmamak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

öl-: “1. Hayatı sona ermek, can vermek, ruhunu teslim etmek, dünyasını değiştirmek. 2. Kitle hâlinde mahvolmak, telef olmak (hayvanlar). 3. Telef olmak, mahvolmak (bitkiler vb.). 4. Çok arzulamak, can atmak, çok sevmek, hasretini çekmek. 5. Kendinden önce gelen sözün şiddetini, etkisini bildirir (sancıdan ölmek, açlıktan ölmek vb.).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

öl-: “1. Jany çykamak, dünýäden ötmek, aradan çykamak, ýogalmak, gaýtmak, aýrylmak, amanadyny tabşyrmak. 2. Ýok bolup gitmek, dowam etmegini bes etmek, ýitip gitmek. 3. Solmak, guramak (ösümlük hakynda).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

öl-: “ölmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Öl- sözcüğü tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *öl- şeklindedir.

ölüg

Orhun Türkçesi

ölüg: “ölü, ölmüş olan”

“Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı; ordug birmedi. Ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuylarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti. Ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz.” (KT K 9).

Türkiye Türkçesi

ölü: “1. Hayatı sona ermiş, artık yaşamıyor olan; diri karşıtı. 2. Ölmüş insan; mevta, meyyit, müteveffa, morto. 3. Hayvan leşi. 4. Gücü az, zayıf. 5. Çok durgun, hareketsiz. 6. Etkileme gücü olmayan, canlılığı olmayan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ölü: “1. Ölmüş, vefat etmiş, hayatı sona ermiş. 2. Ölmüş kimse, ceset, cenaze. 3. Gebermiş, ölmüş (hayvan). 4. Kurumuş, solmuş, cansız (bitki). 5. Cansız, hayat işaretlerinden yoksun (çöl, şehir vb.). 6. Hiçbir şey yapmayan, beceriksiz kimse. 7. Durgun, etkisiz, çok zayıf, cansız.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

öli: “1. Jany çykan, diri däl, ölen, jansyz. 2. Merhum. 3. Hereketsiz, jansyz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ölü: “ölü.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ölüg sözcüğünün sonundaki /g/ sesi tüm lehçelerde düşmüştür. Ayrıca Tkmt’de ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşme olarak aykırılışma gerçekleşmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük öl- [eylem] -(ü)g [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

ölür-

Orhun Türkçesi

ölür-: “öldürmek” (KT K 1).

Değerlendirme

Öl- [eylem] -(ü)r- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz. bk. *öl-*.

ölüt-

Orhun Türkçesi

ölüt-: “öldürmek” (T 3).

Değerlendirme

Öl- [eylem] -(ü)t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz. bk. *öl-*.

öntür-

Orhun Türkçesi

öntür-: “(tan) atmak”

“Sü yorılım tideçi, unamañ. Ol sabıg eşidip sü yorıtdım. Altun yışıg yolsuzun aşdım(ız). İrtiş ögüzüg keçıgsızın keçdimiz. Tün katdımız; Bulçuka tañ öntürü tegdimiz.” (T 35).

Azerbaycan Türkçesi

[ön-]: “daha iyi, daha yüksek bir düzeye, aşamaya erişmek, gelişmek, terfi etmek, terakki etmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

öndür-: “1. Önüm işläp çykarmak, önüm bermek, hasyl almak. 2. Çaga dogurmak, dünýä indirmek.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece TkmT’de geçmektedir ve *öndür-* şeklindedir. İlk hecedeki ünlü uzundur. Söz ortasında /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle yine söz ortasında /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşmeye sebep olmuştur. AT’de müstakil olarak geçmese de sözcüğün kökü *ön-* olarak kullanılır ve ses olarak bir değişiklik yaşamamıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük ön- [eylem] -tür- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir. Ayrıca bk. Ayazlı, 2019, s. 339.

öñdin

Orhun Türkçesi

öñdin: “doğudan, doğudaki”

“Kırkııda yantımız; Türğış kaganta küreg kelti. Sabı anteg: Öñdin kagangaru sü yorılım timiş. Yorımasar bizni, kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş, kaç neñ erser” (T 29).

Türkiye Türkçesi

[ön]: “1. Bir şeyin esas tutulan yüzü; uğur (III), arka karşıtı. 2. Karşı. 3. Bir kimsenin ilerisi. 4. Yakın gelecek zaman. 5. Giyeceklerin genellikle göğsü örten bölümü. 6. Önce olan. 7. Bir kimse veya yerin yüzünün baktığı tarafta olan yer. 8. Benzerler arasında ilk sırada olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ög]: “bir şeyin esas tutulan yüzü, arka karşıtı.” (ATS, 2018).

[ön]: “1. Bir şeyin ön tarafı, yüze gelen kısım, cephe. 2. İleride olan, ileriye yöneltilmiş, ön tarafta olan. 3. İleride giden, önde giden. 4. Karşısında, önünde. 5. Ön taraf, ileri kısım, karşı taraf. 6. Yüze gelen taraf, kısım; ön, cephe.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[öň]: “1. Biriniň, bir zadyň alyn, ýüz tarapy we şol tarapdaky ýer, giňişlik, meýdança. 2. Häzirki wagtdan ozal. 3. Beýlekilerden ilki.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[ön]: “ön.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde geçmez fakat bu sözcüğün kökü bulunur. *Öñ* kökü TkmT’de ses özelliklerini korumuştur. Diğer lehçelerde *ön* şeklindedir ve /ñ/ > /n/ şeklinde dişilleşme olmuştur. Ayrıca AT’de *ög* şekli de vardır. Ayşegül Sertkaya, /ñ/ > /g/ değişimine *aykırı genizleşme* terimini kullanır (2014, s. 3).

Şekil bilgisi

Öñ [ad] +din [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

öñre

Orhun Türkçesi

öñre: “doğuda, doğudaki” (KT D 4).

Değerlendirme

Öñ [ad] +re [yön gösterme eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz fakat bu sözcüğün kökü bulunur. bk. *öñdin*.

öñreki

Orhun Türkçesi

öñreki: “doğudaki, önceki” (T 25).

Değerlendirme

Öñ [ad] +re [yön gösterme eki] +ki [aitlik eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz fakat bu sözcüğün *öñ* kökü bulunur. bk. *öñdin*.

*ör*¹⁵³

Orhun Türkçesi

ör-: “ayaklanmak, baş kaldırmak”

“Kurıdn (S)ogud örti. İnim Köl Tigin (...) işig küçüg birtük üçün Türk Bilge Kagan (ay)ukı(ka) ? inim Köl Tiginig küzedü olurtu(m). Ina(n)çu Apa Yargan Tarkan ātıg (birtim. Anı ögtürtüm).” (KT B).

Türkmen Türkçesi

ör- (II): “1. Gögerip çykmaq, gögermek. 2. Bedende, tende her hili düwürtik, örgün peýda bolmak. 3. Köpçülükleýin ayak üstüne galmak, yerinden turmak, turup bir ýana gönükmek. 4. Ukudan soň ýeriňden galmak, turmak, ýatyp turmak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Sözcük sadece TkmT’de yaşamaktadır ve *ör*- şeklinde uzun ünlülüdür.

ört

¹⁵³AnaT: *ör*- ‘(ot) büyümek, belirlemek, yükselmek’ (Tekin, 2022, s. 188).

Orhun Türkçesi

ört: “ateş”

“örtçe kızıp kelti. Sünüşdümüz. Bizinte iki uçı sınaçça artuk erti. Teñri yarlıkaduk üçün üküş tiyin” (T 40).

Türkmen Türkçesi

ört: “*ört almak* oda çawlanyp ýanmak, köýmek. *Ört bermek* oda çawlap ýakmak, köýdürmek. *Gara ört bolmak* gara ýanyk bolmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[örtlen-]: “tarlada buğdayı yakmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece TkmT’de bulunur ve ses özelliklerini korumuştur. GT’de müstakil olarak bulunmasa da *örtlen-* fiilinde *ört* olarak geçer ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *ört şeklindedir. GT’deki *örtlen-* sözcüğü ört [ad] +le- [addan eylem yapım eki] -n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde çözümlenir.

öt¹⁵⁴

Orhun Türkçesi

¹⁵⁴AnaT: *öt-* ‘ötmek; (gök) gürlmek’ (Tekin, 2022, s. 189).

öt-: “(davul) gümbürdemek; (geyik) böğürmek”

“kübürgesi öterçe anç(a yıglap),” (BK B 4).

Türkiye Türkçesi

öt-: “1. Kuş veya bazı böcekler, değişik tonda ses çıkarmak. 2. Herhangi bir nesne, sürekli ses çıkarmak. 3. Üflemlerli çalgıların sesi çıkmak. 4. Anlamsız, boş konuşmak. 5. Sarhoş kusmak. 6. Gizli bir şeyi söylemek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

öt- (II): “1. Kuş ve böcekler ses çıkarmak, şakılamak, cıvıldaşmak. 2. Terennüm etmek.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

öt-: “1. Ötmek. 2. Çınlamak, ses çıkarmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de vardır ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *öt- şeklindedir. TkmT için bk. *ötün-*.

ötrü

Orhun Türkçesi

ötrü: “sonra (anta ötrü: bunun üzerine)”

“tir men. Ol sabıg eşidip tün udısıkım kelmedi; küntüz olursıkım kelmedi. Anta ötrü kaganıma ötüntüm. Ança ötüntüm: Tabgaç, Oguz, Kıtañ, bu (ü)çegü kabsar” (T 12).

Türkiye Türkçesi

ötürü: “bir şeyden dolayı, bir şey yüzünden; dolayı, naşı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ötrü: “sebepl ifade eden; dolayısıyla, dolayı, sebebiyle, içinden, yüzünden, cihetten.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ötri (I): “sebäpli, zerarly, görä, üçin” ýaly manyda ulanylýan kömekçi söz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[öte]: “1. Öteye. 2. Evvelki, önceki.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT’de sözcük *ötürü* şeklindedir. OT’de ekleşme sırasında düşen vurgusuz orta hece ünlüsü /ü/ TT’de türemiştir. AT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *ötri* şeklindedir ve söz sonunda /ü/ > /i/ şeklinde düzleşme olarak aykırılışma gerçekleşmiştir. GT’de sözcük müstakil olarak bulunmasa da *öte* sözcüğünde *ötrü* sözcüğünün kökü *öt-* olarak bulunur ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *öt-* [eylem] *-(ü)r-* [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] *-ü* [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenir. GT'deki *öte* sözcüğü ise *öt-* [eylem] *-e* [eylemden ad yapım eki (zarf-fiil)] şeklindedir.

ötüg

Orhun Türkçesi

ötüg: “arz, arz etme” (BK D 39).

Değerlendirme

Öt- [eylem] *-(ü)g* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz. bk. *öt-*.

ötülüg

Orhun Türkçesi

ötülüg: “geçkin insan, yaşlı”

“ebin barkın buzdum. O(g)uz bodun, Tokuz Tatar birle tirilip kelti. Aguda iki ulug süñüş süñüşdüm; süsin bu(z)dum, ilin anta altım. Ança kazanıp (...Teñri yar)lıkaduk üçün men otuz artukı (üç yaşıma...y)ok erti. Ödseg, *ötülüg* kiş(i...)” (BK D 34).

Azerbaycan Türkçesi

[*öt-* (I)]: “1. Geçip gitmek, gelip geçmek. 2. Bir yerin, sahanın ortasından, içinden geçmek, geçip gitmek. 3. Uçup gitmek, uçarak geçmek. 4. Harekette, yürüyüşte, yarışmada ileri geçmek, geride bırakmak. 5. İleride olmak, geçmek. 6. Bir şeyde diğerlerine nazaran daha başarılı olmak, daha

çok başarı kazanmak. 7. Geçmek, atlamak, savulmak, bitmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ötül-]: “1. Deñinden, duşundan, üstünden geçilmek. 2. Bäsleşikde, ýaryşda ozulmak, üstün çykylmak. 3. Günäsi geçilmek, bagyşlanylmak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ötülüg sözcüğü lehçelerde yoktur fakat kökü AT’de *öt-* şeklinde ses özelliklerini korumuştur. TkmT’deki *ötül-* sözcüğü de aynı kökten gelir ve ses özelliklerini korumuştur. Sadece *ötülüg* sözcüğünün sonundaki eki almamıştır. Diğer lehçelerde bu anlamdaki fiil bulunmaz fakat bu fiilden gelişen sözcükler vardır. bk. *ötrü*.

Şekil bilgisi

Öt- [eylem] -(ü)l- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik) -(ü)g [eylemden ad yapım eki]¹⁵⁵ şeklinde çözümlenir.

ötün-

Orhun Türkçesi

ötün-: “arz etmek”

“Kaganım, ben özüm Bilge Tuñukuk ötüntük ötünçümün eşidü birti. Köñlünçe uduz tidi. Kök Öñüg yoguru Ötüken yışgaru uduztum ingek kölükin. Toglada Oguz kelti.” (T 15).

¹⁵⁵Bk. Ercilasun, 2021a, s. 124.

Türkmen Türkçesi

ötün-: “ötünç sormak, eden ýalňyşlygyň bagyşlanmagyny sormak.”
(TDDS, 2015).

Değerlendirme

Sözcük müstakil olarak sadece TkmT’de geçmektedir ve ses özelliklerini korumuştur. Öt- [eylem] -(ü)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *öt-*.

ötünç

Orhun Türkçesi

ötünç: “maruzat”

“Kaganım, ben özüm Bilge Tuñukuk ötüntük ötünçümün eşidü birti.
Köñlünçe uduz tidi. Kök Öñüg yoguru Ötüken yışgaru uduztum ingek
kölükin. Toglada Oguz kelti.” (T 15).

Türkmen Türkçesi

ötünç: “günäň ýa da bir ýalňyşlygyň we ş.m. geçilmegini, ötlmegini sorap
edilýän haýyş, towakga.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Sözcük sadece TkmT’de yaşamaktadır ve ses özelliklerini korumuştur. Öt- [eylem] -
(ü)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] -ç [eylemden ad yapım eki] şeklinde
çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *öt-*.

öz (II)¹⁵⁶

Orhun Türkçesi

öz (II): “kendi”

“kelit(t)i. Oluruñ tiyin timiş; yelme kargu edgüti urgıl, basıtma timiş. Bög(ü) Kagan banaru ança ay(u) ıdmış. Apa Tarkangaru içre sab ıdmış; Bilge Tuñukuk añıg ol, öz ol.” (T 34).

Türkiye Türkçesi

öz (I): “1. Bir kimsenin benliği, kendi manevi varlığı; iç, nefis (I), derun, ruh, varoluş karşıtı. 2. "Kendine, kendi kendini" anlamlarında birleşik kelimeler türeten bir söz. 3. Bir şeyin en kuvvetli veya kıvamlı bölümü; hülasa, zübde, ekstre. 4. Çıbanların içinde ölmüş dokudan oluşan irinle birlikte çıkan parça. 5. Bir şeyin iç yapısını ve ayırt edici özelliğini meydana getiren şey; kühn, zübde. 6. Bitkilerin kök, gövde ve dallarının boydan boya ortasında bulunan, hafif, gevrek ve çoğu yumuşak bölüm.” (TS, 2023).

öz (II): “1. Kan bağı ile bağlı olan, üvey olmayan. 2. Saf (II).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

öz: “1. Şahsına, kendine ait, has, mensup olan. 2. Kendisi tarafından meydana getirilmiş, oluşturulmuş, alınmış, elde edilmiş vb. 3. Kendine mahsus; şahsi. 4. Sadece kendine veya bir şeye has olan; hususi. 5. Yakın, tabii. 6. Bir işe şahsen katılan. 7. İsim veya şahıs zamiri yerine kullanılır. 8. Bir kimsenin veya bir şeyin büyüklüğünü, önemini, mevkisini dikkate almak, belirtmek için kullanılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

¹⁵⁶AnaT: *öz* ‘öz, nefis, kendi; can, ruh, gönül, iç, karın, merkez, orta; vadi’ (Tekin, 2022, s. 189).

ōz (I): “haýsydyr bir zadyň, hereketiň göz önünde tutulýan adamyň hususylygyna degişlidigini aňladýan gaýdym çalyşmasy.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

öz: “1. Öz, kendi. 2. Asıl. 3. Kemik iliği. 4. Su.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *ōz* şeklinde uzun ünlülüdür.

Şekil bilgisi

Gülensoy, sözcüğü **ō-* ‘yükselmek’+ *-z* şeklinde değerlendirmiştir. Clauson sözcüğü *ō-* ‘düşünmek’ fiilinden *-z* olarak değerlendirir (1989, s. 23). Sözcük hakkında farklı görüşler için bk. Eren, 2020, s. 403-404.

özlük

Orhun Türkçesi

özlük: “(soylu) binek atı”¹⁵⁷

“bunça bodun saçın kulkakın (b)ıçdı. Edgü özlük atın, kara kişin, kök teyenin sansız kelürüp kop kot(t)ı. (...)” (BK G 12).

Türkiye Türkçesi

¹⁵⁷*DLT*’de *özlük* için ‘üzerine karar kılınan (Ar. makarr) at’ anlamı verilmiştir; büyük bir ihtimalle binek atı kastedilmiş olmalıdır (Ercilasun, 2021a, s. 131).

özlük: “1. Bir şeyin içerik durumu; mahiyet. 2. Kişi, zat.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

özlük: “1. Ruh; mahiyet; içyüz. 2. Şahsiyet, kişilik, bireysellik. 3. Vasıf; hassa, özellik.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak TT ve AT’de kullanılmaktadır ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Öz [ad] +lük [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Sözcükler aynı yapıda fakat başka anlamlardadır. Diğer lehçeler için bk. *öz (II)*.

5.13. S

*sa-*¹⁵⁸

Orhun Türkçesi

sa-: “saymak”

“anta ölürti. Eligçe er tutdumuz; ol ok tün bodunun sayu it(t)ımız. Ol sabıg eşidip On Ok begleri, bodunu kop” (T 42).

Türkiye Türkçesi

¹⁵⁸AnaT: *sā-* ‘saymak’ (Tekin, 2022, s. 178).

[say-]: “1. Bir şeyin kaç tane olduğunu anlamak için bunları birer birer elden veya gözden geçirmek, sayısını bulmak. 2. Sayıları arka arkaya söylemek. 3. Birini veya bir şeyi herhangi başka bir şey yerine koymak veya ona herhangi bir şey gözüyle bakmak; addetmek. 4. ... olduğunu veya olacağını varsaymak, kabul etmek. 5. Arka arkaya söylemek, sıralamak. 6. Ödemek, peşin vermek. 7. Geçer tutmak. 8. Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı dolayısıyla bir kimseye değer vermek, hürmet etmek. 9. Hesaba katmak, dikkate almak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[say-]: “1. Rakamları sırayla söylemek, okumak. // Miktarını bilmek için hesaplamak. 2. bk. Sanamaq, saysaymaq 1-2. 3. Saygı göstermek, hürmet etmek. 4. Çekinmek, ihtiyatlı davranmak. 5. Bilmek, hesaplamak, değerlendirmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[sāy- (I)]: “hasap etmek, hasaplamak, öýtmek.” (TDDS, 2015).

[sāy- (II)]: “1. Saýgyç bilen saýyljak ýüňi urup ýazmak, saýgylamak. 2. Eline gamçy, taýak, we ş.m. alyp urmak, ýençmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[say-]: “1. Saymak, hesap etmek. 2. Sanmak, düşünmek. 3. Hürmet etmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sa- sözcüğü lehçelerde müstakil olarak bulunmaz fakat bu sözcükten gelişen sözcükler vardır. Bu sözcüklerin kökünü *sa-* olarak değerlendirdiğimizde TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sa- sözcüğü kök hâindedir. Lehçelerdeki sözcükler *sa-* [eylem] -*y-* [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenir.

*sab*¹⁵⁹

Orhun Türkçesi

sab: “söz, haber”

“kelit(t)i. Oluruñ tiyin timiş; yelme kargu edgüti urgıl, basıtma timiş. Bög(ü) Kagan bañaru ança ay(u) ıdmış. Apa Tarkangaru içre *sab* ıdmış; Bilge Tuñukuk ańıg ol, öz ol.” (T 34).

Türkiye Türkçesi

sav: “1. İddia. 2. Tez. 3. Haber, söz. 4. Atasözü.” (TS, 2023).

soy: “4. Manzum söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

sava: “1. Haber. 2. Müjde.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[*sāwçy*]: “1. Hoş habar aýdyjy. 2. Gelin edinmek maksady bilen gyzyň ene-atasynyň üstüne söz aýtmak üçin iberilýän adam, sözaýdyjy.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

¹⁵⁹AnaT: *sāb* ‘söz; haber’ (Tekin, 2022, s. 178).

Ses bilgisi

Sab sözcüğü TT’de *sav* şeklindedir. Söz sonunda /b/ > /v/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. AT’de *sava* şeklindedir. Sözcükte /b/ > /v/ şeklinde sızıcılaşma olmuş, söz sonuna da /a/ ünlüsü türemiştir. TkmT’de sözcük müstakil olarak bulunmaz fakat *sāwçy* sözcüğünde geçer ve ünlüsü uzundur. TT’deki *soy* sözcüğü de bu sözcükten gelişmiştir. Aslında sözlükteki ilk üç anlamı bu sözcükle ilgili değildir. Dördüncü anlamdaki bu ad *sab* > *saw* > *soy* şeklinde gelişmiş olmalıdır ve Dede Korkut’tan alınmıştır. Bu bakımdan sözcükte /b/ > /w/ sızıcılaşması olmuş, bu sesin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle de sözcüğün ünlüsü /a/ > /o/ şeklinde yuvarlaklaşmıştır. Daha sonra söz sonunda /w/ > /y/ akıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **sab* şeklindedir. TkmT’deki *sāwçy* sözcüğü *sāw* [ad] +çy [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

saç

Orhun Türkçesi

saç: “saç”

“bunça bodun saçın kulkakın (b)ıçdı. Edgü özlük atın, kara kişin, kök teyeñin sansız kelürüp kop kot(t)ı. (...)” (BK G 12).

Türkiye Türkçesi

saç: “baş derisini kaplayan kıllar.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

saç: “1. İnsan başında bulunan kıl ve tüyler. 2. Örgü.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

saç: “adamyň kellesine çykýan tüýler, gyl örtügi we olaryň bejerilen, örülen we ş.m. şekildäki görnüşi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

saç: “saç.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Saç sözcüğü tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *saç şeklindedir.

*sakın*¹⁶⁰

Orhun Türkçesi

sakın-: “düşünmek”

“Ança sakıntım: Közde yaş kelser tıda, köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım. Katıgdı sakıntım: İki şad ulayu iniygünüm, oylanım, beglerim, bodunum közi kaşı yablak boltaçı tip sakıntım. Yogçı sıgıtçı Kıtahn Tatabı bodun başlayı” (KT K 11).

Türkiye Türkçesi

¹⁶⁰AnaT: *sākın*- ‘düşünmek’ (Tekin, 2022, s. 178).

sakın-: “1. Herhangi bir korku veya düşünce ile bir şeyi yapmaktan uzak durmak; içtinap etmek. 2. Olabileceği düşünülen kötülöklere karşı önlemler almak. 3. Korumak, esirgemek, gözetmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

sakın-: “çekinmek, ihtiyatlı hareket etmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

sakyn-: “gepläp durkaň birden sözüň arasyny bölüp-bölüp aýtmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

sakın-: “1. Sakınmak. 2. Kararsız olmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük sa- [eylem] -k- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] -(ı)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlölük)]¹⁶¹ şeklinde çözümlenir. Ayrıca bk. Doerfer, 1967, s. 228-229. Clauson (1972, s. 812) ve Tietze, (2021e, s. 115) *sak-* ‘düşünmek’ fiiline bağlamıştır. Farklı görüş için bk. Gülensoy, 2007, s. 718.

sanç-

Orhun Türkçesi

---

¹⁶¹Olgun, 2021b, s. 2.

sanç-: “mızraklamak”

“Köl Tigin azman akıg binip oplayu tegdi. Altı erig sançdı. Sü (t)egişinte (?) yitinç erig kılıçladı. İkinti Koşulgakda Ediz birle sünüşdümüz. Köl Tigin Az yagızın binip oplayu tegip bir erig sançdı;” (KT K 5).

Türkiye Türkçesi

[sancı]: “1. İç organlarda batar veya saplanır gibi hissedilen, nöbetlerle azalıp çoğalan ağrı; buru, buruntu.” (TS, 2023).

sanç-: “saplamak, batırmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

sanc-: “1. Batırmak, sokmak, giyindirmek. 2. Takmak, geçirmek, tutturmak. // Geçirmek, tutturmak. 3. Dişlemek. 4. Bir şey batıyor gibi ağrımak. 5. Kötü konuşup, ağır laf söyleyip kalbini kırmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[sanjy]: “1. Köplenç, göwrän iç ýüzünde sanjylyp duýulýan ýiti agyry. 2. Alada, ünji, gam-gussa.” (TDDS, 2015).

sanç-: “1. Ujy ýiti çiş, inňäni we ş.m. bir zada çümdürmek, dürtmek, sokmak. 2. Ağaç nahalyny ekmek, şitil oturtmak. *Ýere sanjan zadyň hasyl berer.* 3. Bedene ýörite inňe arkaly derman goýbermek.” (TDDS, 2015).

sünç-: “ser. sançmak.” (TDDS, 2015).

[sünjül-]: “1. Sünjülip goýulmak, sanjylyp goýulmak. 2. Çümmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[sancı]: “sancı.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de *sanc-* şeklindedir ve söz sonunda /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *sanç-* ve *sünç-* şeklindedir. *Sanç-* şekliyle ses özelliklerini korurken *sünç-* sözcüğünün ünlüsü /a/ > /ü/ şeklinde incelik yuvarlaklaşmıştır. GT’de sözcük müstakil olarak bulunmaz fakat *sancı* sözcüğünde geçer. TT ve TkmT’de de bu sözcük vardır. *Sanç-* sözcüğüne eklenen *-ı* eki sözcükteki /ç/ sesini /c/ sesine çevirerek ötümlüleştirmiştir. TkmT’de *sünjül-* sözcüğü de vardır. *Sünç-* sözcüğündeki değişikliğe ek olarak sözcüğe ünlüyle başlayan bir ek geldiği için benzeşme olmuş ve /ç/ sesi /j/ şeklinde ötümlüleşmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük **sanç-* şeklindedir. Lehçelerdeki *sancı* sözcüğü *sanç-* [eylem] -ı [eylemden ad yapım eki] şeklinde, *sünjül-* sözcüğü *sünç-* [eylem] -(ü)- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir.

sansız

Orhun Türkçesi

sansız: “sayısız”

“bunça bodun saçın kulkakın (b)ıçdı. Edgü özlük atın, kara kişin, kök teyeñin sansız kelürüp kop kot(t)ı. (...)” (BK G 12).

Türkiye Türkçesi

sansız: “sanı, ünü olmayan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

sansız: “1. Sayılamayacak kadar çok, haddinden fazla, kalabalık. 2. Saygısı, hürmeti, nüfuzu bulunmayan, otoritersiz.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

sānsyz: “1. Bıçak köp, örän köp, ummasyz. 2. Adam sanyna geçmeyän, hiz zat oňarmayan, elinden iş gelmeyän.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *sānsyz* şeklindedir ve ilk ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük sa- [eylem] -n [eylemden ad yapım eki] +sız [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. GT için bk. *sa-*.

saŋa

Orhun Türkçesi

saŋa: “sana”

“Bu süg ilt tidi; kıyınıg köŋlüŋçe ay, ben saŋa ne ayayın tidi; kelir erser körü kelür; kelmez erser tılıg sabıg alı olur tidi. Altun yışda olurtumuz.” (T 32).

Türkiye Türkçesi

sana: “sen zamirinin yönelme durumu eki almış biçimi.” (TS, 2023).

Gagavuz Türkçesi

sana: “sana.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

OT’de *senge* > *saŋa* sözcüğündeki /ŋ/ sesi /ng/ seslerinin kaynaşmasıyla oluşmuştur. Bu ses sözcüğün ünlülerini art sıraya geçirmiştir. Sözcük TT ve GT’de *sana* şeklindedir. Söz ortasında /ŋ/ > /n/ şeklinde dişsilleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sen [ad (2. teklik kişi zamiri)] +ge [yönelme durumu eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *sen*.

*sarıg*¹⁶²

Orhun Türkçesi

sarıg: “sarı”

“sarıg altun, ürün kümüş, kız koduz, egri tebi, ağı buşuz kelürti. İltiriş Kagan bilgesin için,” (T 48).

Türkiye Türkçesi

[sarat-]: “1. Sarı olmak, rengi sarıya dönmek. 2. Korku, üzüntü, coşku vb. sebeplerle yüzün rengi solmak.” (TS, 2023).

sarı: “1. Yeşil ile turuncu arasında bir renk, limon kabuğu rengi. 2. Bu renkte olan. 3. Soluk, solgun.” (TS, 2023).

¹⁶²AnaT: *sāriḡ* ‘sarı’ (Tekin, 2022, s. 178).

Azerbaycan Türkçesi

[saral-]: “1. Sarı renk almak, rengi sarılaşmak, sarıya dönmek. 2. Olgunlaşmak (meyve). // Hazan olmak, solmak. // Hastalık, sıkıntı, keder, heyecan, korku vb. yüzünden rengi kaçmak, solmak.” (ATS, 2018).

sarı (I): “1. Güneş ışığının ayrışma tayfında portakal rengi ile yeşil arasında yer alan renk. // Bu renkte olan şey. 2. Çeşitli birleşik sözler veya terimlerin birinci kısmı (sarı zanbak, sarı pıtrak vb.). 3. Altın anlamında.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[sāral-]: “1. Sary reňke öwrülme, sary bolmak. 2. Belli bir sebäbe görä reňkiň üýtgäp horlanmak.” (TDDS, 2015).

sāry (I): “1. Altynyň, bürünjiň, misiň reňkine meňzeş reňkdäki. 2. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[sarar-]: “sararmak.” (GTS, 1991).

sarı: “1. Sarı. 2. Soluk benizli. 3. Yumurta sarısı.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sarıg sözcüğü TT, AT ve GT’de *sarı* şeklindedir ve söz sonundaki /g/ ünsüzü düşmüştür. TkmT’de *sāry* şeklindedir. Söz sonundaki /g/ ünsüzünün düşmesinin yanında ilk hecedeki ünlü uzundur. *Sarar-* ve *saral-* fiillerinde *sarı* sözcüğünün sonundaki /ı/ ünlüsü düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sarıg sözcüğü *sār* [ad] +1- [addan eylem yapım eki] -g [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenmiştir. bk. Erdal, 1991, s. 483; Gülensoy, 2007, s. 735. *Sarar*- sözcüğü *sarı* [ad] +ar- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. Bu sözcük eski Türkçede *sargar*- şeklindedir. bk. Tekin, 2023c, s. 315. *Saral*- sözcüğü ise *sarı* [ad] +al- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir.

sayu

Orhun Türkçesi

sayu: “her (çekim edatı)”

“üçün igidmiş kaganıñın sabın almatın yir *sayu* bardıg. Kop anta alkıntıg, arıltıg. Anta kalmışı yir *sayu* kop toru, ölü yorıyur ertig. Teñri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün kagan olurtum. Kagan olurup” (KT G 9).

Türkmen Türkçesi

sāýy: “ser. saýyn.” (TDDS, 2015).

[*sāýyn*]: “*gitdigiçe, gördügiçe, golaýlaşdygyça ýaly* sözlerdäki -ça, -çe goşulmalarynyň manysynda we wagt bildirýän sözlere goşulyp, dowamlylygy aňlatmak üçin ulanylýan sözsoňy kömekçi.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Sözcük sadece TkmT’de yaşamaktadır ve *sāýy* şeklindedir. Sözcüğün ilk hecesindeki ünlü uzundur. İkinci hecesinde, /ā/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle, /u/ > /y/ şeklinde düzleşme olmuştur. Sözcük *sa- [ad] -y- [yardımcı ses] -u [eylemden ad yapım eki] (< zarf-fiil]) şeklinde çözümlenir. Lehçedeki *sāýyn* sözcüğü ise bu sözcüğü eklenen +n [addan ad yapım eki] ekiyle oluşmuştur. Diğer lehçeler için bk. *sa*-. Sözcük hakkında farklı değerlendirmeler için bk. İpek, 2009, s. 630-639.

sebin-

Orhun Türkçesi

sebin-: “sevinmek”

“üze kagan olurtum. Olurtukuma ölteçiçe sakınıgma Türk begler, bod(un ö)girip sebinip toñutmuş közi yügerü körti. Bödke özüm olurup bunça ağır törüg tört bulundaki yarat(t)ım, bitidim. Üze kök teñri, as[ra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlı kılınmış.]” (BK D 2).

Türkiye Türkçesi

sevin-: “sevinç duymak” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

sevin-: “güzel bir haber, olay veya işten dolayı neşelenmek, ferahlık duymak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

söyün-: “birinden ýa-da bir zatdan hoşal bolmak, şatlanmak, guwanmak, begenmek, söwünmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

sevin-: “sevinmek” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *sevin-* şeklindedir. Söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuştur. TkmT’de *söyün-* şeklindedir. Sözcükte muhtemelen söz ortasında /b/ > /w/

şeklinde sızıcılaşma olmuş, /w/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuş, /ü/ sesinin gerileyici benzeşmesi ve /w/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle de ilk hecede /e/ > /ö/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. Daha sonra söz ortasında /w/ > /ý/ şeklinde akıcılaşma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *seb- [eylem] -(i)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde çözümlenir.

sekiz

Orhun Türkçesi

sekiz: “sekiz”

“az bodunug üküş kılıtm. İgar illigde, [ka]ganlıgda yig kılıtm. Tört bulundakı bodunug kop baz kılıtm, yağısız kılıtm. Kop maña körti. Yiti yigirmi yaşıma Tañut tapa süledim. Tañut bodunug buzdum. Oğlın, yo(tuz)ın, yilkısın, barımın anta altım. Sekiz yigirmi yaşıma Altı Çub [Sogdak]” (BK D 24).

Türkiye Türkçesi

sekiz: “1. Yediden sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 8 ve VIII rakamlarının adı. 3. Yediden bir artık.” (TS, 2023).

[seksen]: “1. Yetmiş dokuzdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 80 ve LXXX rakamlarının adı. 3. Sekiz kere on, yetmiş dokuzdan bir artık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

səkkiz: “yediden sonra gelen sayı ve bunu gösteren rakamın adı.” (ATS, 2018).

[səksən]: “yetmiş dokuzdan sonra gelen sayı, sekiz defa on. // Bu sayının adı ve bu sayıyı ifade eden rakam: 80.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

sekiz: “8 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany.” (TDDS, 2015).

[seksen]: ” 80 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

sekiz: “sekiz.” (GTS, 1991):

[seksen]: “seksen.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT, TkmT ve GT’de *sekiz* biçimindedir ve ses özelliklerini korumuştur. AT’de *səkkiz* şeklindedir. İlk hecede /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuş, söz ortasında da /k/ ikizleşmesi meydana gelmiştir. Ayrıca sözcük *on* sözcüğüyle birleştiğinde farklı ses özellikleri göstermektedir. TT ve GT’de *seksen*, AT’de *səksən*, TkmT’de *seksen* sözcükleri muhtemel *sekizon* > *sekzon* > *sekson* > *seksön* > *seksen* gelişimiyle oluşmuştur. Bu birleşmede söz ortasındaki vurgusuz orta hece ünlüsü /i/ düşmüş, söz ortasında /z/ > /s/ ötümsüzleşmesi olmuş, ilk hecedeki /e/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle ikinci hecede önce /o/ > /ö/ incilmesi olmuş, daha sonra /ö/ > /e/ şeklinde düzleşme olmuştur. AT’de ilk hecede /e/ > /ə/ genişlemesi olmuş, TkmT’de söz ortasında /ks/ ötümsüz ünsüz çiftinden ilk ünsüz /k/ > /g/ şeklinde ötümlüleşerek sözcükte aykırılışma meydana gelmiştir.

Şekil bilgisi

Sekiz sözcüğünün kökünü bilmiyoruz. *Seksen* vb. türevleri *sekiz* ve *on* birleşmesinden oluşmuştur. bk. Eren, 2020, s. 454.

sekiz tümen

Orhun Türkçesi

sekiz tümen: “sekiz tümen, seksen bin” (BK D 26).

Değerlendirme

Sekiz tümen ifadesi lehçelerde geçmez. bk. *sekiz* ve *tümen*.

sekiz yigirmi

Orhun Türkçesi

sekiz yigirmi: “on sekiz” (BK D 24).

Değerlendirme

Sekiz yigirmi ifadesi lehçelerde geçmez. bk. *sekiz* ve *yigirmi*.

semiz

Orhun Türkçesi

semiz: “semiz”

“uduzugma uluğı şad erti. Aygıl tidi; ayıgması ben ertim, Bilge Toñukuk.

Kagan mu kışayın tidim; sakıntım: Toruk bükalı semiz bükalı ırakda” (T 5).

Türkiye Türkçesi

semiz: “1. Şişman. 2. Eti, yağı çok olan; tavlı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

semiz: “eti, yağı çok olan, tavlı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

semiz: “etli-ganly, semröp ýognan.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

semiz: “1. Yağlı. 2. Şişman. 3. Etli (meyveler için).” (GTS, 1991).

tēmiz: “semiz, yağlı.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük *semiz* şekliyle tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. Ayrıca GT’de *tēmiz* şekli de vardır. Söz başında /s/ > /t/ süreksizleşmesi olmuş, sözcüğün ilk ünlüsü de /e/ > /ē/ şeklinde uzamıştır.

Şekil bilgisi

Erdal, sözcüğü *semri- [eylem] -z [eylemden ad yapım eki] şeklinde değerlendirmiştir (1991, s. 323.) Aynı çalışmada *semri-* eylemini *semiz+i-* olarak değerlendirmiş, fiile +i- eki gelince *semiz* sözcüğünün sonundaki /z/ sesinin /ɾ/ye dönüştüğünü belirtmiştir (1991, s. 480). Tekin, bu iki değerlendirmeye de karşı çıkarak *semiz* sözcüğünün daha eski dönemlerde *semir olduğunu, daha sonra *zetacism* ‘zeleşme’ olduğunu belirtmiştir ve *semri-* sözcüğündeki +i- ekinin de bu olaydan önce eklediğini belirtmiştir (2023b, s. 361).

sen

Orhun Türkçesi

sen: “bk. arkuk sen, saña, sini”

“Ol yirgerü barsar Türk bodun, ölteçi sen. Ötüken yir olurup arkış tirkış ısar neğ bunug yok. Ötüken yış olursar beğgü il tuta olurtaçı sen. Türk bodun, tok, arkuk sen; āçsık tosık ömez sen. Bir todsar āçsık ömez sen. Antağın” (KT G 8)

Türkiye Türkçesi

sen: “teklik ikinci kişiyi gösteren söz.” (TS, 2023).

[-sXn]: [zamir kökenli 2. teklik kişi eki]

Azerbaycan Türkçesi

sən: “ikinci tekil şahıs zamiri.” (ATS, 2018).

[-sAn]: [zamir kökenli 2. teklik kişi eki]

Türkmen Türkçesi

sen: “ýaş taýdan özüňden kiçi ýa-da has ýakyn adamlara ýüzlenilende ulanylýan çalyşma (*sen* sözünüň düşümlerde üýtgeýşi: *sen, seniň, saña, seni, sende, senden*).” (TDDS, 2015).

[-sXň]: [zamir kökenli 2. teklik kişi eki]

Gagavuz Türkçesi

sen: “sen.” (GTS, 1991).

[-sXn]: [zamir kökenli 2. teklik kişi eki]

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT, TkmT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de *sən* şeklindedir ve sözcüğün ünlüsü /e/ > /ə/ şeklinde genişlemiştir. Bu zamir, zamanla ekleşmiş ve sözcüğün ünlüsü uyuma girmiştir. TkmT’de söz sonu /n/ > /ñ/ art damaksıllaşması da olmuştur.

Şekil bilgisi

Alyılmaz, sözcüğü *si+n* olarak değerlendirmiştir (2020, s. 8).

*si*¹⁶³

Orhun Türkçesi

sı-: “kırmak, tahrip etmek”

“Şantuñ balık(k)a, taluy, ögüzke tegürtüm. Üç otuz balık sıdı. Usın bunta (ı)tu yurtda yatu kalur erti. Tabgaç kagan yagımız erti. On Ok kagan yagımız erti.” (T 19).

Türkiye Türkçesi

sı-: “1. Kırmak, bozmak. 2. Yenmek, mağlup etmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

sı-: “küçümsemek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[sÿn-]: “1. ser. Döwülmek. 2. Bütünleý heläkçilige uçramak, ýykyılmak. 3. Gaýnamy kesilmek, gaýnandan soň ýene sowap ugramak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

¹⁶³AnaT: *sĩ-* ‘kırmak’ (Tekin, 2022, s. 181).

[sın-]: “1. Bir şeye ısınmak, alışmak. 2. Yenilmiş olmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de kök hâlinde bulunur ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT ve GT’de bu kökten türeyen sözcükler vardır. TkmT’de *s̄yn-* sözcüğünde bu kök geçer ve sözcüğün ünlüsü uzundur. GT’de *sın-* sözcüğünün kökünde ses özelliklerini koruyarak bulunur.

Şekil bilgisi

Sı- sözcüğü kök hâlinindedir. TkmT ve GT’deki sözcükler bu köke gelen *-n-* [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] ekiyle oluşmuştur. GT’deki sözcüğün ilk anlamı bu sözcükle ilgili değildir.

sıgıt

Orhun Türkçesi

sıgıt: “feryat, ağlama” (KT K 11).

Değerlendirme

Tekin, sözcüğü *sıgı* [ad] +t [eski çokluk eki (?)] şeklinde değerlendirir (2016, s. 83). Gabain, **sıg-* [eylem] -(1)t [eylemden ad yapım eki] açıklamasında bulunmuştur (1988, s. 55). Alyılmaz, *sı-g+ıt* şeklinde değerlendirmiştir (2020, s. 8). *Sıgıt* sözcüğü lehçelerde yoktur fakat bu sözcükten gelişen *sıxta-* sözcüğü AT’de bulunur. bk. *sıgta-*.

sıgıtçı

Orhun Türkçesi

sıgıtçı: “ağlayıcı” (KT D 4).

Değerlendirme

Sıgıt [ad] +çı [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz fakat AT’de aynı kökten gelişen sözcük vardır. bk. *sıgta-*.

sıgta-

Orhun Türkçesi

sıgta-: “ağlamak, feryat etmek”

“kergek bolmış. Yogçı, sıgıtçı, öñre kün togsıkda Bük ili, Çöl(l)üg il, Tabgaç, Töpüt, Apar, Apa Urum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtıñ, Tatañ, bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış. Antag külüg kagan ermiş. Anta kisre inisi kagan” (KT D 4).

Azerbaycan Türkçesi

sıxta-: “üzüntü, acı, sevinç, pişmanlık vb.nin etkisiyle gözyaşı dökmek.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Sıgta- > *sıxta-* değişiminde söz ortasında /g/ > /x/ şeklinde sızıcılaşma olmuştur. Sözcük sıgıt [ad] +a- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. Ekleşme sırasında vurgusuz orta hece ünlüsü /ı/ düşmüştür. bk. *sıgıt*.

*sıgun*¹⁶⁴

Orhun Türkçesi

sıgun: “geyik”

“tagda sıgun ötser (ança sıgtap)” (BK B 5).

Türkiye Türkçesi

sıgın: “alageyik.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

sıgın (I): “geviş getiren evcil, büyükbaş hayvanların hepsi. bk. sığır (I).” (ATS, 2018).

sıgın (II): “omurgalı hayvanlar *pisces* sınıfının, memeliler *mammalia* sınıfının, çift parmaklılar *artiodactyla* takımının, geyikgiller *cervidae* ailesindedir. 280 cm kadar uzunlukta, 250 cm kadar yüksekliktedir. Koyu kestane renkli olup boynuzları çok dallı ve yalnız erkeklerde bulunur. Avrupa ve Asya’da yaşayan en büyük geyik türüdür. bk. sığır (II).” (ATS, 2018).

[sığır (I)]: “bk. sıgın (I).” (ATS, 2018).

[sığır (II)]: “bk. sıgın (II).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

sūgun: “sūydemdirijiler maşgalasyndan bolan gāwüşeyān, goşa toýnakly, şahlak haýwan.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[*sīr]: “sığır.” (Hünerli, 2019).

¹⁶⁴AnaT: *sīgun* ‘yaban sığını, geyik’ (Tekin, 2022, s. 181).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *sıgın* şeklindedir. *Sıgun* > *sıgın* gelişiminde ilk hecedeki /ı/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /ı/ şeklinde düzleşme yapmış, söz ortasındaki /g/ sesi de /ğ/ şeklinde sızıcılaşmıştır. TkmT’de *sūgun* şeklindedir. İkinci hecedeki /u/ sesi gerileyici ünlü benzeşmesiyle ilk hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma yapmıştır. Ayrıca yuvarlaklaşan ünlü uzundur. GT’deki *sīr* sözcüğüyle *sıgun* sözcüğünü kökteş kabul ettiğimizde *sıgır* > *sīr* sözcüğünde söz ortasında muhtemelen önce /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra bu ses düşmüş ve yan yana gelen ünlüler kaynaşıp uzamıştır.

Şekil bilgisi

Sözcükler **sıgun* ve **sıgır* şeklindedir. Gülensoy, lehçelerdeki *sıgın* ve *sıgır* sözcüklerini < **sīg-(u)n* ve < *sīg-(ı)r* şeklinde değerlendirmiş ve birbiriyle karşılaştırmıştır. (2007, s. 764-765). Eren, *sıgır* sözcüğünün *sağ-(ı)r* şeklinde çözümlenmesine karşı çıkmıştır (2020, s. 459).

sıma-

Orhun Türkçesi

sıma-: “kırmamak”

“bunta urtum. Neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum; añar körü bilin! Türk amtı bodun begler, bödke, körügme begler gü yañıltaçı siz? Men beñgü taş tikdim. Tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizet(t)im. Meniñ sabımın sımadı;” (KT G 11).

Azerbaycan Türkçesi

sıma-: “1. Kabul etmek, benimsemek. 2. Söz dinlemek, boyun eğmek, verilen buyruğa uymak.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Sı- sözcüğünün olumsuz şekli sadece AT’de görülmektedir. Sözcük *sı-* [eylem] -ma- [eylemden eylem yapım eki [olumsuzluk] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *sı-*.

sini

Orhun Türkçesi

sini: “seni”

“yoriyur ermiş. Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş. Ol iki kişi bar erser *sini*, Tabgaçığ ölüртеçi tir men; öñre Kıtanınğ ölüртеçi tir men; bini, Oguzug” (T 10).

Gagavuz Türkçesi

seni: “seni.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Sin [2. teklik kişi zamiri] +i [belirtme durumu eki] şeklinde çözümlenen sözcük, GT’de *seni* şeklindedir. Sözcükteki *sin* kökü *sen* zamiriyle alternasyonlu olduğu anlaşılıyor. Diğer lehçeler için bk. *sen*.

siñil

Orhun Türkçesi

siñil: “kız kardeş”

“Bars Beg erti. Kagan āt bunta biz birtimiz. Siñilim kunçuyug birtimiz. Özi yañıltı, kaganı ölti, bodunı küñ, kul boltı. Kögmen yir sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırkız bodunug yarat[ıp keltim](iz); (s)[ünüş](dümüz... ilin)” (KT D 20).

Türkmen Türkçesi

siñli: “aýal dogan, uýa, bajy.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Siñil sözcüğü TkmT’de *siñli* şeklindedir. Sözcükleri aynı yapıda kabul ettiğimizde söz sonunda /i/ ve /l/ sesleri göçüşmüştür. Sözcüğün etimolojisi tartışmalıdır. Eren, Kononov’un *oğul* sözcüğünü çözümlerken +*ul* ‘küçültme eki’ dediğini ve bunu *siñil* sözcüğüyle karşılaştırdığını aktarmıştır (2020, s. 384). Gülensoy, sözcüğü **sing-il* şeklinde değerlendirmiştir (2007, s. 784). Yong-Söng Li, *siñil* sözcüğünün lehçelerdeki şekillerini vermiş ve sonu /i/ vb. olan sese aslen 3. teklik kişi iyelik eki demiştir (1999, s. 177). “Tenişev, sözcüğün **siñ-* ‘gizlenmek, saklanmak’ fiilinden yapılmış bir isim olabileceğini düşünür (2001: 311). Róna-Tas ve Berta ise bu görüşü akraba ismi terminolojisinde bu ekle biten başka isim bulunmadığı gerekçesiyle reddederek *-(X)l* ekinin sıfat ve zarf yapan bir ek olduğunu belirtirler (TLH II 751)” (Uluscu, 2022, s. 196).

siz

Orhun Türkçesi

siz: “siz”

“(yeme) igidiñ; emgetmeñ, tolgatmañ! (Biriki oğuş)um, Türk begler, Türk bodunum (...sizke) āt birtim. (...)ka taşıg (...)ür. (Men özüm) kazgan(masar), yok (...) bo(ltaçı erser il yeme bodun yeme yok boltaçı ert)i. Bu kaganıñda, bu begleri(ñde, yiriñde su)buñd(a adrılmasar) Türk (bodun)” (BK K 13).

Türkiye Türkçesi

siz: “1. Çokluk ikinci kişi zamiri. 2. Bir kişiye saygı ve incelik belirtisi olarak kullanılan bir seslenme sözü.” (TS, 2023).

[-sXnXz]: [zamir kökenli 2. çokluk kişi eki]

Azerbaycan Türkçesi

siz: “1. İkinci çoğul şahıs zamiri. 2. Saygı ve nezaket işareti olarak tek kişi için kullanılan hitabet sözü.” (ATS, 2018).

[-sXnXz]: [zamir kökenli 2. çokluk kişi eki]

Türkmen Türkçesi

siz: “1. İkinji şahsyň köplüginini görkezýän at çalyşmasy. 2. Birnäçe adama ýüzlenilende, birine ýüzleneňde bolsa hormat goýlup ulanylýan söz.” (TDDS, 2015).

[-sXñXz]: [zamir kökenli 2. çokluk kişi eki]

Gagavuz Türkçesi

siz: siz.” (GTS, 1991).

[-sXnXz]: [zamir kökenli 2. çokluk kişi eki]

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. Ayrıca sözcük zamanla ekleşmiş ve ünlüsü uyuma girmiştir. Ekleşirken söz başındaki /s/ sesi düşmüştür. Buradaki ikinci çokluk kişi eki, ikinci teklik kişi ekinin üzerine geldiği anlaşılıyor: $-sXn+Xz$.

Şekil bilgisi

Alyılmaz, sözcüğü $si+z$ ‘çokluk eki’ şeklinde değerlendirmiştir (2020, s. 8).

sök-

Orhun Türkçesi

sök-: “sökme”

“ötüntüm. Sü yorıtdım. At alt tidim; Ak Termel keçe ogruklatdım. At üze bintüre karıg sökdüm. Yok(k)aru at yete, yadagin, ıgaç tutunu agturtum. Öñreki er” (T 25).

Türkiye Türkçesi

sök-: “1. Bir şeyi bulunduğu yerden kuvvet kullanarak veya gevşeterek çıkarmak, çekip ayırmak. 2. Kurulmuş bir şeyi parçalarına ayırmak. 3. Rüzgâr, sel, akarsu, bir şeyi yerinden çıkarmak, götürmek. 4. Geçip gitmeye engel olan zorlukları atlatmak. 5. Karışık bir yazıyı okumak. 6. Örölmüş, dikilmiş şeyin, örgüsünü veya dikişini ayırmak. 7. Balgam vb.nin çıkmasını, akmasını kolaylaştırmak. 8. Ayırmak, uzaklaştırmak, vazgeçirmek. 9. Okuyabilme becerisini kazanmak. 10. Geçmek, etki yapmak. 11. Gelmeye başlamak veya çıkagelmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

sök-: “1. Yapılmış bir şeyi parçalarına ayırmak, dağıtmak. // Dizilmiş bir şeyi parçalarına ayırmak. 2. Dikişlerini açmak, sökmek. 3. Ham toprağı işlemek, sürmek. 4. Işıklanmaya, aydınlanmaya başlamak (hava). 5. Parçalamak, dağıtmak, mahvetmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

sök-: “1. Gurulgy abat zady bozmak, böleklere bölmek. 2. Tikilen zadyň tikinini sogrup çykmak. 3. Köpýyllyk ekinleriň ýerini sürüp agdarmak, bozmak. 4. Köp ýerlere aýlanyp, gözläp çykmak, agtaryp, uzak ýollary geçmek. 5. Bir işe täzeden garamak, seretmek, barlamak. 6. Endamyňy gowşatmak, goram-gowşak ýagdaýda bolmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

sök-: “1. Sökmek. 2. Çözümlemek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *sök- şeklindedir.

sökür-

Orhun Türkçesi

sökür-: “çöktürmek”

“Tört buluj kop yagı ermiş. Sü sülepen tört bulundakı bodunug kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü Kadirkan yıška tegi, kirü Temir Kapıgka tegi konturmuş. İkin ara” (KT D 2).

Türkiye Türkçesi

[çök-]: “1. Bulunduğu düzeyden aşağı inmek; çukurlaşmak, batmak, obrumak. 2. Üzerinde bulunduğu yere yıkılmak. 3. Çömelmek. 4. Oturmak, birdenbire oturmak. 5. Birinin, bir şeyin üzerine çullanma. 6. Deve, sığır vb. olduğu yere oturmak. 7. Şakak, avurt vb. içeri doğru girmek; çukurlaşmak. 8. Basmak, yayılmak. 9. Sis, duman vb. inerek kaplamak. 10. Sarsılıp dinçliğini yitirmek. 11. Tortu dibe inmek. 12. Son bulmak, yıkılıp dağılmak; göçmek. 13. Yoğun bir biçimde duymak.” (TS, 2023).

[Söke]: “Aydın iline bağlı ilçelerden biri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

çökür-: “oturma işini yaptırmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[çök-]: “1. Suw gitmek, yzgar çekmek we ş.m. zerarly öňki derejesinden aşak düşmek, peselmek, töwerekleyin oýulmak (ýer, diwar we ş.m. hakynda). 2. Aýaklaryny dyzyndan epip oturmak (düýe hakynda). 3. Suwuň, suwuklygyň düýbüne gitmek, aşak batmak. 4. Özüňi aşak goýbermek, oturmak, ýerleşmek, ornaşmak. 5. Halys bolmak, gurpdan düşmek. 6. Aşak gaýtmak, ýykylymak, opurylmak. 7. Ykdysady, maddy taýdan ysgyndan gaçmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[çök-]: “1. Sis, duman yere kadar inmek. 2. Çökmek, diz çökmek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sökür- fiilinin kökünün *sök-* ve *çök-* şeklinde alternasyonlu olduğu anlaşılıyor. Clauson, *çök-* fiilinin *sök-* fiilinden ses değişmesi sonucu oluştuğunu belirtir (1972, s. 413). “Starostin et al. *çök-* fiilini Tunguzca, Korece, Japonca, Moğolca ve Türkçe gibi akraba kabul edilen dillerde arayarak kelimenin ortak Altayca kökenine işaret etmişlerdir (2003: 450, 1305)” (Davletov ve Davletov, 2022, s. 33). Biz de bu görüşe katılıyoruz. AT’de *çökür-* şeklindedir. Aslında sözlükte *çökdür-* şeklinde de fiil vardır. *Çökür-* biçiminin *sökür-* şeklinin kalıntısı olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca *çök-* Başkurt Türkçesinde *sög-*, Kazak Türkçesinde *şög-* şeklindedir.¹⁶⁵ Bununla beraber TT’de söz başı /s/li şekil *Söke* sözcüğünde geçmektedir.

Şekil bilgisi

Sökür- sözcüğü *sök-* [eylem] -(ü)r- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir. *Çök-* sözcükleri *sö- / çö- [eylem] -k- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde olabilir. krş. *çöm-*. *Söke* sözcüğü *sök-* [eylem] -e [eylemden ad yapım eki] şeklindedir. bk. Gülensoy, 2007, s. 806.

sözleş-

Orhun Türkçesi

sözleş-: “anlaşmak”

“kagan olurtdı erinç. Neṅ yılısıg (?) bodunka olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnim Köl Tigin birle sözleşdimiz. Kaṅımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun]” (KT D 26).

¹⁶⁵Ercilasun, 1991, s. 138.

Türkiye Türkçesi

sözleş-: “1. Herhangi bir iş konusunda birbirine karşılıklı söz vermek; kavilleşmek, kavletmek. 2. Belli bir yerde, belli bir saatte buluşmayı kararlaştırmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

sözləş-: “1. Bir konu hakkında konuşup anlaşmak. 2. Münakaşa etmek, ağız kavgası yapmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

sözleş-: “ser. gepleşmek.” (TDDS, 2015).

[gepleş-]: “pikir alışmak maksady bilen sözleşmek, gürrüňleşmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

sözleş-: “1. Sözleşmek, karar vermek. 2. Onaylamak, tasdik etmek. 3. Tasdik etmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *sö- [eylem] -z [eylemden ad yapım eki] +le- [addan eylem yapım eki] -ş- [eylemden eylem yapım eki (işteşlik)] şeklinde çözümlenir. bk. Gülensoy, 2007, s. 810. TkmT'deki *gepleş-* sözcüğü *gep* [ad] +le- [addan eylem yapım eki] -ş- [eylemden eylem yapım eki (işteşlik)] şeklinde çözümlenir.

*sub*¹⁶⁶

Orhun Türkçesi

sub: “su, ırmak (krş. yir sub)”

“tiyin, Türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadı[m]. İnım Köl Tigin birle, iki şad birle ölü, yitü kazgantım. Ança kazganıp biriki bodunug ot sub kılmadım. Men (özüm kagan olurtukuma), [yir sayu]” (KT D 27).

Türkiye Türkçesi

su (I): “1. Hidrojenle oksijenden oluşan, sıvı durumunda bulunan, renksiz, kokusuz, tatsız madde; ab. 2. Bu sıvıdan oluşan kitle, deniz, akarsu. 3. Meyve, sebze vb.nin sıkılmasıyla elde edilen sıvı. 4. Bazı kokulu yaprak veya çiçeklerin imbikten çekilmesiyle elde edilen kokulu sıvı. 5. Yemeğin sıvı bölümü. 6. ... kez. 7. Demir araçları ateşte kızdırdıktan sonra, suya daldırılarak sağlanılan sertlik.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

su (I): “1. Hidrojenle oksijenden oluşan, oda sıcaklığında sıvı durumda bulunan, renksiz, kokusuz, tatsız madde. 2. Tedavi gayesiyle kullanılan maden suları. 3. Boş, anlamsız sözler, ifadeler, ibareler, konuşmalar, eserler. 4. Bu sıvıdan oluşan kitle, deniz, akarsu, göl. 5. Ter. 4. Meyve ve sebzelerden çıkarılan öz su, sıvı. 7. Bazı kokulu bitkilerin yaprak ve çiçeklerinden damıtma yoluyla elde edilen kokulu madde, sıvı. 8. Yemeğin sulu kısmı, bölümü.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

suw: “1. Wodorodyň we kislorodyň himiki birleşmesi, reňksiz dury suwuklyk. 2. Gök önümlerden, miwelerden sykylyp alynýan suwuklyk.” (TDDS, 2015).

¹⁶⁶AnaT: *süb* ‘su’ (Tekin, 2022, s. 184).

Gagavuz Türkçesi

su: “su.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *su* şeklindedir. Söz sonundaki /b/ sesi daha eski dönemlerde /v/ şeklinde sızıcılaşmış, lehçelerde düşmüştür. TkmT’de *suw* şeklindedir. Söz sonunda /b/ > /w/ sızıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *sub şeklindedir.

subsuz

Orhun Türkçesi

subsuz: “susuz”

“(…Kök) Öñüg yoguru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim.
Çorakka tegip yolugçı? (……) Biş Keçenke tegi (…).” (BK GD).

Türkiye Türkçesi

susuz: “1. Suyu olmayan, suyu bulunmayan. 2. Suyu çok az olan. 3. Yağmursuz, kurak geçen. 4. Susamış olan. 5. Su olmadan.” (TS, 2023).

Susuz: “Kars iline bağlı ilçelerden biri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

susuz: “1. Birleşiminde su olmayan. 2. Suyu çekilmiş, kaybolmuş şey. 3. Kuru, kurak, kurumuş. // Sudan mahrum, su yönünden zorluk çeken.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

suwsuz: “1. Düzümünde suwy, şiresi az, ter däl. 2. Suwsaýan, suw isleýän. 3. Suw içmän, suwa ýakylman, teşne. 4. Suw akmaýan, guran.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

susuz: “susuz.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *susuz* şeklindedir. Söz ortasındaki /b/ sesi eski dönemlerde /v/ olmuş, lehçelerde düşmüştür. TkmT’de söz ortasında /b/ > /w/ sızıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük sub [ad] +suz [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir

*sü*¹⁶⁷

Orhun Türkçesi

sü: “ordu, asker” (KT D 39).

Değerlendirme

¹⁶⁷AnaT: *sü* ‘ordu, asker’ (Tekin, 2022, s. 190).

Sü sözcüğü lehçelerde müstakil olarak bulunmamaktadır fakat bu sözcüğün bulunduğu kelimeler TT ve AT’de bulunur. bk. *sü başı*.

sü başı

Orhun Türkçesi

sü başı: “ordunun başı, başkomutan”

“katun yok bolmış erti, anı yoglatayın tidi. Sü barıñ tidi; Altun yışda oluruñ tidi; sü başı İni İl kagan, Tarduş şad barzun tidi. Bilge Tuñukuk(k)a baña aydı:” (T 31).

Türkiye Türkçesi

subaşı: “1. Şehirlerin güvenlik işlerine bakan görevlilerin başı. 2. Acemi ocaklarında küçük aşamalı subay. 3. Osmanlılarda kapıkulu süvarileri arasından, savaş zamanı güvenlik işlerine bakmak, barış zamanı da vergi toplamak işleri için ayrılan kimse. 4. Rumeli’de çiftlik kâhyası.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

subaşı: “1. Şehirlerde su işlerine ve su dağıtımına bakan vazifeli. 2. Şehirlerde inzibat amiri. 3. Çiftlik kâhyası; şahna.” (ATS, 2018).

sübaşı: “Osmanlılarda kapıkulu süvarileri arasından, savaş zamanı güvenlik işlerine bakmak, barış zamanı da vergi toplamak işleri ayrılan kimse; komutan.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sü başı sözcüğü lehçelerde bitişik yazılır. TT'deki *subaşı* sözcüğü *sü* ve baş sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. *Sü* sözcüğü *baş* sözcüğüyle uyuma girmiş ve sözcüğün ünlüsü /ü/ > /u/ şeklinde kalınlaşmıştır. AT'de *sü* sözcüğü birleştiği kelime kalın ve ince ünlü olarak bulunur. Sözcükler *sü* ve *baş* kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. *Sübaşı* sözcüğünde ses özelliklerini korumuş, *subaşı* sözcüğünde /ü/ > /u/ şeklinde kalınlaşmıştır. Ayrıca bu sözcüğün sonunda bulunan 3. teklik kişi iyelik eki +i önceki ünlüyle dil uyumuna girmemiştir. Bu aykırılışma /ş/ sesinin inceltici etkisinden kaynaklanıyor olabilir veya dilde kullanılan 'suyun başı' anlamında *subaşı* kelimesiyle karışmaması için farklı telaffuz ediliyor olabilir.

Şekil bilgisi

Sözcük su ve baş [ad] +1 [3. teklik kişi iyelik eki] şeklinde çözümlenir.

*süçig*¹⁶⁸

Orhun Türkçesi

süçig: "tatlı"

"tüzültüm. Altun, kümüş, işgiti, kutay buşuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımşak ermiş. Süçig sabın, yımşak agın arıp irak bodunug ança yagutır ermiş. Yaguru kontukda kisre ańıg bilig anta öyür ermiş." (KT G 5).

Türkiye Türkçesi

[süt]: "1. Kadınların ve memeli dişi hayvanların yavrularını besledikleri, memelerinden gelen, besin değeri yüksek beyaz sıvı. 2. Bazı bitkilerin türlü organlarında bulunan beyaz renkte öz su. 3. Erkek balığın tohumu. 4. Motorlu taşıtların yakıtı." (TS, 2023).

¹⁶⁸AnaT: *süçig* 'tatlı' (Tekin, 2022, s. 190).

Azerbaycan Türkçesi

[süd]: “1. Kadınların ve memeli hayvanların yavrularını beslemek için memelerinden gelen, besin değeri yüksek sıvı. 2. Bazı bitkilerin türlü organlarında bulunan beyaz renkli öz su.” (ATS, 2018).

süci: “üzüm veya başka meyve sularını türlü yöntemlerle mayalandırarak elde edilen alkollü içki, mey.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

süýji (I): “1. Ýakymly tagamy bar bolan, tagamly. 2. Lezzet berýän, ýakymly, mylaýym.” (TDDS, 2015).

süýji (II): “gant, kemput, nabat ýaly önümleriň umumy ady.” (TDDS, 2015).

[süýt (I)] “1. Çaga emdirmek üçin aýallaryň göwüs we süýdemdirijileriň ýelin mázlerinde döreyän ýokumly ak suwuklyk. 2. Sygyr, düýe, ýylky, goýun, geçi we ş.m. käbir haýwanlardan saglyp alynýan iýmitlik suwuk önüm. 3. Käbir ösümlikleriň baldajyklaryndan çykýan ak ergin.” (TDDS, 2015).

[süýt (II)]: “*süýdüne (göterimine) almak (bermek)* belli bir mukdardaky pulý birine berip, soň üstüne goýup almak ýa-da bermek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[süt]: “süt.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

OT'deki *süçig* sözcüğünü < *süt+sig* şeklinde değerlendirdiğimizde söz ortasında /ts/ sesleri kaynaşıp /ç/ sesini oluşturmuştur. krş. *adinçig*. *Süçig* sözcüğü müstakil olarak AT ve TkmT'de kullanılmaktadır. AT'de *süci* şeklindedir. Söz sonunda /g/ sesi

düşmüştür. TkmT’de *süýji* şeklindedir. İlk hecede diftonglaşma olmuştur. Ayrıca söz sonundaki /g/ sesi düşmüş, söz ortasında da /ç/ > /j/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur.

Süçig sözcüğü geçmese de aynı kökten gelen *süt* sözcüğü lehçelerde bulunur. TT ve GT’de *süt*, AT’de *süd* ve TkmT’de *süýt* şeklindedir. TT ve AT’de ses özelliklerini korumuş, AT’de söz sonunda /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş; TkmT’de diftonglaşma meydana gelmiştir. AT ve TkmT’deki bu ses olayları, sözcüğün başta uzun ünlülü olduğuna işaret etmektedir.

Şekil bilgisi

Sözcük *sü [ad] +t [çokluk eki]¹⁶⁹ +si- [addan eylem yapım eki] -g [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Tekin, sözcüğü *süçi-g şeklinde değerlendirir (2016, s. 87). Sözcük hakkında farklı görüşleri topluca görmek için bk. Turgunbayer ve İsi, 2021, s. 79-94. Gülensoy, *sucuk* sözcüğünü de *süçig* sözcüğüne bağlamıştır (2007, s. 812).

süle-

Orhun Türkçesi

süle-: “ordu yürütmek, sefer etmek”

“kop itdim. Ol amtı ańıg yok. Türk Kagan, Ötüken yış olursar ilte buş yok. İlgerü Şańtun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Töpütke kiçig tegmedim. Kurıgaru Yinçü ögüz” (KT G 3).

Azerbaycan Türkçesi

---

¹⁶⁹Eren, 2020, s. 479.

[sülən-]: “1. Dolaşıp durmak, hep yemek ardınca dolaşmak, yiyecek aramak, yemek olan yere koşmak (Genelde köpek için kullanılır.). 2. Haneberduş olmak, ülke ülke dolaşıp durmak, gurbette gezmek, serserilik yapmak, seyahat etmek.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Sü [ad] +le- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlen sözcük lehçelerde geçmez. AT’de bu sözcüğün -n- dönüşlülük ekiyle genişlemiş hâli bulunur fakat sözcük farklı anlama geçmiştir. bk. *sü*.

süleme-

Orhun Türkçesi

süleme-: “sefer etmemek” (T 20).

Değerlendirme

Sü [ad] +le- [addan eylem yapım eki] -me- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmamaktadır. bk. *sü*, *süle-*.

sület-

Orhun Türkçesi

sület-: “ordu göndermek, ordu sevk etmek” (T 18).

Değerlendirme

Sü [ad] +le- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmamaktadır. bk. *sü, süle-*.

sünüg

Orhun Türkçesi

sünüg: “mızrak”

“yaşına Kırkız tapa süledimiz. Sünüg batımı karıg söküp en Kögmen yışığ toga yorıp Kırkız bodunug uda basdımız. Kaganın birle Soņa yışda sünüşdümüz. Köl Tigin Bayırkun(uņ) ak adgırığ)” (KT D 35).

Türkiye Türkçesi

süngü: “1. Tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silah. 2. Mezar başına nişan olarak dikilen sırık. 3. Isıtma kazanında kömürün karıştırılmasını sağlayan demir çubuk. 4. Kavlakları düşürmek için kullanılan sivri uçlu, uzun çelik çubuk.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

süngü: “tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silah.” (ATS, 2018).

sünü: “tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçiminde delici silah.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

süňi: “naýza.” (TDDS, 2015).

[naýza]: “1. Ujy inçe, uzyn, sanjylýan demir çiş, sowuk ýarag. 2. Tüpeňň niline ugurdaş berkidilýän sowuk ýarag. 3. Daş aralyga zyňylýan ujy demir çişli taýak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

süngü: “süngü.” (GTS, 1991).

sünğü: “süngü, mızrak.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sünğüg sözcüğü TT’de ve bazı diğer lehçelerde *süngü* şeklindedir. Bu değişime iki şekilde yaklaşılabılır. İlk olarak söz sonunda /g/ ile /ü/ göçüşmüş, söz ortasında da /ŋ/ > /n/ şeklinde dişilleşme olmuş, denebilir. İkinci olarak söz sonunda /g/ sesi düşmüş, söz ortasındaki /ŋ/ sesi /ng/ şeklinde birimlere ayrılmıştır. Kanaatimizce ilk yaklaşım doğrudur. Çünkü pek çok Türk lehçesinde sözcük *sünğü* / *sünği* olarak yaşamaktadır. Bu bakımdan TT ve AT’deki *süngü* sözcüğünde /ü/ ve /g/ sesleri göçüşmüş, söz ortasında da /ŋ/ > /n/ dişilleşmesi olmuştur. *Sünü* sözcüğünde göçüşme olmamış, söz sonundaki /g/ sesi düşmüştür. Tkmt’de *süni* şeklindedir. *Sünğüg* > *süni* değişiminde söz sonunda /g/ sesi düşmüş, /ü/ > /i/ düzleşmesiyle de aykırılışma olmuştur. GT’de *süngü* ve *sünğü* şeklindedir. *Süngü* kelimesi TT’deki gibi değişim yaşamıştır. *Sünğü* sözcüğünde söz sonunda /g/ ve /ü/ sesleri göçüşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük *sün- [eylem] -(ü)g [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Lehçelerdeki *süngü* sözcüklerinin ses olayı sonucu oluştuğu kanaatindeyiz. Tekin, lehçelerdeki sözcüklerin aynı kökten -GU ekiyle türemiş olabileceğini fakat *sünğüg* sözcüğünü doğrulayan Yakutça *ünü* < *sünğüg sözcüğünün bulunduğu belirtir (2023b, s. 388). Sertkaya, *sünğüg* okunan sözcüğün *sünğü* okunması gerektiğini, bu sözcüğün imlasının *sünü* şeklinde de görüldüğünü ifade etmiştir. Bu tarz sözcüklere de *meñgü* ~ *meñü* örneğini vermiştir (2021a, s. 164-170).

süñüglüg

Orhun Türkçesi

süñüglüg: “mızraklı”

“ökün! Küregünün üçün igidmiş bilge kaganın, ermiş barmış edgü iline kentü yañıltıg, yablak kigürtüg. Yaraklıg kantan kelip yaña ilti? Süñüglüg kantan kelipen süre ilti? Iduk Ötüken y[ir bodun, bardıg. İlgerü] (barıgma)” (KT D 23).

Türkiye Türkçesi

süngülü: “süğü takmış olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

süngülü: “süngüsü olan, süğü takılmış.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Süñüglüg sözcüğü TT ve AT’de *süngülü* şeklindedir. Söz ortasında /ŋ/ > /n/ şeklinde dişilleşme olmuş, yine söz ortasında /ü/ ve /g/ sesleri göçüşmüş, söz sonunda da /g/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük *süñ- [eylem] -(ü)g [eylemden ad yapım eki] +lüg [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *süñüg*.

süñük

Orhun Türkçesi

süñük: “kemik”

“bardıg; kurıgaru barıgma bardıg. Barduk yirde edgüg ol erinç: Kanıñ subça yügürti, süñükün tagça yatdı. Beglik urı oğluñ kul boltı; işilik kız oğluñ küñ boltı. Bilmedük üçün, [yablakıñın üçün eçim kagan uça bardı].” (KT D 24).

Azerbaycan Türkçesi

sümük: “1. Kemik. 2. Çeşitli şeyler yapmak için kullanılan fil, susamuru vb. dişi veya vücutlarının bir başka uzvu. // Kemikten yapılmış. 3. Zar (tavla oyununda).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

süñk: “1. Adam, haywan bedeniniñ daşyna et ören gaty süýekleri. 2. Beden, göwre.” (TDDS, 2015).

süýek: “ser. süñk.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük AT’de *sümük* şeklindedir. Söz ortasında /ŋ/ > /m/ şeklinde dudaksıllaşmıştır. TkmT’de *süñk* ve *süýek* şeklindedir. *Süñk* sözcüğünde ikinci hecedeki /ü/ sesi düşmüştür. *Süýek* sözcüğünde muhtemelen söz ortasında /ŋ/ > /g/ > /ý/ değişimi olmuştur. Söz ortasında önce aykırı genizleşme, sonra /g/ > /ý/ akıcılılaşması olmuştur. İkinci hecede de /ü/ > /e/ şeklinde genişleme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *sün- [eylem] -(ü)k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçelerde kökteşi için bk. *sünüg*.

sünüş

Orhun Türkçesi

sünüş: “savaş” (KT D 40).

Değerlendirme

*Sün- [eylem] -(ü)ş [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz fakat aynı kökten gelişen sözcükler vardır. bk. *sünüg*.

sünüş-

Orhun Türkçesi

sünüş-: “savaşmak” (KT D 40).

Değerlendirme

*Sün- [eylem] -(ü)ş- [eylemden eylem yapım eki (işteşlik)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz fakat aynı kökten gelişen sözcükler vardır. bk. *sünüg*.

sür-¹⁷⁰

Orhun Türkçesi

sür-: “sürmek”

---

¹⁷⁰AnaT: *sūr-* ‘sürmek’ (Tekin, 2022, s. 191).

“ökün! Küregünün üçün igidmiş bilge kaganının, ermiş barmış edgü iline kentü yañıltıg, yablak kigürtüg. Yaraklıg kantan kelip yaña iltı? Süñüglüg kantan kelipen süre iltı? İduk Ötüken y[ir bodun, bardıg. İlgerü] (barıgma)” (KT D 23).

Türkiye Türkçesi

sür-: “1. At, araba vb. için yönetip yürütmek, sevk etmek. 2. Başlamış bir iş veya durum devam etmek. 3. Önüne katıp götürmek. 4. Uzatmak, ileri doğru itmek. 5. Dokundurmak, değdirmek. 6. Oturduğu, bulunduğu yerden, ülkeden ceza olarak başka bir yer veya ülkeye göndermek; nefyetmek. 7. Bir maddeyi bir yüzey üzerine ince bir tabaka olarak yaymak, dökmek, serpmek. 8. Bir malı satışa sunmak, piyasaya çıkarmak. 9. Yasal olmayan yolla piyasaya para çıkarmak. 10. Herhangi bir durum içinde bulunmak. 11. Pulluk veya sabanla toprağı işlemek. 12. Olmaya devam etmek. 13. Zaman geçmek. 14. Zaman almak. 15. Bitki, ot yetişip ortaya çıkmak, bitmek, yeşermek. 16. Olağandan daha çok, daha sık ve sulu dışkı çıkarmak. 17. Kovmak, kovalamak, uzaklaştırmak. 18. Pencere, kafes kanatları bir tarafa iterek açmak veya kapamak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

sür- (I): “1. Yönlendirmek, önüne katıp götürmek, sevk etmek. 2. Hareket hâlindeki (otomobil, uçak vb.) şeyi idare etmek, kullanmak. 3. Kovmak, ceza olarak uzaklara yollamak. 4. İsimlere takılarak birleşik ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

sür- (II): “1. Olmaya devam etmek. 2. Vakit almak, zaman geçmek.” (ATS, 2018).

sür- (III): “toprağı işlemek, pulluk veya sabanla sürmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

sür-: “1. Ýöredip herekete getirmek (maşyn, uçar, otly, tigrir we ş.m. hakynda). 2. Sürüsi bilen bir ugra kowup alyp gitmek. 3. Dogduk mekandan zorluk bilen alyp gitmek. 4. Itip ýerine eltmek, itip süýşürmek; oklamak. 5. Ekin ekmek üçin topragyň ýokarky gatlagyny azal we ş.m. bilen agdaryp ekişe taýýarlamak. 6. Biri bolmajak nädogry zat aýdan ýagdaýynda “ugra şu ýerden” diýen manyda düýp işlik şekilinde ulanylýan söz (ser. araba: arabaňy daşda sür (tigirle!).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

sür-: “1. Pulluk veya sabanla toprağı işlemek. 2. Zaman almak. 3. Başka yere göndermek. 4. Uzatmak, ileri doğru itmek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *sür- şeklindedir. Gülensoy, sözcüğü *sū-r- olarak değerlendirmiştir (2007, s. 823).

5.14. T

tabışgan

Orhun Türkçesi

tabışgan: “tavşan”

“Kiyik yiyü, tabışgan yiyü olurur ertimiz. Bodun boguzı tok erti. Yagımız tegre uçuk teg erti; biz es (t)eg ertimiz. Ança olurur erkli Oguzdının küreg kelti.” (T 8).

Türkiye Türkçesi

tavşan (I): “1. Tavşangillerden, eti yenen, hızlı koşan, kemirgen, postundan yararlanan bir tür memeli (*Lepus europeus*). 2. Tavşan atlet.” (TS, 2023).

tavşan (II): “değerli ağaçlar üzerine ince oymalar işleyen sanatçı, tahta oymacısı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dovşan: “1. Omurgalı hayvanlar *vertebrata* dalının, kemirciler *rodentia* takımının tavşangiler *leporidae* ailesindedir. Uzunluğu 70 cm kadardır. Çok hızlı koşar, eti yenir, postu kürkçülükte kullanılır. Dünyanın hemen hemen her yerinde görülen bir memeli hayvandır. 2. Korkak, cesaretsiz kimse için kullanılır.” (ATS, 2018).

tavişqan: “çabuk hareketlenen, çabuk giden, çabuk işleyen, hızlı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

towşan: “1. Gemrijiler maşgalasyndan bolan, gulaklary uzyn, mymyk tüýli süýdemdiriji, ýabany haýwan. 2. Müçe hasabynda dördünji ýylyň ady. 3. Gyza dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

tauşam: “tavşan.” (GTS, 1991).

tauşan: “tavşan.” (GTS, 1991).

tavşam / tavşan: “tavşan.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT'de *tavşan* şeklindedir. *Tabışgan* > *tavşan* değişiminde söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuş, vurgusuz dar orta hece ünlüsü /ı/ ve /g/ sesi düşmüştür. AT'de *dovşan* ve *tavişgan* şeklindedir. *Tabışgan* > *dovşan* değişiminde söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuş, vurgusuz dar orta hece ünlüsü /ı/ ve /g/ sesi düşmüştür. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, /v/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle de ilk hecede /a/ > /o/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. *Tabışgan* > *tavişgan* değişiminde ise söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması ve /ş/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle /g/ > /q/ ötümsüzleşmesi olmuştur. TkmT'de *towşan* şeklindedir. Söz ortasında /b/ > /w/ sızıcılaşması, vurgusuz orta hece ünlüsü /ı/ düşmesi ve /g/ düşmesi gerçekleşmiştir. Sözcükteki /w/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle de ilk hecede /a/ > /o/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. GT'de sözcük pek çok alternasyonlu şekle sahiptir. *Tabışgan* > *tauşam* ~ *tauşan* değişiminde söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuş, /g/ sesi de düşmüştür. Sözcükteki /v/ sesi yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşmaya sebep olmuş daha sonra düşmüştür. Bu sesin düşmesi sonucu ünlü ikizleşmesi meydana gelmiştir. *Tauşam* sözcüğünün sonunda /n/ > /m/ şeklinde dudaksıllaşma da olmuştur. *Tavşan* sözcüğü TT'deki gibi gelişmiştir. Buna ek olarak *tavşam* sözcüğünün sonunda /n/ > /m/ şeklinde dudaksıllaşma olmuştur.

Şekil bilgisi

*Tabış- [eylem] -gan [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Gülensoy, sözcüğün kökünü *tabış-* ~ *taviş-* veya *taw-* olarak açıklamıştır (2007, s. 870). Sözcüğün alıntı olduğunu iddia edenler de vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Eren, 2020, s. 500-501.

*tag*¹⁷¹

Orhun Türkçesi

tag: “dağ”

“bardıg; kurıgaru barıgma bardıg. Barduk yirde edgüg ol erinç: Kanıñ subça yügürti, süñükünj tagça yatdı. Beglik urı oğluñ kul boltı; işilik kız oğluñ küñ boltı. Bilmedük üçün, [yablakıñın üçün eçim kagan uça bardı].” (KT D 24).

Türkiye Türkçesi

dağ (I): “yer kabuğunun çıkıntılı, yüksek, eğimli yamaçlarıyla çevresine hâkim ve oldukça geniş bir alana yayılan bölümü; cebel (II).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dağ (I): “yer kabuğunun çıkıntılı, yüksek, eğimli yamaçlarıyla çevresine hâkim ve oldukça geniş bir alana yayılan bölümlerine verilen ad.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dāg (II): “daş-töwerekden saýlanyp duran daş jynsly beýiklikler.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dā / day: “orman.” (Özakdağ, 2019).

dag: “dağ.” (Hünerli, 2019)

Değerlendirme

Ses bilgisi

---

¹⁷¹AnaT: *tāg* ‘dağ’ (Tekin, 2022, s. 179).

Sözcük TT ve AT'de *dağ* şeklindedir ve söz sonunda /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. TkmT'de *dāg* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüsü uzundur. GT'de *dā*, *dag* ve *day* şeklindedir. *Dag* > *dā* gelişiminde söz sonunda muhtemelen /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, sonra bu ses düşmüş, bunun sonucunda sözcüğün ünlüsü uzamıştır. *Day* sözcüğünde ise bizce *dā* şeklinde gelen sözcükte diftonglaşma sonucu oluşmuştur. *Dag* sözcüğünde ise söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *tag şeklindedir.

tagık-

Orhun Türkçesi

tagık-: “dağa çıkmak, isyan etmek” (KT D 12).

Değerlendirme

Tag [ad] +(1)k- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz. bk. *tag*.

takı

Orhun Türkçesi

takı: “daha”

“tokıtdım. (Bu... il er)ser, (ança) takı erig yirte erser, ança erig yirte beŋgü taş tokıtdım; bitidim. Anı körüp ança biliŋ. Ol taşıg (...) tokıtdım. Bu bitig bitigme atısı Yol(l)ug Tigin; bitidim.” (KT G 13).

Türkiye Türkçesi

da / de: “1. Daha önce geçmiş bir cümle veya eş görevli öge ile sonraki arasında "-den başka" anlamıyla ilişki kuran, ünlü uyumuna uyan bir söz; dahi. 2. Azarlama, yalvarma, küçümseme, yakınma, övme anlamlarında iki cümleyi bağlayan bir söz. 3. “Ek olarak, fazladan” anlamında kullanılan bir söz; dahi. 4. "Üstelik" anlamında kullanılan bir söz. 5. Karşıt anlamlı cümleleri pekiştirerek bağlayan bir söz. 6. Şart bildiren fiillerden sonra "bile" anlamına gelerek şartın geçerli olmadığını anlatan bir söz. 7. Bazı birleşik cümleleri "ama, fakat" anlamıyla birbirine bağlayan bir söz. 8. Bazı edat, bağlaç ve zarflardan sonra gelerek anlamı güçlendiren bir söz. 9. Kendisinden önceki fiili zarf-fiil durumuna sokan bir söz. 10. -erek, -ip ekli zarf-fiillerden sonra kullanılırsa temel fiilin oluş biçimini, önermenin nasıl oluştuğunu anlatan bir söz. 11. Tekrarlanan iki ad, iki sıfat arasında kullanıldığında anlamı güçlendiren bir söz. 12. Bir isteğe karşı olan fiili bağlamaya yarayan bir söz. 13. Tekrarlanan fiiller arasında süreklilik bildiren bir söz. 14. Bir şeyin yerine geçebilen iki cümlenin fiillerini birbirine bağlayan bir söz. 15. Tekrarlanan kelimelerin arasına girerek kuvvetli istek, direnme bildiren bir söz.” (TS, 2023).

daha: “1. Henüz. 2. Var olana, elde bulunana ek olarak. 3. Kendisinden sonra üçüncü kişi iyelik eki alan bir sıfatla birlikte sözü edilen konuda en önemli durumu belirtmek için kullanılan bir söz. 4. Bunun dışında.” (TS, 2023).

dahi: “1. Da. 2. Bile.” (TS, 2023).

[tak-]: “1. Bir şeyi başka bir yere uygun bir biçimde tutturmak, iliştiirmek, geçirmek. 2. Dügün vb. törenlerde takı armağan etmek. 3. Ad, lakap koymak. 4. Kuşanmak. 5. Kendisiyle birlikte götürmek, yanına almak veya arkasından izletmek. 6. Biriyle olumsuz olarak uğraşmak. 7. Borç bırakmak. 8. Önemsemek, önem vermek; tınmak. 9. Sınavını başaramamak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dā: “Daha” sözünün canlı dilde kullanılan kısaltmış şeklidir, “a” uzatılarak söylenir.” (ATS, 2018).

da / de: “konuşan bir insanın bir konuyla ilişkisini, duygu ve heyecanını bildirmeye yarayan ve çoğu zaman yer ve anlam varyantlarıyla ilgili olarak belirli telaffuzlarla şu görevlerde kullanılan bir edattır: a- Emir bildiren fiillerden sonra gelerek ısrar, bazen de emir bildirir. b- Sayılardan sonra genelleştirme manasında kullanılır. c- Tekrar edilen sözün ikincisine takılarak farklılık ve ayrılık bildirir. ç- Kendinden önce gelen kelimenin anlamını kuvvetlendirir. d- Kendinden önceki kelimeye duygusal renk katar. e- söyleniş tonuna göre, bir şeye müspet veya menfi tavrı bildirir. f- Hoşnutsuzluk, mennuniyetsizlik bildirir. g- Söyleyiş tonuna göre bazen alay veya gönülsüz bir şeye razı olmayı bildirir. h- Arzu, istek bildirir. i- Pişmanlık, acıma, keder veya itiraf ifadesi olarak kullanılır. j- Bir işi, hadiseyi onaylama ifadesi olarak kullanılır. k- Takıldığı kelimeye alay, kinaye, lakaytlık, kayıtsızlık anlamlarını kazandırır. l- Kesinlik veya bahsi geçen bir şeyin mutlak olacağını, olması gerektiğini bildirir. m- Bazen bahsi geçen bir konuya konuşanın şüphe ve kaygısını bildirir. n- “Doğrudan (gerçekten), həqiqətən (hakikaten)” kelimelerinden sonra gelerek onların anlamını kuvvetlendirir. o- Bazen “ki” bağlacından önce gelerek konu olan şeyin, olayın, durumun devamlılığını, bütün tedbir ve çabalara rağmen bir şeyin olmadığını, yapılamadığını bildirir. ö- “Elbette” anlamında yapılacak veya yapılan bir işe hak verir. p- “Hiç” anlamında (Fiillerden sonra gelerek onların anlamını daha da ön plana çıkarır.). r- Yani, hiç (Soru sorarken kullanılır.). s- “Üstelik, dahi, bir de, hele” anlamında kullanılır. 2. Ögeleri aynı olan cümlelerde aynı ögeleri, birleşik cümlelerde ise temel cümle ile yan cümleleri birbirine bağlar ve aşağıdaki anlamları ifade eder: a- “Dahi, ayrıca, ilaveten, bununla beraber” anlamında. b- Aynı cinsten olan ögeleri birbirine bağlar (o da, eşi de gelecek vb.). c- Şart şeklinde olan sözü bir başka söze bağladığı zaman ikincisinin birinciye karşı olduğunu bildirir (Çok uğraşsa da faydası yoktur vb.). ç- Bazen aynı tip kelimeye taviz

manası kazandırır (Ölsem de gideceğim). d- Bazen yüklemden sonra gelerek “ve” bağlacı, bazen ise ısrar anlamında kullanılır. e- Öbür taraftan, bundan başka, hele anlamında. f- “Cevaben, cevap olarak” anlamında. g- “Hatta, böyle” anlamında. h- “Bari, hiç olmazsa” anlamında. i- “Hem” anlamında.” (ATS, 2018).

daha: “1. Sıfatlardan önce gelerek miktar bildirir; var olana, elde olana ek olarak. 2. Zarflarla beraber kullanıldığında karşılaştırma derecesi bildirir. 3. Bazen “da” bağlacı ile kullanılarak anlamı kuvvetlendirir. 4. Artık, bundan böyle, bundan sonra. 5. “Başka, diğer, üstelik, yine” kelimeleriyle ilave bildirir; bundan fazla, bundan ziyade, bundan gayri. 6. Bir şeyin başladığını veya bittiğini bildirir. 7. Emir ve olumsuz düşünce bildiren cümlede: “bundan sonra, bundan böyle, artık” sözleriyle beraber kullanılır. 8. Aynı anlamda bazen “bir” sözüyle beraber kullanılır. 9. Henüz.” (ATS, 2018).

day (II): “daha” sözünün kısaltmış şekli, “artık, bundan sonra, bundan böyle, bunun dışında” anlamlarında.” (ATS, 2018).

[tax-]: “1. İki şeyi uçlarından birbirine geçirmek, iliştmek veya bir şeyi başka bir şeye geçirmek. 2. Geçirmek. 3. Bir şeyi bir şeyin üzerine koymak, iliştmek, geçirmek. 4. Üzerine, eline geçirmek; giymek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

-dā: “goşulan sözüne güýçlendiriji many berýän kömekçi, ownuk bölek.” (TDDS, 2015).

-da / -de: “hem” manynynda gelyän ugurdaşlygy görkezýän baglaýjy kömekçi.” (TDDS, 2015).

dagy: “1. Köplenç “eýse, eýsem, ýogsa, ýogsam, başga” diýen manyda ulanylýan kömekçi söz. 2. Özünden öň gelyän söze baglanyp, jemleýjilik hyzmatyny ýerine ýetirýän söz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

da / de / ta: “1. Ve (bağlaç). 2. Kuvvetlendirme edatı.” (Özakdağ, 2019).

tā: “1. Daha. 2. Daha, henüz.” (GTS, 1991).

[tak-]: “takmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Takı sözcüğü pek çok ses değişikliğiyle tüm lehçelerde yaşamaktadır. Sözcükteki değişim öncelikle Karahanlı Türkçesinde söz başındaki /t/ > /d/ ötümlüleşmesiyle olmuştur: *dakı*. bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 631. Daha sonra söz ortasında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. Böylelikle TkmT’deki *dagı* sözcüğü oluşmuştur. *Dahi* sözcüğü ise *dakı* şekline gelen sözcüğün ortasındaki /k/ önce art damak sızıcısı /h/, daha sonra gırtlak sızıcısı /h/ şekline gelmesiyle ve söz sonunda /ı/ > /i/ şeklinde incelmeye sonucu aykırılışmasıyla oluşmuştur. *Daha* sözcüğü de *takı* > *dakı* > *dahi* sözcüğünün ilk hecesindeki /a/ sesinin ilerleyici ünlü benzeşmesiyle söz sonunda /ı/ > /a/ şeklinde genişlemeye sebep olması sonucu oluşmuştur. Art damak /h/ ünsüzünün gırtlak /h/ ünsüzüne dönüşmesi hakkında bk. Ergin, 2013, s. 58-59.

Takı sözcüğünün kökü *tak-*’tır. Bu fiil lehçelerde yaşamaktadır. TT ve GT’de *tak-* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. AT’de *tax-* şeklindedir ve söz sonunda /k/ > /x/ sızıcılılaşması olmuştur. TkmT’de *dak-* şeklindedir ve diğer sözcükler gibi söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Lehçelerdeki *da / de, dā / tā* şekillerinin nasıl oluştuğu çok tartışmalı bir konudur. Adamoviç, Bungadov’un *da / de < dahi / dağı / tağı* değerlendirmesine *da / de* ile *tağı* ve türevlerinin lehçelerde birlikte var olmasından dolayı karşı çıkmış, kendisi *yıta* edatından *ta / te, da / de* gelişimini savunmuştur (2006, s. 175-181). Deny, *da* için *dahi*’nin kısaltılmış söyleyişi demiştir (2012, s. 254). Ergin, *dahi > da / de* gelişimine karşı çıkarak Eski Türkçedeki *ma / me* edatından *da / de* olduğu görüşündedir. Söz başında /m/ > /d/ değişimi için ise “Benzeşme veya analogik bir tesir, bu arada belki de

dahi'nin başındaki /d/nin tesiri rol oynamıştır.” demiştir (2013, s. 360). Talat Tekin, çeşitli değerlendirmeler yaparak *takı* sözcüğünden üç farklı gelişim göstermiştir: 1. *dağı* > *dağı*, 2. *dağı* > *dağı* > *dahi*, 3. *dağı* > *dağ* > *dağ > *dağ* > *dağ > *da* (1958a, s. 276-277). Elöve, Tekin'in görüşlerine karşı çıkararak gelişimi *takı* > *dağı* > *dağı* > *dağı* > *dahi* > *daha* > *da(.)a* > *da* / *de* şeklinde değerlendirmiştir (1958, s. 454-457). Tekin de Elöve'nin bu değerlendirmesine *dağı*'nın *dağı*'yı veremeyeceği ve *dahi*'nin *daha* olamayacağı gerekçesiyle karşı çıkmıştır (1958b, s. 560-562). Hacıeminoğlu, *da* / *de*'nin *dağı*'dan gelişmediğini kesin olarak görür fakat menşenin ne olduğu konusunda bir şey söylemenin henüz mümkün olmadığını ifade eder (1968, s. 84). Bu görüşlere ek olarak Gülensoy (2007, s. 259, 261) *da* sözcüğünü *dahi* sözcüğüne göndermiş, *dahi* sözcüğünün de *takı* kelimesinden geliştiğini belirtmiştir. Tietze, (2021b, s. 259) *da* / *de* sözcüğü için *dağı* / *dağı* kelimesinin kısa varyantı demiştir. Clauson, *da* / *de* için enklitik demiş ve *takı*: şeklinde okuduğu sözcükle ilişkilendirmiştir (1972, s. 466). Bizce kısa söylenen *da* / *de* / *ta* sözcüğüyle uzun okunan *dā* / *tā* sözcüğünün gelişimi farklıdır. Kısa *da* / *de* sözcüğü uzun ünlülü şekilden çok daha önce gelişimini tamamlamıştır ancak GT'deki söz başı /t/li biçim sonradan gelişmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla *takı* sözcüğü *tagı* olmadan önce *dakı* olmuştur. Jens Wilkens, sözlüğüne¹⁷² *tagı* maddesini almış fakat Eski Uygur Türkçesinde geçmediğini belirterek *takı* maddesine göndermiştir. Tekin, Elöve'nin görüşüne karşı çıkarken *da* / *de* sözcüğünün *daha* sözcüğünden gelebileceğini, çünkü *da* / *de* şeklinin daha eski olduğunu söylemiştir (1958b, s. 561). Bizce de durum böyledir fakat uzun ünlülü olan sözcüklerde durum tam tersidir. *Dā* sözcüğü *daha* sözcüğünün ortasındaki /h/ sesinin düşmesi sonucu yan yana gelen iki ünlünün birleşip uzamasıyla oluşmuştur. Dikkat edilirse uzun ünlülü varyantların ince uzun ünlülü hâlleri yoktur. Bu da sözcüklerin gelişiminin daha yeni olduğunu gösterir. GT'deki söz başı /t/li biçim sonradan ötümsüzleşmiştir. AT'de *day* sözcüğü de vardır ve konuşma dilinde *daha* sözünün kısaltmış şekli olarak verilmiştir. Bizce buradaki gelişim /h/ > /y/ değişimi değildir. *Dā* sözcüğünün diftonglaşmış şeklidir. Bu bakımdan uzun olan *dā* / *tā* sözcükleri *takı* > *dağı* > *dağı* > *daha* > *dā* > *tā* şeklinde gelişmiş olmalıdır.

¹⁷²Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch: Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

Şekil bilgisi

Sözcük tak- [eylem] -ı [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenir. TkmT’de *dā / da / de* sözcükleri başlarına kısa çizgi alarak önceki kelimeyle bitişik yazılır. GT’deki *tā* sözcüğünün ilk anlamı bu sözcükle ilgili değildir. TT’de görülen Farsça alıntı *ta (I)* sözcüğünün anlamıdır. Diğer sözcüklerin gelişimi konusunda tartışmalar için bk. İpek, 2009, s. 192-246.

*tam*¹⁷³

Orhun Türkçesi

tam: “duvar”

“Bunça bitig bitigme Köl Tigin atısı Yol(l)ug Tigin; bitidim. Yigirmi kün olurup bu taşka, bu tamka kop Yol(l)ug Tigin; bitidim. Igar oğlanıñızda, taygunuñızda yigdi igidür ertigiz; uça bardıgız. Teñri(de) tirigdekiçe (...)” (KT GD).

Türkiye Türkçesi

dam (I): “1. Yapıları dış etkilerden korumak amacıyla üzerlerine yapılan çoğu kiremit kaplı bölüm. 2. Üzeri toprak kaplı, küçük ev. 3. Cezaevi. 4. Ahır.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dam (I): “1. Yapı. 2. Bir binanın yanında ona ek olarak yapılmış, oda vb. 3. Evin, binanın damı. 4. Bir veya iki tarafı açık, üstü kapalı yer. 5. Hayvanları saklamak için yapılan kapalı yer, ahır. 6. Hapishane.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

¹⁷³AnaT: *tām* ‘duvar, çatı’ (Tekin, 2022, s. 179).

tām: “gurluşyk enjamlaryndan ýaşayyş we hojalyk bähbitleri üçin salynýan kiçiräk jaý.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dam: “1. Dam, at ahırý. 2. Depo, ambar.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT, AT ve GT’de *dam* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *tām* biçiminde uzun ünlülüdür.

Şekil bilgisi

Sözcük **tam* şeklindedir.

tamgaçı

Orhun Türkçesi

tamgaçı: “mühürdar”

“On Ok oglum Türgiş kaganta Makaraç Tamgaçı, Oguz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kaganta Tarduş Inançu Çor kelti. Bark itgüçi, bediz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çıkanı Çañ Seşün kelti.” (KT K 13).

Türkiye Türkçesi

damgacı: “1. Damga vurmakla görevli kimse. 2. Damga yapan veya satan kimse.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

damğaçı: “bk. damğabasan.” (ATS, 2018).

tamqaçı: “hayvanlara vb.ne damga vuran, işaret vuran.” (ATS, 2018).

[damğabasan]: “1. Damga basmak için gereken alet. 2. Damga vuran kimse. 3. İnsana çeşitli alçaltıcı, tahkir edici, onur kırıcı iftira atan kimse.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[tamga]: “ser. tagma.” (TDDS, 2015).

[tagma]: “1. Dowarlaryň, iri mallaryň haýsy hojalyga, şahsa degişlidigini bildirmek üçin gyzdyrylan sim, syndy ýaly zatlar bilen olaryň endamyna, gulagyna basylyp salynýan nyşan, alamat, bellik. 2. Bir zatda edilýän ýönekeý bir bellik. 3. Çekilen ejirden, horlukly günden galýan yz, nyşan.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[tamga]: “damga.” (GTS, 1991).

[damga]: “1. Damga. 2. Leke.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece TT ve AT’de kullanılmaktadır. TT’de *damgacı* şeklindedir. Söz başında /t/ < /d/ ötümlüleşmesi olmuş, söz ortasında da /a/ sesinin etkisiyle /ç/ > /c/ şeklinde ötümlüleşme olmuştur. AT’de *tamqaçı* sözcüğünün ortasında /g/ > /q/ ötümsüzleşmesi sonucu aykırılışma olmuştur. *Damğaçı* sözcüğünde ise söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, söz ortasında da /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. Diğer lehçelerde sözcük müstakil olarak bulunmasa da aynı kökten gelen sözcükler vardır. TkmT’de *tamga* sözcüğü ses özelliklerini korurken *tagma* sözcüğünün ortasında /m/ ve

/g/ sesleri göçüşmüştür. GT’de *tamga* sözcüğü ses özelliklerini korurken *damga* sözcüğünün başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük tam- [eylem] -ga [eylemden ad yapım eki] +çı [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Tekin, 2016, s. 80, 87. AT’deki *damğabasan* sözcüğü de dam- [eylem] -ğa [eylemden ad yapım eki] ve bas- [eylem] -an [geniş zaman sıfat-fiil eki] sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur.

tañ

Orhun Türkçesi

tañ: “tan, şafak”

“Sü yorılım tideçi, unamañ. Ol sabıg eşidip sü yoritdım. Altun yışıg yolsuzun aşdım(ız). İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün katdımız; Bulçuka tañ öntürü tegdimiz.” (T 35).

Türkiye Türkçesi

tan: “1. Güneş doğmadan önce ortalığın ağarmaya başladığı vakit; fecir. 2. Tan kızılığı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dan (I): “şafak, güneşin doğmasına çok az bir zaman kala havanın ışıklanması, güneşin ufukta görülen ilk beyazlığı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dañ: “gün dogmazyndan öň howanyň ýagtylyp başlaýan çagy, jahan, ýalançy ýagtylyp başlaýan pursat.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dan: “tan, tan yeri.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT’de *tan* şeklindedir ve söz sonunda /ŋ/ > /n/ şeklinde dişsilleşme olmuştur. AT ve GT’de *dan* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi ve söz sonunda /ŋ/ > /n/ dişsilleşmesi olmuştur. TkmT’de *dañ* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi gerçekleşmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük **taŋ* şeklindedir.

tapa

Orhun Türkçesi

tapa: “-A doğru”

“yaşıña Kırkız tapa süledimiz. Sünüg batımı karıg söküp en Kögmen yışıg toga yorıp Kırkız bodunug uda basdımız. Kaganın birle Soña yışda sünüşdümüz. Köl Tigin Bayırkun(uŋ) ak adgırığ)” (KT D 35).

Türkiye Türkçesi

[tap-]: “1. İlah olarak tanınan varlığa karşı inancını ve bağlılığını belirli kurallar çerçevesinde göstermek. 2. Tutku ile sevmek, bağlanmak. 3. Birine çok değer vermek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[tap-]: “1. Arama neticesinde meydana çıkarmak, elde etmek, kaybolmuş birisini bulmak, hesaplayarak, düşünerek bir şeyin neticesini, cevabını belirlemek, bulmak. 2. Kaybettiği veya bir yerde unuttuğu şeyi yeniden elde etmek, almak. 3. Kaybolmuş veya yeri bilinmeyen bir kimseyi bulmak. 4. Elde etmek, ele geçirmek. 5. Özel araştırma, inceleme neticesinde ortaya çıkarmak. 6. Çok arayarak sonunda elde etmek, bulup almak. 7. Görmek, hissetmek. 8. Birisini herhangi bir durumda, vaziyette, hâlde görmek. 9. Elde etmek, nail olmak. 10. Konuşulan bir konu vb. alaylı münasebeti, ilgiyi bildirir. 11. Bazı isimlerden sonra gelerek birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[tap-]: “1. Gözlöp ýa-da agtaryp, bir zady ele salmak. 2. Pikirlenip, oýlanyp anygyny bilmek, anyklamak. 3. Hasap etmek, netije çykarmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[tapın-]: “tapınmak, yüzünü yere kapamak.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Tap- [eylem] -a [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez fakat bu sözcüğün kökü ses özelliklerini koruyarak tüm lehçelerde bulunur. Yılmaz, bu şekilde çözümlenmeye karşı çıkar ve sözcüğü *tap+a* olarak değerlendirir. bk. Yılmaz, 2021, s. 38-46. GT’de *tanın-* sözcüğü tap- [eylem] -(1)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde çözümlenir. TT ve GT’de ‘tapmak’, AT ve TkmT’de ‘aramak’ anlamındadır. Sözcüğün anlamları ve türevleri için bk. Erbay, 2007, s. 29-41.

taplama-

Orhun Türkçesi

taplama-: “razı gelmemek” (BK D 35).

Değerlendirme

Tekin bu sözcüğün olumsuzluk eki olmayan hâlini, *tapla-* ‘uygun bulmak, beğenmek, tasvip etmek’ (BK D 35) < *tapı ‘anlaşma’; krş. MK *tapı* ay. şeklinde değerlendirmiştir (2016, s. 86). *Tapı şeklini esas alırsak *tap-* fiilinden -ı [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde bir değerlendirme yapabiliriz. O hâlde bk. *tapa*. Aksan, sözcüğün kökünü *tap* ‘istek’ olarak değerlendirir ve *tap-* eylemiyle arasında hem biçim hem de anlam açısından araştırılması gereken bir yakınlık olduğunu ifade eder (1981, s. 20). Karaman ise *tapla-* sözcüğünün kökünü *tap* olarak değerlendirmiş ve ‘memnuniyet, istek, arzu’ anlamlarını vermiştir (2021, s. 1164).

***tarkınç*¹⁷⁴**

Orhun Türkçesi

tarkınç: “darlık, sıkıntı”

“(Türk bodun yeme) bulganç (ol timiş). Oguzı yeme tarkınç ol timiş. Ol sabın eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti; (kün yeme) olursıkım kelmez erti. Anta sakıntım a:” (T 22).

Türkiye Türkçesi

[dar (I)]: “1. İçine alacağı şeye oranla ölçüleri yetersiz olan; sıkı, geniş ve bol karşıtı. 2. Genişliği az veya yetersiz olan; daraç, ensiz, mikro. 3. Az, sınırlı olan; ölçülü. 4. Sıkıntılı olan. 5. Yetersiz olan. 6. Ancak.” (TS, 2023).

¹⁷⁴AnaT: *tār* ‘dar’; *tārık-* ‘daralmak, sıkılmak’ (Tekin, 2022, s. 179).

Azerbaycan Türkçesi

[darıx-]: “1. Canı sıkılmak, bıkmak, bezmek, rahatsız olmak, sinirlenmek. 2. Sıkılmak, kendini çok kötü hissetmek. 3. Tıknefes olmak, nefesi kesilmek, boğulur gibi olmak, nefes alamamak. 4. Bir şahsın veya bir şeyin yokluğunu içi sızlayarak hissetmek, bir şeyi veya şahsı görmeyi çok arzu etmek, özlemine çekmek.” (ATS, 2018).

[tar (VII)]: “sürekli somurtan, asık suratlı, somurtkan; kıskanç, haset.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[däryk-]: “ýüregiň, içiň gysmak, bir zat üçin gyssanmak, gysynmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[dar]: “1. Dar. 2. Sınırlı. 3. Önemsiz, basit. 4. Dar ağacı.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak lehçelerde bulunmaz fakat bu sözcüğün kökü ve kökünden gelişen sözcükler bulunur. Kökü, TT ve GT’de *dar* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. AT’de sözcüğün kökü *dar* ve *tar* şeklindedir. *Tar* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. Ayrıca *darıx-* sözcüğü de vardır. Bu sözcükte söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, söz sonunda /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuştur. TkmT’de *dārik-* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Sözcüğün ilk ünlüsü de uzundur.

Şekil bilgisi

Tar [ad] +(1)k- [addan eylem yapım eki] -(1)nç [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. GT'deki dördüncü anlam bu sözcükle ilgili değildir, Farsça 'dar ağacı' anlamındaki *dār* sözcüğünün anlamıdır.

*taş (I)*¹⁷⁵

Orhun Türkçesi

taş (I): “taş (krş. beğü taş, bitig taş)”

“Tabgaç kaganıñ içreki bedizçig it(t)ı. Añar adınçig bark yaraturtum. İçin taşın adınçig bediz urturtum. Taş tokıtdım; köñülteki sabımın urturtum. On Ok oğlıña, Tatıña tegi bunı körü biliñ. Beğü taş” (KT G 12).

Türkiye Türkçesi

taş: “1. Kimyasal veya fiziksel durumu değişiklikler gösteren, rengini içindeki maden, tuz ve oksitlerden alan sert ve katı madde. 2. Bu maddeden yapılmış, bu maddeden oluşmuş. 3. Bazı yerlerde ve işlerde kullanılmak için bu maddeden özel olarak hazırlanmış malzeme. 4. Yapı işlerinde kullanılmak için bu maddeden hazırlanmış malzeme. 5. Mücevherlerde kullanılan yüksek değerli cevher. 6. Dama, domino vb. oyunlarda kullanılan metal, kemik, plastik veya tahta parçalardan her biri. 7. Bazı organların içinde, özellikle idrar kesesi vb.nde oluşan, türlü biçim ve hacimdeki katı madde. 8. Bazı kütlelerden kopan veya koparılan parça. 9. Üstü kapalı bir biçimde söylenen iğneleyici söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

daş: “1. Kimyasal veya fiziksel durumu değişiklikler gösteren, rengini içindeki maden, tuz ve oksitlerden alan sert ve katı madde. 2. Kayaların inşaatta kullanılan parçası. 3. Taşla yapılmış, örtülmüş, inşa edilmiş, taştan

¹⁷⁵AnaT: *tāş* ‘taş’ (Tekin, 2022, s. 179).

yontulmuş. 4. Taş döşenmiş, taşla örülmüş. 5. Süs, takı için kullanılan yakut, firuze, pırlanta, elmas vb. 6. Dama, tavla vb. oyununda ağaç, kemik vb. yapılan pullardan her biri. 7. Abaküsteki tanelerin her biri. 8. Terazide kullanılan taş. 9. Vücudun bazı organlarında toplaşıp taşlaşan madde. 10. Merhametsizlik, taş yüreklilik, çok sertlik. 1. Çok sert, dayanıklı, muhkem. 12. Bıçak, hançer vb. bileğilemek için kullanılan taş veya çark.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dāş: “1. Tokga ýa-da tutuş gaty jisimden ybarat, suwda eremeyän, pytramaýan, süýnmeýän dag jynsy. 2. Şol dag jynsynyň bir tokgasy, bölegi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

taş: “1. Taş. 2. Taştan yapılmış.” (Özakdağ: 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *taş* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. AT’de *daş* biçimindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *dāş* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmasının yanında ünlüsü de uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *taş şeklindedir.

taş (II)

Orhun Türkçesi

taş (II): “dış, dış bölgeler”¹⁷⁶

“bod kalmadı. İda taşda kalmış kübranıp yiti yüz boltı. İki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadag erti. Yiti yüz kişig” (T 4).

Türkiye Türkçesi

dış: “1. Herhangi bir cisim veya alanın sınırları içinde bulunmayan yer; öte, hariç, iç karşıtı. 2. Bir konunun kapsamına girmeyen şey. 3. Görülen, içte bulunmayan yüzey. 4. Bir kimsenin görünüşü, durum ve davranışları. 5. Bireyin ötesinde bir varlığı olan. 6. Somut kavramlarda iki veya ikiden çok şeyde merkeze daha uzak olan. 7. Yabancı ülkelerle ilgili. 8. Açık havada geçen sahneleri içine alan çekim.” (TS, 2023).

[taşı-]: “1. Bir şeyi bir yerden alıp başka bir yere götürmek; gezdirmek. 2. Üstünde bulundurmak. 3. Bir nesnenin ağırlığını yüklenmek. 4. Boru, kanal vb. ile sıvı maddeleri bir yerden başka bir yere aktarmak. 5. Bir giysiyi üzerine giymiş olmak. 6. Sahip olmak, özellik olarak bulundurmak. 7. Katlanmak, üstlenmek, yüklenmek, çekmek. 8. Duymak, hissetmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

taş: “herhangi bir cisim veya alanın sınırları içinde bulunmayan yer, hariç, iç karşıtı, dış görünüş.” (ATS, 2018).

dış: “bir şeyin sınırları ötesinde bulunan yer, dışarı, hariç, bir şeyin dışarısı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

daş (I): “uzak, alys, golaý däl.” (TDDS, 2015).

¹⁷⁶Aynı olaylar KT D 11-12’de *kaşım kagan yiti yigirmi erin taşıkmiş. Taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdaki taşıkmiş, tagdaki inmiş* şeklinde anlatılmaktadır. Özellikle *taşra yoriyur* ifadesi, *ıda taşda* ibaresindeki *taş*’ı ‘taşlık arazi’ olarak değil ‘dış bölgeler’ olarak anlamamızı gerektirir (Ercilasun, 2021a, s. 137).

daş (II): “1. Bir zadyň içki ýüzi däl-de, daşky ýüzi, tarapy. 2. Jilt, sahap. 3. ser. Daşary (I). 4. Töwerek, ýan.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[dış / dışı]: “dış, dış taraf.” (Hünerli, 2019).

[taş-]: “taşımak.” (GTS, 1991).

[taşı-]: “taşımak.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *dış* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, sözcüğün ünlüsü de /a/ > /ı/ şeklinde daralmıştır. AT’de *taş* ve *dış* şeklindedir. *Taş* biçimi ses özelliklerini korurken *dış* şekli TT’deki gibi gelişmiştir. TkmT’de *daş* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. GT’de *dışı* / *tışı* sözcüğünün kökünde görülür ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TT ve GT’de *taş-* fiilinde de *taş (II)* sözcüğü bulunur ve ses özelliklerini korumuştur. GT’deki *daşı* ve *taşı-* sözcüklerinin sonunda muhtemelen /ş/ sesinin inceltici etkisiyle /ı/ > /i/ şeklinde incelmeye olmuştur. Kök sözcükte başka ses değişiklikleri için bk. *taşık-*, *taşra*.

Şekil bilgisi

Sözcük **taş* şeklindedir. GT’deki sözcük dış [ad] +₁ / i [3. teklik kişi iyelik eki] şeklindedir. *Taş-* sözcüğü ise taş [ad] +₁- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir.

taşık-

Orhun Türkçesi

taşık-: “dışarı çıkmak, sefere çıkmak, sefere çıkarmak”

“Üç küreg kişi kelti, sabı bir: Kaganı sü taşıkdı; On Ok süsi kalısız taşıkdı tir; Yarış yazıda tirilelim timiş. Ol sabıg eşidip kagangaru ol sabıg ıt(t)ım. Kanta yan sabıg yana” (T 33).

taşık-: “baş kaldırmak, isyan etmek”¹⁷⁷

“subı ança itmiş: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kañım İltiriş Kaganıg, ögüm İlbilge Katunug Teñri, töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç. Kañım kagan yiti yigirmi erin taşıkmiş. Taşra” (KT D 11).

Türkiye Türkçesi

çık-: “1. İçeriden dışarıya varmak, gitmek. 2. Elde edilmek, sağlanmak, istihsal edilmek. 3. Bir meslek veya bilim kurumunda okuyup yetişmek, mezun olmak. 4. Bulunduğu yeri bırakıp başka yere geçmek, taşınmak, ayrılmak, ilgisini kesmek. 5. Süresi dolduğunda ayrılmak. 6. Yapılmak, yürümek. 7. Yetişecek ölçüde olmak. 8. Bir şeyden bir şey eksilmek. 9. Meydana gelmek. 10. Sıyrılmak, ayrılmak. 11. Herhangi bir durumda olduğu anlaşılma. 12. Bir durumla ilgili niteliklerini yitirmek, bir durumdan başka bir duruma geçmek. 13. Bir şeyin yukarısına doğru yürümek. 14. Bir inceleme, bir araştırma sonucu ... bulunmak. 15. Yetkili birinin makamına iş için gitmek. 16. Talihine veya payına düşmek, isabet etmek, vurmak. 17. Bir konu yetkililerce karara bağlanmak. 18. Mal olmak. 19. Oyunda herhangi bir rolü oynamak. 20. Bir yere ulaşmak, varmak. 21. Karaya ayak basmak. 22. Yayılmak, duyulmak. 23. Olmak, bulunmak, var olmak. 24. Bir iddia ile ortalıkta görünmek. 25. Koku, ses vb. yayılmak. 26. Karşı gelebilmek, boy ölçüşmek. 27. Bir şey bulaşmak. 28. Binaya kat eklemek. 29. Bir sebeple bulunulan yerden ayrılmak. 30. Niteliği sonradan anlaşılma. 31. Belirmek, tanınma. 32. Davranışta herhangi bir niteliği bulunma. 33. Yerinden oynamak. 34. Görünür veya belli bir durumda bulunma. 35. Oluşma, olma. 36. Piyasaya sürülme. 37. Bitme,

¹⁷⁷Kk: dışa çıkmış. *İçik*- ‘tabi olmak’ anlamını taşıdığına göre *taşık*- da ‘baş kaldırmak’ anlamında olmalı (Ercilasun, 2021a, s. 79).

büyüme, sürme. 38. Emir, talimat vb. verilmek. 39. Ay veya mevsim geçmek. 40. Yeni yetişip satışa sunulmak. 41. Yükselmek. 42. Sesini yükseltmek. 43. Giderilmek, yok olmak. 44. Bir şeyi unutmak. 45. Ay, Güneş görünmek. 46. Kitap, dergi vb. yayımlanmak. 47. Aktarılmış olmak. 48. Gerçek hâle gelmek. 49. Bulunduğu yerden fırlamak, kopmak. 50. Bir şeyin düzeni bozulmak, eskisinden daha değişik, kötü bir duruma girmek. 51. Flört etmek. 52. Erişmek, görmek. 53. Harcamak zorunda kalmak. 54. Vermeye katlanmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

çix- (I): “1. İçeriden çıkmak, bir yerden uzaklaşmak, gitmek, bulunduğu yeri terk etmek. 2. Yola çıkmak, bir yere gitmeye başlamak, yola koyulmak. 3. (Güneş, Ay vb.) doğmak, görünmek, tırmanmak, yükselmek. 4. Sıvışmak, yok olmak. 5. Zorluğu geride bırakmak. 6. Üst kata, katlara, yukarı tırmanmak. 7. Mevkisi yükselmek. 8. Kemikler eklem yerlerinden çıkmak. 9. Peyda olmak, ortaya çıkmak. 10. Üretilmek, yerin altından çıkarılmak, elde edilmek. 11. Meydana gelmek, üremek, doğmak, yetişmek. 12. Ortaya çıkarılmak. 13. (Zaman) bitmek, sona ermek, geçmek, sonu görünmek. 14. Sonuç meydana gelmek. 15. Terk etmek. 16. Yeşermek, bitmek, yerden çıkmak. 17. İşini görevini bırakmak, vazifesini terk etmek, çalıştığı yerle ilgisini kesmek. 18. Kendi işini yapıp bitirerek gitmek, yerini bırakıp gitmek. 19. Birdenbire görünmek, ortaya çıkmak. 20. Bir şeyin üzerine tırmanmak. 21. Belirli bir yükseklikte olmak. 22. Bir işi yapmak için gitmek, gelmek. 23. Yayınılamak, basılmak. 24. Tehlikeli, belalı bir yerden uzaklaşmak. 25. Bir şey olmak. 26. Belirli bir zamana kadar sağ salim yaşamak. 27. Üretilmek, hazırlanmak. 28. İlan edilmek, verilmek, kabul edilmek. 29. Boşanmak, kocasından ayrılmak. 30. Keşfedilmek, icat edilmek. 31. Duyulmak, kulağa çalınmak. 32. Öyle kabul etmek, öyle sanmak (öldü, yok oldu saymak). 33. Bazı isimlerden sonra gelerek birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapılıdır.” (ATS, 2018).

çix- (II): “çıkarmak, çıkarma işlemi yapmak, düşmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

çyk-: “1. Bir ýeri taşlap gitmek, bir ýeriň içinden daşyna gitmek, ýaşaýan, bolýan ýeriňden gitmek. 2. Belentlige münmek, beýik zadyň üstüne münmek. 3. Ýaz pasly hakynda: başlamak, peýda bolmak, gelmek. 4. Gys pasly hakynda: tamam bolmak, sowulmak. 5. Gulluk wezipäňden aýrylmak, boşamak. 6. Öňe saýlanmak, öňe tarap somalyp durmak. 7. Ýaryşda ozmak, pellehana öň gelmek. 8. Äre barmak, durmuş gurmak. 9. Çykuw şekilinde ýara döremek. 10. Gögerip ýeriň ýüzünde peýda bolmak, güberip galmak. 11. Ösüp başlamak, gögermek, görnüp başlamak. 12. Gymmatlamak. 13. Duran ýerinden üýtgemek, sypmak, bogundan ýazmak. 14. Üstünden aýyrmak, kemeltmek. 15. Zäheri aýrylmak, arassalanmak. 16. Eşidilmek (ses hakda). 17. Çap edilmek. 18. Kömekçi işlik hyzmatynda gelip, ýanaşyp gelýän isimleriniň manylary bilen baglanyşykly ýagdaý ýa-da hereket aňladýar. 19. Öňünden gelýän hal işligi bilen birlikde gymyldy-hereketiň tamamlanandygyny aňladýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

çık- / çik-: “çıkılmak.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, TkmT ve GT’de *çık-* şeklindedir. Ayrıca GT’de sözcüğün ince ünlülü hâli de vardır: *çik-*. AT’de *çix-* şeklindedir. *Taşık-* > *çık-* gelişiminde bizce önce ikinci hecedeki /ı/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle ilk hecede /a/ > /ı/ daralması olmuştur. krş. *taş* > *dış*, *taşra* > *tışra*. *Tışık hâline gelen sözcüğün /t/ ile /ç/ sesleri kaynaşırken aynı zamanda ilk hecedeki /ı/ ünlüsü erimiştir. GT’deki *çık-* sözcüğü de /ç/ sesinin inceltici etkisiyle fiilin ünlüsünün /ı/ > /i/ şeklinde incelmeleriyle oluşmuştur. AT’deki sözcük *çix-* şeklinden gelişmiştir ve söz sonunda /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuştur.

Türkçede *çık-* fiilinin genel olarak *taşık-* fiilinden geldiği kabul edilir fakat çok ayrıntı verilmez. Clauson (1972, s. 562) *çık-* fiilinin *taşık-* fiilinden gelişmesini inandırıcı bulmamaktadır ve ona göre (s. 405-406) *çık-*, *çık-* fiillerinin 11. yy.dan önce geçmemesi rastlantıdır. bk. Eren, 2020, s. 110. Karadoğan da bu gelişime inanmaz ve ona göre *çık-* fiili müstakil bir sözcüktür (2015, s. 142). Bizce sözcük belirttiğimiz gibi gelişmiştir. *Taşık-* fiilinin ilk ünlüsü kısıdır. Sözcüğün anlamlarına da bakılınca sık kullanıldığı kolaylıkla anlaşılabilir. Kullanım sıklığı yüksek olan sözcüklerde ses, şekil ve anlam bakımından gelişim çok daha yüksektir. Bu sözcük de başta iki heceli ve yapım eki almışken tek heceli kök bir sözcüğe dönüşmüştür. Bu çalışmamızda da görüleceği üzere kaynak sözcük kök hâlindeyken veya farklı ekler aldığında ses yönünden gelişimi değişir. Örnek olarak *taşık-* fiilinin kökü ‘dış’ anlamındaki *taş* sözcüğüdür. Bu sözcük TT’de *dış* şeklindedir fakat *taşra* sözcüğünde ses özelliklerini korumuştur. Bununla beraber *taşık-* fiilinde sözcüğün sesleri kaynaşmaya müsait olduğundan *çık-* sözcüğü doğmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük taş [ad] +(1)k- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir.

taşra

Orhun Türkçesi

taşra: “dışarı, dış”

“kagan olurtdı erinç. Neñ yılsıg (?) bodunka olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnım Köl Tigin birle sözleşdimiz. Kañımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun]” (KT D 26).

Türkiye Türkçesi

taşra: “bir ülkenin başkenti veya en önemli şehirleri dışındaki yerlerin hepsi; dışarılık, dışarılık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dışra: “dış çevre, dış yer, hariç.” (ATS, 2018).

tışra: “dış çevre, dış yer, hariç, içeri karşıtı.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak TT ve AT’de geçmektedir. TT’de *taşra* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. AT’de *tışra* ve *dışra* şeklindedir. Sözcüklerin ilk ünlüsü /a/ > /ı/ şeklinde daralmış, ayrıca *dışra* sözcüğünde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Taş [ad] +ra [yön gösterme eki] şeklinde çözümlenir. Sözcüğün kökü için bk. *taş (II)*.

tat

Orhun Türkçesi

tat: “yabancı (kavimler)”

“On Ok oğlıña, tatiña tegi bunı körü biliñ! Beñgü taş tokıtdım. (...) [erig yirte erser ança erig yirte beñgü taş] tokıtdım, bititdim. Bu[nı körüp ança biliñ! Ol] taş barkın (...)” (BK K 15).

Türkiye Türkçesi

Tat: “1. Türklerin egemen olduğu yerlerde yaşayan Arap veya İranlılar. 2. Hazar Denizi kıyısında, İran Azerbaycanı sınırında yaşayan, İran soyundan olan bir topluluğun adı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

Tat: “Hazar Denizi kıyısında Güney Azerbaycan’a sınır olan bölgede yaşayan ve Hazar Türklerinin bakiyeleri olan bir halk.” (ATS, 2018).

tat: “göçer hayat yaşamayan, göçer olmayan.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük sadece TT ve AT’de kullanılmaktadır ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *tat şeklinde olan sözcük lehçelerde özelleşmiştir. Aslında KT G 12’de sözcük özel anlamdadır. bk. Ercilasun, 2021a, s. 72.

taygun

Orhun Türkçesi

taygun: “delikanlı (?)”

“Bunça bitig bitigme Köl Tigin atısı Yol(l)ug Tigin; bitidim. Yigirmi kün olurup bu taşka, bu tamka kop Yol(l)ug Tigin; bitidim. Igar oğlanıñızda, taygunuñızda yigdi igidür ertigiz; uça bardıgız. Teñri(de) tirigdekiçe (...)” (KT GD).

Türkiye Türkçesi

[tay (I)]: “üç yaşına kadar olan at yavrusu.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[day (I)]: “üç yaşına kadar olan erkek at.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[taý]: “baýtalyň bir ýaşa çenli ýaşajyk gunany.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[tay]: “tay.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Tay [ad] +gun [çokluk eki]¹⁷⁸ şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez fakat bu sözcüğün kökü bulunur. TT, TkmT ve GT’de *tay* şeklinde ses özelliklerini korurken AT’de *day* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur.

tay

Orhun Türkçesi

tay: “büyük”¹⁷⁹

“kañı Lisün Tay Señün başad(u) biş yüz eren kelti. Kokılık ö(ş ...), altun, kümüzş kergeksiz kelürti. Yog yıparıg kelürüp tike birti. Çıntan ıgaç kelürüp öz yar(atdı...)” (BK G 11).

Türkiye Türkçesi

¹⁷⁸Tekin, 2016, s. 97.

¹⁷⁹Dizin’de *tay señün* şeklindedir. *Tay* için madde başı olmadığı için ayrı olarak değerlendirilmiştir.

[dayı]: “1. Annenin erkek kardeşi. 2. Cesur olan. 3. Yaşlı erkeklere söylenen bir seslenme sözü. 4. Kayırmacı. 5. Kabadayı. 6. Osmanlı Devleti'nde Tunus, Cezayir ve Trablusgarp'ta seçimle başa getirilen yönetici.” (TS, 2023).

[dede]: “1. Torunu olan erkek; büyükbaba, büyükpeder. 2. Ata. 3. Mevlevi tarikatında çile doldurmuş olan dervişlere verilen ünvan. 4. Yaşlı erkeklere söylenen bir seslenme sözü.” (TS, 2023).

[tayfun]: “okyanuslarda görülen ve doğudan batıya doğru esen güçlü kasırğa.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[dayı]: “1. Annenin erkek kardeşi. 2. İhtiyar birisine seslenirken veya konuşurken hürmet ifadesi olarak söylenen söz. 3. Bazen alay ve istihza ifadesi olarak da kullanılır. 4. Kendi yetki ve salâhiyetini kötüye kullanarak birine gayri kanuni olarak yardım etme, himayesi altına alan kimse.” (ATS, 2018).

[dədə]: “1. Babaya seslenme. 2. Üstat âşık, üstat.” (ATS, 2018).

[tayfun]: “Asya'yı güneyden ve doğudan çevreleyen denizlerde, Çin Denizi'nde ve Hint Denizi'nde görülen güçlü tropikal siklon.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[däýy]: “1. Öz ejeň erkek doganlaryna we beýleki ýakyn adamlaryna (babaňdan başga) degişlilikde garyndaşlyk gatnaşygyny aňladýan söz. 2. Özünden uly erkek adamlara hormat bilen ýüz tutulyp ýa-da adam adynyň zyzndan getirilip aýdylýan söz.” (TDDS, 2015).

[däde]: “1. Kaka. 2. Özünden uly agasynyň ýa-da ýakyn agalarynyň adynyň zyzndan getirilip aýdylýan garyndaşlyk gatnaşygyny aňladýan söz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[dayı]: “dayı, annenin erkek kardeşi.” (Özakdağ, 2019).

[dede]: “dede.” (GTS, 1991).

[dädu] “yaşlı adam, dede.” (Özakdağ, 2019).

[tayfun]: “tayfun.” (GTS, 1991).

[tetü]: “konuşma dilinde ‘baba’.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Tay ‘büyük’ sözcüğü lehçelerde müstakil olarak bulunmaz fakat bu kelimedenden gelişmiş sözcükler vardır. Sertkaya *dayı* sözcüğünü *tayağay ~ tayağay > tağay ~ tağay > tağayı > tayı > dayı* şeklinde *dede* sözcüğünü *tay ata ~ tay ada > tayda ~ teyde > tāta ~ tāda > tede > dede* şeklinde açıklar (2021a, s. 102-108). Bu bakımdan lehçelerdeki *dayı* sözcüklerinde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. *Dede* sözcüklerinde de aynı ötümlüleşme olmuş ayrıca sözcüğün ünlüsü /a/ > /e/ şeklinde incelmıştır. Sözcükteki /y/ sesi de düşmüştür. GT’deki *tetü* sözcüğünde de incelmeye olmuş fakat söz başı /t/ varlığını korumuştur. *Dädu* ve *dāde* sözcüklerinde de /e/ > /ä/ genişlemesi olmuştur. TkmT’deki sözcüklerin ilk ünlüsü uzundur. *Tay* sözcüğünden gelişen diğer sözcükler için bk. *eçi* maddesi. Lehçelerdeki *tayfun* sözcüğünde *tay*, ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Dayı sözcüğü *tay* [ad] + *ağa* [ad] + *y* [addan ad yapım eki (küçültme)] +₁ [3. teklik kişi iyelik eki] şeklinde gelişmiştir. *Dede* sözcüğü ise *tay* ve *ata* birleşmesinden oluşmuştur. Sözcükler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sertkaya, 2021a, s. 95-109. *Tayfun* sözcüğü TS’de İngilizce, ATS’de Çince alıntı olarak gösterilmiştir. Ölmez, bu sözcüğün Çince den dünya dillerine yayıldığı görüşündedir (2000, s. 108). Sertkaya da aynı görüştedir ve sözcüğü Çince *ta fēng ~ da fāng* şeklinden geliştiğini ifade etmiştir (2021, s. 96).

tay seğün

Orhun Türkçesi

tay seŋün: “büyük general, orgeneral (krş. seŋün)” (BK G 11).

Değerlendirme

Tay seŋün ifadesi lehçelerde yoktur fakat *tay* sözcüğü bazı birleşik sözcüklerde bulunur. Aslında bu sözcüklerin ikisi de Çince'dir. *Seŋün* sözcüğünü lehçelerde tespit edemedik. bk. *tay*.

tebi

Orhun Türkçesi

tebi: “deve”

“sarıg altun, ürüŋ kümüş, kız koduz, egri tebi, ağı buŋsuz kelürti. İltiriş Kagan bilgesin için,” (T 48).

Türkiye Türkçesi

deve: “geviş getiren memelilerden, boynu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan (*Camelus*).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dəvə: “omurgalı hayvanlar *vertebrata* dalının, devegiller *camelidae* ailesindedir. Hörgüçlü, uzun boynuzlu, susuzluğa dayanıklı, geviş getiren memelidir. Çöllerde yük taşımada, binmede kullanılan eti yenen büyük bir hayvandır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

düýe: “süýdi, çaly içilyän, suwsuzlyga çydamly bir ýa-da iki örküçli iri öý haywany.” (TDDS, 2015).

tüwe: “ikiyaşar urkaçy göle, gulajyn, gaçar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

deve: “1. Deve. 2. Obur.” (GTS, 1991).

devä: “deve.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT’de *deve*, GT’de *deve* ve *devä* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuş, ilk hecedeki /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /i/ > /e/ şeklinde genişlemeye sebep olmuştur. Ayrıca GT’deki *devä* sözcüğünün ikinci hecesinde /e/ > /ä/ genişlemesi olmuştur. AT’de *dəvə* şeklindedir. Sözcükte TT’deki gibi değişim olmuş, daha sonra ilk hecede /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi meydana gelmiştir. TkmT’de *düye* şeklindeki sözcükte söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, daha sonra muhtemelen ilk hecedeki /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /i/ > /e/ şeklinde genişlemeye sebep olmuştur. Ayrıca söz ortasında /b/ > /w/ sızıcılaşması olmuş, bu /w/ sesinin etkisiyle ilk hecede /e/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşma ve daralma olmuştur. son olarak da söz ortasında /w/ > /ý/ akıcılaşması olmuştur. *Tüwe* şeklinde ise önce ilk hecedeki /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /i/ > /e/ şeklinde genişlemeye sebep olmuştur. Daha sonra söz ortasında /b/ > /w/ sızıcılaşması olmuş, bu /w/ sesinin etkisiyle de ilk hecede /e/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşma ve daralma meydana gelmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökünü veya kökenini bilmiyoruz. Moğolcadan alıntı olabilir. Türkçeden Moğolcaya geçtiğini savunan araştırmacılar da az değildir. Değerlendirme ve farklı görüşler için bk. Eren, 2020, s. 137-138; Gülensoy, 2007, s. 280.

teg

Orhun Türkçesi

teg: “gibi, benzer”

“bolmuş erinç, oğlıtı kagan bolmuş erinç. Anta kisre inisi, eçisin teg kılınmaduk erinç; oğlı, kañın teg kılınmaduk erinç. Biligsiz kagan olurmış erinç; yablak kagan olurmış erinç. Buyrukı yeme biligsiz erinç, yablak ermiş erinç.” (KT D 5).

Türkiye Türkçesi

[nitekim]: “1. Gerçekten, hakikaten. 2. Sonuç olarak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

tək (II): “1. Benzerlik ve örneklik belirten edat, -e benzer. 2. O anda, tam o sırada, hemen arkasından. 3. Yakışacak şekilde, uygun tarzda, ... imişçesine, benzer biçimde. 4. Tıpkı, aynı, benzerleri. 5. Zaman olarak yakınlık ifade eder. 6. -e yakışır biçimde.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dek (II): “meñzetmegi aňladýan “ýaly, kimin, deý, deýin” manyly sözsoňy kömekçi.” (TDDS, 2015).

deý: “ser. dek (II).” (TDDS, 2015).

[deýin]: “ser. dek (II).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[netakım]: “1. Nasıl. 2. Nitekim, gibi.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük sadece AT ve TkmT’de görülür. AT’de *tək* şeklindedir. Sözcüğün ünlüsü /e/ > /ə/ şeklinde genişlemiş, söz sonunda da /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuştur. TkmT’de *dek* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, söz sonunda /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuştur. Ayrıca TkmT’de *dey* şekli de vardır. Bu şekil muhtemelen *tegin* > *degin* sözcüğünden gelişip kısalmıştır. Söz ortasında /g/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuş, daha sonra /in/ hecesi düşmüştür. Sözcük müstakil olarak bulunmasa da TT’de *nitekim*, GT’de *netakım* sözcüklerinin ortasında geçer. Sözcükler *ne+teg+kim* şeklinde birleşmiştir. *Ne+teg* > *niteg* > *nite* şeklinde gelişen sözcüğe *kim* sözcüğü de eklenmiştir. Söz ortasındaki *teg* sözcüğünün /g/ sesi düşmüştür. GT’deki sözcük de bu şekilde gelişmiştir fakat ilk hece dışındaki ünlüler nedense art sıraya geçerek aykırılışmaya sebep olmuştur. *Teg* sözcüğünü değerlendirdiğimizde ise söz sonundaki /g/ düşmüş, sözcüğün ünlüsü de /e/ > /a/ şeklinde kalınlaşmıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük *teg şeklindedir. *Deyin* sözcüğü *deg* [ad] +(i)n [addan ad yapım eki] şeklindedir. *Nitekim* sözcüğü *ne+teg+kim* şeklinde üç sözcüğün birleşmesiyle oluşmuştur. bk. Tekin, 2023c, 348.

teg-

Orhun Türkçesi

teg-: “ulaşmak”

“Sü yorılım tideçi, unamañ. Ol sabıg eşidip sü yoritdım. Altun yışıg yolsuzun aşdım(ız). İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün katdımız; Bulçuka tañ öntürü tegdimiz.” (T 35).

teg-: “saldırmak”

“ölürteçik tir men. Tabgaç biridin yan teg; Kıtıań öñdin yan teg; ben yırıdańta yan tegeyin; Türk sir bodun yirinte idi yorımazun; usar idi yok kışalım,” (T 11).

Türkiye Türkçesi

değ- (I): “1. Aralık kalmayınca kadar birbirine yaklaşarak dokunmak. 2. Ulaşmak, erişmek. 3. İstenilen yere düşmek; rast gelmek, isabet etmek.” (TS, 2023).

değ- (II): “1. Herhangi bir değerde olmak. 2. Karşılık olmak. 3. Zevk veren şeyler hoşla gitmek. 4. Beğenilen bir durum taşımak. 5. Denk olmak.” (TS, 2023).

[teğmen]: “orduda rütbesi asteğmenle üsteğmen arasında olan, takım komutanlığı yapan subay; mülazım.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dəy- (I): “1. Dokunmak, temas etmek; elini vurmak, elini dokundurmak. 2. Ulaşarak, yetişerek bir şeye dokunmak, rastlayarak dokunmak. 3. Dokunmak, kötü tesir etmek, tahrif etmek. 4. “Gözə”, “gözünə”, “gözümə” sözleriyle: görünmek. 5. “Qulağa”, “qulağına”, “qulağıma” sözleriyle: duymak, kulaklarına ulaşmak. 6. “Yerə” sözüyle: düşmek, kendini yerde bulmak. 7. “Soyuq” sözüyle: soğuk almak, üşütmek, hastalanmak. 8. “Birbirinə” sözüyle: karışmak, karışıklık çıkarmak. 9. Bir yere uğramak, gitmek, bir yere veya birinin yanına kısa bir zaman için uğramak, gitmek. 10. “Köməyi”, “yardımı” vb. sözleriyle: yardım etmek, yardımcı olmak, yardımı dokunmak. 11. Gerekmek, gerektirmek, yaptığı işin manası olmak. // *Deyer* şeklinde: layıktır. // Bazen zıt anlamda kullanılır. 12. *Dəyib dolaşmaq* şeklinde: dokunmak, mâni olmak, sataşmak. 13. Bazı sözlere takılarak çeşitli ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

dəy- (II): “1. Olgun hâle gelmek, hamlığı, kelekliği gitmek. 2. Olgunlaşmak (çıban, yara).” (ATS, 2018).

dəy- (III): “1. Uğrayıp görmek; görmeye gitmek, görmeye gelmek, yoklamak; girmek; dönmek; girmek, koşarak girmek, dalmak; girip çıkmak, atlayarak girmek, sıçrayarak girmek. 2. Görmeye gelmek; gelip sormak; ziyaretine gelmek; yoklamak; ziyaret etmek.” (ATS, 2018).

dəy- (IV): “bir kıymette olmak, değeri ... olmak, fiyatı ... olmak; etmek; bedel olmak; mal olmak, çıkmak, gelmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

deg-: “1. Bir zat ikinci bir zat bilen galtaşmak. 2. Ok atylanda, daş zyňlanda we ş.m. nyşana ýa-da başga bir zada galtamak, baryp urulmak. 3. Galtaşyp, ýanaşyp tegmil galdyrmak, yz goýmak, ýokmak, ýokuşmak. 4. Gymmaty, ähmiýeti we ş.m. çekilen zähmete, azaba barabar bolmak, laýyk bolmak. 5. Azar bermek, ynjytmak. 6. Oýun etmek, bälçireşmek. 7. Bir ýere baryp, görüp geçmek. 8. Oňyn täsir etmek, keypiňi kök etmek, maza bermek. 9. Eliňe bir zat düşmek.” (TDDS, 2015). (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dî-: “değmek, dokunmak” (Özakdağ, 2019).

diy-: “değmek.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 388).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *değ-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, söz sonunda /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. Ayrıca *teğmen* sözcüğünde söz başı /t/ korunur. Söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. AT’de *dəy-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, söz sonunda da muhtemelen /g/ > /ğ/ > /y/ şeklinde akıcılaşma olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüsü genişlemiştir. TkmT’de *deg-* şeklindedir ve söz

başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. GT’de *diy-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, söz sonunda /g/ > /ğ/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. Söz sonundaki /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle sözcüğün ünlüsü /e/ > /i/ şeklinde daralmıştır. *Dī-* sözcüğünde de aynı durum olmuş, daha sonra /y/ sesi düşmüş ve sözcüğün ünlüsü /i/ şeklinde uzamıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük *teg- şeklindedir. *Teğmen* sözcüğü teğ- [eylem] -men [eylemden ad yapım eki] şeklinde, *dīdir-* sözcüğü diy- [eylem] -dir- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir.

tegi

Orhun Türkçesi

tegi: “dek, kadar”

“kop itdim. Ol amtı ańıg yok. Türk Kagan, Ötüken yış olursar ilte buń yok. İlgerü Şańtun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Töpütke kiçig tegmedim. Kurıgaru Yinçü ögüz” (KT G 3).

Türkiye Türkçesi

dek (I): “1. Bir işin, bir durumun sona erdiği zaman veya yer, kadar, değin.
2. Belirtilen zamanı, yeri vb.ni içine almayacak bir biçimde, kadar, değin.”
(TS, 2023).

[değin (I)]: “dek (I).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dək: “bir işin, bir durumun sona erdiği zaman veya yer, kadar, değin.”
(ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

[-dan / -den / -dak / -dek]: “-e kadar.” [yevinedan ‘evine kadar’] (Li, 2004, 474; İpek, 2009, 259).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tüm lehçelerde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Bizce bu sözcükler *degin* şeklinden gelişmiştir. Zamanla söz sonu /in/ hecesi düşmüştür. Bunun sonucunda söz sonunda /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuştur. Ayrıca AT’de sözcüğün ilk ünlüsü /e/ > /ə/ şeklinde genişlemiştir. TT’deki *değin* sözcüğünde söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. GT’de sözcük artık enklitik hâlinedir ve sözcüğün ünlüsü uyuma girmiştir. -*dan* / -*den* şekli büzülme sonucu *degin* > -*den* şeklinde gelişmiş, -*dak* / -*dek* şekli hece düşmesi sonucu *degin* > -*dek* şeklinde gelişmiştir.

Şekil bilgisi

Tegi sözcüğü teg- [eylem] -i [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklindedir. Lehçelerdeki söz sonu /n/’li şekillerdeki +n, zarf yapan addan ad yapan ektir. TkmT için bk. *teg-*.

tegiş

Orhun Türkçesi

tegiş: “göğüs göğüse gelme”

“Köl Tigin azman akıg binip oplayu tegdi. Altı erig sançdı. Sü (t)egişinte (?) yitinç erig kılıçladı. İkinti Koşulgakda Ediz birle sünüşdümüz. Köl Tigin Az yagızın binip oplayu tegip bir erig sançdı;” (KT K 5).

Türkiye Türkçesi

değiş: “1. Değmek işi. 2. Değişim.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[dəyiş-düyüş]: “karşılıklı olarak değiştirme, mübadele, bir şeyi verip başka bir şey alma.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

değiş (I): “Degmek ýagdaýy.” (TDDS, 2015).

değiş (II): “1. Derýanyň kenaryny opuran ýeri. 2. Iki suw akabasynyň birleşýän, çatlyşýan ýeri. 3. Biri-birine degip duran.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dış: “1. Değişme, değış tokuş. 2. Vardiya değışmesi.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tüm sözcüklerde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca TT’de söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması, AT’de ilk hecede /e/ > /ə/ genişlemesi ve söz ortasında /g/ > /y/ akıcılaşması, GT’de muhtemelen önce söz ortasında /g/ > /ğ/ > /y/ akıcılaşması olmuş daha sonra /y/ sesinin daraltıcı etkisi ve ikinci hecedeki /i/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle ilk hecede /e/ > /i/ şeklinde daralma olmuş, daha sonra /y/ sesi düşmüş ve iki ünlü yan yana gelerek ünlü uzaması meydana gelmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük teg- [eylem] -(i)ş [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

tegme-

Orhun Türkçesi

tegme-: “ulaşmamak” (KT G 3).

Değerlendirme

Teg- [eylem] -me- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük, sözlüklerde geçmez. bk. *teg-*.

tegre

Orhun Türkçesi

tegre: “çevrede”

“Kiyik yiyü, tabışgan yiyü olurur ertimiz. Bodun boguzı tok erti. Yagımız tegre uçuk teg erti; biz es (t)eg ertimiz. Ança olurur erkli Oguzdıntın küreg kelti.” (T 8).

Türkiye Türkçesi

[değirmen]: “1. İçinde öğütme işi yapılan yer. 2. Kahve, buğday, nohut vb. taneleri öğüten araç veya alet.” (TS, 2023).

[devir-]: “1. Ayakta veya dik duran bir şeyi düşürmek, yatay duruma getirmek. 2. Bir yönetim organının veya başkanının yönetim gücünü zorla elinden almak. 3. Hepsini kısa sürede içip bitirmek. 4. Bir yana eğmek. 5.

Belli bir yaş dönemini geride bırakmak. 6. Bir kitabı başından sonuna kadar okuyup bitirmek.” (TS, 2023).

[devrim]: “1. Belli bir alanda hızlı, köklü ve nitelikli değişiklik. 2. İhtilal. 3. İnkılap.” (TS, 2023).

[teker]: “1. Tekerlek. 2. Tekerlek biçiminde olan. 3. Bir gök cisminin daire biçiminde görünen yüzeyi. 4. Cismin gökyüzü üzerindeki iz düşümü.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[dəyirman]: “1. İçinde öğütme işi yapılan yer. 2. Kahve, buğday, nohut vb. taneleri öğüten araç veya alet.” (ATS, 2018).

[diyirlek]: “ağır bir şeyi bir yerden başka bir yere götürebilmek için kullanılan ve onların altına konulan yuvarlak ağaç, boru parçası vb.” (ATS, 2018).

[təkər]: “1. Merkezde bulunan bir mil eksenini çevresinde dönebilir çember, tekerlek. 2. Tekerleğe benzeyen bir şey. 3. Canlı ifadelerde talih, kısmet, baht anlamında.” (ATS, 2018).

[təyər]: “teker.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[degirmen]: 1. Dänäni üwäp, ony un edýän daşyny el bilen aýlap işletmek üçin gural. 2. Däne üweýän kärhana we däne üwelyän jaý.” (TDDS, 2015).

degre: “ser. degre-daş.” (TDDS, 2015).

[degre-daş]: “daş-töwerek, töwerek, dört tarap, çar tarap, degre.” (TDDS, 2015).

[teker]: “ser. tigr 1.” (TDDS, 2015).

[tigr]: “1. Öz okunyň daşynda aýlanyp, bir zady herekete getirmek üçin hyzmat edýän tegelek enjam. 2. Daşyna ýüplük, sapak ýa-da başga bir zat

saralan tegek.. 3. Çarhy ayak bilen herekete getirilyän iki tigrli ulag. 4. Teker.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[teker]: “teker.” (GTS, 1991).

[dermen]: “değirmen.” (GTS, 1991).

[devir-]: “devirmek.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

OT’de *tegire* > *tegre* gelişiminde vurgusuz dar orta hece ünlüsü /i/ düşmüştür. Sözcük müstakil olarak TkmT’de görülür ve /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca aynı fiil gövdesinden gelerek TT’de *değirmen*, AT’de *dəyirman*, TkmT’de *degirmen* sözcükleri de vardır. Bu sözcüklerde OT’de düşen /i/ ünlüsü türemiştir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Bununla beraber TT’de söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması, AT’de /g/ > /ğ/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. GT’deki *dermen* sözcüğünde bu ses olayları dışında büzülme sonucu /gi/ hecesi düşmüştür. TT’de *devir-* ve *devrim*; GT’de *devir-* sözcüklerinde de söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, söz ortasında /g/ > /v/ sızıcılaşması olmuş ve *devir-* fiillerinde düşen ünlü varlığını korumuştur. Nitekim sözcük EUT’de *tevir-* şeklindedir. bk. Clauson, 1972, s. 443.

Lehçelerde bulunan *teker*, *təkər*, *təyar*, *tigir* gibi sözcüklerde söz başı /t/ varlığını korumuştur. *Diyirlek* sözcüğünde /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Bu sözcükler *tegre* kelimesindeki /r/ ve /e/ seslerinin göçüşmesiyle oluşmuş olabilir. Gülensoy *teker* < **tegir(mi)* [> *tekre > *teker* {/re/ > {/er/} göçüşmesi ile] açıklamasında bulunmuştur (2007, s. 875). Tietze, sözcüğü *tegrek* sözcüğüne bağlamıştır (2021f, s. 46).

Şekil bilgisi

Sevortyan, sözcüğün kökünü **teg-* olarak verir ve bu kökten gelişen sözcüklere örnek verir (1980, s. 172-173). Sözcük **teg-* [eylem] -(i)r- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] -e [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenebilir. *Değirmen* sözcüğü **değ-(i)r-* [eylem] -men [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. TT ve GT’de benzer anlamda *devre* sözcüğü de vardır fakat sözcükler Arapça *devre* sözcüğünden alıntıdır. AT’de aynı sözcük *dövrə* şeklindedir. Bununla beraber Arapçadan alıntı gösterilen *devir* sözcüğü Karaağaç’a göre Türkçeden verintidir (2021, s. 241-242).

tegür-

Orhun Türkçesi

tegür-: “ulaştırmak” (T 19).

Değerlendirme

**Teg-* [eylem] -(ü)r- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez. bk. *teg-*.

tegürme-

Orhun Türkçesi

tegürme-: “değdirmemek” (KT D 33).

Değerlendirme

**Teg-* [eylem] -(ü)r- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] -me- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez. bk. *teg-*.

telinme-**Orhun Türkçesi**

telinme-: “delinmemek”

“Ança kazganmış, itmiş ilimiz törümüz erti. Türk Oguz begleri, bodun, eşidin! Üze teñri basmasar, asra yir telinmeser Türk bodun, ilin törünin kim artatı [udaçı] (ert)[i]? [Türk bodun, ertin],” (KT D 22).

Türkiye Türkçesi

[delin-]: “1. Delme işi yapılmak. 2. Bir şeyde delik oluşmak. 3. Kurala uyulmamak, aykırı davranılmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[dəl-]: “1. Bir şeyle delik açmak, oymak. 2. Delip geçmek. 3. Ruhen incitmek, rahatsız etmek. 4. “bağrını”, “qəlbini”, “canını” sözleriyle: manen, ruhen incitmek, eziyet etmek.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

[del-]: “delmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme**Ses bilgisi**

Sözcüğün olumsuz hâli sözcüklerde geçmez fakat aynı fiilden gelen sözcükler TT, AT ve GT’de bulunur. Tüm sözcüklerde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, ayrıca AT’de sözcüğün ilk ünlüsü /e/ > /ə/ şeklinde genişlemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük tel- [eylem] -(i)n- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] -me- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenir.

teŋri teg

Orhun Türkçesi

teŋri teg: “semavi” (GT G 1).

Değerlendirme

Teŋri teg ifadesi ve *teŋri* ‘gök’ sözcüğü lehçelerde tespit edilememiştir. bk. *teg*.

ter

Orhun Türkçesi

ter: “ter”

“küntüz olurmatı kızıl kanım töküti; kara terim yügürti işig küçüg birtim ök.
Uzun yelmeg yeme ıt(t)ım ok.” (T 52).

Türkiye Türkçesi

ter: “derinin gözeneklerinden sızan, kendine özgü bir kokusu olan, yapışkan, renksiz, tuzlu sıvı; arak (I).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

tər (I): “1. Deri altındaki bezlerin salgıladığı renksiz, tuzlu ve kokulu sıvı. 2. Daha yüksek sıcaklığı olan hava ile temas edince eşyaların üzerinde meydana gelen ıslaklık.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

der: “deri asty mázlerinden çykýan dury suwuklyk, çyglyk.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ter: “ter.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de *tər* şeklindedir ve sözcüğün ünlüsü /e/ > /ə/ şeklinde genişlemiştir. TkmT’de *der* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *ter şeklindedir. ATS’de *tər* (I) sözcüğü için Farsça alıntı denmiş, ‘taze’ anlamındaki *tər* (II) için bir açıklama yapılmayarak Türkçe sayılmıştır. Bizce durum tam tersidir.

teyeň

Orhun Türkçesi

teyeň: “sincap”

“unça bodun saçın kulkakın (b)ıçdı. Edgü özlük atın, kara kişin, kök teyeňin sansız kelürüp kop kot(t)ı. (...)” (BK G 12).

Türkiye Türkçesi

değın (II): “sincap” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

tiyin: “kemiriciler *Rodentia* takımının sincapgiller *Sciuridae* ailesinden bir memeli türü. Uzunluğu 20, kuyruğu 20 cm., sırtı kırmızı külrengi ya da kırçilli, karnı beyazımsı renktedir. Kürkü çok değerlidir. Avrupa ve Kuzey Asya’da yaşayan bir türdür.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[teñne (I)]: “1. Ownuk kümüş pul. 2. Milli manadyň ýüzden bir bölegine deň bolýan ownuk pul, köpük.” (TDDS, 2015).

[teñne (II)]: “balygyň we ş.m. käbir jandarlaryň apbasy görnüşli beden örtügi, ýuka gabygy.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de yaşamaktadır. TT’de *değın (II)* şeklindedir. *Teyeň* > *değın* gelişiminde söz başı /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, ikinci hecede /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle /e/ > /i/ daralması, söz ortasında /y/ > /ğ/ sızıcılaşması, söz sonunda da /ŋ/ > /n/ dişsilleşmesi olmuştur. AT’de *tiyin* şeklindedir. Sözcüğün ünlüleri /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle /e/ > /i/ şeklinde daralmıştır. Ayrıca söz sonunda /ŋ/ > /n/ dişsilleşmesi olmuştur. TkmT’deki *teñne* sözcüğünün de bu sözcükten geliştiği kanısındayız. *Teyeň+*ge* > *teñke* ~ *teñge*¹⁸⁰ > *teñne* gelişiminde +*ge* eki eklenince sözcüğün /ye/ hecesi düşmüştür. *Teñge* > *teñne* gelişiminde de /ñ/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /g/ > /ñ/ genizsilleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Teyeň sözcüğün kökenini bilmiyoruz. bk. Eren, 2020, s. 133-134; Clauson, 1972, s. 569; Tietze, 2021f, s. 93; Doerfer, 1965, s. 667. TkmT’deki *teñne* sözcüğü *teyey* [ad] +*ge*

¹⁸⁰Doerfer, 1965, s. 591.

[addan ad yapım eki] şeklinde gelişmiş olmalıdır. bk. Doerfer, 1965, s. 591; Atanyázow, 2004, s. 342.

tez-

Orhun Türkçesi

tez-: “kaçmak”

“keçe keltimiz. Kelmiş alp tidi; tuymadı. Teñri, Umay, ıduk yir sub basa birti erinç. Neke tezer biz?” (T 38).

Azerbaycan Türkçesi

təz-: “ürkerek kaçışmak, kaçmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

tez-: “ürküp kaçmak, ürkmek.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük AT ve TkmT’de tespit edilebilmiştir. AT’de *təz-* şeklindedir. Sözcükte /e/ > /ə/ şeklinde ünlü genişlemesi olmuştur. TkmT’de sözcük ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **tez-* şeklindedir.

td-

Orhun Türkçesi

tıd-: “engel olmak”¹⁸¹

“Ança sakıntım: Közde yaş kelser tıda, köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım. Katıgdı sakıntım: İki şad ulayu iniygünüm, oğlanım, beglerim, bodunum közi kaşı yablak boltaçı tip sakıntım. Yogçı sıgıtçı Kıtān Tatabı bodun başlayu” (KT K 11).

Azerbaycan Türkçesi

[tiyi-]: “bir şeyin gerçekleşmesini veya yapılmasını önlemek.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Sözcük sadece AT’de tespit edilebilmiştir. *Tıd-* > *tiyi-* gelişiminde /d/ > /y/ akıcılılaşması olmuştur. Sözcüğün ilk ünlüsü daha eski zamanda incelendiği anlaşılıyor. bk. Tekin, 2020, s. 96. Söz sonundaki ses *-i-* eki olabilir.

tl

Orhun Türkçesi

tıl: “casus”

“Bu süg ilt tidi; kıyınıg köñlünçe ay, ben saña ne ayayın tidi; kelir erser körü kelür; kelmez erser tılıg sabıg alı olur tidi. Altun yışda olurtumuz.” (T 32).

Türkiye Türkçesi

¹⁸¹Kelime Clauson ve Berta tarafından *tлда* okunup ‘dilden’ şeklinde manalandırılmak istenmiştir. Bu, metindeki edebiliği ve paralelizmi bozar. Esasen metinde açıkça *tida* yazılmıştır. Bu konu hakkında bk. Tekin 2006:97. (Ercilasun, 2021a, s. 96).

dil (I): “1. Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ; tat alma organı. 2. İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan, uzlaşmaya dayalı olarak oluşturulmuş sesli veya görsel işaretler sistemi; lisan, zeban. 3. Bir çağa, bir gruba, bir yazara özgü söz dağarcığı ve söz dizimi. 4. Belli mesleklere özgü söz dağarcığı. 5. Düşünce ve duyguları bildirmeye yarayan herhangi bir anlatım aracı. 6. Birçok aletin uzun, yassı ve çoğu hareketli bölümleri. 7. Büyükbaş hayvanların haşlanıp pişirildikten sonra yenebilen dili. 8. Ayakkabı bağlarının ayağı rahatsız etmemesini sağlayan ve bağ altına rastlayan saya parçası. 9. Sorguya çekilmek için yakalanan tutsak. 10. Kıstak. 11. Makaraların ve bastıkların içine yerleştirilmiş olan, üzerinden geçirilen halatı istenilen yöne çevirmeye yarayan, çevresi oluklu, küçük döner tekerlek. 12. Bazı üflemeli çalgılarda titreşerek ses çıkaran ince metal yaprak. 13. Anahtar.” (TS, 2023).

[dılak]: “klitoris.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dil (I): “1. İnsan ve hayvanların ağızdaki organ. Gıdaları çiğneyip yutmaya, onların tadını bildirmeye, insanda konuşmaya yarayan organ. 2. İnsanlar arasında iletişim, anlaşma, birbirini anlama, birbiriyle fikir alışverişinde bulunmaya yarayan ses, söz ve gramer unsurlarını içine alan sistem. 3. Lehçe, şive anlamında. 4. Karakterik özellik taşıyan ifade tarzı; üslup. 5. Konuşma kabiliyeti. 6. Konuşma, konuşma tarzı. 7. Bir şeyi ifade veya izah eden ilgi vasıtası olan şey (ses vb.). 8. Çeşitli aletlerin, cihazların vb. uzanan ve genellikle hareketli parçası. 9. Müzik aletlerinde (piyano, akordeon vb.) ses çıkaran levhacık. 10. Denizin kara parçasının içine doğru uzanmış, üzeri düzlük, alçak kumlu kara parçası. 11. Harpte düşmanın durumunu öğrenmek için alınabilecek esir.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dil: “1. Oňurgaly haýwanlaryň we adamyň agyz boşlugynda ýerleşen we iýmiti çeynemäge, ýuwutmaga, mundan başga-da onuň tagamyny bilmäge kömek edýän agzasy. 2. Kâbir haýwanlaryň et görnüşinde peýdalanylýan

synasy. 3. Adamyň pikirini söz üsti bilen beýan etmäge hem-de sözleşiş seslerini emele getirmäge gatnaşýan beden agzasy. 4. Adamlaryň arasynda özara aragatnaşyk serişdesi bolup hyzmat edýän, belli bir ses we grammatik gurluşa eýe bolan söz arkaly pikiri aňlatmagyň ulgamy. 5. Gerekli maglumat almak maksady bilen tutulyp getirilen ýesir. 6. Sözleşiş haýsydyr bir häsiýetli alamatlara eýe bolan görnüşi; stil. 7. Sözleşiş kimdir birine, nämendir bir zada mahsus bolan häsiýetli usuly; hususy stil. 8. Sagatda, kompasda, kyblanamada we ş.m. gurallarda öz okunyň daşyndaýlanyp, wagty, tarapy, tizligi görkezýän inçeden uzynja demir diljagaz. 9. Gamyş tüýdügiň, gopuzuň we ş.m. ses çykarýan böleginiň ady. 10. Owaz, labyz.” (TDDS, 2015).

til (I): “1. Dil. 2. Telefon.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dil (I): “dil (organ).” (GTS, 1991).

dil (II): “dil (söz).” (GTS, 1991).

[talmaç]: “mütercim (dilmaç).” (GTS, 1991).

[tılmaç]: “bk. talmaç.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tıl sözcüğü tüm lehçelerde *dil* şeklindedir. Ayrıca TkmT’de *til* şekli de bulunur fakat sözcüğün ikinci anlamı bu sözcükle ilgili değildir. *Tıl* > *dil* gelişiminde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca *tıl* > *til*, *dil* sözcüklerinde söz ortasında /ı/ > /i/ incelenmesi olmuştur. Bununla beraber aynı kökten gelişen farklı sözcüklerde bu incelenmenin olmadığı da görülür. TT’de *dılak* sözcüğünde sadece söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. GT’deki *tılmaç* sözcüğündeki *tıl*, ses özelliklerini korumuştur.

Talmaç sözcüğünde ise *til* sözcüğüne eklenen *+maç* ekindeki /a/ ünlüsü gerileyici ünlü benzeşmesiyle ilk hecede /ɨ/ > /a/ genişlemesine sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

“Brockelmann’a göre (OGM 72. §) *ti-* ‘demek’ kökünden geldiği anlaşılıyor: *ti-* + *-l* eki. Brockelmann, ince sıradan bir kökten gelen bu türevin kalın sıraya geçmesini art damaksıl *l*’ye bağlamıştır. Onun bu açıklamasını Ligeti (TörK 230) de benimsemiştir.” (Eren, 2020, s. 139-140). Gülensoy, *DLT*’de *til* ve *til* sözcüklerinin farklı olması gerektiğini belirmiş, *til* ‘organ’ı, *til* ise ‘söz’ü anlattığı gerekçesiyle “*til* < **ti-l* olabilir ama *til* < ? **ti-l* olabilir mi?” sorusunu sormuştur (2007, s. 283-284). *DLT*’de sözcük ince ünlülü değil, kalın ünlülü okunmuştur. bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018. Bizce sözcükler aynı yapıdadır fakat anlam ilişkisi olmasına rağmen farklı anlamlarda da kullanılmışlardır.

TT’deki *dılak* sözcüğü *dıl* [ad] +*ak* [addan ad yapım eki] şeklinde, GT’deki *talmaç* ve *tilmaç* sözcükleri *tıl* [ad] +*maç* [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Eren, *dilmaç*’ın *til* (> *til* > *dil*) gibi bir isim kökünden gelmesinin düşündürücü olduğunu söylemiştir (2020, s. 140).

tıŋla-

Orhun Türkçesi

tıŋla-: “dinlemek”

“Tokuz Oguz begleri, bodunı! Bu sabımın edgüti eşid, katıgdı *tıŋla!* İlgerü kün togsık(k)a, birigerü kün ortusuŋaru, kurıgaru kün batsıkıŋa, yırıgaru tün ortusuŋaru, anta içreki bo[dun kop maŋa körür.] (Bunça bodun)” (KT G 2).

Türkiye Türkçesi

dinle-: “1. İşitmek için kulak vermek. 2. Birinin sözünü, öğüdünü kabul edip gereğince davranmak. 3. Kulakla veya dinleme aletiyle hastayı muayene etmek. 4. Uymak, baş eğmek, itaat etmek.” (TS, 2023).

[tɪn]: “tınlayan şeyin çıkardığı ses, tınlama sesi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[dɪn-dɪn]: “madenî şeylerin çıkardığı ses.” (ATS, 2018).

dinlə-: “1. İşitmek için kulak vermek. 2. Bakmak, müzakere etmek. 3. Birinin tavsiyesini, lafını, ricasını dinlemek, onu yapmak.” (ATS, 2018).

[tɪn-tɪn]: “burundan çıkarılan nazal sesle telaffuz şekli.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

diňle-: “1. Gulak salmak, üns bilen eşitmek. 2. Biriniň aýdan sözlerine gulak salmak, beren maslahatyny almak.” (TDDS, 2015).

[tiňňirde-]: “ser. tyňňyrdamak.” (TDDS, 2015).

[tyňňyrda-]: “kirşine kakylan dutardan tyrňyldyly ses çykmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[dingil]: “dingil.” (GTS, 1991).

[tɪŋɪrda-]: “tɪŋɪrdamak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tıŋla- sözcüğü TT’de *dinle-* AT’de *dinlə-* TkmT’de *diňle-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, sözcüklerin ünlüleri de ön sıraya geçmiştir. Ayrıca TT ve

AT'de söz ortasında /ŋ/ > /n/ dişsilleşmesi olmuştur. Bununla beraber sözcüğün kökü TT'de *tn*, AT'de *tn-tn*, GT'de *tngır-* sözcüklerinde /t/ ve /ı/ seslerini korumuş, sözcüklerde /ŋ/ > /n/ dişsilleşmesi olmuştur. AT'de *dın-dın* sözcüğünde söz başı /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, söz sonunda /ŋ/ > /n/ dişsilleşmesi olmuştur. TkmT'de *tiññirde-* sözcüğünde /ı/ > /i/ incilmesi olmuştur. *Tyññyrda-* sözcüğünün kökü ses özelliklerini korumuştur. Aslında bu sözcükler *tyñgyrda-* sözcüğünden gelişmiştir. Söz ortasındaki /ñ/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle /g/ > /ñ/ genizsilleşmesine sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Tıñla- sözcüğü *tıñ* [ad (yansıma ses)] +*la-* [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. Gülensoy, sözcüğü *tī* 'yansıma' +*n+la-* şeklinde değerlendirmiştir (2007, s. 893). *Tiññirde-*, *tyññyrda-* sözcükleri *tyñ* [ad (yansıma ses)] +*gyr+* [addan ad yapım eki] +*da-* [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. *Dingil* sözcüğü ise *tıñ* > *ding* [ad (yansıma ses)] +*(i)l* [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

*ti-*¹⁸²

Orhun Türkçesi

ti-: "demek"

"Sü yorılım tideçi, unamañ. Ol sabıg eşidip sü yoritdım. Altun yışıg yolsuzun aşdım(ız). İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün katdımız; Bulçuka tañ öntürü tegdimiz." (T 35).

Türkiye Türkçesi

de- (I): "1. Söylemek, söz söylemek; eyitmek. 2. Ad vermek. 3. Bir dilde karşılığı olmak. 4. Herhangi bir ses çıkarmak. 5. Herhangi bir kaniya,

¹⁸²AnaT: *tē-* 'demek' (Tekin, 2022, s. 187).

yargıya varmak. 6. ... diye düşünmek. 7. Erişmek. 8. Bir işe kalkışmak, yeltenmek. 9. Saymak, kabul etmek.” (TS, 2023).

[diye]: 1. Adında. 2. Birlikte kullanıldığı kelime veya kelime grubunu “diyerek” anlamıyla fiile bağlayan bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

de- (I): “1. Bir düşünceyi sözlü olarak ifade etmek, söylemek, bildirmek. 2. Bir düşünceyi yazılı olarak ifade etmek, bildirmek, yazmak. 3. Nakletmek, rivayet etmek. 4. Sohbet etmek, laf açmak, konuşmak. 5. Haber vermek, söylemek, bildirmek. 6. Emretmek, buyruk vermek, talimat vermek. 7. Nazma çekme, şiirleştirmek. 8. Makamla söylemek, çağırmak (türkü vb.). 9. Adlandırmak, isimlendirmek, ad vermek. 10. Anlam vermek. 11. İspat etmek, ifade etmek, göstermek. 12. “Ders” kelimesiyle beraber öğretmenlik yapmak. 13. “Deyəcə́k” şeklinde: söylemesi, bildirmesi, haber vermesi gereken. 14. Şahıs ekleriyle kullanıldığında konu edilen isim anlamında: dediyim, dediyin, dediyi. 15. “Bir bir” sözü ile: teker teker, teferruatıyla, peş peşe hepsini söylemek, bildirmek. 16. “Deməkdi(r)” şeklinde: iki şeyi aynileştirme anlamında kullanılır. 17. İstikamet bildirir. 18. Nazarı itibara alarak, hesap ederek, göz önüne alarak. 19. “Durmaq” sözü ile beraber: devamlı tekrar etmek, söylemek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

diý- (I): “1. Birine bir zat aýtmak, bir zat habar bermek. 2. Hasap etmek, hasaplamak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

de-: “demek, söylemek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de de- şeklindedir. *Ti-* > *de-* gelişiminde söz sonunda /i/ > /e/ genişlemesi olmuştur. TkmT’de *diy* şeklindedir ve sözcükte diftonglaşma olmuştur. Bu da sözcüğün aslında uzun ünlülü olduğuna işaret eder. Ayrıca tüm sözcüklerde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TT’de diye sözcüğünde /y/ sesinin inceltici etkisiyle ilk hecede /e/ > /i/ incilmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Ti- sözcüğü kök hâlinindedir. *Diye* sözcüğü de- [eylem] -y- [yardımcı ses] -e [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenir.

tigin

Orhun Türkçesi

tigin: “bir ünvan, tigin, şehzade (bk. Köl Tigin, Yollug Tigin, Toņa Tigin)”

“kagan uçdukda özüm sekiz yaşda kaltım. Ol törüde üze eçim kagan olurtı. Olurupan Türk bodunug yiçe itdi, yiçe igit(t)i. Çıgañıg bay kıltı; azıg üküş kıltı. Eçim kagan olurtuk[d]a özüm tigin erk ? (...) iy ? (... ...) Tenrı (yarlıkaduk üçün)” (BK D 14).

Türkiye Türkçesi

tekin (II): “eski Türklerde bir babanın taşınmaz mallarının mirasçısı olan en küçük oğlu.” (TS, 2023).

Türkmen Türkçesi

tegīn: “han maşgalalarynyň kiçi wekillerine berilýän dereje, at.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve TkmT’de tespit edilebilmiştir. TT’de sözcüğün ilk ünlüsü /i/ > /e/ şeklinde genişlemiş, söz ortasında da /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuştur. TkmT’de de ilk hecede /i/ > /e/ genişlemesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ikinci ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökünü veya kökenini bilmiyoruz. Talat Tekin, sözcüğü yabancı kökenli saymıştır (2023c, s. 292). Gülensoy, *tägi* ‘*akraba’ (EUTS, 230) +n şeklinde değerlendirip Moğolca *çigin*: *odçigin* ‘ateş prensi’ sözcüğüyle karşılaştırmıştır (2007, s. 876). Stachowski, Kotwicz (1948, s. 189)’ten hareketle Türkçe *tegin* sözcüğünün Moğolcaya geçtiğini ve çokluk şeklini alıp Moğolcadan Orta Türkçeye *tigit*, sonra ise modern Türk dillerine *ğigit* (> *yigit*) biçiminde geçtiğini ifade etmiştir (2011, s. 63). Poppe ise bunu şüpheli bulur ve Türkçede *t’nin c veya y’ye asla dönüşmediğini belirtir (2008, s. 97). Bizce de böyle bir gelişim mümkün değildir ve *yigit* sözcüğüyle *tigin*, *tigit* sözcükleri kökteş değildir.

tik-

Orhun Türkçesi

tik-: “dikmek”

“bunta urtum. Neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum; añar körü bilij! Türk amtı bodun begler, bödke, körügme begler gü yañıltaçı siz? Men beñgü taş tikdim. Tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizet(t)im. Meniñ sabımın sımadı;” (KT G 11).

Türkiye Türkçesi

dik- (I): “1. Bir cismi dik olarak durdurmak. 2. Yetiştirmek için bir bitkiyi toprağa yerleştirmek. 3. Bardak, kadeh, testi vb. kapların içindekini bir çırpıda, bir solukta içmek. 4. Beklemek için birini bir şeyin başına getirmek. 5. Top, taş vb.ni dikine havaya atmak. 6. Yapı kurmak, inşa etmek. 7. Top vb.ni oyun alanında belirli bir yere koymak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dik- (I): “yetiştirmek için bitkiyi (ağaç, fidan vs.) toprağa yerleştirmek.” (ATS, 2018).

dik- (II): “Gözünü” kelimesi ile birlikte kullanıldığında, bakışlarını ayırmadan bakmak, dikkatle bakmak.” (ATS, 2018).

tik- (I): “1. Taş, kerpiç, tuğla vb. ile bina, duvar vb. yapmak, inşa etmek. 2. Kurmak, yapmak, hazırlamak (yuva). 3. Tayin etmek, getirmek, (örnek: *padşah tikmək* Padişah yapmak, padişah olmasını sağlamak.)” (ATS, 2018).

[tikan]: “1. Bazı bitkilerde ve hayvanlarda bulunan sivri uçlu batıcı çıkıntı, diken, *spina, acantha, murex*. 2. Dikenli bitki, devedikeni. 3. Bir şeyin sivri, batıcı ucu. 4. Bazı hayvanların vücudunu örten iğne şeklindeki tüylerinden her biri. 5. Ucu sivri balık kemiği, balık kılçığı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dik-: “1. Bir zadyň düýbünü ýere gömmek, dik oturtmak. 2. Gurmak, salmak, galdyrmak. 3. Dikilgazyk etmek, sömeltmek. 4. Gönülöp tutmak, çenemek, gezemek. 5. Çümdürmek, sokmak.” (TDDS, 2015).

[tiken]: “ýandagyň, demirtikeniň, bägülň we ş.m. ösümlikleriň ýa-da agajyň ujy inçejik, ýitiye ösüntgisi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dik- (I): “1. Dikmek (elbise vs.). 2. Fidan dikmek.” (GTS, 1991).

dik- (II): “dikmek; bina inşa etmek; yükseltmek.” (GTS, 1991).

[tiken]: “diken.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tik- fiili tüm lehçelerde *dik-* şekline gelerek söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesine uğramıştır. Ayrıca AT’de *tik-* şeklinde ses özelliklerini koruduğu da görülür. Bu sözcükten türemiş olabilecek AT’de *tikan*, TkmT ve GT’de *tiken* sözcüklerinde de *tik-* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. AT’deki *tikan* sözcüğünün ikinci ünlüsünün kalın olması sözcükte aykırılışmaya sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Gülensoy, *dik-* fiilinin kökünü **t̃* olarak açıklamıştır (2007, s. 282). Bu durumda -k- eki eylemden eylem yapan pekiştirme ekidir. *Diken* sözcüğünü ise *tik+[k](e/ä)n* ‘saplanan şey’ olarak değerlendirmiştir (2007, s. 283). Eren ise sözcüğü *tik-* + *-ken* şeklinde açıklamıştır (2020, s. 139). *Diken* adı diğer Türk lehçelerinde daha çok söz başı /t/li, *dik* adı ise daha çok /d/li olduğunu hesaba katarak biz de sözcüğün *dik-* fiilinden -*ken* [eylemden ad yapım eki] şeklinde geliştiğini düşünüyoruz. Ayrıca lehçelerde ‘iğne ile dikmek’ anlamında *dik-* fiili de vardır. Bu fiilin başka bir *tik-* fiilinden geldiğini düşünüyoruz. Bu bakımdan GT’deki *dik-* (I) fiilinin ilk anlamı bu sözcükle ilgili değildir.

tile-

Orhun Türkçesi

tile-: “istemek”

“(İlk Kırkızk)a sü(les)er yig ermiş tidim. Kögmen yolu bir ermiş. Tumiş tiyin eşidip bu yolun yorisar yaramaçı tidim. Yırçı tiledim. Çölgi Az eri bultum.” (T 23).

Türkiye Türkçesi

dile-: “1. Birinden bir şeyin yapılmasını istemek; rica etmek. 2. Bir şeyin gerçekleşmesini veya olmasını istemek; arzu etmek. 3. Biri için dilekte bulunmak. 4. Kendi düşünce, görüş ve isteğini yapmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dilə-: “1. Birinden bir şeyin yapılmasını istemek, arzu etmek. 2. Talep etmek, rica etmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dile-: “1. Birinden bir zat bermegini haýyş edip, ýüz tutmak, dileg salmak. 2. Alladan isleg-arzuwlaryň amala aşmagyny soramak, haýyş etmek. 3. Bir zat satyn aljak bolanyňda bahalaşmak, öz kesgiltän bahaňy aýdyp, şol nyrhdan satmagyny soramak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[dilen-]: “dilenmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde *dile-* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. GT’de sözcük müstakil olarak bulunmasa da *dilen-* fiilinde görülür.

Şekil bilgisi

Sözcük *ti- [eylem] -l [eylemden ad yapım eki] +e- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. GT'deki *dilen-* fiili de dile- fiiline gelen *-n-* [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] ekiyle oluşmuştur.

timag (?)

Orhun Türkçesi

timag (?): “bağlılık (?)”¹⁸³

“ertiñü *timag* ? (itdi.....T)ürk beglerin, bodunun ertiñü *timag* ? itdi, ögd(i...) kañım kagan (ü)ç(ün) ağır taşığ, yogun ıg Türk begler, bodun it(di), yar(atdı, kel)ürti. Özüme bunça (...).” (BK G 15).

Türkmen Türkçesi

*tumāk: “ulumsy, gopbamsy, özünü hondanbärsi saýýan.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Tekin, sözcüğü önce *ti mag* şeklinde iki kelime hâlinde okuduğunu fakat artık vazgeçtiğini, *timag* (< *timag*) şeklinde okumanın daha olacağını ifade ederek sözcüğe ‘gurur, vakar, şeref’ anlamlarını vermiştir (2020, s. 116). Ölmez ise Talat Tekin’den kişisel olarak edindiği bilgiye göre Tekin’in *mag* sözcüğünün Moğolca olduğunu düşündüğünü ve ‘alkış, övgü’ anlamlarını verdiğini ifade etmiştir (1999, s. 63). Tekin, *ti mag* okuduğu sözcüğün *ti* kelimesine ‘sürekli olarak, uzun süre’ anlamlarını vermiştir (2016, s. 310). Ayrıca Tekin, TkmT’de *tumaklı* kelimesinin ‘mağrur, gururlu’ anlamlarının olduğunu ifade ederek *timag* sözcüğüyle ilişki kurmuştur (2020, s. 116). Biz TDDS’de *tumaklı* sözcüğünü bulamadık fakat sözcüğün ekleşmemiş şekli olarak düşündüğümüz *tumāk* sözcüğünü tespit ettik. Bu bakımdan sözcükleri aynı kabul

¹⁸³Bağlama uygun olarak ‘bağlılık’ anlamını verdiğim *timag* kelimesi çözülebilmemiş değildir. Kelime için bk. Ölmez 1999: 63, 64; Tekin 2006: 115-116; Ercilasun, 2021a, s. 133).

ettiğimizde *timag* > *tumāk* gelişiminde ilk hecede kalınlaşma ve yuvarlaklaşma, söz sonunda ötümsüzleşme olmuştur. *Mag* sözcüğünü de Moğolca kabul ettiğimizde *ti* + *mag* > *tu* + *māk* birleşik sözcüktür. Fakat bu gelişimin doğru olduğundan emin değiliz.

*tir*¹⁸⁴

Orhun Türkçesi

tir:- “derlemek, toplamak”

“yok çıgañ bodunug kop kubratdım; çıgañ bodunug bay kıltım, az bodunug üküş kıltım. Azu, bu sabımda igid bar gu? Türk begler, bodun, bunu eşidiñ! Türk bodun, tirip il tutsıkiñın bunta urtum. Yañılıp ölsikiñin yeme” (KT G 10).

Türkiye Türkçesi

der:- “bir araya getirmek, toplamak.” (TS, 2023).

[devşir-]: “1. Bir araya getirmek, derlemek; toplamak. 2. Katlamak, düzgün duruma getirmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dər:- “1. Meyve, içek vb. birer birer koparmak, toplamak. 2. Çorap, kilim vb. olan yırtık yerleri onarmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

tir:- “ser. ýygmak.” (TDDS, 2015).

[ýyg-]: “1. Ýygym işlerini geçirmek, ýygnap hasylyny almak. 2. Gözlöp tapyp almak, üýşürmek. 3. Mal, mülk, pul we ş.m. zatlary ýygnamak,

¹⁸⁴AnaT: *tēr*- ‘dermek, toplamak’ (Tekin, 2022, s. 187).

toplamak. 4. Ýygym almak. Ýygymyny ýygmak. 5. Saklamak; erkine goýbermezlik.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[dernek]: “1. Toplantı, sohbet toplantısı. 2. Dernek, cemiyet.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tir- sözcüğü TT’de *der-*, AT’de *dər-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, ayrıca sözcüğün ünlüsü /i/ > /e/, /ə/ şeklinde genişlemiştir. TkmT’de *tîr-* şeklinde uzun ünlülüdür. GT’de sözcük müstakil olarak bulunmasa da *dernek* sözcüğünün kökünde görülür ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, sözcüğün ünlüsü de /i/ > /e/ şeklinde genişlemiştir. TT’de *devşir-* fiili *derşir-* fiilinden aykırılaşıma sonucu oluşmuştur. Bu bakımdan söz ortasında /r/ > /v/ sızıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **tir-* şeklindedir. *Dernek* sözcüğü *der-* [eylem] -(i)n- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] +ek [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. *Devşir-* fiilini Demir ve Yılmaz, *derşür-* fiilinden (2018, s. 94), Gülensoy ise *tegşür-* fiilinden getirmiş, “*devişir-* > *devşir-* (-r-ş- > -ş-r- olmuştur. < *derşür-* fiilini varyantı. /v/ türemedir)” demiştir (2007, s. 280). Aslında fiilin anlamına baktığımızda ilk anlam *der-* fiiline, ikinci anlam *devir-* fiiline gider. Dolayısıyla bu sözcükte *tir-* ve *teg-* fiil kökleri birleştirilmiştir.

*tirgür*¹⁸⁵

Orhun Türkçesi

¹⁸⁵Kökü AnaT’de *tîr-* şeklindedir (Tekin, 2022, s. 188).

tirgür-: “diriltmek” (KT D 29).

Değerlendirme

Tir- [eylem] -gür- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez fakat aynı kökten türeyen sözcükler vardır. bk. *tirig*.

*tirig*¹⁸⁶

Orhun Türkçesi

tirig: “sağ, diri, hayatta”

“Bunça bitig bitigme Köl Tigin atısı Yol(l)ug Tigin; bitidim. Yigirmi kün olurup bu taşka, bu tamka kop Yol(l)ug Tigin; bitidim. İgar oğlanıñızda, taygunuñızda yigdi igidür ertigiz; uça bardıgız. Teñri(de) tirigdekiçe (...)” (KT GD).

Türkiye Türkçesi

diri: “1. Canlı, ölü karşıtı. 2. Güçlü olan; zinde. 3. Solmamış, pörsümemiş. 4. Gereği kadar pişmemiş.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

diri: 1. Canlı, yaşayan. 2. Kafası kesilmemiş, henüz canlı olan. 3. İyi pişmemiş; çiğ. 4. Sert, deriyi tahriş eden (kumaş). 5. Kuvvetli, çevik, kıvrak, becerikli. 6. Canlı, güçlü. 7. Canlı, düzgün ifadeli.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

¹⁸⁶Kökü AnaT’de *tîr-* şeklindedir (Tekin, 2022, s. 188).

d̄iri: “1. Janly, öli bolmadyk, öli däl. 2. Owradylmadyk, üwelmedik, bitin. 3. Tüýs, edil, misli, bütünleý. 4. Bişip ýetişmedik, çala ýumşan.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

diri (I): “1. Diri. 2. Atılğan, uyanık; kuvvetli.” (GTS, 1991).

diri (II): “*diri* (temiz).” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *diri*, TkmT’de *d̄iri* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, söz sonunda da /g/ sesi düşmüştür. Ayrıca TkmT’de sözcüğün ilk ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *tir-* [eylem] *-(i)g* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

tiril- (I)

Orhun Türkçesi

tiril- (I): “toplanmak, derilmek”

“Üç küreg kişi kelti, sabı bir: Kaganı sü taşıkdı; On Ok süsi kalısız taşıkdı tir; Yarış yazıda tirilelim timiş. Ol sabıg eşidip kagangaru ol sabıg ıt(t)ım. Kanta yan sabıg yana” (T 33).

Türkiye Türkçesi

deril-: “derme işine konu olmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dəril-: “1. Toplanmaq, toplaşmaq; yığılmaq; birikmək, yolculuk hazırlığı etmək. 2. Koparılmək, kurtulmaq; tutunamayıp düşmək; uçmaq.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

tīril-: “ser. ýygylmak.” (TDDS, 2015).

[ýygyl-]: “1. Hasyly alynmak. 2. Toplanmak, üýşmek, ýygnanmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[dernek]: “1. Toplantı, sohbet toplantısı. 2. Dernek, cemiyet.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *deril-*, AT’de *dəril-* şeklindedir. Sözcüklerde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, ayrıca ilk ünlü /i/ > /e/, /ə/ şeklinde genişlemiştir. TkmT’de sözcük *tīril-* şeklindedir ve ilk ünlüsü uzundur. GT’de sözcük müstakil olarak bulunmaz fakat aynı kökten türeyen *dernek* sözcüğü vardır. Değerlendirme için bk. *tir-* maddesi.

Şekil bilgisi

Sözcük *tir-* [eylem] -(i)l- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir.

tiril- (II)¹⁸⁷

¹⁸⁷Kökü AnaT’de *tīr-* şeklindedir (Tekin, 2022, s. 188).

Orhun Türkçesi

tiril- (II): “dirilmek”

“boltaçı erti. Oza yaña keligme süsin agıt(t)ım. Üküş ölteçi anta tirilti. Anta Toŋra yılpagutı bir oğuşug Toŋa Tigin yog[ınta] egire tokıdım. Törtünç Ezgenti Kadazda süñüşdüm; süsin anta sançdım, yabırdım. (...)ma Amgı korgan kışladukda yut boltı. Yazıŋa” (BK D 31).

Türkiye Türkçesi

diril-: “1. Güçlenip canlanmak. 2. Bitki solmuş, pörsümüş durumdayken yeniden canlılık kazanmak, diri duruma gelmek. 3. Hasta yeniden sağlığını kazanmak, iyileşmek. 4. Öldüğü sanılan şey canlanmak. 5. Yeniden etkin olmak, geçerli duruma gelmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

diril-: “1. Canlanmak, kendine gelmek; gücü, kuvveti, cesareti geri dönmek. 2. Dinî tasavvurlarda: ölü hâlimden canlı hâle gelmek, yeniden canlanmak, ruhu kendine dönmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

direl- (I): “1. Jan gelmek, jan girmek, janlanmak (janly zat hakda). 2. Öňki katdyna gelmek, öňki derejesine ýetmek, dikelmek. 3. Bir işi ýerine ýetirmekde ayak üstüne galmak, ruhlanmak, janlanmak, dirniklenmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

diril-: “dirilmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *diril-* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *dîrel-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, ikinci hecede de /i/ > /e/ genişlemesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ilk ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *tir-* [eylem] *-(i)l-* [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir.

tirkiş

Orhun Türkçesi

tirkiş: “bk. arkış *tirkiş*”

“Ol yirgerü barsar Türk bodun, ölteçi sen. Ötüken yir olurup arkış *tirkiş* ısar neñ buñug yok. Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen. Türk bodun, tok, arkuk sen; açsık tosık ömez sen. Bir todsar açsık ömez sen. Antağın” (KT G 8).

Türkmen Türkçesi

tirkiş (I): “boýunturuga geýdirilip, tirkeg üçin ulanylýan ýüp.” (TDDS, 2015).

tirkiş (II): “1. Biri-biriniň yzyna tirkelen düýeler. 2. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Tirkiş sözcüğü sadece TkmT’de *tirkiş* (I) ve *tirkiş* (II) şeklinde görülür. Sözcük ses özelliklerini korumuştur. Diğer lehçelerde de sözcüğün kökü vardır. bk. *tir-* maddesi.

Sözcük tir- [eylem] -k- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] -(i)ş [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

tiyin

Orhun Türkçesi

tiyin: “diye” (KT D 11).

Değerlendirme

Tekin sözcüğü ti- [eylem] -yin [ekli eylem zarfı] olarak açıklamıştır (2016, s. 160-161). Sözcüğün kökü ve aynı kökten gelişen sözcükler lehçelerde bulunur. bk. *ti-* maddesi vb.

*tizlig*¹⁸⁸

Orhun Türkçesi

tizlig: “dizli, güçlü”

“Tört buluñ kop yağı ermiş. Sü sülepen tört buluñdaki bodunug kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü Kadırkan yışka tegi, kirü Temir Kapıgka tegi konturmuş. İkin ara” (KT D 2).

Türkiye Türkçesi

[diz]: “1. Kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer. 2. Oturulduğunda uyluğun üst yanı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

---

¹⁸⁸Kökü AnaT’de *tž* ‘diz’ şeklindedir (Tekin, 2022, s. 188).

[diz]: “1. Bacak ile baldır kemiklerinin bağlanama yeri, bükülen yeri. 2. Pantolonun ayağın aynı kısmını örten bölümü. 3. Ayağın diz kapağından buta kadar olan kısmı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[d̄yz]: “but süñki bilen injik süñküni birleşdirýän bogun.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[diz]: “diz.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tizlig sözcüğü lehçelerde müstakil olarak bulunmaz fakat bu sözcüğün kökü vardır. TT, AT ve GT’de *diz* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *d̄yz* şeklindedir. Sözcükte söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, sözcüğün ünlüsü de /i/ > /y/ şeklinde kalınlaşmıştır. Ayrıca TkmT’de sözcük uzun ünlülüdür.

Şekil bilgisi

Sözcük *tiz* [ad] + *lig* [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

tod-

Orhun Türkçesi

tod-: “doymak”

“Ol yirgerü barsar Türk bodun, ölteçi sen. Ötüken yir olurup arkış tirkış ısar neñ buñug yok. Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen. Türk bodun, tok, arkuk sen; āçsık tosık ömez sen. Bir todsar āçsık ömez sen. Antağın” (KT G 8).

Türkiye Türkçesi

doy-: “1. İsteği kalmayınca kadar yemek, yeteri kadar yemiş olmak, açlığı kalmamak; doyunmak. 2. Bir gereksinimini yeteri kadar karşılamak. 3. Yeter bulmak, kanmak, tatmin olmak. 4. Kanmak.” (TS, 2023).

[tok]: “1. Açlığını gidermiş, doymuş, aç karşıtı. 2. Sık ve kalın dokunmuş (kumaş). 3. Kalın ve gür (ses). 4. Sevgi, sevecenlik, başarı, para, mal vb. şeyleri elde etmiş ve bunlara kavuşmuş olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

doy-: “1. Yemeğe olan ihtiyacı ortadan kalkmak, yeterince yemek, tok hâle gelmek, açlık giderilmek. 2. Kendi içinde bol miktarda başka bir maddeyi eritmek, emmek. 3. Bıkmak, usanmak; soğumak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

doý-: “1. Ýeterlik naharlanmak, nahardan bolýançaň iýmek; ýeterlik iýmittenip bilmek. 2. Bikanun ýol bilen pul gazanyp, baý bolmak, köp zat edinmek, baýlaşmak. 3. Mähriň ganmak, lezzet almak, kanagatlanmak. 4. Bizar bolmak, irmek, halys ýadamak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

doy-: “doymak.” (GTS, 1991).

[tok (II)]: “tok, doyun.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tod- sözcüğü tüm lehçelerde *doy-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, söz sonunda /d/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. Ayrıca TT ve GT’de aynı kökten gelen *tok* sözcüğü de bulunur. Bu sözcükte söz başı /t/ sesi korunmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük to- [eylem] -d- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenir. *Tok* sözcüğü ise to- [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] şeklindedir.

tog-

Orhun Türkçesi

tog-: “(dağ, tepe) aşmak”

“yaşıña Kırkız tapa süledimiz. Süñüg batımı karıg söküpen Kögmen yışığ toga yorıp Kırkız bodunug uda basdımız. Kaganın birle Soņa yışda süñüsdümüz. Köl Tigin Bayırkun(uñ) ak adgırıg” (KT D 35).

Türkiye Türkçesi

doğ-: “1. Dünyaya gelmek. 2. Güneş, Ay, yıldız ufuktan yükselerek görünmek. 3. Düşünce, hayal vb. zihinde birdenbire oluşmak. 4. Ortaya çıkmak, sonucu olmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

doğ (I): “1. Doğurmak; yavrulamak. 2. Çıkmak, görünmek. 3. Meydana çıkmak, ortaya çıkmak, oluşmak, üremek, ileri gelmek. 4. Anadan olmak, dünyaya gelmek.” (ATS, 2018).

doğ (II): “tavuk, kuş yumurta yapmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dog-: “1. Görünmek, peýda bolmak, çykmak (Gün, Aý we ş.m.). 2. Dünýä inmek, eneden bolmak, nesil döremek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dou-: “doğmak.” (Hünerli, 2019).

dū-: 1. Doğmak, dünyaya gelmek. 2. Güneşin doğması. 3. Meydana çıkmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *doğ-*, TkmT’de *dog-*, GT’de *dū-* şeklindedir. Tüm sözcüklerde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TT ve AT’de söz sonunda /g/ > /ğ/ sızıcılaşması meydana gelmiştir. GT’de sözcüğün ünlüsü /o/ > /u/ şeklinde daralmış, söz sonunda /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, sonra bu ünsüz düşmüş ve sözcüğün ünlüsü /u/ > /ū/ şeklinde uzamıştır. Ayrıca GT’de *dou-* şeklinde de görülür. Söz sonunda /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra bu ses düşmüştür. Bunun sonucunda sözcüğün ünlüsü uzamış fakat daha sonra sözcükte diftonglaşma meydana gelerek /u/ sesi türemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük **tog-* şeklindedir.

togsık

Orhun Türkçesi

togsık: “güneşin doğduğu yer, gün doğusu” (KT D 4).

Değerlendirme

Tog- [eylem] -sık [gelecek zaman sıfat-fiil eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz fakat sözcüğün kökü bulunur. bk. *tog-*.

tok

Orhun Türkçesi

tok: “tok; gözü tok, müstağni”

“Ol yirgerü barsar Türk bodun, ölteçi sen. Ötüken yir olurup arkış tirkış ısar neğ bunug yok. Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen. Türk bodun, tok, arkuk sen; āçsık tosık ömez sen. Bir todsar āçsık ömez sen. Antağın” (KT G 8).

Türkiye Türkçesi

tok: “1. Açlığını gidermiş, doymuş, aç karşıtı. 2. Sık ve kalın dokunmuş (kumaş). 3. Kalın ve gür (ses). 4. Sevgi, sevecenlik, başarı, para, mal vb. şeyleri elde etmiş ve bunlara kavuşmuş olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

tox (I): “1. Açlık hissetmeyen, yemek ihtiyacı duymayan, doymuş, tok. 2. Beslenmiş, yedirilmiş, beslenip şişmanlatılmış. 3. Zengin, güzel yaşayan. 4. Büyüklük taslayan, kibirli, herkese yüksekte bakan. 5. Bıkmış, usanmış.” (ATS, 2018).

tox (II): “renklerin önüne gelerek koyuluk anlamı verir, rengi açık olmayan.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dok: “1. Naharly, naharlanan, doýan. 2. Dänesi ýa-da maňzy doly, açmaňyz däl. 3. Bizar bolan, iren, doýan, doýgun. 4. Näme-de bolsa bir zatdan özüne gereğini alan, ýetiren. 5. Baý, barjamly.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

tok (II): “tok, doýgun.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *tok* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. AT’de *tox* şeklindedir ve söz sonunda /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuştur. TkmT’de söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca aynı kökten gelip farklı ses özellikleri gösteren sözcükler de vardır. bk. *tod-* maddesi.

Şekil bilgisi

Sözcük to- [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

tokı-

Orhun Türkçesi

tokı-: “(kılıç veya gürzle) vurmak”¹⁸⁹

“tokuz erig egire tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçünç Bul(çu)da Oguz birle sünüşdümüz. Köl Tigin Azman akıg binip tegdi, sançdı. Süsin sançdıımız, ilin altımız. Törtünç Çuş Başınta sünüşdümüz. Türk” (KT K 6).

Türkiye Türkçesi

doku-: “1. Tezgâhta ipliği, çözgü ve atkı durumunda kullanarak kumaş yapmak. 2. En ince noktalarına kadar özen göstererek, emek vererek ortaya çıkarmak. 3. Ağacın yemişlerini sıırıkla vurarak indirmek.” (TS, 2023).

[tokmak]: “1. Ağaçtan yapılmış iri çekiç. 2. Kapıya asılı duran ve kapıyı çalmaya yarayan, türlü biçimlerde metal parça. 3. Kapı kolu yerinde

¹⁸⁹Tekin’de (2006: 37) ve Berta çevirisinde (2010: 201) ‘dövdü’ kelimesi kullanılmıştır. Savaş sırasında düşman askerinin dövülmesi tuhaftır. Ergin’in ‘vurdu’ kelimesini kullanması (21. baskı: 27) doğru olmalıdır. Bence gürzle veya kılıçla vurmak söz konusudur (Ercilasun 2021a, 95).

bulunan ve kapıyı açmaya yarayan topuz. 4. Dibekte dövme işi için kullanılan ağaçtan araç. 5. Davul vb. vurmalı çalgıları çalmakta kullanılan ve çalgının bir parçası olan araç. 6. Toprağı düzeltmek, ezip sıkıştırmak için kullanılan, saplı, yassıca kütük parçası.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[toxmaq (I)]: 1. Ağaçtan yapılmış iri ve silindire benzeyen çekiç, şahmerdan. 2. Değnek, çomak, sopa. 3. Kapı çalmaya yarayan halka. 4. Ağaç çekiç, tahta tokmak, et dövmede kullanılan küçük ağaç tokmak.” (ATS, 2018).

[toxmaq (II)]: “elbiseyi, çamaşırı vb. suyun içinde döverek temizlemeye yarayan veya başka gayeler için kullanılan bir tarafı kalın ve yassı ağaç parçası, çamaşır tokmağı.” (ATS, 2018).

toxu-: “1. Tezgâh üzerinde muntazam sarılmış iplikler (eriş) arasından (argaç) iplikleri geçirmek suretiyle kumaş, halı vb. meydana getirmek, hazırlamak. // Aynı yolla kumaş üzerine nakış, resim işlemek. 2. Örmek. 3. *Özünü* kelimesi ile birlikte bk. *vurmaq* (20). 4. Uydurmak, kendinden çıkarmak. (ATS, 2018).

[toqquş]: “çatışma, karşılama, kapışma.” (ATS, 2018).

[vur- (I)]: “20. “Özünü, “özlerini”, “özümüzü” sözleri ile: sokulmak, girmek, bir şeyin içine dalmak, yönelmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

doka-: “erşiň içinden argaç geçirip, darak bilen kakmak arkaly mata, haly we ş.m. öndürmek.” (TDDS, 2015).

[tokmak]: “1. Bugdaý, arpa başlaryny we ş.m. döwmek üçin ulanylýan sokudaş görnüşli, saply, süýri ağaç gural. 2. Kötek, tankyt.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

doku-: “dokumak.” (Özakdağ, 2019).

[tokmak]: “tokmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *doku-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, ilk hecedeki /o/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ɪ/ > /u/ yuvarlaklaşmasına sebep olmuştur. AT’de *toxu-* şeklindedir. Söz ortasında /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuş, ilk hecedeki /o/ sesi de ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ɪ/ > /u/ yuvarlaklaşmasına sebep olmuştur. TkmT’de *doka-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, ikinci hecede /ɪ/ > /a/ genişlemesi olmuştur.

TT, TkmT ve GT’de *tokmak* sözcüğünde söz başı /t/ korumuş, **tokımak* > *tokmak* gelişiminde vurgusuz dar orta hece ünlüsü /ɪ/ düşmüştür. AT’deki *toxmaq* sözcüklerinde de aynı ünlü düşmüştür. Ayrıca AT’de *toqquş* sözcüğünde ilk hecedeki /o/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ɪ/ > /u/ yuvarlaklaşmasına sebep olmuştur. Söz ortasındaki /q/ ünsüzü de ikizleşmiştir.

Şekil bilgisi

Bizce sözcük tok [ad (yansıma ses)] +ɪ- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Paçacıoğlu, 2016, s. 642; Tekin, 2016, s. 85. Erdal, sözcüğün kökünü *tok* ‘yansıma ses’ kabul etmiş, sözcüğe gelen eke isimden fiil yapan +*kɪ-* demiştir (1991, s. 468). Tietze (2021b, s. 413) de bu görüşe katılmıştır. Ayrıca bk. Clauson, 1972, s. 467. *Tokmak* sözcüğü de *tokɪ-* fiiline gelen *-mak* isim-fiil ekiyle oluşmuştur. bk. Gülensoy, 2007, s. 906. *Toqquş* sözcüğü toq [ad (yansıma ses)] +u- [addan eylem yapım eki] -ş [eylemden ad yapım eki (< isim-fiil)] şeklinde çözümlenir.

tokɪ-

Orhun Türkçesi

tokıt-: “(taşa) yazdırmak”

“Tabgaç kaganın içreki bedizçig ıt(t)ı. Añar adınçig bark yaraturtum. İcin taşın adınçig bediz urturtum. Taş tokıtdım; köñülteki sabımın urturtum. On Ok oğlıña, Tatıña tegi bunı körü biliñ. Beñgü taş” (KT G 12).

Türkiye Türkçesi

dokut-: “dokuma işini yaptırmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

toxut-: “1. Dokumak işini yaptırmak; ördürülmek. 2. Örmek işi yaptırılmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dokat-: “dokamak işini başga birine etdirmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dokut-: “dokutmak.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *dokut-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, ilk hecedeki /o/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ yuvarlaklaşmasına sebep olmuştur. AT’de *toxut-* şeklindedir. Söz ortasında /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuş, ilk hecedeki /o/ sesi de ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ yuvarlaklaşmasına sebep olmuştur. TkmT’de *dokat-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, ikinci hecede /ı/ > /a/ genişlemesi olmuştur. Aynı kökten gelmekle birlikte farklı ses özellikleri gösteren sözcükler de vardır. bk. *tokı-* maddesi.

Şekil bilgisi

Sözcük tok [ad (yansıma ses)] +1- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir.

tokuz

Orhun Türkçesi

tokuz: “dokuz”

“tokuz erig egire tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçünç Bul(çu)da Oguz birle süñüşdümüz. Köl Tigin Azman akıg binip tegdi, sançdı. Süsin sançdıımız, ilin altımız. Törtünç Çuş Başınta süñüşdümüz. Türk” (KT K 6).

Türkiye Türkçesi

dokuz: “1. Sekizden sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 9 ve IX rakamlarının adı. 3. Sekizden bir artık.” (TS, 2023).

[doksan]: “1. Seksen dokuzdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 90 ve XC rakamlarının adı. 3. Dokuz kere on, seksen dokuzdan bir artık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[doxsan]: “90” rakamı, dokuz onluktan oluşan sayı.” (ATS, 2018).

doqquz: “birli basamakların sonuncusu, sekizden sonra ve ondan önce gelen sayının adı, bu sayıyı gösteren “9” rakamı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dokuz (I): “9 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany.” (TDDS, 2015).

dokuz (II): “durmuşa çykýan gyzyň toý sepi, bukja.” (TDDS, 2015).

[togsan]: “90 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dokuz: “dokuz.” (GTS, 1991).

[doksan]: “doksan.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tokuz sözcüğü TT, TkmT ve GT’de *dokuz*; AT’de *doqquz* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca AT’de söz ortasında /q/ ünsüzü ikizleşmiştir. Lehçelerde *tokuz* sözcüğüyle *on* sözcüğü birleştiğinde farklı ses olayları meydana gelmiştir. TT ve GT’de *doksan* sözcükleri muhtemel *tokuzon* > *tokzon* > *tokson* > *toksan* > *doksan* gelişimiyle oluşmuştur. Bu gelişim sırasıyla vurgusuz dar orta hece ünlüsü /u/ düşmesi, /k/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle /z/ > /s/ ötümsüzleşmesi, ikinci hecede /o/ > /a/ düzleşmesi ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesiyle oluşmuştur. AT’deki *doxsan* sözcüğünde söz ortasında /q/ > /x/ sızıcılaşmasıyla aykırılışma, TkmT’de *togsan* sözcüğünde söz ortasında /k/ > /g/ ötümlüleşmesiyle aykırılışma olmuştur. Ayrıca TkmT’de söz başı /t/ korunmuştur.

Şekil bilgisi

Dokuz sözcüğünün kökünü bilmiyoruz. *Doksan* vb. türevdeki sözcükler *tokuz* ve *on* birleşmesinden oluşmuştur. bk. Eren, 2020, s. 144-145; Gülensoy, 2007, s. 293; Tietze, 2021b, s. 415.

tokuzunç

Orhun Türkçesi

tokuzunç: “dokuzuncu”

“Köl Tigin koñ yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç ay, yiti otuzka yog ertürtümüz. Barkın, bedizin, bitig taşın biçin yılka, yiti ay, yiti otuzka kop alkımız. Köl Tigin ö(zi) kırk artuk(ı y)iti yaşın(a kergek) boltı. Taş bark (itgüçig), bunça bedizçig Tuygun İlteber kel(ürti).” (KT KD)

Türkiye Türkçesi

dokuzuncu: “dokuz sayısının sıra sıfatı, sırada sekizinciden sonra gelen.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

doqquzuncu: “dokuz sayısının sıra sıfatı, sırada sekizinciden sonra gelen.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dokuzynjy: “9 sanyndan ýasalan tertip san.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dokuzuncu: “dokuzuncu.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *dokuzuncu*, AT’de *doqquzuncu*, TkmT’de *dokuzynjy* şeklindedir. Tüm lehçelerde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TT ve GT’de söz sonunda /u/ sesi türemiş, söz ortasındaki /n/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle de söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. AT’de de aynı durum olmuş, ek olarak söz ortasındaki /q/ ünsüzü ikizleşmiştir. TkmT’de üçüncü hecede /u/ > /y/ düzleşmesiyle aykırılışma olmuş, söz sonuna da /y/ sesi türemiştir. Ayrıca /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle yine söz ortasında /ç/ > /j/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük tokuz [ad] +(u)nç [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

tokuz yigirmi

Orhun Türkçesi

tokuz yigirmi: “on dokuz” (BK G 9).

Değerlendirme

Tokuz yigirmi ifadesi lehçelerde kullanılmaz. Ayrı ayrı bk. *tokuz* ve *yigirmi*.

***tonlug*¹⁹⁰**

Orhun Türkçesi

tonlug: “giyimli”

“kisre Teŋri yarlıkazu, kutum bar üçün, ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igit(t)im. Yalıñ bodunug tonlug, çıgañ bodunug bay kılıtm; az bodunug üküş kılıtm. Igar illigde, ka[ganlıgda yig kılıtm. Tört bulıñdaki]” (KT D 29).

Türkiye Türkçesi

donlu: “donu olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

---

¹⁹⁰Sözcüğün kökü AnaT’de *tōn* ‘elbise, üst giyecek’ şeklindedir (Tekin, 2022, s. 183).

donlu: “1. Üzerinde elbisesi olan, bir kıyafeti olan. 2. Canlı teşbihlerde örtülü, giyinik anlamında.” (ATS, 2018).

[tona-]: “birtakım katkılarla bir şeyin daha güzel, daha göz alıcı olmasını, daha hoş görünmesini sağlamak, bezemek, bezeklemek, donatmak, tezyin etmek, süslemek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[dōn]: “inçeräk zolaklarynyň arasy ak, sary çyzmykly, özi-de tarada dokalan donluk matadan içlik bilen ýerliginiň arasyna salnan pagta çekilip tikilen daşky geýim.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

donnu: “paçalı.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *donlu* GT’de *donnu* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, söz sonunda da /g/ ünsüzü düşmüştür. AT’de *tona-* fiilinde *tonlug* sözcüğünün kökü *ton* şeklinde ses özelliklerini korumuştur. Ayrıca GT’de /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /l/ > /n/ genizsilleşmesine sebep olmuştur. TkmT’de sözcük müstakil olarak bulunmasa da kökü *dōn* şeklinde bulunur. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük ton [ad] +lug [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. *Tona-* fiili ton [ad] +a-[addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir.

*tonsuz*¹⁹¹

Orhun Türkçesi

tonsuz: “giyimsiz, çıplak”

“kagan olurtdı erinç. Neñ yılsıg (?) bodunka olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnım Köl Tigin birle sözleşdimiz. Kañımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun]” (KT D 26).

Türkiye Türkçesi

donsuz: “1. Don giymemiş olan. 2. Yoksul olan. 3. Serseri olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

donsuz: “üzerinde elbisesi olmayan, elbise giyinmemiş.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[dōn]: “inçeräk zolaklarynyň arasy ak, sary çyzmykly, özi-de tarada dokalan donluk matadan içlik bilen ýerliginiň arasyna salnan pagta çekilip tikilen daşky geým.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[don]: “1. İç donu. 2. Pantolon.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak TT ve AT’de bulunmaktadır ve *donsuz* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. GT’de sözcüğün kökü *don* şeklinde bulunur ve söz

¹⁹¹Sözcüğün kökü AnaT’de *tōn* ‘elbise, üst giyecek’ şeklindedir (Tekin, 2022, s. 183).

başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de de sözcüğün kökü *dōn* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük ton [ad] +suz [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

toñut-

Orhun Türkçesi

toñut-: “kararsız ve sabit şekilde bakmak”

“üze kagan olurtum. Olurtukuma ölteçiçe sakınıgma Türk begler, bod(un ö)girip sebinip toñutmuş közi yügerü körti. Bödke özüm olurup bunça ağır törüg tört buluñdaki yarat(t)ım, bitidim. Üze kök teñri, as[ra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi ogılı kılınmış.]” (BK D 2).

Türkiye Türkçesi

[don-]: “1. Sıvı, soğğun etkisiyle katı duruma gelmek; buymak. 2. Yaşamını yitirmek, soğğuktan ölmek. 3. Çok üşümek. 4. Bitki soğğuktan zarar görmek, yararlanılmaz duruma gelmek. 5. Kimyasal bir etki ile katılaşımak. 6. Eriyik durumda bulunan bir metal katı duruma geçmek. 7. Beklenmedik bir durum karşısında birden hareketsiz kalmak. 8. Gelişmemek, yeniliklere açık olmamak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[don-]: “1. Soğğğun tesiriyle katı hâle gelmek, buz tutmak, bu hâline gelmek; buzla kaplanmak. 2. Don sebebiyle mahvolmak, harap olmak, telef olmak. 3. Çok üşümek, soğğuktan morarmak (vücut). 4. Sıvı hâlinden katı

hâline geçmek; katılaşmak. 5. Herhangi bir duygu veya olayın tesiriyle bir an hissizleşmek, hareket kabiliyetini kaybetmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[doň-]: “1. Buza öwrülme, buz halyna geçmek. 2. Daşky sowuk howanyň täsirinde buza dönüp gatamak. 3. Hereketden galmak, gymyldap bilmän durmak. 4. Gaty üşemek. 5. Serhoş ediji içgileri öte köp içip, lül-gammar bolmak, serhoş bolmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[don-]: “1. Donmak. 2. Donakalmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Toňut- fiili lehçelerde müstakil olarak bulunmaz fakat bu fiilin kökü bulunur. Aynı anlamda AT’de *donux-* fiili kullanılır. Sözcüğün kökü TT, AT ve GT’de *don-* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, söz sonunda da /ŋ/ > /n/ dişsilleşmesi olmuştur. TkmT’de sözcüğün kökü *doň-* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük Toŋ- [eylem] -(u)t- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenir.

*torug*¹⁹²

Orhun Türkçesi

¹⁹²AnaT: *tōr*, *tōrug* ‘doru’ (Tekin, 2022, s. 183).

torug: “doru (at donu)”

“ölti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

Türkiye Türkçesi

doru: “1. Gövdesi kızıl, ayakları ve yelesi koyu renkli olan, yağız (at). 2. Kızıl (at donu).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

toruq: “gövdesi kızıl, ayakları ve yelesi koyu renkli olan, yağız (at).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[dör]: “gyzgylt-mele (atyň reňki hakynda).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dōru (I): “gövdesi kızıl, ayakları ve yelesi koyu renkli olan, yağız (at).” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Torug sözcüğü TT’de *doru* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, söz sonunda da /g/ ünsüzü düşmüştür. AT’de *toruq* şeklindedir ve söz sonunda /g/ > /q/ ötümsüzleşmesi olmuştur. TkmT’de sözcüğün kökü olduğunu düşündüğümüz sözcük *dōr* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcüğün ünlüsü uzundur. GT’de *dōru* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, söz sonunda da /g/ ünsüzü düşmüştür. Ayrıca sözcüğün ilk ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün tor [ad] +(u)g [addan ad yapım eki] şeklinde geliştiğini düşünüyoruz. krş. *elig* (I). Nitekim sözcük diğer lehçelerde *tor* şeklinde de bulunur. bk. Gülensoy, 2007, s. 299.

tosık

Orhun Türkçesi

tosık: “doyacak olma, tokluk” (KT G 8).

Değerlendirme

To- [eylem] -sık [gelecek zaman sıfat-fiil eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz fakat aynı kökten türeyen sözcükler vardır. bk. *tod-*.

töküt-

Orhun Türkçesi

töküt-: “dökmek”

“küntüz olurmatı kızıl kanım töküti; kara terim yügürti işig küçüg birtim ök.
Uzun yelmeg yeme it(t)ım ok.” (T 52).

Türkiye Türkçesi

[dök-]: “1. Sıvı veya tane durumunda olan şeyleri buldukları kaptan başka bir yere boşaltmak. 2. Belli bir yere boşaltmak. 3. Akıtmak. 4. Saçmak. 5. Bir şeyi salmak, bırakmak. 6. Üstünde bulunan bir şeyi düşürmek. 7.

Teninde kızamık, kızıl, suçiçeği hastalıklarında olduğu gibi kırmızı lekeler çıkmak. 8. Maden, mum eriyiği veya çimento, alçı vb.ni kalıba akıtarak biçim vermek, döküm yapmak. 9. Sulu hamuru kızgın yağ veya tepsinin içine akıtarak pişirmek. 10. Bir yere çokça bir şey yığmak, taşımak. 11. Çok söylemek. 12. Bir şeyi yok etmek için atmak. 13. Bir işte veya bir konuyu ele alış biçiminde değişiklik yapmak. 14. Yakmak, tutuşturmak. 15. Kullanmak, harcamak, sarf etmek. 16. Çok sayıda öğrenciyi sınavda veya bir üst sınıfa geçirmede başarısız saymak. 17. Bol bol vermek, ödemek, sarf etmek. 18. Açığa vurmak, söylemek, ortaya koymak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[tök- (I)]: “1. Sıvıları, ince ve taneli şeyleri bir kaptan başka bir kaba dökmek, boşaltmak. 2. Üzerinde olan bir şeyi düşürmek, atmak. 3. Genelde herhangi bir şeyi bir yerden başka bir yere boşaltmak. 4. (Yağmur, kar vb.) durmadan yağmak. 5. Sarkıtmak, dökmek (saçları vb.). 6. Bir yere çok insan veya nesne getirmek. 7. Eritilmiş metali döküm usulü ile ürün hazırlamak için yapılan kalıplara dökmek. 8. Döküm usulü ile heykel yapmak.” (ATS, 2018).

[tök- (II)]: “meyve ağaçları ve sebzeler ürün vermek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[dök-]: “1. Bir zady bir ýere guýmak, agdarmak. 2. Sepmek, pytratmak, dargatmak, ýaýratmak. 3. Gabyň içindäkini çykaryp aýyrmak, boşatmak. 4. Deşilenligi ýa-da sepi açylanlygy we ş.m. sebäpli suwuklyk goýbermek, akdyrmak, syzdyrmak. 5. Barlamak maksady bilen agtarmak. 6. Ýapragyny, gülüni gaçyrmak, düşürmek. 7. Mal-garany naharlamak üçin önüne ot we ş.m. oklamak, bermek. 8. Üstüne sepmek. 9. Saçmak, ýaýratmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[dök-]: “1. Sıvı veya tane durumunda olan şeyleri bir yere boşaltmak. 2. Akıtmak. 3. Maden, mum eriyiği veya çimento, alçı vb.ni kalıba akıtarak biçim vermek, döküm yapmak.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Töküt- fiili lehçelerde müstakil olarak bulunmaz fakat bu sözcüğün kökü TT, TkmT ve GT’de *dök-* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. AT’de *tök-* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *tök-* [eylem] -(ü)t- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklinde çözümlenir. Tekin, sözcüğün ekine ettirgenlik demiştir (2016, s. 92).

töpü

Orhun Türkçesi

töpü: “tepe, başın üst kısmı”¹⁹³

“subı ança itmiş: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kañım İltiriş Kaganıg, ögüm İlbilge Katunug Teñri, töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç. Kañım kagan yiti yigirmi erin taşıkmiş. Taşra” (KT D 11).

Türkiye Türkçesi

tepe: “1. Bir şeyin en üstteki bölümü; kaban (I). 2. Bir yerin, bir nesnenin vb.nin üstü, hizası. 3. Birinin yanı başı, baş ucu. 4. Başın üst, kafatasının iki

¹⁹³Tekin, *töpö* şeklinde okumuştur (2016, s. 311).

kulak arasında kalan bölümü. 5. Yüksekliği genellikle birkaç yüz metreyi geçmeyen, çok kez tek başına, yamaçları yatık yer biçimi. 6. Çokgende veya çok yüzlüde köşelerden her biri. 7. İkizkenar bir üçgende eşit kenarların kesişme noktası. 8. Bakışım eksenini bulunan bir eğrinin veya yüzeyin bu eksenle kesişme noktalarından her biri.” (TS, 2023).

[Tibetli]: “Tibet halkından olan kimse.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dəppə: “1. Boş yeri olmayan. 2. Bir şeyin baş kısmı.” (ATS, 2018).

təpə: “1. Yüksekliği genelde birkaç yüz metreyi geçmeyen, çok kez tek başına, yamaçları yatık yer şekli, yüksek yer, küçük dağ. 2. Bir şeyin en yukarı kısmı, zirvesi, üst, doruk. 3. Zirve, uç, uç nokta, doruk. 4. Yükseklik, irtifa; tepe, sırt. 5. İnsan ve hayvan kafasının en üst kısmı; kafa. 6. Üst, en uç yer, üst taraf. 7. Üçgenin tepesi, köşe, aç köşesi.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

depe: “1. Tebigy ýa-da emeli ýol bilen dörän ullakan gum üýşmegi. 2. Bir zadyň çür başy, ýokary başy, ýokarky nokady. 3. Bir zadyň ýokarky, üstki bölegi, ýokarsy, üsti. 4. Kelle, baş.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

tēpā: “1. Tepe. 2. Doruk. 3. Ağacın üstü.” (Hünerli, 2019).

tepe: “tepe.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Töpü sözcüğü TT ve GT’de *tepe* şeklindedir. Sözcüğün gelişimi *töpü* > *töpi* > *töpe* > *tepe* olmalıdır. Söz sonunda /ü/ > /i/ düzleşmesiyle sözcükte aykırılışma meydana gelmiş, daha sonra ilk hecedeki /ö/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle ikinci hecede /i/ >

/e/ şeklinde genişleme olunca bu aykırılışma ortadan kalkmıştır. İkinci hecedeki /e/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle de ilk hecede /ö/ > /e/ şeklinde düzleşme meydana gelmiştir. AT’de sözcük *dəppə* ve *təpə* şeklinde ikili kullanıma sahiptir. Sözcüklerin ünlüleri /e/ > /ə/ şeklinde genişlemiş, ayrıca *dəppə* sözcüğünde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş ve söz ortasında /p/ sesi ikizleşmiştir. TkmT’de sözcük *depe* şeklindedir. *Tepe* > *depe* değişiminde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca GT’de *tēpā* varyantı da bulunur. Bu sözcüğün ilk hecesi uzun, ikinci hecesi geniş ünlülüdür. TT’de *Tibetli* sözcüğünde de *töpü* sözcüğü görülür. *Tibet* sözcüğü OT’de *Töpüt* şeklinde kullanılır. *Tibet* sözcüğünün seslik gelişimini açıklamak zordur. Gülensoy’un da ifade ettiği gibi (2007, s. 886) Moğolcadan *tübüt*, *tübet* biçiminden geldiğini kabul ettiğimizde ikinci hecedeki /e/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle ilk hecede /ü/ > /i/ düzleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Gülensoy, sözcüğü *tö- [krş. to-]+-p+e [<ü] şeklinde açıklamıştır (2007, s. 880). Paçacıoğlu ise aynı anlamdaki *töpi* sözcüğünü < *top*-+*-ı* şeklinde değerlendirmiştir (2016, s. 655). *Tibetli* sözcüğü tibe [ad] +t [çokluk eki] +li [addan ad yapım eki] şeklinde değerlendirilebilir. Ayrıca bk. Şirin, 2023, s. 72.

*tört*¹⁹⁴

Orhun Türkçesi

tört: “dört”

“Tört buluñ kop yağı ermiş. Sü sülepen tört buluñdaki bodunug kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü Kadırkan yışka tegi, kirü Temir Kapıgka tegi konturmuş. İkin ara” (KT D 2).

¹⁹⁴AnaT: *tört* ‘dört’ (Tekin, 2022, s. 189).

Türkiye Türkçesi

dört: “1. Üçten sonra gelen sayının adı; cihar. 2. Bu sayıyı gösteren 4 ve IV rakamlarının adı. 3. Üçten bir artık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dörd: “1. Üç ile beş arasında 4 rakamı ile gösterilen sayının adı. 2. Öğrencilere başarılarının karşılığı olarak verilen 5 notlu sistemde ‘iyi’ ile karşılanan not.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dört: “4 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dört: “dört.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *dört*, AT’de *dörd*, TkmT’de *dört* şeklindedir. Tüm sözcüklerde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca AT’deki sözcükte /r/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle söz sonunda /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Bu ötümlüleşmede asli uzun ünlünün payı da olabilir. TkmT’deki sözcüğün ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökünü bilmiyoruz. Görüşler için bk. Eren, 2020, s. 149-150.

tört biş

Orhun Türkçesi

tört biñ: “dört bin(lik)” (KT GB).

Değerlendirme

Tört biñ ifadesi lehçelerde geçmez. Ayrı ayrı bk. *tört* ve *biñ*.

tört tümen

Orhun Türkçesi

tört tümen: “dört tümen, kırk bin” (KT G 8).

Değerlendirme

Tört tümen ifadesi sözlüklerde geçmez. Ayrı ayrı bk. *tört* ve *tümen*.

törtünç

Orhun Türkçesi

törtünç: “dördüncü”

“tokuz erig egire tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçünç Bul(çu)da Oguz birle sünüşdümüz. Köl Tigin Azman akıg binip tegdi, sançdı. Süsin sançdımız, ilin altımız. Törtünç Çuş Başında sünüşdümüz. Türk” (KT K 6).

Türkiye Türkçesi

dördüncü: “dört sayısının sıra sıfatı, sırada üçüncüden sonra gelen.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

dördüncü: “1. Dört sırasında bulunan, üçüncü ile beşinci arasında yer tutan.
2. Bir şeyi sayarken dördüncü olarak gelen şeyi göstermek için kullanılır.”
(ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

dördünji: “4 sanyndan ýasalan tertip san.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dördüncü: “dördüncü.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *dördüncü*, TkmT’de *dördünji* şeklindedir. Tüm sözcüklerde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TT, AT, ve GT’de söz sonuna /ü/ ünlüsü türemiştir, /n/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle de söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca *dört* sözcüğüne ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde TT ve GT’de söz ortasında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. AT’deki sözcüğün son sesi zaten ötümlü olduğu için böyle bir ötümlüleşmeye gerek kalmamıştır. TkmT’deki sözcükte de aynı sebepten dolayı söz ortası /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Yine /n/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle söz ortasında /ç/ > /j/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de söz sonuna türeyen /i/ sesi sözcüğün ünlüleri bakımından aykırılışmaya sebep olmuştur. Ayrıca sözcüğün ilk ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük dört [ad] +(ü)nc [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

tört yigirmi

Orhun Türkçesi

tört yigirmi: “on dört” (BK D 15).

Değerlendirme

Tört yigirmi ifadesi lehçelerde geçmez. Ayrı ayrı bk. *tört* ve *yigirmi*.

*törü*¹⁹⁵

Orhun Türkçesi

törü: “yasa”

“törüg kazganıp uça barmış. Kañım kaganka başlayu Baz Kaganıg balbal tikmiş. Ol törüde üze eçim kagan olurtı. Eçim kagan olurupan Türk bodunug yiçe itdi, igit(t)i. Çıgañıg [bay kıltı; azıg üküş kıltı]. (KT D 16).

törü: “tören”

“kagan, eçim kagan olurtukınta tört buluñdaki bodunug nençe itmi(ş ... T)eñr(i) yarlıkad(uk ü)ç(ün) özüm olurtukuma tör(t) b(uluñdaki bo)dunug itdim, yar(at)dım; i(...) kıltım. Men (T)ürgiş kaganka kızım (kunçuyug) ertinü ulug (...) törün alı birtim. Tür(giş kagan)” (BK K 9).

Türkiye Türkçesi

töre: “1. Bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü; âdet, ayin. 2. Bir toplumdaki ahlaki davranış biçimleri; adap.” (TS, 2023).

¹⁹⁵Tekin, *törö* şeklinde okumuştur (2016, s. 311).

[tören]: “1. Bir toplulukta, üyelerin belli bir olayı, kişiyi veya değeri ayırt edip sembolleştirmesi, bunların anlam ve öneminin güçlendirilmesi amaçlarıyla düzenlenen hareket dizisi; merasim. 2. Anma, kutlama, nişan, evlenme, ölüm gibi sebeplerle yapılan toplantı; merasim, resim, seremoni.” (TS, 2023).

türe: “adalet.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

törə (II): “bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü, âdet.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

töre: “1. Abraýly, uly derejeli, atly adam. 2. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Eren, *töre* sözcüğünün Moğolcadan geldiğini fakat Moğolcaya da Türkçeden *törü* biçiminden geçtiğini belirtmekle birlikte “Osmanlı Türkçesinde doğrudan doğruya eski Türkçe biçimin kalıntısı mıdır, bilmiyoruz.” açıklamasını da eklemiştir (2020, s. 523). Türkçede söz sonunda yuvarlak ünlülerin düzleştiği yaygın bir özelliktir. Bu bakımdan biz ilk hecedeki /ö/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /e/ genişlemesi ve düzleşmesi olduğu kanaatindeyiz. TT’deki *türe* sözcüğünde ilk hecede /ö/ > /ü/ şeklinde daralma olmuştur.

Şekil bilgisi

Gülensoy, *törü* sözcüğünü *tō-r [töre] +e/+ü şeklinde açıklamıştır (2007, s. 927). Paçacıoğlu, *töre* sözcüğünü *tör+e* şeklinde değerlendirmiş (2016, s. 655), ‘devlet, örf, yasa’ anlamlarını verdiği *törü* sözcüğüne Sanskritçe demiştir (2016, s. 656). Sözcük hakkında farklı görüşler için bk. Tanyu, 1978, s. 97-120. *Tören* sözcüğü *töre* kelimesine gelen +*n* ekiyle oluşmuştur.

törü-

Orhun Türkçesi

törü-: “yaratılmak”

“Köl Tigin yok erser kop ölteçi ertigiz. İnım Köl Tigin kergek boltı. Özüm sakıntım. Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boltı. Özün sakıntım: Öd Teñri yaşar; kişi oğlu kop ölgeli törümiş.” (KT K 10).

Türkiye Türkçesi

türe-: “1. Oluşmak, ortaya çıkmak, meydana çıkmak; gelmek. 2. Parçalanıp çoğalmak, üremek. 3. Bir yerde bir şey çoğalmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

törə-: “1. Meydana gelmek, oluşmak, vücut bulmak, türemek. 2. Doğmak, dünyaya gelmek. 3. Nesil artmak, çoğalmak, doğup türemek.” (ATS, 2018).

[dürlü]: “1. Çeşitli, türlü. 2. Çeşit çeşit, türlü türlü, bol.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

döre-: “1. Ýokdan bar bolmak, emele gelmek, ýüze çykmak, peýda bolmak.. 2. Dünýä inmek, dogulmak, eneden bolmak.” (TDDS, 2015).

[dürlü (I)]: “1. Biri-birine meňzemeýän, üýtgeşik, her hili, her tüýsli. 2. Gyza dakylýan at.” (TDDS, 2015).

[dürlü (II)]: “reňki sary, ýetişende gülleýän gum oty.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[türlü]: “türlü.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *türe-* şeklindedir. İkinci hecede /ü/ > /e/ şeklinde düzleşme ve genişleme, ilk hecede /ö/ > /ü/ şeklinde daralma olmuştur. AT’de *törə-* şeklindedir ve ikinci hecede /ü/ > /ə/ şeklinde düzleşme ve genişleme olmuştur. TkmT’de *döre-* şeklindedir. İkinci hecede /ü/ > /e/ şeklinde düzleşme ve genişleme olmuş, söz başında da /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. GT’de sözcük müstakil olarak bulunmaz fakat aynı kökten geldiğini düşündüğümüz *türlü* sözcüğü bulunur. Diğer lehçelerde de türevleri bulunur ve hepsinin ilk hecesi /ü/ sesiyledir. Bu sözcük *törlüg* > *türlü* şeklinde gelişmiştir. Bu bakımdan ikinci hecedeki /ü/ sesi gerileyici benzeşmeyle ilk hecede /ö/ > /ü/ şeklinde daralmaya sebep olmuştur. Ayrıca söz sonunda /g/ sesi düşmüştür. AT’deki *dürlü*, TkmT’deki *dürli* sözcüklerinde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi de olmuştur. TkmT’de ikinci hecede /ü/ > /i/ düzleşmesiyle aykırılışma meydana gelmiştir.

Şekil bilgisi

Gülensoy, *törü-* sözcüğünü **tö-r+e-* şeklinde değerlendirmiştir (2007, 948). Hacıeminoğlu da benzer görüştedir (1990, s. 74). *Törlüg* > *türlü* sözcüğü de tür [ad] +lü [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Räsänen, 1969, s. 506. Clauson, sözcüğün etimolojisinin belli olmadığını belirtmiş ve *-lüg* ekiyle *tör* sözcüğünün anlamsal bir ilişkisinin olmadığını söylemiştir (1972, s. 546).

tu-

Orhun Türkçesi

tu-: “kapanmak”

“(İlk Kırkızk)a sü(les)er yig ermiş tidim. Kögmen yolu bir ermiş. Tumiş tiyin eşidip bu yolun yorısar yaramaçı tidim. Yırçı tiledim. Çölgi Az eri bultum.” (T 23)

Türkiye Türkçesi

[duman]: “1. Bir maddenin yanması ile çıkan ve içinde katı zerrelerle buğu bulunan değişik renklerde gaz; tütün. 2. Havalanan tozların veya sisin oluşturduğu bulanıklık. 3. Çok kötü. 4. Esrar (II).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[duman]: “1. Atmosferin alt tabakalarında buharın toplanması neticesinde oluşan kesif, koyu hava kitlesi. 2. Tütsü. 3. Toz, tütsü vb. havaya kalkması neticesinde oluşan koyuluk, bulanıklık. 4. Bir şeyi örten, kaplayan perde; bir şeyi açık bir şekilde görmeye, anlamaya engel olan şey. 5. Yüzde, gözlerde keder, gam, hüznün işareti. 6. Açık olmayan durum, anlaşılmazlık, müphemlik.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[dumān]: “1. Köplenç, bugly, çişnili tutuk howa gatlagy. 2. Howp, ýaramaz ýagdaý.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[duman]: “duman.” (GTS, 1991).

[tuman]: “duman.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tu- fiili lehçelerde geçmez fakat bu sözcükten türediğini düşündüğümüz TT, AT ve GT’de *duman*, TkmT’de *dumān* sözcükleri bulunur. Tüm lehçelerde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de sözcüğün ikinci ünlüsü uzundur. GT’de sözcüğün kökü ses özelliklerini koruyarak *tuman* sözcüğünde bulunur.

Şekil bilgisi

Tu- sözcüğü kök hâlinindedir. *Duman* sözcüğü *tu-* [eylem] -*man* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Erdal, 1991, s. 387; Tekin, 2016, s. 89; Gülensoy, 2007, s. 307.

tug

Orhun Türkçesi

tug: “engel”¹⁹⁶ (T 26).

Değerlendirme

Tu- [eylem] -*g* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez fakat aynı kökten gelen başka sözcükler vardır. bk. *tu-*.

tut-

Orhun Türkçesi

tut-: “tutmak, yakalamak”

¹⁹⁶Berta *-u-* ile okumayı gerekçe göstermeden yanlış sayıyor (Berta 2010: 68/340). Bence Tekin’in Tuva *dun-* ‘tıkanmak’ ve Hakas *tun-* ‘sağır olmak’ verilerine dayanarak kelimeyi *tug* biçiminde okuması doğrudur (Tekin 1994: 41; Ercilasun, 2021a, s. 150).

“Köl Tigin yadagin oplayu tegdi. Oñ Tutuk yurçın yaraklıg eligin tutdı; yaraklıgdı kaganka ançuladı. Ol süg anta yok kışdımız. Bir otuz yaşına Çaça Señünke süñüşdümüz. Eñ ilki Tadıkıñ, çoruñ boz (atıg binip tegdi. Ol at anta)” (KT D 32).

tut-: “tutmak, muhafaza etmek; kurmak; yönetmek”

“Ol yirgerü barsar Türk bodun, ölteçi sen. Ötüken yir olurup arkış tirkış ısar neñ bujug yok. Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçı sen. Türk bodun, tok, arkuk sen; açsık tosık ömez sen. Bir todsar açsık ömez sen. Antağın” (KT G 8).

tut-: “(ad) almak”

“kaganladuk kaganın yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı; işilik kız oğlın küñ boltı. Türk begler Türk âtın ıt(t)ı. Tabgaçğı begler Tabgaç âtın tutupan Tabgaç kaganka” (KT D 7).

Türkiye Türkçesi

tut-: “1. Elde bulundurmak, ele almak. 2. Ele geçirmek, yakalamak. 3. Avlamak. 4. Yanında bulundurmak, alıkoymak. 5. Hürriyetinden yoksun bırakıp bir yere kapamak, tevkif etmek. 6. Kaplamak. 7. Kırağı, çiğ veya kar bir yüzeyde görünür durumda olmak, kalmak. 8. Denetimi ve yetkisi altına almak. 9. Desteklemek, birinden yana çıkmak. 10. Benimsemek, beğenmek. 11. Gereğini yapmak, yerine getirmek. 12. Uygun gelmek, çelişmez olmak. 13. Kapatmak, sarmak. 14. Hizmetine almak veya kiralamak. 15. Bir iş herhangi bir anlayışla girişmek. 16. Beddua, dua, ah vb. etkisini göstermek, gerçekleşmek, yerine gelmek, varmak. 17. Ulaşmak, varmak. 18. Para toplamı ...-e varmak, değeri olmak. 19. Bir yere uğramak. 20. Herhangi bir durumda bulundurmak. 21. Varsaymak, farz etmek. 22. Alacağa veya vereceğe saymak. 23. Bir yere yaklaştırmak. 24. Bir aleti kullanabilmek. 25. Bağlamak. 26. Beklenen sonucu vermek. 27. İş görebilmek. 28. Sürmek, zaman almak. 29. Yapışarak veya sokularak çıkmaz olmak. 30. Bir şeyi

kullanması için uzatmak. 31. Sunmak. 32. İşgal etmek. 33. Takip etmek, izlemek. 34. Bırakmamak. 35. Sarmak, bürümek. 36. Asılmak, kuvvetlice sarılmak. 37. Bir kimsenin yerini almak. 38. Otobüs, vapur, uçak vb. hasta etmek. 39. Herhangi bir durumda kalmasını sağlamak. 40. Bir yerde kalmasını sağlamak. 41. Bir sanat eseri geniş ilgi görmek. 42. Biriktirmek, tasarruf etmek. 43. Askerlikte, bankacılıkta durdurmak, blokaj. 44. ...-dan başlamak. 45. Bir şeyi belleğe yerleştirmek. 46. Bazı takım oyunlarında karşı takım oyuncusunun hareketine ayakla veya vücutla engel olmak; markaja almak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

tut- (I): “1. Tek eli veya iki eliyle bir şeyi yakalamak. // Herhangi bir durumda elinde durdurmak, tutmak. 2. Hedefe değmek, dokunmak. 3. Canlı olarak yakalamak, ele geçirmek, avlamak. // Hapsetmek, yakalamak, ele geçirmek. 4. Bir şeyin hacmini bildirir. 5. İşgal etmek, zorla bir yeri almak, ele geçirmek. 6. Sirayet etmek, bulaşmak, hastalanmak. 7. Yeşermek, bitmek. // Başka bir bitki üzerinde yeşermek, aşılınmak. 8. Isırmak, dişlemek. 9. Kapamak, örtmek, eli veya başka bir şeyle görünmez hâle getirmek, saklamak. 10. İyi göstermek, yakışmak (elbise vb.). 11. Bir iş yapmak isteyene engel olmak. 12. Belirli şartlarla bir işe almak. 13. Kiralamak, para vererek geçici olarak kullanmak. 14. Uygun gelmek, uymak (birisiyle arkadaşlık vb.). 15. Dokunmak, şiddetli etki etmek. 16. *Tutmamaq* sonuç vermemek, başarısızlığa uğramak, neticesiz kalmak. 17.... *Tutmuş* şeklinde: ... itibaren, ...’den başlayarak. 18. Bazı isimlerden sonra gelerek birleşik fiil ve çeşitli ifadeler yapılır (*acığı tutmaq* sinirlenmek vb.).” (ATS, 2018).

tut- (II): “tuzlamak, tuz koymak, tuzlamasını yapmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

tut-: “1. Birini ýa-da bir zady el bilen saklamak, ýapyşmak. 2. Ele salmak, ele düşürmek. 3. Eýelemek, örtmek, ýaýramak. 4. Bir zadyň ugruny başga tarapa öwürmek, gönükdirmek. 5. Birini hakyna, kireýine işletmek. 6.

Tussag etmek, azatlykdan mahrum etmek. 7. Bina etmek, gurmak, salmak, dikeltmek. 8. Bir zadyň ýüzüne, öňüne nämedir bir zat germemek, asmak. 9. Çenemek, gönülemek, gezemek. 10. Dolmak, eýelemek, ýaýramak. 11. Orun almak, bir ýerde ornaşmak, ýerleşmek, ýaşamak. 12. Biri-biri bilen birleşmek, sepleşmek, ýelmeşmek. 13. Hasap etmek, hasaplamak, saýmak. 14. Goýalmak, uýamak; gatamak, doňmak (suwuk zat hakynda). 15. Kabul etmek, dogry tapmak, ulanmak. 16. Iýen zadyň agyr düşüp, süňňüň gaty gowşamak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

tut-: “tutmak, yakalamak.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tut- fiili tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Talat Tekin, *tut-* fiilinin daha eski **tuta-* fiiline gittiğinin açık olduğunu, bu fiilin de muhtemel **tuqta-* fiiline dayandığını belirtmiştir (2023a, s. 247).

tutun-

Orhun Türkçesi

tutun-: “tutunmak”

“ötüntüm. Sü yorıtdım. At alt tidim; Ak Termel keçe ogruklatdım. At üze bintüre karıg sökdüm. Yok(k)aru at yete, yadagin, ıgaç tutunu agturtum. Öñreki er” (T 25).

Türkiye Türkçesi

tutun-: “1. Tutup bırakmamak, dayanmak, sarılmak veya asılmak. 2. Aynı yerde ve durumda kalmak, direnmek, dayanmak. 3. Kendini kabul ettirmek, kendine bir yer sağlamak. 4. Kendi üzerine koymak, kullanmak. 5. Uyum sağlayıp kalmak. 6. Dayanmak, güvenmek.” (TS, 2023).

Türkmen Türkçesi

tutun-: “1. Özüň üçin tutmak, öz hajatlaryň üçin bir işi amala aşyrmak. 2. Haýyş bilen ýüz tutmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

tutun- / tutun-: “1. Tutunmak, tutmak. 2. Bir işe koyulmak, başlamak.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tutun- ses özelliklerini korumuştur. GT’de sözcüğün *tuttun-* şekli de vardır. Bu sözcükte söz ortasındaki /t/ ikizleşmiştir. AT’de müstakil olarak geçmemekle birlikte kökü *tut-* şeklinde geçer ve ses özelliklerini korumuştur. bk. *tut-*.

Şekil bilgisi

Sözcük *tut-* [eylem] -(u)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde çözümlenir.

tutuz-

Orhun Türkçesi

tutuz-: “yakalatmak” (KT D 38).

Değerlendirme

Tut- [eylem] -(u)z- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz fakat aynı kökten türeyen sözcükler vardır. bk. *tut-*.

tuyma-

Orhun Türkçesi

tuyma-: “fark etmemek”

“keçe keltimiz. Kelmiş alp tidi; tuymadı. Teñri, Umay, ıduk yir sub basa birti erinç. Neke tezer biz?” (T 38).

Türkiye Türkçesi

[duy-]: “1. Bilgi almak, öğrenmek, haber almak. 2. İşitmek, ses almak. 3. Nesnelere dokunmakla onların sıcaklık, soğukluk, sertlik, ağırlık, hareket vb. fizik durumlarını algılamak; hissetmek. 4. Bir şeyi sezme, fark etmek.”

[tuyuğ]: “mâni biçiminde, aruzun "failatün failatün failün" kalıbıyla yazılmış, dört mısralı bir nazım türü.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[duy-]: “1. Hissetmek, duyu organlarının birisi vasıtasıyla duymak, kavramak, hissetmek. 2. Sezmek, anlamak, idrak etmek, içine doğmak.” (ATS, 2018).

[tuyuq]: “eski edebiyatımızda dört mısradan oluşan nazım şekli.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[duý-]: “1. Aňmak, bilmek. 2. Agyryny ýa-da bedene edilýän täsiri syzmak.” (TDDS, 2015).

[tuýūg] “Türkmen şygyr sungatynyň gadymy goşgy düzüliş görnüşi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[duy-]: “1. Duymak, hissetmek. 2. Sezmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tuyma- fiili sözlüklerde geçmez fakat sözcüğün kökü tüm lehçelerde *duy-* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca TT’de *tuyuğ*, AT’de *tuyuq*, TkmT’de *tuýūg* sözcüklerinin de aynı kökten türediğini düşünüyoruz. Bu sözcüklerinin kökünde *tuy-* fiili ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Tuyma- sözcüğü *tuy-* [eylem] -*ma-* [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenir. *Tuyuğ* sözcüğü de *duy-* kökünden gelir. “Kelime, etimolojik olarak ‘duymak’ fiilinden geldiği düşünülürse ‘hissettirmek, kalpten anlamak’ manasına gelir.” Onay, 1996, s. 64; Kızıltunç, 2008, s. 108. *Tuyuğ*, *tuyuq* sözcükleri *tuy-* [eylem] -(u)g [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Gülensoy, 2007, s. 940.

tügünlüg

Orhun Türkçesi

tügünlüg: “(kuyruğu) düğümlü”¹⁹⁷

“bu Türk bodun ara yaraklıg yağıg yeltürmedim; tügünlüg atıg yügürtmedim. İltiriş Kagan kazanmasar” (T 54).

Türkiye Türkçesi

düğümlü: “1. Düğümlenmiş olan. 2. Budaklı. 3. Sorunlu, karışık olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

düyümlü: “bk. düyünlü.” (ATS, 2018).

düyünlü: “1. Düğümü veya düğümleri olan. 2. Bir kumaşın veya bezin vb. içine konarak düğümlenmiş hâlde olan. 3. Karışık, zor, çetrefilli, içinden çıkılmaz hâlde olan. 4. Dertli, yüreği dağlı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[düwün]: “1. Ýüpün we ş.m. zadyň düwlen ýeri. 2. Damaryň çekmegi netijesinde döreyän gaty, ýumry, çiş. 3. Bir zadyň esasy jemlenýän ýeri, özeni, çeşmesi. 4. Ahmyr, kine.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[dümük]: “düğüm.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tügünlüg sözcüğü TT’de *düğümlü*, AT’de *düyünlü* ve *düyümlü* şeklindedir. Sözcüklerde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi ve söz sonunda /g/ düşmesi olmuştur.

¹⁹⁷Daha önce *tögünlüg* ‘damgalı’ okunan kelimenin *tügünlüg* okunuşu için bk. Erdal 1991: 308; Tekin 1994: 51-52. Kelimeyi Giraud da *tügünlüg* okumuş fakat Thomsen’e uyarak ‘koşumlu’ şeklinde manalandırılmıştır (Giraud 1961: 135; Ercilasun, 2021a, s. 162).

Ayrıca TT’de söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılığı, AT’deki sözcüklerde söz ortasında /g/ > /ğ/ > /y/ akıcılığı olmuş, *düyümlü* sözcüğünde söz ortasında /n/ > /m/ dudaksıllaşması da olmuştur. Sözcüğün gövdesi TkmT’de *düwün* şeklindedir. Söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi, söz ortasında /g/ > /w/ sızıcılığı olmuştur. GT’de sözcüğün kökü *dūmük* sözcüğünde *dū-* şeklindedir. *Tüg-* > *dū-* gelişiminde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş, söz sonunda /g/ > /ğ/ sızıcılığı olmuş, daha sonra bu ünsüz düşmüştür. Bunun sonucunda sözcüğün ünlüsü /ü/ > /ū/ şeklinde uzamıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük *tüg-* [eylem] -(ü)n [eylemden ad yapım eki] +*lüg* [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. *Dūmük* sözcüğü de *dū-* [eylem] -*mük* [eylemden ad yapım eki] şeklindedir.

tüketi

Orhun Türkçesi

tüketi: “sonuna kadar”

“Teḡri teg Teḡride bolmış Türk Bilge Kagan; bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu iniygünüm, oğlanım, biriki oğuşum, bodunum! Biriye şad, apıt begler; yırya tarkat, buyruk begler! Oguz (Tatar),” (KT G 1).

Türkiye Türkçesi

[tüket-]: “1. Kullanarak, harcayarak yok etmek, bitirmek; yoğaltmak. 2. Güçsüzleştirmek, bezdirmek. 3. Yürüyerek aşmak, bitirmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[tükət-]: “bitirmek, sona erdirmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[tüket-]: “1. Tükenmek derejesine yetirmek. 2. Soñlamak, gutarmak, dowam etdirmän kesmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[tüket-] “tüketmek, bitirmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tüketi sözcüğü lehçelerde görülmez fakat bu sözcüğün gövdesi *tüket-* şeklinde tüm lehçelerde ses özelliklerini koruyarak bulunur.

Şekil bilgisi

Tüketi sözcüğü bizce tü- [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] +e- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] -i [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklindedir. krş. *tüm* < *tü-m*. bk. Sertkaya, 2013, s. 77-80; 2016, s. 1063-1093. *Tük* ve *tüke-* sözcükleri için bk. Paçacıoğlu, 2016, s. 671-672. Şinasi Tekin, bu sözcüğü *tüke-* [eylem] -ti [eylemden zarf yapan ek] şeklinde değerlendirmiştir (2001, s. 56).

tümen

Orhun Türkçesi

tümen: “on bin (krş. bir tümen, biş tümen, on tümen, sekiz tümen, dört tümen, üç tümen)”

“kök teyenjin Türküme, bodunuma kazganu birtim, iti birtim. (.....) buñsuz kiltım. Üze teñri erklig (.....) bod(un ...) ança (...) tümen og(.....)ya men (.....)ün (begl)erig, bod(unug)” (BK K 12).

Türkiye Türkçesi

tümen: “1. Tugayla kolordu arasında yer alan birlik; fırka. 2. On bin erden oluşan asker kuvveti. 3. Büyük küme, yığın. 4. On bin. 5. On bin akçe değerinde İran para birimi.” (TS, 2023).

[tümgeneral]: “kara ve hava kuvvetlerinde, rütbesi tuğgeneralle korgeneral arasında bulunan general; ikinci ferik.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

tümən: “1. İran’da on riyala eşit para birimi (1930 yılından beri kullanılmamaktadır). 2. On bin. 3. Tugayla kolordu arasında yer alan askerî birlik, fırka.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

tümen: “1. Hümmeti on gyrana barabar pul birligi. 2. On müň esgerden ybarat goşun bölümi.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tümen sözcüğü ses özelliklerini koruyarak lehçelerde bulunur. Ayrıca bu sözcüğün kısaltılmış şekli *general* sözcüğüyle birleştirilmiştir: *tümgeneral*.

Şekil bilgisi

Bizce sözcük Türkçedir ve tü- [eylem] -men [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Gülensoy, sözcüğü *tüm+e-n* şeklinde açıklamıştır (2007, s. 945). Paçacıoğlu Farsçadan geçtiğini söyler (2016, s. 673). Hamilton, “Belki de aynı anlamdaki Toharca *tmām* (A) veya *tumane* (B) sözcüğünden ödünçlenmiştir.” demiştir (1998, s. 228). Gabain de sözcüğü Toharcaya bağlamıştır (1988, s. 303). Ölmez de Gabain’le aynı görüştedir (1991, s. 118). Adamoviç de Toharcadan ödünçleme olduğu

görüştüğüdür (2004, s. 261-264). Clauson da benzer görüştedir fakat Prof. Pulleyblank'ın kendisine sözlü olarak söylediği Proto-Çince'den **tman* veya *wan* 'on bin' sözcüğünden alınmış olabileceği görüşünü aktarmıştır (1972, s. 507). Şinasi Tekin, sözcüğe Eski Türkçede Toharca Unsurlar bölümünde yer vermemiştir (2002, s. 247-261). Doerfer, sözcük hakkında çeşitli görüşleri ortaya koyduktan sonra sözcüğün Türkçe olduğunu ifade etmiştir (1965, s. 642). Starostin, Dybo ve Mudrak, Doerfer'e katılmış, Toharca sözcüğün muhtemelen Türkçeden alındığını, Çince kaynağın da son derece şüpheli olduğunu ifade etmekle birlikte bazı durumlarda sözcüğün Türkçeye geri alındığını belirtmişlerdir. Bu duruma örnek olarak 'Fars parası' anlamındaki *tümen* sözcüğünü örnek olarak vermişlerdir (2003, s. 401). Bu bakımdan biz de TT'de beşinci, AT ve TkmT'de birinci anlamlardaki sözcüğün Farsçadan alıntı olduğunu düşünüyoruz. Farsçadaki bu sözcüğün de Türkçeden alındığı görüşündeyiz. GT'de kökteşi için bk. *tüketi*.

Tümen general > *Tümgeneral* şeklinde gelişen sözcük *tümen* sözcüğünün kırpılması sonucu *tüm* ve Almanca veya Fransızcadan alınan *general* sözcüğünün birleşmesinden oluşmuştur. bk. Tulum, 2015, s. 37.

***tün*¹⁹⁸**

Orhun Türkçesi

tün: "gece"

"Tokuz Oguz begleri, bodunı! Bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tınla! İlgerü kün togsık(k)a, birigerü kün ortusuıaru, kurıgaru kün batsıkııa, yıırıgaru tün ortusuıaru, anta içreki bo[dun kop maıa körür.] (Bunça bodun)" (KT G 2).

Türkiye Türkçesi

¹⁹⁸AnaT: *tün* 'gece' (Tekin, 2022, s. 191).

tün: “gece.” (TS, 2023).

dün: “1. Bugünden bir önceki gün. 2. Geçmiş. 3. Bugünden bir önceki günde. 4. Kısa bir süre önce.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

tün (II): “1. Günün karanlık kısmı, leyl, şeb. 2. Hayat kaynağı, ruh, ölümle vücuttan ayrılan manevi şey, nefes.” (ATS, 2018).

dün: “içinde bulunulan gün değil de, dünkü gün, bir önceki gün.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

tün: “tüm, garaňkylyk, gije.” (TDDS, 2015).

düýn: “şu gününň öň ýanyndaky gün, geçen gün.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

dün: “dün.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tün sözcüğünün TT, AT ve TkmT’de ses özelliklerini koruduğu şekli bulunur. Ayrıca TT, AT ve GT’de *dün* şeklinde de yer alır. Bu sözcükte söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *düýn* şekli de görülür. Sözcükte diftonglaşma ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Bu diftonglaşma sözcüğün aslında uzun ünlülü olduğuna işaret eder.

Şekil bilgisi

Gülensoy, sözcüğü *tü-* ~ *tu-* ‘*karanlık olmak’ + *-n* şeklinde açıklamıştır (2007, s. 946). ‘Bugünden bir önceki gün’ anlamlarındaki *dün* ve türevi sözcükler *düne gün*, *dünki gün*,

dünki gice ~ dün gice gibi dilbilgisel yapılarla ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla eksiltili yapıdan oluşmuşlardır. Ayrıntılar için bk. Akalın, 2014, s. 23. AT'deki ikinci anlam bu sözcükle ilgili değildir.

tüş-

Orhun Türkçesi

tüş-: “düşmek”

“(oplayu tegd)i. Ol at anta түş(di ...). İzgil (bodu)n ölti. Tokuz Oguz bodun kentü bodunum erti. Teñri yir bulgakın üçün yağı boltı. Bir yılka biş yolu süñüşdümüz. Eñ ilk Togu Balıkda süñüşdümüz.” (KT K 4).

tüş-: “inmek”¹⁹⁹

“(Süsi üç biñ) ermiş. Biz iki biñ ertimiz. Süñüşdümüz. Teñri yarlıkadı, yañdımız. Ögüzke түşdi. Yañduk yolta ölti kök. Anta ötrü Oguz kopun kelti.” (T 16)

Türkiye Türkçesi

düş-: “1. Yer çekiminin etkisiyle boşlukta, yukarıdan aşağıya inmek. 2. Durduğu, bulunduğu, tutunduğu yerden ayrılarak veya dayanağını, dengesini yitirerek yukarıdan aşağıya inmek. 3. Yere devrilmek, yere serilmek; boylamak (I). 4. Hava taşıtları kaza sonucu hızla yere inerek çarpmak. 5. Vücuda bol gelen giysi aşağı kaymak. 6. Kar, yağmur vb. yağmak. 7. Vurmak, değmek, rastlamak. 8. Vakti gelmeden ölü doğmak. 9. Atlanmak, aradan çıkmak, eksik kalmak. 10. Eksilmek. 11. Aşırı ilgi veya sevgi göstermek. 12. Uğramak, kapılmak. 13. Yakışmak, uygun gelmek. 14. Yakışık almak. 15. Ödevi veya yetkisi içinde bulunmak. 16. Bir yerde bulunmak. 17. Biriyle yaşama, çalışma, birlikte olma durumunda kalmak.

¹⁹⁹Bağlama göre önce ilk karşılaşmada, sonra yine aynı yolda Oğuzlar dağıtılıyor. İlk karşılaşmada yenilen Oğuzlardan kaçabilenler ise nehre iniyorlar. (Ercilasun, 2021a, s. 145).

18. Bir bölüşme sonunda payına ayrılmak. 19. Kötü bir sebeple istenmeden bir yerde bulunmak. 20. İşbaşından uzaklaşmak. 21. Hızı, gücü, değeri azalmak. 22. Isı, basınç, ateş vb. eksilmek, azalmak. 23. Düşkün, fakir vb. duruma gelmek. 24. Bir yere ansızın gelmek, damlamak, tesadüfen gelmek. 25. Belirli zamana rastlamak. 26. Fırsat çıkmak. 27. Olmak, olumsuz bir duruma girmek. 28. Savaşta savunulmaz duruma gelerek teslim olmak. 29. Bazı deyimlerde "yürümek, birlikte gelmek" anlamlarında kullanılan bir fiil. 30. Kötü yola girmek. 31. Alışmak, müptela olmak. 32. Telefon, sanal ağ vb. alanlarda bağlantı kurmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

düş-: “1. Kendi ağırlığının tesiri ile yere inmek, yukarıdan aşağıya inmek, dökülmek. 2. Yukarıdan inip bir şeyin üzerinde durmak. 3. Oturduğu, durduğu veya çıktığı yerden aşağıya inmek. 4. Derin bir şeyin dibine çökmek. 5. Binilen bir şeyden veya hayvandan aşağıya inmek. 6. Ayakta duramayarak düşmek. 7. Düşmek. 8. Serilmek, uzanıp kalmak, uzanmak. 9. Herhangi bir şekilde düşmek, düşüp kalmak. 10. Kendini bir şeyin üzerine atmak veya bir şeyin üzerine eğilmek. 11. Sarkmak, dökülmek. 12. Çok bol olduğu için aşağı inmek, üzerinde durmamak (elbise). 13. Kendi kendine dökülmek, yerinden çıkıp (kopup) düşmek (diş, tırnak, kerpiç vb.). 14. Bir yere gelerek orada geçici olarak durmak, misafir olmak, kamp yapmak. 15. Yağmak (yağış). 16. Konmak, çökmek, örtmek, kaplamak (çiy, duman, sis vb.). 17. Yönelerek bir yere veya bir şeyin üzerine yayılmak, inmek, saçılmak, gelmek (ışık, gölge vb.). 18. Tayin yoluyla ve kurayla bir yere tayin edilmek. 19. Bir yere gidebilmek veya ulaşabilmek için katılabilmek, varabilmek, gitme imkânı bulabilmek. 20. Kendini tesadüfen veya isteği doğrultusunda bir şeyin içinde bulmak. 21. Geçmek, çıkmak, girmek. 22. Başlamak, ulaşmak, varıp yetişmek. 23. Başlamak, kopmak, cereyan etmek, meydana gelmek (kavga, haykırma, kargaşa vb.). 24. Başlayıp yayılmak (hastalık vb.). 25. Başlamak, teşebbüs etmek, girişmek. 26. Karar kılmak, meydana gelmek, olmak (sükût, sessizlik vb.). 27. Varmak, ulaşmak, yetişmek. 28. Derecesi, şiddeti, seviyesi, miktarı vb. azalmak, eksilmek,

zayıflamak, inmek. 29. Gücü, kuvveti azalmak, takati kesilmek. 30. Seyrekleşmek, zayıflamak. 31. Basıncı azalmak. 32. Ucuzlaşmak, fiyatı inmek. 33. Kendi kıymetini, değerini, itibarını yitirmek. 34. Kaybetmek, mahrum olmak (hürmet, güzellik vb.). 35. Bir duygunun, hissin geçip gittiğini, kaybolduğunu bildirir (heves). 36. Mahrum olmak, kaybetmek (makam vb.). 37. Yorgunluk, soğuk vb. dolayı takatini yitirmek, gücü tükenmek. 38. Tereddüt etmek, rastlamak, oluşmak. 39. Geçmek, tesadüf etmek (yol, güzergâh, yön). 40. Bahtına çıkmak, kısmeti olmak. 41. Yetişmek, düşmek (pay, para vb.). 42. Hayrı olmak, faydası dokunmak, yardımcı olmak, iyi, müspet tesir etmek, yaramak. 43. Mutluluk, sevinç, refah getirmek, uğurlu olmak. 44. Uygun olmak, uymak, münasip olmak, uygun gelmek, yaramak. 45. Yakışmak, uymak (elbise vb.). 46. Münasip olmak, yakışık almak (bir şey söyleme, bir konuda fikir belirtme vb.). 47. Ait olmak, üzerine düşmek, yük olmak, üzerinde kalmak. 48. Herhangi bir durum ve vaziyet vb. içinde olmak; maruz kalmak, onunla karşılaşmak. 49. Bir hâl almak, şekle bürünmek. 50. Avare olmak, başıboş dolaşmak. 51. Herhangi bir hisse kapılmak, ona heveslenmek, bir şeyin hayaliyle yaşamak. 52. Önünde, arkasında veya yanında koşmak, gitmek. 53. Bir şey için hedef olmak (dedikodu vb.). 54. Geçmek (ele, pençeye vb.). 55. Kendi durumunu düşünmeyerek yüz ve manevi olarak acınacaklı bir durum almak. 56. Fiziki olarak zayıflamak; ihtiyarlamak. 57. Yer tutmak, yerleşmek, olmak (köy, nehir, dere vb. ... düşer gibi). 58. Meydana gelmek, oluşmak (yol, çığır vb.). 59. Takılmak, dokunmak, çarpmak, görmek. 60. Yayılmak, duyulmak, konuşulmak. 61. İlk defa yem yemeye bağlamak (kuzu vb.). 62. *Düşdükcə* şeklinde: tesadüf ettiğinde rastladığında anlamında. 63. *Düşəndə* şeklinde: vakit, zaman, fırsat olduğunda, imkânlar elverdiğinde, yeri geldiğinde, zaman zaman, arada bir, bazen. 64. *Düşsə* şeklinde: tesadüf etse, rastlasa, imkân olsa anlamında. 65. Birçok isme takılarak çeşitli ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

düş- (I): “1. Ýokardan aşaklygyna gaçmak, inmek. 2. Münen zadyň üstünden aşak inmek. 3. Ýaramak, ýaramly bolmak. 4. Bir zadyň içine başga bir zat gaçmak. 5. Ýagmak (ygal hakynda). 6. İçine girmek. 7. Gaçmak, gopmak, aýrylmak (diş, saç we ş.m. hakynda). 8. Ýuwunmak, salkynlamak üçin suwa girmek. 9. Eşidilmek, mälim bolmak, ýaýramak. 10. Peýda bolmak, gelmek, barmak,aralaşmak. 11. Uçramak, sezewar bolmak, duçar bolmak. 12. Peýdaly ýa-da hatarly bolmak (yrym bilen bagly). 13. Peselmek, azalmak, aşaklamak. 14. Biriniň öňünden ýa-da zyndan ýöremek. 15. Düşlemek üçin ýük ýazdyrmak. 16. Ele salynmak, eýe bolmak, edinmek (maddy taýdan). 17. Gabat gelmek, laýyk gelmek.” (TDDS, 2015).

düş- (II): “akyl ýetirmek, göz ýetirmek, bilmek, aňmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

düş- (I): “düşmek; küçülmek.” (GTS, 1991).

düş- (II): “fakirleşmek, zayıflamak.” (GTS, 1991).

düş- (III): “düşmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Tüş- sözcüğü tüm lehçelerde *düş-* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **düş-* şeklindedir.

tüşür-

Orhun Türkçesi

tüşür-: “mola verdirmek”²⁰⁰

“Anı subk(a) ba(rdımız). Ol sub kodı bardımız. Aşangalı түşürtümüz. Atıg ıka bayur ertimiz. Kün yeme tün yeme yelü bardımız. Kırkızıg uka basdımız;” (T 27).

Türkiye Türkçesi

düşür-: “1. Düşmesine yol açmak, düşmesine sebep olmak. 2. Değerini, fiyatını indirmek. 3. Hızını, gücünü azaltmak. 4. Vücuttan yavru, çocuk, taş, solucan vb. atmak. 5. Görevi bıraktırmak. 6. Bir şeye uğratmak. 7. Değerli bir şeyi ucuz veya kolay elde etmek. 8. Zayıf bırakmak, gücünü azaltmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

düşür-: “1. Bir şeyi kaldırarak, alarak veya başka bir vasıtayla aşağı indirmek, aşağı bırakmak. 2. Bir şeyin üst kısmından tutarak kaldırıp yere bırakmak, bir yerden inmesine yardım etmek. 3. Gayriihtiyari elinden bırakmak. 4. Düşmesine sebep olmak, devirmek, yıkmak, dokunup düşürmek. 5. Alçalmak, indirmek, değersiz kılmak. 6. Devirmek, mahrum etmek. 7. Koparmak. 8. Dağıtmak, koparıp atmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[düşündir- (I)] “bir zady anyklamak we aýdyňlaşdyrmak maksady bilen düşün-dirişli gürrün etmek, düşündiriş bermek, düşüner ýaly etmek, aňyna ýetirmek, düşündiriş işini geçirmek.” (TDDS, 2015).

düşür- (I): “ser. düşündürmek (I).” (TDDS, 2015).

²⁰⁰Bk. *Kıyasü'l-Enbiya* – Dizin *tüş-* “... konaklamak” (Ata 1997: 661); krş. *DLT түş* “mola”; *Kutadgu Bilig* – İndeks *tüşün* “konak, durak” (Arat 1979: 482). Bence “tırmanmak veya askerleri saymak için attan indirmek” anlamı, bağlama, özellikle sonraki cümleye uygun düşmemektedir. Dolayısıyla ilk kelime için de en uygun okuyuş *aşangalı* “yemek yemek için” okuyuşudur (Ercilasun, 2021a, s. 151).

düşür- (II): “1. Bir zadyň üstünden alyp ýerde goýmak. 2. Ýetik däl kemli çagany enesiniň göwresinden aýyrmak, abort etmek. 3. Düşmäge kömek etmek.” (TDDS, 2015).

düşür- (III): “suwa ýuwundyrmak, suwa düşündürmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

düşür-: “1. Düşürmek. 2. İndirmek, düşürmek. 3. Devirmek, yıkmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *düşür-* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük tüş- [eylem] -(ü)r- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir. TkmT’deki *düşündür-* sözcüğü düş- [eylem] -(ü)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüştürme)] -dir- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir.

tüz

Orhun Türkçesi

tüz: “doğru (dürüst ve adil)”

“idi oksuz kök Türk [iti] ança olurur ermiş. Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yeme, bodunı yeme tüz ermiş. Anı üçün ilig ança tutmuş erinç; ilig tutup törüg itmiş. Özi ança” (KT D 3).

Türkiye Türkçesi

düz (I): “1. Yatay durumda olan, eğik ve dik olmayan; yeksan. 2. Kıvrımlı olmayan; doğru, stabil. 3. Yüzeyinde girinti çıkıntı olmayan; müstevi. 4. Kısa ökçeli, ökçesiz (ayakkabı). 5. Yayvan, altı derin olmayan. 6. Kıvrıcık veya dalgalı olmayan (saç). 7. Yalın, sade, süssüz olan. 8. Çizgisiz, desensiz ve tek renkli. 9. Engebesiz olan yer.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

düz: “1. İnişi, yokuşu, çukuru, tepesi olmayan. 2. Doğru ve düz yer, inişi yokuşu olmayan yer. 3. Eğrisi, dönemeci olmayan, düz bir yönde giden, uzanan duran. 4. Dik, eğilmeden, dosdoğru. 5. Hiçbir tarafa dönmeden; doğrudan doğruya. 6. Sessizce, rahat, sakin bir şekilde. 7. Doğruca, sağa sola sapmadan, dümdüz. 8. Kendisinden sonra gelen kelimeye dakiklik anlamı verir, “tam, kesin” anlamında. 9. Dürüst, namuslu, vicdanlı, hilesi hurdası olmayan. 10. Düzgün, doğru, insicamlı. 11. Temiz, vicdanlı, sadakatli.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

düz (I): “1. Giden tekiz meýdan, düzlük ýer. 2. Üsti bdr-bdr bolmadyk, tekiz; ýylmanak.” (TDDS, 2015).

düz (II): “1. Hak, rast, dogry. 2. Laýyk, dogry, bap. 3. Tertipli, edepli, düzüw, dogry. 4. Göni, gyşyk däl, dogry.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

düz: “düz.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *düz* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur.

Şekil bilgisi

Şinasi Tekin, sözcüğü *tü-z* şeklinde değerlendirmiştir (1976, s. 285).

tüzsüz

Orhun Türkçesi

tüzsüz: “doğru olmayan (dürüst ve adil) olmayan” (KT D 6).

Değerlendirme

Tüz [ad] +süz [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük, sözlüklerde görülmez.

bk. *tüz*.

tüzül-

Orhun Türkçesi

tüzül-: “anlaşma yapmak”

“bolmuş erinç, oğlıtı kagan bolmuş erinç. Anta kisre inisi, eçisin teg kılınmaduk erinç; oğlı, kañın teg kılınmaduk erinç. Biligsiz kagan olurmış erinç; yablak kagan olurmış erinç. Buyrukı yeme biligsiz erinç, yablak ermiş erinç.” (KT D 5).

Türkiye Türkçesi

düzül-: “düzme işine konu olmak veya düzme işi yapılmak.” (TS, 2023).

[tüzük]: “1. Herhangi bir kurumun veya kuruluşun tutacağı yolu ve uygulayacağı hükümleri sırasıyla gösteren maddelerin hepsi; nizamname, statü. 2. Devlette bir işin işleyiş biçimini gösteren bakanlar kurulu kararı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

düzül- (I): “1. Sırayla bir ipe vb. geçirilmek, takılmak. 2. Belirli bir sıraya göre bir yere konmak, yerleştirilmek. 3. Belirli bir düzene göre durmak, yerleşmek.” (ATS, 2018).

düzül- (II): “ilmiğe geçirilmek, düğümlenmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

düzül-: “1. Birnäçe zat ýüpe, çişe we ş.m. yzygiderli ötürilip çykylmak. 2. Bir zadyň bölek şaýlary ýygnalyp gurnalmak. 3. Sazlanmak (pianino, dutar we ş.m. hakynda). 4. Aýagyň deň basylyp ýörelmek. 5. Döredilmek, ýazylmak, goşgy goşulmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

düzül-: “1. Tamir edilmiş olmak. 2. Tertibe konulmak, düzenlenmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *düzül-* şeklindedir ve söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TT’de *tüzük* sözcüğünde sözcüğün kökü *tüz-* şeklinde ses özelliklerini koruyarak bulunur.

Şekil bilgisi

Sözcük tüz- [eylem] -(ü)l- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir. *Tüzük* sözcüğü tüz- [eylem] -(ü)k [eylemden ad yapım eki] şeklindedir. Bu sözcük sonradan türetilmiştir. bk. *OTCK*, 2017, s. 256.

5.15. U

*u*²⁰¹

Orhun Türkçesi

u: “uyku” (KT D 35).

Değerlendirme

U şeklindeki sözcük lehçelerde görülmez fakat bu sözcükten türeyen sözcükler görülür. bk. *udı-*.

u-

Orhun Türkçesi

u-: “muktedir olmak (-A bilmek)” (KT D 22).

Değerlendirme

U- fiili lehçelerde müstakil olarak bulunmaz fakat bazı ifadelerin kökünü oluşturur. bk. *uz, uma-*.

ubut

---

²⁰¹AnaT: *ū* ‘uyku’ (Tekin, 2022, s. 183).

Orhun Türkçesi

ubut: “utanç”

“yanalım; arıg ubutı yig tidi. Ben ança tir men, ben Bilge Tuñukuk: Altun yışıg aşa keltimiz; İrtiş ögüzüg” (T 37).

Türkiye Türkçesi

ut (I): “utanma duygusu.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[utan-]: “1. Bir işten, hareketten, ve laftan dolayı veya herhangi bir sebepten dolayı mahcubiyet çekmek, manen ısırap duymak. 2. Utancından, mahcubiyetinden dolayı bir şeye cesaret edememek. // Çekinmek. “(ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[utanmaklyk]: “utanmak ýagdaýy.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[utan-]: “utanmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

TT'deki *ut* sözcüğünün *ubut* > *uwut* ~ *uvut* > *ūt* ~ *ud* > *ut* şeklinde geliştiği kanaatindeyiz. bk. Sertkaya, 2006, s. 146. Bu gelişimde söz ortasındaki /b/ sesi /w/, /v/ şeklinde sızıcılaşmış ve düşmüştür. Bunun sonucunda sözcüğün ünlüleri kaynaşıp uzamıştır. *Ud* sözcüğünde bu ünlü kısalıp kendinden bir iz bırakarak söz sonunda /t/ > /d/ ötümlüleştirmesine sebep olmuştur. *Ut* şeklinde ise ünlü kısalması meydana gelmiştir.

Utan- sözcüğünün *DLT*'de Oğuz lehçesinde görüldüğü belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 925). Dolayısıyla bu sözcükteki büzülme daha erken dönemdedir.

Şekil bilgisi

Ubut sözcüğü **ub-* ~ **ubu-* [eylem] -t [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir. Ayrıntılar için bk. İssi, 2018, s. 57-70. *Utan-* sözcüğü *ubut* > *ut* [ad] -a [addan eylem yapım eki] -n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklindedir. *TkmT*'deki *utanmaklyk* sözcüğü *utan-* fiiline eklenen -*maklık* [eylemden ad yapım eki (< isim-fiil)] (< -mak+lyk) ekiyle oluşmuştur.

*uç*²⁰²

Orhun Türkçesi

uç: “uç, kanat”

“örtçe kızıp kelti. Sünüşdümüz. Bizinte iki uçı sınarça artuk erti. Teñri yarlıkaduk üçün üküş tiyin” (T 40).

Türkiye Türkçesi

[*uca* (I)]: “1. kuyruk sokumu kemiği. 2. Kalça kemiklerinin birleştiği yer, oturulacak yerin iki tarafı.” (TS, 2023).

uç: “1. Genellikle uzun bir nesnenin incelererek biten son ve sivri noktası. 2. Bir şeyin baş veya son noktası. 3. Bir şeyin kenarı. 4. Dış kenar; periferi. 5. Bir uzaklığın son noktası. 6. Bir şeyin başı, tepesi. 7. Kurşun kalemlerde yazmayı sağlayan kömürden yapılan madde. 8. Sınır. 9. Bir şeye gereğinden çok fazla bağlanan, önem veren; ekstrem. 10. Türk devletlerinde genellikle sınır boylarındaki eyalet ve sancak. 11. Sınır boyu.” (TS, 2023).

²⁰²AnaT: *hūç* ‘uç’ (Tekin, 2022, s. 184).

[ücrā]: “çok uçta, kenarda veya kıyıda köşede olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

uc: “1. Bir şeyin sivri, ince, batıcı tarafı, kenarı. 2. Kumaşın, elbisenin vb. kenarı. 3. Bir şeyin bitiş kısmı, kenarı. 4. Uzun bir şeyin bitiş taraflarının her biri. 5. Bir şeyin kenarını oluşturan küçük bir parçası. 6. Son, nihayet, bitiş. 7. Baş, tepe. 8. Ucundan şeklinde: ... sebebiyle, ... yüzünden, ... göre anlamında.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ūç: “1. Esasan, ýüpüň, tanapyň haýsy hem bolsa bir tarapy; ösümligiň başy. 2. Goýnuň ýuwlup guradylan ýaz ýüňi daralanda, ilki çykýan uzyn ýüň. 3. Bir zadyň belli bir maksat üçin ýiteldilen başy.” (TDDS, 2015).

[ūja] “oňurga süňküniň ujundaky egrije süňk, guýruk ýagynyň içindäki oňurga ujy, oňurga ösüntgisi, uç oňurga.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

uç: “uç, son.” (GTS, 1991).

[ucunda]: “1. Ucunda. 2. Çizgisinde. 3. Sonunda.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Uç sözcüğü TT ve GT’de *uç* şeklinde ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *ūç* şeklinde uzun ünlülüdür. AT’de *uc* şeklindedir ve söz sonunda /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca TT’de *uca* sözcüğünde *uç* sözcüğü ünlüyle başlayan bir ek aldığı için söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. Diğer lehçelerde de aynı durum vardır. *Ücrā* sözcüğünde de *uç* kökü görülür. *Uçra* > *ucra* > *ücrā* şeklinde gelişmiş olmalıdır. bk. Akalın, 2014, s. 15. Sözcükte söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuş, /c/ sesinin inceltici etkisiyle de söz başında /u/ > /ü/ incilmesi olarak sözcükte aykırılışma

meydana gelmiştir. Ayrıca sözcüğün son ünlüsü de /a/ > /ā/ şeklinde uzamıştır. Bu uzama aslında ilk hecesi uzun ünlüyle olan *uç* sözcüğünün benzeşmesiyle olmalıdır. TkmT’de *ūja* sözcüğünde söz ortasında /ç/ > /j/ ötümlüleşmesi olmuştur. GT’de *ucunda* sözcüğünde de söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi görülür.

Şekil bilgisi

Uç sözcüğü kök hâindedir. *Uca* sözcüğü uç [ad] +a [addan ad yapım eki] şeklinde (Gülensoy, 2007, s. 953), *üçra* sözcüğü uç [ad] +ra [yön gösterme eki] şeklinde, *ucunda* sözcüğü de uç [ad] +u+ [3. teklik kişi iyelik eki] +n+ [zamir n’si] +da [bulunma durumu eki] şeklinde çözümlenir. Tekin *uca* sözcüklerini AnaT’de *ūça* ‘uca, kuyruk sokumu, kış, arka’ şeklinde vermiştir (2022, s. 183).

uç-

Orhun Türkçesi

uç-: “vefat etmek”

“Köl Tigin koñ yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç ay, yiti otuzka yog ertürtümüz. Barkın, bedizin, bitig taşın biçin yılka, yitiñ ay, yiti otuzka kop alkıdımız. Köl Tigin ö(zi) kırk artuk(ı y)iti yaşıñ(a kergek) boltı. Taş bark (itgüçig), bunça bedizçig Tuygun İlteber kel(ürti).” (KT KD).

Türkiye Türkçesi

uç- (I): “1. Kuş, kanatlı böcek vb. hareketli kanatları yardımıyla havada düşmeden durmak, havada yol almak. 2. Uçak vb. araçlar özel mekanizma ile yerden yükselmek, havada yol almak. 3. Sıvı gaz veya buhar durumuna geçip havaya dağılmak. 4. Rengi solmak. 5. Rüzgâr veya başka bir itici güçle yerinden ayrılıp uzağa gitmek. 6. Yüksek yerden düşmek veya yuvarlanmak. 7. Belirmek, dolaşmak, gezinmek. 8. Patlayıcı veya yanıcı bir

maddeyle parçalanmak. 9. Uçar gibi dalgalanmak. 10. Çok hızlı gitmek. 11. Hava yolu ile gitmek. 12. Yok olmak, ortadan kaybolmak. 13. Çok sevinmek. 14. Gerçek hayattan uzaklaşıp düşlere dalmak. 15. Keyif verici veya uyuşturucu madde aldıktan sonra kendinden geçmek. 16. İzni olmadan alınmak, aşırı olmak. 17. Dinî inanışa göre ruh ölümden sonra göğe yükselmek. 18. Kesilip yerinden kopmak.” (TS, 2023).

[uca (II)]: “yüce.” (TS, 2023).

[yüce]: “nicelik, nitelik, erdem vb. bakımlardan en üstün olan; ali, muazzez, uca (II), ulvi, mürtefi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

uç- (I): “1. Kanatlarının yardımıyla havada hareket etmek, havalanmak; uçup bir yere konmak; uçup bir yere gelmek veya gitmek; uçak vb. havada seyretmek, dolaşmak, hareket etmek. 2. Rüzgârın gücü ile havada hareket etmek, gitmek. 3. Gaz veya buhar hâline gelerek havada yok olmak. 4. Çok süratli gitmek, geçmek, geçip gitmek. 5. Çok süratli yürümek, gitmek, gitmek. 6. Çıkmak (söz vb.). 7. Solmak, rengi kaçmak, silinip gitmek. 8. Bir yerlere gitmek, bir yerlerde dolaşmak (hayali, düşüncesi vb.).” (ATS, 2018).

uç- (II): “1. Herhangi bir sebeple yıkılmak, darmadağın olmak; kendi ağırlığının etkisi ile devrilmek, yıkılıp gitmek. 2. Yıkılmak, viran olmak, yok olmak, altüst olmak, mahvolmak, yerle yeksan olmak. 3. Yüksekçe bir yerden düşmek, devrilmek, yuvarlanmak.” (ATS, 2018).

[uca]: “1. Altı ile üstü arasındaki uzaklığı çok olan, yüksek yer. 2. Uzun boylu, boylu poslu, fidan gibi. 3. Yüce, ulvi, ulu. 4. Yüksek, yukarı, yüksekten, şiddetli, güçlü. 5. Belirli bir yere göre daha yukarıda bulunan.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

uç- (I): “1. Asmana göterilmek, ganat ýaýyp howada gaýmak (guş we ş.m. hakynda). 2. Uçara münüp, bir ýaña gitmek, ugramak. 3. Hiňňildige münüp,

iki ýanlaýyn bat alyp hereket etmek. 4. Suwsuzlykdan ýaña guramak, düýp tutup bilmän gurap gitmek. 5. Gaz halyna öwrülip, hiç zat galmazlyk.” (TDDS, 2015).

[uja]: “dagyň beýik ýeri, beýik.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

uç-: “uçmak, uçup gitmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Uç- sözcüğü tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. Bununla birlikte TT, AT ve TkmT’de *uca* sözcüklerinde söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. TT’deki *yüce* sözcüğünde söz başında /y/ türemiş, bu sesin inceltici etkisiyle de sözcüğün ünlüleri ön sıraya geçmiştir. Ayrıca söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi de olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **uç-* şeklindedir. *Uca* ve *yüce* sözcükleri uç- [eylem] -a [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenir. Gülensoy, *yüce* sözcüğünü *ūca* sözcüğünden getirmiştir ve bu sözcüğü *ūç+a* şeklinde çözümlenmiştir (2007, s. 1187, 953) Tekin de aynı görüştedir (2023a, s. 264). Bizce sözcük *uç-* fiiline dayanır. Nitekim ‘kuyruk sokumu kemiği, arka, sırt’ anlamındaki sözcük *yüce* sözcüğüyle anlam olarak uyuşmamaktadır. Ayrıca o anlamdaki sözcük TkmT’de uzun ünlüyle yazılır fakat ‘yüce’ anlamındaki sözcük kısa ünlüyle yazılmaktadır.

uça bar-

Orhun Türkçesi

uça bar-: “vefat etmek” (KT D 24).

Değerlendirme

Uç- [eylem] -a [zarf-fiil eki] bar- [tasvir fiili] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *uç-* ve *bar-*.

uçuk

Orhun Türkçesi

uçuk: “yırtıcı kuş”

“Kiyik yiyü, tabışgan yiyü olurur ertimiz. Bodun boguzı tok erti. Yagımız tegre uçuk teg erti; biz es (t)eg ertimiz. Ança olurur erkli Oguzdının küreg kelti.” (T 8).

Türkiye Türkçesi

uçuk (I): “1. soluk (II). 2. Hafif, belirsiz olan. 3. Abartılı, çok yüksek, çok fazla. 4. Deli dolu.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

uçuq (I): “bk. *uçuq-sökük*.” (ATS, 2018).

[*uçuq-sökük*]: “1. Yıkılmış durumda olan. 2. Yıkılmış bir binanın vb. kalıntıları; harabe yer, ören yer.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

uçuk (I): “gyzgyny ýokary galan ýa-da bir zatdan gorkan adamyň dodagyna çykyan suwluja gabarçyk.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

uçuk: “*uçuk*.” (GTS, 1991).

uçuk: “çökük, çukurlaşmış.” (Özakdağ).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük uç- [eylem] -(u)k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Lehçelerdeki sözcükler aynı yapıdadır fakat aynı anlamda değildir.

*uçuz*²⁰³

Orhun Türkçesi

uçuz: “kolay”

“kaltaçı biz. Öz (i)çi taşın tutmuş teg biz. Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş; yinçge erklig üzgeli uçuz. Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş; yinçge” (T 13).

Türkiye Türkçesi

ucuz: “1. Fiyatı yüksek olmayan, pahası az, düşük fiyatlı; ehven, pahalı karşıtı. 2. Az emekle elde edilen. 3. Bayağı olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ucuz: “1. Değeri düşük olan, fiyatı az olan. 2. Zahmetsiz, eziyetsiz, kolaylıkla elde edilen, yapılan. 3. Önemsiz, bayağı.” (ATS, 2018).

²⁰³AnaT: *uçuz* ‘kolay, değersiz’ (Tekin, 2022, s. 183).

Türkmen Türkçesi

ujuz: “gymmat däl, arzan, bahasy pes.” (TDDS, 2015).

ujÿz: “ser. ujuz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ucuz: “ucuz.” (GTS, 1991).

ucus: “ucuz.” (Hünerli, 2019).

ucüs: “ucuz.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Uçuz sözcüğü lehçelerde *ucuz* şeklindedir ve söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de sözcük *ujÿz* şeklinde de görülür. Bu sözcükte de söz ortasında /ç/ > /j/ ötümlüleşmesi olmuş, ayrıca ikinci hecede /u/ > /ÿ/ şeklinde düzleşme gerçekleşmiştir. Bu düzleşen ünlü uzundur. GT’de sözcüğün *ucüs* ve *ucus* şekilleri de vardır. Bu sözcüklerde söz sonunda /z/ > /s/ ötümsüzleşmesi olmuş, ayrıca *ucüs* sözcüğünde /c/ sesinin inceltici etkisiyle ikinci hecede /u/ > /ü/ incilmesi olarak sözcükte aykırılışma meydana gelmiştir.

Şekil bilgisi

Gülensoy, sözcüğü *ūç+uz* şeklinde değerlendirmiştir (2007, s. 954). Paçacıoğlu da aynı görüştedir (2016, s. 680). Erdal, sözcüğü *uç-* fiiline bağlamış (1991, s. 324), Tekin, sözcükteki /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi dolayısıyla ilk ünlünün orijinalinde uzun olduğunu belirterek bu çözümlmeye karşı çıkmıştır (2023b, s. 416). Sözcüğün Moğolcayla karşılaştırılması için bk. Eren, 2020, s. 531.

ud-

Orhun Türkçesi

ud-: “takip etmek, izlemek”

“korkmadımız, süñüşdümüz. Tarduş şadra udı yañdımız. Kaganın tutdumuz; yabgusın, şadın” (T 4).

Türkiye Türkçesi

uy-: “1. Ölçüleri birbirini tutmak. 2. Renk, biçim vb. yönünden birbirini tutmak, uygun düşmek, uygun gelmek. 3. Zevke, anlayışa uygun düşmek. 4. Bir inanca, bir anlayışa, bir duruma veya egemen bir güce uygun davranışta bulunmak; riayet etmek. 5. Bağlı kalmak, tabi olmak. 6. Uygun düşmek, münasip olmak. 7. Örnek kabul edip davranışlarını ona benzetmek; imtisal etmek. 8. Uyum sağlamak; bağdaşmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

uy-: “1. Qapılmaq (II) 1. 2. İnanarak tabi olmak, razı olmak, taviz vermek; tatlı dile aldanmak; etki altında kalmak. 3. Tutulmaq, âşık olmak, sevmek. 4. Uygun gelmek, uygun olmak, münasip olmak, yakışmaq. 5. Nefsini yenememek, nefsine hâkim olamamak.” (ATS, 2018).

[qapıl- (II)]: “1. Geçmek, sirayet etmek, bulaşmaq.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

uý-: “biriniň garaýşyna ynanmak, yrylmak; bir zada ýüregiň bilen ynanmak, sygynmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

uy- (I): “uymak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ud- sözcüğü tüm lehçelerde *uy-* şeklindedir ve söz sonunda /d/ > /y/ akıcılılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **ud-* şeklindedir.

*udı*²⁰⁴

Orhun Türkçesi

udı-: “uyumak”

“(Türk bodun yeme) bulganç (ol timiş). Oguzı yeme tarkınç ol timiş. Ol sabın eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti; (kün yeme) olursıkım kelmez erti. Anta sakıntım a:” (T 22).

Türkiye Türkçesi

[uyku]: “1. Dış uyaranlara karşı bilincin, bütünüyle veya bir bölümünün yitdiği, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı dinlenme durumu; hab. 2. Çevrede olup bitenin farkında olmama. 3. Doğada görülen sükûnet durumu. 4. Aymazlık.” (TS, 2023).

uyu-: “1. Uyku durumunda olmak; dalmak, zıbarmak. 2. İlaç etkisiyle ağrı duymayacak kadar derin uykuya dalmak. 3. İşlem görmemek, durgun kalmak, el sürülmemek. 4. Çevresindeki olayları fark etmemek, görmemek.” (TS, 2023).

²⁰⁴AnaT: *ūdı*- ‘uyumak’ (Tekin, 2022, s. 184).

Azerbaycan Türkçesi

[uyqu]: “dış âlemle ilişkilerin kesildiği, iç faaliyetlerin yavaşladığı uyuşukluk hâli, nevm, hab, uyku.” (ATS, 2018).

uyu-: “1. Uykuya varmak, uyku hâlinde bulunmak. 2. Hareketsiz ve canlılık eseri göstermemek, tam sessizlik, sükût içinde olmak, sessizliğe dalmak, faaliyetsiz, hareketsiz hâlde olmak.” (ATS, 2018).

[yuxu]: “1. İnsan ve hayvanda bitkisel yaşantının sürmesiyle birlikte dış âlemle olan ilişkilerin kesildiği, iç faaliyetin yavaşladığı uyuşukluk hâli, hab, nevm. 2. Uyuşukluk, atalet. 3. Kış uykusu. 4. Rüya, düş.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ūkla- (I)]: “ukuly ýagdaýda bolmak, uka giden halda bolmak, ýatmak, uka gitmek.” (TDDS, 2015).

[ūkuly]: “ukudan açylmadyk.” (TDDS, 2015).

[ūky (I)]: “belli bir wagt aralygynda doly ýa-da kem-käsleýin huşuňda bolman, yklap ýatmak ýagdaýy.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

uy- (II): “uyumak.” (GTS, 1991).

uyu-: “uyumak.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Udı- fiili TT, AT ve GT’de *uyu-* şeklindedir. Söz ortasında /d/ > /y/ akıcılılaşması olmuş ve ilk hecedeki /u/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ yuvarlaklaşmasına sebep olmuştur. GT’de *uyu-* şeklinde gelen sözcüğün sonundaki /u/ sesinin düşmüş hâli *uy-* şeklinde de bulunur. Ayrıca TT’de *uyku*, AT’de *uyqu* sözcüklerinde vurgusuz dar orta hece ünlüsü /u/ düşmüştür. TkmT’de sözcük müstakil

olarak bulunmaz fakat *ūkuly*, *ūky*, *ūkla*- gibi sözcüğünde bulunur. Sözcüklerde muhtemelen *udı*- > *uyu*- değişimi olmuş, daha sonra sözcük eklesince büzülmüş ve /yu/ hecesi düşmüştür. AT'deki *yuxu* sözcüğü *uyxu* sözcüğünden gelişmiştir. Bu sözcükte /u/ ve /y/ sesleri göçüşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük u [ad] +dı- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Tekin, 2016, s. 84. *Uyku* sözcükleri uyu- [eylem] -ku [eylemden ad yapım eki] şeklindedir. TkmT'deki *ūkla*- fiili bu sözcüğe eklenen +la- [addan eylem yapım eki] ekiyle, *ūkuly* sözcüğü de bu sözcüğe eklenen +ly [addan ad yapım eki] şeklinde oluşmuştur.

udıma-

Orhun Türkçesi

udıma-: “uyumamak” (KT D 27).

Değerlendirme

U [ad] +dı- [addan eylem yapım eki] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük, sözlüklerde yer almamaktadır. bk. *udı*-.

udluk

Orhun Türkçesi

udluk: “uyuluk kemiği”

“binip oplayu tegdi. Bir erig okun urtı, iki erig udu aşuru sançdı. Ol tegdükde Bayırkunuş ak adgırığ, udlukın sıyu urtı. Kırkız kaganın ölürtümüz, ilin altımız. Ol yılka Türgiş (tapa Altun yışıg)” (KT D 36).

Türkiye Türkçesi

uyluk: “kalçadan dize kadar olan bacak bölümü.” (TS, 2023).

Türkmen Türkçesi

uyluk: “buduň aşak ýüzi, iç ýüzi.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve TkmT’de tespit edilebilmiştir ve sözcüklerde söz ortasında /d/ > /y/ akıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Gülensoy, sözcüğü **ud(u)+luğ* şeklinde çözümlenmiştir (2007, s. 979). Eren, sözcük hakkında “Eski Türkçe *ud (> uy)* ‘sığır’ kökünden geldiği yolundaki görüş tartışmaya açıktır. Türkçe **ub ~ *uv ~ *uz (*us)* ‘utanç, utanma’ kökünden çıktığı yönündeki sav büsbütün yanlıştır.” açıklamasını yapmıştır (2020, s. 537).

udu

Orhun Türkçesi

udu: “ve” (T 55).

Değerlendirme

Ud- [eylem] -u [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *ud-*.

uduz-

Orhun Türkçesi

uduz-: “sevk etmek” (T 15).

Değerlendirme

Ud- [eylem] -(u)z- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez. bk. *ud-*.

***ulayu*²⁰⁵**

Orhun Türkçesi

ulayu: “ve, ile; özellikle”

“Teñri teg Teñride bolmış Türk Bilge Kagan; bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu iniygünüm, oğlanım, biriki oğuşum, bodunum! Biriye şad, apıt begler; yırıya tarkat, buyruk begler! Oguz (Tatar),” (KT G 1).

Türkiye Türkçesi

[ula-]: “eklemek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ulaş- (II)]: “varmak, kavuşmak, gelmek, yetişmek; birbirine katılmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

---

²⁰⁵ AnaT: *ül* ‘temel, esas’; *ūla-* ‘ulamak, bağlamak’ (Tekin, 2022, s. 184).

[ula-]: “1. Ýüpi, sapagy başga bir ýüpe, sapaga işip ýa-da pet, krahmal çalyp, agajy biri-birine çüý bilen berkidip selemek. 2. Bir gürrüňiň yzyna başga gürrüň goşmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[ula-]: “bağlamak, birleştirmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ulayu sözcüğü lehçelerde görülmez fakat aynı kökten gelişen *ula-*, *ulaş-* sözcükleri görülür ve gövdeler ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Ulayu sözcüğü ul [ad] +a- [addan eylem yapım eki] -y- [yardımcı ses] -u [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenir. *Ula-* sözcükleri ul [ad] +a- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. *Ulaş-* sözcüğü de *ula-* sözcüğüne eklenen -ş- [eylemden eylem yapım eki (işteşlik)] ekiyle oluşmuştur. Hacıeminoğlu, *ul* ‘temel’ sözcüğünü *u-l* şeklinde değerlendirir (1990, s. 72).

ulug

Orhun Türkçesi

ulug: “büyük, ulu; yaşlı”

“tegdükin Türk begler, kop bilir siz. Ol süg anta yok kışdımız. Anta kisre yir Bayırku ulug irkin yağı boltı. Anı yañıp Türgi Yargun költe buzdumuz. Ulug irkin azkıña erin tezip bardı. Köl Tigin (altı otuz)” (KT D 34).

Türkiye Türkçesi

ulu: “1. Erdemleri bakımından çok büyük, yüce olan; azametli. 2. Çok yüksek, çok büyük olan (şey).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ulu: “çok büyük, en büyük, büyük, yüce.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

uly: “1. Ölçeği, gabarasy, göwrümi taýdan kiçiden has ullakan. 2. Ýaşy ýokary, ýaş taýdan uly. 3. Aýratyn ähmiýeti bolan, has ähmiýetli. 4. Çäksiz, köp, möçbersiz. 5. Ýaşuly, baştutan, ýolbaşçy işgär, jogapkär işgär. 6. Batly, güýçli, joşgunly.” (TDDS, 2015).

ulug:“uly.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ulu (II): “ulu, büyük.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ulug sözcüğü TT, AT ve GT’de *ulu* şeklindedir ve söz sonunda /g/ ünsüzü düşmüştür. TkmT’de sözcük *ulug* şeklinde ses özelliklerini korumakla birlikte *uly* şekline de gelmiştir. Bu sözcükte söz sonu /g/ ünsüzü düşmüştür ve ikinci hecede /u/ > /y/ düzleşmesiyle aykırılışma meydana gelmiştir.

Şekil bilgisi

Sertkaya, Kaçalin’in sözcüğü ul ‘temel’ [ad] +(u)g [addan ad yapım eki] şeklinde değerlendirmesine katılmıştır. bk. Sertkaya, 2021b, s. 26. Uçar, bu görüşe katılmamış,

sözcüğün *ula-* fiiline eklenen *-(X)g* ekiyle oluştuğunu belirtmiştir (2020, s. 25). Hacıeminoğlu, *ul* sözcüğünü *u-l* şeklinde değerlendirmiştir (1990, s. 72).

ulus

Orhun Türkçesi

ulus: “ülke”

“Udar Sejnün kelti. Tabgaç kaganta İşiyi Likeñ kelti. Bir tümen ağı, altun, kümüş kergeksiz kelürti. Töpüt kaganta bölün kelti. Kuriya kün batsıkdakı Sogd(ak) Berçek Er, Bukarak ulus bodunta Nek Sejnün, Ogul Tarkan kelti.” (KT K 12).

Türkiye Türkçesi

ulus: “millet.” (TS, 2023).

Ulus: “Bartın iline bağlı ilçelerden biri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ulus: “1. İl, oba, yurt, köy. 2. Oymakların meydana getirdiği topluluk, halk, cemaat. 3. Aslında belirli bir coğrafya üzerinde yaşayan bir halk.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ulus: “1. Uly il, halk, köpçülik, ilat. 2. Ýurt, ülke.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde *ulus* şeklindedir. Söz sonunda /ş/ > /s/ dişsilleşmesi olmuştur fakat bu biçim Moğolcadan gelişmiş olmalıdır. GT’de sözcük tespit edilememiştir fakat aynı kökten gelişen başka sözcükler vardır. bk. *ulayu* maddesi.

Şekil bilgisi

Sözcüğün *ul* ‘temel, esas’ adından türediği, *ulus* biçiminin Moğolcaya geçip *ulus* olduğu ve Türkçeye de *ulus* şeklinde girdiği araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir fakat sözcüğün çözümlenmesi konusunda farklı fikirler öne sürülmüştür. Doerfer, sözcüğün farklı dönemlerden çeşitli anlamlarını vermiş, Türkçeden Moğolcaya geçen *ulus* sözcüğünün Türkçe *el ~ äl ~ ala* yapısıyla ilişkilendirilmesini garip bulmuştur (1963, s. 175-178). Gülensoy, Doerfer’den hareketle sözcüğü “*ul ‘temel, toprak, zemin’ + (*u*)ş ‘genişletme eki ?’ = ‘bir araya gelmiş topraklar, bölge’ (TMEN no. 54)” şeklinde açıklamıştır (2007, s. 966). Erdal, eylemden ad yapan *-ış* ekiyle *ula-* > *ulus* şeklinde açıklamıştır (1991, s. 262) Uçar da aynı fikirdedir (2020, s. 27). Hacıeminoğlu sözcüğü *ul* ‘temel, esas’ sözcüğüyle aynı *u-* köküne bağlar (1990, s. 72).

uma-

Orhun Türkçesi

uma-: “muktedir olmamak (-AmA-)”

“Yagı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş. Bunça işig küçüg birtükgerü sakınmatı Türk bodun ölüreyin, urugsıratayın tir ermiş. Yakadu barır ermiş. Üze Türk Teñrisi, Türk ıduk yiri” (KT D 10).

Türkiye Türkçesi

[görememe-]

[yapamama-]

Gagavuz Türkçesi

[görememe-]

[yapamama-]

Değerlendirme

U- [eylem] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez fakat bu sözcüğün geçtiği ifadeler vardır. TT ve GT’de yeterlik fiilinin olumsuz şekli *-ama-*, *eme-* ile, AT ve TkmT’de yeterliğin olumsuzu *bil-* yardımcı fiili ve üzerine *-ma-*, *me-* olumsuzluk eki getirilerek yapılır (bk. İlker, 1997, s. 140). Buradaki sözcükler aslında gör- [eylem] -e [zarf-fiil] u- [tasvir fiili] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] ve yap- [eylem] -a [zarf-fiil] u- [tasvir fiili] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenir. *U-* fiili asıl fiilin zarf-fiil ekiyle birleşmiştir. Dolayısıyla *uma-* fiili TT ve GT’de *-AmA-* şeklindedir. Ayrıca bk. *u-*.

unama-

Orhun Türkçesi

unama-: “kabul etmemek”

“Sü yorılım tideçi, unamañ. Ol sabıg eşidip sü yoritdım. Altun yışığ yolsuzun aşdım(ız). İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün katdımız; Bulçuka tañ öntürü tegdimiz.” (T 35).

Türkiye Türkçesi

[ona-]: “Bir işi doğru ve uygun bulmak; tasvip etmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[una-]: “1. İdrak etmek, kavramak. 2. Bilinip unutulmuş bir şeyi akla getirmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[una-]: “dogry tapmak, makul bilmek, ýerlikli hasaplamak, oňlamak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Unama- sözcüğünün olumsuzluk eki almamış şekli TT’de *ona-*, AT ve TkmT’de *una-* şeklindedir. TT’de ikinci hecedeki /a/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle ilk hecede /u/ > /o/ şeklinde genişleme olmuştur. Diğer sözcükler ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Gülensoy, sözcüğü *u-n-a-* şeklinde çözümlenmiştir. TT’deki sözcük ‘iyileşmek’ anlamındaki *oň-* fiilinden gelmemektedir. O anlamdaki sözcük *on-* şeklinde sözlükte vardır. TkmT’de de genizsil sesle yazılır. Lehçelerdeki anlamları karşılaştırdığımızda aynı sözcükler olduğu anlaşılır. *Unama-* fiili *una-* fiiline gelen *-ma-* [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] ekiyle oluşmuştur.

unç

Orhun Türkçesi

unç: “mümkün”

Değerlendirme

U- [eylem] -nç [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük (Tekin, 2016, s. 90) lehçelerde görülmez fakat bu sözcüğün kökünden türeyen sözcükler vardır. bk. *uz*.

ur-²⁰⁶

Orhun Türkçesi

ur-: “vurmak”

“ölti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

ur-: “(taşa) yazmak”

“yok çıgañ bodunug kop kubratdım; çıgañ bodunug bay kıldım, az bodunug üküş kıldım. Azu, bu sabımda igid bar gu? Türk begler, bodun, bunı eşidiñ! Türk bodun, tirip il tutsıkiñın bunta urtum. Yañılıp ölsikiñın yeme” (KT G 10).

ur-: “yerleştirmek, konuşlandırmak”

“kelit(t)i. Oluruñ tiyin timiş; yelme kargu edgüti urgıl, basıtma timiş. Bög(ü) Kagan bañaru ança ay(u) ıdmış. Apa Tarkangaru içre sab ıdmış; Bilge Tuñukuk añıg ol, öz ol.” (T 34).

Türkiye Türkçesi

vur-: “1. Elini veya elinde tuttuğu bir şeyi bir yere veya bir kimseye hızla çarpmak; çakmak, geçirmek, inmek. 2. Ses çıkarmak için bir şeyi başka bir şey üzerine hızlıca çarpmak. 3. Etkisi bir yere kadar ulaşmak. 4. Duyulmak, hissedilmek. 5. Üzerinde görünmek, üzerine düşmek, yansımak, aksetmek.

²⁰⁶AnaT: *hūr*- ‘vurmak; koymak, bırakmak’ (Tekin, 2022, s. 184).

6. Olumsuz yönde etkilemek. 7. Hızla değmek, çarpmak. 8. Bir yere bir şey sürmek. 9. Takmak, koymak, bağlamak. 10. Bağlamak, ilişkilendirmek. 11. Olduğundan başka biçimde görünmek. 12. Batıcı veya kesici cisimleri saplamak, kakmak. 13. Uygulamak, basmak, koymak. 14. Ses çıkarmak, ses vermek, çalmak. 15. Amaçladığı şeye rast getirmek. 16. Silahla yaralamak, öldürmek. 17. Dokunmak, hasta etmek. 18. Soğuk, dolu vb. ürünlere zarar vermek. 19. Kalp atmak, çarpmak. 20. Piyango vb. çıkmak, isabet etmek. 21. Desteklemek, dayamak. 22. Koymak, yerleştirmek. 23. Bir şeyi başka bir şey üzerine koymak. 24. Tavla oyununda pulu kırmak. 25. Manevi olarak yaralamak. 26. İçki içmek. 27. Kadeh tokuşturmak. 28. Herhangi bir biçimde haksız yoldan para almak, soymak. 29. Çarpma işlemini yapmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ur-: “elini veya elinde tuttuğu bir şeyi bir yere hızla çarpmak.” (ATS, 2018).

vur- (I): “1. Eliyle veya başka bir şeyle vurmak, darbe indirmek. // Boynuz, tekme vb. ile darbe indirmek. // Dövmek, dayak atmak. 2. Bir şeyle dokundurmak. 3. Çakmak, sokmak. 4. Kurşunla vurup öldürmek. // Bir şeyle vurup yakalamak. 5. Atış açmak, topa, kurşun yağmuruna tutmak. 6. Dayanmak, koymak, yaslanmak. 7. Takmak, geçirmek, bağlamak. 8. Yükleme, doldurmak. 9. Takırdatmak, dövmek. // Dövmek, çatmak. // Darbe veya başka bir sesle haber vermek. 10. Harap etmek, mahvetmek, zedelemek, zarar vermek. 11. Şiddetli etki etmek. 12. İçmek. 13. Çalmak. 14. Sürmek, yakmak. 15. Yapıştırmak, sarmak. 16. Devirmek, yıkmak. 17. Çarpmak. 18. “Özünü” kelimesi ile kullanıldığında: öylesine göstermek, kendini gösterip çekmek. 19. “Özünü”, “özlərini”, “özümüzü” sözleri ile: sokulmak, girmek, bir şeyin içine dalmak, yönelmek. 20. Sokmak (yılan vb.). 23. Aşı yapmak. 24. Kesmek, keserek kısaltmak. 25. Atmak, çarpmak (nabız vb.). 26. Fıskırtmak, yükselmek (su). 27. Özel cihazlar yardımıyla zerk etmek (hava, sıvı vb.). 28. Çevirmek, bir birimi temel alarak hesaplamak. 29. Bazı isimlerin yanına getirilerek ismin ifade ve çeşitli ifadeler yapılıır (*zərər vurmaq* zarar vermek vb.). 30. “Vurdu” şeklinde:

aniden, beklenmedik. 31. “Vurub” şeklinde: çok gerilerde bırakarak geçmiş.
32. Bir şeyi şaşırmadan atarak hedefe dokunmak.” (ATS, 2018).

vur- (II): “çarpma işlemini yapmak, bir sayıyla bir sayıyı çarpmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ur-: “1. Bir zada batly degrip, agyry döretmek, urgy täsirini ýetirmek, urup birine şikes ýetirmek, ýençmek. 2. Bir zady kakmak, bir zadyň üstünden kakmak. 3. Atmak, atyp oky degirmek. 4. Tankyt etmek, kemçiligini aýtmak, günäsini, etmişini ýüzüne basmak, köteklemek. 5. Ýüklemek, basmak, salmak (ýük hakynda). 6. Ýapmak, gulplamak, beklemek, gurmak. 7. *Urmak* kömekçi işliginiň önünden atlar gelip, täze manyly düzümlü işlikler ýasalýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

ur-: 1. Vurmak, hızla değmek, çarpmak. 2. Kapı, pencere vb. çalmak. 3. Dolu ürünlere zarar vermek. 4. Silahla öldürmek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *vur-* şeklindedir ve söz başında /v/ sesi türemiştir. TkmT ve GT’de *ur-* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. AT’de *ur-* şeklinde ses özelliklerini koruyan biçimi de *vur-* şeklinde söz başında /v/ türeye biçimi de bulunur.

Şekil bilgisi

Sözcük **ur-* şeklindedir.

urı

Orhun Türkçesi

urı: “erkek (çocuk)” (KT D 7).

Değerlendirme

Sözcük *urug* sözcüğüyle aynı köke sahip olabilir. bk. Sertkaya, 2021b, s. 27. Bu bakımdan bk. *urugsırat-*.

urtur-

Orhun Türkçesi

urtur-: “(taşa) yazdırmak, resim ve süsleme yaptırmak”

“Tabgaç kaganın içreki bedizçig it(t)ı. Añar adınçig bark yaraturtum. İçin taşın adınçig bediz urturtum. Taş tokıtdım; köjülteki sabımın urturtum. On Ok oğlın, Tatuña tegi bunu körü bilin. Beñgü taş” (KT G 12).

Türkiye Türkçesi

vurdur-: “1. Vurma işini başkasına yaptırmak. 2. Vurmasını sağlamak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

vurdur-: “1. Dövmek işini yaptırmak, başkası vasıtasıyla dövmek. 2. Öldürmeye mecbur etmek veya öldürmesini sağlamak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

urdur-: “biriniñ urulmagyna ýa-da urmagyna sebäp bolmak, ýol bermek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

urdur-: “vurdurmak.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *vurdur-*, TkmT ve GT’de *urdur-* şeklindedir. Tüm sözcüklerde /r/ sesinin ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca TT ve AT’de söz başında /v/ sesi türemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük ur- [eylem] -tur- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir.

urugsırat-

Orhun Türkçesi

urugsırat-: “kökünü kurutmak, soykırım (jenosit) yapmak”

“Yağı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş. Bunça işig küçüg birtükgerü sakınmatı Türk bodun ölüreyin, urugsıratayın tir ermiş. Yakadu barır ermiş. Üze Türk Teñrisi, Türk ıduk yiri” (KT D 10).

Türkiye Türkçesi

[uruk]: “soy.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[uruq]: “soy, sülale, kabile.” (ATS, 2018).

[ur (II)]: “bk. ör.” (ATS, 2018).

[ör]: “bir atadan gelen kimselerin topluluğu, geçmişteki büyükler, sülale, nesil, cet, ecdat, atalar, soy, soy sop.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[urūg]: “1. Bir ata-babadan, bir nesilden gelip çıkan, dörän adamlar topary.
2. Adamzat ýaşayşynda özara gan garyndaşlygy bolan adamlardan ybarat ilkinji esasy birleşik.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *uruk*, AT’de *uruq* şeklindedir ve söz sonunda /g/ > /k/, /q/ şeklinde ötümsüzleşme olmuştur. TkmT’de *urūg* şeklindedir ve ikinci hecedeki ünlü uzundur. AT’de sözcüğün kökü *ur* ve *ör* şeklinde de bulunur. *Ur* sözcüğü ses özelliklerini korurken *ör* sözcüğünün ünlüsü /u/ > /ö/ şeklinde incelmış ve genişlemiştir.

Şekil bilgisi

Bizce sözcük *ur* [ad] +(u)g [addan ad yapım eki] +sıra- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir. Dolayısıyla *urug* sözcüğünün kökü *ur* adıdır. bk. Sertkaya, 2021b, s. 26. *Urug* sözcüğü üzerine farklı görüşler de vardır. Gülensoy, sözcüğü *ur-* ‘dikmek, koymak, düzenlemek’ + *-(u)ğ/k* şeklinde açıklamıştır. Paçacıoğlu da *ur-ug* şeklinde değerlendirmiştir (2016, 694). *Urug* sözcüğüyle aynı anlamda EUT’de *urluk* sözcüğünün geçmesi (Li, 1999, s. 54) ve AT’de aynı anlamda *ur*, *ör* sözcüklerinin olmasıyla sözcüğün kökü ad olan *ur* olduğu kanaatindeyiz. Hacıeminoğlu, *urug* sözcüğünün kökünü *u-* fiiline bağlar (1990, s. 72).

*uz*²⁰⁷

²⁰⁷AnaT: *ūz* ‘iyi, güzel, biçimli; mahir, usta, sanatkâr’ (Tekin, 2022, s. 184).

Orhun Türkçesi

uz: “sanat eseri”

“(Türk Bilge) Kagan b(itigin) Yol(l)ug Tigin bitidim. Bunça barkıg, bedizig, uzug (Türk Bilge Ka)gan atısı Yol(l)ug Tigin men ay artukı tört kün (ol)urup bitidim, bedizet(t)im, y(aratdım).” (BK GB).

Türkiye Türkçesi

uz (I): “1. İyi, güzel. 2. İşe yatkın; becerikli, mahir.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

uz: “1. İstenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan, beğenilecek biçimde olan, kötü karşıtı. 2. Etkisi olan, tesirli, müessir, patetik.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ūz: “1. Gözel, owadan, edaly, sypaty sazlaşykly, ajap. 2. Ýerbe-ýer, göwnejaý.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

uz: “düz, doğru.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Uz sözcüğü TT, AT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de sözcüğün ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük u- [eylem] -z [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. GT için bk. *uma-*.

uzun

Orhun Türkçesi

uzun: “uzak”

“küntüz olurmatı kızıl kanım töküti; kara terim yügürti işig küçüg birtim ök.
Uzun yelmeg yeme it(t)ım ok.” (T 52).

Türkiye Türkçesi

uzun: “1. İki ucu arasında fazla uzaklık olan; levent, maksî, kısa karşıtı. 2. Başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan, çok süren. 3. Birçok kez yapılan. 4. Uzun süre devam edecek biçimde, uzun süre. 5. Derinlemesine.” (TS, 2023).

[uz (II)]: “masallarda az gittik uz gittik, dere tepe düz gittik tekerlemesinde "uzak" anlamında kullanılan bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

uzun: “1. Uçları arasındaki mesafe çok olan, boyu fazla olan, kısa olmayan, uzun boylu olan. 2. Uzun süren, uzun müddet devam eden. 3. Sürekli, devamlı, ardı arkası kesilmeyen. 4. Ardı arkası kesilmeden, devamlı, sürekli. 5. Gereğinden fazla, tafsilatlı. 6. Bitmeyen, halledilmesi zor, hemen yapılmayan, halledilmeyen; zor, yorucu. 7. *Uzunu* a- uzunluğu, boyu. b- ... boyunca, ... devamınca, ... uzunluğunda.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

uzÿn: “1. Boýy, uzynlygy adatdakysyndan artyk, ortadan ýokary. 2. “ser. Uzak.” 3. “ser. Uzakly.” (TDDS, 2015).

[uzak]: “1. Ýakyn bolmadyk aradaşlykda ýerleşýän (giňişlik hakda) ýa-da bolup geçýän (wagt hakda), daş, alys. 2. Wagt taýdan uzaga çekýän. 3. Bütün, uzyn, tutuş.” (TDDS, 2015).

[uzakly]: “*uzakly gün* günün bütün dowamynda, ertirden agşama çenli.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

uzun: “uzun.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *uzun* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *uzyn* şeklindedir. İkinci hecedeki ünlünün düzleşmesi aykırılışmaya sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün çözümlenmesi konusunda tartışmalar vardır. Gülensoy, *uzun* sözcüğünü *ū-z ‘uzun’ + *-(u)n* veya **ūz-/oz-* ‘başkasından ileriye geçmek’ (DLT)+ *-(u)n* şeklinde açıklamıştır (2007, s. 983). Korkmaz hem *uz+(u)n* şeklinde (2003, s. 60) hem *uz-(u)n* şeklinde değerlendirmiştir (2003, 101). Abdullayev, *uzun* sözcüğünün kökünü *uz* olarak verir (1996, s. 39). Clauson *uzun* sözcüğünü *uza-* fiilinden getirmiştir (1972, s. 288). Tietze, bu görüşe katılmıştır (2021f, s. 238). Erdal da *uza-* köküne bağlamıştır (1991, 300). Eraslan, *uzu-n şeklinde değerlendirir (2012, s. 617). Ergin de *uzu-n* görüşündedir (2013, s. 189). Biz Abdullayev’in görüşüne katılıyoruz ve “az gittik, uz gittik; dere tepe düz gittik” tekerlemesindeki *uz*’un *uzun* sözcüğünden kırpma değil, söz kökü olduğunu düşünüyoruz. Bu bakımdan TkmT’deki *uzak* sözcüğü *uz* [ad] +a- [addan eylem yapım eki] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. *Uzakly* sözcüğü de bu kelimeye eklenen +ly [addan ad yapım eki] ekiyle oluşmuştur.

5.16. Ü

üç

Orhun Türkçesi

üç: “üç”

“Arkuk Kırkız Küçlüg Kagan yagımız boltı. Ol üç kagan ögleşip Altun Yış üze kabısalım timiş. Ança ögleşmiş; Öñre Türk kagangaru sülelim timiş. Anjaru sülemeser, kaç neñ erser ol bizni,” (T 20).

Türkiye Türkçesi

üç: “1. İki den sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 3 ve III rakamlarının adı. 3. İki den bir artı k.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

üç: “1. İki den sonra, dörtten önceki sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren rakamın adı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

üç: “1. 3 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany. 2. ser. Üçlük.” (TDDS, 2015).

[üçlük]: “1. Üçünji awtobus, trolleybus ýa-da belli bir kesgitli ýoldan gatnaýan taksi. 2. Käbir zatlaryň ölçegini görkezýän san. 3. Mekdepde kanagatlanarly baha. 4. Oýnalýan kartyň üç güllüsi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

üç: “üç.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *üç* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *üç şeklindedir. TkmT'deki *üçlük* sözcüğü üç [ad] +lük [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

üç biñ

Orhun Türkçesi

üç biñ: “üç bin” (T 14).

Değerlendirme

Üç biñ ifadesi sözlüklerde geçmez. Ayrı ayrı bk. *üç* ve *biñ*.

üçegü

Orhun Türkçesi

üçegü: “üçü birlikte” (T 12).

Değerlendirme

Üç [ad] +egü [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz. bk. *üç*.

üç otuz

Orhun Türkçesi

üç otuz: “yirmi üç” (T 19).

Değerlendirme

Üç otuz ifadesi lehçelerde kullanılmaz. bk. *üç* ve *otuz*.

üç tümen

Orhun Türkçesi

üç tümen: “üç tümen, otuz bin” (BK G 8).

Değerlendirme

Üç tümen ifadesi sözlüklerde bulunmaz. bk. *üç* ve *tümen*.

üçün

Orhun Türkçesi

üçün: “için, yüzünden, sebebiyle, sayesinde”

“üçün igidmiş kaganıñın sabın almatın yir sayu bardıg. Kop anta alkıntıg, arıltıg. Anta kalmışı yir sayu kop toru, ölü yorıyur ertig. Teñri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün kagan olurtum. Kagan olurup” (KT G 9).

Türkiye Türkçesi

için: “1. Amacıyla, maksadıyla. 2. Neden ve sonuç belirten bir söz. 3. -den dolayı, -den ötürü. 4. -e özgü, -e ayrılmış. 5. -e göre. 6. Hakkında. 7. Göz

önünde tutulursa, birinin adına. 8. Karşılığında, karşılık olarak. 9. Uğruna, yoluna. 10. Zaman bildiren kelimelerden sonra süre belirten bir söz. 11. Ant deyimleri yapan bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

üçün: “1. Amacıyla, maksadıyla. 2. Neden ve sonuç belirten bir söz. 3. -den dolayı, -den ötürü (Ana, balası üçün darıxırdı.). 4. Özgü, ayrılmış (Bunları sənin üçün almışam.). 5. Düşüncesince, kendince, göre (O, bizim üçün qəribə idi.). 6. Hakkında (Sənin üçün də fikirləşirəm.). 7. Oranla, göz önünde tutulursa (Bu köynək sənə dar gəlir.). 8. Karşılığında, karşılık olarak (Bu iş sənə neçəyə başa gəldi?). 9. Uğruna, yoluna, uğrunda, yolunda. 10. Süre belirten bir söz (Sizə üç günlüyünə gelmişəm.). 11. Ant deyimleri yapan bir söz.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

üçin: “sebäpli, görä, zerarly, ötri ýaly many aňladyp, sebäp-maksat bildirýän kömekçi söz.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

için: “için.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *için* şeklindedir. Sözcüğün ünlüleri /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmiştir. AT’de *üçün* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *üçm̄* şeklindedir. İkinci hecede düzleşmeyle aykırılışma olmuştur. Ayrıca bu ünlü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük hakkında tartışmalar vardır. Gabain, **uç+ı-n* (<**uç-ı* ‘bir hedefe, bir sona eriş-’) şeklinde *-n* ile yapılmış bir zarf-fiil olarak kabul eder (Korkmaz, 1962, s. 32). Korkmaz, sözcüğü Gabain’in *uç* ‘uç, nihayet’ anlamı verdiği sözcük yerine ‘sebepl’ anlamı veren başka bir *uç* sözcüğüne bağlar ve sözcüğü *uç* [ad] +ı [3. teklik kişi iyelik eki] +n [vasıta durumu eki] şeklinde açıklar (1962, s. 33-34). Nalbant, *üçün* edatı hakkında Korkmaz’ın görüşlerine katılır fakat sözcüğün ‘sebepl’ anlamındaki *uç* sözcüğünden değil, ‘uç, son’ anlamına gelen *uç* sözcüğünden geliştiğı kanaatindedir (2012, s. 93) Talat Tekin, *üçün* sözcüğünün ilk ünlüsü kısa, ‘uç, son, nihayet’ anlamındaki *uç* sözcüğünün ünlüsü uzun olduğunu ve *uç* sözcüğündeki /ç/nin iki ünlü arasında /c/ye dönüştüğünü fakat *üçün* > *için* gelişiminde böyle bir olayın olmadığını belirterek bu görüşe karşı çıkmıştır (2023c, 454). Tekin, bu açıklamasıyla *için* edatının *üçün* edatından geliştiğı düşüncesindedir. Nalbant, *için* edatıyla *üçün* edatının farklı köklerden geliştiğini görüşündedir. Bu bakımdan *için* edatını *iç* ‘iç, iç kısım’ sözcüğünden, *üçün* edatını *uç* ‘son, nihayet’ sözcüğünden getirir fakat edatların ekleri konusunda Korkmaz’a katılmıştır (2012, s. 92).

üçünç

Orhun Türkçesi

üçünç: “üçüncü, üçüncü olarak”

“ölti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

Türkiye Türkçesi

üçüncü: “üç sayısının sıra sıfatı, sırada ikinciden sonra gelen.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

üçüncü: “üç sayı sıfatının sıra şekli, sırada ikinciden sonra gelen.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

üçünji: “3 sanyndan ýasalan tertip san.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

üçüncü: “üçüncü.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *üçüncü* şeklindedir. Söz sonunda /ü/ ünlüsü türemiş ve /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesine sebep olmuştur. TkmT’de *üçünji* şeklindedir. Söz sonunda /i/ ünlüsü türemiş ve bu sesin düz olmasıyla sözcükte aykırılışma olmuştur. Ayrıca /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle söz ortasında /ç/ > /j/ ötümlüleşmesine sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük üç [ad] +(ü)nç [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

üç yigirmi

Orhun Türkçesi

üç yigirmi: “on üç” (KT D 18).

Değerlendirme

Üç yigirmi ifadesi lehçelerde geçmez. bk. *üç* ve *yigirmi*.

üküş

Orhun Türkçesi

üküş: “çok”

“Edgü bilge kişig, edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yañılsar oğuşı, bodunu, ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş. Süçig sabıña, yımşak agısıña arturup üküş Türk bodun öltüg. Türk bodun ölsikiñ. Biriye Çogay yış, Tögültün” (KT G 6).

Azerbaycan Türkçesi

[öküşlen-]: “fazla olduğu zannedilmek, fazla olduğu sanılmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[üw-]: “1. Üsti doldurylyp, tümmek edilip üýşürilip goýlan. 2. Bir ýere üýşüp duran, köp mukdarda toplanan.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde yaşamamaktadır. AT’de *üküş* sözcüğünden gelişen *öküşlen-* sözcüğü tespit edilebilmiştir. Sözcüğün ilk ünlüsü /ü/ > /ö/ şeklinde genişlemiştir. TkmT’de de sözcüğün kökü *üw-* olarak bulunur. Kök sözcüğün sonunda /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, daha sonra bu ses /w/ şeklinde sızıcılaşmıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük *ük-* [eylem] *-(ü)ş* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. AT'deki sözcük bu sözcüğe eklenen *+le* [addan eylem yapım eki] ve *-n-* [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] ekleriyle oluşmuştur.

üküş kıl-

Orhun Türkçesi

üküş kıl-: “çoğaltmak” (KT D 16).

Değerlendirme

Üküş kıl- birleşik fiili lehçelerde geçmez. Ayrı ayrı bk. *üküş* ve *kıl-*.

ülüg

Orhun Türkçesi

ülüg: “bölük, hisse”²⁰⁸

“bod kalmadı. İda taşda kalmışi kubranıp yiti yüz boltı. İki *ülügi* atlıg erti, bir *ülügi* yadag erti. Yiti yüz *kişig*” (T 4).

ülüg: “kısmet”

“kisre Tenri yarlıkazu, kutum bar üçün, *ülügüm* bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igit(t)im. Yalıñ bodunug tonlug, çıgañ bodunug bay kılıtm; az bodunug *üküş* kılıtm. İgar illigde, ka[ganlıgda yig kılıtm. Tört bulunıdaki]” (KT D 29).

Türkiye Türkçesi

²⁰⁸*Ülüg*, ‘üleştirilmiş hisse’ demektir; dolayısıyla burada tam olarak üçte iki kastedilmektedir (Ercilasun, 2021a, s. 137).

[ülüş]: “kesilen hayvanın etinden alınan pay.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ülüş]: “ihsan için yufka ekmek arasında paylanan helva.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ülüş]: “1. Kābir ösümlikleriň hasylynyň iň kiçi bölejigi. 2. Bölek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[üleştir-]: “ziyafet vermek, misafir ağırlamak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Ülüg sözcüğü lehçelerde görülmez fakat aynı kökten türediğini düşündüğümüz çeşitli sözcükler görülür ve bu sözcüklerde kökler ses özelliklerini korumuştur. AT’de *ülüş* sözcüğündeki ikinci ünlü sözcükte aykırılışmaya sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Ülüg sözcüğünü Clauson *üle-* fiiline bağlar (1972, s. 142). Sertkaya, Kaçalin’in *ül+(ü)g* değerlendirmesine katılır (2021b, s. 26). Gülensoy, sözcüğü *ül-üg* şeklinde değerlendirir (2007, s. 990). Aksan da sözcüğü *ül-* fiiline bağlamış, bu fiilden türeyen *ülüg*, *üle-*, *üleş-* gibi örnekler vermiştir (1971, s. 256) Aslında ‘pay’ anlamında *ül* adı, ‘paylaşmak’ anlamında *ül-* fiili vardır. bk. Paçacıoğlu, 2016, s. 709. Bu bakımdan sözcüklerin *ül* adından mı yoksa *ül-* fiilinden mi geliştiğini belirlemek zordur. Tekin AnaT’de *üle-ş-* ‘üleşmek, paylaşmak’ fiiline yer vermiştir (Tekin, 2022, s. 190).

*ürün*²⁰⁹

Orhun Türkçesi

ürün: “ak, beyaz”

“sarıg altun, ürün kümüş, kız koduz, egri tebi, ağı buşuz kelürti. İltiriş Kagan bilgesin için,” (T 48).

Türkiye Türkçesi

ürün: “1. Doğadan elde edilen, üretilen yararlı şey; hasılat, mahsul. 2. Türlü endüstri alanlarında ham maddelerin işlenmesiyle elde edilen şey. 3. Sanatçının ortaya koyduğu eser. 4. Bir tutum veya davranışın ortaya çıkardığı şey; meyve.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[örünç]: “geçimini dilenerek sağlayan kimse.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece TT’de tespit edilebilmiştir ve *ürün* şeklindedir. Söz sonunda /ŋ/ > /n/ dişsilleşmesi olmuştur. Sözcüğün sonradan türetildiği düşünülmektedir. AT’deki sözcükte ilk hecede /ü/ > /ö/ genişlemesi olmuş, söz ortasında da /ŋ/ > /n/ şeklinde dişsilleşme gerçekleşmiştir.

Şekil bilgisi

Gülensoy, sözcüğü (h)+ür-ö:r ‘yükselmek, büyümek’ + -(ü)n şeklinde değerlendirmiştir (2007, 996). Tekin, sözcüğün Moğolca dengini *ür* ‘dawn, daybreak’ olarak vermiştir

²⁰⁹AnaT: *hürün* ‘beyaz’ (Tekin, 2022, s. 190).

(2023a, 176). Bu bakımdan sözcük ür [ad] +üñ [addan ad yapım eki] şeklinde gelişmiş olabilir. Banguoğlu, *ürü-n* şeklinde değerlendirmiştir (2015, s. 256). *ATS*'de sözcüğün Moğolca olduğu belirtilmiştir. *Ürüñ* sözcüğü için *DLT*'de 'efsuncuya, arabacıya verilen para' anlamı da vardır (Arslan Erol, 2018, s. 578). Bizce AT'deki sözcük bu anlamdan gelişmiştir. AT'deki sözcük *örün* sözcüğüne gelen +çi [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

üz-

Orhun Türkçesi

üz-: "koparmak"

"kaltaçı biz. Öz (i)çi taşın tutmuş teg biz. Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş; yinçge erklig üzgeli uçuz. Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş; yinçge"
(T 13).

Türkiye Türkçesi

yüz- (II): "1. Derisini çıkarmak, derisini soymak. 2. Çok para istemek." (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

üz- (II): "1. Kırmak, parçalamak; çekip koparmak, hızla çekmek, çekip çıkarıvermek, söküvermek. 2. Kesip atmak, kesmek, koparmak. 3. Sona erdirmek, son vermek, nihayet vermek, borcunu ödemek, ödeyip bitirmek."
(ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

üz- (I): "1. Ýolmak, arasyňy bölme. 2. Agajyndan, biýarasyndan ýolup, çirtip almak. 3. Sözüň, gürrüňiň arasyňy bölme." (TDDS, 2015).

üz- (II): “algyly bilen hasaplaşmak, bergiňden dynmak, bergiňi berip gutarmak.” (TDDS, 2015).

ýüz- (II): “malyň derisiniň aşagyna eliňi sokup, soýup aýyrmak, soýmak, derisini sypymak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük AT ve TkmT’de *üz-* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. TT’de *yüz-* şeklindedir ve söz başında /y/ sesi türemiştir. TkmT’de söz başında *yüz-* sözcüğünde de söz başında /ý/ türemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük **üz-* şeklindedir.

*üze*²¹⁰

Orhun Türkçesi

üze: “yukarıda, üstte, üzerine, üzerinde”

“Üze kök teñri, asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlınta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış. Olurupan Türk bodunuñ ilin, törüsin tuta birmiş, iti birmiş.” (KT D 1).

Türkiye Türkçesi

²¹⁰AnaT: *ōze* ‘yukarıya, yukarıda, yukarı’ (Tekin, 2022, s. 189).

[üzere]: “1. ... amacıyla. 2. ... şartıyla. 3. Bir işin veya durumun yaklaşmakta olduğunu bildiren bir söz. 4. Gibi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[üzəri]: “1. Bir şeyin göğe doğru olan tarafı. 2. Bir şeyin dış tarafı, dış yüzü, yüzey. 3. Artan, geriye kalan bölüm.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[üzre]: “üstünde, üst.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[üzere]: “üzere.” (GTS, 1991).

[yüzerä]: “üzere, amacıyla.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Üze sözcüğü lehçelerde görülmez fakat aynı kökten türeyen sözcükler bulunur. Bu bakımdan kökler ses özelliklerini korumuştur. Sadece GT’de söz başında /y/ türediği de görülür.

Şekil bilgisi

Sözcük *üz* [ad] +e [addan ad yapım eki] şeklindedir. bk. Tekin, 2016, s. 79. *Üzere* ve *yüzerä* sözcükleri *üz* [ad] +e [addan ad yapım eki] +re [yön gösterme eki] şeklinde, *üzre* sözcüğü *üz* [ad] +re [yön gösterme eki] şeklinde, *üzəri* sözcüğü de *üz* [ad] +ə [addan ad yapım eki] +r [addan ad yapım eki] +i [3. teklik kişi iyelik eki] şeklinde çözümlenir. bk. Tekin, 2023a, s. 167-173.

üzgünlük

Orhun Türkçesi

üzgölük: “koparmak, koparma” (T 14).

Değerlendirme

Üz- [eylem] -gölük [eylemden ad yapım eki (< isim-fiil)] (< -gü+lük) şeklinde çözümlenen (Tekin, 2016, s. 152) sözcük lehçelerde yoktur. bk. üz-.

5.17. Y

yabgu

Orhun Türkçesi

yabgu: “bir ünvan, kağandan sonraki kişi”

“bodunug eçüm apam törüsinçe yaratmış, boşgurmış. Tölis, Tarduş bodunug anta itmiş; yabgug, şadıg anta birmiş. Biriye Tabgaç bodun yagı ermiş. Yırıya Baz Kagan, Tokuz Oguz bodun yagı ermiş. K1[ırkız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtahn, Tatabı kop yagı ermiş. Kañım kagan bunça] bodunug ... Kır[k artukı]” (BK D 12).

Türkiye Türkçesi

yabgu: “1. Orta Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinde kağandan sonra gelen en üst düzeydeki yöneticinin ünvanı. 2. Hükümdar.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yabğu: “bk. yabqu.” (ATS, 2018).

yabqu: “Orta Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinde kağandan sonra gelen en üst düzeydeki yöneticinin ünvanı.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de *yabqu* ve *yabğu* şeklindedir. *Yanqu* sözcüğünde söz ortasında /g/ > /q/ ötümsüzleşmesiyle aykırılışma olmuştur. *Yabğu* sözcüğünde ise söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşmasıyla aykırılışma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökü veya kökenini bilmiyoruz. Salman ve Özgüdenli sözcük hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

Kelimenin kökeniyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. H. W. Bailey, P. Pelliot ve R. N. Frye gibi araştırmacılar tarafından eski İran dillerine bağlanmak istense de bu konuda kesin bir kanaate ulaşılamamıştır. V. Thomsen, G. J. Ramstedt ve N. N. Poppe gibi filologlar ise Türkçedeki yapmak fiil köküne -tayangu, başlagu ve yargu gibi- +gu ekinin getirilmesiyle oluşturulduğunu ileri sürer (2013, s. 170). Ayrıca bk. Donuk, 1988, s. 56-63.

yabız

Orhun Türkçesi

yabız: “kötü, perişan”

“Oguz tapa süledim. İlki sü taşıkmiş erti; ikin sü ebde erti. Üç Oguz süsi basa kelti. Yadag yabız boltı tip algalı kelti. Sınar süsi ebig barkıg yolıgalı bardı; sınar süsi sünüşgeli kelti. Biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oguz (...)t yag(1... Tenri) küç birtük üçün anta sançdım.” (BK D 32).

Türkiye Türkçesi

yavuz: “1. Güçlü. 2. İyi. 3. Kötü.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yavuz: “1. Sert kimse, çok sert, çetin, korkunç; amansız, gaddar, katı yürekli, merhametsiz. 2. Mahir, usta, becerikli, merhametli.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýowuz: “ýaman, erbet; agyr, kyn, gazaply.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yauz: “bk. yavuz.” (GTS, 1991).

yavuz: “tık naz sığır.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *yavuz* şeklindedir. Sözcüğün gelişimi *yabız* > *yawız* > *yawuz* > *yavuz* şeklindedir. Söz ortasında /b/ > /w/ sızıcılaşması olmuş, bu sesin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ yuvarlaklaşması olmuştur. Daha sonra çift-dudaksıl /w/ sesi yerini diş-dudaksıl /v/ye bırakmıştır. Ayrıca GT’de bu sesin düştüğü de görülür ve ünlü ikizleşmesi meydana gelir: *yauz*. TkmT’de sözcük *ýowuz* şeklindedir ve söz ortasında /b/ > /w/ sızıcılaşması olmuş, bu sesin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ikinci hecede /ı/ > /u/ yuvarlaklaşması olmuştur. Yine /w/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisi ve ikinci hecedeki /u/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle ilk hecede /a/ > /o/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur.

Şekil bilgisi

Erdal, *yavız* sözcüğünü *yavır-z* şeklinde değerlendirmiştir (191, s. 323). Tekin bu görüşe karşı çıkararak “Türk dilinde hece başındaki /r/ ünsüzünün düşmesi diye bir ses değişmesi ya da gelişmesi yoktur.” açıklamasını yapar (2023b, 575). Ayrıca Tekin, *yawuz* sözcüğünü *yawır sözcüğünden ‘zeleşme’ olarak açıklamıştır (2023a, s. 21). Gülensoy,

*yav- ‘kötülemek’ + -(i)z şeklinde değerlendirmiştir (2007, s. 1093). Clauson da *yavız* sözcüğünü *yav- fiiline bağlar (1972, s. 881). Onat da sözcüğün kökünü *yab- olarak verir (1953, s. 125). Ayrıca Keresteciyan’ın *yobaz* kelimesiyle *yavuz* arasında bir benzerlik bulunduğu ifade eder (1953, s. 123). Gülensoy da *yobaz* kelimesini *yabız* sözcüğüne bağlar fakat bu kez sözcüğün kökünü *yab adına götürür (2007, s. 1150). Eren, *yobaz* sözcüğünün kökenini bilmediğini ifade eder (2020, s. 576). Bizce *yobaz* sözcüğüyle *yabız*, *yavuz* sözcükleri arasındaki ses ilişkisi zayıftır. Dankoff ve Kelly, sözcüğü *yaw- maddesi altında değerlendirip ‘bad, weak’ anlamını vermiştir. (1985, s. 219). Topuz, sözcüğü isim köküne dayandırıp *yab+ı-(X)z* şeklinde açıklamıştır (2017, s. 173). Bizce *yabız* sözcüğüyle *yavlak* sözcüğü farklı kökten gelişmiştir. Bu bakımdan *yabız* sözcüğü *yab- [eylem] -(ı)z [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir.

yabız yablak

Orhun Türkçesi

yabız yablak: “perme perişan” (KT D 26).

Değerlendirme

Yabız yablak ikilemesi lehçelerde geçmez. Ayrı ayrı bk. *yabız* ve *yablak*.

yablak

Orhun Türkçesi

yablak: “kötü, fena, perişan; kötülük”

“yazı konayın tiser, Türk bodun, ölsikig. Anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş. Irak erser yablak ağı birür, yaguk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg.” (KT G 7).

Azerbaycan Türkçesi

yavlaq (II): “1. Gücü olmayan, aciz. 2. Değeri olmayan veya değeri çok az olan, önemsiz, kıymetsiz, naçiz. 3. Düşman güçlerinin sayısal olarak fazlaca olduğu (yer).” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ýow]: “1. Duşman, ýagy. 2. Biri-birine ýagy taraplaryň arasynda bolýan uruş, söweş, jeň.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak AT’de tespit edilebilmiştir ve *yavlaq* şeklindedir. Söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuştur. TkmT’de de sözcüğün kökü *ýow* şeklindedir. Sözcükte /b/ > /w/ sızıcılaşması olmuş, bu sesin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle de sözcüğün ünlüsü /a/ > /o/ şeklinde yuvarlaklaşmıştır.

Şekil bilgisi

Bizce sözcük *yabız* sözcüğünden farklı olarak isim köküne bağlanır ve *yab [ad] +la- [addan eylem yapım eki] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Aslında TkmT’deki sözcük anlam olarak *yagı* sözcüğüyle ilişkili görülmektedir. *DLT*’de pek çok yerde *yawlak yagı* ifadesi geçer (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 225, 253, 292 vb.). TkmT’deki bu anlam *yawlak yagı* ifadesinden gelişmiş olduğu kanaatindeyiz.

yabrıt-

Orhun Türkçesi

yabrit-: “perişan etmek”²¹¹

“bod kalmadı. İda taşda kalmışi kubranıp yiti yüz boltı. İki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadag erti. Yiti yüz kişig” (T 4).

Azerbaycan Türkçesi

[yavı]: “zayıf, güçsüz, çelimsiz at.” (ATS, 2018).

[yabılaş-]: “zayıflayıp ihtiyarlamak, takatten düşmek.” (ATS, 2018).

yavrit-: “arık duruma gelmek, zayıflamak.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Sözcük sadece AT’de tespit edilebilmiştir ve söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuştur. Sözcük *yab- [eylem] -(ı)r [eylemden ad yapım eki] +ı- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenir. bk. Tekin, 2016, s. 63, 85. krş. *yabır* > *yabız*. Ayrıca *yavı*, *yabılaş-* sözcüklerinde vurgusuz dar orta hece ünlüsünün düşmediği görülür. *Yabılaş-* filinde söz ortasında /b/ de korunmuştur. Sözcüğün kökünü *yab- olarak kabul ettiğimizde *yavı* sözcüğü bu fiile eklenen -ı ekiyle, *yabılaş-* fiili de bu sözcüğe eklenen +la-ş- ekleriyle oluşmuştur.

yadag

Orhun Türkçesi

yadag: “yaya”

“Köl Tigin yadagin oplayu tegdi. Oñ Tutuk yurçın yaraklıg eligin tutdı; yaraklıgdı kaganka ançuladı. Ol süg anta yok kışdımız. Bir otuz yaşña Çaçä

²¹¹Krş. *DLT yawrı-* ‘durumu kötüleşmek, zayıflamak’, *yawrit-* ‘zayıflatmak, gücünü azaltmak’. *DLT*’deki fiile Abdurahmanov-Rustemov da dikkati çekmişlerdir (1982: 136; Ercilasun, 2021a, s. 123).

Señünke süñüşdümüz. Eñ ilki Tadıkıñ, çoruñ boz (atıg binip tegdi. Ol at anta)” (KT D 32).

Türkiye Türkçesi

yaya: “1. Yürüyerek giden kimse; piyade (I). 2. Benzerlerine ayak uydurup ilerleyememiş, gelişememiş kimse. 3. Osmanlılarda Yeniçeri Ocağından önceki dönemlerde Türklerden kurulan piyade teşkilatı ve askeri. 4. Yayan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yadaq: “belirli mesafeler arasında sürekli olarak gidip gelme.” (ATS, 2018).

yaya: “yürüyerek giden kimse, yayan.” (ATS, 2018).

yayaq: “yayan, yaya olarak.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

[yayan]: “yayan.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *yaya* şeklindedir. Söz sonunda /g/ ünsüzü düşmüş ve söz ortasında /d/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. AT’de *yadaq* ve *yayaq* biçimleri de görülür. Sözcüklerde söz sonu /g/ > /q/ ötümlüleşmesi olmuş, ayrıca *yayaq* sözcüğünde söz ortasında /d/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. TkmT’de sözcük tespit edilememiştir. GT’de *yayan* kelimesinde geçen *yaya* sözcüğünde söz sonu /g/ ünsüzü düşmüş, söz ortasında /d/ > /y/ akıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *yada- [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] şeklinde oluştuğu görülüyor. Fakat Eren, *yaya* sözcüğü hakkında yaygın bir inanca göre Orta Farsça *piyādag*'dan (Yeni Farsça *piyāda*) alındığını ve başındaki *pi-* Türkçede düştüğünü, ayrıca “Göçebe Türklerin yaşamında atın büyük bir yeri vardı. Yaya kalmak yoksulluk demektir. O açıdan Räsänen'in *yadağ*'ı Moğolca *yadağu* biçimiyle birleştirmesi düşündürücüdür.” der (2021, s. 563). Gülensoy, bu görüşlere karşı çıkararak sözcüğün Türkçe olduğunu söyler ve *adək* sözcüğüyle birleştirir (2007, s. 1095). GT'deki *yayan* sözcüğü *yaya* [ad] +n [addan ad yapım eki] şeklindedir.

yagı

Orhun Türkçesi

yagı: “düşman”

“Tört bulun kop *yagı* ermiş. Sü sülepen tört bulundakı bodunug kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü Kadırkan yıška tegi, kirü Temir Kapıgka tegi konturmuş. İkin ara” (KT D 2).

Türkiye Türkçesi

yagı: “düşman.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yagı: “düşman, hasım.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýagy: “1. Duşman, ýow. 2. Azar, alada.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *yağt* şeklindedir ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılığı olmuştur. TkmT’de ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökünü bilmiyoruz. Gülensoy, sözcüğü *ya-* ‘yaklaşmak’ + *-ğ/[k]* ‘yakın’ + *ı* şeklinde açıklamıştır (2007, s. 1027). Tekin, sözcüğü Moğolca *dayin* ‘düşman; savaş’ < *dagın sözcüğüyle karşılaştırmıştır (2016, s. 77). Sözcük hakkında pek çok farklı görüş vardır. bk. Eren, 2020, s. 554-555.

yagıçı

Orhun Türkçesi

yagıçı: “komutan”

“yeme ben ök ertim; *yagıçısı* yeme ben ök ertim. İltiriş Kaganka, (...) Türk Böğü Kaganka, Türk Bilge Ka(ganka).” (T 50).

Türkmen Türkçesi

[*yagyçylyk*]: “ser. *yagylyk*.” (TDDS, 2015).

[*yagylyk*]: “*duşmançylyk*, *yowluk*, *duşmançylyk ýagdaýy*, *yagyçylyk*.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Yagı [ad] + *çı* [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcüğün ekleşmiş şekli TkmT’de *yagyçylyk* şeklinde bulunur ve *+lyk* [addan ad yapım eki] şekliyle oluşmuştur. Diğer lehçeler için bk. *yagı*.

yagısız

Orhun Türkçesi

yagısız: “düşmansız” (KT D 30).

Değerlendirme

Yagı [ad] +sız [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde geçmez.
bk. *yagı*.

yagız

Orhun Türkçesi

yagız: “kara (yer), yağız (at)”

“Üze kök teñri, asra yagız yir kılıntukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlınıtı üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk bodununı ilin, törüsin tuta birmiş, iti birmiş.” (KT D 1).

Türkiye Türkçesi

yağız: “1. Esmer. 2. Doru. 3. Yiğit.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yağız: “kızılla kara arası rengi olan at.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

yāz: “yağız at.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *yağız* şeklindedir ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. GT’de *yāz* şeklindedir ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra bu ünsüz düşmüş, iki ünlü kaynaşarak /ā/ şeklinde uzamıştır.

Şekil bilgisi

Clauson, sözcüğü *yag-* ‘yağmak’ fiiline dayandırır (1972, s. 909). Gülensoy, *yağız* sözcüğünün *yağ* adından gelmiş olabileceğini daha kuvvetli görür ve sözcüğü *yağ+(i)z* şeklinde değerlendirir (2007, s. 1029). Atay, **ya-* ‘parlamak’ kökünün *ya-k-* gövdesinden *yakız* > *yağız* şeklinde gelişebileceği görüşündedir (2006, s. 12). Sözcük hakkında farklı görüşler için bk. Eren, 2020, s. 555.

yaguk

Orhun Türkçesi

yaguk: “yakın”

“yazı konayın tiser, Türk bodun, ölsikig. Anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş. Irak erser yablak ağı birür, *yaguk* erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, *yaguru* barıp üküş kişi öltüg.” (KT G 7).

Türkiye Türkçesi

[*yavuklu*]: "1. nişanlı. 2. Sözlü. 3. Sevgili." (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yavıq: “bk. *yavux*, *yavuuq*.” (ATS, 2018).

yavux: “bk. *yavuuq*, *yavıq*.” (ATS, 2018).

yavuuq: “1. Uzak olmayan. 2. İçten, deruni, samimi.” (ATS, 2018).

yovuq: “bk. yaxın.” (ATS, 2018).

[yaxın]: “1. Mesafe olarak uzak olmayan, yakın. // Kısa. 2. Zaman olarak yakın olan. Uzak olmayan, yaklaşan; geleceğine, olacağına vb. az kalan. 3. Kan akrabalığı veya dostluk ilişkisi ile bağlı olan. 4. Yakın kimse, dost; akraba. 5. Benzer, çok benzeyen. 6. Vasıtasız ilgisi olan, derinden meraklandırılan, kalbine, isteğine göre olan; çok yakın, itina edilen. 7. İnanılır, güvenilir. 8. Muhtemelen, takribî olarak, görünüşe bakılarak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ýakýn]: “1. Uzak bolmadyk, daş bolmadyk, golaý. 2. Golaý garyndaşlykda, aragatnaşykda bolan, ýürekdeş dost-ýar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[yafklu]: “bk. yavklu.” (GTS, 1991).

[yauklu / yavklu]: “sevgili, nişanlı.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 394).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece AT’de geçmektedir ve *yavıq*, *yavux*, *yavuuq*, *yovuq* şekillerindedir. Tüm sözcüklerde söz ortasında muhtemelen önce /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra /ğ/ > /v/ dış-dudaksıllaşması gerçekleşmiştir. *Yavıq* sözcüğünde /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /ı/ düzleşmesine sebep olmuştur. *Yavux* sözcüğünde de söz sonunda /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuştur. *Yovuq* sözcüğünde ise söz ortasındaki /v/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ilk ünsüz /a/ > /o/ şeklinde yuvarlaklaşmıştır. TT’de bu sözcükten türediğini düşündüğümüz *yavuklu* sözcüğü vardır ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra /ğ/ > /v/ dış-dudaksıllaşması olmuştur. TkmT’de sözcük yer almaz fakat aynı kökten türeyen *ýakýn*

sözcüğü bulunur ve kökü ses özelliğini korumuştur. GT’de bu sözcükten türeyen *yafklu*, *yauklu* ve *yavklu* sözcükleri bulunur. *Yavklu* sözcüğünde söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması sonrası /ğ/ > /v/ diş-dudaksıllaşması olmuş, daha sonra ikinci hecedeki /u/ sesi düşmüştür. *Yafklu* sözcüğünde de aynı değişimler olmuş daha sonra /k/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle söz ortasında /v/ > /f/ ötümsüzleşmesi olmuştur. *Yauklu* sözcüğünde de söz ortasında aynı gelişim olmuş, daha sonra /v/ sesi düşmüştür. Bunun sonucunda sözcükte ünlü ikizleşmesi meydana gelmiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük *ya- [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] +u- [addan eylem yapım eki] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir. *Yakın* sözcüğü ya- [eylem] -k- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] -(ı)n [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir. Korkmaz, *yakın* sözcüğündeki son eki +(I)n şeklinde göstermiştir (2003, s. 60).

yaguru

Orhun Türkçesi

yaguru: “yakın, yakına” (KT G 5).

Değerlendirme

*Ya- [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] +u- [addan eylem yapım eki] -r- [eylemden eylem yapım eki (orta çatı)]²¹² -u [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenebilecek sözcük lehçelerde geçmez. bk. *yaguk*.

yagut-

²¹²Tekin, 2016, s. 92.

Orhun Türkçesi

yagut-: “yaklaştırmak” (İKT G 5).

Değerlendirme

*Ya- [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] +u- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenebilecek sözcük lehçelerde geçmez. bk. *yaguk*.

yalabaç

Orhun Türkçesi

yalabaç: “elçi”

“(...Tatab)ı bodun Tabgaç kaganka körti. Yalabaçı, edgü sabı, ötügi kelmez tiyin yayın süledim; bodunug anta buzdum; yıl(ısın...) süsi tirilip kelti. Kadırkan yış ko(...)” (BK D 39).

Türkiye Türkçesi

yalavaç: “peygamber.” (TS, 2023).

yalvaç: “peygamber.” (TS, 2023).

Yalvaç: “İsparta iline bağlı ilçelerden biri.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yalavac: “aç susuz, yiyeceksiz.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýalawāç: “Allanyň resuly, pygamber.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *yalavaç* ve *yalvaç* şeklindedir. Sözcüklerde söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuştur. Ayrıca *yalvaç* sözcüğünde vurgusuz orta hecesindeki /a/ ünlüsü düşmüştür. AT’de *yalavac* şeklindedir. Söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuş, söz sonunda da /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *ýalawāç* şeklindedir. Söz ortasında /b/ > /w/ sızıcılaşması olmuş, ayrıca sözcüğün üçüncü ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Clauson, sözcüğü *yala:vaç / yala:waç / yala:var* şeklinde değerlendirip *-va:ç / wa:ç* için Farsça ‘ses’ anlamına gelen bir kelime olduğunu söyleyerek *sanduwa:ç* örneğini verir. *-var* için de Farsça son ek olduğunu fakat sözcüğün ilk kısmı için henüz açıklanamadığını ve hiçbir Fars sözlüğünde bulunmadığını belirtip Harezmi Farsçası olabileceğini ifade etmiştir (1972, s. 921). Ziya Gökalp, “Eski Türkçede sihre, *yalgı* (*yalvı*) derlerdi.” diyerek *yalvaç* sözcüğünü bu sözcükten getirmiştir (2014, s. 56). Atay, sözcüğü **ya-* ‘parlamak’ köküne bağlar (2006, s. 17). Gülensoy, *yalavaç* sözcüğünü *yala-* ‘töhmetslemek’ (*DLT*) + *-w(/v)aç* şeklinde açıklar (2007, s. 1043). Dilâçar, sözcüğü Türkçe saymıştır (2020, s. 152). Karaağaç da sözcüğü Türkçe olarak değerlendirir (2021 s. 901). Ayrıca bk. Atanyázow, 2004, s. 402; Əhmədov, 2017, s. 268; Şirin, 2020, s. 84.

yalıŋ

Orhun Türkçesi

yalıŋ: “çıplak +ın (yadagın yalıŋın: yayan yapıldak)”²¹³

²¹³Thomsen’den Tekin’e kadar *yalay* okunan kelime Clauson tarafından *yalıŋ* okunmuştur. Lehçelerde dar ünlülü olan kelimenin Türkmencedeki *a*’lı biçimini Clauson haklı olarak ‘the usual phonetic changes’

“kisre Tenri yarlıkazu, kutum bar üçün, ülügüm bar üçün ölteçi bodunug turgürü igit(t)im. Yalıñ bodunug tonlug, çıgañ bodunug bay kılıtm; az bodunug üküş kılıtm. Igar illigde, ka[ganlıgda yig kılıtm. Tört bulunđakı]” (KT D 29).

Türkiye Türkçesi

yalın (II): “1. Süssüz. 2. Kınından çıkmış.” (TS, 2023).

[yalnız]: 1. Yanında başkaları bulunmayan. 2. Tek başına. 3. Sadece. 4. Yalnızca. 5. “Ama, fakat” anlamlarında bir söz. 6. Toplumsal ilişkilerden yoksun veya yoksun bırakılan kişi.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yalın: “1. Çıplak, açık, hiçbir şeyle örtülü olmayan. 2. Boş, hiçbir şeyi olmayan.” (ATS, 2018).

[yalnız]: “1. Tek, bir başına, yanında kimse olmayan. 2. Kimsesiz, akrabasız. 3. Tenha, ıssız. 4. Bir tane, eşsiz, eşi olmayan. 5. Sadece. 6. Ancak, fakat, şu kadar ki.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýalañ (I): “kileñ, esasan.” (TDDS, 2015).

ýalañ (II): “ser. ýalañaç.” (TDDS, 2015).

[ýalañaç]: “1. Egni eşiksiz, geýim geýmedik. 2. Gynsyz, gapsyz. 3. Düşek ýazylmadyk, düşek atylmadyk, düşeksiz. 4. Ýapraksyz, ýapragy dökülen. 5. Garyp, hor ýaşayan adam. 6. Howutsyz, eýersiz, gaňnasyz.” (TDDS, 2015).

[ýalñyz]: “ýeke, ýeke-täk, bir özi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yalın: “yalın (yalın ayak).” (GTS, 1991).

[yalnız]: “yalnız.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *yalın* şeklindedir ve söz sonunda /ŋ/ > /n/ dişsilleşmesi olmuştur. TkmT’de *ýalaň* şeklindedir ve ilk hecedeki /a/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ı/ > /a/ genişlemesine sebep olmuştur. *Yalnız* sözcüklerinde vurgusuz orta hece ünlüsü düşmüştür.

Şekil bilgisi

Clauson, sözcüğü **yal-* ‘çıplak’ fiiline bağlamıştır (1972, s. 929). Sertkaya da aynı **yal-* (*i*)*n* görüşündedir (2021a, s. 39). Banguoğlu, *yal*+(*i*)*ŋ* olarak değerlendirir (2015, s. 181). *Yalnız* sözcükleri de bu sözcüğe eklenen +(i)*z* ekiyle oluşmuştur. TkmT’deki *Ýalañaç* sözcüğü de aynı kelimeye eklenen +*aç* ekiyle oluşmuştur.

yalma

Orhun Türkçesi

yalma: “kaftan”

“ölti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

Türkiye Türkçesi

yelme: “1. Yelmek işi. 2. Yırtmaçlı zırh.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yalma: “yağmuru olan, yağmur yağan.” (ATS, 2018).

yalmaq (II): “1. Yünün dövülmesiyle yapılan kalın ve kaba kumaştan yapılmış yakasız ve uzun üstlük. 2. Her türlü giyim eşyası, giyecek, elbise, kıyafet, esvap, libas, urba.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *yelme* şeklindedir. Muhtemelen sözcükteki /y/ sesinin inceltici etkisiyle sözcüğün ünlüleri /a/ > /e/ şeklinde incelmıştır. AT’de sözcük *yalma* ve *yalmaq* şeklindedir. *Yalma* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. *Yalmaq* sözcüğünün geri alıntı olduğu anlaşılıyor.

Şekil bilgisi

DLT’de sözcük hakkında şu uzun açıklama yapılmıştır. “Farslar bunu Türklerden alıp *yelmeh* demişlerdir. Sonra da Araplar Farslardan alıp *yalmaq* demişlerdir. He’yi kaf’a çevirmişlerdir; *xandaq* dedikleri gibi. Aslı *kendeh*’tir. *Yaraq*’ın da aslı *yarah*’tır. Nitekim *Zu’r-Rumme* de bunu zikrederek şöyle demiştir: *ke-ennehu müteqabbiyyin yalmaqin* (o kaftan giymiş gibidir); (*yalmaq*) Arapçalaştırılmıştır. Kimse bunu, Türkler, Farslardan aldı diyemez; çünkü ben bunu, en uçlarda yaşayan avam Türklerden işittim. Zaten onlar yağmurluğa başka insanlardan daha fazla ihtiyaç duyarlar; çünkü onların ülkesinde yağmur ve kar daha fazladır.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 363).

Sözcük yal- [eylem] -ma [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir. TT’deki ilk anlam bu sözcükle ilgili değildir.

*yan*²¹⁴

Orhun Türkçesi

yan: “yan, yön, taraf: nezd”²¹⁵

“ölürteçik tir men. Tabgaç biridin yan teg; Kıtāñ öñdin yan teg; ben yırıdañta yan tegeyin; Türk sir bodun yirinte idi yorımazun; usar idi yok kışalım,” (T 11).

Türkiye Türkçesi

yan: “1. Bir şeyin ön, arka, alt ve üst dışında kalan bölümü; yamaç, kenar, profil. 2. Sağ ve solun ortak adı. 3. Bir kimseye yakın olan yer. 4. Birlikte, beraberinde veya üstünde olma. 5. Ön veya arka kabul edilen yere göre sağ veya solda bulunan. 6. İkinci derece olan. 7. İkincil. 8. Bir tarafa yönelerek. 9. İstekleri karşıt olan iki kişiden veya topluluktan biri. 10. Savaş düzenindeki ordunun iki kanadından her biri. 11. Bir denklemde "=" işaretiyle ayrılmış olan iki anlatımdan her biri. 12. Taç (II).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yan: “1. Bir şeyin ön, arka, alt ve üst dışında kalan bölümü. 2. Sağ ve solun ortak adı, yön, taraf, cihet. 3. Yer. 4. Üst. 5. Birlikte, beraberinde olma. 6. Bedenin bir bölümü. 7. Üstte, altta, arkada veya önde olmayan. 8. Yanında, yanımda şeklinde: Karşılaştırılan iki şeyden birinin diğerinden daha üstün olduğunu bildirir; ikinci derecede olan. 9. Tali. 10. Bir tarafa yönelerek. 11. İstekleri karşıt olan iki şeyden veya topluluktan biri. 12. Savaş düzenindeki ordunun iki kanadından her biri.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

²¹⁴AnaT: *yān* ‘yan’ (Tekin, 2022, s. 179).

²¹⁵Aynı satırdaki üç yan kelimesi de ince y ile yazılmış. Buna bakılarak Köktürk döneminde bir inceleme kabul edilmesi ve kelimenin yen okunması bence doğru değildir. Bu bir yazılış hatasıdır; aynı kelime K 9 (33)’da kalın y ile yazılmıştır: kanta yan (Ercilasun, 2021a, s. 140).

ýān: “1. Adam ýa-da haýwan bedeniniň sag ýa-da çep gapdaly, böwri. 2. Tarap, ugur. 3. Aýal-gyzlaryň köýneginiň aşyrysynyň goltuk tarapyna, köýnegiň etegine çenli urulýan uzyn mata bölegi. 4. Bir zadyň gapdaly, golaýy, ýakyny.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yan: “1. Yan. 2. Birlikte, beraberinde olma. 3. Sağ ve solun ortak adı, yön, taraf, cihet.” (Özakdağ, 2019).

yaŋ: “taraf.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *yan* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *yān* şeklinde uzun ünlülüdür. GT’de *yan* şeklinde ses özelliklerini korurken *yaŋ* biçiminde de bulunur ve bu biçimde söz sonunda /n/ > /ŋ/ art damaksızlaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *yan şeklindedir.

yan-

Orhun Türkçesi

yan-: “geri dönmek”

“Üç küreg kişi kelti, sabı bir: Kaganı sü taşıkdı; On Ok süsi kalısız taşıkdı tir; Yarış yazıda tirilelim timiş. Ol sabıg eşidip kagangaru ol sabıg ıt(t)ım. Kanta yan sabıg yana” (T 33).

Türkiye Türkçesi

[yanıt]: “1. Cevap. 2. Canlı organizmaların tedavi veya diğer nedenlerle maruz kaldığı maddelere, durumlara karşı gösterdiği tepkime; reaksiyon.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[yanqu]: “sesin bir yere çarpıp geri dönmesiyle duyulan ikinci ses, aksiseda , inikâs, eko.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ýangyt]: “aýdymyň belli bir böleginiň gaýtalamasy.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Yan- şeklindeki sözcük lehçelerde bulunmaz fakat bu kökten türeyen sözcükler lehçelerde yer alır ve kökleri ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Yanıt sözcüğü *yan-* [eylem] -(1)t [eylemden ad yapım eki] şeklinde, *yanqu* sözcüğü *yan-* [eylem] -qu [eylemden ad yapım eki] şeklinde, *ýangyt* sözcüğü ise *ýan-* [eylem] -gyt [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Bu kökten türemiş başka sözcükler de vardır. bk. *yana*.

yana

Orhun Türkçesi

yana: “yine, tekrar”

“Yagı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş. Bunça işig küçüg birtükgerü sakınmatı Türk bodun ölüreyin, urugsıratayın tir ermiş. Yakadu barır ermiş. Üze Türk Teñrısı, Türk ıduk yiri” (KT D 10).

Türkiye Türkçesi

yine: “1. Bir kez daha; gene, gine. 2. Öyle de olsa, öyle olmasına karşılık. 3. Buna rağmen, bununla birlikte.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yenə: “1. Tekrar, yeniden, bir daha, yine. 2. Soru şeklinde hayret, hoşnutsuzluk bildirir. 3. Eskisi gibi, önceki gibi. 4. Nasıl olursa olsun, hatta, yine de, hâlâ. 5. Aynen, olduğu gibi, o şekilde.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýene: “1. Ýamaşgan, tazededen, gaýtadan. 2. İkinji gezek, ikinji ýola, ýene-de. 3. Bolsa-da, diýseňem, gaýta.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *yine*, AT’de *yenə*, TkmT’de *ýene* şeklindedir. Sözcüğün gelişimi *yana* > *yene* > *yine* ~ *yenə* şeklindedir. Öncelikle söz başındaki /y/ sesinin inceltici etkisiyle sözcüğün ünlüleri /a/ > /e/ şeklinde incelmıştır. Daha sonra /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle ilk hecede /e/ > /i/, /è/ şeklinde daralma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük yan- [eylem] -a [eylemden ad yapım eki (< zarf-fiil)] şeklinde çözümlenir. OT’deki *yeme* ve lehçelerdeki *gene*, *gine* gibi sözcüklerin *yana* sözcüğüyle farklı köklere dayandığı görüşüne katılıyoruz. bk. Şimşek Umaç, 2019, s. 47-74.

yantur-

Orhun Türkçesi

yantur-: “geri çevirmek, geri döndürmek” (KT K 11).

Değerlendirme

Yan- [eylem] -tur- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde kullanılmaz. bk. *yan-*.

yañıl-

Orhun Türkçesi

yañıl-: “yanılmak, şaşırmaq”

“yok çıgañ bodunug kop kubratdım; çıgañ bodunug bay kılıtım, az bodunug üküş kılıtım. Azu, bu sabımda igid bar gu? Türk begler, bodun, bunı eşidiñ! Türk bodun, tirip il tutsıkıñın bunta urtum. Yañılıp ölsikiñin yeme” KT G 10

Türkiye Türkçesi

yanıl-: “1. Tanımayarak, niteliğini iyi anlamayarak aldanmak. 2. Sonucunu düşünmeden veya bilmeden uygunsuz bir davranışta bulunmak. 3. Sürçmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yanıl-: “1. Bir işi doğru yapmamak, yanlış yapmak, hata yapmak. 2. Bir şey veya şahıs hakkında yanlış düşüncede olmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

yañyl-: “yalñyşmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yanıl-: “yanılmak, hata etmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TkMT’de ses özelliklerini korumuş, diğer lehçelerde söz ortasında /ŋ/ > /n/ şeklinde dişsilleşme olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük yañ- [eylem] -(ı)l- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir. Şinasi Tekin, TT’deki *yanıl-* ve *yanlış* sözcüklerinin kökünü *ya-n-* olarak verir (2001, s. 69).

*yaraklıg*²¹⁶

Orhun Türkçesi

yaraklıg: “silahlı”

“ökün! Küregünün üçün igidmiş bilge kaganıñın, ermiş barmış edgü ilije kentü yañıltıg, yablak kigürtüg. Yaraklıg kantan kelip yaña ilti? Sünüglüg kantan kelipen süre ilti? Iduk Ötüken y[ir bodun, bardıg. İlgerü] (barıgma)” (KT D 23).

Türkiye Türkçesi

²¹⁶Kökü AnaT’de *yār-* ‘yarmak’ şeklindedir (Tekin, 2022, s. 179).

[yarak]: “1. Silah. 2. Erkeklik organı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yaraqlı: “silahla teçhiz olmuş.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ýār- (I)]: “1. Bitin zady çapyp, kesip açmak, bölmek. 2. Partlaýjy madda bilen weýran etmek, ýykmak, ýumurmak. 3. Jaýyň içindäki zady ogurlamak. 4. İçinden böwsüp çykmak, böwürmek.”

ýaragly: “ýanynda ýaragy bar bolan, ýarag bilen üpjün bolan, ýaraglanan.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[yar-]: “1. Yarmak, kırmak, bölmek. 2. Derin yara açmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcüğün gövdesi TT’de *yarak* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. AT’de sözcük *yaraqlı* şeklindedir ve söz sonundaki /g/ ünsüzü düşmüştür. TkmT’de *ýaragly* şeklindedir. Söz sonunda /g/ ünsüzü düşmüş, söz ortasında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. GT’de sözcüğün kökü *yar-* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de sözcüğün kökü *ýār-* şeklinde uzun ünlülüdür.

Şekil bilgisi

Bizce sözcük *yar-* [eylem] -ak [eylemden ad yapım eki] +lɯg [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Nitelim aynı anlamdaki sözcük *DLT*’de *yarıglıg* şeklindedir. bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 953.

yarama-

Orhun Türkçesi

yarama-: “uygun olmamak, (işe) yaramamak”

“(İlk Kırkızk)a sü(les)er yig ermiş tidim. Kögmen yolu bir ermiş. Tumış tiyin eşidip bu yolun yorisar yaramaçı tidim. Yırçı tiledim. Çölgi Az eri bultum.” (T 23).

Türkiye Türkçesi

yarama-: “gereksiz olmak, boşuna yapılmış olmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[yara-]: “1. Yararlı, faydalı olmak, ihtiyaca cevap verebilmek; faydalı, hayırlı olmak. 2. Sağlık için uygun olmak, elverişli olmak. 3. Layık olmak. 4. Yakışmak, uygun gelmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ýara-]: “1. Peýda etmek, ýaramly bolmak, ýakmak. 2. Peýdaly bolmak, islegi kanagatlandyrmak, talabalaýyk bolmak. 3. Göwnünden turmak, gowý görmek, halamak. 4. Taby, gurby bar bolmak; bir zady ýerine ýetirmegi oňaryp bilmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[yara-]: “yaramak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Yara- fiilinin olumsuz şekli sadece *TS*'de görülür ve ses özelliklerini korumuştur. Diğer lehçelerde olumsuzluk eki olmayan hâli ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *yara- [eylem] -ma- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenir.

yarat-

Orhun Türkçesi

yarat-: “yaratmak; oluşturmak, yapmak, meydana getirmek”

“On Ok oglum Türgiş kaganta Makaraç Tamgaçı, Oguz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kaganta Tarduş Inançu Çor kelti. Bark itgüçi, bediz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çikanı Çañ Sejün kelti.” (KT K 13).

Türkiye Türkçesi

yarat-: “1. Allah, olmayan bir şeyi var etmek. 2. Zekâ, düşünce ve hayal gücünden yararlanarak o zamana kadar görülmeyen yeni bir şey ortaya koymak, yapmak. 3. Olmasına, ortaya çıkmasına yol açmak, sebep olmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yarat-: “1. Zahmet çekerek, emek vererek vücuda getirmek, yapmak, meydana getirmek. // Genelde meydana getirmek, yapmak. 2. Uyandırmak, doğurmak. 3. Halk etmek, yoktan var etmek. 4. Tesis etmek, kurmak, hazırlamak. 5. Eser yazmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýarat-: “1. Emele getirmek, döretmek. 2. Bir zat için ulanmak, peýdalanmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yarat-: “1. Yaratmak. 2. Uyum sağlamak, hizmet etmek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Yarat- sözcüğü tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *yara- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir.

yaratun-

Orhun Türkçesi

yaratun-: “örgütlenmek” (KT D 10).

Değerlendirme

*Yara- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] -(u)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüştürme)] şeklinde çözümlenebilecek sözcük lehçelerde geçmez. bk. *yarat-*.

yaratur-

Orhun Türkçesi

yaratur-: “inşa ettirmek” (KT G 12).

Değerlendirme

*Yara- [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] -(u)r- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] şeklinde çözümlenebilecek sözcük lehçelerde geçmez. bk. *yarat-*.

yarıq

Orhun Türkçesi

yarıq: “zırh”

“ölti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

Türkiye Türkçesi

yarıq: “1. Yarılarak açılmış yer; yirik. 2. İnce bir çizgi durumunda açılmış yara. 3. Anlaşmazlık durumu. 4. Küçük bir ışık demeti elde etmek için ışık kaynağının önüne konulan, saydam olmayan bir düzlem üzerine açılmış, dikdörtgen biçiminde küçük delik. 5. Çatlak. 6. Dışının cinsel organı. 7. Yarılarak açılmış veya yarılarak oluşmuş.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yarıq: “1. Bir şeyin üzerinde olan derin kesik, delik. bk. xərq. 2. Yarılıp ayrılmış (toprak). 3. Yarılmış.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýäryk : “çat açan, jaýryk emele gelen, ýarylan.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yarık: “yarık, çatlak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *yarık*, AT’de *yarıq*, TkmT’de *yārik* şeklindedir. TkmT’de sözcüğün ilk ünlüsü uzundur. Diğer lehçelerde sözcük ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük yar- [eylem] -(ı)k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

yarlıka-

Orhun Türkçesi

yarlıka-: “(Tanrı) buyurmak, lütfetmek, bağışlamak”

“üçün igidmiş kaganıñın sabın almatın yir sayu bardıg. Kop anta alkıntıg, arıltıg. Anta kalmışı yir sayu kop toru, ölü yorıyur ertig. Teñri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün kagan olurtum. Kagan oluru” (KT G 9).

Türkiye Türkçesi

yarlıga-: “Tanrı, birinin suçunu bağışlamak; mağfiret etmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yarlığa-: “bir mal veya hakkı karşılık beklemeden birine vermek, teberru etmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ýarlyk]: “1. Orta asyr hökümdarlarynyň käbir hukuklary berýän haty. 2. Bir zadyň, harydyň ady, mukdary, taýýarlanylýan ýeri, belgisi we ş.m. maglumatlar görkezilip, ýüzüne ýelmenen hat.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

OT’de ekleşme sırasında söz ortasındaki /g/ ünsüzü düşmüştür: **yarlygka-* > *yarlyka-*. Sözcük müstakil olarak TT ve AT’de görülmektedir. TT’de *yarlyga-* şeklindedir. Söz ortasında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuştur. AT’de *yarlyğa-* şeklindedir. Söz ortasında /k/ > /g/ ötümlüleşmesi olmuş, daha sonra /g/ > /ğ/ sızıcılaşması meydana gelmiştir. TkmT’de sözcük müstakil olarak bulunmaz fakat aynı kökten gelen *ýarlyk* sözcüğü bulunur ve sözcüğün kökü ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *yar [ad] -*lyg* [addan ad yapım eki] +*ka-* [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenebilir. Clauson da fiili *yarlyg* sözcüğünden getirmiştir (1972, s. 968). Tekin de *yarlyg ‘buyruk, emir’ sözcüğüne dayandırmıştır (2016, s. 85). Doerfer, *yarlyg* sözcüğünü *yar-yl-g şeklinde çözümlenmiştir (1975, s. 158). Şinasi Tekin, “Bence böyle bir şeyi kabûl etmeye imkân yok, çünkü -*g/-k* fiilden isim yapma eki, iki veya daha fazla heceli meçhul fiillere getirilemez.” diyerek bu görüşe karşı çıkmıştır ve sözcüğü çözümlediğimiz gibi değerlendirmiştir (2001, s. 226-227). Ayrıca bk. Tietze, 2021f, s. 408; Gülensoy, 2007, s. 1077.

*yaş (I)*²¹⁷

Orhun Türkçesi

²¹⁷AnaT: *yāş* ‘yaş, yıl’ (Tekin, 2022, s. 179).

yaş (I): “(ömür için) yaş”

“bodunug kop baz kiltım, yağısız kiltım. Kop maña körti; işig küçüg birür. Bunça törüg kazganıp inim Köl Tigin özi ança kergek boltı. Kañım kagan uçdukda inim Köl Tigin yit(i yaşda kaltı ...)” (KT D 30).

Türkiye Türkçesi

yaş (I): “1. Doğuştan beri geçen ve yıl birimi ile ölçülen zaman; sin (II). 2. Çağ. 3. Bir kurum, bir kuruluş, düzen vb.nin kurulduğundan bu yana geçen zaman. 4. Bir gök cisminin oluşmaya başladığı günden bugüne kadar geçirdiği süre.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yaş (I): “1. Doğuştan itibaren geçen ve sene, ay olarak ölçülen zaman, aşılan ömür miktarı, yaş. 2. *Yaşından* şeklinde: doğduğu günden itibaren; ömür boyu.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýaş (I): “adamyň, haýwanyň, ösümligiň dörän, doglan gününden beýläk ömrüniň bir ýyla deň bolan döwri.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yaş (II): “insan yaş1.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de yaş şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de ýāş şeklinde uzun ünlülüdür.

Şekil bilgisi

Sözcük **yaş* şeklindedir. Şinasi Tekin, sözcüğü **ya-ş* olarak değerlendirir ve “Asıl anlamı olan ‘ateş’ dolayısıyla ‘parlaklık’ üzerinden gelişerek ‘canlılık’ ortaya çıkmıştır; buradan tabii olarak ‘hayat; ömür; yaş’ kendiliğinden anlaşılır. Sonradan gelişen ‘ıslak’ anlamı, parlaklık, tazelik’ üzerinden geçilerek ‘yaş bitki ve ağaç yaprağı’ düşünölmek suretiyle doğmuş olabilir.” açıklamasında bulunmuştur (1976, s. 318). Anlam bakımından bu değerlendirmeye katılmamız zordur. Ayrıca bizce *yaş (I)* ve *yaş (II)* sözcükleri farklı köke sahiptir.

*yaş (II)*²¹⁸

Orhun Türkçesi

yaş (II): “gözyaşı”

“Ança sakıntım: Közde yaş kelser tıda, köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım. Katıgdı sakıntım: İki şad ulayu iniygünüm, oğlanım, beglerim, bodunum közi kaşı yablak boltaçı tip sakıntım. Yogçı sıgıtçı Kıtañ Tatabı bodun başlayu” (KT K 11).

Türkiye Türkçesi

yaş (II): “1. Islak, kuru (I) karşıtı. 2. Kendi suyunu, canlılığını yitirmemiş, kurumamış, kurutulmamış; taze. 3. Gözyaşı. 4. Kötü. 5. Zor.” (TS, 2023).

[yeşil]: “1. Sarı ile mavinin karışımından ortaya çıkan, bitki yapraklarının çoğunda görölen renk. 2. Bu renkte olan. 3. Kurumamış, taze (sebze), kuru karşıtı. 4. Olmamış, ham (meyve).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

²¹⁸AnaT: *yāş* ‘yaş, taze, yeşil’ (Tekin, 2022, s. 179).

yaş (II): “1. Islak, nemli, kurumamış hâlde, henüz kurumamış. 2. Su, nem. 3. Gözyaşı. 4. Civan, genç, yakışıklı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýāş (II): “1. Ýigit, garry däl. 2. Ösüp doly ýetişmedik, boý almadyk (ösümlükler hakynda). 3. Kemala gelmedik, kämillige ýetmedik.” (TDDS, 2015).

ýāş (III): “ýasajyk çaga, ýaňy bolan çaga.” (TDDS, 2015).

ýāş (IV): “sogan, käşir we ş.m. ekinleriň ter ýapragy, baldagy.” (TDDS, 2015).

ýāş (V): “bir zada begenilende ýa-da gynanylanda gözden damja görnüşinde çykýan nem.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[eşil]: “1. Yeşil. 2. Olmamış, olgunlaşmamış.” (GTS, 1991).

yaş (I): “yaş, gözyaşı.” (GTS, 1991).

[yeşil]: “yeşil.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *yaş* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *ýāş* şeklinde uzun ünlülüdür. Ayrıca aynı kökten gelişen TT’de *yeşil*, GT’de *yeşil* ve *eşil* sözcükleri de vardır. Bu sözcükler *yaşıl* > *yeşil* şeklinde gelişmiştir. Söz başındaki /y/ sesinin inceltici etkisiyle sözcüğün ünlüleri ön sıraya geçmiştir. GT’deki *eşil* sözcüğünde daha sonra söz başındaki /y/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük *yaş şeklindedir. Şinasi Tekin, sözcüğü *ya-ş* olarak değerlendirir (2001, s. 29). *Yeşil* sözcükleri bu sözcüğe eklenen *+(ı)l* ekiyle oluşmuştur. Clauson, *yaş+sıl* olarak değerlendirir (1972, s. 978). Erdal *yaş+sı-l* şeklinde değerlendirmiştir (1991, s. 100). Hacıeminoğlu, *yaşıl* sözcüğünü *yaşı-l* şeklinde değerlendirir (1992, s. 76).

yaşa-

Orhun Türkçesi

yaşa-: “yaşamak”²¹⁹

“Köl Tigin yok erser kop ölteçi ertigiz. İnim Köl Tigin kergek boltı. Özüm sakıntım. Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg boltı. Özün sakıntım: Öd Tenri yaşar; kişi oğlu kop ölgeli törümiş.” (KT K 10).

Türkiye Türkçesi

yaşa-: “1. Canlılığını, hayatını sürdürmek. 2. Sağ olmak; durmak. 3. Varlığını sürdürmek. 4. Bir yerde oturmak; kalmak. 5. Geçimini sağlamak. 6. Herhangi bir durumda bulunmak veya olmak. 7. Görüp geçirmek, başından geçmek. 8. Sürmek, devam etmek. 9. Varlıklı, endişesiz, sıkıntısız, hoş vakit geçirmek, keyif sürmek. 10. Keyfi yerine gelmek, mutlu olmak, işleri yolunda olmak. 11. Bir durumu yaşar gibi olmak, bir durumla özdeşleşmek, duymak, hissetmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yaşa-: “1. Canlı olmak, hayatta var olmak, yaşamak. 2. Hayat, dirilik, canlılık. 3. Ömür sürmek, hayat sürmek. 4. Hayattan, hayatın zevk ve sefasından faydalanmak. 5. Devam etmek, sürmek, mevcut olmak. 6. Herhangi bir şekilde hayat sürmek, yaşamak, geçinmek. 7. Hayatı, geçimi

²¹⁹Diğer araştırmacılar tarafından ‘zamanı Tanrı düzenler, belirlir’ şeklinde anlaşılan bu ibare Radloff ve Ergin tarafından (*yasar/ayasar* değil *yaşar* okunarak) yukarıdaki gibi anlaşılmıştır. Bu konuda bk. Ercilasun 2007: 90. (Ercilasun, 2021a, s. 97).

için vasıta olmak. 8. Bir yerde yaşamak, bir yerde daimî veya geçici olarak bulunmak. 9. Beraberce yaşamak, ömür sürmek. 10. Aralarında karı koca ilişkisi olmak. 11. Aralarında kanuna aykırı sosyal ilişki olmak. 12. Bir şeyin müptelası olmak, bir şeyden ilham almak, bir şeyi hayatı için esas olarak almak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýāşa-: “1. Şu dünyâde diri gezip ýörmek, ömür sürmek. 2. Güzeran görmek, eklenmek. 3. Mekan tutmak, oturymly durmuş gurmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yaşa-: “1. Yaşamak., hayat sürmek. 2. Oturmak. 3. Sağ olmak.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *yaşa-* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *ýāşa-* şeklindedir ve ilk ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük yaş [ad] +a- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir.

yat-

Orhun Türkçesi

yat-: “yatmak, yatıp kalkmak”

“bardıg; kurıgaru barıgma bardıg. Barduk yirde edgüg ol erinç: Kanıñ subça yügürti, süñükün tagça yatdı. Beglik urı oğluñ kul boltı; işilik kız oğluñ kün boltı. Bilmedük üçün, [yablakın üçün eçim kagan uça bardı].” (KT D 24).

Türkiye Türkçesi

yat-: “1. Bir yere veya bir şeyin üzerine boylu boyunca uzanmak. 2. Uyumak veya dinlenmek için yatağa girmek. 3. Yatay veya yataya yakın bir duruma gelmek, eğilmek. 4. Geceyi geçirmek üzere bir yerde kalmak. 5. Boş yere beklemek. 6. İşlemez, çalışmaz durumda kalmak. 7. Bir özellik kazanmak için bir şeyin içinde beklemek. 8. Belli bir süreyi cezaevinde geçirmek. 9. Ölü gömülmüş olmak. 10. Düz bir duruma gelmek, düzleşmek. 11. Cinsel ilişkide bulunmak. 12. Bir düşünceyi veya bir öneriyi benimsemek, razı olmak. 13. Heves etmek, eğimli olmak, eğilmek. 14. Bulunmak, var olmak. 15. Olumsuz veya başarısız bir sonuç almak. 16. İşsiz kalmak, çalışmamak. 17. Bilerek yenilmek, şike yapmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yat-: “1. Uyku hâlinde olmak, uyumak. 2. Ebedî istirahatte olmak, defnolunmak. 3. Uyumak için yatağa girmek. 4. Uzanmak, uzanmış şekil almak. 5. Geceyi geçirmek. 6. Hasta olmak, hastalanmak, yatak yorgana düşmek. 7. Yıkılmak, sükût etmek, viran olmak. 8. Çökmek. 9. Bir işin, olayın etkisi azalmak, zayıflamak, sakinleşmek, durmak, bitmek. 10. Gafil olmak, gaflette olmak, habersiz olmak, hiçbir hareket göstermemek. 11. Durmak, çalışmamak, faaliyeti durmak. 12. Uyuşmak, hissizleşmek. 13. Toplanıp kalmak, satılmamak. 14. Hapishanede olmak, hapiste olmak. 15. Bazı kelimelere takılarak çeşitli ifadeler yapılır (*ürəyinə yatmaq* istediği gibi olmak, hoşlanmak) vb.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýat-: “1. Bütün bedeniň, göwräň bilen bir zadyň üstünde aýagyňy uzyn salyp süýnmek. 2. Gozganman durmak. 3. Uklamak, uka gitmek. 4. Kesilmek,

toġtamak. 5. Süllerip gurap başlamak, guramak, ösüşden galmak. 6. Keselläp, syrkawlap ýorgan-düşekli ýagdaýda bolmak. 7. Bir ýerde köp wagtlap bolmak, köp eġlenmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yat-: “1. Uyumak veya dinlenmek için yataġa girmek. 2. Uzanmak. 3. Cinsel ilişkide bulunmak. 4. Geceyi geçirmek üzere bir yerde kalmak.” (GTS, 1991).

Deġerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *yat-* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük **yat-* şeklindedir. Gülensoy, sözcüğü *yā-* ‘yaymak’ + *-t-* şeklinde deġerlendirmiştir (2007, s. 1087). Bizce sözcükler kısa ünlülüdür. Dolayısıyla bu görüŖe katılmıyoruz.

*yay*²²⁰

Orhun Türkçesi

yay: “yaz”

“Yay bolsar üze t(eñri kübrügi ?),” (BK B 3).

Türkiye Türkçesi

²²⁰AnaT: *yāy* ‘yaz’ (Tekin, 2022, s. 180).

[yayla]: “1. Akarsular tarafından parçalanmış yüksek ve geniş düzlük; yaylak, plato. 2. Denizden yüksekte olan, hayvan otlatma veya dinlenme yeri olarak kullanılmaya elverişli düzlük.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yay (I): “ilkbahardan sonra, sonbahardan önce gelen mevsim, yaz mevsimi.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ýäýla]: “1. Ýaz, tomus aýlary mal bakýlýan otluk ýer, öri meýdan, ýaýlag. 2. Oturymly ýer-ýurt, sebit, etrap, oazis.” (TDDS, 2015).

[ýäýlag]: “ýaýla.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece AT’de bulunmaktadır ve ses özelliklerini korumuştur. TT’de aynı sözcükten gelişen *yayla*, TkmT’de *ýäýla*, *ýäýlag* sözcükleri bulunur. TkmT’de sözcüklerin ilk ünlüleri uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *ya- [eylem] -y [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir. krş. *yaz*. Lehçelerdeki sözcükler bu sözcüğü eklenen +la- [addan eylem yapım eki] ve -g [eylemden ad yapım eki] ekleriyle oluşmuştur. Daha sonra *yayla*, *ýäýla* sözcüklerinde söz sonundaki /g/ ünsüzü düşmüştür. GT için bk. *yaz*.

*yaz*²²¹

²²¹AnaT: *yāz* ‘ilkbahar’ (Tekin, 2022, s. 180).

Orhun Türkçesi

yaz: “ilkbahar”

“yazı konayın tiser, Türk bodun, ölsikig. Anta ańıg kişi ança boşgurur ermiş. Irak erser yablak agı birür, yaguk erser edgü agı birür tip ança boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yaguru barıp üküş kişi öltüg.” (KT G 7).

Türkiye Türkçesi

yaz: “kuzey yarım kürede 21 Haziran 23 Eylül, güney yarım kürede 21 Aralık 21 Mart tarihleri arasındaki zaman dilimi, ilkbaharla sonbahar arasındaki sıcak mevsim.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yaz: “kıştan sonra, yazdan önce gelen mevsim.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýaz: “1. Gyşdan soň gelip, mart, aprel, maý aýlaryny öz içine alýan ýyl pasly, bahar. 2. Eşretli, asuda, parahat durmuş, döwran. 3. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yaz: “yaz.” (GTS, 1991).

yauz: “yaz.” (Güngör ve Argunşah, 2002).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, AT ve GT’de *yaz* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *yāz* şeklinde uzun ünlülüdür. GT’de *yauz* biçimi de görülür. Muhtemelen uzun /a/ sesi kısılırken bir iz bırakarak /u/ sesini türetmiştir. Yani sözcükte diftonglaşma olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *ya- [eylem] -z [eylemden ad yapım eki] şeklinde oluşmuş olabilir. krş. *yay*. Yavuzarslan, “Başlangıçta belki de her iki kelimenin kökü de *yaz* idi, ve zamanla -z sesi -y sesine dönüşerek, ki Türk dilinde olağan bir ses değişmesidir, doublet olarak hem *yay* hem de *yaz* örnekleri kullanılmış daha sonra da anlam ayrışması sonucunda, *yay* ‘yaz’ mevsimini, *yaz* da ‘ilkbahar, bahar’ mevsimini karşılamıştır.” demektedir (2009, s. 131).

yazı

Orhun Türkçesi

yazı: “ova”

“kop itdim. Ol amtı ańıg yok. Türk Kagan, Ötüken yış olursar ilte buı yok. İlgerü Şaııtun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Töpütke kiçig tegmedim. Kurıgaru Yinçü ögüz” (KT G 3).

Türkiye Türkçesi

yazı (II): “ova.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yazı (II): “1. Çöl, sahra, düzlük. 2. Dışarı, etraf.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýāzy: “1. Ýalazy meýdan. 2. Oglana dakylýan at.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[yazıl-]: “pazı açılmak.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *yazı* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *ýāzy* şeklinde uzun ünlülüdür. GT’de *yazıl-* fiilinden bu sözcüğün kökü görülür ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *ya- [eylem] -z- [eylemden eylem yapım eki] -ı [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir. bk. Tekin, 2001, s. 70. Gülensoy, sözcüğün kökünü *yaz-* < **yad̄-* ‘sermek’ olarak değerlendirir (2007, s. 1102). GT’deki *yazıl-* fiili *yaz-* [eylem] – (ı)l- [eylemden eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir.

yazın-

Orhun Türkçesi

yazın-: “yanılmak” (BK D 17).

Değerlendirme

Yaz- [eylem] -(ı)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez fakat aynı kökten gelişen başka sözcükler vardır. bk. *yazukla-*.

*yazukla*²²²

Orhun Türkçesi

yazukla-: “hata yapmak”

“yazukla(... bi)riye, Tabgaçda atı küsi yok boltı; bu yirde maña kul boltı. Men özüm kagan olurtukum üçün Türk bodunug (...)ı (...)dım. (İlig törüg) y(ig)di kazgantım. (...) tirilip y(...)” (BK D 36).

Türkiye Türkçesi

[yazıklan-]: “çok üzölmek, acınmak; teessüf etmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yazıqla- (I): “1. Acınacak duruma düşmek, zavallı durumuna düşmek; bedbaht, biçare, bahtsız, şanssız durumuna düşmek. 2. Uğursuz, meşum hâle düşmek. 3. Perişan olmak; feci duruma düşmek. 4. Her şeyden mahrum hâle gelmek, geçim sıkıntısına düşmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ýāzyk]: “nädogrulyk, ýalňyşlyk bilen edilen hereket, etmiş, günä, aýyp.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[yazık]: “yazık!” Acıma, üzüntü anlatan bir söz.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

²²²Gövdesi AnaT’de *yāzuk* ‘suç, günah’ şeklindedir (Tekin, 2022, s. 180).

Sözcük müstakil olarak sadece AT’de geçmektedir ve *yazıqla-* şeklindedir. İlk hecedeki /a/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /ı/ şeklinde düzleşme olmuştur. TT’de aynı sözcükten türeyen *yazıklan-* fiili bulunur. Bu fiilin gövdesi TkmT’de *yāzyk*, GT’de *yazık* şeklindedir. Bütün sözcüklerde ilk hecedeki /a/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle ikinci hecede /u/ > /ı/ düzleşmesi olmuştur. Ayrıca TkmT’deki sözcüğün ilk ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Sözcük *ya- ‘*yanlış bir şey yapmak’ [eylem] -z- [eylemden eylem yapım eki] -(u)k [eylemden ad yapım eki] +la- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. bk. Tekin, 2001, s. 69. TT’deki *yazıklan-* fiili bu sözcüğe eklenen -n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] ekiyle oluşmuştur. Ayrıca Şinasi Tekin, ‘yazı yazmak’ anlamındaki *yaz-* fiilini de bu fiile bağlamıştır (2001, s. 69). Talat Tekin, ‘yazı yazmak’ anlamındaki *yaz-* eyleminin kısa /a/, ‘günah işlemek’ anlamındaki *yaz-* eyleminin uzun /a/ ile olduğunu belirterek bu görüşe karşı çıkmıştır (2023c, s. 454).

yel-²²³

Orhun Türkçesi

yel-: “dört nal gitmek”

“yogur(u) aç ıdıp ı bar baş aşdımız. Yubulu intimiz. On tünke yantakı tug ebirü bardımız. Yırçi yir yañılıp boguzlantı. Buñadıp kagan yelü kör timiş.” (T 26).

Türkiye Türkçesi

yel-: “aceleyle, telaşlı bir biçimde koşmak.” (TS, 2023).

²²³AnaT: *yēl-* ‘yelmek, tırıs gitmek, koşmak’ (Tekin, 2022, s. 186).

Azerbaycan Türkçesi

yel- (I): “1. Adım atışlarını artırarak hızla ileri doğru gitmek. 2. Hava bir yönden bir yöne akmak, rüzgâr olmak.” (ATS, 2018).

yel- (II): “1. Bir yere varmak için bulunduğu yerden ayrılarak yolculuğa başlamak, harekete geçmek. 2. Yolcu etme, yola çıkarmak.” (ATS, 2018).

yəl-: “adım atışlarını artırarak ile doğru hızla gitmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýel-: “ylgamak, ýortmak, ýüwürmek.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *yel-*, TkmT’de *ýel-* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. AT’de sözcüğün *yel-* şekli de *yəl-* şekli de vardır. *Yel-* sözcüğü ses özelliklerini korurken *yəl-* sözcüğünün ünlüsü /e/ > /ə/ şeklinde genişlemiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük **yel-* şeklindedir. GT’de sözcüğü veya sözcükten türemiş bir türevi tespit edemedik. *Yelken*, *elken* sözcükleri vardır fakat bu sözcüklerin yapısı belli değildir. Eren, sözcük hakkında *yel-* ve *yel* köküne dayanan görüşlere yer vermiştir (2020, s. 568). Gülensoy, sözcüğü isim köküne dayanmıştır (2007, s. 1114).

yelme

Orhun Türkçesi

yelme: “keşif kolu” (T 34).

Değerlendirme

Bu anlamdaki sözcük lehçelerde görülmez. Yel- [eylem] -me [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenecek sözcüğün kökü lehçelerde bulunur. bk. *yel-*.

yeltürme-

Orhun Türkçesi

yeltürme-: “at koşturmamak”

“bu Türk bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim; tügünlüg atıg yügürtmedim. İltiriş Kagan kazanmasar” (T 54).

Türkiye Türkçesi

[yeldir-]: “aceleyle koşturmak, koşturmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[yeldir-]: “esmesini sağlamak.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcüğün olumsuzluk eki olmayan şekli TT ve AT’de *yeldir-* şeklinde bulunur. İlk hecedeki /e/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ şeklinde düzleşmeye, söz ortasındaki /l/ sesi de ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle yine söz ortasında /t/ > /d/ şeklinde ötümlüleşmeye sebep olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük yel- [eylem] -tür- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] -me- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *yel-*.

*yet*²²⁴

Orhun Türkçesi

yet-: “yedeğe almak”

“ötüntüm. Sü yorıtdım. At alt tidim; Ak Termel keçe ogruklatdım. At üze bintüre karıg sökdüm. Yok(k)aru at yete, yadagin, ıgaç tutunu agturtum. Öñreki er” (T 25).

Türkiye Türkçesi

yed-: “1. Çekerek peşinden götürmek, yedeğinde götürmek. 2. Yanında, beraberinde götürmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[*yedək*]: “1. Hayvan çekilen ip, yular sapı. 2. Gemiyi vb. sahile, iskeleye bağlamak için kullanılan ip veya zincir. 3. Motorlu vasıtaya takılan araba.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

[*ede-*]: “1. Atı yedeğe almak. 2. Götürmek, sürmek, yönetmek.” (Hünerli, 2019).

[*yedek*]: “hayvanı yedeğe alan ip, yular.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

²²⁴AnaT: *yēt-* ‘yedmek, yedeğinde götürmek’ (Tekin, 2022, s. 187).

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece TT’de tespit edilebilmiştir ve söz sonunda /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca sözcük AT’de *yedək*, GT’de *ede-*, *yedek* sözcüklerinde görülür. Bu sözcüklerde de /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Ayrıca GT’deki *ede-* sözcüğünde söz başı /y/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük **yet-* şeklindedir. Lehçelerdeki sözcükler bu fiile eklenen -ek [eylemden ad yapım eki] ekiyle oluşmuştur. GT’deki *ede-* fiili ed- [eylem] -e- [eylemden eylem yapım eki (pekiştirme)] şeklindedir.

yığ-

Orhun Türkçesi

yığ-: “yığmak, toparlamak”

“kelti, yükünti. Keligme beglerin, bodunun itip yığıp, azça bodun tezmiş erti, On Ok süsin sületdim. (T 43).

Türkiye Türkçesi

yığ-: “1. Bir tepe oluşturacak biçimde üst üste koymak. 2. Toplamak, bir araya getirmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yığ-: “1. Bir yere toplamak. // Çeşitli şahıslardan almak, toplamak. // Kanaat ederek toplamak, geriye almak, kötü günler için toplamak, saklamak. // Bir araya getirmek, toparlamak, bir yere getirmek; koymak; büzmek, büzgülü yapmak; biriktirmek; devşirmek, derlemek. // Dermek, toplamak; almak; kaydını yapmak; angaje etmek, tutmak, etrafına yığmak, kendine bağlamak.

2. Olgunlaşmış ürünü, meyveyi toplamak. 3. Bir şey toplamakla, koparmakla meşgul olmak. 4. Toplamak, götürmek. 5. Küme küme, grup grup koymak. // Genelde koymak, kümelemek. 6. Monte etmek. 7. Yavaş yavaş, bölüm bölüm toplamak, koleksiyon yapmak. 8. Dizmek, tertip etmek, dizgisini yapmak. 9. Biriktirmek, toplamak; edinmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýyg-: “1. Ýygym işlerini geçirmek, ýygnap hasylyny almak. 2. Gözlöp tapyp almak, üyşürmek. 3. Mal, mülk, pul we ş.m. zatlary ýygnamak, toplamak. 4. Ýygym almak. 5. Saklamak; erkine goýbermezlik.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yı-: “1. Yığmak. 2. Bir araya getirmek.” (Hünerli, 2019).

yıv-: “1. Bir tepe oluşturacak biçimde üst üste koymak. 2. Biriktirmek.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Yıg- fiili TT ve AT’de *yığ-* şeklindedir ve söz sonunda /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. TkmT’de *ýıg-* şeklinde ses özelliklerini korumuştur. GT’de *yı-* ve *yıv-* şeklindedir. *Yıv-* fiili muhtemelen *yıg-* > *yığ-* > *yıv-* şeklinde gelişmiştir. Günümüzde GT’de /ğ/ ünsüzü yoktur fakat tarihî dönemde kullanıldığı anlaşılıyor. /ğ/ > /v/ değişimi için bk. Özkan, 1996, s. 77. Bu bakımdan sözcükte önce /g/ > /ğ/ sızıcılaşması, daha sonra /ğ/ > /v/ dişdudaksıllaşması olmuştur. *Yı-* fiilinde söz sonu düşen ünsüz /ğ/ mi /v/ mi beli değildir.

Şekil bilgisi

Gülensoy, < *yıg-* veya < *ü(/ö)g(/y/-)* şeklinde değerlendirmiştir (2007, s. 1134).

yıgla⁻²²⁵

Orhun Türkçesi

yıgla-: “ağlamak”

“kübürgesi öterçe anç(a yıglap),” (BK B 4).

Türkiye Türkçesi

ağla-: “1. Üzüntü, acı, sevinç, pişmanlık vb.nin etkisiyle gözyaşı dökmek. 2. Ağaç budandığında kesilen yerlerden besi suyu veya öz su akmak. 3. Herhangi bir şeyden yakınmak. 4. Bir duruma üzülmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ağı (II)]: “1. Ölünün ardından iyi hâllerini, meziyetlerini dile getirmek ve kaybının acısını ifade etmek gayesiyle yazılan şiir, yazı veya okunan ezgi, sagu, mersiye. 2. Ağlama hâli, nevha.” (ATS, 2018).

ağla-: “1. Acı veya sevinçle gözyaşı dökmek. 2. Kederlenmek, elemelenmek, gamlanmak, efkârlanmak, üzülmek, içi sızlamak, mahzun olmak. 3. Sızlanmak, şikâyetlenmek, şikâyet etmek, sızlanmak, dert yanmak, yakınmak, şikâyetçi olmak.” (ATS, 2018).

yığla-: “ağı söylemek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

āgla-: “1. Agyr hala, gynanja we ş.m. çydaman, gözden ýaş dökmek, gözýaş etmek, ses etmek, eñremek. 2. Bir zatdan zeýrenmek, nalamak.” (TDDS, 2015).

[āgy]: “1. Beden agyrysyna, açlyga (çaga) we ş.m. ýagdaýlara döz gelmän, çydaman, sesli aglaýyş. 2. Adam ölende şol öýde, öli ugradylanda, gölegçiler gaýdyp gelende we ş.m. ýagdaýlarda köpçülikleýin aglamaklyk

²²⁵AnaT: *ıgla*- ‘ağlamak’ (Tekin, 2022, s. 180).

däbi. 3. Türkmen halk döredijiliginiň edebi görnüşleriniň (žanrlarynyň) biri.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

āla-: “ağlamak.” (GTS, 1991).

ala-: “ağlamak.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Yıgla- fiili Tekin’e Ana Türkçe **ıgıla-* fiilinden gelmektedir (2023a, 260). Sözcüğün söz başı /y/li biçimi AT’de bulunur ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. TT ve AT’de *ağla-* şekli de görülür. Bu sözcüklerde söz başı /y/ düşmüş ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. Sözcüğün ilk ünlüsü de genişlemiştir. TkmT’de *āgla-* şeklindedir söz başındaki /y/ düşmüş, sözcüğün ilk ünlüsü genişlemiştir. GT’de *āla-* şeklindedir. Söz başındaki /y/ düşmüş, ilk hecede ünlü genişlemesi olmuş, söz ortasında önce /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra bu ses düşünce ilk hecede /a/ > /ā/ şeklinde ünlü uzaması olmuştur. *ala-* fiilinde de aynı değişiklikler olmuş, muhtemelen daha sonra ilk ünlü kısalmıştır. Ayrıca sözcüğün kökü AT’de *ağı*, TkmT’de *āgy* şeklinde de görülür. Bu sözcüklerde vurgusuz dar orta hece ünlüsü düşmemiştir.

Şekil bilgisi

yıg [ad (yansıma ses)] +la- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir.

yıl

Orhun Türkçesi

yıl: “yıl”

“kürmiş; elig yıl işig küçüg birmiş. İlgerü kün togsıkda Bük ili kaganka tegi süleyü birmiş; kurıgaru Temir Kapıgka tegi süleyü birmiş; Tabgaç kaganka ilin törüsin alı birmiş. Türk kara kamag” (KT D 8).

Türkiye Türkçesi

yıl: “1. Dünya'nın, Güneş çevresinde tam bir dolanım yapması için geçen 365 gün, 5 saat ve 49 dakikalık zaman. 2. Miladi takvime göre ocak ayının birinde başlayıp aralık ayının otuz birinde sona eren on iki aylık dönem; sene. 3. On iki aylık dönem.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

il (I): “1. Sene, dünyanın güneş etrafında bir kere dönmesiyle geçen zaman, 365 gün. // Herhangi bir günden başlayarak hesaplanan 12 aylık zaman dilimi. 2. Birleşik sayılarla on yıllık zaman dilimlerini gösterir. 3. Belirli bir zaman, devir bildirir. 4. Güneş etrafında herhangi bir gezegenin dönmesiyle meydana gelen zaman, müddet.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýyl: “on iki aýdan ybarat wagt birligi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

il: “yıl.” (Hünerli, 2019).

yıl: “yıl.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Yıl sözcüğü TT, TkmT ve GT'de ses özelliklerini korumuştur. AT'de *il* şeklindedir. Sözcükteki /y/ sesinin inceltici etkisiyle muhtemelen önce sözcüğün ünlüsü /ı/ > /i/

şeklinde incelmış, daha sonra söz başındaki /y/ sesi düşmüştür. GT’de de il sözcüğünde aynı değişiklikler olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *yıl şeklindedir.

yılki

Orhun Türkçesi

yılki: “at sürüsü”

“(…Tür)k bodun āç erti. Ol yılkiğ alıp igit(t)im. Otuz artukı tört yaşıma Oguz tezip Tabgaçka kirti. Ökünüp süledim. Sukun (...o)gıln, yotuzın anta altım. İki ilteberlig bo(dun…)” (BK D 38).

Türkiye Türkçesi

yılki: “1. Tabiatta gruplar hâlinde serbest dolaşan yabani at sürüsü. 2. Başiboş bırakılmış at veya eşek. 3. Yaşlanmış veya iş göremez olduğu için kışın beslenmesinden kurtulmak istenilerek sahipleri tarafından başiboş bırakılmış at veya eşek sürüsü.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ilxı: “at sürüsü.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýylky: “atyň ähli jynsyny öz içine alýan umumy ady, gylýal.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve TkmT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de /y/ sesinin inceltici etkisiyle ilk hecede /ı/ > /i/ incelmeye dönüşmüş, daha sonra söz başındaki /y/ sesi düşmüştür. Bu incelmeye ünlüler bakımından sözcükte aykırılığa meydana gelmiştir. Ayrıca söz ortasında /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökeni hakkında pek çok farklı fikir ortaya konulmuştur.²²⁶ Vámbéry, sözcüğü ‘toplamak, birleştirmek’ anlamını verdiği *ıl-* / *yıl-* fiiline dayandırmıştır (1878, s. 39). Räsänen, sözcüğü *yıl* ‘yıl’ + *-kı* olarak açıklamış ve ‘bir yaşındaki at’ anlamını vermiştir (1969, s. 2001). Hamilton da aynı görüştedir (1998, s. 238). Clauson, sözcüğü *yıl* kelimesine bağlamıştır (1972, s. 925). Gülensoy, *yıl ‘yıl, sene’ + *kı* (/+lık) şeklinde açıklamıştır (2007, s. 1141). Necati Demir, söz başındaki /y/ için türeme demiş ve sözcüğün kökünü *ıl-* / *yıl-* ‘inmek’ olarak vermiştir (2001, s. 541). Tekin, Banguoğlu’nun *ılkı* > *yılkı* değerlendirmesine karşı çıkararak /y/li biçimlerin eski, /y/siz biçimlerin yeni olduğunu söyler (2023c, s. 458). “Leksika’ya göre (444-445) *yılkı*’nın kökeni ile ilgili iki etimolojik açıklama vardır. Açıklamalardan birine göre ‘at sürüsü’ anlamına gelen *yılkı*’nın kökünde *yıl-* (< **yıyıl-*) ‘toplamak, bir araya getirmek’ fiilini aramak gerekir. Ancak bu açıklama ses bilgisi ve yapı bakımından kolaylıkla çözümlenemez. İkinci açıklama Räsänen tarafından öne sürülmüştür. Bu açıklama Verbicki’nin *yılkı*’ya verdiği anlamla uzlaşmaktadır.” (Eren, 2020, s. 575).

yılpagut

Orhun Türkçesi

yılpagut: “yiğitler (krş. *alpagu*)” (BK D 31).

²²⁶*Yılkı* sözcüğüyle *yılsıg* sözcüğünün ortak kökenden geldiği konusunda fikir ileri sürenler vardır. Bk. *yılsıg*.

Değerlendirme

Alpagu sözcüğünün başında /y/ türemesi ve sonuna gelen +t [çokluk eki] şeklinde oluşmuştur. Söz başındaki /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle ilk hecede /a/ > /ı/ daralması olmuştur. bk. *alpagu*.

yılsıg

Orhun Türkçesi

yılsıg: “varlıklı (?)”

“kagan olurtdı erinç. Neñ yılsıg (?) bodunka olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnım Köl Tigin birle sözleşdimiz. Kañımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun]” (KT D 26).

Türkiye Türkçesi

[*yıl]: “1. Dünya'nın, Güneş çevresinde tam bir dolanım yapması için geçen 365 gün, 5 saat ve 49 dakikalık zaman. 2. Miladi takvime göre ocak ayının birinde başlayıp aralık ayının otuz birinde sona eren on iki aylık dönem; sene. 3. On iki aylık dönem.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[*il (I)]: “1. Sene, Dünya'nın Güneş etrafında bir kere dönmesiyle geçen zaman, 365 gün. // Herhangi bir günden başlayarak hesaplanan 12 aylık zaman dilimi. 2. Birleşik sayılarla on yıllık zaman dilimlerini gösterir. 3. Belirli bir zaman, devir bildirir. 4. Güneş etrafında herhangi bir gezegenin dönmesiyle meydana gelen zaman, müddet.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[*ýyl]: “on iki aydan ybarat wagt birliđi.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[*il]: “yıl.” (Hünerli, 2019).

[*yıl]: “yıl.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcüğün okunuşu ve kökü çok tartışmalıdır. Radloff *yılsag* okuduğu sözcükle *yılki* sözcüğünün ortak *yıl* kökünden geliştiğini düşünmüştür (1895, s. 222-223); Sevortyan da *yılki* ve *yılsıg* sözcükleri arasında ilişki kurmuştur (1989, s. 281-282). Atay, *yılsıg* sözcüğünü **ya-* ‘parlamak’ sözcüğüyle ilişkilendirmiştir (2006, s. 22); Uçar, *yılsıg* okunan sözcüğün *yıl sag* şeklinde okunması gerektiğini söylemiştir (2017, s. 12). Tekin, Clauson’un (1972, s. 933) *yılış-* ‘ılıklaşmak, ısınmak’ + *-g* değerlendirmesine karşı çıkmış, daha önce *yıl* adına bağladığı sözcüğün TkmT ve diğer lehçelerdeki *yılgır-* vb. ‘gülümsemek’ fiillerinin köküyle aynı olabileceğini, hatta sözcüğün *yılışg* da olabileceğini ifade etmiştir (2020, s. 88). Sözcüğün kökünü *yıl* olarak kabul ettiğimizde TT, TkmT ve GT’de *yıl* sözcüğü ses özelliklerini korumuştur. AT’de *il*, GT’de *il* şekli de vardır. Bu sözcüklerin başındaki /y/ sesi düşmüş ve sözcüğün ünlüsü incelmıştır.

Şekil bilgisi

Sözcüğün kökünü *yıl* adına bağladığımızda diğer ekleri +*sı-* + *-g* şeklinde çözümleyebiliriz. Şüpheyle bk. *yılki*.

yımşak

Orhun Türkçesi

yımşak: “yumuşak”²²⁷

“tüzültüm. Altun, kümüş, işgiti, kutay buşsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçig, agısı yımşak ermiş. Süçig sabın, yımşak agın arıp irak bodunug ança yagutır ermiş. Yaguru kontukda kisre ańıg bilig anta öyür ermiş.” (KT G 5).

Türkiye Türkçesi

yumuşak: “1. Dokunulduğunda veya üzerine basıldığında çukurlaşan, eski biçimini kaybeden, katı karşıtı. 2. Kolaylıkla bükülen, buruşmayan, sert karşıtı. 3. Dokunulduğunda hoş bir duygu uyandıran. 4. Kolaylıkla işlenebilen. 5. Kolay çiğnenen, kolay kesilen. 6. Ilıman olan (iklim), sert karşıtı. 7. Kaba, hırçın, sert olmayan, kolay yola gelen. 8. Okşayıcı, tatlı, hoş. 9. Sessiz, hafif. 10. Tonlu.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yumşaq: “1. Baskı karşısında şeklini bozan, kaybeden, esneyerek çöken, katı sertliği olmayan. 2. Kemiksiz (et). 3. Zarif, sert olmayan. 4. Henüz kuruyup sertleşmemiş. 5. Bayat olmayan, taze. 6. Sıkınca kolaylıkla toplanabilen, şekli değişebilen. 7. Kolay işlenebilen, istenen şekle getirilebilen. 8. Gözü, kulağı okşayan, hoş a giden; keskin, şiddetli olmayan. 9. Mülayim, hoş, ne sıcak ne soğuk. 10. Karakter olarak mülayim. 11. Hafif, zayıf, sert olmayan. 12. Keskin olmayan, şiddetli olmayan; nazik, hoş.” (ATS, 2018).

yumuşaq: “bk. yumşaq” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýumşak: “1. Aňsatlyk bilen basyp, gysyp, sykyp bolýan, gaty bolmadyk. 2. Ýakymly, mylaýym.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

²²⁷Tekin sözcüğü *yımşak* ~ *yemşak* okumuş, aslında ilk hecede /e/ ünlüsü olduğu ancak daha sonra /y/ komşuluğunda daralma olduğunu ifade etmiştir (2020, s. 75-76).

imışak: “yumuşak.” (Hünerli, 2019).

yımışak: “yumuşak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *yumuşak* şeklindedir. Sözcükteki /m/ sesinin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle ilk hecede /ɪ/ > /u/ yuvarlaklaşması olmuş, ikinci heceye de /u/ sesi türemiştir. AT’de *yumuşaq* ve *yumşaq* şeklindedir. *Yumuşaq* sözcüğü TT’deki gibi gelişmiştir. AT’deki *yumşaq* ve TkmT’deki *yumşak* sözcüklerinde ise ikinci heceye ünlü türememiş, /m/ sesinin etkisiyle ilk hecede /ɪ/ > /u/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. GT’de *yımışak* şeklindedir ve ikinci heceye /ɪ/ sesi türemiştir. GT’de *imışak* şekli de vardır. Bu sözcükte söz başındaki /y/ düşmüş ve ilk hecedeki ünlü /ɪ/ > /i/ şeklinde incelerek sözcükte aykırılışma meydana gelmiştir. Ayrıca ikinci heceye /ɪ/ türemiştir.

Şekil bilgisi

Clauson, sözcüğü *yumşa:-* fiilinden, *yumşa:-* fiilini de **yumuş* sözcüğünden getirmiştir (1972, s. 938-939). Gülensoy, sözcüğü **yum (u)* ‘*etli, toplu’ +*şa-* [*ç a-*] +*k* şeklinde değerlendirmiştir (2007, s. 1179).

yış

Orhun Türkçesi

yış: “dağ” (KT G 3).

Değerlendirme

I sözcüğünün başında /y/ türemesi ve sonuna gelen +ş çokluk ekiyle oluşmuştur. bk. *I*. Sertkaya da “*Yış* kelimesinin etimolojik açıklaması Cengiz Alyılmaz tarafından $ı \sim (y)ı$ ‘ağaç’ kökünden -ş çokluk eki ile $yış < (y)ı-ş$ ‘ağaçlar = orman’ şeklinde yapılmıştır ve bu etimolojik açıklama doğrudur.” demiştir (2003, s. 9).

yi-²²⁸

Orhun Türkçesi

yi:- “yemek”

“Kiyik yiyü, tabışgan yiyü olurur ertimiz. Bodun boguzı tok erti. Yagımız tegre uçuk teg erti; biz es (t)eg ertimiz. Ança olurur erkli Oguzdıntın küreg kelti.” (T 8).

Türkiye Türkçesi

ye- (II): “1. Ağızda çiğneyerek yutmak. 2. Kemirmek. 3. Isırmak. 4. Dalamak. 5. Hoşa gitmeyen kötü bir duruma uğramak, tutulmak. 6. Hakkı olmayan ve kendisine yasak edilmiş bulunan bir şeyi kabul etmek. 7. Harcaııp bitirmek. 8. Yasal yoldan cezalandırılmak. 9. Birine alacağını vermemek, ödememek. 10. Başkasının parasını harcamak. 11. Kullanılmak. 12. Sürekli üzme, tedirgin etme. 13. Gücünü kırmak, perişan etme, mahvetme. 14. Kandırmak.” (TS, 2023).

[*yiyecek*]: “1. Yenmeye elverişli olan her şey; kayıt (II). 2. Yenebilen.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

ye- (I): “1. Bir yiyeceği ağızda çiğneyip yutmak. 2. İnsanın belirli zamanlarda yediği şey; yemek. 3. Sokmak, dişlemek. 4. Aşındırmak, oynamak, dağıtmak. 5. Kemirmek, içten yiyerek mahvetme, bozma. 6.

²²⁸AnaT: *yē*- ‘yemek’ (Tekin, 2022, s. 187).

Rahat bırakmamak, takatini kesmek, enerjisini tüketmek. 7. Hiçbir imkân yaratmamak, tahammülü zor durum yaratmak, yaşamaya, çalışmaya bırakmamak. 8. Yok etmek, mahvetmek. 9. Kırıp dökmek. 10. Yüzsüzcesine kendine almak, alıp vermemek, üzerine yatmak. 11. Maruz kalmak, uğramak. 12. Tahammül etmek, sabrederek cevap vermek. 13. Bazı kelimelere takılarak çeşitli ifadeler yapılır.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

iý-: “1. İýmit kabul etmek, naharlanmak, iýmitlenmek. 2. Igletmek, dargatmak. 3. Biriniň hakynyň ujundan almak, ýonmak, öz hasabyna geçirmek.” (TDDS, 2015).

[ýemek]: “nahar, iýmit.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

i-: “1. Yemek. 2. Yok etmek, yiyip bitirmek.” (GTS, 1991).

[yemek / yimäk]: “yemek, yiyecek” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *ye-* şeklindedir ve sözcüğün ünlüsü /i/ > /e/ şeklinde genişlemiştir. TkmT’de *yemek* ve GT’de *yemek / yemäk* sözcüklerinde de ilk hecede /i/ > /e/ genişlemesi olmuştur. TT’de genişleyen ünlü *yiyecek* sözcüğündeki ikinci /y/ sesinin etkisiyle daralmıştır. TkmT’de fiil *iý-* şeklindedir. Söz başında /y/ sesi düşmüş ve sözcükte diftonglaşma olmuştur. GT’de de söz başındaki /y/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Yi- sözcüğü kök hâindedir. *Yiyecek* sözcüğü *ye-* [eylem] *-y-* [yardımcı ses] *-ecek* [eylemden ad yapım eki (< sıfat-fiil eki)] şeklinde çözümlenir. *Yemek* sözcükleri de *ye-* [eylem] *-mek* [eylemden ad yapım eki (< isim-fiil eki)] şeklinde gelişmiştir.

yıçe

Orhun Türkçesi

yıçe: “tekrar” (KT D 16).

Değerlendirme

Yi [ad] *+çe* [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde bulunmaz fakat Tekin’in de ifade ettiği gibi *yigirmi* sözcüğüyle aynı kökten gelişmiş olabilir (2016, s. 133). bk. *yigirmi*.

yig

Orhun Türkçesi

yig: “daha iyi, yeğ”

“keçe Temir Kapıgka tegi süledim. Yırıgaru Yir Bayırku yiriçe tegi süledim. Bunça yirke tegi yoritdim; Ötüken yışda yig idi yok ermiş; il tutsık yir Ötüken yış ermiş. Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle” (KT G 4).

Türkiye Türkçesi

yeğ: “bir başkasından daha çok beğenilip tercih edilen, üstün görülen; müreccah.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yeg: “iyi, elverişli (Kıyaslamada kullanılır.)” (ATS, 2018).

yey: “istenilen, beğenilen nitelikleri taşıyan, beğenilecek biçimde olan, kötü olmayan, kötü karşıtı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýeg: “gowy, oňat, ýagşy.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *yeğ* şeklindedir. Söz sonunda /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş ve sözcüğün ünlüsü /i/ > /e/ şeklinde genişlemiştir. AT ve TkmT’de *yeg* şeklindedir ve sözcüğün ünlüsü /i/ > /e/ şeklinde genişlemiştir. AT’de *yey* şekli de görülür. Bu sözcükte ayrıca söz sonu /g/ > /ğ/ > /y/ akıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *yig şeklindedir.

yigdi

Orhun Türkçesi

yigdi: “daha iyi” (KT GD).

Değerlendirme

Yig [ad] +di [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilecek sözcük (Tekin, 2020, s. 112) lehçelerde bulunmaz. bk. *yig*.

yigirmi

Orhun Türkçesi

yigirmi: “yirmi”

“Bunça bitig bitigme Köl Tigin atısı Yol(l)ug Tigin; bitidim. Yigirmi kün olurup bu taşka, bu tamka kop Yol(l)ug Tigin; bitidim. Igar oğlanıñızda, taygunuñızda yigdi igidür ertigiz; uça bardıgız. Teñri(de) tirigdekiçe (...)” (KT GD).

Türkiye Türkçesi

yirmi: “1. On dokuzdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 20 ve XX rakamlarının adı. 3. İki kere on, on dokuzdan bir artık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

iyirmi: “on dokuzdan sonra gelen sayı.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýigrimi: “20 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

irmi: “yirmi.” (GTS, 1991).

yirmi: “yirmi.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *yirmi* şeklindedir. Sözcükte büzülme sonucu /gi/ hecesi düşmüştür. GT’de *irmi* sözcüğünde söz başındaki /y/ sesi de düşmüştür. AT’de *iyirmi* şeklindedir. *Sözcük yigirmi > yirmi > iyirmi* şeklinde gelişmiş olmalıdır. Büzülme

sonucu *yirmi* olmuş, daha sonra söz başında /i/ sesi türemiştir. TkmT’de *yigrimi* şeklindedir. Söz ortasında /i/ ve /r/ sesleri göçüşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük hakkında pek çok farklı görüş ileri sürülmüştür. Eren, sözcüğün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki şekillerini vererek sözcük hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

“Bu verilere göre *yirmi* (< *yigirmi*, *yigirme*) adının birleşik bir ad olduğu anlaşılıyor. Birinci bölümünde *iki* (~ *ikki*) sayısının saklandığı düşünülebilir. bk. Ramstedt: KSz 16: 71. İkinci bölümünde ise ‘on’ anlamına gelen bir sayı adının kullanıldığı tahmin edilebilir. Türkçe *altı on* ‘altmış’, *yeti on* ‘yetmiş’, *sekiz on* (> *seksen*) ‘seksen’, *tokuz on* (> *doksan*) ‘doksan’ adlarında olduğu gibi. Türkçe *altmış* ‘altmış’ ve *yetmiş* ‘yetmiş’ adlarının ikinci bölümünde de ‘on’ değerinde bir adın saklandığını biliyoruz. bk. *altmış*, *yetmiş*. Bu örnekleri göz önüne alan Ramstedt (JSFOu 24: 21) *yigirmi* adının Türkçe *iki* ‘iki’ ve Moğolca *arban* ‘on’ adlarının birleşmesi sonunda oluştuğunu ileri sürmüştür. Ancak *iki* (~ *ikki*) adı eski ve yeni diyalektlerde *iki* (~ *ikki*) olarak geçer. Bu adın *yiki* (veya *yikki*) biçimine rastlanmaz. Buna karşılık çağdaş diyalektlerde, özellikle Yakutça ve Çuvaşçada kullanılan biçimler, *yirmi*’nin başındaki *y-* sesinin eskiliğine açık bir tanıktır. O bakımdan Ramstedt’in açıklaması ses yönünden tartışmaya açıktır. Ancak Ramstedt’in açıklaması bilim çevrelerinde bir süre benimsenmiştir. Örn. Németh (HonfKial 263) bu açıklamayı doğrulamaya çalışmıştır. bk. Németh: Nyr 42: 241-242. Daha sonra Ramstedt (Formenlehre 65) Türkçe *yigirmi*’yi Moğolca *jirin* ‘zwei’, ‘beide’, ‘ein Paar’ biçimine bağlamış, *jirmesün* ‘schwanger’ biçiminin de *jirim*’den türediğini açıklamıştır. Buna göre *jigirme*’nin *jigür-* ~ *jigir-* ‘verdoppeln’ fiilinden kalma bir nominal biçim olarak değerlendirilmesi gerekir. bk. Ramstedt: Togan Arm 228-229.” (2020, s. 575).

Tekin, *yiçe* sözcüğünün kökünü **yi* ‘2’ olarak değerlendirip *yigirmi* sözcüğüyle karşılaştırmıştır (2016, s. 133). Gülensoy, sözcüğü < ? **ikki* ‘iki’ + **irmi* ‘*on’ [**ikkirmi* > **ikirmi* > *igirmi* > [+y] *igirmi* > **girmi* > *yirmi* > *irimi* > *irmi*] şeklinde değerlendirir (2007, s. 1147). Ünal, sözcüğü Hurriceyle ilişkilendirmiştir (2017, s. 56).

*yinçge*²²⁹

Orhun Türkçesi

²²⁹AnaT: *yinçge* ‘ince’ (Tekin, 2022, s. 188).

yinçge: “ince”

“kaltaçı biz. Öz (i)çi taşın tutmuş teg biz. Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş; yinçge erklig üzgeli uçuz. Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş; yinçge” (T 13).

Türkiye Türkçesi

ince: “1. Kendi cinsinden olanlara göre dar ve kalınlığı az olan; cılız, narin, kalın karşıtı. 2. Zayıf. 3. Taneleri ufak, iri karşıtı. 4. Aşırı özen gerektiren, kaba karşıtı. 5. Ayrıntılı. 6. Akışkanlığı çok olan, yoğun ve koyu olmayan (sıvılar). 7. Tiz (ses), kalın karşıtı. 8. Hafif, gücü az. 9. İyiden iyiye, enikonu, ayrıntılı. 10. Düşünce, duygu veya davranış bakımından insanın sevgi ve saygısını kazanan, zarif, kaba karşıtı.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

incə: “1. Kalınlığı çok az olan, kalının zıddı, kalınlığı çok az olan. 2. Çok küçük, çok ufak, güçlülükle farkına varılan. 3. Zarif, mülayim, hassas, rikkatli, ince. 4. Üstü kapalı, hemen hissedilmeyen, gizli biçimde. 5. Zarif, çok hassas, bütün incelikleri kavrayan, idrak eden, dakik.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

inçe: “1. Ýogyn däl, ýogyn bolmadyk. 2. Syrdam. 3. Belent, ýiti (ses barada). 4. Dar, giň däl. 5. Inçekesel.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

inc: “ince.” (GTS, 1991).

ince / incä: “ince.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *ince* şeklindedir. Söz başındaki /y/ ve söz ortasındaki /g/ sesleri düşmüştür. Yine söz ortasında /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. Bu ötümlüleşmenin nedeni /n/ sesinin ilerleyici benzeşmesi ve asli uzun ünlüden kaynaklanmış olmalıdır. AT’de *incə* şeklindedir ve TT’deki gibi gelişmiştir. TkmT’de *ınçe* şeklindedir. Söz başında /y/, söz ortasında /g/ sesi düşmüştür. Ayrıca sözcüğün ilk ünlüsü uzundur. GT’de *incä* ve *ince* şeklindeki sözcüklerde /y/ ve /g/ düşmesi ve /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi görülür. *Incä* sözcüğünün ikinci hecesinde /e/ > /ä/ genişlemesi olmuştur. GT’de ayrıca *inc* sözcüğü de yer alır. *İnce* sözcüğüyle aynı şekilde gelişmiş, daha sonra ikinci hecesindeki /e/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Clauson, sözcüğü **yinç-* fiiline bağlar (1972, s. 945). Bu durumda *-ge* eki fiilden isim yapar.

yir

Orhun Türkçesi

yir: “yer; toprak, ülke; yeryüzü”

“keçe Temir Kapıgka tegi süledim. Yırıgaru Yir Bayırku yiriğe tegi süledim. Bunça yirke tegi yoritdim; Ötüken yışda yig idi yok ermiş; il tutsık yir Ötüken yış ermiş. Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle” (KT G 4).

Türkiye Türkçesi

yer: “1. Bir şeyin, bir kimsenin kapladığı veya kaplayabileceği boşluk; mahal, mevzi. 2. Gezinilen, ayakla basılan taban. 3. Bulunulan, yaşanılan, oturulan bölge; mevki. 4. Konum. 5. Ülke. 6. Geçim sağlamak için çalışılan iş yeri. 7. Önem. 8. İz. 9. Üzerine yapı kurulmaya elverişli arsa. 10. Ekime elverişli toprak parçası; arazi. 11. Bir olayın geçtiği veya geçeceği bölüm,

alan; mahal, nokta. 12. Otel, motel vb.nde kalınacak oda. 13. Yerküre. 14. Durum.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yer: “1. Yer küresi, dünya. 2. Kara parçası. 3. Yer kabuğunun üst tabakası; toprak. 4. Üzerinde durduğumuz ve hareket ettiğimiz saha. 5. Ekilen veya ekilmeyen toprak, arazi. 6. Ülke, vatan, diyar, memleket. 7. Ülke, vilayet, şehir, köy vb. 8. Üzerinde bir şey olan veya olabilen belirli saha, mıntka, mekân vb. // Bir işin, olayın vb. olduğu, cereyan ettiği saha, bölge. // Bir maksat için ayrılmış saha, toprak parçası. 9. Eyalet, merkezi olmayan yer. 10. Bir şeyin ayrı bir parçası. // Kitabın, müziğin, piyesin vb.nin bir parçası, bir bölümü. 11. Tiyatroda, sinemada vb.nde oturulan yer, koltuk. 12. Ev, mesken. 13. Vazife, hizmet, iş. 14. İz, eser, alamet, işaret. 15. Ayrı olarak alınabilen, sayılabilen, taşınabilen yük, paket. 16. Membeda, kaynak. 17. Ev, aile. 18. Yatak, yorgan, yatak. 19. Kumaşta, halıda vb.nde asıl renk; asıl fon. 20. Bir şahsın ailede, toplumda, sporda vb. edindiği mevki, mertebe, seviye. 21. Kabin, kutunun, kesenin vb. içinde bir şey olmadan alınan tartısı, dara. 22. ... *yerde*: ... hâlde, ... zamanda, ... vakitte. 23. *Yerinde*: A- Yeri geldiğinde, tam zamanında, vaktinde. B- Doğru olarak, haklı olarak. C- ... vaktinde, ... anında. D- ... vaziyetinde, ... hâlinde. E- oturduğu, durduğu yerde. 24. *Yer(in)de*: ... yaşında, ... büyüklüğünde. 25. *Yeridir*: Layıktır, cezasıdır, iyi olmuş. 26. *Yerine*: Yerine.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýer: “1. Öz okunyň we Günüň daşynda aýlanýan älem jisimi. 2. Suwly giňişliklerden galan uly giňişlik. 3. Topragyň üstki gatlagy. 4. Ýurt, ülke, döwlet, mekan. 5. Biriniň garamagynda, ygtyýarynda peýdalanylýan mellek. 6. Tomaşa jaýlarynda, otluda we ş.m. oturar ýaly orun. 7. Bir zady goýmak, ýerleşdirmek üçin jaý. 8. Ýatmak üçin ýorgan-düşek ýazylan orun. 9. Gulluk wezipesi, kär, orun. 10. Wagt, pursat, mahal. 11. Bir zadyň galdyran, ýetiren şikesiniň yzy. 12. Ýaryşlarda gazanylýan, eýelenýän orun. 13. Nesil,

maşgala. 14. Ýaşayyş-durmuş, hojalyk aýratynlyklary bilen tapawutlanýan ilatly nokatlar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

er: “1. Yer. 2. Toprak. 3. Yöre. 4. Zemin kat, zeminde oda. 5. Yer.” (GTS, 1991).

yer: “1. Yer, mekân. 2. Gezinilen, ayakla basılan taban. 3. Yer üstü.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *yer* şeklindedir ve sözcüğün ünlüsü /i/ > /e/ şeklinde genişlemiştir. GT’de daha sonra söz başı /y/ sesinin düşmüş hâli de bulunur: *er*.

Şekil bilgisi

Sözcük *yir şeklindedir.

yirçi

Orhun Türkçesi

yirçi: “kılavuz”

“(İlk Kırkızk)a sü(les)er yig ermiş tidim. Kögmen yolu bir ermiş. Tumış tiyin eşidip bu yolun yorısar yaramaçı tidim. Yirçi tiledim. Çölgi Az eri bultum.” (T 23).

Türkmen Türkçesi

ýerçi: “bolýan ýerine, gatnaýan ýoluna belet (mal hakynda).” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Sözcük sadece TkmT’de kullanılmaktadır ve ilk hecede /i/ > /e/ genişlemesi olmuştur. Sözcük yir [ad] +çi [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *yir*.

yir sub

Orhun Türkçesi

yir sub: “yer su, vatan”

“üçün, biziñe yañıl[t]ukın üçün kaganı ölti; buyrukı, begleri yeme ölti. On Ok bodun emgek körti. Eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin Az bodunug itip yara(tıp ...)” (KT D 19).

Türkmen Türkçesi

ýer-suw: “1. Ýer we suw.” 2. Ýere we suwa degişli.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Yir sub birleşik sözcüğü sadece TkmT’de *ýer-suw* şeklinde bulunmaktadır. *Yir* > *ýer* değişiminde sözcüğün ünlüsü genişlemiş, *sub* > *suw* değişiminde ise söz sonunda /b/ > /w/ sızıcılaşması olmuştur. Diğer lehçeler için ayrı ayrı bk. *yir* ve *sub*.

yit-

Orhun Türkçesi

yit-: “yitmek, kaybolmak”

“tiyin, Türk bodun için tün udımadım, küntüz olurmadı[m]. İnim Köl Tigin birle, iki şad birle ölü, yitü kazgantım. Ança kazganıp biriki bodunug ot sub kılmadım. Men (özüm kagan olurtukuma), [yir sayu]” (KT D 27).

Türkiye Türkçesi

yit-: “1. Yok olmak, ortadan kalkmak; kaybolmak. 2. Görünmez olmak. 3. Sahip olunan bir şey elden çıkmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

it-: “1. Kaybolmak, yok olmak. // Şaşırmak, şaşırp başka yere gitmek. 2. Önceki özelliği yok olmak, kaybolmak. 3. Heder olmak, zayi olmak. 4. “İçində” sözü ile birlikte kullanıldığında: *içində itmək*: Bir şeyin bolluğunu, çokluğunu bildirir. **itib getmək*: 1. Başka şeyler içinde, arasında eriyip gitmek, kaybolmak. 2. Bir yere gidip dönmemek, yok olmak. 3. Yok olmak, eriyip gitmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýit-: “1. Gaçyp galmak, gürüm-jürüm bolmak, ýitirim bolmak, ýok bolmak. 2. Azaşyp başga ýere düşmek, azaşmak. 3. Görünmez ýaly bolmak, bozulmak, öçmek. 4. Ýoga çykmak, puç bolmak.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve TkmT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de *it-* şeklindedir ve söz başında /y/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük *yit- şeklindedir.

*yiti*²³⁰

Orhun Türkçesi

yiti: “yedi”

“bodunug kop baz kiltım, yağısız kiltım. Kop maña körti; işig küçüg birür. Bunça törüg kazanıp inim Köl Tigin özi ança kergek boltı. Kañım kagan uçdukda inim Köl Tigin yit(i yaşda kaltı ...)” (KT D 30).

Türkiye Türkçesi

yedi: “1. Altıdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 7 ve VII rakamlarının adı. 3. Altıdan bir artık.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yeddi (I): “1. Altıdan sonra, sekizden önce gelen sayı, yedi. 2. *Yeddisi* şeklinde: Ölen şahsın ölümünün yedinci günü ve bu günde verilen ihsan.” (ATS, 2018).

yeddi (II): “sayısı yedi olan şeylerin önüne getirilen ek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýedi: “7 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

edi: “yedi.” (GTS, 1991).

yedi: “yedi.” (Özakdağ, 2019).

²³⁰AnaT: *yēti* ‘7’ (Tekin, 2022, s. 187).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT, TkmT ve GT’de *yedi* şeklindedir. İlk hecede /i/ > /e/ genişlemesi olmuş, söz ortasında da /t/ > /d/ ötümlüleşmesi gerçekleşmiştir. Bu ötümlüleşme aslında sözcüğün ilk ünlüsünün uzun olmasından kaynaklanmış olabilir. GT’de söz başındaki /y/ sesinin düşmüş hâli de vardır: *edi*. AT’de *yeddi* şeklindedir. İlk hecede /i/ > /e/ genişlemesi olmuş, söz ortasında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuş ve daha sonra /d/ sesi ikizleşmiştir. Bunun nedenini de ilk hecedeki uzun ünlüde aramak gerekir.

Şekil bilgisi

Hamilton, sözcüğü Toharcayla ilişkilendirmiştir (1998, s. 237-238). Gülensoy, *yedi* sözcüğünü < *yètti [< *yèt-ti] şeklinde değerlendirir ve diğer araştırmacıların görüşlerine yer verir (2007, s. 1106-1107). Tekin, ünsüz ikizleşmesine ilk hecedeki uzun ünlünün sebep olduğu görüşündedir. bk. Tekin, 2023c, s. 202.

yitiñç

Orhun Türkçesi

yitiñç: “yedinci”

“Köl Tigin azman akıg binip oplayu tegdi. Altı erig sançdı. Sü (t)egişinte (?) yitiñç erig kılıçladı. İkinti Koşulgakda Ediz birle sünüşdümüz. Köl Tigin Az yagızın binip oplayu tegip bir erig sançdı;” (KT K 5).

Türkiye Türkçesi

yedinci: “yedi sayısının sıra sıfatı, sırada altıncıdan sonra gelen.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yeddinci: “yedi sayı sıfatının sıra şekli, altıncıdan sonra gelen.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýedinji: “7 sanyndan ýasalan tertip san.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

edinci: “yedinci.” (GTS, 1991).

yedi(n)ci: “yedinci.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *yedinci* şeklindedir. İlk hecede /i/ > /e/ genişlemesi, söz ortasında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. Söz sonuna /i/ sesi türemiş ve söz ortasında /n/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle /ç/ > /c/ ötümlüleşmesi olmuştur. AT’de *yeddinci* şeklindedir. TT’deki sözcükten farklı olarak söz ortasında /d/ sesi ikizleşmiştir. TkmT’de *ýedinji*, GT’de *yedi(n)ci* şeklindedir. Sözcükler TT’deki gibi gelişmiştir. GT’de söz ortasında (n) şeklinde gösterilen sesin sözcüğün *yedici* şeklinde olabileceğini gösterir. Ayrıca GT’de söz başında /y/ sesinin düştüğü de görülür: *edinci*.

Şekil bilgisi

Sözcük yiti [ad] +nç [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

yiti otuz

Orhun Türkçesi

yiti otuz: “yirmi yedi” (KT K 1).

Değerlendirme

Yiti otuz ifadesi lehçelerde geçmez. Ayrı ayrı bk. *yiti* ve *otuz*.

yiti yigirmi

Orhun Türkçesi

yiti yigirmi: “on yedi” (KT D 11).

Değerlendirme

Yiti yigirmi ifadesi lehçelerde geçmez. Ayrı ayrı bk. *yiti* ve *yigirmi*.

yiti yüz

Orhun Türkçesi

yiti yüz: “yedi yüz” (KT D 13).

Değerlendirme

Yiti yüz ifadesi sözlüklerde geçmez. Ayrı ayrı bk. *yiti* ve *yüz (II)*.

yitmiş²³¹

Orhun Türkçesi

---

²³¹AnaT: *yētmiş* ‘70’ (Tekin, 2022, s. 187).

yitmiş: “yetmiş”

“yoriyur tiyin kü eşidip balıkdakı tagıkmış, tagdakı inmiş, tirilip yitmiş er bolmış. Teñri küç birtük üçün kañım kagan süsi böri teg ermiş; yağısı koñ teg ermiş. İlgerü, kurıgaru sülep ti[r]miş kubratmış. Kamagı (...)” (KT D 12).

Türkiye Türkçesi

yetmiş: “1. Altmış dokuzdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 70 ve LXX rakamlarının adı. 3. Yedi kere on, altmış dokuzdan bir artıktır.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yetmiş: “1. Altmış dokuzdan sonra gelen sayı (70). 2. Yetmiş yaşında olma hâli.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýetmiş: “70 belgisiniň ady we onuň aňladýan sany.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

etmiş: “yetmiş.” (GTS, 1991).

yetmiş: “yetmiş.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcüğün OT’de *yitmiş* > *yitmiş* şeklinde geliştiği anlaşılıyor. Sözcük tüm lehçelerde *yetmiş* şeklindedir ve ilk hecede /i/ > /e/ genişlemesi olmuştur. GT’de söz başındaki /y/ sesinin düştüğü de görülür: *etmiş*.

Şekil bilgisi

Clauson, sözcüğü *yetti*'den getirip *-miş* olarak değerlendirmiştir (1972, s. 891) Gülensoy, < **yé:ti* (/yetti)+*miş* olarak değerlendirmiştir (2007, s. 1133). Ayrıca bk. Erdal, 2004, s. 220. Eren, *yetmiş* sözcüğünü türemiş olarak değil, birleşik sözcük olarak değerlendirmiş, *miş* için '10' değerinde bir sözcük olduğunu, Ural dillerinin bir kolunda 'on' anlamında *mis* sözcüğünün kullanıldığını ve bunun üçüncü bir dilden alındığını söylemiştir (2020, s. 15).

yitür-

Orhun Türkçesi

yitür-: "yitirmek"

"kaganladuk kaganın yitürü idmiş. Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul boltı; işilik kız oğlın küñ boltı. Türk begler Türk âtin ıt(t)ı. Tabgaçgı begler Tabgaç âtin tutupan Tabgaç kaganka" (KT D 7).

Türkiye Türkçesi

yitir-: "1. Ne olduğunu, nerede bulunduğunu bilememek; kaybetmek. 2. Bazı nitelik veya özelliklerin yok olması durumuna uğramak; kaybolmak. 3. Yakın birini ölüm sonucu kaybetmek." (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

itir-: "1. Kaybetmek. 2. Mahrum olmak, kaybetmek. 3. Sahip olduğu önceki hâlimden mahrum olmak. 4. Boşu boşuna sarf etmek, harcamak, kullanmak. 5. Yok etmek, ortadan kaldırmak. // Kovmak. 6. Saklanmak, üzerini örtmek. 7. (başkası vasıtasıyla) Yok etmek. 8. Yardımcı fiil olarak isimlerle birlikte kullanılarak birleşik fiil yapılır." (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýitir-: “1. Gaçyryp, ýatdan çykaryp gitmek, ýok etmek. 2. Zyýan çekmek, zelel görmek.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *yitir-*, AT’de *itir-*, TkmT’de *ýitir-* şeklindedir. Tüm sözcüklerde ilk hecedeki /i/ sesi ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /ü/ > /i/ düzleşmesine sebep olmuştur. Ayrıca AT’de söz başındaki /y/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük *yit-* [eylem] *-(ü)r-* [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir.

*yog*²³²

Orhun Türkçesi

yog: “yoğ, cenaze (yas) töreni”

“Köl Tigin koń yılka yiti yigirmike uçdı. Tokuzunç ay, yiti otuzka *yog* ertürtümüz. Barkın, bedizin, bitig taşın biçin yılka, yitiñ ay, yiti otuzka kop alkıdımız. Köl Tigin ö(zi) kırk artuk(ı y)iti yaşıñ(a kergek) boltı. Taş bark (itgüçig), bunça bedizçig Tuygun İlteber kel(ürti).” (KT KD).

Türkiye Türkçesi

yoğ: “eski Türklerde ölümler için yapılan tören.” (TS, 2023).

²³²AnaT: *yōg* ‘cenaze töreni’ (Tekin, 2022, s. 183).

Azerbaycan Türkçesi

yuğ: “ağıt.” (ATS, 2018).

[yoğla-]: “ölen birinin ardınca ağıt söylemek.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *yoğ* şeklindedir ve söz sonunda /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. AT’de *yuğ* şeklindedir. Sözcüğün ünlüsü /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle /o/ > /u/ şeklinde daralmış, ayrıca söz sonunda /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. AT’de *yoğla-* fiilinde görülen *yoğ* sözcüğünde ise daralma olmamış, sadece söz sonunda /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Gülensoy, sözcüğü *yō ‘yansıma; *yüksek sesle ağlama’ + -g şeklinde değerlendirir (2007, s. 1151). Tokyürek, sözcüğü ‘yukarı çıkmak, yükselmek’ anlamındaki *yo-fiiline bağlar (2019, s. 206) Bizce sözcük *yo- ‘yok olmak’ [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] şeklinde oluşmuştur ve *yok* sözcüğüyle aynı kökten gelmektedir. AT’deki *yoğla-* fiili *yoğ* [ad] +la- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *yok*.

yoğçı

Orhun Türkçesi

yoğçı: “yaşçı, yas tutucu” (KT D 4).

Değerlendirme

*Yo- [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] +çı [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlediğimiz sözcük lehçelerde geçmez. bk. *yog*.

yogla-

Orhun Türkçesi

yogla-: “yas tutmak”

“kergek bolmış. Yogçı, sıgıtçı, öñre kün togsıkda Bük ili, Çöl(l)üg il, Tabgaç, Töpüt, Apar, Apa Urum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtañ, Tatañ, bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış. Antag külüg kagan ermiş. Anta kisre inisi kagan” (KT D 4).

Azerbaycan Türkçesi

yoğla-: “ölen birinin ardınca ağıt söylemek.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Sözcük sadece AT’de kullanılmaktadır ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. Sözcük *yo- [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] +la- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *yog*.

yoglat-

Orhun Türkçesi

yoglat-: “yas (cenaze) töreni yaptırmak” (T 31).

Değerlendirme

*Yo- [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] +la- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenebilecek sözcük lehçelerde geçmez. bk. *yog*.

yogun

Orhun Türkçesi

yogun: “yoğun, kalın”

“yogun bolsar üzgölük alp ermiş. Öñre Kıtańda, biriye Tabgaçda, kuriya Kordanta, yırıya Oguzda iki üç biñ sümüz, kelteçimiz bar mu ne. Ança ötüntüm.” (T 14).

Türkiye Türkçesi

yoğun: “1. Hacmine oranla ağırlığı çok olan; kesif. 2. Etkisi güçlü olan (koku, ses vb.); ağır, derin. 3. Dolu, sıkı, sıkışık, çok olan; kompakt, konsantre. 4. Artmış, çoğalmış bir durumda olan; sıkı. 5. Şişman, iri, tombul olan. 6. Kaba, kalın, iri olan (elek, iğne).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yoğun: “1. Geniş. // Şişman, dolgun, etli. 2. Kalın (ses). 3. Kaba, yontulmamış, edepsiz.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ýugur-]: “1. Uny suwa garyp, suwy gidýänçä, ýumruk bilen zzygiderli ýumruklamak. 2. Gowy işlemek, gutarnykly syntgylamak.” (TDDS, 2015).

ýogýn: “1. Göwrümi, möçberi taýdan adatdakydan ýokary, artyk, inçe däl. 2. Etli-ganly, semiz, çişik, dolmuş. 3. Zorruk we ýognas çykýan, gödek (ses hakynda).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[yūr-]: “yoğurmak.” (Hünerli, 2019).

[yurt / yūgurt]: “yoğurt.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve AT’de *yoğun* şeklindedir ve söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. TkmT’de *yogyn* şeklindedir ve ikinci hecede /u/ > /y/ düzleşmesiyle aykırılışma olmuştur. Ayrıca bu ses uzundur. Aynı kökten geldiğini düşündüğümüz *yugur-* fiilinde ilk hecedeki ünlü dar ve yuvarlaktır. GT’de sözcük bulunmaz fakat *yūr-*, *yūgurt*, *yurt*, sözcükleri aynı kökten gelişmiş olmalıdır. Bu sözcüklerde de ilk hecede /u/ ünlüsü vardır. *Yoğurt* sözcüğü TT, AT ve TkmT’de ilk hece /o/ ile, GT’de /u/ iledir. *Yoğur-* fiili TT ve AT’de ilk hecede /o/ ile, TkmT ve GT’de /u/ iledir.

Şekil bilgisi

Sözcük *yog-* [eylem] -(u)n [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir. Gülensoy, sözcüğün kökünü *yo-g-* olarak değerlendirmiştir (2007, s. 1151). *Yūgurt*, *yurt* sözcükleri *DLT*’de *yugrut* ‘mayalanmış süt, yoğurt’ şeklinde, *yoğun* sözcüğü de *yogun* ‘her şeyin irisi’ şeklinde görülür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 979, 985). Ayrıca aynı sayfada *yugurt-* ‘yoğurtmak’ fiili de vardır. Daha sonraki dönemde sözcüğün *yugurt* şekli de görülür. *Yurt* sözcüğü *yogurt* sözcüğünden gelişmiş olmalıdır. Sözcükte muhtemelen önce söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra bu ses düşmüş, iki ünlü birleşerek uzamıştır. Daha sonra kısaldığı görülür fakat *yūgurt* sözcüğünde ilk ünlü uzun kalmıştır. Dolayısıyla sözcük *yug-* [eylem] -(u)r- [eylemden eylem yapım eki (ettirgenlik)] -t [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Genelde araştırmacılar *yoğurt* sözcüğününün *yoğur-* fiilinden geldiğini ifade etmişlerdir. Talat Tekin, Erdal’ın (1991, s. 725) {-Ur-} ekli ettirgen çatılı ekler arasına *yogur-* eylemini alarak bu sözcüğün *yogrut* kelimesiyle bağlantı kurmasına karşı çıkar. Tekin, *yoğur-* eyleminin TT ve AT dışında ilk hecesi /u/ ile olduğunu söyler fakat “Ana Türkçede ‘kalınlaşmak,

yoğunlaşmak' anlamında bir *yog- var idiyse *yogun* sözcüğü bundan, *yogrut* sözcüğü de bu eylemin ettirgen çatısı olarak tasarlanabilecek *yogur- eyleminden geliyor olabilir.” demiştir (2023b, 363). Tekin'in sözünü ettiği *yogrut* sözcüğünü Ercilasun ve Akkoyunlu *yugrut* şeklinde okumuştur. Eren, *yoğurt* sözcüğünü *yuğur-* + *-t* olarak değerlendirmiştir (2020, s. 576). Gülensoy, *yu-ğ- ‘*yoğunlaştırmak’ + *-(u)r-* ‘kalınlaştırmak’ + *-(u)t* şeklinde değerlendirir (2007, s. 1152). Clauson (1972, s. 905), Tietze (2021f, s. 526) ve Şirin (2019, s. 11) de sözcüğü *yugur-* / *yogur-* fiilinden geliştirmiştir. Bizce de durum böyledir fakat sözcüğün ilk ünlüsü /o/ ~ /u/ şeklinde alternasyonlu olduğunu düşünüyoruz. *Yoğun* sözcüğünde /o/, *yoğurt* sözcüğünde genelde /u/ ünsüzü kullanılmıştır.

*yok*²³³

Orhun Türkçesi

yok: “yok”

“kop itdim. Ol amtı ańıg yok. Türk Kagan, Ötüken yış olursar ilte buş yok. İlgerü Şańtun yazıka tegi süledim, taluyka kiçig tegmedim. Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Töpütke kiçig tegmedim. Kurıgaru Yinçü ögüz” (KT G 3).

Türkiye Türkçesi

yok: “1. Bulunmayan, mevcut olmayan (nesne, kimse vb.); namevcut, nanay var karşıtı. 2. Olmayan, bulunmayan şey. 3. Yasak. 4. "Hayır" anlamında kullanılan bir söz. 5. Birbirine karşıt iki cümleden, ikincisinin başına getirilen bir söz. 6. Birinin söylediği sözlerden genelde kuşkulandığında veya sözler hafifsendiğinde kullanılan bir söz. 7. Savunulan bir düşünceyi doğrulayan ifadenin başına getirilen bir söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

²³³AnaT: *yök* ‘yok’ (Tekin, 2022, s. 183).

yox: “1. Bir şeyin olmadığını bildirir, olmayan şey “yoxdur”. 2. Soruya verilen menfi cevap bir şeyi tasvip etmediğini bildirir “yox elə deyil”. 3. Genelde hoşnutsuzluk, memnuniyetsizlik bildirmek için kullanılır “yox olmaz” şeklinde. 4. Söylenmiş bir düşüncüyü, bir fikri, bir kelimeyi düzeltmek, doğru hâle getirmek için kullanılır “yox elə deyil”. 5. Bir şeyi ret veya yasaklamayı bildirir “yox elə deyil, yox olmaz”. 6. Olmayan, bulunmayan şey. 7. Yoxam şeklinde: Sevmiyorum, sinir oluyorum, hoşlanmıyorum. 8. Yoxdur şeklinde: 1. Cümlede işi, hareketi bildiren söz. 2. Kendinden önceki kelimenin anlamına olumlu hava verir.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýök: “1. Bir zat inkâr edilende, biriniň ýa-da bir zadyň ýoklugy aňladylanda aýdylýar. 2. Ýok zat, bolmadyk zat.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yok: “yok.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de ses özelliklerini korumuştur. TkmT’de *ýök* şeklinde uzun ünlülüdür. AT’de *yox* şeklindedir ve söz sonunda /k/ > /x/ sızıcılaşması olmuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük *yo- [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. krş. *yog*.

yokad-

Orhun Türkçesi

yokad-: “yok olmak” (KT D 10).

Değerlendirme

*Yo- [eylem] -k [eylemden ad yapım eki] +ad- [addan eylem yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük lehçelerde görülmez. bk. *yok*.

yokkaru

Orhun Türkçesi

yokkaru: “yukarı doğru”

“ötüntüm. Sü yorıtdım. At alt tidim; Ak Termel keçe ogruklatdım. At üze bintüre karıg sökdüm. Yok(k)aru at yete, yadagın, ıgaç tutunu agturtum. Öñreki er” (T 25).

Türkiye Türkçesi

[yokuş]: “Aşağıdan yukarıya gittikçe yükselen eğimli yer; çıkış, iniş karşıtı.” (TS, 2023).

yukarı: “1. Bir şeyin üst bölümü; fevk, mafevk, aşağı karşıtı. 2. Yetkili kimse. 3. Benzerleri arasında üstte bulunan. 4. Aşama, sınıf, makam bakımından ileride olan. 5. Üst tarafa, üstteki kata, üste, yükseğe, yukarıya.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yuxarı: “1. Üst, üst tarafta olan, yüksekte olan. 2. Fazla, çok. 3. Görev, derece, vazife yönünden yüksek, üstün olan. 4. Bir şeyin yukarı, üst, yüksek kısmı. 5. Toplumun, teşkilatın yüksek görevliler kısmı. 6. Köyün, köyündeki tarlaların, meranın batı yönünde olan kısmı.” (ATS, 2018).

[yoxuş]: “1. Gittikçe yükselen eğiklikle yol, bayır. 2. Zorluk, darlık, kötü gün.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýokary: “1. Ýer bilen asmanaralygyndaky giňişlik, ýerden asmana tarap bolan ugur. 2. Aşakdan ýokarlygyna, ýokaryk. 3. Artyk, köp. 4. Gowy, göreldeli, artyk. 5. Gymmatly, möhüm, belent. 6. Günün dogýan tarapy, gündogar (garşylykly sözi: aşak). 7. Belent, inçe äheňli (ses hakynda). 8. Güýçli, batly. 9. Derejesi boýunça ähmiýetli, uly. 10. Iň gowy, iň oňat, has ýagsy, has gowy. 11. Ýokarda durýan döwlet edarasy. 12. Bilim ulgamynda ýörite orta bilimden soňky (basgançak). 13. Öýün töri, tör. 14. Her bir zadyň ýokary tarapy, üsti.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yukarı: “yukarı.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve GT’de *yukarı* şeklindedir. İlk hecede muhtemelen /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle /o/ > /u/ daralması olmuş, söz ortasında da /k/ sesi tekleşmiştir. AT’de *yuxarı* şeklindedir. İlk hecede ünlü daralması olmuş, söz ortasında da önce /k/ ünsüzü tekleşmiş, ardından /k/ > /x/ şeklinde sızıcılaşmıştır. TkmT’de *ýokary* şeklindedir ve söz ortasındaki /k/ tekleşmiştir. Aynı kökten geldiğini düşündüğümüz TT’de *yokuş*, AT’de *yoxuş* sözcüklerinde ilk hecede daralma olmamıştır.

Şekil bilgisi

Sözcük *yo- ‘yükselmek’ -k [eylemden ad yapım eki] +karu [yön gösterme eki] şeklinde çözümlenir. *Yokuş* sözcüğü ise yok [ad] +(u)ş [addan ad yapım eki] şeklindedir. bk. Eren, 2020, s. 577.

*yol*²³⁴

Orhun Türkçesi

yol: “yol”

“Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı; ordug birmedi. Ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuylarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti. Ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz.” (KT K 9).

Türkiye Türkçesi

yol: “1. Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklık; sırat, tarik. 2. Karada insanların ve hayvanların geçmesi için açılan veya kendi kendine oluşmuş, yürümeye uygun yer. 3. Genellikle yerleşim alanlarını birbirine bağlamak için düzeltilerek açılmış ulaşım şeridi. 4. İçinden veya üstünden bir sıvının geçtiği, aktığı yer. 5. Yolculuk. 6. Gidiş çabukluğu, hız. 7. Davranış, tutum, gidiş veya davranış biçimi. 8. Uyulan ilke; sistem. 9. Kumaşta bulunan çizgi. 10. Kez. 11. Düğünde, oğlanevinin kızevine verdiği para, mal veya armağan. 12. Bir sonuca, bir amaca ulaşmak için izlenen süreç. 13. Bir amaca ulaşmak için başvurulması gereken çare.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yol: “1. Bir yerden başka bir yere giderken geçilen, bu gidiş gelişlerin yapılabilmesi için yapılan şerit, yer, rah. 2. Demir yolu. 3. Seyahat, sefer, gidiş. 4. İstikamet, yön. 5. Canlı organizmada çeşitli maddelerin geçtiği yol, boru. 6. Bir yere girme yeri. 7. Bir şeyi elde etme yolu, usulü, vasıtası. // Çare, tedbir. 8. Görüş, düşünce tarzı, ideal. 9. Kez, kere, sefer. 10. Din, mezhep. 11. Cadde. 12. Faaliyet yönü, gelişme çizgisi. 13. İmkân.” (ATS, 2018).

²³⁴AnaT: *yöl* ‘yol’ (Tekin, 2022, s. 183).

Türkmen Türkçesi

ýöl: “1. Ýöremek, gatnaw üçin hyzmat edýän ýer zolagy. 2. Syýahat, sapar, ýolagçylyk bilen bir ýere ugraýyş. 3. Belli bir usul, tär. 4. Çäre, çykalga, alaç, ugur. 5. Bir maksada gönükdirilen ýörelge.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yol: “yol.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde varlığını korumuştur. TkmT’de *ýöl* şeklinde uzun ünlülüdür. Diğer lehçelerde sözcüğün ünlüsü kısadır.

Şekil bilgisi

Sözcük **yol* şeklindedir. Hacıeminoğlu, sözcüğü **yo-l* olarak değerlendirmiştir (1990, s. 73).

yol

Orhun Türkçesi

yol: “kez, defa”

“(oplayu tegd)i. Ol at anta tüş(di ...). İzgil (bodu)n ölti. Tokuz Oguz bodun kentü bodunum erti. Teñri yir bulgakın üçün yagı boltı. Bir yılka biş yolu süñüşdümüz. Eñ ilk Togu Balıkda süñüşdümüz.” (KT K 4).

Türkmen Türkçesi

ýola: “gezek, gayta, sapar.” (TDDS, 2015).

Değerlendirme

Yol [ad] +ı [3. teklik kişi iyelik eki] şeklinde çözümlenen sözcük (Tekin, 2016, s. 124) sadece TkmT’de bulunur ve *ýōla* şeklindedir. İkinci hecede /ı/ > /a/ genişlemesi olmuştur. Ayrıca ilk ünlüsü uzundur. Diğer lehçelerde geçmez. bk. *yol*.

yolı-

Orhun Türkçesi

yolı-: “yağmalamak, baskın vermek”²³⁵

“Üküş tiyin neke korkur biz? Az tiyin ne basınalım; tegelim tidim.
Tegdimiz, yolıdımız. İkinti kün” (T 39).

Türkiye Türkçesi

[yol-]: “1. Bitki, tüy vb.ni çekerek yerinden çıkarmak, çekip koparmak; almak. 2. Dolandırarak, hile ile birinin parasını almak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[yol-]: “1. Çekip koparmak, kökünden çıkarmak. 2. Soymak, varını yoğunu elinden almak; soymak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ýol-]: “1. Bir zady sogrup aýyrmak, çirtip üzme, çekip, dartyp, üzüp almak. 2. Çekip, dartyp üzme, girmek. 3. Müçenek, ýolguç bilen

²³⁵Kelimenin o ile okunması konusunda krş. Karaçay-Malkar coltugur ‘yağmacılık, akıncılık’ (Tavkul 2000: 156; Ercilasun, 2021a, s. 122).

sogurmak. 4. Arasyny bölmek, böleklemek. 5. Aldap almak, ýonmak.”
(TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[yol-]: “yolmak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük tüm lehçelerde *yol-* şeklindedir ve söz sonu /ı/ ünlüsü düşmüştür.

Şekil bilgisi

Tekin, fiili *yulı-* okumuş ve söz başı /y/nin türeme olabileceğini ifade etmiştir (2023a, s. 269). OT’deki *yolı-* fiilinin lehçelerde söz sonu /ı/ düşmesiyle oluştuğu anlaşılıyor. Sözcük **yol-ı-* şeklinde gelişmiş olabilir. DLT’de *yolı-*, *yolıt-* fiillerinin yanında *yoluş-* fiilinin de bulunması sözcüğü *yol-* fiiline bağlayabileceğimiz anlamına gelir. Ayrıca bu fiilin geniş zamanı *yoluşur* şeklinde olması vurgusuz dar orta hece ünlüsünün düştüğü görülür. bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 381.

yolsuz

Orhun Türkçesi

yolsuz: “yolsuz +un (yol olmaksızın)”

“Sü yorılım tideçi, unamañ. Ol sabıg eşidip sü yoritdım. Altun yışıg yolsuzun aşdım(ız). İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün katdımız; Bulçuka tañ öntürü tegdimiz.” (T 35).

Türkiye Türkçesi

yolsuz: “1. Yolu olmayan. 2. Yavaş giden (taşıt). 3. Kurallara aykırı. 4. Parasız olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yolsuz: “1. Yolu olmayan. 2. Dinsiz, mezhepsiz, inançsız, tanrısız (Bazen küfür anlamında kullanılır.)” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak TT ve AT’de bulunmaktadır ve ses özelliklerini korumuştur.

Şekil bilgisi

Sözcük yol [ad] +suz [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler için bk. *yol*.

yolugçı (?)

Orhun Türkçesi

yolugçı (?): “baskıncı (?)” (BK GD).

Değerlendirme

Yol- [eylem] -(u)g [eylemden ad yapım eki] +çı [addan ad yapım eki] şeklinde çözümlenen sözcük, sözlüklerde yer almaz. bk. *yolı-*. Tekin, önceden *yolugçı* olarak okuduğu sözcüğü artık *yolagçı* olarak okumuştur ve TkmT’de *yölagçı* ile diğer lehçelerden örneğini vermiştir (2020, s. 114).

yorı-²³⁶

Orhun Türkçesi

yorı-: “yürümek, ilerlemek”

“toga, İrtiş ögüzüg keçe yorıdımız. Türgiş bodunug uda basdımız. Türgiş kagan süsi Bulçuda otça, borça kelti. Sünüşdümüz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz (...)” (KT D 37).

Türkiye Türkçesi

[-(X)yor]: “[şimdiki zaman eki]”

[Yörük]: “1. Hayvancılıkla geçinen, genellikle Toroslarda yaşayan göçebe Türk oymağı; Türkmen, Yürük. 2. Osmanlı Devleti’nde otuzar kişilik ocaklar olarak Rumeli’ye yerleştirilen ve savaş zamanlarında geri hizmetlerde çalıştırılan tımarlı asker.” (TS, 2023).

yürü-: “1. Adım atarak ilerlemek, gitmek. 2. Karada veya suda, herhangi bir yöne doğru sürekli olarak yer değiştirmek. 3. Çocuk ayakları üzerinde gezecek duruma gelmek. 4. Yayan gezmek, yayan gitmek. 5. Yol almak. 6. Bir yere gelmek, bir yere ulaşmak, kaplamak. 7. Üzerine doğru gitmek, akın etmek, saldırmak, hücum etmek. 8. Faiz, hesap edilmek, işlemek. 9. Geçmek, ilerlemek, değişmek. 10. Bir işte ileri gitmek. 11. Gereği gibi yapılmak veya ilerlemek. 12. Ölmek.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[Yörük]: “1. Göçebe Türkmenlere verilen ad. 2. Süratli koşan.” (ATS, 2018).

yürü-: “bk. yerimək.” (ATS, 2018).

²³⁶AnaT: *yörı*- ‘yürümek’ (Tekin, 2022, s. 183).

[yeri-]: “1. Ayaklarla hareket etmek; adımlamak. // Hareket etmeye, gezmeye gücü, kudreti olmak. 2. Hareket etmek (gitmek, yüzmek). // Çalışmak. 3. Üzerine gitmek, hücum etmek, akın etmek. 4. Geçmek, kabul edilmek, revaçta olmak, yayılmak. 5. Bir şeyin içine batmak, girmek, geçmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýöre-: “1. Ädim ädip hereket etmek, gadam urmak, ýol geçmek. 2. Herekete gelmek, işläp başlamak, işlemek. 2. Görkezilen ugur, ýol, düzgün boýunça gitmek, hereket etmek. 4. Tikin maşyny bilen tikip geçmek. 5. Bedene güýçli täsir etmek, ýaýramak. 6. Dolanyşykda ulanylmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

örü-: “yürüme.” (GTS, 1991).

yörü-: “yürüme.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcüğün sistemli şekilde gelişmediği görülüyor. Hata değilse Yenisey yazıtlarında (E-29 Altın-Köl II) *yörü*-²³⁷ şeklinde de görülür (Kormuşin, 2017, s. 84). Caferoğlu, *EUTS*'de ‘yürüme’ anlamında *yori*-, *yür*-, *yörü*- fiillerine yer vermiştir (1968). Wilkens, *yör*- şekli için hata olduğunu belirtip *yori*- fiiline göndermiştir. Ayrıca *yori*- fiiline yer vermiştir (2021). *DLT*'de *yori*-, *yori*- ve *yori*- şekilleri vardır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 981). Sonraki dönemlerde *yöri*-, *yörü*- *yüri*- vb. şekillerde de görülür. Fiilin bu çeşitliliği şüphesiz sık kullanımındandır.

²³⁷Kormuşin, *yörümedi* okuduğu ibareyi Dizin'de *yürimedi* olarak vermiştir (2017, s. 326). Şirin, aynı ibareyi *yörmedi* şeklinde okumuştur (2020, s. 668).

TT’de *yürü-* şeklindedir. Söz başındaki /y/ sesinin inceltici etkisiyle sözcüğün ünlüleri ön sıraya geçmiştir. Daha sonra ilk hecedeki /y/ sesinin daraltıcı etkisiyle ilk hecede /ö/ > /ü/ daralması olmuş ve ilk hecedeki sesin ilerleyici benzeşmesiyle ikinci hecede /i/ > /ü/ yuvarlaklaşması olmuştur. AT’deki *yürü-* fiili de bu şekilde gelişmiştir. TT ve AT’deki *Yörük* sözcüğünde ise ilk hecedeki /y/ sesinin inceltici etkisiyle sözcüğün ünlüleri ön sıraya geçmiş, ilk hecedeki /ö/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle ikinci hecede /i/ > /ü/ şeklinde yuvarlaklaşma olmuştur. Ayrıca AT’de *yeri-* fiili de kullanılmaktadır fakat bu sözcüğün kökünün *yer* olduğunu düşünüyoruz. TkmT’de *yöre-* şeklindedir. Söz başındaki /y/ sesinin inceltici etkisiyle sözcüğün ünlüleri ön sıraya geçmiş, ikinci hecede /i/ > /e/ genişlemesi olmuştur. GT’de *örü-* ve *yörü-* şeklindedir. Sözcüklerde /y/ sesinin inceltici etkisiyle incelme olmuş, daha sonra ilk hecedeki /ö/ sesinin ilerleyici ünlü benzeşmesiyle ikinci hecede /i/ > /ü/ yuvarlaklaşması olmuştur. *Örü-* fiilinde söz başındaki /y/ sesi de düşmüştür.

Şekil bilgisi

Hacıeminoğlu, *yorı-* fiiliyle *yol* kelimesi arasında ilişki kurar ve sözcüğü *yo-r+ı- şeklinde çözümler (1990, s. 73). Alyılmaz da bu görüşe katılır (2020, s. 10). Biz de bu mümkündür. *Yörük* sözcüğü de bu fiile eklenen -k [eylemden ad yapım eki] ekiyle oluşmuştur. Gülensoy, < *yöri- < yör-(ı)- şeklinde değerlendirmiştir (2007, s. 1195). İlker de son sesi -ı- şeklinde yapım eki olarak düşünür ve *yor-* ~ *yorı-* değerlendirmesi yaparak sözcüğü *kaz-* ~ *kazı-*; *sanç-* ~ *sancı-*; *kak-* ~ *kakı-* gibi ekleşmiş fillerle karşılaştırır (2021, s. 249). Bu fiil TT’de ek hâline gelip şimdiki zamanı ifade eder. Bu ek, *fiil* + *zarf-fiil eki* + *yoru-* + *-r* > *fiil+(X)yor:* *gele yorur* > *geleyor* > *geliyor* şeklinde gelişmiş olmalıdır. Ekteki /y/ sesi önceki ünlüyü daraltmıştır. Lehçelerdeki kullanım şekilleri için bk. *KTLG I*, s. 209-2476.

yorıma-

Orhun Türkçesi

yorıma-: “yürümemek, ilerlememek” (T 29).

Değerlendirme

Yorı- [eylem] -ma [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] şeklinde çözümlenen sözcük, sözlüklerde yer almaz. bk. *yorı-*.

yorit-

Orhun Türkçesi

yorit-: “yürütmek, ilerletmek, (ordu) yürütmek”

“keçe Temir Kapıgka tegi süledim. Yırıgaru Yır Bayırku yiriğe tegi süledim. Bunça yirke tegi yoritdim; Ötüken yışda yig idi yok ermiş; il tutsık yir Ötüken yış ermiş. Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle” (KT G 4).

Türkiye Türkçesi

yürüt-: “1. Yürüme işini yaptırmak, yürümesini sağlamak. 2. Gerekli gibi yapmak, uygulamak. 3. Bir yargıyı yerine getirmek, uygulamak. 4. Kabul edilmesi veya tartışılması için bildirmek, açıklamak, öne sürmek. 5. İşinden veya bulunduğu yerden çıkarmak. 6. Habersiz olarak almak, çalmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yürüt-: “bk. yeritmek.” (ATS, 2018).

[yerit-]: “1. Yürümeye, hareket etmeye mecbur etmek. // Yürümesine yardım etmek, gezdirmek, dolaştırmak. 2. Sevk etmek, hücum etmek, saldırmak. 3. Hayata geçirmek, icra etmek. // Teklif etmek, ileri sürmek veya kabul ettirmeye çalışmak. 4. Bir şeyin içine girmeye mecbur etmek, dâhil etmek, sokmak. 5. Daldırmak, sokmak, saplamak. 6. Aldatarak birisine satmak. 7. Şırınga etmek, zerk etmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýort-: “ylgamak, çalt gitmek.” (TDDS, 2015).

ýöret-: “1. Ýöremegini gazanmak, öz aýagy bilen gider ýaly etmek. 2. Ýöremegini gazanmak, ýörär ýaly etmek. 3. Dowam etdirmek, alyp barmak.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yörüt-: “yürütmek, yürümesini sağlamak.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcüklerdeki gelişim *yort-* fiilindeki gibidir. bk. *yort-*. TkmT’de *yort-* fiilinde ilk hecedeki /o/ sesi varlığın korumuş fakat ikinci hecedeki /ı/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük *yo- [eylem] -r [eylemden ad yapım eki] -ı- [addan eylem yapım eki] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenebilir. bk. *yort-*.

yotuz

Orhun Türkçesi

yotuz: “kadın, karı”

“(…Tür)k bodun āç erti. Ol yılmıkı alıp igit(t)im. Otuz artukı tört yaşıma Oguz tezip Tabgaçka kirti. Ökünüp süledim. Sukun (...o)glin, yotuzın anta altım. İki ilteberlig bo(dun…)” (BK D 38).

Türkiye Türkçesi

[ut- (I)]: “yenmek.” (TS, 2023).

[ut- (II)]: “ütmek (II).” (TS, 2023).

[üt- (II)]: “oyunda yenerek bir şey kazanmak; utmak (II), yutmak (II).” (TS, 2023).

[yut- (II)]: “ütmek (II).” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[ud- (II)]: “1. Oyunda, yarışta kazanmak, galip gelmek. 2. Piyango, lotarya vb. oyunlarında kazanmak. 3. Bir şeyde üstünlük kazanmak, fayda elde etmek.” (ATS, 2018).

[üt-]: “1. Bir şeyi, tüylerini yakmak için alevden geçirmek, ateşe tutmak. 2. Taze buğday veya mısırı ateşe tutup pişirmek. 3. Oyunda, kumarda vb. kazanmak, nesi var nesi yoksa elinden almak, yolmak.” (ATS, 2018).

[yuda-]: “oyunda, kumarda yenmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ut-]: “1. Oýunda, ýaryşda, göreşde, bäsleşikde we ş.m. garşydaşyňy ýeňmek, garşydaşyňdan ökde gelmek, üstün çykmak. 2. Utuşly kagyzlara we ş.m. utuş düşmek. 3. Üstünlik gazanmak, ýeňmek.” (TDDS, 2015).

[üt-]: “1. Kellebaşayak, guş we ş.m. tüýüni, ýelegini ýolup, oda çawlap arassalamak. 2. Biriniň hakyny iýmek, birini aldap çürkemek.” (TDDS, 2015).

Ses bilgisi

Yotuz sözcüğü lehçelerde bulunmaz fakat kökü çeşitli şekillerde yer alır. TT’de *ut-* fiillerinde söz başındaki /y/ düşmüştür. *Üt-* fiilinde de söz başındaki /y/ düşmüştür fakat düşmeden sözcüğün ünlüsünü inceltmiştir. *Yut-* fiilinde söz başı /y/ korunmuştur. AT’de

ud- fiilinde söz başı /y/ düşmüş, söz sonunda da /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. *Üt-* fiilinde de söz başı /y/ düşmüş fakat düşmeden sözcüğün ünlüsünü inceltmiştir. *Yuda-* fiilinde söz başı /y/ korunmuş fakat söz ortasında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *ut-* fiilinde söz başı /y/ düşmüştür. *Üt-* fiilinde de söz başındaki /y/ sesi düşmüş, ilk ünlü inceltmiştir. GT’de bu kökü tespit edemedik.

Şekil bilgisi

Sağol Yüksekaya, sözcüğü *yutuz* olarak değerlendirmiş ve *yut-* < *ut-* kökünü verip eylemden ad yapan -z ekiyle açıklamıştır (2017, s. 391-393). AT’deki *üt-* fiilinin ilk iki anlamı bu fiille ilgili değildir. Bu anlamlarda *ud-* (*I*) fiili kullanılır. TkmT’deki *üt-* fiilinin de ilk anlamı bu sözcükle ilgili değildir.

yubul-

Orhun Türkçesi

yubul-: “yuvarlanmak”

“yogur(u) aç a ıdıp ı bar baş aşdımız. Yubulu intimiz. On tünke yantakı tug ebirü bardımız. Yırçı yir yañılıp boguzlantı. Buñadıp kagan yelü kör timiş.” (T 26).

Türkiye Türkçesi

[yuvak]: “loğ.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[yuvqu]: “toprak damlarda, yollarda toprağı ezmek için kullanılan taş silindir.” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

[yuvarlak]: “1. Yuvarlak. 2. Su kabı (yuvarlak).” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde bulunmaz fakat aynı kökten türeyen sözcükler vardır. TT’de *yuvak*, AT’de *yuvqu* ve GT’de *yuvarlak* sözcüğünde *yubul-* fiilinin kökü görülür. Sözcüklerde söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuştur. TkmT’de sözcüğün kökü veya kökünden gelişmiş sözcükler tespit edilememiştir.

Şekil bilgisi

Sözcük *yub-* [eylem] *-(u)l-* [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde çözümlenir. TT’deki *yuvak* sözcüğü *yuv-* [eylem] *-ak* [eylemden ad yapım eki], AT’deki *yuvqu* adı *yuv-* [eylem] *-qu* [eylemden ad yapım eki], GT’deki *yuvarlak* sözcüğü de *yuv-* [eylem] *-ar* [eylemden ad yapım eki] *+la-* [addan eylem yapım eki] *-k* [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenir.

*yurt*²³⁸

Orhun Türkçesi

yurt: “harabe hâlindeki şehir”²³⁹

“Ögsüz akın binip tokuz eren sançdı; ordug birmedi. Ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, keliñünüm, kunçuylarım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti. Ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz.” (KT K 9).

²³⁸AnaT: *yūrt* ‘aylak, obanın göçüp konduğu yer’ (Tekin, 2022, s. 185).

²³⁹DLT’de *yurt* ‘harabe hâlindeki yerleşim yeri’ anlamındadır. Krş. T 19. Bu konuda bk. Clauson 1976: 144 (Ercilasun, 2021a, s. 95).

Türkiye Türkçesi

yurt: “1. Bir halkın hâkim olduğu, üzerinde yaşadığı, kültürünü oluşturduğu toprak parçası; el (III), il, dar (III), vatan. 2. Memleket. 3. Bakıma ve barınmaya muhtaç bir grup insanın oturduğu, yetiştirildiği veya bakıldığı kurum. 4. Sahip olunan arazi; emlak. 5. Göçebe Türklerin oturduğu çadır. 6. Öğrencilerin kaldığı, barındığı yer. 7. Diyar. 8. Ana vatan olan yer. 9. Yörüklerin yazın veya kışın oturdukları yer.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yurd: “1. İnsanları doğup büyüdüğü yer, memleket, ülke, yurt; vatan. 2. Yaşanan yer, ev, ev bark. 3. Çocuk yuvası, kreş. 4. Bir şeyin çok olduğu yer.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýürt: “1. Döwlet, belli bir araçägi bolan ýer giňişligi. 2. Ilatyň göçen ýa-da oturymly ýeri.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[yurtluk]: “1. Vatan. 2. Çiftlik, malikâne.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT’de *yurt* şeklindedir ve ses özelliklerini korumuştur. AT’de *yurd* şeklindedir ve söz sonunda /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olmuştur. TkmT’de *ýürt* şeklinde uzun ünlülüdür. GT’de müstakil olarak bulunmaz fakat *yurtluk* sözcüğünde ses özelliklerini koruyarak yer alır. Sözcükler, ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda söz sonu /t/ > /d/ ötümlüleşmesi olur.

Şekil bilgisi

Sözcüğün *yür- [eylem] -t [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenmesine katılıyoruz. Akalın, sözcüğü ‘yürümek’ anlamındaki *yorı-*, *yoru-* ve ‘yer’ anlamındaki *yir* sözcükleriyle ilişkilendirilmesine karşı çıkar ver Taş’ın (2009, s. 310) *yür-t değerlendirmesine katılır (2018, s. 40-41). Farklı görüşler için bk. Eren, 2020, s. 582. GT’deki sözcük *yurt* sözcüğüne eklenen +luk [addan ad yapım eki] ekiyle oluşmuştur.

yuyka

Orhun Türkçesi

yuyka: “yufka, ince”

“kaltaçı biz. Öz (i)çi taşın tutmuş teg biz. Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş; yinçge erklig üzgeli uçuz. Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş; yinçge” (T 13).

Türkiye Türkçesi

yufka: “1. Oklava ile açılan ince, yuvarlak hamur yaprağı. 2. Sacda pişen bir ekmek türü. 3. Katlama. 4. Zayıf, ince, dayanıksız olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yuxa: “1. İnce yayılmış mayalanmamış hamurdan sacda pişirilen ekmek, yufka ekmek. 2. Yumuşak, ince, zarif şey.” (ATS, 2018).

yuvqa: “gücü olmayan, aciz.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýuka: “1. Galyň bolmadyk. 2. Ölen adamyň sadakasyňa bişirilýän çelpek. 3. Näzik, gelişikli, owadan.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

yufka: “yufka, zayıf, hâlsiz.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Clauson, kelimeyi *yuvka*: okumuş ve sözcüğün tahta açıkça /y/ ile yazıldığını fakat Runik alfabede /y/ ile /v/ harflerinin çok benzediğini, bunun da *yuvka*: için neredeyse kesinlikle bir duvarcı hatası olduğunu ifade etmiştir (1972, s. 874). Clauson, pek çok araştırmacının aksine OT'de /v/ sesine yer verir. Bu ses için ayrı bir işaret yoktur fakat /b/ sesini veren işaret için bunu dediği açıktır. Bu bakımdan kalın ünlülü sözcüklerde /y/ için D işareti, /b/ için δ işaretinin kullanıldığını ve *yuyka* şeklinin iki kez söz ortası /y/li yazıldığını (T 13) göz önüne alırsak yazıcı hatası olması düşük bir ihtimaldir. Bununla beraber gelişimi *yuyka* > *yuvka* ~ *yufka* şeklinde açıkladığımızda /y/ > /v/ veya /y/ > /f/ değişimini başka sözcüklerde tespit edemedik. Buradaki *yuyka* ifadesi Erdal'ın da işaret ettiği gibi lehçe özelliği olabilir ve muhtemelen ikincildir (2004, s. 79-80). Lehçelerdeki sözcükler *yubka* veya *yuvka* biçiminden gelişmiş olmalıdır. DLT'de *yubka* biçiminin görülmesinden ve Kâşgarlı Mahmud'un açıkça /b/li olduğu belirtilmesinden dolayı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 362) gelişimi *yubka* şeklinden değerlendireceğiz. Bu bakımdan TT ve GT'de görülen *yufka* sözcüklerinde muhtemelen önce söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra söz ortasındaki /k/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle yine söz ortasında /v/ > /f/ ötümsüzleşmesi olmuştur. AT'deki *yuvqa* sözcüğünde söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuştur. *Yuxa* sözcüğünde ise söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuş, bu /v/ sesinin ilerleyici benzeşmesiyle /k/ > /x/ sızıcılaşması meydana gelmiştir. Daha sonra /v/ sesi düşmüştür. TkmT'deki *yūka* sözcüğünde de söz ortasında /b/ > /v/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra /v/ sesi düşmüştür. Ayrıca sözcüğün ikinci ünlüsü uzundur.

Şekil bilgisi

Räsänen sözcüğü **yub-ka* şeklinde değerlendirir (1969, s. 209). Gülensoy da benzer görüştedir (2007, s. 1170).

yügerü

Orhun Türkçesi

yügerü: “yukarı”

“subı ança itmiş: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kañım İltiriş Kaganıg, ögüm İlbilge Katunug Teñri, töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç. Kañım kagan yiti yigirmi erin taşıkmiş. Taşra” (KT D 11).

Türkiye Türkçesi

[yüksek]: “1. Altı ile üstü arasındaki uzaklık çok olan, alçak karşıtı. 2. Belirli bir yere göre daha yukarıda bulunan; ali, mürtefi. 3. Güçlü, şiddetli olan. 4. Etkili olan. 5. Derece veya makamı bakımından üstün. 6. Normal değerlerin üstünde olan. 7. Yukarıda, üst tarafta olan yer. 8. Erdemli. 9. Toplum içinde para, ün vb. bakımından üstünlüğü olan.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[yüksək]: “1. Boyu fazla olan, bulunulan yerden veya seviyeden yukarı olan. 2. Normal seviyeden yukarı olan. 3. Çaba, dikkat, şiddet vb. yönünden büyük, güçlü, çok fazla. 4. Kalite olarak iyi. 5. Çok büyük önemi olan; yüce, şerefli. 6. Derin, büyük, ulu, derin muhtevalı. 7. Debdebeli, muhteşem. 8. Çok ince ve frekans olarak şiddetli (ses).” (ATS, 2018).

Gagavuz Türkçesi

[üsek]: “yüksek.” (GTS, 1991).

[üsek]: “yüksek.” (Hünerli, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük lehçelerde bulunmaz fakat aynı kökten gelişen sözcükler vardır. Bizce lehçelerdeki *yüksek* sözcükleri *yüğsek* > *yüksek* şeklinde gelişmiştir. Bu bakımdan /s/ sesinin gerileyici benzeşmesiyle söz ortasında /g/ > /k/ ötümsüzleşmesi olmuştur. GT’de söz başı /y/ ve söz ortasındaki /g/ sesi düşmüş, sözcüğün ilk ünlüsü de uzamıştır. Kısa ünlülü *üsek* sözcüğü de bulunur.

Şekil bilgisi

Sözcük *yü- [eylem] -g [eylemden ad yapım eki] +gerü [yön gösterme eki] şeklinde çözümlenebilir. krş. *yokkaru*. *Yüksek* sözcüğü de *yü-k [ad] +se- [addan eylem yapım eki] -k [eylemden ad yapım eki] şeklindedir. Hamilton, yüksek sözcüğünü *yük-/ük- ‘üst üste yığmak, yığın olmak’ fiilinden -se- ‘orta çatı’ olarak açıklamıştır (1998, s. 130-131).

yügür-

Orhun Türkçesi

yügür-: “koşmak, akmak”

“bardıg; kurıgaru barıgma bardıg. Barduk yirde edgüg ol erinç: Kanıñ subça yügürti, süñükünj tagça yatdı. Beglik urı oğluñ kul boltı; işilik kız oğluñ küñ boltı. Bilmedük üçün, [yablakıñın üçün eçim kagan uça bardı].” (KT D 24).

Türkiye Türkçesi

[yügrük]: “1. İyi yürüyen, iyi koşan. 2. Çalışkan. 3. Çevik ve güçlü olan.” (TS, 2023).

[Yürük]: “Yörük.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[yügrək]: “1. Kolaylık ve çabuklukla davranan, tetik, atik. 2. Çabuk hareketlenen, çabuk giden, çabuk işleyen, hızlı.” (ATS, 2018).

yügr-: “1. Bir kimseye veya bir şeye karşı saldırı yöneltmek, zarar verici bir davranışta bulunmak, hücum etmek. 2. Adım atışlarını artırarak ileri doğru hızla gitmek.” (ATS, 2018).

[yügrük]: “hızlı yürüyen, ayağı çabuk.” (ATS, 2018).

[yürük]: “kurye, genelde elçilik postasını yerine ulaştırmakla görevli kimse, posta.” (ATS, 2018).

[yüyrek]: “1. Süratli koşan; çok hızlı. 2. Böcekler *insecta* sınıfının, düzkanatlılar *orthoptera* takımının, hamam böceğigiller *blattia* ailesindedir. Geceleri ortaya çıkar. Birçok türü fırınlarda, mutfaklarda yaşar. Ekmeği, unu, köseleyi, kâğıdı, hatta kumaş ve keresteyi kemirerek zarar verir. Değdiği eşyaya kötü bir koku bulaştıran koşucu, zararlı bir böcek cinsidir, *blatta*.” (ATS, 2018).

yüyür-: “koşarak gitmek, hızlı koşmak; hızlı gitmek.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[ýüwrük]: “ýyndam, çapgyr, gaty ylgaýan, çalt ýüwürýän, çalasyň.” (TDDS, 2015).

[ýüwürdil-]: “dokmanyň iki kese agajynyň arasynda erişler gerilmek.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[ürük]: “yügrük, hızlı giden.” (GTS, 1991).

[ürük beygir]: “yügrük at, iyi koşan at.” (Güngör ve Argunşah, 2002, s. 393).

[yürük]: “koşu ve yarış atı.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük müstakil olarak sadece AT'de yaşamaktadır ve *yügür-*, *yüyür-* şeklindedir. *Yügür-* fiili ses özelliklerini korurken *yüyür-* fiilinde muhtemelen önce /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, daha sonra /ğ/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. Aynı kökten gelişen *yügrək* ve *yüyrək* sözcüklerinde vurgusuz dar orta hece ünlüsü düşmüştür. *Yüğüruk* sözcüğünde ise söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuştur. Ayrıca TT'de *yürük*, AT'de *yürük*, GT'de *ürük*, *ürük*, *yürük* sözcükleri *yügürük* > *yügrük* > *yüğüruk* ~ *yürük* > *ürük* şeklinde gelişmiş olmalıdır. Dolayısıyla önce vurgusuz dar orta hece ünlüsü düşmüş, daha sonra söz ortasında /g/ > /ğ/ sızıcılaşması olmuş, bu sızıcılaşan ses de sonradan düşmüştür. GT'deki *ürük*, *ürük* sözcüklerinde söz başı /y/ sesi de düşmüştür. Ayrıca *ürük* sözcüğünün ilk ünlüsü muhtemelen /ğ/ düşmesi sonrası uzamıştır. TkmT'de aynı kökten gelişen *yüwrük* sözcüğünde söz ortasında /g/ > /w/ sızıcılaşması olmuş ve vurgusuz dar orta hece ünlüsü düşmüştür. *Yüwürdil-* fiilinde ise söz ortasında /g/ > /w/ sızıcılaşması olmuştur. Lehçelerdeki *yörük* sözcükleri bizce bu fiilden değil, *yori-* fiilinden gelişmiştir. bk. *yori-*.

Şekil bilgisi

Yügür- fiilinin kökünü tam olarak bilemiyoruz fakat sözcüğün anlamından ve lehçelerde gelişen anlamlarından hareketle *-r-* eki pekiştirme görevinde kullanıldığı tahmin edilebilir. Bu bakımdan sözcüğün kökü **yüg-* olabilir. *Yürük*, *ürük*, *ürük*, *yüğüruk*, *yüğüruk*, *yüyürük*, *yüwrük* sözcükleri < *yügür-* [eylem] -(ü)k [eylemden ad yapım eki] şeklinde çözümlenebilir. AT'deki *yügrək*, *yüyrək* sözcükleri *yügür-* [eylem] -ek [eylemden ad yapım eki] şeklinde gelişmiştir. TkmT'deki *yüwürdil-* fiili *yüwür-* [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] -(i)l- [eylemden eylem yapım eki (edilgenlik)] şeklinde çözümlenir.

yüğürt-

Orhun Türkçesi

yügürt-: “koşturmak, akıtmak”

“küntüz olurmatı kızıl kanım töküti; kara terim yügürti işig küçüg birtim ök.
Uzun yelmeg yeme ıt(t)ım ok.” (T 52).

Azerbaycan Türkçesi

yügürt-: “çabucak göndermek, hızla gitmesini sağlamak.” (ATS, 2018).

yüyürt-: “koşmaya, süratli gitmeye mecbur etmek.” (ATS, 2018).

Değerlendirme

Sözcük müstakil olarak sadece AT’de *yügürt-* ve *yüyürt-* şeklinde bulunur. *Yügürt-* fiili ses özelliklerini korurken *yüyürt-* fiilinde söz ortasında önce /g/ > /ğ/ sızıcılaşması, sonra /ğ/ > /y/ akıcılaşması olmuştur. Sözcük *yügür-* [eylem] -t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir. Diğer lehçeler ve farklı ses değişiklikleri için bk. *yügür-*.

yügürtme-

Orhun Türkçesi

yügürtme-: “koşturmamak” (T 54).

Değerlendirme

Yügürt- sözcüğüne eklenen -me- [eylemden eylem yapım eki (olumsuzluk)] ekiyle oluşmuştur. bk. *yügürt-*.

yükün-

Orhun Türkçesi

yükün-: “baş eğmek, boyun eğmek”

“kelti, yükünti. Keligme beglerin, bodunun itip yığıp, azça bodun tezmiş erti, On Ok süsin sületdim. (T 43).

Türkiye Türkçesi

yükün-: “birinin önünde, saygı göstermek için eğilmek veya yere kapanmak.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük sadece TT’de kullanılmaktadır ve ses özelliklerini korumuştur. Sözcük *yük-[eylem] -(ü)n- [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük)] şeklinde çözümlenebilir.

yüküntür-

Orhun Türkçesi

yüküntür-: “baş eğdirmek, boyun eğdirmek”

“Tört buluñ kop yagı ermiş. Sü sülepen tört buluñdaki bodunug kop almış, kop baz kılmış. Başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş. İlgerü Kadırkan yışka tegi, kirü Temir Kapıgka tegi konturmuş. İkin ara” (KT D 2).

Türkiye Türkçesi

yükündür-: “yükünme işini yaptırmak.” (TS, 2023).

Değerlendirme

Sözcük sadece TT’de kullanılmaktadır ve *yükündür-* şeklindedir. Söz ortasındaki /n/ sesi ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle yine söz ortasında /t/ > /d/ ötümlüleşmesine yol açmıştır. Sözcük *yük- [eylem] -(ü)n [eylemden eylem yapım eki (dönüşlülük) -tür- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir.

*yüz (I)*²⁴⁰

Orhun Türkçesi

yüz (I): “yüz, çehre”

“ölti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

Türkiye Türkçesi

yüz (II): “1. Başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm; beniz, duluk, didar, sima, çehre, surat, suret, vecih, faça, bet (I). 2. Yüzey. 3. Kesici araçlarda ağız. 4. Bir kumaşın dikiş sırasında dışa getirilen gösterişli bölümü. 5. Bir şeyin görünen bölümünde kullanılan kumaş. 6. Birinin görülegelen veya umulan hoşgörülüğüne güvenilerek gösterilen cüret. 7. Taraf. 8. Bir yapının dışa bakan düşey yüzeylerinin her biri. 9. Utanma.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

üz: “1. Başın ön kısmı, çehre; çehre, surat, sima. 2. Hayvan kafasının ön kısmı. 3. Dokuma şeylerin üst kısmı, yüzü. 4. Yatak, yorgan vb.nin üst kısmını örten kumaş vb. 5. Bir şeyin ön tarafı, ileri kısmı, önü. 6. Bir

²⁴⁰AnaT: *yüz* ‘yüz, çehre, yüzey’ (Tekin, 2022, s. 191).

binanın vb.nin ön tarafı. 7. Geometrik cisminin başka bir yüzeyle üçgen meydana getiren yüzeyi, düz sathı. 8. Bir şeyin kopyası, sureti. 9. Su vb. sıvıların sathı, yüzeyi. 10. Göğün sivri olarak gördüğümüz, kubbenin en uç kısmı. 11. Taraf, semt, yan anlamında. 12. Utanma duygusu, ar. 13. Süt, yoğurt vb.nde kaymak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýüz (I): “1. Adamyň kellesiniň alyn tarapy, öň tarapy. 2. Bir zadyň üst tarapy, ýokarsy, üsti; alyn tarapy, öňi. 3. Matanyň we ş.m. düzüw tarapy. 4. Ýiti zatlaryň kesýän tarapy. 5. Bir zadyň, adamyň, haýwanyň we ş.m. özüne gönügen tarapy. 6. “Ýüzüne”, “ýüzünde”, “ýüzünden” görnüşinde sözsoňy kömekçi bolup gelýär.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

üz (I) / yüz (I): “yüz, çehre, surat.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Sözcük TT ve TkmT’de ses özelliklerini korumuştur. AT’de *üz* şeklindedir ve söz başında /y/ sesi düşmüştür. GT’de *üz* ve *yüz* şekli görülür. *Yüz* sözcüğü ses özelliklerini korurken *üz* sözcüğünde söz başı /y/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük **yüz* şeklindedir. Hamilton, sözcüğü **yü-/ü-* ‘yayılmak’ + *-z* eylemden ad yapan ek? şeklinde değerlendirmiştir (1998, s. 240).

*yüz (II)*²⁴¹

Orhun Türkçesi

yüz (II): “yüz (sayı)”

“ölti. İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Begiñ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı; yüziñe, başıña bir t(egürmedi...)” (KT D 33).

Türkiye Türkçesi

yüz (I): 1. Doksan dokuzdan sonra gelen sayının adı. 2. Bu sayıyı gösteren 100 ve C rakamlarının adı. 3. On kere on, doksan dokuzdan bir artık. 4. Kere, kat vb. kelimeler ile birlikte kullanılarak yapılan işin çokluğunu abartılı bir biçimde anlatan söz.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

yüz: “1. Doksan dokuzdan sonra gelen rakamın adı. 2. On kere on, doksan dokuzdan bir fazla. 3. Kere, kat vb. kelimeler ile birlikte kullanılarak yapılan işin çokluğunu abartılı bir biçimde anlatan söz.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

ýüz (II): “100 belgisi bilen aňladylýan san we mukdar.” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

üz (II) / yüz (II): “yüz, sayı.” (Özakdağ, 2019).

Değerlendirme

Ses bilgisi

---

²⁴¹AnaT: *yüz* ‘100’ (Tekin, 2022, s. 191).

Sözcük tüm lehçelerde ses özelliklerini korumuştur. Sadece GT’de *üz* şekli de görülür. Bu sözcükte söz başındaki /y/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük *yüz şeklindedir.

yüzüt-

Orhun Türkçesi

yüzüt-: “yüzdürmek”

“küni tegdük üçün yagı boltı. Bir yılka tört yolu süñüşdüm. Eñ ilki Togu Balıkda süñüşdüm. Togla ögüzüg yüzüti keçip sü(si...). İkinți Antarguda süñüşdüm, süsin sançdım, (ilin altım. Ü)çünç [Çuş Başınta sü]ñüşdüm. Türk bodun adak kamşat(t)ı. Yablak” (BK D 30).

Türkiye Türkçesi

[yüz- (I)]: “1. Kol, bacak, yüzgeç vb. organların özel hareketleriyle su yüzeyinde veya su içinde ilerlemek, durmak; çimmek. 2. Yüzme sporu yapmak. 3. Bir sıvının yüzeyinde batmadan durmak. 4. Herhangi bir durumun en aşırı derecesinde olmak. 5. Dalgalanmak. 6. Herhangi bir şeyle üzeri kaplanmak, bir şeye bulanmak.” (TS, 2023).

Azerbaycan Türkçesi

[üz- (I)]: “1. Suyun yüzünde ve altında hareket etmek, yüzmek. 2. Suyu dalmadan hareket etmeyi becermek. 3. Özel mekanizmalar yardımıyla belirli bir yönde suyun üzerinde veya altında hareket etmek (*gemi, denizaltı* vb.). 4. Gemi, sandal vb. ile gitmek. 5. Suyun dibine dalmadan akıntı ile hareket etmek, gitmek. 6. Havada yavaş yavaş hareket etmek, süzülerek

uçmak. 7. Ay, Güneş hareket etmek, yürümek. 8. Hareket eder gibi görünmek. 9. Şeylerin veya bir şeyin içine gömülme, gark olmak.” (ATS, 2018).

Türkmen Türkçesi

[yüz- (I)]: “1. Eliň, aýagyň kömegi bilen suwda her tarapa hereket edip bilmek. 2. Suwuň ýüzi bilen gitmek, suwuň ýüzi bilen hereket etmek (gämi, gaýyk, we ş.m. hakynda).” (TDDS, 2015).

Gagavuz Türkçesi

[üz-]: “yüzmek, su yüzeyinde veya su içinde ilerlemek.” (GTS, 1991).

Değerlendirme

Ses bilgisi

Yüzüt- fiili lehçelerde yoktur fakat kökü TT ve TkmT’de *yüz-* şeklinde ses özelliklerini koruyarak bulunur. AT ve GT’de *üz-* şeklindedir ve söz başında /y/ sesi düşmüştür.

Şekil bilgisi

Sözcük yüz- [eylem] -(ü)t- [eylemden eylem yapım eki (oldurganlık)] şeklinde çözümlenir.

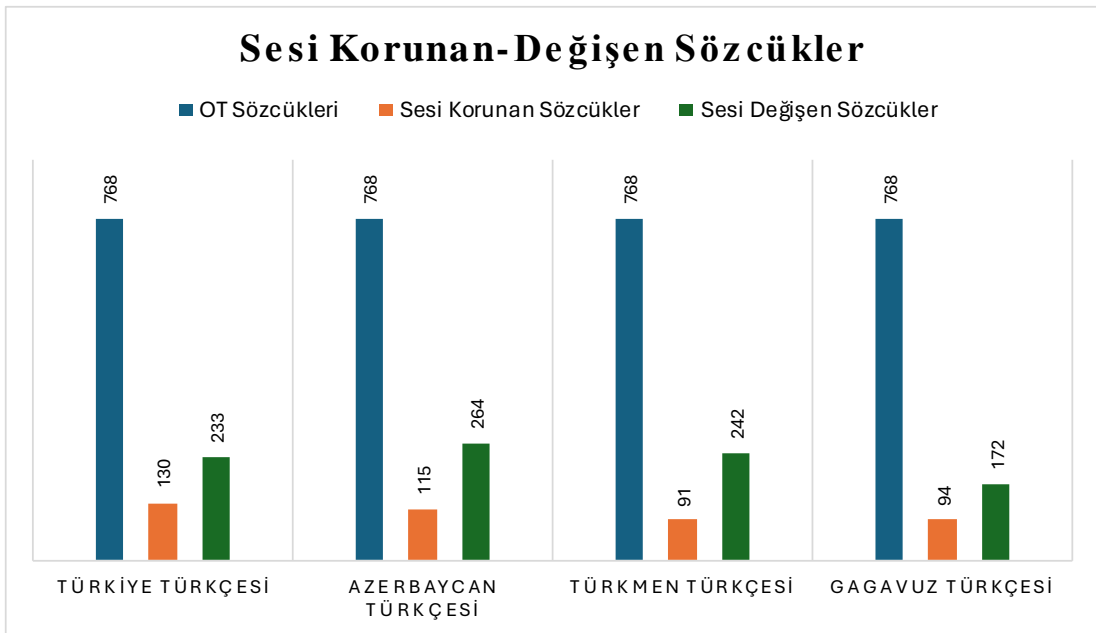
SONUÇ

Değerlendirmeye aldığımız *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* adlı eserde madde başı olarak 950 sözcük bulunur. Bu sözcüklerden 157'si özel ad olduğundan değerlendirme dışı tutulmuştur. Eserde madde başlarına numara verilmemiş, aynı kökten gelişen sözcüklerin farklı anlamları da madde başı olarak verilmiştir. Bu bakımdan biz bu sözcükleri tek maddede topladık fakat diğer anlamlarını ve kullanıldığı yerleri de “İnceleme” bölümüne ekledik. Ayrıca ayrı yazılan birleşik sözcüklerin unsurları madde başında yoksa bu sözcükler de madde başı yapılmıştır. Örnek olarak *bengü taş* ‘ebedî (ölümsüz) taş, anıt (krş. bitig taş, taş)’ sözcüğündeki *bengü* ve *taş* sözcükleri ayrı ayrı madde başında verilmiştir fakat *adak kamşat-* ‘sendelemek’, *at alt* ‘at in!’, *bay kıl-* ‘zengin kılmak, zenginleşmek’, *baz kıl-* ‘tabii kılmak, bağımlı hâle getirmek’, *emgek kör-* ‘eziyet çekmek’, *iş küç* ‘iş güç’, *kergek bol-* ‘vefat etmek’ ve *tay señün* ‘büyük general, orgeneral (krş. señün)’ birleşik sözcüklerinde geçen fakat madde başı olmayan *adak*, *alt*, *bay*, *baz*, *emgek*, *iş*, *kergek* ve *tay* sözcükleri de madde başı olarak değerlendirilmiştir. Hiçbir lehçede kökteşini dahi tespit edemediğimiz 58 sözcük de değerlendirmeye alınmamıştır. Bu bakımdan toplam değerlendirmeye alınan sözcük sayısı 710’dur. Bu sayıya alternasyonlu olan fakat farklı madde başında verilen sözcükler de dâhildir.

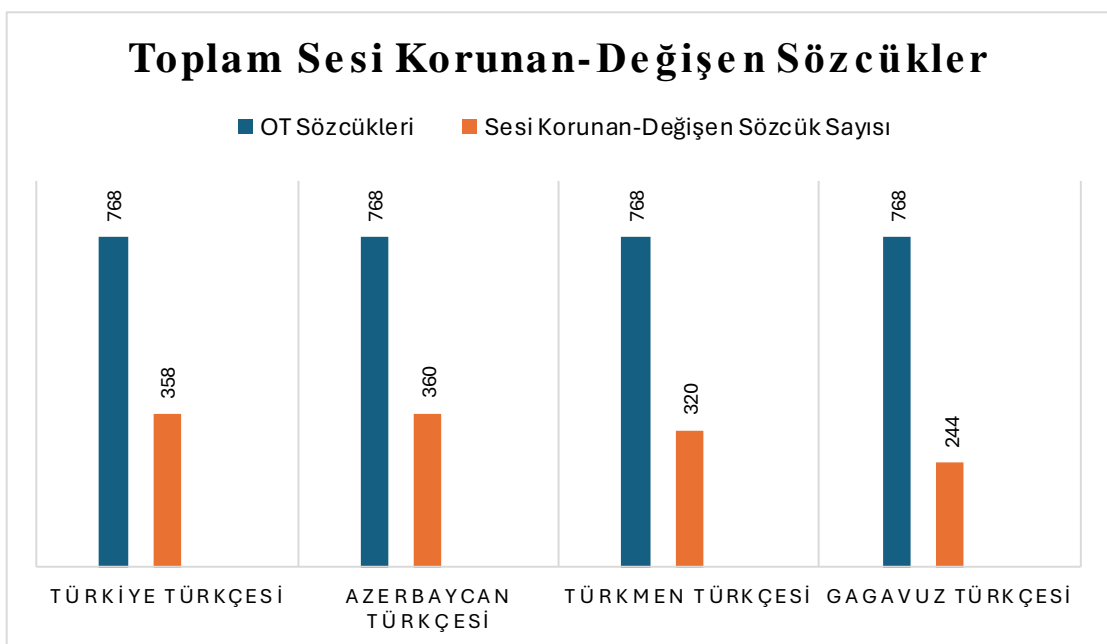
Ses özelliğini koruyan sözcüklere baktığımızda Oğuz grubunda toplam 189 sözcük ses özelliğini korumuştur. Ayrı ayrı baktığımızda TT’de 130, AT’de 115, GT’de 94 ve TkmT’de 91 sözcük ses özelliğini korumuştur. TkmT’de ses özelliğini koruyan sözcüklerin az olmasında asli uzun ünlülerin büyük payı vardır.

Ses değişikliğine uğrayan sözcük sayısı ise toplamda 359’dur. Ayrı ayrı baktığımızda TT’de 233, AT’de 264, TkmT’de 242 ve GT’de 172 sözcük ses değişikliğine uğramıştır.

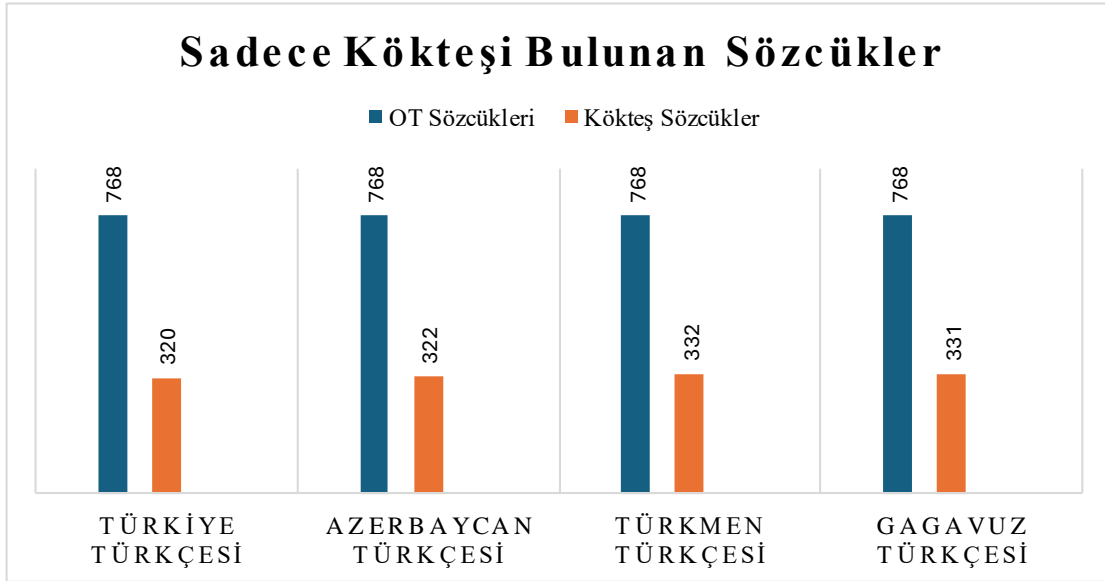

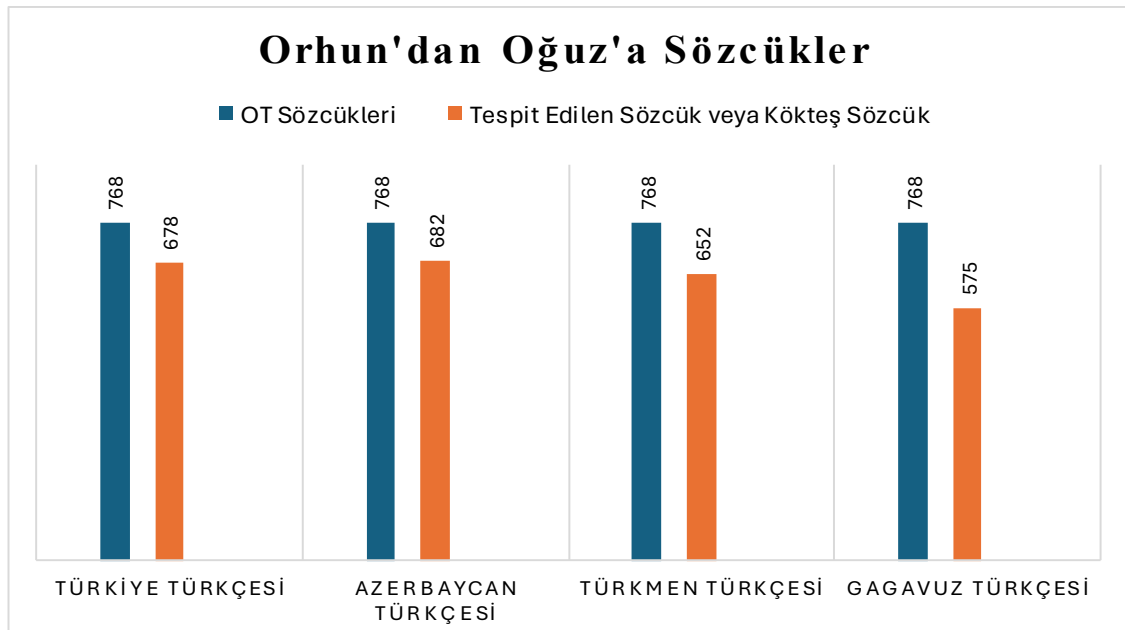
Ayrıca TT'de 5, AT'de 19, TkmT'de 13 ve GT'de 22 sözcük hem ses özelliklerini korumuş hem ses değişikliğine uğramıştır. Bu sözcükleri çıkardığımızda Orhun Türkçesinden Oğuz grubu lehçelerine ulaşan ses özelliğini korumuş veya ses değişikliğine uğramış farklı sözcük sayısı TT'de 358, AT'de 360, TkmT'de 320 ve GT'de 244'tür:

Lehçelerde bulunmayan fakat kökteşi bulunan toplam sözcük sayısı ise 426'dır. Ayrı ayrı baktığımızda TT'de 320, AT'de 322, TkmT'de 332 ve GT'de 331 kökteş sözcük bulunur:

Genel olarak değerlendirmeye aldığımız 710 sözcükten TT'de 678, AT'de 682, TkmT'de 652 ve GT'de 575 sözcük veya kökteş sözcük tespit edilmiştir:

Görüldüğü gibi sırasıyla en çok sözcük AT, TT, TkmT ve GT'de bulunur. Hiç şüphesiz GT'de diğer lehçelere oranla daha az sözcüğün bulunması Gagavuz Türkçesi sözlüklerinin yetersiz oluşuyla ilgilidir.

Asli uzun ünlüler bakımından TkmT ve GT benzerlik gösterir. Söz başı /y/ düşmesi ve türemesi bakımından da AT ile GT benzerlik gösterir. Bu hususların dışında ses gelişimi bakımından TT ile GT pek çok noktada paralellik gösterir. Bir sözcüğün en çok varyantı da GT'de bulunur. Bu durum Gagavuz Türkçesinin geç yazı dili oluşuyla ilgilidir.

Aradan bin üç yüz yıl geçmesine rağmen ses özelliklerini koruyan sözcüklerin sayısı kayda değerdir. Üstelik Oğuzcanın teşekkül etmeye başlaması çok eskidir. Sesi değişen sözcükler de genelde sistemli değişikliğe uğramıştır. Bu sözcükler büyük oranda tarihî lehçelerde tanıklanmıştır. Hatta bazı sözcüklerin gelişimi tarihî dönemde tamamlanmıştır. Ses değişimlerinde benzeşme ve asli uzun ünlüler önemli rol oynamıştır.

İncelediğimiz sözcüklerin imlasına müdahale etmedik. Söz konusu sözcükleri farklı imlada ve yapıda değerlendiren araştırmacılar da vardır. Ayrıca bazı alternasyonlu sözcükler farklı madde başlarında verilmiştir. Bu noktada da kaynak esere sadık kaldık. Orhun Türkçesinde yazımı açık olmayan sözcükler hatırı sayılır düzeydedir. Bu bakımdan kelime olarak değerlendirilen bir ibare farklı araştırmacılar tarafından ek olarak da değerlendirilebilir. Dolayısıyla Orhun Türkçesindeki kelime sayısını tam olarak belirlemek oldukça zordur. Her ne olursa olsun aradan asırlar geçmesine rağmen Oğuz grubunda yüzde doksan civarında sözcük veya kökteş sözcüğün bulunması Orhun Türkçesiyle Oğuz grubunun ortak ve sağlam bir kaynağa bağlı olduğunu gösterir.

KAYNAKÇA

- Abdullayev, E. A. (1996). *Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Adamoviç, M. (2004). Otça Borça. E. Aydın (Çev.). *Türk Dili*, (633), 261-264.
- Adamoviç, M. (2006). Da/De İlgecinin Kaynağı. A. Merhan (Çev.). *Türk Dili*, (650), 175-181.
- ADU: UDB. (1992). *A Dictionary of Urdu (on Historical Principles) V. 14*. Karachi: Urdu Dictionary Board.
- Ağca, F. (2015a). Eski Türkçede Varlık ve Yokluk İşaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) Gramerleşme Süreçleri. *Dil Araştırmaları*, 16, (16), 83-101.
- Ağca, F. (2015b). Eski Uygurca İstikaklı İkilemeler Üzerine. *Alkış Bitigi. Kemal Eraslan Armağanı*. B. Gül (Ed.). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Akalın, Ş. H. (2014). Türkçede Eksilteli Yapıdan Sözlükselleşme. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31, (2), 13-29.
- Akalın, Ş. H. (2018). Kelimelerin Kökenine Yolculuk: *Yurt. Türkologiya*, (2), 36-46.
- Akar, A. (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Aksan, D. (1971). Kelimebilimi ve Anlambilimi Ölçülerinden Yararlanarak Bir Yazı Dilinin Eksikliğini Saptama Yolları I: Kavram Alanı – Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine. *TDAY – Belleten*, 19, 253-262.
- Aksan, D. (1981). Köktürkçenin Sözcükçülüğü Üzerine. *TDAY – Belleten*, 28-29, 17-21.
- Ali Nazîmâ ve Faik Reşad. (2002). *Mükemmel Osmanlı Lügati*. Necat Birinci, Kâzım Yetiş, Fatih Andı, Erol Ülgen, Nuri Sağlam ve Ali Şükrü Çoruk (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2008). Moğolistan'da Bulunmuş (Kök)türk Harfli Bir Yazıt Parçası. *Türk Dilleri Araştırmaları: Festschrift in Honor of Talat Tekin*, (18), 49-60.
- Alyılmaz, C. (2020). Yori- (...> Yürü-) Eylemi Nereden Geliyor? *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 1, (1), 1-19.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arslan Erol, H. (2018). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atanyázow, S. (2004). *Türkmen Dilininin Sözcüğü (etimolojik) Sözlüğü*. Aşgabat: Miras.

- Atay, A. (2006). Türkçede *Ya- (Parlamak) Kökü ve Türevleri. *TDAY – Belleten*, 54, (2), 7-28.
- Atay, A. (2008). Argolaşmış Eski Türkçe Bir Kelime: Gacı. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1, (2), 113-120.
- ATS: Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü (3 Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2019). Sarı Uygurca Üzerine Etimolojik Denemeler: O-Ö Maddeleri. *Turkish Studies Language and Literature*, 14, (2), 323-344.
- Aydın, E. (2005). *Kerekülüg Begleri*. *International Journal of Central Asian Studies*, 10, (1), 23-31.
- Aydın, E. (2011). Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri. *TDAY – Belleten*, 59, (2), 5-26.
- Aydın, E. ve Aydın, M. (2021). Tonyukuk ve Bay–Bulun I (E 42) Yazıtlarında Geçen *Arkuy ~ Arguy* Sözcüğü Üzerine. *Journal of Turkish Studies-Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal*, (1), 37-44.
- Aydın, M. ve Aydın, E. (2021). *Bëçin* Sözcüğünün Kökeni Üzerine Yeni Bir Öneri. *Türkbilig*, (41), 27-36.
- Balyemez, S. (2019). *Eğit-*, *Eğitim* Kelimelerinin Yapısı ve Türkiye Türkçesine Girme Süreci. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (47), 41-52.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Başkan, Ö. (1978). Dil Çalışmalarında “Etimoloji” ya da Köken-Bilgisi. *Türk Dili*, (319), 314-320.
- Batisz, M. B. (2019). Words of Hungarian Origin in the Turkish Dictionary. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 4, (4), 1-6.
- Bayat, F. (2008). *Orta Türkçe Sözlük*. İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Bayraktarlar, T. (2014). *Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Tasvirî Fiiller*. Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Bayraktar, N. (2000). Artzamanlı Anlambilim Açısından Orhon Yazıtlarında Geçen Toplumsal Yaşamla İlgili Sözcüklerin Anlambilimsel Değerleri. *Türkbilig*, (1), 209-218.
- Berbercan, M. T. (2009). “Kür” Kelimesi Üzerine Yapı ve Anlam Bilgisi Yönünden Görüşler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 171-182.

- Berta, A. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtların Karşılaştırmalı Yayını*. E. Yılmaz (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Biray, N. (2015). Türkmen Türkçesinde Ovnuk Bölekler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4, (3), 955-994.
- Caferoğlu, A. (1968). Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği. *TDAY – Belleten*, 16, 1-15.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- Clauson, S. G. (1989). Eski Türkçe Üzerine Üç Not. A. Leventoğlu (Çev.). *TDAY – Belleten 1966*, (14), 19-37.
- Coşkun, M. V. (2014). Açıklamalı ve Karşılaştırmalı Ses Olayları Süreci. *Türk Dil Bilgisi Toplantıları – 2 Türkiye Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi Bildiriler*, 31 Ekim-1 Kasım 2014, Ankara, Türkiye, 57-69.
- Coşkun, O. (2016). Beg Armudu'ndan Bergamot'a Bir Yolculuk. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9, (43), 79-87.
- Çağatay, S. (1962). Türkçede “Kadın” İçin Kullanılan Sözcükler. *TDAY – Belleten*, 10, 13-49.
- Çağatay, S. (1977). Türkçede Çocuk Kavramı. *TDAY – Belleten*, 25, (1977), 1-16.
- Çağatay, S. (1978), “Ne, kanı ve erne Pekiştirme Edatları Üzerine”. *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara: DTFC Yayınları, s. 282-286.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). *Maḥmūd al-Kāşğarī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk) III*. Cambridge: Harvard University Publisher.
- Davletov, N. O. ve Davletov, T. B., (2022). Eski Türklerden Günümüze Çök/Sök Ayini. *Journal of Old Turkic Studies*, 6, (1), 21-38.
- Demir, N. (2001). “Yılki” Kelimesi Üzerine. *Türk Dili*, (593), 538-541.
- Demir, N. ve Yılmaz, E. (2018). *Türkçe Ses Bilgisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Dilâçar, A. (2020). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DLT: Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (Haz.). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Luḡâtî't-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Doerfer, G. (1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischen Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit I*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischen Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischen Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischen Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Doerfer, G. (1993). The Older Mongolian Layer in Ancient Turkic. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3. (79-86). Ankara: Simurg Yayınları.
- Doktor Hüseyin Remzi. (2018). *Lügat-i Remzî (İnceleme – Tıpkıbasım)*. Ali Birinci (Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Əhmədov, B. (2017). *Etimologiya Lüğəti (Araşdırmalar, Mülahizələr)*. Bakı: Altun Kitab.
- Elöve, A. U. (1958). *da/de Üzerine Bazı Düşünceler*. *Türk Dili*, 7, (81). 454-457.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erbay, F. (2007). Türkçede 'Tap-' Fiilinin Anlam Özellikleri. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (18), 29-41.
- Ercilasun, A. B. (1983). *Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1995). Bir Kişi Yañılsar Oğuşı Bodunı Bişükiñe Tegi Kıdız Ermiş (KT, G, 6=BK, K, 4) İbaresini Üzerine. *TDAY – Belleten*, 41, (1993), 83-89.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Makaleler*. Ekrem Arıkoğlu (Haz.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2008). La Enklitiği ve Türkçede Bir "Pekiştirme Enklitiği" Teorisi. *Dil Araştırmaları*, 2, (2), 35-56.

- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2021a). *Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen: Köl Tigin-Bilge Kağan-Tunyukuk Anıtları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2021b). Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine. K. Azılı, İ. Kekevi ve H. Gökçe (Ed.). *Oğuz Bitig -Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar-* (13-19). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (Ed.). (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (2 Cilt)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon (Vol. I-II)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Eren, H. (1958). Türkçede Gök Kelimesinin Türevleri. *Jean Deny Armağanı* (85-89). J. Eckmann, A. S. Levend ve M. Mansuroğlu (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, H. (2021). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ş. H. Akalın (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Erkoç, H. İ. (2018). Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Unvanları. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 1-5 Ekim 2018, Ankara, 379-402.
- EUTS: Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Firuzu'd-din Mevlana. (2005). *Urdu Firuzu'l-Lugat*. Lahore: Ferozsons (Pvt.) Ltd.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. M. Akalın (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Géza Kuun. (Haz.). (1880). *Codex Cumanicus Bibliothecæ Ad Templum Divi Marci Venetiarum: Primum Ex Íntegro Editit, Prolegomenis Notis Et Compluribus Glossariis Ínstruxit Comes*. Budapestini: Editio Scient. Academiae Hung.
- Gökçür, E. (2018). Türkmen Türkçesinde Birincil Uzun Ünlülerin Anlam Ayırt Ediciliği Üzerine. *Diyalektolog – Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, (19), 179-193.
- GTS: Baskakov, N. A. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. İ. Kaynak ve A. M. Doğru (Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Gül Keskin, E. (2017). *Türkçede Birleşik Ekler*. Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (2 Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, G. (2018). Eski Türkçe Bir Etimoloji Denemesi: Ayak “Kâse, Kadeh”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7, (2), 650-662.
- Güngör, H. ve Argunşah, M. (1991). *Gagauz Türkleri: Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Güngör, O. C. (2020). Türk Ninnilerinde Yazı Dilinde Unutulan Eski Kelimeler. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (68), 121-151.
- Güngördü, E. (2017). Köken Bilimlik Çözümlenmeler- II: *kişne-, işit-, emek, silk-*. *Gazi Türkiyat*, (21), 75-83.
- Hacıeminoğlu, N. (1968). da/de Edatı Üzerine. *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 16, 81-100.
- Hacıeminoğlu, N. (1990). Eski Türkçe'nin Gramer Yapısı ve Örnek Olarak Fiilden İsim Yapan -l Eki. *TDAY – Belleten*, 38, 65-80.
- Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*. E. Korkut ve İ. Birkan (Çev.). Ankara: Simurg Yayınları.
- Hünerli, B. (2019). *Mihail Çakir'in Gagauzca (Türkçe)-Rumca Sözlüğü (İnceleme-Metin)*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- İlgin, İ. (2020). *Eski Türkçede Ok/Ök Enklitiği*. Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Işık, Y. (2018). “Kadın” Sözcüğünün Tarihsel Süreç İçerisinde Değişen Anlamları. *Türkoloji*, (89), 68-84.
- İlker, A. (1997). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İlker, A. (2021). Şimdiki Zamana Felsefi Bir Yaklaşım ve Oğuzca Şimdiki Zamanın Biçimlenmesi. K. Azılı, İ. Kekevi ve H. Gökçe (Ed.). *Oğuz Bitig -Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar-* (245-252). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

- İnal, A. (1958). Börü=Kurt ve Yok=Hayır Kelimeleri Üzerine. *Türk Dili*, (84), 606-608.
- İpek, B. (2009). *Türkçede Pekiştirme Edatları*. Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- İssi, H. (2018). Tarihî Doğu-Batı Türkçelerinde Leksikal Bir Farklılık: *uvut ~ uwut/uyat*. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11, (56), 57-70.
- J. Deny. (2012). *Türk Dil Bilgisi: Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*. A. U. Elöve (Çev.); A. Benzer (Haz.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Karaağaç, G. (1997). Alıntı Kelimeler Üzerine Düşünceler. *Türk Dili*, (552), 499-510.
- Karaağaç, G. (2021). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karadoğan, A. (2013). *Balta* Kelimesinin Kökenine Dair. *Dil Delgisi*, (159), 5-11.
- Karadoğan, A. (2015). Çık-(mak), Taşık-(mak) mıdır? *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, (1), 141-147.
- Karahan, L. (2009). Türkçede Şahıs ve İşaret Zamirlerinin Yönelme Hâlindeki Genişlemeler. *Ahmet Yesevi Üniversitesi III. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, 18-20 Mayıs 2009, Türkistan, 142-130.
- Karaman, A. (2020). Kıyın / kıyn (kîñ) ‘Ceza’ Sözcüğü Hakkında. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9, (21), 129-139.
- Karaman, A. (2021). Eski Türk Yazısıyla Kâğıda Yazılmış Runik Metinlerde İleri Ögeler. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5, (2), 1145-1181.
- Kartallıoğlu, Y. (2007). “Türkçe Dil Bilgisi” Adlı Eserdeki Kelime Tahlillerinin Tahlili. *İlmî Araştırmalar*, (23), 93-102.
- Kekevi, İ. (2020). Tonyukuk Yazıtında Geçen “Oruk” Sözcüğünün Etimolojisi ve Bağlam Anlamı. *Karadeniz Araştırmaları*, 17, (66), 539-547.
- Keşmiri, T. C. (2013). *Keşmir, Lok Rivayat ke Aine Mein*. İslamabad: Lok Virsa.
- Kızıltunç, R. (2008). Türk Edebiyatında Tuyug ve Bazı Problemleri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (37), 107-126.
- Kirişçioğlu, F. (2013). An etymological study: *Keyik* “Geyik” mi? E. G Naskali (Ed.). *Geyik Kitabı*. (196-203). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2019). Eski Türkçeden Sayan Türkçesine Anlam Değişmeleri: Adak. *Dil Araştırmaları*, 13, (25), 55-79.
- Korkmaz, Z. (1958). Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme. *TDAY – Belleten*, 6, 41-68.

- Korkmaz, Z. (1961). Türkçede ok/ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine. *TDAY – Belleten*, 9, 13-29.
- Korkmaz, Z. (1962). *uçun ~ üçün ~ için vb. Çekim Edatlarının Yapısı Üzerine*. *TDAY – Belleten*, 9, 31-35.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2023). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kormuşin, İ., V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*. R. Alimov (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kotwicz W. (1948). Contributions à l'histoire de l'Asie Centrale. *Rocznik Orientalistyczny*, (15), 159-195.
- KTLG I: Ercilasun, A. B., Karahan, L. ve Kirişcioğlu, M. F. (Red.). (2019). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I: -Fiil- Basit Çekim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Küçük, S. (2014). Şeyyad Hamza'nın Yûsuf u Zeliha'sındaki Arkaik Unsurlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (52), 1-25.
- Li, Y-S. (1999). *Türk Dilinde Akrabalık Adları*. M. Ölmez (Yay.). İstanbul: Simurg Yayınları.
- Menges, K. H. (1995). *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies 2nd*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Mudrak, O. A. (2015). En Eski Türk Dilinin Metal Adları ile İlgili Sözvarlığı. R. Adzhumerova ve E. Atmaca (Çev.). *Dil Araştırmaları*, 9, (17), 229-242.
- Nalbant, B. Ö. (2018). Kür/Kül “Cesur, Kahraman” Sözcüğü Üzerine. *Türkbilig*, (35), 155-164.
- Nalbant, M. V. (2012). *üçün ve için Edatları Üzerine Yeni Bir Değerlendirme*. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19, (2), 87-94.
- Olgun, M. (2021a). *Baki Gülistanda Bir Nihal: Atsız 'ın Bâkî'ye Naziresi ve Aruz Ölçülü Şiirleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Olgun, M. (2021b). *Öğün- Fiili Üzerine Etimolojik Bir İnceleme*. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6, (4), 1-5.

- Onat, N. N. (1953). “Yavuz” ve Bununla İlgili Bazı Kelimelerimizin Arap Diline Geçmiş Şekilleri. *TDAY – Belleten*, 1, 123-148.
- Onay, A. T. (1996). *Türk Halk Şiirinin Şekil ve Nev'i*. C. Kurnaz (Haz.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- OTCK: TDK. (2017). *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Ölmez, M. (1997). Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (2). *Türk Dilleri Araştırmaları*, (7), 175-186.
- Ölmez, M. (1999). Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (3). *Türk Dilleri Araştırmaları*, (9), 59-65.
- Ölmez, M. (2000). Dil Devrimi Sonrası Ad ve Soyadlarımız. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. 2, 107-117.
- Öner, M. (1993). Or ~ Tor ~ Çor Sözcükleri Hakkında. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (7), 179-185.
- Öner, M. (2018). Türkçede Eş Sesli Son Çekim Edatı *bile* ve Kuvvetlendirme Edatı *bile*. *Dil Araştırmaları*, 12, (23), 7-21.
- Özakdağ, N. (2019). *Valentin Moşkov Baserabya Gagauzlarının Ağızları (Söz Varlığı)*. İstanbul: Efe Akademi Yayınevi.
- Özçam, Ç. (2013). “Çağa Çoluk Davar Doluk” İkilemesi Üzerine Bir Değerlendirme. *Journal of Turkish Studies*, 8, (9), 2035-2041.
- Özçelik, S. (Haz.). (2016). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin (II. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özdarendeli, N. (2012). Türkçede Karı ve Koca Sözcüklerinin Anlam Alanları. VII. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 24-28 Eylül 2012, Ankara, Türkiye, (c. 2), 1803-1840.
- Özdemir, H. (2013). *bir kişi yañılsar uguşı bodunu ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş* İbaresini Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 13, (13), 131-139.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri: Giriş – Ses Bilgisi – Şekil Bilgisi – Cümle Bilgisi – Sözlük – Metin Örnekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Özmen, M. (1995). Türkçe’de *Değil* Kelimesi ve Kullanımları. *TDAY – Belleten*, 43, 315-368.
- Özmen, M. (2016). Da/De Bağlama ve Kuvvetlendirme Edatının Türeyişi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 73-79.
- Öztürk, E. (2020). Keregü, Keregüçi Hoca, Geregü. *Kesit Akademi Dergisi*, 6, (25), 675-684.
- Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Paksoy, A. (2020). *Kök -Kelimelerin Serüveni-*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Poppe, N. (1925). Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien. *Islamica I*, 409- 427.
- Poppe, N. (2008). Altay Dillerinde Çokluk Ekleri. C. Kerimoğlu (Çev.). *Dil Araştırmaları Dergisi*, (2), 93-110.
- Poppe, N. (2015). Türkçe-Çuvaşça Karşılaştırmalı Çalışmalar. E. Yılmaz (Çev). *Altay Dilleri Araştırmaları -Çeviriler-*. (27-40). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
- Radloff, W. (1895). *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Kirjapaino.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Kirjapaino.
- Rezaei, M. (2018). *ka* Zamiri ve Onun Türevleri Hakkında Bazı Tespitler. *Söylem Filoloji Dergisi*, 3, (2), 272-283.
- Róna-Tas, A. ve Á. Berta (2011). *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Sağol Yüksekaya, G. (2017). Remarks on the Etymology of Old Turkic *Yutuz*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 70, (4), 389-396.
- Salman, H. ve Özgüdenli, O. G. (2013). Yabgu. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (c. 43, s. 170-171). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sarıkaya, M. (2008). Türkçede neçe > niçe > neçe “ne kadar?” ve neçe > nice > neçe “nasıl?” Gelişmesi. *Türkisch Studies*, 3, (6), 548-562.

- Sertkaya, A. (2014). Köl Tigin, Tunyukuk, Bilge Kağan, Ongi, Taryat, Şine Usu Gibi Göktürk Harfli Yazıtlarda “Aykırı Genizleşme (Denazalizasyon)” Örnekleri. *Gazi Türkiyat*, 1, (15), 1-12.
- Sertkaya, O. F. (2003). Yıs (Yış ?) / Yis¹ / Yis / Yiş Kelimesi ve Akrabaları Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (13), 1-10.
- Sertkaya, O. F. (2006). *Dede Korkut Kitabı'nın Dresden Nüshasının “Giriş” Bölümü (Metnin Transkripsiyonu ve Açıklama Notları)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sertkaya, O. F. (2013). TÛ- “tamamlamak, bütünlemek” Fiilinin Türevlerinden TÛM. *Türk Dili*, (740), 77-80.
- Sertkaya, O. F. (2016). TÛM Kelimesi Üzerine Yeni Değerlendirmeler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5, (3), 1063-1093.
- Sertkaya, O. F. (2021a). *Kelime Dağarcığımızdan Etimoloji Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (2021b). Ur ~ Urug “Tohum”, Urı “Erkek”, Uragut “Kadın” ve Avrat “Kadın” Kelimeleri Üzerine. *Türk Dili*, (840), 26-30.
- Sertkaya, O. F. ve Alimov, R. (2006). *Eski Türklerde (Göktürklerde, Uygurlarda, Türkişlerde) Para*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sevortyan, Ê. V. (1974). *Êtimologiçeskij slovar' tjurkskix jazykov. Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na glasnye*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- Sevortyan, Ê. V. (1980). *Êtimologiçeskij slovar' tjurkskix jazykov. Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na bukvy “V”, “G” i “D”*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- Sevortyan, Ê. V. (1989). *Êtimologiçeskij slovar' tjurkskix jazykov. Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na bukvy “Dž”, “Ž”, “J”*. L. S. Levitskaya (Red.). Moskva: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.
- Stachowski, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Starostin, S. A., Dybo, A. V. ve Mudrak, O. A., (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*. Leiden-Boston: Brill
- Steingass, F. (1970). *Persian-English Dictionary*. Beirut: Librairie Du Liban.
- Şahbaz, D. (2019). *İki Ululs Teorisi Işığında Pakistan'ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir*. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Şemseddin Sami. (2010). *Kamus-ı Türkî*. Paşa Yavuzaslan (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şeyyād Hamza. (2008). *Yūsuf u Zelîhâ*. Ümit Özgür Demirci ve Şenol Korkmaz (Haz.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Şimşek Umaç, Z. (2019). “Yine / Gene” Sözcüğü Üzerine. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, (41), 47-74.
- Şirin, H. (2019). Türkçede Yoğurt. *Türk Dili*, (881), 4-15.
- Şirin, H. (2020). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şirin, H. (2023). *Sözcük Hikâyeleri (Sözlerde Saklı Kültür)*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Tanyu, H. (1978). Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, (1), 97-120.
- TDOS: TYA. (2015). *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü (2 Cilt)*. Aşgabat: Türkmenistanyñ Ylymlar Akademiyasy.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (1958a). *da/de* Bağlacının Türeyişi. *Türk Dili*, 7, (78). 276-277.
- Tekin, T. (1958b). *daha* Zarfı ve *da/de* Edatı Hakkında. *Türk Dili*, 7, (83). 560-562.
- Tekin, T. (1960). “Amca” ve “Teyze” Kelimeleri Hakkında. *TDAY-Belleten*, 8, 283-294.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (1997). *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2020). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2022). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2023a). *Makaleler I: Altayistik*. E. Yılmaz ve N. Demir (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2023b). *Makaleler II: Tarihî Türk Yazı Dilleri*. E. Yılmaz ve N. Demir (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Tekin, T. (2023c). *Makaleler III: Çağdaş Türk Dilleri*. E. Yılmaz ve N. Demir (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. ve Ölmez, M. (2015). *Türk Dilleri -Giriş-*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Tenişev, E. R. (2001). *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Leksika*. Moskva: Nauka.
- Tietze, A. (2021a). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (Birinci Cilt A – B)*. E. Yılmaz ve N. Demir (Ed.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Tietze, A. (2021b). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (İkinci Cilt C – E)*. E. Yılmaz ve N. Demir (Ed.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Tietze, A. (2021c). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (Üçüncü Cilt F – J)*. E. Yılmaz ve N. Demir (Ed.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Tietze, A. (2021ç). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (Dördüncü Cilt K – L)*. E. Yılmaz ve N. Demir (Ed.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Tietze, A. (2021d). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (Beşinci Cilt M – P)*. E. Yılmaz ve N. Demir (Ed.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Tietze, A. (2021e). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (Altıncı Cilt R – Ş)*. E. Yılmaz ve N. Demir (Ed.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Tietze, A. (2021f). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati (Yedinci Cilt T – Z)*. E. Yılmaz ve N. Demir (Ed.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Toker, H. (2012). Urduca. *TDV İslâm Ansiklopedisi (c. 42, s. 172-174)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tokyürek, H. (2019). Runik Türk Yazıtlarında Yükselme Riti: *yog* Kelimesi Üzerine. *International Journal of Old Uyghur Studies*, 1, (2), 197-210.
- Topuz, G. (2017). “Yavuz” ve “Yavlak” Kelimelerinin Etimolojilerine Dair Düşünceler. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 16, (16), 165-175.
- TS: TDK. (2023). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tulum, M. M. (2015). Devrimci TÛM Muhafazakâr TAM Muamması. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, (3), 28-42.
- Turan, Z. (2012). Eski Türkçe Döneminde Bir Morfofonetik Karşıtlık Sorunu. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1, (1), 69-80.

- Turgunbayer, C. ve İsi, H. (2021). *Kısrak Sütünden Şaraba Eski Türk Kültüründe Süçig Kelimesi Üzerine Değerlendirmeler. Türkbilig, 2021, (42), 79-94.*
- Uçar, E. (2017). Köl Tigin (Doğu 26) ve Bilge Kagan (Doğu 21) Yazıtlarındaki *nnyILSG* İbaresini Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 1, (2), 6-15.*
- Uçar, E. (2020). Eski Türkçede Ulug'un 'Büyük' Yapısı Üzerine. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (2), 23-34.*
- Uğurlu, M. (2021). Kış Kelimesi Üzerine. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı: Bilge Tonyukuk Anısına, 26-30 Eylül 2021, Ankara, Türkiye, (c. 2), 1873-1883.*
- Uluscu, G. (2022). Eski Türk Yazıtlarında Sözlüksel Cinsiyet Kategorisi. *Gazi Türkiyat, (30), 191-213.*
- Useev, N. (2012). Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmaju. *Dil Araştırmaları, 11, (11), 57-66.*
- User, H. Ş. (2006). Türkçede "Para" ve "Para Birimi". *TDAY – Belleten, 52, (2004), 128-151.*
- Ünal, O. (2012). Oğuzca Ayla "Öyle, o şekilde" Kelimesinin Kökeni Üzerine. *Dil Araştırmaları, 10, (10), 151-165.*
- Ünal, O. (2017). 'Sözde Karca' Kelimelerin Kökeni ve Türkçedeki Hurri-Urartuca Leksikal Alıntılar Üzerine. *Türkbilig, (34), 25-68.*
- Ünal, O. (2018). Dīvānū Luġāti't-Türk'te Gözden Kaçan Bir Fiil: Atıl- "Açılmak". *Gazi Türkiyat, (23), 93-97.*
- Ünal, O. (2020). Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda Geçen otča bwrča İfadesi Üzerine. *Gazi Türkiyat, (26), 127-143.*
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Vámbéry, H. (1878). *Etimologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Vasiliev (Cargıstay), Y. (1995). *Türkçe – Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch – Deutsch – Türkisch: Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

- Yavuzarslan, P. (1993). Anadolu Ağzlarında *ha (*ka) Zamirinin Türevleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 11, (1), 309-320.
- Yavuzarslan, P. (2009). Türk Dilinin Tarihî Kaynaklarında Yaz ve Yay Sözcüklerinin Semantik Analizi Üzerine. *TDAY – Belleten*, 57, (2), 113-133.
- Yavuzarslan, P. (2012). Anadolu’da Öksüz Yavru Hayvan Besleme ve “Ekti~Ehdi” Sözcüğü. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19, (1), 141-158.
- Yazıcı Ersoy, H. (2017). Türkçede Ses Düşmesi/Hece Kaynaşması Problemi: Başkurt Türkçesi Örneği. *Dil Araştırmaları*, 11, (20), 35-48.
- Yıldırım, H. (2020). *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldız, H. (2007). Türkçede Çingeneler İçin Kullanılan Kelimeler ve Bunların Etimolojileri. *Dil Araştırmaları*, 1, (1), 61-82.
- Yıldız, H. (2018). Kanat Kak-(mak) Birleşik Fiilinin Kökeni Üzerine. *Gazi Türkiyat*, (23), 71-92.
- Yılmaz, E. (2017). Biçimbilgisel Rekonstrüksiyon: Türkçe Üzerinde Bir Yöntem Uygulaması. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2, (1), 55-65.
- Yılmaz, K. (2021). Eski Türkçe *tapanın* Kökeni Üzerine. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10, (24), 38-46.
- Yüce, N. (2007). Oğuzca. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (c. 33, s. 323-325). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yürekli, T. (2020). İslâmlaşma Sürecinde Türk Kültüründe Cariyelik. *Dini Araştırmalar*, 23, (59), 309-320.
- Ziya Gökalp. (2014). *Türk Töresi*. H. İ. Şahin (Haz.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

EK 1. SES ÖZELLİKLERİNİ KORUYAN SÖZCÜKLER

Orhun Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Gagavuz Türkçesi
a	bk. Ek 2	a (II)	bk. Ek 2	a
aç	aç	bk. Ek 2	bk. Ek 2	bk. Ek 2
aç-	aç-	aç-	aç-	aç-
adak	bk. Ek 2	bk. Ek 2	adak	bk. Ek 2
agır	bk. Ek 2	bk. Ek 2	agyr	bk. Ek 2
ak	ak	bk. Ek 2	bk. Ek 2	ak
akıt-	akıt-	bk. Ek 2	akyt-	akıt-
al-	al-	al-	al-	al-
alp	alp	alp	ø	ø
alt	alt	alt (I)	ø	alt
altı	altı	altı	alty	altı
altun	bk. Ek 2	altun	bk. Ek 2	bk. Ek 2
ança	bk. Ek 2	bk. Ek 2	ança	bk. Ek 2
apa	bk. Ek 2	bk. Ek 2	apa	bk. Ek 3
ar-	bk. Ek 3	ar- (I)	bk. Ek 3	bk. Ek 3
ara	ara	ara (I-III)	bk. Ek 2	ara
arkış	ø	arqış	bk. Ek 2	ø
arkuk	ø	arquq	ø	ø

arkuy	ø	arquy	ø	ø
artat-	ø	artat-	ø	ø
aş-	aş-	aş-	bk. Ek 2	aş- (I)
at	at	at	at	at
at / āt	bk. Ek 2	bk. Ek 2	āt	at (I)
ay	ay (II), Ay	Ay (I)	bk. Ek 2	Ay (II)
ay-	bk. Ek 3	ay-	bk. Ek 3	ø
aya-	ø	ø	aýa-	ø
ayt-	bk. Ek 2	bk. Ek 2	ayt-	ø
az	az (I)	az (I-II-III-IV)	bk. Ek 2	az
azman	ø	azman	azman	azman (II)
balbal	balbal	balbal	ø	ø
bar-	bk. Ek 2	bk. Ek 2	bar-	bk. Ek 2
bark	bark	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3
bas-	bas-	bas- (I-II-III-IV)	bas-	bas-
baş	baş (I)	baş	baş	baş
başla-	başla-	başla-	başla- (I-II)	başla-
bay	bay (I-II)	bay (I-II)	bk. Ek 2	bay
beg	bk. Ek 2	bk. Ek 2	beg	bk. Ek 2
beglik	bk. Ek 2	bk. Ek 2	beglik	bk. Ek 2

ben	ben (III)	bk. Ek 3	bk. Ek 3	ben
bil-	bil-	bil-	bil-	bil-
bilge	bilge	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3
bin-	bin-	bk. Ek 2	bk. Ek 2	ø
bir	bir	bir (I-II)	bir	bir (I-II)
biz	biz (I)	biz (I)	biz	biz
bol-	bk. Ek 2	bk. Ek 2	bol-	bk. Ek 2
boz	boz	boz (I-II-III)	boz	boz
bu	bu	bu (I-IV)	bu	bu
bul-	bul-	bul-	ø	bul-
buyruk	buyruk	buyruq	buýruk	bk. Ek 3
çıkan	ø	ø	çykan	ø
çorak	çorak	bk. Ek 2	bk. Ek 3	ø
egir-	bk. Ek 2	bk. Ek 2	egir-	bk. Ek 3
egri	bk. Ek 2	bk. Ek 2	egri	bk. Ek 2
eke	eke	bk. Ek 2	eke	bk. Ek 3
emgek	bk. Ek 2	bk. Ek 2	emgek	bk. Ek 3
er	er	bk. Ek 2	bk. Ek 2	ø
er-	bk. Ek 3	bk. Ek 2	er-	bk. Ek 3
eren	bk. Ek 3	bk. Ek 2	eren	ø
ırak	ırak (I)	bk. Ek 2	yarak	bk. Ek 2

iç	iç	iç	iç	iç
içik-	bk. Ek 3	içik-	içik-	bk. Ek 3
içre	içre	içrə	içre	bk. Ek 3
iki	iki	iki (I-II)	iki	iki
il	il	il (II)	bk. Ek 2	bk. Ek 2
ilk	ilk	ilk	bk. Ek 3	ilk
in-	in-	bk. Ek 2	bk. Ek 2	in-
ini	ini	ø	ini	ø
ir-	bk. Ek 2	ir-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
iş	iş	iş	bk. Ek 2	iş
kaç	kaç	qaç	bk. Ek 3	kaç
kal-	kal-	qal-	bk. Ek 2	kal-
kalın	kalın (I-III)	qalın (I-II)	bk. Ek 2	kalın
kan (I)	kan	qan	bk. Ek 2	kan
kar	kar	qar	bk. Ek 2	kar
kara	kara (I-II)	qara (I-II-III-IV)	bk. Ek 2	kara (I-II)
karı	karı	qarı (I)	bk. Ek 2	ø
kaş	kaş	qaş (I-II)	bk. Ek 2	kaş (I)
kat-	kar-	qat-	bk. Ek 2	kat-
keç-	bk. Ek 2	keç- (I-II)	bk. Ek 2	bk. Ek 2

kıl-	kıl-	qıl-	kyl-	bk. Ek 3
kılıçla-	kılıçla-	bk. Ek 2	bk. Ek 2	kılıçla-
kılın-	kılın-	qılın-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
kırk	kırk	bk. Ek 2	kyrk	kırk
kışın	kışın	bk. Ek 3	bk. Ek 3	kışın
kışla-	kışla- (I)	qışla-	bk. Ek 2	kışla-
kız	kız	qız	bk. Ek 2	kız
kız-	kız-	qız- (I)	bk. Ek 2	kız-
kızıl	kızıl	qızıl	bk. Ek 2	kızıl
kim	kim (I)	kim (I)	kim	kim
kişi	kişi	kişi	kişi	kişi
kon-	kon- (I)	qon-	bk. Ek 2	kon-
korgan	Korgan	bk. Ek 2	bk. Ek 2	bk. Ek 3
kork-	kork-	bk. Ek 2	bk. Ek 2	kork-
kölük	kölük	ø	ø	ø
köñül	bk. Ek 2	bk. Ek 2	köñül	bk. Ek 2
kul	kul	qul	bk. Ek 2	kul
kut	kur	qut (II-III)	bk. Ek 2	kut
kuz	kuz	bk. Ek 3	bk. Ek 3	ø
kü	ø	kü	ø	ø
külüğ	ø	külüğ	ø	ø

kümüş	bk. Ek 2	bk. Ek 2	kümüş	bk. Ek 2
men	bk. Ek 3	bk. Ek 2	men	bk. Ek 3
mu	mX	mX	bk. Ek 2	mX
ne (I)	ne (II)	bk. Ek 2	ne	ne
ne (II)	ne	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3
oglan	bk. Ek 2	bk. Ek 2	oglan	oglan
og(u)l	bk. Ek 2	bk. Ek 2	ogul	bk. Ek 2
ok (I)	ok	bk. Ek 2	ok (I-II)	ok
ol (I)	ol	ol (I)	ol	bk. Ek 2
on	on	on	bk. Ek 2	on
ordu	ordu	ordu	bk. Ek 2	bk. Ek 3
otuz	otuz	otuz	otuz	otuz
oz-	bk. Ek 3	bk. Ek 3	oz-	ø
öd (II)	öd (I)	öd	bk. Ek 2	bk. Ek 2
ökün-	bk. Ek 3	bk. Ek 3	ökün-	ø
öl-	öl-	öl-	öl-	öl-
ört	ø	ø	ört	bk. Ek 3
öt-	öt-	öt-	bk. Ek 3	öt-
ötrü	bk. Ek 2	ötrü	bk. Ek 2	bk. Ek 3
ötün-	bk. Ek 3	bk. Ek 3	ötün-	bk. Ek 3
ötünç	bk. Ek 3	bk. Ek 3	ötünç	bk. Ek 3

öz (II)	öz (I-II)	öz	bk. Ek 2	öz
özlük	özlük	özlük	bk. Ek 3	bk. Ek 3
saç	saç	saç	saç	saç
sakın-	sakın-	saqın-	sakyn-	sakın-
sañ-	sañ-	bk. Ek 2	sañ-	bk. Ek 3
sansız	sansız	sansız	bk. Ek 2	bk. Ek 3
sekiz	sekiz	bk. Ek 2	sekiz	sekiz
semiz	semiz	semiz	semiz	semiz
sen	sen	bk. Ek 2	sen	sen
sı-	sı-	sı-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
sıma-	bk. Ek 3	sıma-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
siz	siz	siz	siz	siz
sök-	sök-	sök-	sök-	sök-
sözleş-	sözleş-	sözləş-	sözleş-	sözleş-
sü başı	bk. Ek 2	sübaşı	bk. Ek 3	bk. Ek 3
sür-	sür-	sür- (I-II-III)	sür-	sür-
taş (I)	taş	bk. Ek 2	bk. Ek 2	taş
taş (II)	bk. Ek 2	taş	bk. Ek 2	bk. Ek 3
taşra	taşra	bk. Ek 2	bk. Ek 3	bk. Ek 3
tat	Tat	Tat	ø	ø
ter	ter	bk. Ek 2	bk. Ek 2	ter

tez-	ø	bk. Ek 2	tez-	ø
tik-	bk. Ek 2	tik- (I)	bk. Ek 2	bk. Ek 2
tirkiş	bk. Ek 3	bk. Ek 3	tirkiş (I-II)	bk. Ek 3
tok	tok	bk. Ek 2	bk. Ek 2	tok (II)
tut-	tut-	tut- (I-II)	tut-	tut-
tutun-	tutun-	bk. Ek 3	tutun-	tutun-
tümen	tümen	tümən	tümen	bk. Ek 3
tün	tün	tün (II)	tün	bk. Ek 2
uç	uç	bk. Ek 2	bk. Ek 2	uç
uç-	uç- (I)	uç- (I-II)	uç- (I)	uç-
uçuk	uçuk (I)	uçuq (I)	uçuk (I)	uçuk
ulug	bk. Ek 2	bk. Ek 2	ulug	bk. Ek 2
ur-	bk. Ek 2	ur-	ur-	ur-
uz	uz (I)	uz (I)	bk. Ek 2	uz
uzun	uzun	uzun	bk. Ek 2	uzun
üç	üç	üç	üç	üç
üçün	bk. Ek 2	üçün	bk. Ek 2	bk. Ek 2
üz-	bk. Ek 2	üz- (II)	üz- (I-II)	ø
yabgu	yabgu	bk. Ek 2	ø	ø
yagı	bk. Ek 2	bk. Ek 2	ýagy	ø
yalma	bk. Ek 2	yalma	ø	ø

yan	yan	yan	bk. Ek 2	yan
yañıl-	bk. Ek 2	bk. Ek 2	ýañyl-	bk. Ek 2
yarama-	yarama-	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yarat-	yarat-	yarat-	ýarat-	yarat-
yarı́k	yarı́k	yarı́q	bk. Ek 2	yarı́k
yaş (I)	yaş (I)	yaş (I)	bk. Ek 2	yaş (II)
yaş (II)	yaş (II)	yaş (II)	bk. Ek 2	yaş (I)
yaşa-	yaşa-	yaşa-	bk. Ek 2	yaşa-
yat-	yat-	yat-	ýat-	yat-
yay	bk. Ek 3	yay (I)	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yaz	yaz	yaz	bk. Ek 2	yaz
yazı	yazı (II)	yazı (II)	bk. Ek 2	bk. Ek 3
yel-	yel-	yel- (I-II)	ýel-	ø
yıg-	bk. Ek 2	bk. Ek 2	ýyg-	bk. Ek 2
yıl	yıl	bk. Ek 2	ýıl	yıl
yılkı	yılkı	bk. Ek 2	ýylky	bk. Ek 3
yit-	yit-	bk. Ek 2	ýit-	ø
yok	yok	bk. Ek 2	bk. Ek 2	yok
yol	yol	yol	bk. Ek 2	yol
yolsuz	yolsuz	yolsuz	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yurt	yurt	bk. Ek 2	bk. Ek 2	bk. Ek 3

yüür-	bk. Ek 3	yüür-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yüürt-	bk. Ek 3	yüürt-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yükün-	yükün-	ø	ø	ø
yüz (I)	yüz (II)	bk. Ek 2	ýüz (I)	yüz (I)
yüz (II)	yüz (I)	yüz	ýüz (II)	yüz (II)

EK 2. SES DEĞİŞİKLİĞİNE UĞRAYAN SÖZCÜKLER

Orhun Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Gagavuz Türkçesi
a	ā	bk. Ek 1	ā (II)	bk. Ek 1
aç	bk. Ek 1	ac (I)	āç (I)	āç
aç-	bk. Ek 1	bk. Ek 1	bk. Ek 1	aş-
āç-	bk. Ek 3	ac-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
adak	ayak	ayaq (I-II)	aýak (I-III)	ayak
adgır	aygır	ayğır	aýgyr	aygır, haygır
adrıl-	ayrıl-	ayrıl-	aýryl-	ayrıl-, ayrıl-
ag-	ağ-	bk. Ek 3	āg-	ø
agı	bk. Ek 3	ağ (III)	bk. Ek 3	ø
agır	ağır	ağır	bk. Ek 1	ār
agit-	bk. Ek 1	ağıt-	bk. Ek 1	ø
agrı-	ağrı-	ağrı- (I-II)	āgyr-	ār-, ārı-
agtur-	ağdır-	bk. Ek 3	bk. Ek 3	ø
ak	bk. Ek 1	ağ (I)	āk (I-II-III-IV)	bk. Ek 1
akıt-	bk. Ek 1	axıt-	bk. Ek 1	bk. Ek 1
altı	bk. Ek 1	bk. Ek 1	bk. Ek 1	āltı
altun	altın	altın	altyn	altın
amtı	imdi	imdi, indi	imdi, indi	bk. Ek 3

ança	anca, onca	onca	onça	anca
anı	bk. Ek 3	onu	bk. Ek 3	onu
anta	bk. Ek 3	anda, onda	onda	bk. Ek 3
antag	bk. Ek 3	bk. Ek 3	andag	bk. Ek 3
anteg	bk. Ek 3	bk. Ek 3	andag	bk. Ek 3
añar	ona	ona	bk. Ek 3	ona
apa	aba	aba (II-III)	aba	bk. Ek 3
ara	bk. Ek 1	bk. Ek 1	āra	āra
arıg	arı (I)	arı (II), ari (IV)	āry	ø
arkış	ø	arğış, arquş	argyş	ø
arkuk	ø	arqux	ø	ø
artuk	artık	artıq	artyk	artık
aş-	bk. Ek 1	bk. Ek 1	āş-	bk. Ek 1
aşuk	ø	yaşıq	ø	ø
aşur-	aşır-	aşır- (I)	āşyr-	bk. Ek 3
at / āt	ad (I)	ad	bk. Ek 1	ād, ad
atlıg (I)	atlı	atlı	atly	atlı
atlıg (II)	adlı	adlı	ātly	adlı
ay	bk. Ek 1	bk. Ek 1	Āý (I)	bk. Ek 1
ayt-	eyit-	ayıt-	bk. Ek 1	ø
az	bk. Ek 1	bk. Ek 1	āz	āz

azça	azca	azca (I-II)	bk. Ek 3	bk. Ek 3
azman	ø	bk. Ek 1	bk. Ek 1	hazman
azuk	azık	azık	āzyk	ø
baña	bana	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bana
bar	var	var (I-II)	bār (I-III)	var
bar-	var-	var-	bk. Ek 1	var-
bas-	bk. Ek 1	bk. Ek 1	bk. Ek 1	bās- (II)
başlg	başlı	başlı	başly	başlı
bay	bk. Ek 1	bəy	bāy (I-II)	bk. Ek 1
bedizet-	bezet-	bezət-	bezet-	ø
beg	bey (I)	bəy	biy	bey (I), biy
beglik	beylik	bəylik	bk. Ek 1	beylik
ben	bk. Ek 1	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bän
beᅅgü	bengi (I)	bəᅅgin, minqu	ø	ø
biç-	biç-	biç- (I-II)	biç- (I-II)	biç-
bıj	bin	min	müñ	bin, min
biçin	ø	ø	bijin	ø
bilig	bilı	bilik	bilik (I-II)	bk. Ek 3
biligsiz	bilisiz	biliksiz	bk. Ek 3	bk. Ek 3
bin-	bk. Ek 1	min-	mün-	ø
bini	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3	beni

bintür-	bindir-	mindir-	mündür-	ø
biñ	bin	min	müñ	bin, min
bir- (I)	ver-	ver-	ber-	ver-
bir- (II)	ver-	bk. Ek 3	ber-	ver-
biri	beri	bəri	bāri	beri
birle	bile, ile	belə (II), ilə	bile, ile	bile, bilä
biş	beş	beş (I)	bāş	beş
bişinç	beşinci	beşinci	bāşinji	beşinci
bitig	betik	bitik	ø	ø
biz	bk. Ek 1	bk. Ek 1	bk. Ek 1	bis
bod	boy (II)	ø	ø	ø
bodun	budun	ø	ø	ø
boguz	boğaz	boğaz (I)	bogaz (I-II-III-IV)	bu'az, buaz, bugaz, buvaz
boguzlan-	boğazlan-	boğazlan-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
bol-	ol-	ol-	ol-	ol-
boz	bk. Ek 1	bk. Ek 1	bk. Ek 1	bos
böri	börü	bk. Ek 3	bōri	ø
būka	boğa, Boğa	buğa, Buğa	buga	boa, bu'a, bua, buga, buva
bulga-	bula-	bula-	bula-	bula-
bulgak	bk. Ek 3	bulqa, bulqaq	bk. Ek 3	bk. Ek 3

bunça	bunca	bunca	munça	bunca, buncä
buğ	bun	bun, munq	ø	bk. Ek 3
buşuz	bunsuz (II)	bk. Ek 3	ø	bk. Ek 3
buyruk	bk. Ek 1	buyuruq	bk. Ek 1	bk. Ek 3
buz-	boz-	poz-	boz-	boz-
çabiş	çavuş	çavuş (I-II)	çawuş, çāwuş (II)	ø
çigañ	Çigan	Çiqan	Sygān	Ṭigan
çorak	bk. Ek 1	şoraq	bk. Ek 3	ø
eb	ev	ev	öý	ev, yev
eb bark	ev bark	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3
ebir-	evir-	bk. Ek 3	ø	ø
eçi	ece, ede	bk. Ek 3	eje	bk. Ek 3
edgü	iyi	eyi, eyü	eý (II)	ei, eyi, ī, iy
egir-	eğir-	əyir-	bk. Ek 1	bk. Ek 3
egri	eğri	əyri	bk. Ek 1	ēri, īri, iri
eke	bk. Ek 1	əkə	bk. Ek 1	bk. Ek 3
elig (I)	el (I)	əl	el (I)	el
elig (II)	elli	əlli	elli (I)	elli
emgek	emek	əmək	bk. Ek 1	bk. Ek 3
eñ	en (III)	ən	iñ	en (I), hen

er	bk. Ek 1	ər (I)	ār	ø
er-	bk. Ek 3	ir- (III)	bk. Ek 1	bk. Ek 3
eren	bk. Ek 3	ərən	bk. Ek 1	ø
ertür-	erdir-	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3
eşid-	işit-	eşit-	eşit-	işit-
eşik	eşik	eşik	ışık	eşik, yeşik
id- / it-	ø	ø	it-	ø
ıgaç	ağaç	ağac	agaç (I-II)	āç
irak	bk. Ek 1	iraq, yıraq	ýyrāk	yırak, yirak
it	it	it	it	ø
it-	ø	ø	it-	ø
içger-	içer-	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3
idisiz	ıSSIZ	ıSSIZ, yiyəsiz	eýesiz (I-II), īdisiz	ø
igid- / igit-	eğit-	bk. Ek 3	bk. Ek 3	ø
ikinti	ikindi	ikindi	ikindi	ikindi
il	el (II-III)	el	il	el
ilgerü	ileri	iləri, irəli	ileri	ileri (I-II-III)
ilk	bk. Ek 1	bk. Ek 1	bk. Ek 3	yilk
illig	bk. Ek 3	elli	illi	bk. Ek 3
ilt-	ilet-	ø	elt-	ø

in-	bk. Ek 1	en-, yen-	eñ-, ĩn-	yin-
ingek	inek	inək	inek	inek
ir-	er-	er- (I)	bk. Ek 3	bk. Ek 3
irtür-	erdir-	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3
iş	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ĩş	yiş
iş küç	iç güç	iş-güç	bk. Ek 3	bk. Ek 3
it-	et-	et-	et-	yet-
kabiş-	kavuş-	qovuş- (I)	gowuş-	kauş-, kavuş-
kagan	hākān, kağan	xāqān, qaan	ø	ø
kal-	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gāl-	bk. Ek 1
kalın	bk. Ek 1	bk. Ek 1	galyñ (I)	bk. Ek 1
kalıñ	kalın (II)	kalım, qalan (II)	galyñ (II)	kalım
kamag	kamu	hamı, qamaq, qamu	ø	ø
kan (I)	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gān	bk. Ek 1
kan (II)	han (I)	xan (I-IV)	hān	ø
kanı	hani (I)	hamı	hany	ani, hani
kapıg	kapı	gapı (I-II-III)	gapıy	kapu
kar	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gār	kār
kara	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gara	bk. Ek 1
kargu	kargı, Kargı	qarğı, qarğu,	gargıy	ø

		qarqı, qarqu		
karı	bk. Ek 1	bk. Ek 1	garry	ø
kaş	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gāş (I-II)	bk. Ek 1
kat-	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gat-	bk. Ek 1
katun	hātun, kadın,	xatın, xatun, qadın	hātyn	kadın
kazgan-	kazan-	qazan-	gazan-	kazan-
keç-	geç-	bk. Ek 1	geç-	geç-, geş-, giç-
kedimlig	giyimli	geyimli	bk. Ek 3	gīmli
kel-	gel-	gəl-	gel-	gel-
kentü	kendi	kəndi (II)	ø	gendi, kendi
kergek	gerek	gərək	gerek	gerek
kergeksiz	gereksiz	gərəksiz	gereksiz	bk. Ek 3
kılıçla-	bk. Ek 1	qılıncla-	gylyçla-	bk. Ek 1
kırgaglıg	bk. Ek 3	qıraqlı	bk. Ek 3	ø
kırk	bk. Ek 1	qırx	bk. Ek 1	bk. Ek 1
kışla-	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gyşla-	bk. Ek 1
kız	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gÿz	bk. Ek 1
kız-	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gyz-	bk. Ek 1
kızıl	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gyzyl (I-II-III)	bk. Ek 1
kiçig	gücük, küçük	gücük, kiçik, küçük	güjük, kiçi	gücük (I-II), küçük

kir-	gir-	gir-	gīr-	gir-
kirü	geri (I)	geri	ø	gēri, geri
kişi oğlu	kişioğlu	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3
kiyik	geyik	geyik	keýik	ø
kod- / kot-	koy-	qoy-	goý-	koy-
kokılık	bk. Ek 3	qoxuluq	ø	bk. Ek 3
kon-	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gon-	bk. Ek 1
kontur-	kondur-	qondur-	gondur-	kondur-
koń	koyun (I)	qoyun (I)	goýun (I)	koyun
kop	bk. Ek 3	bk. Ek 3	köp	bk. Ek 3
korgan	korugan, kurgan	qorgan, qurğan	gorgan	bk. Ek 3
kork-	bk. Ek 1	qorx-	gork-	bk. Ek 1
kök (I)	gök	göy (I-II-III)	gōk (I-II-III)	gök
köl	göl	göl (I)	kōl	göl
kölük	gölük	ø	ø	ø
köñül	gönül	könül	göwün	gönül
kör- (I)	gör-	gör-	gör- (I)	gör-
kötür-	götür-	götür-	göter-	götür-, göttir-, göttür-
köz	göz	göz	göz	göz
kul	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gul	bk. Ek 1

kulkak	kulak (I)	qulaq	gulak	kulak (I-II-III)
kut	bk. Ek 1	bk. Ek 1	gut (I)	bk. Ek 1
kü	ø	küy	ø	ø
küç	güç (I-II)	güc	güýç	güç
kümüş	gümüş	gümüş	bk. Ek 1	gümüş
kün	gün	gün (I-II)	gün	gün
küni	günü	günü	güni	ø
küntüz	gündüz	gündüz	gündiz	gündüz
küzed-	gözet-	gözət-	bk. Ek 3	gözet-
men	bk. Ek 3	mən (II)	bk. Ek 1	bk. Ek 3
mu	bk. Ek 1	bk. Ek 1	mY	bk. Ek 1
ne (I)	bk. Ek 1	nə (I)	nā	bk. Ek 1
neke	neye, niye	niyə	bk. Ek 3	bk. Ek 3
neñe	nece, nice	necə, neçə	ençe, nāçe, niçe	nicä
oglan	lan, oğlan, ulan, ülen	oğlan	bk. Ek 1	olan
og(u)l	oğul	oğul	bk. Ek 1	ōl, ol
ok (I)	bk. Ek 1	ox (II)	bk. Ek 1	bk. Ek 1
okı-	oku-	oxu-	oka-	oku-
ol (I)	o (III)	o (II)	o	o
on	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ōn	bk. Ek 1

onunç	onuncu	onuncu	ōnunjy	onuncu
ordu	bk. Ek 1	Urdu	ōrda	bk. Ek 3
ortu	orta, Orta	orta	orta	orta
ot	od	od	ōt	bk. Ek 3
öd (II)	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ōt	ödü, öt
ög-	öv-	öy-	öw-	bk. Ek 3
ögtür-	övdür-	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3
ölüg	ölü	ölü	öli	ölü
öntür-	ø	bk. Ek 3	ōndür-	ø
ör-	ø	ø	ōr- (II)	ø
ötrü	ötürü	bk. Ek 1	ötri (I)	bk. Ek 3
öz (II)	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ōz (I)	bk. Ek 1
sab	sav, soy	sava	bk. Ek 3	ø
sanç-	bk. Ek 1	sanc-	sünç-	bk. Ek 3
sansız	bk. Ek 1	bk. Ek 1	sānsyz	bk. Ek 3
saņa	sana	bk. Ek 3	bk. Ek 3	sana
sarıg	sarı	sarı (I)	sāry (I)	sarı
sayu	bk. Ek 3	bk. Ek 3	sāyy	bk. Ek 3
sebîn-	sevin-	sevin-	söyün-	sevin-
sekiz	bk. Ek 1	səkkiz	bk. Ek 1	bk. Ek 1
semiz	bk. Ek 1	bk. Ek 1	bk. Ek 1	tēmiz

sen	bk. Ek 1	sən	bk. Ek 1	bk. Ek 1
sıgta-	ø	sıxta-	ø	ø
sıgun	sıgın	sıgın (I-II)	sūgun	bk. Ek 3
sini	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3	seni
siñil	ø	ø	siñli	ø
sökür-	bk. Ek 3	çökür-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
sub	su (I)	su (I)	suw	su
subsuz	susuz, Susuz	susuz	suwsuz	susuz
sü başı	subaşı	subaşı	bk. Ek 3	bk. Ek 3
süçig	bk. Ek 3	süci	süýji (I)	bk. Ek 3
süñüg	süñgü	süñgü, sünü	süñi	süñgü, süñgü
süñüglüg	süñgülü	süñgülü	bk. Ek 3	bk. Ek 3
süñük	bk. Ek 3	sümük	süñk, süyek	bk. Ek 3
tabışgan	tavşan (I-II)	dovşan, tavışqan	towşan	tauşam, tauşan, tavşam, tavşan
tag	dağ (I)	dağ (I)	dāg (II)	dā, dag, day
takı	da, de, daha, dahi	dā, da, de, daha, day (II)	-dā, -da, -de, dagy	da, de, tā, ta
tam	dam (I)	dam (I)	tām	dam
tamgaçı	damgacı	damğaçı, tamqaçı	bk. Ek 3	bk. Ek 3
tañ	tan	dan (I)	dañ	dan

taş (I)	bk. Ek 1	daş	dāş	bk. Ek 1
taş (II)	dış	dış	daş (I-II)	bk. Ek 3
taşık-	çık-	çix- (I-II)	çyk-	çık-, çik-
taşra	bk. Ek 1	dışra, tışra	bk. Ek 3	bk. Ek 3
tebi	deve	dəvə	düýe, tüwe	deve, devä
teg	bk. Ek 3	tək (II)	dek (II), deý	bk. Ek 3
teg-	değ- (I-II)	dəy- (I-II-III-IV)	deg-	dī-, diy-
tegi	dek (I)	dək	bk. Ek 3	bk. Ek 3
tegiş	değiş	bk. Ek 3	degiş (I-II)	dış
tegre	bk. Ek 3	bk. Ek 3	degre	bk. Ek 3
ter	bk. Ek 1	tər (I)	der	bk. Ek 1
teyeñ	değin (II)	tiyin	bk. Ek 3	ø
tez-	ø	təz-	bk. Ek 1	ø
til	dil (I)	dil (I)	dil, til (I)	dil (I-II)
tıñla-	dinle-	dinlə-	diñle-	bk. Ek 3
ti-	de- (I)	de- (I)	diý- (I)	de-
tiğin	tekin (II)	ø	teğın	ø
tik-	dik- (I)	dik- (I-II)	dik-	dik- (I-II)
tile-	dile-	dilə-	dile-	bk. Ek 3
timag (?)	ø	ø	*tumāk	ø

tir-	der-	dər-	tīr-	bk. Ek 3
tirig	diri	diri	dīri	diri (I-II)
tiril- (I)	deril-	dəril-	tīril-	bk. Ek 3
tiril- (II)	diril-	diril-	dīrel- (I)	diril-
tod-	doy-	doy-	doý-	doy-
tog-	doğ-	doğ- (I-II)	dog-	dou-, dü-
tok	bk. Ek 1	tox (I-II)	dok	bk. Ek 1
tokı-	doku-	toxu-	doka-	doku-
tokıt-	dokut-	toxut-	dokat-	dokut-
tokuz	dokuz	doqquz	dokuz (I-II)	dokuz
tokuzunç	dokuzuncu	doqquzuncu	dokuzynjy	dokuzuncu
tonlug	donlu	donlu	bk. Ek 3	donnu
tonsuz	donsuz	donsuz	bk. Ek 3	bk. Ek 3
torug	doru	toruq	bk. Ek 3	dōru (I)
töpü	tepe	dəppə, təpə	depe	tēpä, tepe
tört	dört	dörd	dōrt	dört
törtünç	dördüncü	dördüncü	dōrdünji	dördüncü
törü	töre, türe	törə (II)	töre	ø
törü-	türe-	törə-	döre-	bk. Ek 3
tutun-	bk. Ek 1	bk. Ek 3	bk. Ek 1	tuttun-
tügünlüg	dügümlü	düyümlü,	bk. Ek 3	bk. Ek 3

		düyünlü		
tün	dün	dün	düyn	dün
tüş-	düş-	düş-	düş- (I-II)	düş- (I-II-III)
tüşür-	düşür-	düşür-	düşür- (I-II-III)	düşür-
tüz	düz (I)	düz	düz (I-II)	düz
tüzül-	düzül-	düzül- (I-II)	düzül-	düzül-
ubut	ut (I)	bk. Ek 3	bk. Ek 3	bk. Ek 3
uç	bk. Ek 1	uc	ūç	bk. Ek 1
uçuz	ucuz	ucuz	ujuz, ujÿz	ucuz, ucus, ucüs
ud-	uy-	uy-	uý-	uy- (I)
udı-	uyu-	uyu-	bk. Ek 3	uy- (II), uyu-
udluk	uyluk	ø	uýluk	ø
ulug	ulu	ulu	uly	ulu (II)
ulus	ulus, Ulus	ulus	ulus	bk. Ek 3
ur-	vur-	vur- (I)	bk. Ek 1	bk. Ek 1
urtur-	vurdur-	vurdur-	urdur-	urdur-
uz	bk. Ek 1	bk. Ek 1	üz	bk. Ek 1
uzun	bk. Ek 1	bk. Ek 1	uzÿn	bk. Ek 1
üçün	için	bk. Ek 1	üçin	için
üçünç	üçüncü	üçüncü	üçünji	üçüncü

ürün	ürün	bk. Ek 3	ø	ø
üz-	yüz- (II)	bk. Ek 1	ýüz- (II)	ø
yabgu	bk. Ek 1	yabğu, yabqu	ø	ø
yabız	yavuz	yavuz	ýowuz	yauz, yavuz
yablak	ø	yavlaq (II)	bk. Ek 3	ø
yabrit-	bk. Ek 3	yavrit-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yadag	yaya	yadaq, yaya, yayaq	ø	bk. Ek 3
yagı	yağı	yağı	bk. Ek 1	ø
yagız	yağız	yağız	ø	yāz
yaguk	bk. Ek 3	yavıq, yavux, yavuş, yovuq	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yalabaç	yalavaç, yalvaç, Yalvaç	yalavac	ýalawāç	ø
yalıñ	yalın (II)	yalın	ýalañ (I-II)	yalın
yalma	yelme	yalmaq (II)	ø	ø
yan	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ýān	yañ
yana	yine	yenə	ýene	ø
yañıl-	yanıl-	yanıl-	bk. Ek 1	yanıl-
yaraklıg	bk. Ek 3	yaraqılı	ýaragly	bk. Ek 3
yark	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ýāryk	bk. Ek 1
yarlıka-	yarlıga-	yarlığa-	bk. Ek 3	ø

yaş (I)	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ýaş (I)	bk. Ek 1
yaş (II)	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ýaş (II-III-IV-V)	bk. Ek 1
yaşa-	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ýäşa-	bk. Ek 1
yaz	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ýāz	yauz
yazı	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ýāzy	bk. Ek 3
yazukla-	bk. Ek 3	yazıqla- (I)	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yel-	bk. Ek 1	yəl-	bk. Ek 1	ø
yet-	yed-	bk. Ek 3	ø	bk. Ek 3
yığ-	yığ-	yığ-	bk. Ek 1	yı-, yıv-
yıgla-	ağla-	ağla-, yığla-	āgla-	āla-, ala-
yıl	bk. Ek 1	il (I)	bk. Ek 1	il
yılkı	bk. Ek 1	ilxı	bk. Ek 1	bk. Ek 3
yımşak	yumuşak	yumşaq, yumuşaq	ýumşak	imışak, yımışak
yi-	ye- (II)	ye- (I)	iý-	i-
yig	yeğ	yeg, yey	ýeg	ø
yigirmi	yirmi	iyirmi	ýigrimi	irmi, yirmi
yinçge	ince	incə	īnçe	inc, ince, incä
yir	yer	yer	ýer	er, yer
yirçi	bk. Ek 3	bk. Ek 3	ýerçi	bk. Ek 3
yir sub	bk. Ek 3	bk. Ek 3	ýer-suw	bk. Ek 3

yit-	bk. Ek 1	it-	bk. Ek 1	ø
yiti	yedi	yeddi (I-II)	ýedi	edi, yedi
yitiñ	yedinci	yeddinci	ýedinji	edinci, yedi(n)ci
yitmiş	yetmiş	yetmiş	ýetmiş	etmiş, yetmiş
yitür-	yitir-	itir-	ýitir-	ø
yog	yoğ	yuğ	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yogla-	bk. Ek 3	yoğla-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yogun	yoğun	yoğun	ýogŷn	bk. Ek 3
yok	bk. Ek 1	yox	ýök	bk. Ek 1
yokkaru	yukarı	yuxarı	ýokary	yukarı
yol	bk. Ek 1	bk. Ek 1	ýöl	bk. Ek 1
yolu	bk. Ek 3	bk. Ek 3	ýöla	bk. Ek 3
yori-	yürü-	yürü-	ýöre-	örü-, yürü-
yorit-	yürüt-	yürüt-	ýort-, ýoret-	yörüt-
yurt	bk. Ek 1	yurd	ýürt	bk. Ek 3
yuyka	yufka	yuxa, yuvqa	ýūka	yufka
yügür-	bk. Ek 3	yüyür-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yügürt-	bk. Ek 3	yüyürt-	bk. Ek 3	bk. Ek 3
yüküntür-	yükündür-	ø	ø	ø
yüz (I)	bk. Ek 1	üz	bk. Ek 1	üz (I)

yüz (II)	bk. Ek 1	bk. Ek 1	bk. Ek 1	üz (II)
----------	----------	----------	----------	---------

EK 3. SADECE KÖKTEŞİ BULUNAN SÖZCÜKLER

Orhun Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi	Türkmen Türkçesi	Gagavuz Türkçesi
āç-	[acık-]	✓	[ājyk-]	[acik-]
āçsık	[acık-]	[ac-]	[ājyk-]	[acik-]
adak kamşat-	bk. <i>adak</i>	bk. <i>adak</i>	bk. <i>adak</i>	bk. <i>adak</i>
adınçig	[ayrıl-]	[ayrıl-]	[aýryl-]	[ayrıl- / ayrıl-]
adrılma-	[ayrıl-]	[ayrıl-]	[aýryl-]	[ayrıl- / ayrıl-]
ag-	✓	[ağıt-]	✓	ø
agı	[akça (II)], [akçe]	✓	[ākja (II)]	ø
agit-	[ağ-]	✓	[āg-]	ø
agtur-	✓	[ağıt-]	[āg-]	ø
alk-	[al-]	[al-]	[al-]	[al-]
alkın-	[al-]	[al-]	[al-]	[al-]
alpagu	[alp]	[alp]	ø	ø
altı otuz	bk. <i>altı, otuz</i>	bk. <i>altı, otuz</i>	bk. <i>altı, otuz</i>	bk. <i>altı, otuz</i>
altı yigirmi	bk. <i>altı, yigirmi</i>	bk. <i>altı, yigirmi</i>	bk. <i>altı, yigirmi</i>	bk. <i>altı, yigirmi</i>
altız-	[al-]	[al-]	[al-]	[al-]
amtı	✓	✓	✓	[şimdi / şindi]
ançıp	[anca], [onca]	[onca]	[ança], [onça]	[anca]

anı	[onu bunu bırak]	✓	[ony-muny]	✓
anın	bk. <i>ança</i>	bk. <i>ança</i>	bk. <i>ança</i>	bk. <i>ança</i>
anı için	bk. <i>anı, için</i>	bk. <i>anı, için</i>	bk. <i>anı, için</i>	bk. <i>anı, için</i>
anta	bk. <i>ança</i>	✓	✓	bk. <i>ança</i>
antag	bk. <i>anı, teg</i>	bk. <i>anı, teg</i>	✓	bk. <i>anı, teg</i>
anteg	bk. <i>anı, teg</i>	bk. <i>anı, teg</i>	✓	bk. <i>anı, teg</i>
añar	✓	✓	[o]	✓
añarı	bk. <i>añar</i>	bk. <i>añar</i>	bk. <i>añar</i>	bk. <i>añar</i>
anıg bilig	bk. <i>bilig</i>	bk. <i>bilig</i>	bk. <i>bilig</i>	bk. <i>bilig</i>
apa	✓	✓	✓	[abla]
apıt	bk. <i>apa</i>	bk. <i>apa</i>	bk. <i>apa</i>	bk. <i>apa</i>
ar-	[al (II)]	✓	[āl (II-IV)]	[aldat-]
arıl-	[argın]	[ar- (I)]	[ār-]	[argı-], [arı-], [harı-]
arkış tirkış	bk. <i>tirkış</i>	bk. <i>arkış, tirkış</i>	bk. <i>arkış, tirkış</i>	bk. <i>tirkış</i>
armakçı	bk. <i>ar-</i>	bk. <i>ar-</i>	bk. <i>ar-</i>	bk. <i>ar-</i>
artukı	bk. <i>artuk</i>	bk. <i>artuk</i>	bk. <i>artuk</i>	bk. <i>artuk</i>
artur-	bk. <i>ar-</i>	bk. <i>ar-</i>	bk. <i>ar-</i>	bk. <i>ar-</i>
asra	[ast]	[ast]	[ast]	ø
aşan-	[aş]	[aş (I)]	[aş]	[aş]

aşsız	bk. <i>aşan-</i>	bk. <i>aşan-</i>	bk. <i>aşan-</i>	bk. <i>aşan-</i>
aşur-	✓	✓	✓	[aşırı / haşırı]
at alt	bk. <i>at</i> ve <i>alt</i>	bk. <i>at</i> ve <i>alt</i>	bk. <i>at</i>	bk. <i>at</i> ve <i>alt</i>
at kü	bk. <i>at</i> / <i>āt</i>	bk. <i>at</i> / <i>āt</i> ve <i>kü</i>	bk. <i>at</i> / <i>āt</i>	bk. <i>at</i> / <i>āt</i>
ay-	[eyit-]	✓	[aýt-]	∅
ayguçı	[eyit-]	[ay-]	[aýt-]	∅
ayuk	[eyit-]	[ay-]	[aýt-]	∅
azça	✓	✓	[āz]	[az / āz]
azkıña	bk. <i>az</i>	bk. <i>az</i>	bk. <i>az</i>	bk. <i>az</i>
ba-	[bağ (I)]	[bağ (II)]	[bāg (II)]	[bāla- (I-II)]
balık (I)	[balçık]	[palçıq]	[palçyk]	∅
baña	✓	bk. <i>maña</i>	bk. <i>maña</i>	✓
bañaru	bk. <i>ben</i>	bk. <i>ben</i>	bk. <i>ben</i>	bk. <i>ben</i>
barım	bk. <i>bar</i>	bk. <i>bar</i>	bk. <i>bar</i>	bk. <i>bar</i>
bark	✓	bk. <i>ba-</i>	bk. <i>ba-</i>	bk. <i>ba-</i>
barmış	bk. <i>bar-</i>	bk. <i>bar-</i>	bk. <i>bar-</i>	bk. <i>bar-</i>
barur	bk. <i>bar-</i>	bk. <i>bar-</i>	bk. <i>bar-</i>	bk. <i>bar-</i>
basık-	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>
basın-	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>
basıtma-	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>

basma-	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>	bk. <i>bas-</i>
başad-	bk. <i>baş</i>	bk. <i>baş</i>	bk. <i>baş</i>	bk. <i>baş</i>
başgu	bk. <i>baş</i>	bk. <i>baş</i>	bk. <i>baş</i>	bk. <i>baş</i>
başlayu	bk. <i>başla-</i>	bk. <i>başla-</i>	bk. <i>başla-</i>	bk. <i>başla-</i>
batım	[bat-]	[bat-]	[bat- (I-II)]	[bat-]
batsık	[bat-]	[bat-]	[bat-]	[bat-]
bay kıl-	bk. <i>bay</i> ve <i>kıl-</i>	bk. <i>bay</i> ve <i>kıl-</i>	bk. <i>bay</i> ve <i>kıl-</i>	bk. <i>bay</i> ve <i>kıl-</i>
baz	bk. <i>ba-</i>	bk. <i>ba-</i>	bk. <i>ba-</i>	bk. <i>ba-</i>
baz kıl-	bk. <i>baz</i> ve <i>kıl-</i>	bk. <i>baz</i> ve <i>kıl-</i>	bk. <i>baz</i> ve <i>kıl-</i>	bk. <i>baz</i> ve <i>kıl-</i>
bediz	[bezek]	[bözək]	[bezeg]	ø
bedizçi	bk. <i>bediz</i>	bk. <i>bediz</i>	bk. <i>bediz</i>	ø
ben	✓	bk. <i>men</i>	bk. <i>men</i>	✓
beᅅü taş	bk. <i>beᅅü</i> ve <i>taş (I)</i>	bk. <i>beᅅü</i> ve <i>taş (I)</i>	bk. <i>taş (I)</i>	bk. <i>taş (I)</i>
beᅅilig	bk. <i>beᅅü</i>	bk. <i>beᅅü</i>	ø	ø
bilge	✓	bk. <i>bil-</i>	bk. <i>bil-</i>	bk. <i>bil-</i>
bilig	✓	✓	✓	bk. <i>bil-</i>
biligsiz	✓	✓	bk. <i>bilig</i>	bk. <i>bil-</i>
bilme-	bk. <i>bil-</i>	bk. <i>bil-</i>	bk. <i>bil-</i>	bk. <i>bil-</i>
bini	bk. <i>ben</i>	bk. <i>ben</i>	bk. <i>ben</i>	✓
bintegi	bk. <i>ben</i> ve <i>teg</i>	[təki (I)]	bk. <i>ben</i> ve <i>teg</i>	bk. <i>ben</i> ve <i>teg</i>

bir- (II)	✓	bk. <i>bir-</i> (I)	✓	✓
biriki	[birik-]	[birik-]	[bīrik-]	bk. <i>bir</i>
bir kırk	bk. <i>bir</i> ve <i>kırk</i>	bk. <i>bir</i> ve <i>kırk</i>	bk. <i>bir</i> ve <i>kırk</i>	bk. <i>bir</i> ve <i>kırk</i>
birme-	bk. <i>bir-</i> (I)	bk. <i>bir-</i> (I)	bk. <i>bir-</i> (I)	bk. <i>bir-</i> (I)
bir otuz	bk. <i>bir</i> ve <i>otuz</i>	bk. <i>bir</i> ve <i>otuz</i>	bk. <i>bir</i> ve <i>otuz</i>	bk. <i>bir</i> ve <i>otuz</i>
bir tümen	bk. <i>bir</i> ve <i>tümen</i>	bk. <i>bir</i> ve <i>tümen</i>	bk. <i>bir</i> ve <i>tümen</i>	bk. <i>bir</i> ve <i>tümen</i>
bir tümen artukı yiti biş	bk. <i>bir</i> , <i>tümen</i> , <i>artukı</i> , <i>yiti</i> , <i>biş</i>	bk. <i>bir</i> , <i>tümen</i> , <i>artukı</i> , <i>yiti</i> , <i>biş</i>	bk. <i>bir</i> , <i>tümen</i> , <i>artukı</i> , <i>yiti</i> , <i>biş</i>	bk. <i>bir</i> , <i>tümen</i> , <i>artukı</i> , <i>yiti</i> , <i>biş</i>
biş otuz	bk. <i>biş</i> ve <i>otuz</i>	bk. <i>biş</i> ve <i>otuz</i>	bk. <i>biş</i> ve <i>otuz</i>	bk. <i>biş</i> ve <i>otuz</i>
biş tümen	bk. <i>biş</i> ve <i>tümen</i>	bk. <i>biş</i> ve <i>tümen</i>	bk. <i>biş</i> ve <i>tümen</i>	bk. <i>biş</i> ve <i>tümen</i>
biş yüz	bk. <i>biş</i> ve <i>yüz</i>	bk. <i>biş</i> ve <i>yüz</i>	bk. <i>biş</i> ve <i>yüz</i>	bk. <i>biş</i> ve <i>yüz</i>
biti-	bk. <i>bitig</i>	bk. <i>bitig</i>	∅	∅
bitig taş	bk. <i>bitig</i> ve <i>taş</i> (I)	bk. <i>bitig</i> ve <i>taş</i> (I)	bk. <i>taş</i> (I)	bk. <i>taş</i> (I)
bitit-	bk. <i>bitig</i>	bk. <i>bitig</i>	∅	∅
boguzlan-	✓	✓	bk. <i>boguz</i>	bk. <i>boguz</i>
bolma-	bk. <i>bol-</i>	bk. <i>bol-</i>	bk. <i>bol-</i>	bk. <i>bol-</i>
bor	[boran]	[boran (I)]	[boran / bōrān]	[boran]
bödke	bk. <i>bu</i> ve <i>öd</i> (I)	bk. <i>bu</i> ve <i>öd</i> (I)	bk. <i>bu</i> ve <i>öd</i> (I)	bk. <i>bu</i> ve <i>öd</i> (I)
böri	✓	[böcü]	✓	∅

bulgak	bk. <i>bulga-</i>	✓	bk. <i>bulga-</i>	bk. <i>bulga-</i>
bulgañç	[bulan-]	[bulan- (I-II-III)]	[bulan-]	[bulan-]
bulma-	bk. <i>bul-</i>	bk. <i>bul-</i>	∅	bk. <i>bul-</i>
bunta	bk. <i>bu</i>	bk. <i>bu</i>	bk. <i>bu</i>	bk. <i>bu</i>
buñ	✓	✓	∅	[bunal-]
buñad-	bk. <i>buñ</i>	bk. <i>buñ</i>	∅	bk. <i>buñ</i>
buñsuz	✓	bk. <i>buñ</i>	∅	bk. <i>buñ</i>
buyruk	✓	✓	✓	[buyur-]
çor	bk. <i>ordu</i>	bk. <i>ordu</i>	bk. <i>ordu</i>	bk. <i>ordu</i>
çorak	✓	✓	[*çor]	∅
çölgi	[çöl]	[çöl]	[çöl (I-II)]	∅
eb bark	✓	bk. <i>eb</i> ve <i>bark</i>	bk. <i>eb</i> ve <i>bark</i>	bk. <i>eb</i> ve <i>bark</i>
ebir-	✓	[evirib- çevirmək]	∅	∅
eçi	✓	[teyzə]	✓	[kayınço / kayınçu]
eçü apa	[kayınço]	[aba (III)]	bk. <i>apa</i> ve <i>eçi</i>	[kayınço / kayınçu]
edgüti	bk. <i>edgü</i>	bk. <i>edgü</i>	bk. <i>edgü</i>	bk. <i>edgü</i>
egir-	✓	✓	✓	[iril-]
eke	✓	✓	✓	bk. <i>eçi</i>

emgek	✓	✓	✓	[mekle-]
emgek kör-	bk. <i>emgek</i> ve <i>kör-</i> (I)	bk. <i>emgek</i> ve <i>kör-</i> (I)	bk. <i>emgek</i> ve <i>kör-</i> (I)	bk. <i>emgek</i> ve <i>kör-</i> (I)
emgetme-	bk. <i>emgek</i>	bk. <i>emgek</i>	[emget-]	bk. <i>emgek</i>
er-	[güzel idim, güzeldim .]	✓	✓	[güzel idim, güzeldim.]
er at	bk. <i>er</i> ve <i>at / āt</i>	bk. <i>er</i> ve <i>at / āt</i>	bk. <i>er</i> ve <i>at / āt</i>	bk. <i>at / āt</i>
eren	bk. <i>er</i>	✓	✓	∅
erig	bk. <i>ir-</i>	bk. <i>ir-</i>	bk. <i>ir-</i>	bk. <i>ir-</i>
eriniç	bk. <i>er-</i>	bk. <i>er-</i>	bk. <i>er-</i>	bk. <i>er-</i>
erkli	bk. <i>er-</i>	bk. <i>er-</i>	bk. <i>er-</i>	bk. <i>er-</i>
ermiş barmış	bk. <i>ir-</i> ve <i>bar-</i>	bk. <i>ir-</i> ve <i>bar-</i>	bk. <i>ir-</i> ve <i>bar-</i>	bk. <i>ir-</i> ve <i>bar-</i>
ert-	[erte]	bk. <i>ir-</i>	[erte]	[ertes]
ertin-	bk. <i>ert-</i>	bk. <i>ert-</i>	bk. <i>ert-</i>	bk. <i>ert-</i>
ertünü	bk. <i>ert-</i>	bk. <i>ert-</i>	bk. <i>ert-</i>	bk. <i>ert-</i>
ertür-	✓	bk. <i>ir-</i>	bk. <i>ir-</i>	bk. <i>ir-</i>
erür barur	bk. <i>ir-</i> ve <i>bar-</i>	bk. <i>ir-</i> ve <i>bar-</i>	bk. <i>ir-</i> ve <i>bar-</i>	bk. <i>ir-</i> ve <i>bar-</i>
eşidme-	bk. <i>eşid-</i>	bk. <i>eşid-</i>	bk. <i>eşid-</i>	bk. <i>eşid-</i>
ı	bk. <i>ıgaç</i>	bk. <i>ıgaç</i>	bk. <i>ıgaç</i>	bk. <i>ıgaç</i>
ı-	∅	∅	[iber-]	∅

ıd-	ø	ø	bk. <i>ıd-</i> / <i>ıt-</i>	ø
ıdma-	ø	ø	bk. <i>ıd-</i> / <i>ıt-</i>	ø
ıduk	ø	ø	bk. <i>ıd-</i> / <i>ıt-</i>	ø
ıduk kut	bk. <i>kut</i>	bk. <i>kut</i>	bk. <i>ıduk</i> ve <i>kut</i>	bk. <i>kut</i>
iç buyruk	bk. <i>iç</i> ve <i>buyruk</i>	bk. <i>iç</i> ve <i>buyruk</i>	bk. <i>iç</i> ve <i>buyruk</i>	bk. <i>iç</i> ve <i>buyruk</i>
içger-	✓	bk. <i>iç</i>	bk. <i>iç</i>	bk. <i>iç</i>
içik-	bk. <i>iç</i>	✓	✓	bk. <i>iç</i>
iç irkin	bk. <i>iç</i> ve <i>irkin</i>	bk. <i>iç</i>	bk. <i>iç</i>	bk. <i>iç</i>
içre	✓	✓	✓	bk. <i>iç</i>
içreki	bk. <i>içre</i>	bk. <i>içre</i>	bk. <i>içre</i>	bk. <i>içre</i>
igid- / igit-	✓	[eyi-]	[eyik-]	ø
ikegü	bk. <i>iki</i>	bk. <i>iki</i>	bk. <i>iki</i>	bk. <i>iki</i>
iki bıı	bk. <i>iki</i> ve <i>bıı</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>bıı</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>bıı</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>bıı</i>
iki bıı	bk. <i>iki</i> ve <i>bıı</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>bıı</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>bıı</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>bıı</i>
ikin	bk. <i>iki</i>	bk. <i>iki</i>	bk. <i>iki</i>	bk. <i>iki</i>
iki otuz	bk. <i>iki</i> ve <i>otuz</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>otuz</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>otuz</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>otuz</i>
iki yigirmi	bk. <i>iki</i> ve <i>yigirmi</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>yigirmi</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>yigirmi</i>	bk. <i>iki</i> ve <i>yigirmi</i>
ilig	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>
ilk	✓	✓	[ilki]	✓

ille-	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>
illig	bk. <i>il</i>	✓	✓	bk. <i>il</i>
ilsire-	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>
ilsiret-	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>
ilteber	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>
ilteberlig	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>	bk. <i>il</i>
iniygün	bk. <i>ini</i>	∅	bk. <i>ini</i>	∅
ir-	✓	✓	[erik]	[erik], [yerik]
irkin	[irk- (I)]	∅	∅	∅
irtür-	✓	bk. <i>ertür-</i>	bk. <i>ertür-</i>	bk. <i>ertür-</i>
iş küç	✓	✓	bk. <i>iş ve küç</i>	bk. <i>iş ve küç</i>
itgüçi	bk. <i>it-</i>	bk. <i>it-</i>	bk. <i>it-</i>	bk. <i>it-</i>
itin-	bk. <i>it-</i>	bk. <i>it-</i>	bk. <i>it-</i>	bk. <i>it-</i>
kab-	bk. <i>kabış-</i>	bk. <i>kabış-</i>	bk. <i>kabış-</i>	bk. <i>kabış-</i>
kaç	✓	✓	bk. <i>kanı</i>	✓
kaganla-	bk. <i>kagan</i>	bk. <i>kagan</i>	∅	∅
kaganlıg	bk. <i>kagan</i>	bk. <i>kagan</i>	∅	∅
kagansıra-	bk. <i>kagan</i>	bk. <i>kagan</i>	∅	∅
kagansırat-	bk. <i>kagan</i>	bk. <i>kagan</i>	∅	∅
kalısız	[kalık]	[qalıqsız]	[gālak (I)]	bk. <i>kal-</i>

kalma-	bk. <i>kal-</i>	bk. <i>kal-</i>	bk. <i>kal-</i>	bk. <i>kal-</i>
kanlan-	bk. <i>kan (II)</i>	bk. <i>kan (II)</i>	bk. <i>kan (II)</i>	ø
kantan	bk. <i>kanı</i>	bk. <i>kanı</i>	bk. <i>kanı</i>	bk. <i>kanı</i>
kañ	bk. <i>katun</i>	bk. <i>katun</i>	bk. <i>katun</i>	bk. <i>katun</i>
kara bodun	bk. <i>kara</i> ve <i>bodun</i>	bk. <i>kara</i>	bk. <i>kara</i>	bk. <i>kara</i>
kara kamag bodun	bk. <i>kara</i> , <i>kamag</i> ve <i>bodun</i>	bk. <i>kara</i> , <i>kamag</i>	bk. <i>kara</i>	bk. <i>kara</i>
katıgı	[katı (I-II)]	[qatı]	[gaty]	[katı]
kazganma-	bk. <i>kazgan-</i>	bk. <i>kazgan-</i>	bk. <i>kazgan-</i>	bk. <i>kazgan-</i>
keçisiz	bk. <i>keç-</i>	bk. <i>keç-</i>	bk. <i>keç-</i>	bk. <i>keç-</i>
kedimlig	✓	✓	[geým]	✓
keliñün	[gelin]	[gəlin]	[gelin]	[gelin]
kelit-	bk. <i>kel-</i>	bk. <i>kel-</i>	bk. <i>kel-</i>	bk. <i>kel-</i>
kelme-	bk. <i>kel-</i>	bk. <i>kel-</i>	bk. <i>kel-</i>	bk. <i>kel-</i>
kelür-	bk. <i>kel-</i>	bk. <i>kel-</i>	bk. <i>kel-</i>	bk. <i>kel-</i>
kerekülüg	ø	ø	[gerege]	ø
kergek bol-	bk. <i>kergek</i> ve <i>bol-</i>	bk. <i>kergek</i> ve <i>bol-</i>	bk. <i>kergek</i> ve <i>bol-</i>	bk. <i>kergek</i> ve <i>bol-</i>
kergeksiz	✓	✓	✓	bk. <i>kergek</i>
kıd-	[kıyı]	[qıyı]	[gyyy]	[kıy]

kıl-	✓	✓	✓	[kılıçla-]
kılın-	✓	✓	bk. <i>kıl-</i>	bk. <i>kıl-</i>
kılınma-	bk. <i>kıl-</i>	bk. <i>kıl-</i>	bk. <i>kıl-</i>	bk. <i>kıl-</i>
kılma-	bk. <i>kıl-</i>	bk. <i>kıl-</i>	bk. <i>kıl-</i>	bk. <i>kıl-</i>
kırgağhg	[kıran]	✓	[gyrak-bujak]	ø
kırk artukı yiti	bk. <i>kırk, artukı ve yiti</i>	bk. <i>kırk, artukı ve yiti</i>	bk. <i>kırk, artukı ve yiti</i>	bk. <i>kırk, artukı ve yiti</i>
kısil	[kıs-]	[qıs-]	[gys-]	[kıs-]
kış-	bk. <i>kıl-</i>	bk. <i>kıl-</i>	bk. <i>kıl-</i>	bk. <i>kıl-</i>
kışın	✓	[qış]	[gyşÿn-yāzÿn]	✓
kıym	[kıy-]	[qıy- (I)]	[gyý-]	[kıy-]
kigür-	bk. <i>kir-</i>	bk. <i>kir-</i>	bk. <i>kir-</i>	bk. <i>kir-</i>
kikşür-	[kışkırt-]	ø	ø	ø
kisre	bk. <i>kirü</i>	bk. <i>kirü</i>	ø	bk. <i>kirü</i>
kiş	[kaşmir], [kişmîrî]	[kişmir]	[kişmir]	ø
kişi oğlı	✓	bk. <i>kişi ve ogul</i>	bk. <i>kişi ve ogul</i>	bk. <i>kişi ve ogul</i>
kodı	bk. <i>kod- / kot-</i>	bk. <i>kod- / kot-</i>	bk. <i>kod- / kot-</i>	bk. <i>kod- / kot-</i>
koduz	bk. <i>kod- / kot-</i>	bk. <i>kod- / kot-</i>	bk. <i>kod- / kot-</i>	bk. <i>kod- / kot-</i>
kokılık	[koku]	✓	ø	[koku]
kop	bk. <i>kod- / kot-</i>	bk. <i>kod- / kot-</i>	✓	bk. <i>kod- / kot-</i>

korgan	✓	✓	✓	[koru-]
korıgu	bk. <i>korgan</i>	bk. <i>korgan</i>	bk. <i>korgan</i>	bk. <i>korgan</i>
korkma-	bk. <i>kork-</i>	bk. <i>kork-</i>	bk. <i>kork-</i>	bk. <i>kork-</i>
kök (II)	bk. <i>ök</i>	bk. <i>ök</i>	bk. <i>ök</i>	bk. <i>ök</i>
kör- (II)	[ol agö r-]	bk. <i>kör- (I)</i>	[al yp gör -]	bk. <i>kör- (I)</i>
körme-	bk. <i>kör-</i>	bk. <i>kör-</i>	bk. <i>kör-</i>	bk. <i>kör-</i>
kulad-	bk. <i>kul</i>	bk. <i>kul</i>	bk. <i>kul</i>	bk. <i>kul</i>
kullug	bk. <i>kul</i>	bk. <i>kul</i>	bk. <i>kul</i>	bk. <i>kul</i>
kuz	✓	[quzey]	[guzaý]	ø
küñ	bk. <i>küni</i>	bk. <i>küni</i>	bk. <i>küni</i>	ø
küñed-	bk. <i>küñ</i>	bk. <i>küñ</i>	bk. <i>küñ</i>	ø
küñlüg	bk. <i>küñ</i>	bk. <i>küñ</i>	bk. <i>küñ</i>	ø
küreg	[gür], [kür (II)]	[gur (I)], [kür (I)]	[gür (I)], [güre-], [gürel-], [güri]	[gür]
küregü	[gür], [kür (II)]	[gur (I)], [kür (I)]	[gür (I)], [güre-], [gürel-], [güri]	[gür]
kürlüg	[gür], [kür (II)]	[gur (I)], [kür (I)]	[gür (I)], [güre-], [gürel-], [güri]	[gür]

küzed-	✓	✓	[gözleg]	✓
maña	bk. <i>ben ve men</i>	bk. <i>ben ve men</i>	bk. <i>ben ve men</i>	bk. <i>ben ve men</i>
men	bk. <i>ben</i>	✓	✓	bk. <i>ben</i>
ne (II)	✓	bk. <i>ne (I)</i>	bk. <i>ne (I)</i>	bk. <i>ne (I)</i>
neke	✓	✓	bk. <i>ne (I)</i>	bk. <i>ne (I)</i>
neņ	∅	∅	[neneñ]	∅
neņ neņ	∅	∅	[neneñ]	∅
oglt	bk. <i>ogul</i>	bk. <i>ogul</i>	bk. <i>ogul</i>	bk. <i>ogul</i>
oguş	bk. <i>ok (II)</i>	bk. <i>ok (II)</i>	bk. <i>ok (II)</i>	∅
ok (II)	[Oğuz]	[Oğuz (I-II)]	[Oguz]	∅
ok (III)	bk. <i>ök</i>	bk. <i>ök</i>	bk. <i>ök</i>	bk. <i>ök</i>
oksuz	bk. <i>ok (II)</i>	bk. <i>ok (II)</i>	bk. <i>ok (II)</i>	∅
ol (II)	[değil]	[deyil]	[ādam ol]	[deil]
olgurt-	bk. <i>olur-</i>	bk. <i>olur-</i>	bk. <i>olur-</i>	bk. <i>olur-</i>
olur-	[otur-]	[otur-]	[otur-]	[otur-]
olurma-	bk. <i>olur-</i>	bk. <i>olur-</i>	bk. <i>olur-</i>	bk. <i>olur-</i>
olurt-	bk. <i>olur-</i>	bk. <i>olur-</i>	bk. <i>olur-</i>	bk. <i>olur-</i>
on tümen	bk. <i>on ve tümen</i>	bk. <i>on ve tümen</i>	bk. <i>on ve tümen</i>	bk. <i>on ve tümen</i>
ordu	✓	✓	✓	bk. <i>ortu</i>
oruk	[orak]	[orag]	[or-]	[orak]

ot	✓	✓	✓	[odun], [ocak]
otuz artukı bir	bk. <i>otuz, artukı ve bir</i>	bk. <i>otuz, artukı ve bir</i>	bk. <i>otuz, artukı ve bir</i>	bk. <i>otuz, artukı ve bir</i>
otuz artukı sekiz	bk. <i>otuz, artukı ve sekiz</i>	bk. <i>otuz, artukı ve sekiz</i>	bk. <i>otuz, artukı ve sekiz</i>	bk. <i>otuz, artukı ve sekiz</i>
otuz artukı tokuz	bk. <i>otuz, artukı ve tokuz</i>	bk. <i>otuz, artukı ve tokuz</i>	bk. <i>otuz, artukı ve tokuz</i>	bk. <i>otuz, artukı ve tokuz</i>
otuz artukı tört	bk. <i>otuz, artukı ve tört</i>	bk. <i>otuz, artukı ve tört</i>	bk. <i>otuz, artukı ve tört</i>	bk. <i>otuz, artukı ve tört</i>
otuz artukı üç	bk. <i>otuz, artukı ve üç</i>	bk. <i>otuz, artukı ve üç</i>	bk. <i>otuz, artukı ve üç</i>	bk. <i>otuz, artukı ve üç</i>
oz-	[ozan]	[ozqan]	✓	ø
ö-	[öğüt]	[öyüd]	[öýt-]	ø
öd (I)	[öğle]	[öylə (I)]	[öyle]	[ülen]
ödseg	bk. <i>öd (I)</i>	bk. <i>öd (I)</i>	bk. <i>öd (I)</i>	bk. <i>öd (I)</i>
ödüş	bk. <i>öd (I)</i>	bk. <i>öd (I)</i>	bk. <i>öd (I)</i>	bk. <i>öd (I)</i>
ög	[öksüz]	[öksüz]	ø	[üsüz]
ög-	✓	✓	✓	[ün-]
ögleş-	bk. <i>ö-</i>	bk. <i>ö-</i>	bk. <i>ö-</i>	ø
ögtür-	✓	bk. <i>ög-</i>	bk. <i>ög-</i>	bk. <i>ög-</i>
ök	[ancak]	[ancaq]	[niçik]	[ancak]
ökün-	bk. <i>ö-</i>	bk. <i>ö-</i>	✓	ø

ölür-	bk. <i>öl-</i>	bk. <i>öl-</i>	bk. <i>öl-</i>	bk. <i>öl-</i>
ölüt-	bk. <i>öl-</i>	bk. <i>öl-</i>	bk. <i>öl-</i>	bk. <i>öl-</i>
öntür-	∅	[ön-]	✓	∅
öñdin	[ön]	[ön]	[öñ]	[ön]
öñre	bk. <i>öñdin</i>	bk. <i>öñdin</i>	bk. <i>öñdin</i>	bk. <i>öñdin</i>
öñreki	bk. <i>öñdin</i>	bk. <i>öñdin</i>	bk. <i>öñdin</i>	bk. <i>öñdin</i>
ört	∅	∅	✓	[örtlen-]
öt-	✓	✓	bk. <i>ötün-</i>	✓
ötrü	✓	✓	✓	[öte]
ötüg	bk. <i>öt-</i>	bk. <i>öt-</i>	bk. <i>öt-</i>	bk. <i>öt-</i>
ötülüg	bk. <i>ötrü</i>	[öt- (I)]	[ötül-]	bk. <i>ötrü</i>
ötün-	bk. <i>öt-</i>	bk. <i>öt-</i>	✓	bk. <i>öt-</i>
ötünç	bk. <i>öt-</i>	bk. <i>öt-</i>	✓	bk. <i>öt-</i>
özlük	✓	✓	bk. <i>öz (II)</i>	bk. <i>öz (II)</i>
sa-	[say-]	[say-]	[sāý- (I-II)]	[say-]
sab	✓	✓	[sāwçy]	∅
sañç-	✓	✓	✓	[sancı]
sansız	✓	✓	✓	bk. <i>sa-</i>
saña	✓	bk. <i>sen</i>	bk. <i>sen</i>	✓
sayu	bk. <i>sa-</i>	bk. <i>sa-</i>	✓	bk. <i>sa-</i>

sekiz tümen	bk. <i>sekiz ve tümen</i>	bk. <i>sekiz ve tümen</i>	bk. <i>sekiz ve tümen</i>	bk. <i>sekiz ve tümen</i>
sekiz yigirmi	bk. <i>sekiz ve yigirmi</i>	bk. <i>sekiz ve yigirmi</i>	bk. <i>sekiz ve yigirmi</i>	bk. <i>sekiz ve yigirmi</i>
sı-	✓	✓	[s̄yn-]	[sın-]
sıgıt	∅	bk. <i>sıgta-</i>	∅	∅
sıgıtçı	∅	bk. <i>sıgta-</i>	∅	∅
sıgun	✓	✓	✓	[*s̄ır]
sıma-	bk. <i>sı-</i>	✓	bk. <i>sı-</i>	bk. <i>sı-</i>
sini	bk. <i>sen</i>	bk. <i>sen</i>	bk. <i>sen</i>	✓
sökür-	[çök-], [Söke]	✓	[çök-]	[çök-]
sü	bk. <i>sü başı</i>	bk. <i>sü başı</i>	∅	∅
sü başı	✓	✓	bk. <i>baş</i>	bk. <i>baş</i>
süçig	[süt]	✓	✓	[süt]
süle-	bk. <i>sü</i>	[sülən-]	∅	∅
süleme-	bk. <i>sü</i>	bk. <i>sü</i>	∅	∅
sület-	bk. <i>sü</i>	bk. <i>sü</i>	∅	∅
sünüglüg	✓	✓	bk. <i>sünüg</i>	bk. <i>sünüg</i>
sünük	bk. <i>sünüg</i>	✓	✓	bk. <i>sünüg</i>
sünüş	bk. <i>sünüg</i>	bk. <i>sünüg</i>	bk. <i>sünüg</i>	bk. <i>sünüg</i>
sünüş-	bk. <i>sünüg</i>	bk. <i>sünüg</i>	bk. <i>sünüg</i>	bk. <i>sünüg</i>

tagık-	bk. <i>tag</i>	bk. <i>tag</i>	bk. <i>tag</i>	bk. <i>tag</i>
tamgaçı	✓	✓	[tamga], [tagma]	[tamga], [damga]
tapa	[tap-]	[tap-]	[tap-]	[tapın-]
taplama-	bk. <i>tapa</i>	bk. <i>tapa</i>	bk. <i>tapa</i>	bk. <i>tapa</i>
tarkınç	[dar (I)]	[darıx-], [tar (VII)]	[dāryk-]	[dar]
taş (II)	✓	✓	✓	[dışı / dışı]
taşra	✓	✓	bk. <i>taş (II)</i>	bk. <i>taş (II)</i>
taygun	[tay (I)]	[day (I)]	[taý]	[tay]
tay	[dayı]	[dayı]	[dāyy]	[dayı]
tay señün	bk. <i>tay</i>	bk. <i>tay</i>	bk. <i>tay</i>	bk. <i>tay</i>
teg	[nitekim]	✓	✓	[netakım]
tegi	✓	✓	bk. <i>teg-</i>	[-dan / -den / - dak / -dek]
tegiş	✓	[däyiş-düyüş]	✓	✓
tegme-	bk. <i>teg-</i>	bk. <i>teg-</i>	bk. <i>teg-</i>	bk. <i>teg-</i>
tegre	[değirmen]	[däyirman]	✓	[dermen]
tegür-	bk. <i>teg-</i>	bk. <i>teg-</i>	bk. <i>teg-</i>	bk. <i>teg-</i>
tegürme-	bk. <i>teg-</i>	bk. <i>teg-</i>	bk. <i>teg-</i>	bk. <i>teg-</i>
telinme-	[delin-]	[dəl-]	ø	[del-]
teñri teg	bk. <i>teg</i>	bk. <i>teg</i>	bk. <i>teg</i>	bk. <i>teg</i>

teyeŋ	✓	✓	[teŋne (I-II)]	ø
tıd-	ø	[tiyi-]	ø	ø
tıŋla-	✓	✓	✓	[tıŋırda-]
tile-	✓	✓	✓	[dilen-]
tir-	✓	✓	✓	[dernek]
tirgür-	bk. <i>tirig</i>	bk. <i>tirig</i>	bk. <i>tirig</i>	bk. <i>tirig</i>
tiril- (I)	✓	✓	✓	[dernek]
tirkiş	bk. <i>tir-</i>	bk. <i>tir-</i>	✓	bk. <i>tir-</i>
tiyin	bk. <i>ti-</i>	bk. <i>ti-</i>	bk. <i>ti-</i>	bk. <i>ti-</i>
tizlig	[diz]	[diz]	[d̥yz]	[diz]
togsık	bk. <i>tog-</i>	bk. <i>tog-</i>	bk. <i>tog-</i>	bk. <i>tog-</i>
tokuz yigirmi	bk. <i>tokuz ve yigirmi</i>	bk. <i>tokuz ve yigirmi</i>	bk. <i>tokuz ve yigirmi</i>	bk. <i>tokuz ve yigirmi</i>
tonlug	✓	✓	[d̥ön]	✓
tonsuz	✓	✓	[d̥ön]	[don]
toŋut-	[don-]	[don-]	[doŋ-]	[don-]
torug	✓	✓	[d̥ör]	✓
tosık	bk. <i>tod-</i>	bk. <i>tod-</i>	bk. <i>tod-</i>	bk. <i>tod-</i>
töküt-	[dök-]	[tök- (I-II)]	[dök-]	[dök-]
tört biŋ	bk. <i>tört ve biŋ</i>	bk. <i>tört ve biŋ</i>	bk. <i>tört ve biŋ</i>	bk. <i>tört ve biŋ</i>

tört tümen	bk. <i>tört</i> ve <i>tümen</i>	bk. <i>tört</i> ve <i>tümen</i>	bk. <i>tört</i> ve <i>tümen</i>	bk. <i>tört</i> ve <i>tümen</i>
tört yigirmi	bk. <i>tört</i> ve <i>yigirmi</i>	bk. <i>tört</i> ve <i>yigirmi</i>	bk. <i>tört</i> ve <i>yigirmi</i>	bk. <i>tört</i> ve <i>yigirmi</i>
törü-	✓	✓	✓	[türlü]
tu-	[duman]	[duman]	[dumān]	[duman], [tuman]
tug	bk. <i>tu-</i>	bk. <i>tu-</i>	bk. <i>tu-</i>	bk. <i>tu-</i>
tutun-	✓	bk. <i>tut-</i>	✓	✓
tutuz-	bk. <i>tut-</i>	bk. <i>tut-</i>	bk. <i>tut-</i>	bk. <i>tut-</i>
tuyma-	[duy-]	[duy-]	[duý-]	[duy-]
tügünlüg	✓	✓	[düwün]	[dümük]
tüketi	[tüket-]	[tüket-]	[tüket-]	[tüket-]
tümen	✓	✓	✓	bk. <i>tüketi</i>
tüzsüz	bk. <i>tüz</i>	bk. <i>tüz</i>	bk. <i>tüz</i>	bk. <i>tüz</i>
u	bk. <i>udı-</i>	bk. <i>udı-</i>	bk. <i>udı-</i>	bk. <i>udı-</i>
u-	bk. <i>uz</i>	bk. <i>uz</i>	bk. <i>uz</i>	bk. <i>uz</i>
ubut	✓	[utan-]	[utanmaklyk]	[utan-]
uça bar-	bk. <i>uç-</i> ve <i>bar-</i>	bk. <i>uç-</i> ve <i>bar-</i>	bk. <i>uç-</i> ve <i>bar-</i>	bk. <i>uç-</i> ve <i>bar-</i>
udı-	✓	✓	[ükuly]	✓
udıma-	bk. <i>udı-</i>	bk. <i>udı-</i>	bk. <i>udı-</i>	bk. <i>udı-</i>

udu	bk. <i>ud-</i>	bk. <i>ud-</i>	bk. <i>ud-</i>	bk. <i>ud-</i>
uduz-	bk. <i>ud-</i>	bk. <i>ud-</i>	bk. <i>ud-</i>	bk. <i>ud-</i>
ulayu	[ula-]	[ulaş- (II)]	[ula-]	[ula-]
uluş	✓	✓	✓	bk. <i>ulayu</i>
uma-	[gö re me me -]	bk. <i>u-</i>	bk. <i>u-</i>	[gö re me me -]
unama-	[ona-]	[una-]	[una-]	ø
unç	bk. <i>uz</i>	bk. <i>uz</i>	bk. <i>uz</i>	bk. <i>uz</i>
urı	bk. <i>urugsirat-</i>	bk. <i>urugsirat-</i>	bk. <i>urugsirat-</i>	ø
urugsirat-	[uruk]	[uruq]	[urüg]	ø
üç biş	bk. <i>üç ve biş</i>	bk. <i>üç ve biş</i>	bk. <i>üç ve biş</i>	bk. <i>üç ve biş</i>
üçegü	bk. <i>üç</i>	bk. <i>üç</i>	bk. <i>üç</i>	bk. <i>üç</i>
üç otuz	bk. <i>üç ve otuz</i>	bk. <i>üç ve otuz</i>	bk. <i>üç ve otuz</i>	bk. <i>üç ve otuz</i>
üç tümen	bk. <i>üç ve tümen</i>	bk. <i>üç ve tümen</i>	bk. <i>üç ve tümen</i>	bk. <i>üç ve tümen</i>
üç yigirmi	bk. <i>üç ve yigirmi</i>	bk. <i>üç ve yigirmi</i>	bk. <i>üç ve yigirmi</i>	bk. <i>üç ve yigirmi</i>
üküş	ø	[öküşlen-]	[üw-]	ø
üküş kıl-	bk. <i>kıl-</i>	bk. <i>üküş ve kıl-</i>	bk. <i>üküş ve kıl-</i>	bk. <i>kıl-</i>
ülüg	[ülüş]	[uluş]	[ülüş]	[üleştir-]

ürün	✓	[örünçi]	ø	ø
üze	[üzere]	[üzəri]	[üzre]	[üzere], [yüzerä]
üzgülık	bk. <i>üz-</i>	bk. <i>üz-</i>	bk. <i>üz-</i>	ø
yabız yablak	bk. <i>yabız</i>	bk. <i>yabız</i> ve <i>yablak</i>	bk. <i>yabız</i> ve <i>yablak</i>	bk. <i>yabız</i>
yablak	ø	✓	[ýow]	ø
yabrit-	bk. <i>yabız</i>	✓	bk. <i>yabız</i>	bk. <i>yabız</i>
yadag	✓	✓	ø	[yayan]
yagıçı	bk. <i>yagı</i>	bk. <i>yagı</i>	[ýagyçylyk]	ø
yagısız	bk. <i>yagı</i>	bk. <i>yagı</i>	bk. <i>yagı</i>	ø
yaguk	[yavuklu]	✓	[ýakÿn]	[yauklu / yavklu]
yaguru	bk. <i>yaguk</i>	bk. <i>yaguk</i>	bk. <i>yaguk</i>	bk. <i>yaguk</i>
yagut-	bk. <i>yaguk</i>	bk. <i>yaguk</i>	bk. <i>yaguk</i>	bk. <i>yaguk</i>
yan-	[yanıt]	[yanqu]	[ýangyt]	ø
yantur-	bk. <i>yan-</i>	bk. <i>yan-</i>	bk. <i>yan-</i>	ø
yaraklıg	[yarak]	✓	✓	[yar-]
yarama-	✓	[yara-]	[ýara-]	[yara-]
yaratun-	bk. <i>yarat-</i>	bk. <i>yarat-</i>	bk. <i>yarat-</i>	bk. <i>yarat-</i>
yaratur-	bk. <i>yarat-</i>	bk. <i>yarat-</i>	bk. <i>yarat-</i>	bk. <i>yarat-</i>

yarlıka-	✓	✓	[ýarlyk]	ø
yay	[yayla]	✓	[ýäýla]	bk. yaz
yazı	✓	✓	✓	[yazıl-]
yazın-	bk. yazukla-	bk. yazukla-	bk. yazukla-	bk. yazukla-
yazukla-	[yazıklan-]	✓	[ýäzyk]	[yazık]
yelme	bk. yel-	bk. yel-	bk. yel-	ø
yeltürme-	[yeldir-]	[yeldir-]	bk. yel-	ø
yet-	✓	[yedək]	ø	[yedek]
yılkı	✓	✓	✓	bk. yıl
yılıpagut	bk. alpagu	bk. alpagu	ø	ø
yılsıg	[*yıl]	[*ıl (I)]	[*ýyl]	[*ıl, *yıl]
yış	bk. ı	bk. ı	bk. ı	bk. ı
yıçe	bk. yigirmi	bk. yigirmi	bk. yigirmi	bk. yigirmi
yigdi	bk. yig	bk. yig	bk. yig	ø
yirçi	bk. yir	bk. yir	✓	bk. yir
yir sub	bk. yir ve sub	bk. yir ve sub	✓	bk. yir ve sub
yiti otuz	bk. yiti ve otuz	bk. yiti ve otuz	bk. yiti ve otuz	bk. yiti ve otuz
yiti yigirmi	bk. yiti ve yigirmi	bk. yiti ve yigirmi	bk. yiti ve yigirmi	bk. yiti ve yigirmi
yiti yüz	bk. yiti ve yüz (II)	bk. yiti ve yüz (II)	bk. yiti ve yüz (II)	bk. yiti ve yüz (II)

yog	✓	✓	bk. <i>yok</i>	bk. <i>yok</i>
yogçı	bk. <i>yog</i>	bk. <i>yog</i>	bk. <i>yog</i>	bk. <i>yog</i>
yogla-	bk. <i>yog</i>	✓	bk. <i>yog</i>	bk. <i>yog</i>
yoglat-	bk. <i>yog</i>	bk. <i>yog</i>	bk. <i>yog</i>	bk. <i>yog</i>
yogun	✓	✓	✓	[yurt / yūgurt]
yokad-	bk. <i>yok</i>	bk. <i>yok</i>	bk. <i>yok</i>	bk. <i>yok</i>
yolı	bk. <i>yol</i>	bk. <i>yol</i>	✓	bk. <i>yol</i>
yolı-	[yol-]	[yol-]	[ýol-]	[yol-]
yolsuz	✓	✓	bk. <i>yol</i>	bk. <i>yol</i>
yolugçı (?)	bk. <i>yolı-</i>	bk. <i>yolı-</i>	bk. <i>yolı-</i>	bk. <i>yolı-</i>
yorıma-	bk. <i>yorı-</i>	bk. <i>yorı-</i>	bk. <i>yorı-</i>	bk. <i>yorı-</i>
yotuz	[ut- (I)]	[ud- (II)]	[ut-]	ø
yubul-	[yuvak]	[yuvqu]	ø	[yuvarlak]
yurt	✓	✓	✓	[yurtluk]
yügerü	[yüksek]	[yüksək]	ø	[üsek]
yügür-	[yügrük]	✓	[ýüwrük]	[yürük]
yügürt-	bk. <i>yügür-</i>	✓	bk. <i>yügür-</i>	bk. <i>yügür-</i>
yügürtme-	bk. <i>yügür-</i>	bk. <i>yügürt-</i>	bk. <i>yügür-</i>	bk. <i>yügür-</i>
yüzüt-	[yüz- (I)]	[üz- (I)]	[ýüz- (I)]	[üz-]

EK 4. HİÇBİR LEHÇEDE BULUNMAYAN SÖZCÜKLER

1. *ançula-*: “takdim etmek”
2. *anıg*: “kötü, fesat (insan); kötülük”
3. *anıt-*: “korkutmak”
4. *atı*: “yeğen”
5. *azu*: “yoksa”
6. *balık (II)*: “şehir (krş. Biş Balık, Togu Balık)”
7. *boşgur-*: “öğretmek, eğitmek”
8. *bölün*: “vezir ? (Tibet devletinde)”
9. *buluı*: “yan, köşe, bucaı”
10. *çıntan*: “sandal (ağacı)”
11. *çub*: “eyalet (bk. Altı Çub Sogdak)”
12. *es*: “(yırtıcı hayvanlar için) parçalanacak pay”
13. *ıçgın-*: “elden çıkarmak, kaybetmek, bırakmak”
14. *ıgar*: “itibarlı (?), değerli (?)”
15. *idi*: “hiç, asla; tamamen”
16. *igid*: “yalan”
17. *işgiti*: “ipek”
18. *işilik*: “hanım (boy beyinin eşi) olmaya layık”
19. *kamşag*: “kargaşa”
20. *kamşat-*: “sendelemek”
21. *kinlig*: “kokulu, misk kokulu”
22. *kubran-*: “toplanmak”
23. *kubrat-*: “toplamak, derleyip toplamak”
24. *kunçuy*: “kunçuy, prenses”
25. *kurı*: “batı”
26. *kutay*: “ipekli (kumaş)”
27. *kübrüg (?)*: “davul”
28. *kübürge*: “kös”
29. *lagzın*: “domuz (yılı)”
30. *ogruklad-*: “dönemeçten aşirtmak”
31. *op*: “boğa, öküz”

32. *ögüz*: “ırmak”
33. *öş*: “dal ve boynuz içi”
34. *öz (I)*: “başına buyruk”
35. *señün*: “general (krş. tay señün)”
36. *sıñar*: “yarı”
37. *sir*: “muzaffer”
38. *suk*: “hırs”
39. *şad*: “bir unvan, şad, ordu komutanı olan şehzade”
40. *taluy*: “okyanus”
41. *tarkan*: “bir unvan, tarkan”
42. *tarkat*: “tarkanlar”
43. *teblig*: “sahtekâr”
44. *teñri*: “gök”
45. *tolgatma-*: “sıkıntı çektirmemek”
46. *topul-*: “delmek”
47. *topulguluk*: “delmek, delme”
48. *tor-*: “bitkin olmak, bitap düşmek”
49. *toruk*: “zayıf”
50. *tutuk*: “askerî vali”
51. *yañ-*: “dağıtmak, bozguna uğratmak, püskürtmek”
52. *yeme*: “da / de, yine”
53. *yıpar*: “koku, tütsü”
54. *yırı*: “kuzey”
55. *yogur-*: “geçmek”
56. *yoñaşur-*: “gammazlamak”
57. *yurç*: “kayınbirader”
58. *yut*: “kıtlık”

EK 5. ORJİNALLİK RAPORU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev.Date	01.12.2023

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 13/05/2024	
Tez Başlığı: Orhun Türkçesi Söz Varlığının Oğuz Grubu Lehçeleriyle Ses ve Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması	
Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 925 sayfalık kısmına ilişkin, 13/05/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %1'dir.	
Uygulanan filtrelemeler*:	
1. ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç	
2. ☒ Kaynakça hariç	
3. ☒ Alıntılar hariç	
4. ☐ Alıntılar dâhil	
5. ☒ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
13/05/2024	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Muhammet OLGUN
	Öğrenci No	N20134142
	Enstitü Anabilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı
	Programı	Türk Dili
	E-posta/Telefon	muhammetolgun61@gmail.com

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dâhil, 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev.Date	01.12.2023

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE

Date: 13/05/2024

Thesis Title (In English): Comparison of Orkhon Turkic Vocabulary with Oghuz Dialects in Terms of Phonetics and Morphology

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 13/05/2024 for the total of 925 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 1%.

Filtering options applied**:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. References cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

Kindly submitted for the necessary actions.

13/05/2024

Student Information	Name-Surname	Muhammet OLGUN	
	Student Number	N20134142	
	Department	Turkish Language and Literature	
	Programme	Turkish Language	
	E-mail/Phone Number	muhammetolgun61@gmail.com	0 537 042 14 76

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

**As mentioned in the second part [article (4)/3]of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 6. ETİK KURUL MUAFİYET FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev.Date	01.12.2023

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 22/04/2024	
Tez Başlığı (Türkçe): Orhun Türkçesi Söz Varlığının Oğuz Grubu Lehçeleriyle Ses ve Şekil Bilgisi Bakımından Karşılaştırılması	
Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:	
<ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir. 4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir. 5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir. 	
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
22/04/2024	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Muhammet OLGUN
	Öğrenci No	N20134142
	Enstitü Anabilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı
	Programı	Türk Dili
	E-posta/Telefon	muhammetolgun61@gmail.com 0 537 042 14 76

DANISMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev.Date	01.12.2023

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE	
Date: 22/04/2024	
Thesis Title (In English): Comparison of Orkhon Turkic Vocabulary with Oghuz Dialects in Terms of Phonetics and Morphology	
My thesis work with the title given above:	
<ol style="list-style-type: none"> Does not perform experimentation on people or animals. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). Does not involve any interference of the body's integrity. Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions. 	
I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.	
I respectfully submit this for approval.	
22/04/2024	

Student Information	Name-Surname	Muhammet OLGUN	
	Student Number	N20134142	
	Department	Turkish Language and Literature	
	Programme	Turkish Language	
	E-mail/Phone Number	muhammetolgun61@gmail.com	0 537 042 14 76

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Muhammet OLGUN
Doğum Yeri ve Tarihi : Trabzon / 21.09.1997

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi Türk Dili
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri : Olgun, M. (2021a). *Baki Gülistanda Bir Nihal: Atsız'ın Bâkî'ye Naziresi ve Aruz Ölçülü Şiirleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Olgun, M. (2021b). *Öğün- Fiili Üzerine Etimolojik Bir İnceleme*. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6, (4), 1-5.

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar : Ankara Üniversitesi TÖMER, Yunus Emre Enstitüsü

İletişim

E-Posta Adresi : muhammetolgun61@gmail.com

Tarih : 22.04.2024